

მარიამ თალაკვაძე

ქართული ენის გრაფიკის სწავლების მეთოდოლოგია

მეორე გამოცემა

გამომცემლობა „განათლება“
თბილისი — 1975

T $\frac{6582-511}{M-602 (02)-75}$ 129-74

© „განათლება“ 1975

წინასიტყვაობა

წინამდებარე შრომა „ქართული ენის გრამატიკის სწავლების მეთოდის“ მეორე შესწორებული და შევსებული გამოცემაა. იგი წარმოადგენს უნივერსიტეტისა და პედაგოგიური ინსტიტუტების ქართული ენისა და ლიტერატურის ფაკულტეტის სტუდენტთა სახელმძღვანელოსა და საშუალო სკოლის მასწავლებელთა დაძმობარე წიგნს, რომელიც ავტორის ჩანგრძლივი მუშაობის, მოწინავე მასწავლებელთა გამოცდილების შესწავლისა და განზოგადების შედეგად

მშობლიური ენის მეთოდის შედგენათული საქმეა—გომოიხზოვს ენის სტრუქტურისა და დიდაქტიკის ღრმა ცოდნასთან ერთად საბჭოთა პედაგოგიკის, სასკოლო ფსიქოლოგიისა და ქართული ლიტერატურის საფუძვლიან დაუფლებასაც. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სახელმძღვანელოში ჯეროვნად არის წარმოდგენილი და განაწილებული დიდაქტიკის პრინციპთა მიხედვით ენობრივი მოვლენები, ასევე გეგმაზომიერად გათვალისწინებულია და სათანადო ადგილასაა გამოყენებული ზემოდასახელებულ დისციპლინათა მიღწევებიც. ამ მხრივ სახელმძღვანელო თანამედროვე მეთოდის მეთოდის მეცნიერების განვითარების სიმალეზე დგას.

როგორც ცნობილია, კანონი ცხოვრებასთან სკოლის კავშირის განმტკიცების შესახებ ითხოვს მეცნიერებათა საფუძვლების შესწავლას შრომის პროცესებთან დაკავშირებით იმავე მოცულობითა და სიღრმით, როგორც ეს აქამდე იყო, ოღონდ შეიღწლიანი სკოლის ნაცვლად რვაწლიან სკოლაში. ეს გარემოება უფრო მეტ პასუხისმგებლობას აკისრებს ჩვენს მასწავლებლობას. განსაკუთრებული მოვალეობა აწევთ მშობლიური ენის მასწავლებლებს. მათ სისტემატურ და გულმოდგინე მუშაობაზეა დამოკიდებული ჩვენი მონარდი თაობის წიგნიერება. მშობლიური ენის სწავლებისას მათ უხდებათ ენის რამდენიმე მხარეზე ყურადღების გამახვილება; ესაა: მეტყველების განვითარება, გრამატიკის (ენის წესების) გაცნობა და სწავლება, მართლმეტყველებისა (ორთოეპია) და მართლწერის (ორთოგრაფია) შეთვისება და სასვენი ნიშნების დასმის (პუნქტუაციის) დაუფლება.

მოსწავლეთა მეტყველების განვითარებაზე მუშაობა წარმოებს უმთავრესად დაწყებით სკოლაში კითხვისა და წერის მექანიზმის დაძღვეასთან ერთად, შემდგომ კლასებში კი მეტყველების გამდიდრებას ხელს უწყობს ყველა სასკოლო საგანი (ლიტერატურა, გრამატიკა, ისტორია, გეოგრაფია, ფიზიკა და სხვა). რაც შეეხება სხვა დარგებს—ორთოეპია—ორთოგრაფიასა და პუნქტუაციას, — ყველა ეს მჭიდროდაა დაკავშირებული გრამატიკასთან. გრამატიკის ელემენტებს მოსწავლეები ეცნობიან პირველ-მეოთხე კლასებში, ხოლო სისტემატურ კურსს (მორფოლოგიასა და სინტაქსს, აგრეთვე ფონეტიკას) გადიან V—VIII კლასებში.

ამდენად, მეტყველების განვითარება და გრამატიკა ერთმანეთისათვის აუ-

ცილებელი და ურთიერთშემგზავნი არიან, მაგრამ ენის მაინც სხვადასხვა მხარეა, ისინი ერთმანეთს ვერ ცვლიან. ვინც გრამატიკას საერთოდ უარყოფს და მის ადგილს მეტყველების განვითარებას უთმობს, მას ან არ ესმის მათი ურთიერთდამოკიდებულება და მით ღალატობს ჩვენი სკოლის სასწავლო გეგმას და პედაგოგიკასაც, ან ნებისთ თუ უნებლიეთ დაბლა სწევს მშობლიური ენის სწავლების დონეს. არ უნდა დევივიწყოთ სახელოვანი პედაგოგის იაკობ გოგებაშვილის დაუფასებელი ღვაწლი ამ მხრივ. მას თავის დღესაც მოქმედ „დედა ენაში“ უხვად შეჰქონდა მასალა მეტყველების განსავითარებლად, მაგრამ იმავე დროს მანვე შეადგინა ქართული ენის სასკოლო გრამატიკა. რუსული ენის სახელმძღვანელოთა შორის ი. გოგებაშვილის „რუსსკოე სლოვო“ ერთ-ერთ საუკეთესო წიგნად ითვლებოდა. იგი მთლიანად ემსახურებოდა რუსული მეტყველების დაუფლებას, მაგრამ მის პარალელურად ავტორმა გამოაქვეყნა მნიშვნელოვანი შრომა „შედარებითი (ამჟამად ეძახიან: შეპირისპირებითი) გრამატიკა ქართული და რუსული ენისა“.

წინამდებარე სახელმძღვანელოს ღირსებაც ის არის, რომ ენის ყველა ეს მხარე გულდასმითაა განხილული და მათი სწავლების მეთოდოლოგიაც მოცემული.

დარწმუნებული ვართ, რომ ჩვენი სტუდენტობა და მასწავლებლობა ინტერესით შეხედებიან ამ სახელმძღვანელოს.

ვ. თოფურია

ქართული ენის ბრამატიკის სწავლების მეთოდის კირითადი საკითხები

ქართული ენის სწავლების მნიშვნელობა

ქართული ენის, როგორც მშობლიური ენის, სწავლებას მრავალმხრივი მნიშვნელობა აქვს, მისი შესწავლის საფუძველზე ეცნობა მოსწავლე გარე სინამდვილეს, ბუნებისა და ცხოვრების მოვლენებს, ხალხის ცხოვრებას, იარაღდება მეცნიერებათა საფუძვლების ცოდნით და სათანადო შრომის ჩვევებით, რათა აქტიური მონაწილეობა მიიღოს კომუნიზმის მშენებლობაში.

დედაენა არის „საუკეთესო ღონე გონების განვითარებისა და ცოდნის შეძენისა“ (ი. გოგებაშვილი).

ცარიზმი ავიწროებდა და კრძალავდა ქართულ ენას სკოლებსა და დაწესებულებებში, ვინაიდან კარგად იცოდა, რომ მშობლიური ენა ერის გამოფხიზლების, თვითშეგნების საუკეთესო საშუალებაა.

ქართული ენის დევნა-შევიწროებამ განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც იგი აკრძალეს არა მარტო წარმოება-დაწესებულებებში, არამედ გამოდევნეს სკოლებიდანაც.

თუ რაოდენ დევნილი, დაბეჩავებული იყო ქართული ენა, ამას ნათლად ადასტურებს ი. გოგებაშვილის შემდეგი სიტყვები: „საქალბო პროგიმნაზიაში ხელსაქმისათვის დადებულია 306 გაკვეთილი, ტანციობისათვის და გიმნასტიკისათვის 194 და ქართული ენისათვის მხოლოდ 26 გაკვეთილი“.

ქართული ენის სკოლებიდან და წარმოება-დაწესებულებებიდან გამოძევებამ ათქმევინა ი. გოგებაშვილს: „დედა ენაზე სწავლების უფლებას მოკლებული სკოლა საპყრობილეა ბავშვის ნორჩი ბუნებისათვის... დედა ენა სულია სკოლისა. თვით ლატაკი სკოლა მძლავრია, როცა მას ხალხში ფესვები აქვს გადგმული დედა ენის შუამავლობით; თვით უმდიდრესი, ყოველი მხრით შემკული სკოლა უძლურია, როცა ამ ნიადაგს მოკლებულია“.

ჩვენი ქვეყნის საუკეთესო შვილებს — ი. ჭავჭავაძეს, ა. წერეთელს, ი. გოგებაშვილსა და სხვებს, რომლებიც აღზრდილი იყვნენ რუსეთის რევოლუციონერ-დემოკრატების იდეებზე, კარგად ჰქონდათ გათვალისწინებული დედაენის აღმზრდელობით-საგანმანათლებლო და პედაგოგიური მნიშვნელობა. დიდი ილია ჭავჭავაძე ამის შესახებ წერდა: „ჩვენ რომ ეგრე დაიენებით და უკან-დაუხეველად ვთხოულობთ დედა ენისათვის სრულს და დაუბრკოლებელს გზას სასწავლებელში, — ეგ მარტო დედა ენის სიყვარულით არ მოგვდის. ვთხოუ-

ლობთ და ვნატრულობთ იმიტომაც, რომ უდევდა ენოდ გონების გახსნა ბავშვისა ყოველად შეუძლებელია“.

ი. გოგებაშვილის აზრით, „დედა ენის ზედმიწევნით შესწავლა ისეთივე საჭიროა, როგორც ჰაერის სუნთქვა და საკმლის ხმარება... დედა ენა, როგორც ბუნებითი იარაღი გონებისა, მტკიცედ შეკავშირებული ადამიანის სულთან და ხორცთან, უკეთესი ღონისძიებაა ნორმალური გონებითი და ზნეობითი გახსნისათვის“.

დედა ენა ი. გოგებაშვილს საზოგადოების განათლებისა და წინსვლის უსაჭიროეს საგნად მიაჩნდა: „სადაც კი ჰემშარიტის განათლების ლამპარი დანთებულია, დედა-ბოძად მას ჰქონდა და აქვს დედა ენა, სწავლება დედა ენაზე, როგორც საუკეთესო ღონე გონების განვითარებისა და ცოდნის შეძენისა“.

ამიტომაც მოითხოვდა ი. გოგებაშვილი, რომ ყოველი სკოლა, განსაკუთრებით კი სახალხო, დედა ენაზე ყოფილიყო მოწყობილი. მისი აზრით 1) „დედა ენა უნდა იყოს ცენტრი სახალხო სკოლის კურსისა და მის რიგიან შესწავლაზედ უნდა იყოს მიქცეული უმთავრესი ყურადღება“; და 2) „სწავლება ყველა საგნებისა უნდა მიდიოდეს დედა ენაზედ მთელის კურსის განმავლობაში“.

ქართული ენა, საქართველოს მოსახლეობის საერთო სახალხო ენა, როგორც სწავლების საფუძველი, თავის უფლებებში მხოლოდ ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ აღდგა. ამ ენაზე მუშაობს ყველა საფეხურისა და ყველა ტიპის სკოლა. ამ ენაზე და ამ ენის საშუალებით ისწავლება ყველა საგანი, რომელთაც საშუალო სკოლაში გადიან. იგი „არა მარტო წამყვანი საგანია სასკოლო დისციპლინათა შორის, არამედ იგი საყრდენი შეიქმნა მენციერებათა საფუძვლების შესასწავლად და სხვა ენათა დასაუფლებლად“ (ვ. თოფურია).

პარტიის პროგრამა სრულ თანასწორუფლებიანობას ანიჭებს ეროვნულ ენებს და უზრუნველყოფს სსრ კავშირის თითოეული მოქალაქისათვის სრულ თავისუფლებას „ილაპარაკოს, აღზარდოს და ასწავლოს თავის შვილებს ყოველ ენაზე, არ დაუშვას არავითარი პრივილეგიები ამა თუ იმ ენის ხმარებაში. ხალხის ძმური მეგობრობისა და ურთიერთობის პირობებში ეროვნული ენები ვითარდებიან თანასწორუფლებიანობისა და ურთიერ გამდიდრების საფუძველზე“¹.

უჩვეულოდ გაიზარდა და გამდიდრდა ქართული ენა საბჭოთა ხელისუფლების პერიოდში. მეცნიერების სხვადასხვა დარგისა და მეურნეობის სოციალისტური სისტემის განვითარებასთან ერთად ქართულ ენაში უამრავი ახალი სიტყვა, ახალი გამოთქმა შევიდა.

„ახალი ქართული სალიტერატურო ენა მდიდარია და სადა, ხალხურია და დაბვეილი“². ამ ენაზე იქმნება ამჟამად არა მხოლოდ ლიტერატურული, არამედ მეცნიერული, ტექნიკური, პოლიტიკური, ეკონომიური და სხვა ხასიათის ნაწარმოებები. იგი არა მხოლოდ შესწავლის ობიექტია ქართულ საბჭოთა სკოლაში, არამედ სწავლა-აღზრდის საფუძველიც.

„ბავშვის ყოველ აზრს, წარმოდგენას, გრძნობას და სულის მოძრაობას მხოლოდ დედა ენა ჰხატავს სინამდვილით და სისრულით“ — ამბობს ი. გოგებაშვილი.

¹ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პროგრამა, 1961, გვ. 128.

² არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, 1950, გვ. 027.

ენა და აზროვნება იმდენად მჭიდროდაა დაკავშირებული ერთმანეთთან, რომ არ არსებობს ენა აზროვნების გარეშე და აზროვნება ენის გარეშე. ენის მეტყველების განვითარება, მისი გამდიდრება, ეს აზროვნების განვითარებაცაა.

ამიტომაც, რომ მშობლიური ენის, ქართული ენის სწავლების მაღალ დონეზე დაყენება, ერთიანი სალიტერატურო ქართული ენის განვითარება, მისი სიწმინდის დაცვა და მთელ ხალხში გავრცელება საპატიო ამოცანადაა დასახული.

ქართული ენის სხვადასხვა საკითხთა ურთიერთდაკავშირებით სწავლება

სკოლაში სხვა საგნებთან ერთად განსაკუთრებით ფართოდ ისწავლება ქართული ენის ლექსიკა და გრამატიკა.

გრამატიკა შეისწავლის სიტყვათა ცვლილებებსა და სიტყვების წინადადებად შეკავშირებას. მხოლოდ გრამატიკის საშუალებით ეძლევა ენას მწყობრი, გააზრებული ხასიათი, მხოლოდ განსაზღვრული გრამატიკული წესებისა და კანონების საფუძველზე იქცევა სიტყვები და წინადადებები ურთიერთობის მძლავრ საშუალებად, აზრთა გაცვლა-გამოცვლის იარაღად.

მაგრამ საშუალო სკოლაში ისწავლება არა მხოლოდ ქართული ენის გრამატიკა, არამედ ლექსიკური შემადგენლობაც. „ლექსიკურ შემადგენლობას სწავლობს ლექსიკოლოგია. მამასადამე, ლექსიკოლოგია, როგორც დარგი, გარკვეულ ადგილს იბოვის გრამატიკასთან ერთად“. (ვ. თოფურიანი).

ქართული ენა განვითარებული, მრავალფეროვანი ლექსიკის მქონე ენაა. ქართული ენის ამ მდიდარი და მოქნილი ლექსიკის დაუფლება მოსწავლეთა მიერ ენის სწავლების უძირითადესი ამოცანაა. საშუალო სკოლის მოსწავლე არა მარტო უნდა ფლობდეს ქართული ენის ლექსიკას, არამედ უნდა არჩევდეს ერთმანეთისაგან ძირითად ლექსიკურ ფონდსა და ლექსიკურ შემადგენლობას და უნდა იცოდეს, თუ რა საშუალებები მოეპოვება ქართულ ენას ძირითადი ლექსიკური ფონდიდან ახალი სიტყვების საწარმოებლად და როგორ მდიდრდება ლექსიკური შემადგენლობა.

ამრიგად, ლექსიკოლოგია და გრამატიკა (მორფოლოგია-სინტაქსი) ენის სწავლების ძირითადი დარგებია. მაგრამ ლექსიკოლოგია არ არის დამოუკიდებელი სასწავლო დისციპლინა. იგი გრამატიკასთან, ლიტერატურასთან და სხვა დისციპლინებთან დაკავშირებით ისწავლება საშუალო სკოლაში.

სიტყვას მნიშვნელობაც აქვს. სიტყვის მნიშვნელობას სემასიოლოგია სწავლობს.

დიდია სემასიოლოგიის მნიშვნელობა ენის სწავლების საქმეში, რამდენადაც შეგნებული სწავლება სიტყვის მნიშვნელობის ცოდნასაც გულისხმობს. ცხადია, სიტყვისა და წინადადების ფორმის მიხედვით შესწავლასთან დაკავშირებით ამ სიტყვისა და წინადადების შინაარსობრივი მხარეც გასაგები უნდა იყოს მოსწავლეთათვის. მაგრამ სიტყვათა და წინადადებათა შინაარსობრივი ანალიზისას ზომიერების დაცვაა საჭირო, რომ გადაჭარბებულმა ლექსიკურმა

ანალიზმა არ დაჩრდილოს ან არ შეანელოს გრამატიკული წყობის შესწავლა. ყოველი სიტყვა გარკვეული ბგერებისაგან შედგება. სიტყვის ბგერით მხარეს ფონეტიკა შეისწავლის. ენის სწავლებისას აუცილებელია გათვალისწინებულ იქნეს ენის ბგერითი მხარეც.

ამრიგად, ენის სასკოლო კურსი შეიცავს გრამატიკას (მორფოლოგიას, სინტაქსს), ფონეტიკას, სემასიოლოგიასა და ლექსიკოლოგიას.

მაგრამ მართო ამით არ განისაზღვრება ქართული ენის სწავლების საკითხები საშუალო სკოლაში. საშუალო სკოლის მოსწავლეს უნდა შეეძლოს თავისი აზრის ნათლად, მკაფიოდ, გასაგებად გადმოცემა. ამისათვის კი საჭიროა იგი იცნობდეს ენის გამომსახველობით საშუალებებს, ჰქონდეს უნარი და ჩვევა სიტყვითა და ფრაზათა შერჩევისა, ე. ი. უნდა იცნობდეს სტილისტიკის საკითხებსაც. სტილისტიკის საკითხები, როგორც ცნობილია, მკვიდროდ უკავშირდება გრამატიკისა და ლექსიკა-სემასიოლოგიის საკითხებს. მისი სწავლება გრამატიკის, ლექსიკისა და სემასიოლოგიის სწავლებასთან დაკავშირებით ხდება.

ენის სწავლებისას არსებითი მნიშვნელობის მქონეა აგრეთვე ორთოგრაფიისა და პუნქტუაციის საკითხებიც. ნათელი, ზუსტი წერითი მეტყველება ადამიანის წიგნიერების მაღალი დონის, მისი განათლებულობის მაჩვენებელია.

ორთოგრაფია და პუნქტუაცია არ არის ენათმეცნიერების დარგები, მაგრამ მკვიდროდ უკავშირდებიან გრამატიკას. კერძოდ, ორთოგრაფიის სწავლება უკავშირდება მორფოლოგიის სწავლებას, პუნქტუაციისა კი — სინტაქსისას.

თითოეული ამ დარგთაგანი ენის ამა თუ იმ მხარეს. შეისწავლის, ყოველ მათგანს მოქმედების თავისი განსაზღვრული, დამოუკიდებელი სფერო აქვს, მაგრამ ენის სწავლებისას ისინი მკვიდროდ უკავშირდებიან ერთმანეთს. მაგალითად, ფონეტიკის საფუძვლების სწავლების გარეშე ძნელი იქნება მორფოლოგიის კურსის დაძლევა. კიდევ უფრო მკვიდრო ურთიერთობაა მორფოლოგიასა და სინტაქსს შორის: მორფოლოგიის, მისი წესებისა და კანონების ცოდნა საფუძველია სინტაქსისა; მაგალითად, ზმნის მრავალპირიანობას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ქართული ფრაზის აგებისათვის; მასთანაა დაკავშირებული ეტიმოლოგიური (მოთხრობითბრუნვიანი) და დატიური (მიცემითბრუნვიანი) კონსტრუქცია და სხვ.

ამრიგად, ენის სწავლებისას ენათმეცნიერების დარგების: გრამატიკის (მორფოლოგია, სინტაქსი), ლექსიკოლოგიის, ფონეტიკის, სემასიოლოგიის, სტილისტიკისა და ორთოგრაფია-პუნქტუაციის სწავლება მკვიდროდ უნდა დაუკავშირდეს ერთმანეთს. ყოველი მათგანი დამხმარეა ერთიმეორის გაგება-ათვისების საქმეში და განაპირობებს მას. ყველა ერთად კი ერთ მთავარ მიზანს — ქართული ენის შეგნებულად შეთვისებას — ემსახურება. ამავნა ამ დარგთა ურთიერთთან დაკავშირებით სწავლების მთავარი დანიშნულება.

ენათმეცნიერების დარგთაგან ყველაზე უფრო ვრცლად ქართული ენის პროგრამაში გრამატიკის საკითხებია წარმოდგენილი. ეს ბუნებრივიცაა: გრამატიკული წყობის შესწავლას არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ენის სწავლას მხარის, სწავლას საკითხის სწორი მიმართულებით სწავლებისათვის, ქართული ენის ყოველმხრივი, სრულყოფილი შესწავლისათვის.

ქართული ენის გრამატიკის სწავლებას აქვს თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა.

გრამატიკის სწავლება დიდად უწყობს ხელს მოსწავლეთა განყენებული (აბსტრაქტული) აზროვნების განვითარებას.

გრამატიკის შესწავლით მოსწავლე ეუფლება ქართული ენის გრამატიკულ წყობას, მის თავისებურებებს; იგი სწავლობს სიტყვათა ცვლილებისა და სიტყვათა წინადადებებად შეკავშირების წესებს არა კონკრეტული სიტყვისა და წინადადებისას, არამედ საერთოდ ენაში არსებული კანონების, წესების მიხედვით. ეს კი უვითარებს მოსწავლეს განზოგადების, აბსტრაქციის უნარს, განყენებულ, ლოგიკურ აზროვნებას. ბავშვებისათვის ლოგიკური კატეგორიები უფრო მისაწვდომი და გასაგები ხდება ენის, გრამატიკის შესწავლის საფუძველზე¹.

გრამატიკის შეგნებული შესწავლა, მისი წესების, განსაზღვრებების, კანონებისა და გრამატიკული ცნებების დაუფლება მოითხოვს მოსწავლისაგან ხანგრძლივსა და სისტემატურ გონებრივ მუშაობას, კონკრეტულ ნიმუშებზე დაკვირვებას, შედარება-შეპირისპირებას, ანალიზს, მსჯელობას და სათანადო დასკვნების გაკეთებას, კონკრეტული მაგალითებიდან განზოგადებაზე გადასვლას და სხვ.

ასეთი მუშაობა ხელს უწყობს მოსწავლეთა დაკვირვებას, შედარების, მსგავსება-განსხვავებისა და საერთოდ ძიების უნარის განვითარებას.

ამაშია გრამატიკის სწავლების თეორიული, საგანმანათლებლო მნიშვნელობა.

მაგრამ გრამატიკის სწავლების მნიშვნელობა ამით არ ისაზღვრება. დიდად გრამატიკის სწავლების პრაქტიკული მნიშვნელობაც. გრამატიკის თეორიული საკითხების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეს უვითარდება ჩვევა საკუთარი მეტყველებისადმი კრიტიკულად დამოკიდებულებისა. გრამატიკის ცოდნა ძლიერებს მოსწავლეში პასუხისმგებლობის გრძნობას — გააჩიოს მართებული ფორმები არამართებულისაგან, გრამატიკის ცოდნა გამოიყენოს იმისათვის, რომ აიმაღლოს საკუთარი მეტყველების კულტურა.

გრამატიკული ცნებების, გრამატიკული კატეგორიების შესწავლის საფუძველზე მდიდრდება და ვითარდება მოსწავლეთა ზეპირი და წერიითი მეტყველება.

გრამატიკა მართლწერის დაუფლების საფუძველია. ქართულ ენა წერისა და მეტყველების შესატყვისობით ერთი სრულყოფილი ენათაგანია. მიუხედავად ამისა, მისი მართლწერის მთავარი პრინციპი ფონეტიკური კი არაა, არამედ — მორფოლოგიური. მორფოლოგიური პრინციპი განსაზღვრავს, მაგალითად: ორი ს-ს, ორი თ-ს, ორი შ-ს, ორი მ-ს და სხვათა წერას; უ-ნისა და ვ-ინის წინ პირველი პირის ფორმებში ვ-ინის წერას; გარდამავალი ზმნის წყვეტილის მესამე პირის მრავლობით რიცხვში -ეს დაბოლოების წერას და სხვ. ამიტომაცაა, რომ მეტყველებაში დამუშავებული ყოველგვარი შეცდომის გასწორებისას ჩვეულებრივ გრამატიკულ ანალიზს, გრამატიკული წესის, კანონის მოგონებას

1 Ф. Буслаяв, О преподавании отечественного языка, 1941, гл. 44.

მიმართავენ. გრამატიკისა და მეტყველების კულტურის ურთიერთობა ეს თეორიისა და პრაქტიკის ურთიერთობაა. გრამატიკა ზეპირი და წერიტი მეტყველების კულტურის თეორიული საფუძველია. მათი ერთმანეთისაგან გათიშვა — ეს თეორიისა და პრაქტიკის ერთმანეთისაგან მოწყვეტას ნიშნავს.

მოსწავლეთა მეტყველების განვითარებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს სავარჯიშო მასალას. გრამატიკაში სავარჯიშო და საილუსტრაციო მასალები დიდი დაკვირვებით უნდა იქნეს შერჩეული. იგი უნდა აკმაყოფილებდეს როგორც სასწავლო-აღმზრდელობით მოთხოვნილებებს, ისე ხელს უწყობდეს მოსწავლეთა ლექსიკის გაზიარებას, ზეპირი მეტყველების განვითარებას.

გრამატიკის, მისი წესების, კანონების ცოდნას არსებითი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე სწორი, გამომეტყველებითი კითხვის დაუფლებისათვის.

ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლიანი ცოდნა სხვა ენათა დაუფლებასაც უწყობს ხელს. მშობლიური ენის გრამატიკული წესების, გრამატიკული კატეგორიებისა და კანონების ცოდნა და მათი არამშობლიური ენის გრამატიკულ წესებთან, კანონებთან, კატეგორიებთან შედარება-შეპირისპირება უფრო გასაგებსა და მისაწვდომს ხდის მოსწავლეთათვის არამშობლიური ენის მასალას და აადვილებს მის დაუფლებას.

ი. გოგებაშვილი ვადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებდა მშობლიური ენის, მისი გრამატიკის ცოდნას არაქართული, კერძოდ, რუსული ენის უკეთ შესწავლის საქმეში. „ზევსე თუ თავისი ენის კანონების ცოდნა არა აქვს, უცხო ენის გრამატიკა უაზრო საგნათ ეჩვენება და რამდენსამე წელიწადს ეწვალება, მინამ მიხვდებოდა, თუ რა მეცნიერებაა გრამატიკა“¹ და ასკვნის: „გამართვა ქართულს მეტყველებაში ძლიერ შევლის შეთვისებას უცხო ენისას“².

ლიტერატურული კითხვა და ქართული ენის გრამატიკა

სწავლების პროცესში ლიტერატურულ კითხვას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ყოველი საგნის დაუფლებისათვის, მაგრამ მისი მნიშვნელობა განსაკუთრებით დიდია ენის სწავლების საქმეში.

ქართული ენის გრამატიკაში შექმნილი ცოდნა უფრო ღრმა, საფუძვლიანი და შეგნებული ხდება მოსწავლეთათვის ლიტერატურული კითხვის გაკვეთილებზე. ლიტერატურული ტექსტები, ცოცხალი მეტყველება არის ენის შესწავლის ძირითადი მასალა.

ცნობილია, რომ ენობრივი მასალა, გრამატიკული წესები და კანონები უფრო მისაწვდომია და ადვილად დასაძლევია იმ მოსწავლეთათვის, რომლებიც სისტემატურად კითხულობენ მხატვრულ ლიტერატურას, რომელთაც ლიტერატურული მასალების კითხვით გაუმდიდრებიათ ლექსიკა, მეტყველება.

შ. რუსთაველის, ნ. ბარათაშვილის, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ვაჟა-ფშაველას, ა. ყაზბეგისა და სხვ. მხატვრული შემოქმედების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები ხდება არა მხოლოდ ქართული ენის ლექსიკის

¹ გოგებაშვილი ო. ბუნების კარი, წინასიტყვაობა, 1868, გვ. 4.

² მისივე, რჩეული ნაწერები, ტ. II, 1940, გვ. 419.

სიმდიდრე, ქართული ენის ფორმათა ნაირგვარობა, არამედ ქართული ენის განვითარების საფუძვლებიც.

სწორედ ამიტომ მოითხოვდნენ მეთოდისტები და გრამატიკოსები ენის შესწავლის დაწყებას კითხვით (თ. ბუსლაევი, ი. სარეწენევი და სხვ.). თ. ბუსლაევის სიტყვით, „კითხვა თეორიული ცოდნის, პრაქტიკული ჩვევისა და პრაქტიკულ ვარჯიშობათა საფუძველია“.

თავის მხრივ გრამატიკის ცოდნასაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მხატვრული ლიტერატურის კითხვისათვის. გრამატიკული მასალის შეგნებული, საფუძველიანი ცოდნა გასაღებია მხატვრული ნაწარმოების შეცნობისათვის, განსაკუთრებით მისი სტილის, გამოსახვის საშუალებათა გაგებისათვის.

რიგ შემთხვევაში გრამატიკული ანალიზის გარეშე ლიტერატურული ტექსტის შინაარსი და სტილისტიკური თავისებურება გაუგებარი რჩება მოსწავლეთათვის. მაგალითად, ძველი ლიტერატურის სწავლებისას ამ ტექსტების შინაარსი მიუწვდომელი დარჩება მოსწავლეთათვის მათი ენობრივ-გრამატიკული ანალიზის გარეშე.

აქედან ცხადია, თუ რაოდენ მჭიდრო კავშირია ქართული ენის გრამატიკასა და ლიტერატურულ კითხვას შორის. ქართული ენისა და ლიტერატურის მასწავლებელს კარგად უნდა ახსოვდეს, რომ ენასა და ლიტერატურულ კითხვაში ერთდროულად მეცადინეობას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მოსწავლეთა აზროვნების განვითარებისათვის.

ქართული ენის გრამატიკის სწავლების პროცესში საილუსტრაციო და სავარჯიშო მასალებს მომეტებულად გავლილი ლიტერატურული მასალებიდან ვიღებთ. ამის გარეშე გრამატიკის შეგნებულად სწავლება შეუძლებელია.

ლიტერატურული კითხვის გაკვეთილებზე კი სისტემატურად ვწარმოებთ ტექსტის გრამატიკულ-სტილისტიკურ ანალიზს.

ამგვარად, კავშირი ქართულ ენასა (მის გრამატიკასა) და ლიტერატურულ კითხვას შორის მჭიდროა და სისტემატური. ამ კავშირის დაცვა და კიდევ უფრო განმტკიცება აუცილებელია გრამატიკისა და ლიტერატურული კითხვის მაღალხარისხოვნად სწავლებისათვის.

გრამატიკის სწავლების მეთოდის სახანი, მნიშვნელობა და ადრინაობა

ქართული ენის გრამატიკის სწავლების მეთოდის საგანი ანუ გრამატიკის სწავლების კონკრეტული მიზანდასახულება და როლი ქართული ენის სხვადასხვა საკითხის სწავლების სისტემაში, განიხილოს ქართული ენის გრამატიკის სწავლების თეორიული და პრაქტიკული საკითხები, შეიმუშაოს გრამატიკის სწავლების ორგანიზაციის ფორმები და პრინციპები დაახასიათოს და შეაფასოს გრამატიკის სწავლების მეთოდები და ხერხები.

გრამატიკის სწავლების მეთოდიცა წარმოადგენს ქართული ენის გრამატიკის სწავლების თეორიას. ამ თეორიის ცოდნა აუცილებელია იმისათვის, რომ მასწავლებელმა რაციონალურად აგვემოს და გვემშვენიოდ წარმართოს გრამატიკის სწავლების მთელი პროცესი, მაღალ მეცნიერულ დონეზე აიყვანოს ქართული ენის გრამატიკის სწავლება. მეთოდის ცოდნა გზას უნათებს მას-

წავლებელს პრაქტიკულ მუშაობაში, ეხმარება სწავლების ორგანიზაციის ფორმების შემუშავებაში, სხვადასხვა ტიპის გაკვეთილის ავეგმვა-ჩატარებაში, აქტიური მეთოდებისა და ხერხების შერჩევა-გამოყენებაში, გრამატიკული მასალების შეგნებულად, მაღალხარისხოვნად სწავლებაში.

იმისათვის, რომ მასწავლებელმა მაღალხარისხოვნად ასწავლოს გრამატიკული მასალა, საკმარისი არაა მხოლოდ გრამატიკის ცოდნა, არამედ, გრამატიკასთან ერთად, საჭიროა იცოდეს ენათმეცნიერების, პედაგოგიის, ფსიქოლოგიისა და ფიზიოლოგიის მონაცემები, ამ მონაცემების გამოყენება გრამატიკის ყოველი კონკრეტული მოვლენის სწავლებაში. მასწავლებელს სწორედ ამ ცოდნა-ჩვევას აწვდის დისციპლინა, რომელსაც ქართული ენის სწავლების მეტოდოლოგია, გრამატიკის სწავლების მეტოდოლოგია ეწოდება.

თვალსაჩინოება გრამატიკის სწავლებაში

ქართული ენის გრამატიკის სწავლებისას მასწავლებელმა უნდა გამოიყენოს სწავლების სხვადასხვა პრინციპები. განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს თვალსაჩინოების პრინციპის გამოყენებას. ამ პრინციპის გამოყენება ხელს შეუწყობს საგნის შეგნებულად შესწავლას.

დაწყებით სკოლაში ძირითადად გამოიყენება საგნობრივი და ილუსტრაციული თვალსაჩინოება, ხოლო ზედა კლასებში — გრაფიკული. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ამ კლასებში საგნობრივი და ილუსტრაციული თვალსაჩინოების გამოყენება არ წარმოებდეს. რიგი მასალის ახსნა მხოლოდ საგნობრივი თვალსაჩინოების საფუძველზე ხერხდება; მაგალითად, ფონეტიკის ელემენტების სწავლებისას ძირითადია საგნობრივი და ილუსტრაციული თვალსაჩინოება. სამეტყველო ორგანოების გაცნობით, ცალკეული ბგერათა წარმოთქმისას ამ ორგანოების მოქმედების უშუალო შესწავლით, მათზე დაკვირვებით ხერხდება ფონეტიკის საკითხების შეგნებულად ათვისება.

ასევე დიდი მნიშვნელობა აქვს ფონეტიკის საკითხების შეგნებულად შესწავლისათვის თავის საგიტალური კრილის, ამა თუ იმ ბგერის წარმოთქმისას სამეტყველო. ორგანოების მდებარეობა-მოყვანილობასა და სხვა სურათებს. მაგრამ არის ისეთი საკითხები ფონეტიკაში, რომელთა შესწავლა უმთავრესად გრაფიკული თვალსაჩინოებით ხერხდება; მაგალითად, ბგერათა ჯგუფები, მარცხალი, გადატანის წესები და ა. შ.

ასევე, მორფოლოგია-სინტაქსის ცალკეული საკითხების სწავლებისას ფართოდ შეიძლება მოშველიება საგნობრივი და ილუსტრაციული თვალსაჩინოებისა. მაგალითად, სურათები შეიძლება გამოვიყენოთ არსებით სახელთა შინაარსობრივი ჯგუფების გაცნობისას (სულიერთა და უსულოთა, ვინ და რა ჯგუფისა და სხვ.), ამ ზმნის რაობის შესწავლისას — მოქმედება-მდგომარეობის გაცნობად და ა. შ.

სურათი შეიძლება გამოვიყენოთ სხვადასხვა სახის წინადადებათა შესწავლისას, მაგალითად, გავრცობილის, გაუვრცობელის, უქვემდებაროს და სხვ. მიუხედავად ამისა, ძირითადი და წამყვანი გრამატიკის (მორფოლოგია-სინტაქსის) სწავლებისას გრაფიკული თვალსაჩინოებაა.

გრაფიკული თვალსაჩინოება სხვადასხვანაირია: 1) დაფაზე წერა ნიმუშებისა, 2) პლაკატების გამოყენება, 3) ტაბულები, 4) სქემები და სხვ.

ახალი გრამატიკული მასალის ასახსნელად დაფა ფართოდაა გამოყენებული. შეიძლება ითქვას, არც ერთი გრამატიკული მასალის ახსნა არ ხდება დაფაზე სათანადო ნიმუშების დაწერისა და ანალიზის გარეშე. დაფას ვიყენებთ არა მხოლოდ ახალი მასალის სადემონსტრაციოდ და ასახსნელად, არამედ ახსნილი მასალის ცოდნის განსამტკიცებლად, სავარჯიშოდ, აგრეთვე დავალების შემოწმების, გავლილი მასალის განმეორებისა და აღრიცხვისათვის.

პლაკატები შეიძლება გამოვიყენოთ ფონეტიკის სხვადასხვა თემის სწავლებისას; მაგალითად, ფონეტიკური მოვლენების, სამეულ და წყვილულ ბგერათა, ბგერათა ჯგუფებისა და სხვა.

მაგრამ, მეტი გამოყენება აქვს მას მორფოლოგიისა და სინტაქსის სწავლებაში. მეტყველების ნაწილთა ზოგადი შესწავლისას პლაკატის სახით შეიძლება წარმოვადგინოთ ყველა მეტყველების ნაწილის შემცველი ტექსტი.

პლაკატით შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს არსებითი სახელის ჯგუფები შინაარსის მიხედვით, სიტყვათა წარმოება, წინადადებათა ტიპები შინაარსისათუ აგებულების მიხედვით და ა. შ. განსაკუთრებით ფართოდ უნდა გამოვიყენოთ პლაკატები რთული წინადადების სწავლებისას. რთული წინადადების დაფაზე დაწერა საკმაოდ დიდ დროსა და ენერგიას მოითხოვს, რაც თავისებურ უარყოფით გავლენას ახდენს ახსნის პროცესზე. ამიტომ სათანადო ნიმუშები პლაკატების სახით უნდა დამზადდეს და გაიკრას საკლასო ოთახში საჭირო შემთხვევაში. ასეთი თვითნაკეთი პლაკატი ყოველ სკოლას უნდა ჰქონდეს.

დიდია პლაკატების გამოყენების მნიშვნელობა ორთოგრაფიისა და პუნქტუაციის სწავლებაშიც, გრამატიკული გარჩევისას და ა. შ.

გარდა პლაკატებისა, გრამატიკის სწავლებაში ფართოდ იყენებენ ტაბულებსა და სქემებს. ტაბულების გამოყენების არც უფრო მეტია ფონეტიკისა და მორფოლოგიაში, ხოლო სქემებისა — სინტაქსში.

ფონეტიკის სწავლებისას ტაბულა შეიძლება შედგეს ხმოვნებსა და თანხმოვნებზე, მკლერ და ყრუ ბგერებზე, ბგერათა ჯგუფებზე წარმოების ადგილის მიხედვით და ა. შ.

მორფოლოგიის სწავლებისას ტაბულით შეიძლება წარმოვადგინოთ: სახელთა ბრუნება (ფუძისა და ბრუნვის ნიშნის გამოყოფით), ზედსართავისა და არსებითის ერთად ბრუნება, ზმნის უღლება პირისა და რიცხვის მიხედვით, ზმნის ქცევის სახეები, უღლების ჯგუფები და ა. შ.

ტაბულებით შეიძლება მივაწოდოთ შესწავლილი თუ შესასწავლი ორთოგრაფები თუ სასენი ნიშნები და სხვ. ტაბულაზე შესასწავლი კატეგორია უნდა გამოიყოს ხაზით ან განსხვავებული ფერით, განსხვავებული შრიფტით თუ ქვეშ ხაზის გასმით და ა. შ.

ფართოდ შეიძლება გამოვიყენოთ ტაბულები სინტაქსის სწავლებისას, მაგალითად:

ტაბულით შეიძლება მივაწოდოთ შინაარსის მიხედვით სხვადასხვა სახის წინადადება: თხრობითი, კითხვითი, ბრძანებითი, ძახილისა და კითხვით-ძახილისა; ტაბულაზე ისრებით ან სხვა პირობითი ნიშნით შეიძლება აღვნიშნოთ ინტონაცია ამა თუ იმ სახის წინადადების წარმოთქმისას.

ტაბულაზე აღინიშნება წინადადებაში სიტყვათა შორის კავშირი, რაც შე-

იძლება გამოიხატოს ისრებით ან სწორი ხაზებით, წინადადებებიდან სიტყვათა გამოყოფითა და დაჯგუფებით და ა. შ.

ფართოა სქემების გამოყენების არეც. მორფოლოგიაში სქემა შეიძლება გამოიყენოთ ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილის შინაარსობრივი და ბრუნების ჯგუფთა სწავლებისას, გვარის, ქცევის, სერიებისა და მწკრივების, უღლების ჯგუფთა და სხვათა სწავლებისას.

მაგრამ განსაკუთრებით ფართოა სქემების გამოყენების არე სინტაქსისა და პუნქტუაციის სწავლებისას. სქემები გამოიყენება:

წინადადებათა შინაარსობრივი შესწავლისას, სქემაზე ამა თუ იმ შინაარსის წინადადების ინტონაცია ნაჩვენები იქნება ისრით. სქემებით აიხსნება წინადადებათა წევრები: ქვემდებარე და შემასმენელი ერთ სწორ ხაზზე, მეორეხარისხოვანი წევრები — შვეულზე და ა. შ.

განსაკუთრებით ფართოა სქემების გამოყენების სფერო რთული წინადადების სინტაქსში. სქემებით შეიძლება აისახოს თანწყობილ წინადადებაში შემავალ მარტივ წინადადებათა ურთიერთმიმართება; კავშირიანი თანწყობილი წინადადება და მასში გამოყენებული კავშირები; უკავშირო თანწყობილი წინადადება და სხვ.

რთული ქვეწყობილი წინადადების სწავლებისას კი იგი ყოველი სახის წინადადებასთან დაკავშირებით გამოიყენება.

ამგვარად, გრამატიკის სწავლებაში თვალსაჩინოების ყოველი სახეა გამოყენებული, მაგრამ გრამატიკის ამა თუ იმ ნაწილის სწავლებისას უპირატესობა რომელიმე ერთ სახეს ენიჭება.

საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ტაბულების და სქემების გამოყენებისას ზომიერება უნდა იქნეს დაცული. მეტისმეტი გატაცება ტაბულებითა და სქემებით ყოველთვის სასარგებლო არაა, ვერ ანაზღაურებს მათ შედგენაზე დახარჯულ დროსა და ენერგიას; რაც მთავარია, 'თვალსაჩინოებას ყოველთვის არ შეუძლია შეცვალოს მასწავლებლის ცოცხალი სიტყვა.✓

გრამატიკის სწავლების გზები, მეთოდები და ხერხები

მეთოდოლოგიაში ერთმანეთისაგან ასხვავებენ გრამატიკის სწავლების გზას, მეთოდსა და ხერხს. სწავლების გზად მიჩნეულია ინდუქცია და დედუქცია, მეთოდებად — თხრობა და საუბარი, ხოლო ხერხებად — გრამატიკული გარჩევა, კითხვების დასმა, შეპირისპირება, ჩასმის ხერხი და ა. შ.

გრამატიკის სწავლების გზები

როცა ახალი ცოდნის მიწოდება კერძო, კონკრეტული ფაქტების ანალიზიდან იწყება და ზოგადისკენ, გრამატიკული წესის მიღებისაკენ მიიმართება, სწავლების გზა ინდუქციური ა; მაგრამ, თუ სწავლება საპირისპირო მიმართულებას ღებულობს, ე. ი. ჯერ გრამატიკული წესი ისწავლება და შემდეგ ხდება სათანადო მაგალითების ანალიზი, სწავლების გზა დედუქციური ა. გრამატიკის სწავლების ორივე გზა საკმაოდ ცნობილია პრაქტიკაში. ახალი ცოდნის მიწოდების ეს გზები პირობითადაა ცალ-ცალკე წარმოდგენილი. სი-

ნამდვილეში კი არ არსებობს ინდუქცია დედუქციის გარეშე და დედუქცია — ინდუქციის გარეშე.

სწავლების პროცესშიც ინდუქცია და დედუქცია მჭიდროდ უკავშირდება ერთმანეთს. ვთქვათ, ინდუქციის გზით ვასწავლით არსებით სახელს, მის რაობას. ასეთ შემთხვევაში სწავლებას ვიწყებთ ცალკეული, კერძოული მაგალითებით, სხვადასხვა საგნის სახელთა გამოყოფით და შემდეგ ვახდენთ განზოგადებას და ვიძლევიტ განსაზღვრას. მაგრამ თვით ეს პროცესი — ცალკეული მაგალითების ანალიზის საფუძველზე სხვადასხვა საგანთა სახელების გამოყოფა შეუძლებელი იქნებოდა, რომ ის არ ამოდიოდეს ზოგადიდან, რომ ის არ ემყარებოდეს ზოგადს.

პირიქით, თუ ჭერ ზოგადს, არსებითი სახელის განსაზღვრას ვიტყვით, ხოლო შემდეგ მაგალითების ანალიზითა და სხვადასხვა საგანთა სახელის გამოყოფით დავადასტურებდით ნათქვამს, საქმე გვექნებოდა დედუქციასთან, მაგრამ იგი დამოუკიდებელი როდია. ამ შემთხვევაშიც ზოგადი, თვით არსებითი სახელის განსაზღვრა (არსებითი სახელი საგნის სახელია, რომ გრამატიკაში საგანია ყველაფერი, რასაც დაესმის კითხვები ვინ? და რა?) მხოლოდ ინდუქციური გზით შესწავლის შედეგია. ამგვარად, „ინდუქცია და დედუქცია ერთნაირად ისევე აუცილებელად არიან დაკავშირებული, როგორც სინთეზი და ანალიზი. იმის მაგიერ, რომ ერთი მეორის ხარჯზე ცალმხრივად ცამდე არ განვადიდოთ, უნდა ვეცადოთ თითოეული მათგანი თავის ადგილზე გამოვიყენოთ, ეს კი მხოლოდ მაშინ შეიძლება მოხერხდეს, თუ მხედველობიდან არ გავუშვებთ მათ ურთიერთ კავშირს და მათს ურთიერთ შეესებას“¹.

გრამატიკის სწავლებაში ორივე თანაბარუფლებიანია. გამოიყენება როგორც ინდუქცია, ისე დედუქცია.

გრამატიკის სწავლების მეთოდები

გრამატიკული მასალა მეტად მრავალფეროვანია, რაც სწავლების თავისებურ მიდგომას, სხვადასხვა მეთოდისა და ხერხის გამოყენებას მოითხოვს. გრამატიკული მასალის მტკიცედ და შეგნებულად ათვისებისათვის საჭიროა სათანადო მეთოდებისა და ხერხების შერჩევა-გამოყენება. დაკვირვებით შერჩეულ და სწორად გამოყენებულ სწავლების მეთოდებსა და ხერხებს საგანმანათლებლო მნიშვნელობასთან ერთად აღმზრდელობითი მნიშვნელობაც აქვს. მეთოდის აღმზრდელობითი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ „მისგან დიდადა დამოკიდებული მოსწავლეებში შემოქმედებითი უნარის, ინიციატივის, ორგანიზებულობის და დამოუკიდებელი მუშაობის ჩვევების აღზრდა-განვითარება“².

გრამატიკის სწავლებაში, როგორც აღინიშნა, გამოიყენება თ ხ რ ო ბ ი ს ა და ს ა უ ბ რ ი ს მეთოდები.

თხრობის მეთოდი

თხრობის მეთოდი გრამატიკის სწავლების მნიშვნელოვანი მეთოდია. ეს მეთოდი ხანგრძლივი ისტორიის მქონეა. მას ჭერ კიდევ მაშინ იყენებდნენ სწავ-

¹ ფ. ენგელსი, ბუნების დიალექტიკა, თბ. 1950, გვ. 234.

² ლ. ლორთქიფანიძე, სწავლების პრინციპები, ორგანიზაცია და მეთოდები, 1951, გვ. 173.

ლებაში, როდესაც წიგნი — სახელმძღვანელო არ არსებობდა და მოსწავლეს ყველაფერი მასწავლებლის ზეპირსიტყვიერი გადმოცემით, ე. ი. მონათხრობით უნდა დაემსახურებინა. თავისი ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე თხრობის მეთოდმა მრავალმხრივი ცვლილება, გაუმჯობესება განიცადა და ამჟამად ის სწავლების ერთ-ერთი ძირითადი, აქტიური მეთოდთაგანია.

ერთგვარი არაა სწავლებაში ამ მეთოდის გამოყენების არე სხვადასხვა დისციპლინის მიმართ. ზოგიერთი საგნის სწავლებაში თხრობის მეთოდი წამყვანია (ლიტერატურა, ისტორია, რამდენადმე გეოგრაფია); შედარებით ვიწროა მისი გამოყენების სფერო მათემატიკის, ქიმიის, ბუნებისმეტყველებისა და სხვათა სწავლების საქმეში.

გრამატიკაში არის რიგი საკითხები, რომელთა სწავლება ვერც ერთი სხვა მეთოდით, გარდა თხრობის მეთოდისა, ვერ მოხერხდებოდა. ასეთებია, მაგალითად: გრამატიკის შესავალი კურსი, საკითხები ფონეტიკიდან: ასობგერათა რიგი, ასოთა სახელწოდება და ა. შ. თხრობის მეთოდს ვერ შეცვლის აგრეთვე სხვა მეთოდი, როცა ისტორიული ცნობების მიწოდება გვინდა ან როცა დასკვნებსა და განსაზღვრათ ვაწვდით და სხვ.

თხრობის მეთოდით მასალის ახსნა შეიძლება ინდუქციურადაც და დედუქციურადაც.

თხრობის მეთოდის ეფექტურობისათვის მთავარია მასწავლებლის თხრობის მაღალი ხარისხი. თხრობის მეთოდი ერთ-ერთი წამყვანი მეთოდთაგანია გრამატიკის სწავლებაში. ის ყოველ გაკვეთილზე გამოიყენება ცალკე თუ სხვა მეთოდთან ერთად. დიდია ამ მეთოდის როლი გრამატიკის სწავლებაში. მასწავლებლის ცოცხალი სიტყვა, მისი თხრობა — გრამატიკული კანონების, წესებისა და განსაზღვრათა სწავლების საუკეთესო საშუალებაა. რომელი მეთოდითაც უნდა ვასწავლიდეთ გრამატიკულ მასალას, გრამატიკული წესებისა და განსაზღვრათა ფორმულირება, ე. ი. განზოგადებისა და დასკვნის მიცემა მინც თხრობის მეთოდით ხდება.

საუბრის მეთოდი

საუბრის მეთოდით სწავლება მასწავლებლის კითხვებითა და მოსწავლეთა პასუხებით ტარდება, ე. ი. ადგილი აქვს გასაუბრებას მასწავლებელსა და მოსწავლეთა შორის. აქედანაა მისი სახელწოდებაც.

საუბრის მეთოდიც უძველესი მეთოდია. მას ჯერ კიდევ ძველ საბერძნეთში იყენებდნენ. მის მამამთავრად ბერძენ ფილოსოფოს სოკრატეს მიიჩნევენ. საბერძნეთში გავრცელებული საუბრის მეთოდი იყო ევრისტიკული სახისა, ე. ი. იგი კვლევის, აღმოჩენის ხასიათს ატარებდა (ე ვ რ ი ს ტ ი კ უ ლ ი მეთოდი — ჰოვანის, აღმოჩენის მეთოდი).

შუა საუკუნეებში, როდესაც „სწავლების მთელი შინაარსი მოიცვა რელიგიამ, სწავლების ეს მეთოდი შეცვალა ე. წ. კატეხიზურმა მეთოდმა“¹.

კატეხიზური მეთოდი ნიშნავდა წინასწარ შედგენილი კითხვებისა და პასუხების მოსწავლეთა მიერ მექანიკურ გაზეპირებას.

¹ დ. ლორთქიფანიძე, სწავლების პრინციპები, ორგანიზაცია და მეთოდები, 1951, გვ. 191.

საუბრის მეთოდის კატეხიზუოც სახე ამჟამადაც გამოიყენება სწავლებაში, მაგრამ სრულიად შეცვლილი სახით.

ამრიგად, გრამატიკაში საუბრის მეთოდის ორი სახე (მეთოდი) გამოიყენება: ევრისტიკული და კატეხიზური. ევრისტიკული მეთოდი ძირითადად ახალი მასალის ახსნისას გამოიყენება, კატეხიზური კი — ცოდნის განმტკიცების, აღრიცხვისა თუ განმეორებისას.

ევრისტიკული მეთოდის გამოყენება განსაზღვრულია როგორც სასწავლო საგნით, ისე მოსწავლეთა ასაკობრივი თავისებურებითა და სასწავლო მასალის სპეციფიკით.

ამ მეთოდით სწავლება ემყარება შეგნებულობის პრინციპსა და მოსწავლეთა აქტიურობას. ამ მეთოდით სწავლებისას მთელი კლასი ჩაბმულია ახალი მასალის ახსნის, ცოდნის დაუფლების საქმეში. იგი იწვევს მოსწავლეთა შემოქმედებითი ძალების მაქსიმალურად ამოქმედებას.

ევრისტიკული მეთოდით შექმნილი ცოდნა, როგორც აკლევის, ძიებისა და მსჯელობის შედეგი, უფრო დამაჩერებელი და მტკიცეა თვით სწავლა უფრო სახალისოა და საინტერესო. ამ მეთოდით მუშაობისას მოსწავლე აქტიურია, მისი გონება მიმართულია ძიებისაკენ, საკითხის გადაწყვეტისა და სწორი პასუხის მოფიქრებისაკენ. ევრისტიკული მეთოდი აჩვენებს მოსწავლეებს მსჯელობას, უმუშავებს მოფიქრების, მოსაზრებისა და კვლევის უნარს. „ჩვენ კი სწორედ ის გვსურს, რომ მოსწავლე თვითონ უკვირდებოდეს მოვლენას და, შეძლებისამებრ, თვითონვე გამოპყავდეს გრამატიკული წესი ან ცნება, ოღონდ მასწავლებლის ხელმძღვანელობით: გრამატიკის მთავარი მნიშვნელობა ზოგადი განვითარებისათვის სწორედ ამაში მდგომარეობს“¹.

გრამატიკის სწავლების ხერხები

სწავლების ხერხი — ეს გაკვეთილის ამა თუ იმ ჰომენტში გამოსაყენებელი ერთდროული საშუალებაა შესასწავლი მოვლენის (კატეგორიის) რომელიმე მხარის თვალსაჩინოდ და შეგნებულად ასახნელად.

გრამატიკის სწავლების ხერხებია: გრამატიკული გარჩევა, კითხვების დასმა, შედარება-შეპირისპირება, შენაცვლება, წიგნზე მკითხობა და სხვ. გრამატიკის სწავლების ეს ხერხები (რომელიმე მათგანი თუ რამდენიმე ერთდროულად) თან ახლავს როგორც თხრობის, ისე საუბრის მეთოდს. სწავლებაში ამ ხერხების გამოყენების მნიშვნელობა მეტად დიდია. ისინი აადვილებენ, უფრო ნათელსა და გასაგებს ხდიან მოსწავლეთათვის შესასწავლ კატეგორიას და ავითარებენ მათ მეტყველებასა და ლოგიკურ აზროვნებას.

გრამატიკული გარჩევა

გრამატიკის სწავლების ხერხებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი გრამატიკული გარჩევაა. მისი მნიშვნელობა გრამატიკის სწავლებაში იმდენად დიდია, რომ ხშირად მას მეთოდსაც უწოდებენ.

¹ კ. უშინსკი, ჩრეული პედაგოგიური თხზულებანი, ტ. II, 1954, გვ. 144.

გრამატიკული გარჩევა ამალღებს, მტკიცესა და შეგნებულს ხდის ენობრივი მოვლენების შესახებ მიღებულ ცოდნას, გრამატიკული გარჩევის საფუძველზე მოსწავლეები ეუფლებიან თეორიულად მიღებული ცოდნის პრაქტიკაში გამოყენებას.

გრამატიკულ გარჩევას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს აღმზრდელობითი პედაგოგიისათვის. იგი მოსწავლეთა აქტიურობისა და დამოუკიდებელი აზროვნების განვითარების მეტად ძლიერი საშუალებაა¹.

გრამატიკული გარჩევა ზრდის მოსწავლეებში დაკვირვების, ყურადღების უნარს, გრამატიკულ მოვლენათა კლასიფიკაციის ჩვევას, ე. ი. აუფლებს მათ სწრაფად და სწორად ამოიცნონ გრამატიკული კატეგორიები და მართებულად დაახსიანთონ ისინი.

გრამატიკულ გარჩევას დიდი ხნის ისტორია აქვს. მას ფართოდ იყენებდა ძველი სკოლა. მაგრამ ამ სკოლის მიზანდასახულობისა და მიხედვით, მისი დანიშნულება იყო მოსწავლეთა ფორმალური აზროვნების, მექანიკური მეხსიერების განვითარება. ლოგიკისტური მიმართულების ბატონობის პერიოდში გრამატიკული გარჩევა ძირითადად ტექსტის ლოგიკურ ანალიზს ემსახურებოდა და ნაკლებ ანგარიშს უწევდა ამ ტექსტის ენობრივ, გრამატიკულ მხარეს. ამასთანავე გრამატიკული გარჩევა მეტად ერთფეროვნად, ერთხელვე გატეპნილი გზით ხდებოდა, რის გამოც მას მეტად მექანიკური სახე ჰქონდა და მოსაწყენი იყო.

ამიტომაც სწავლების საქმეში გრამატიკული გარჩევის მნიშვნელობისა და მისი ადგილის შესახებ თავიდანვე ერთგვარი აზრი არ არსებობდა. ჭერ იღვებ. ბელინსკი აღნიშნავდა გრამატიკული გარჩევის ცუდად დაყენებას.

ცნობილი პედაგოგი და მეთოდისტი ვ. შერეშეტევსკი გრამატიკულ გარჩევას, გარჩეობანას („разграничение“) უწოდებდა და უარყოფდა მის პრაქტიკულ საჭიროებას. ასევე უარყოფდა გრამატიკული გარჩევის საჭიროებას აკად. ი. სრეზნევესკი. ი. სრეზნევესკი გრამატიკულ გარჩევას სწავლების სქოლასტიკური სისტემის გადმონაშთად მიიჩნევდა და უარყოფდა მის მნიშვნელობას მოსწავლეთა გონებრივი განვითარების საქმეში².

მოწინავე პედაგოგთა ასეთი შეხედულებანი გრამატიკული გარჩევის ადგილისა და მნიშვნელობის შესახებ რამდენადმე გამართლებულია. ძველ სკოლაში გრამატიკულმა გარჩევამ უნივერსალური მეთოდის ხასიათი მიიღო. ყოველგვარი ენობრივი მოვლენის გარჩევა ხდებოდა წინასწარ შემუშავებული სქემის მიხედვით და მათი მექანიკური გაზეპირებით; არ ემყარებოდა იგი მოსწავლეთა აქტიურ, შემოქმედებით მუშაობას, არ იწვევდა მათ დამოუკიდებელ მუშაობას და არ ავითარებდა მათ აზროვნებას. ამიტომაც აღუდგნენ ეს მოწინავე პედაგოგები გრამატიკულ გარჩევას. მათი აზრით „გრამატიკის სწავლებისას უნდა მუშაობდეს უმთავრესად გონება და არა მეხსიერება“³.

მაგრამ გრამატიკულ გარჩევას ბევრი მომხრეც ჰყავდა, რომელნიც ამტკიცებდნენ მის მნიშვნელობას სწავლების საქმეში.

თ. ბუსლაევი, კ. უშინსკი, კ. პეშკოვსკი, დ. ტიხომიროვი გრამატიკულ გარჩევას გრამატიკის სწავლების უმნიშვნელოვანეს ხერხად მიიჩნევდნენ.

¹ А. Текучев, Методика грамматического разбора, 1949, гл. 11.

² А. Текучев, Методика грамматического разбора, 1952, стр. 21—22.

³ იქვე, გვ. 23.

აი რას წერდა ამის შესახებ კ. უშინსკი: „ეგრეთ წოდებული გრამატიკული გარჩევა, რომელიც ჩვეულებრივად იზმარებოდა ჩვენს სკოლებში, თავისთავად ძალიან კარგი ვარჯიშობაა, მაგრამ, როდესაც რამდენიმე წლის განმავლობაში მუდმივად ვიყენებთ მხოლოდ ამ ერთ ვარჯიშობას, იგი აუცილებლად მოსაწყენი ხდება ბავშვებისათვის“¹. კ. უშინსკი მოითხოვდა, რომ გრამატიკული გარჩევა გამოყენებული ყოფილიყო ცოდნის განსამტკიცებლად და სისტემაში მოსაყენად.

რევოლუციის პირველ პერიოდში (1921—1931 წწ.)² სწავლების ახალი პრინციპების ძიებასთან დაკავშირებით უნივერსალურ მეთოდად წამოყენებულ იქნა „დაკვირვება“ ენაზე, რომელმაც ყველა სხვა მეთოდი და ხერხი გამოაძევა ენის სწავლებიდან. ენისა და მისი გრამატიკის სწავლებაში „დაკვირვების“ მეთოდის გამოყენებამ განაპირობა გრამატიკული გარჩევის ბედი, იგი უარყოფილ იქნა სრულიად. საჭირო გახდა საკავშირო კ. პ. (ბ) ცენტრალური კომიტეტისა და სსრ კავშირის სახკომსაბჭოს დადგენილება, რომ გრამატიკული გარჩევა თავის უფლებებში ამდგარიყო³.

ამჟამად გრამატიკული გარჩევა გრამატიკის სწავლების უმნიშვნელოვანესი ხერხია, „იგი გავლილი მასალის აღრიცხვის, მოსწავლეთა ცოდნის სიღრმისა და სიმტკიცის ობიექტურად შემოწმებისა და შეფასების ერთ-ერთი მთავარი საშუალებაა“⁴, ამავე დროს იგი გრამატიკული წესების, გრამატიკული კატეგორიებისა და გრამატიკული მოვლენების შეგნებულად და მტკიცედ ათვისების უძლიერესი ხერხიცაა, რის გამოც მას ფართო ადგილი ეთმობა ენის სწავლებაში.

გრამატიკული გარჩევის სახეები

გრამატიკული გარჩევა⁴, როგორც სახელწოდება მიგვიითითებს, მხოლოდ გრამატიკის საკითხებს უნდა მოიცავდეს. ნამდვილად კი მისი მოქმედების სფერო გაცილებით უფრო ფართოა: იგი არა მარტო გრამატიკას (მორფოლოგიას, სინტაქსს) მოიცავს, არამედ ფონეტიკას, ორთოგრაფიას, პუნქტუაციასა და სხვ. ამისდა მიხედვით გრამატიკული გარჩევა მეტად მრავალფეროვანია.

ჩ ა ტ ა რ ე ბ ი ს (შესრულების) მიხედვით გრამატიკული გარჩევა არის წერილობითი და ზეპირი.

ზეპირია გრამატიკული გარჩევა, როდესაც მოცემული ტექსტის ანალიზი ხდება ზეპირსიტყვიერად. ზეპირი გარჩევა შეიძლება იყოს ინდივიდუალური ან ფრონტალური. ინდივიდუალურია გარჩევა, როდესაც მას ატარებს ერთი რომელიმე მოსწავლე დამოუკიდებლად; ფრონტალური — თუ ტექსტის ანალიზში მონაწილეობს სხვებიც, მთელი კლასი.

არ ვარგა გრამატიკული გარჩევა კითხვა-პასუხის ხერხით. მოსწავლეები

¹ კ. უშინსკი, რჩეული პედაგოგიური თხზულებანი, ტ. II, 1954, გვ. 24.

² საქ. კ. პ. (ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1932 წ. 25/VIII დადგენილება: სკოლის შესახებ არსებულ დადგენილებათა და სახელმძღვანელო განკარგულებათა კრებული, 1942, გვ. 12.

³ გ. ვაბუაძე, გრამატიკული გარჩევის ხერხი, ეურნალი „კომუნისტური აღზრდისათვის“, 1954, № 5, გვ. 45.

⁴ სახელწოდება „გრამატიკული გარჩევა“ პირობითია.

უნდა დაეაჩვიოთ თავიანთი აზრის დამოუკიდებლად გადმოცემას, ლოგიკური თანამიმდევრობით, ყოველგვარი კითხვებისა და დახმარების გარეშე. ასეთი გარჩევის დანიშნულებაა აღზარდოს მოსწავლეებში დამოუკიდებელი აზროვნებისა და მსჯელობის უნარი.

წერილობითია გარჩევა, როდესაც საანალიზო კატეგორიები ხასიათდება წერილობით. წერილობით გრამატიკული გარჩევა სხვადასხვაგვარად ტარდება:

1. გასარჩევი სიტყვების გამოყოფა რაიმე პირობითი ნიშნებით, ასეთ პირობით ნიშნებად გამოიყენება:

ა) ქვეშ ხაზის გასმა — შემასმენელისა — ერთი ხაზით, ქვემდებარის — ორით, დამატების — წყვეტილით, განსაზღვრების — მრუდით და ა. შ. ბ) შეიძლება პირობით ნიშნად გამოყენებულ იქნეს აგრეთვე ფერადი ხაზები (სხვადასხვა კატეგორიის სხვადასხვა ფერის ფანქრით გახაზვა); გ) სახელწოდებების წარწერა ზემოდან შემოკლებით; შემოკლება ერთგვარი და ყველასათვის სავალდებულო უნდა იყოს. დაუშვებელია ერთი წერდეს შემ. (შემასმენელი), მეორე — შემასმენ., მესამე — შ. და ა. შ. ჩვეულებრივ შემოკლებად მიღებულია შეჩერება ან პირველ ასო-ბგერაზე, ან პირველ მარცვალზე; მაგალითად, ქვემდებარე — ქ., შემასმენელი — შ., განსაზღვრება — გ., დამატება — დ. და ა. შ. ან პირველ მარცვალზე შემოკლება: შემ., ქვემ., დამ., გან., აღგ. გარ. და სხვ.

2. გარჩევა შეიძლება ცალკეული სიტყვების გამოწერითა და მისი წერილობით დახასიათებით. დახასიათებისას კატეგორიები შეიძლება აღინიშნოს მთლიანად (შემასმენელი, ქვემდებარე და სხვ.) ან შემოკლებით (შემ., ქვემ. და სხვ.). ასეთი გარჩევისას კატეგორიის დახასიათება შეიძლება ან მხოლოდ სინტაქსურად, ან მხოლოდ მორფოლოგიურად, ან სინტაქსურ-მორფოლოგიურად; მაგალითად, „საბჭოთა კავშირის ხალხი მშვიდობას იცავს“.

იცავს — შემასმენელი, გადმოცემულია პირიანი ზმნით, ზმნა ორპირიანია (ის იცავს მას), სუბიექტია ის, მესამე პირის, მხოლობითი რიცხვის ფორმა. პირის ნიშანია — ს (იცავ-ს), მას — პირდაპირი ობიექტი, მესამე პირი, ზმნაში ნიშანს ვერ აჩენს. დრო — ახლანდელი, კილო — თხრობითი, გარდამავალი, მოქმედებითი გვარის, პირველი სერიის, აწმყოს მწკრივის ფორმა, I უღლება...

ხალხი — ქვემდებარე, გადმოცემულია ვინ ჯგუფის არსებითი სახელით, ეს სახელი კრებითია, ბრუნვა — სახელობითი, რიცხვი — მხოლობითი (მრავლობითი რიცხვის ფორმა არ აქვს) და ა. შ.

3. გარჩევა შეიძლება გასარჩევი ტექსტის სიტყვების სვეტებში გამოწერით, მაგალითად:

არსებითი სახელი	ზედსართავი სახ.	რიცხვითი სახ. და ა. შ.
კ ა ც ი	წითელი	ხუთი...
დ რ ო შ ა	შავი	ერთი და ა. შ.

გარჩევისას შეიძლება გამოყენებულ იქნეს წინასწარ შედგენილი სქემა, რომელშიაც მოხდება სათანადო კატეგორიათა მოთავსება.

თავსართი	ფუძე	ბოლოსართი	ბრუნ. ნი.ანი	რიცხვ. ნიშ.
სა	კაც	ე	ი	
უ	კაც	ურ	ი	

4. გარჩევა შეიძლება სქემების შედგენითაც ჩატარდეს. ასეთი გარჩევა უმთავრესად სინტაქსში ხდება.

მოცულობის მიხედვით გრამატიკული გარჩევა შეიძლება იყოს ზოგადი და კერძო ან სრული და თემატური.

თემატურია, კერძოა გარჩევა, როდესაც მაგალითების ანალიზი ხდება რომელიმე კონკრეტული თემის მიხედვით; მაგალითად, ზმნის გარჩევა მხოლოდ პირიანობის მიხედვით, ან მხოლოდ გვარის მიხედვით და ა. შ. თემატურ გარჩევას თითქმის ყოველ გაკვეთილზე ვხვდებით, იგი ყოველი ახალი კატეგორიის შესწავლას ახლავს. თემატური გარჩევა ახლადშესწავლილი კატეგორიის ცოდნის განმტკიცებას, ამ ცოდნის სისტემაში მოყვანას ემსახურება.

ზოგადია გარჩევა, როდესაც ხდება ტექსტის ყოველმხრივი ანალიზი. ასეთ გარჩევას მიმართავენ უმთავრესად გრამატიკის რომელიმე გარკვეული მონაკვეთის დამთავრებისას, მეოთხედებისა და წლის ბოლოს, მაგრამ იცა სხვა შემთხვევაშიაც გამოიყენება. ზოგადი გარჩევის ძირითადი დანიშნულებაა გრამატიკული მასალის განმეორება ან ცოდნის აღრიცხვა-შემოწმება, მისი სისტემაში მოყვანა.

ენობრივი ფაქტების მიხედვით გარჩევა არის მორფოლოგიური. სინტაქსური და ფონეტიკური. მაგრამ, რადგანაც გრამატიკის სწავლების დანიშნულება მოსწავლეთა თეორიული ცოდნით შეიარაღებასთან ერთად პრაქტიკული ცოდნა-ჩვევის გამომუშავება, მეტყველების კულტურის ამაღლება და მათი წიგნიერებაა, ამიტომაც გრამატიკული გარჩევებს ამ სახეებთან ერთად გამოიყენება ორთოგრაფიული და პუნქტუაციური გარჩევაც.

მორფოლოგიური გარჩევა

მორფოლოგიური გარჩევა, თავის მხრივ, ორი სახისაა: 1) სიტყვის შემადგენლობის მიხედვით დახასიათება და 2) სიტყვის მეტყველების ნაწილის მიხედვით გაანალიზება.

სიტყვის შემადგენლობის მიხედვით დახასიათებას მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს. იგი გასაგებს ხდის მოსწავლეთათვის არა მარტო ცალკეული სიტყვების შემადგენლობას, მათ ფორმაცვალებას, არამედ აცნობს მათ სიტყვაწარმოებას და ქართულში არსებულ სიტყვაწარმოების მდიდარ საშუალებებს, ამდიდრებს და ავითარებს მათ მეტყველებას, უმუშავებს ჩვევას სიტყვათა მართებულად დაწერა-გადატანისას და ა. შ. ერთი სიტყვიტ, თეორიულ ცოდნასთან ერთად ამაღლებს მოსწავლეთა ორთოეპიულ და ორთოგრაფიულ ცოდნასაც. „სიტყვის შემადგენლობისა და სიტყვათწარმოების საშუალებათა გაცნობიერებული ცოდნის გარეშე შეუძლებელია ენის ცოდნა, მისი პრაქტიკული მიზ-

ნებით მართებული გამოყენება, სიტყვათა სწორად მოხმარება და, ბოლოს, თვით სიტყვათცვლის მრავალი ფორმის გამოყენება¹.

მორფოლოგიური გარჩევა მოიცავს სიტყვათა მეტყველების ნაწილების მიხედვით დახასიათებასაც.

როგორც უნდა იყოს მორფოლოგიური გარჩევა სიტყვათა შედგენილობისა თუ მეტყველების ნაწილების მიხედვით, თემატურია თუ ზოგადი, აუცილებელია გარკვეულ იქნეს სიტყვის შაწარმოებელი და ფორმამცვლელი ელემენტების მნიშვნელობა, თვით სიტყვის ფორმის ამა თუ იმ შემთხვევაში დანიშნულება და ურთიერთობა სხვა სიტყვებთან.

ამიტომაც მორფოლოგიური გარჩევისათვის სიტყვები წინადადებაში უნდა იქნეს აღებული, რადგანაც სიტყვა ფორმას წინადადებაში იღებს. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ცალკეული სიტყვები ან გამოთქმები არ შეიძლება მიეცეს გასარჩევად. მოსწავლეს უნდა შეეძლოს ამა თუ იმ ცალკე აღებული სიტყვის კატეგორიათა ამოცნობა და დახასიათება ფორმისა და მასში შემავალი ელემენტების მიხედვით; ამ ელემენტთა გრამატიკულ-სემასიოლოგიური მნიშვნელობის გარკვევა.

მორფოლოგიური გარჩევისას წამყვანი სიტყვათა და გამოთქმათა მორფოლოგიური კატეგორიის მიხედვით დახასიათება უნდა იყოს.

მაგალითად, „ქართველმა ხალხმა არა ერთი შესანიშნავი ფურცელი ჩაწერა თავისუფლებისათვის ბრძოლის ისტორიაში“.

გასარჩევად აღებულ წინადადებაში, გარდა იმისა, რომ სიტყვები გაანალიზდება და დახასიათდება მეტყველების ნაწილებისა და შესწავლილი მორფოლოგიური კატეგორიების მიხედვით, აუცილებლად უნდა გაირკვეს ურთიერთობა ასეთ სიტყვებს შორის „ქართველმა ხალხმა“, „ხალხმა ჩაწერა“ და ა. შ. მეხუთე-მეექვსე კლასის მოსწავლეს უნდა შეეძლოს გარკვევა, თუ რა ენობრივი თავისებურების გამოა აქ ორივე სიტყვა (ქართველმა და ხალხმა) მოთხრობით ბრუნვაში; როგორ იქნება სხვა ბრუნვებში, რომელ ბრუნვაში რა თავისებურებას ამჟღავნებს თანხმობანფუძიანი ზედსართავი არსებითთან, როგორაა მრავლობითში და ა. შ.

მეექვსე კლასში მოსწავლეს უნდა შეეძლოს გაანალიზოს „ხალხმა ჩაწერა“ სიტყვების გრამატიკული ურთიერთობა: რომ ჩაწერა გარდამავალი, მოქმედებითი გვარის ზმნაა, II სერიის წყვეტილის მწკრივის ფორმაა. მასთან შეწყობილი სუბიექტი ხალხმა მოთხრობით ბრუნვაშია, რადგანაც ქართულში გარდამავალი ზმნის სუბიექტი ბრუნვაცვალებადაა სერიების მიხედვით. მეორე სერიაში ასეთი ზმნის სუბიექტი ყოველთვის მოთხრობით ბრუნვაშია.

მორფოლოგიური გარჩევისას აუცილებელია მოსწავლე ახასიათებდეს კატეგორიებს მორფოლოგიური ცნებებით და არა სინტაქსურით. მორფოლოგიურ და სინტაქსურ ცნებათა, ტერმინთა აღრევა დაუშვებელია. ასეთ აღრევას ჩვენი სკოლების პრაქტიკაში ხშირად აქვს ადგილი. მორფოლოგიურ და სინტაქსურ ცნებათა გამიჯვნას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს სწავლების პროცესში. იგი აზუსტებს მოსწავლეთა მეტყველებასა და აზროვნებას, აწესრიგებს მათ ცოდნას, აჩვენებს მათ კატეგორიების შესაბამისი ცნებების მიხედვით კლასიფიკაციას.

¹ А. Текучев, Методика грамматического разбора, 1949, стр. 68.

მორფოლოგიური გარჩევისას ფართოდ უნდა იქნეს გამოყენებული თვალ-საჩინობა, — განსაკუთრებით ტაბულები და სქემები.

მოვიტანოთ ზოგიერთი მათგანის ნიმუში.

ტ ა ბ. № 1

სიტყვის ანალიზი შემადგენელ ელემენტებად

წინადადება	სიტყვა	თავსართი	ძირი	ბოლო-სართი	ბრუნე. ნიშანი	პირის ნიშანი
საომარი მოქმედება მოულოდნელად შეწყდა	საომარი მოქმედება მოულოდნელად შეწყდა	სა მო მო,უ შე	ომ კმედ ლდ(ინ) წყდ	არ ებ,ა ელ	ი ად	ა

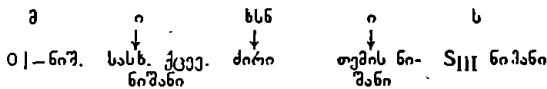
ტ ა ბ. № 2

ზმნის ანალიზი

ზმნა	ზმნის-წინი	ქცევის ნიშანი	გვარის ნიშანი	ძირი	კონტაქტ-მაწარამ.	თემის ნიშანი	მწკრივ-მაწარ-მოებ.	პირის ნიშანი
დახატავს	და	—	—	ხატ	—	ავ	—	ს—SIII
გაუყუთლა	გა	უ	ღ	ყუთ	—	—	—	ა—SIII
აატანიებდა	ა	ა	—	ტან	ინ	ებ	ღ	ა—SIII

შეიძლება ზმნის ასეთი დაშლა:

ტ ა ბ. № 3

მორფოლოგიური გარჩევა მეტყველების ნაწილების მიხედვით. ტექსტიდან ამოწერა სხვადასხვა მეტყველების ნაწილისა სვეტებში.

არსებითი სახელი	ზედსართეი	რიცხვ.	ნაცვ.	ზმნა	ზმნიზ.	კავშ.	თანდ.	ნაწ.	შორისდ.
-----------------	-----------	--------	-------	------	--------	-------	-------	------	---------

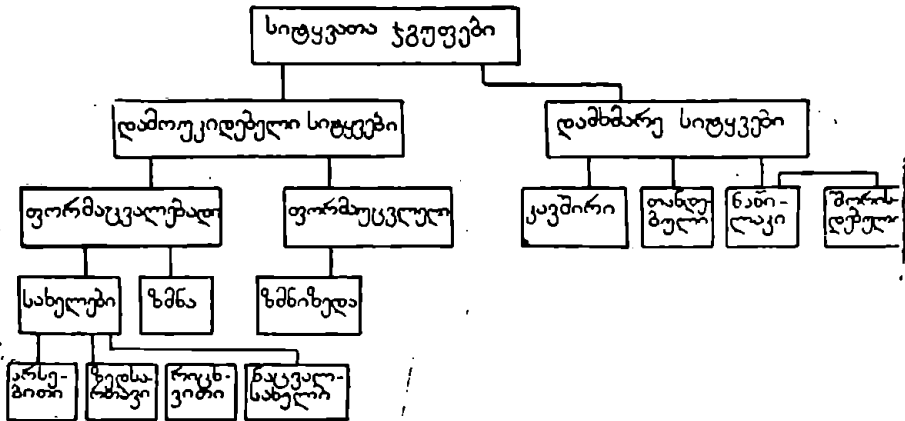
ზმნის დახასიათება კატეგორიების მიხედვით

ზ მ ნ ა	პირი და რიცხე	დრო	კილო	ასპექტი	გარდ.	გვარი	ქცევა	კონტ.	სერია	მწკრივი	უღლება
ჩაგწერს	ორპირიანი	მომავალი	თხრობ. სრული	გარდ.	მოქმ.	საარ. უნიშ.	უშუალო	I	მყოფ.	I	

ასეთი ტაბულა შეიძლება გამოყენებულ იქნეს მხოლოდ წლის ბოლოს ზმნის ყველა კატეგორიის შესწავლის შემდეგ. ეს ტაბულა შეიძლება კიდევ

გართულდეს, გაირკვეს მწკრივის მაწარმოებლები, ფუძე, თემა, ძირი და ამ ზმნისაგან ნაწარმოები საწყისი და მიმღეობა (ჩაწერა, ჩაწერილი, ჩამწერი. ჩასაწერი) და სხვ.

გარდა ტაბულებისა, მორფოლოგიური გარჩევისათვის გამოიყენება აგრეთვე სქემაც; მაგალითად, მეტყველების ნაწილების მიხედვით გარჩევისათვის შეიძლება ასეთი სქემის გამოყენება:

ასეთ სქემაზე შეიძლება მაგალითებიც იქნეს წარმოდგენილი. მაგალითად, არსებითი: კაცი, ხე და ა. შ., ზედსართავი: ლამაზი, უკაცური; რიცხვითი: ხუთი, მეასე და ა. შ.; ასეთ შემთხვევაში ის ტაბულა-სქემა იქნება და არა მხოლოდ სქემა.

ასეთი სქემები და ტაბულა-სქემების მრავალი სახეობა შეიძლება იქნეს გამოყენებული. ზოგიერთი მათგანი წარმოდგენილია ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილის სწავლებასთან დაკავშირებით.

სინტაქსური გარჩევა

სინტაქსურია გარჩევა, როდესაც წინადადების (თუ ტექსტის) ანალიზი ხდება სინტაქსური კატეგორიების მიხედვით. სინტაქსური გარჩევა იმის მიხედვით, თუ რომელ კლასში რა საკითხია შესასწავლო, სხვადასხვაგვარია.

ძირითადად სინტაქსური გარჩევა ორი სახისაა: ა) წინადადების გარჩევა შინაარსისა და ბ) წინადადების გარჩევა აგებულების მიხედვით. შინაარსის მიხედვით წინადადების გარჩევა გულისხმობს, თუ როგორია — თხრობითი, კითხვითი, ძახილის, კითხვით-ძახილის, ბრძანებითი.

შინაარსის მიხედვით გარჩევას უნდა დაუკავშირდეს პრაქტიკული — მართლწერისა და მართლმეტყველების — საკითხები: როგორ წარმოითქმის თხრობითი წინადადება, კითხვითსიტყვიანი თუ არაკითხვითსიტყვიანი წინადადება და ა. შ., რა სასვენი ნიშანი იხმარება ამა თუ იმ წინადადების ბოლოს და რატომ?

შინაარსის მიხედვით გარჩევა არაა არსებითი და ძირითადი სინტაქსური გარჩევისათვის. იგი ყოველი სახის წინადადების გარჩევას ახლავს. ძირითადი

და წამყვანი სინტაქსური გარჩევისათვის მინც წინადადების აღნაგობა-შედგენილობის მიხედვით დახასიათებაა. წინადადების აღნაგობა-შედგენილობის მიხედვით გარჩევაც ორი სახისაა: მარტივი წინადადების გარჩევა წევრების მიხედვით და რთული წინადადების გარჩევა მასში შემავალი მარტივი წინადადებების მიხედვით, ამ წინადადებათა შორის ურთიერთკავშირის გარკვევით.

სინტაქსური გარჩევისათვის გამოიყენება როგორც ცალკეული წინადადებები, ისე ტექსტიც (გარკვეული ნაწყვეტი), იშვიათ შემთხვევაში შეიძლება ცალკეული სიტყვებით, როცა უსრულ ან უქვემდებარე წინადადებას ვასწავლით.

მარტივი წინადადების შედგენილობის მიხედვით გარჩევისას პირველ რიგში გამოიყოფა წინადადების მთავარი წევრები: შემასმენელი, ქვემდებარე და პირმომართი დამატებები (პირდაპირი და ირიბი). წინადადების წევრთა მიხედვით ანალიზის შემასმენლით დაწყება ნიშანდობლივია ქართულისათვის. შემასმენელი ქართულში წინადადების არსებითი წევრია. მასზეა დამოკიდებული ქვემდებარისა და დამატების (პირმომართთა) ბრუნვის ფორმა.

წინადადების მთავარი წევრების შემდეგ გამოიყოფა არამთავარი წევრები: უბრალო დამატება, განსაზღვრება და გარემოებები. საჭიროა აქაც ერთგვარი თანამიმდევრობა დაეიცვათ; მაგალითად, ჯერ შემასმენელთან დაკავშირებული წევრების გარკვევა, შემდეგ — ქვემდებარესთან; მაგრამ ასეთი თანამიმდევრობით გარჩევა მოსაწყენი რომ არ იყოს ზოგჯერ საჭირო იქნება ამ რიგის დარღვევა და გარჩევის სხვა წევრიდან დაწყება. მასწავლებლის მითითებისდა მიხედვით გარჩევას ახდენს თვით მოსწავლე, დამოუკიდებლად, მასწავლებლის ჩაურევლად. მოსწავლის მიერ წინადადების (თუ ტექსტის) გარჩევისას თხრობა უნდა იყოს თანამიმდევარი, ზუსტი, ამომწურავი. იგი გარჩევას უნდა აწარმოებდეს ანალიზურადაც და სინთეზურადაც. მოსწავლემ შესწავლილი წინადადებებიდან უნდა შეძლოს ამა თუ იმ წევრის არა მხოლოდ გამოყოფა და დახასიათება, არამედ მისი დაკავშირებაც წინადადების სხვა წევრთან და მათი ურთიერთობის გარკვევაც (ქვემდებარისა — შემასმენელთან, განსაზღვრებისა — ქვემდებარესთან ან სახელით გადმოცემულ სხვა რომელიმე წევრთან, დამატებისა — შემასმენელთან, ასევე გარემოებისა და სხვ.).

თუ წინადადება რთული ქვეწყობილია, უნდა გაირკვეს: რომელია მთავარი და რომელი დამოკიდებული? რით უკავშირდება დამოკიდებული მთავარს? რა აზრობრივი მიმართებაა მთავარსა და დამოკიდებულს შორის? ხსნის დამოკიდებული მთავარი წინადადების რომელიმე წევრს, თუ მთლიანად მთავარს? რა სახისაა დამოკიდებული წინადადება? რით ამოიცნობა? ადგილის მიხედვით რა მიმართებაშია მთავართან — უსწრებს, მოსდევს, მთავარშია ჩასმული თუ, პირიქით, მთავარია დამოკიდებულზე? შუა? ერთ მთავართან რამდენი დამოკიდებულია? როგორია მთავარსა და დამოკიდებულთა შორის ურთიერთობა? ყველა დამოკიდებული მთავარს უკავშირდება, თუ ადგილი აქვს თანადამოკიდებულებას? რა და რა ხარისხის დამოკიდებული წინადადებაა ამ რთულ ქვეწყობილში? როგორია ეს დამოკიდებული წინადადებები — ერთი სახისაა თუ სხვადასხვა სახისა და ა. შ.

სინტაქსური გარჩევისას ფართოდ უნდა გამოვიყენოთ სქემები და ტაბულები, განსაკუთრებით თუ გარჩევა წერილობითია.

გარჩევა შეიძლება იყოს ნარევიც — მორფოლოგიური და სინტაქსური ერთდროულად. ამ სახის გარჩევა ძირითადად განმეორებისა და ცოდნის აღიიჭვისათვის გამოიყენება. ტარდება ის სხვადასხვაგვარად: 1. წინადადება გარჩევა ჯერ სინტაქსურად და შემდეგ მორფოლოგიურად, ან პირიქით. შესაძლებელია სინტაქსური და მორფოლოგიური გარჩევა ერთდროულად ჩატარდეს, ე. წ. ჯვარედინი გარჩევი. ტარდება ეს შემდეგნაირად: „მათიამ დაინახა პისკენ მიმავალი ორი ქალი“ (ა. ე.). დახასიათდება წინადადება შინაარსისა და აღნაგობის მიხედვით და გამოიყოფა წინადადების მთავარი წევრი — შემასმენელი. რა ქნა მათიამ? მათიამ დაინახა. დაინახა მარტივი შემასმენელია. გადმოცემულია პირიანი ზმნით. ეს ზმნა ობიექტისა: მათიამ დაინახა ქალი (მან — ის); ზმნა გარდამავალია, რადგან შეეწყობა პირდაპირი ობიექტი (ზმნა მეორე სერიის წყვეტილის ფორმა, ობიექტი მასთან სახელობით ბრუნვაში; მამსადაამე. იგი პირდაპირია), მოქმედებითი გვარისა, სათავისო ქცევის, უშუალო კონტაქტის და ა. შ.

ვინ დაინახა ქალი? მათიამ დაინახა. მათიამ ქვემდებარეა, ქვემდებარე არსებითი სახელია, ვინ ჯგუფის, საკუთარი, კონკრეტული, მოთხრობით ბრუნვაში. მოთხრობითშია, რადგანაც შეწყობილია გარდამავალი, მოქმედებითი გვარის ზმნის მეორე სერიის ფორმასთან. ამ სახელის თავისებურებანია: 1. არა აქვს მრავლობითი რიცხვი და 2. სახელობითი და წოდებითი ერთნაირია (მათია), ე. ი. წოდებითში ბრუნვის ნიშანს არ ღებულობს.

ვინ დაინახა მათიამ? მათიამ დაინახა ქალი. ქალი პირდაპირი დამატებაა. ამ შემთხვევაშიაც მორფოლოგიური დახასიათება წარიმართება ისევე, როგორც ქვემდებარისა და შემასმენლის. ასევე დახასიათდება წინადადების სხვა წევრებიც.

გარჩევის ეს სახე მეტად ეფექტურია მოსწავლეთა საერთო ცოდნის შესამოწმებლად; ამავე დროს იგი გასაგებს ხდის მათთვის მორფოლოგიისა და სინტაქსის ურთიერთობას, რომ მთელი რიგი სინტაქსური მოვლენების, სინტაქსური კატეგორიების ახსნა, მათი გაგება შესაძლებელია მხოლოდ მორფოლოგიის საფუძველზე, ისევე როგორც რიგი მორფოლოგიური მოვლენების ახსნა შესაძლებელი ხდება ფონეტიკის საფუძველზე.

საერთოდ, მორფოლოგიური, სინტაქსური და ზოგჯერ ფონეტიკური გარჩევა ერთმანეთს უნდა დაუკავშირდეს, სადაც ამის საჭიროებას მოითხოვს მასალა თუ გარჩევის დანიშნულება. მაგრამ მორფოლოგიური და სინტაქსური გარჩევის ყოველთვის ერთმანეთთან დაკავშირება არც აუცილებელია და არც საჭირო. თუ რომელ გარჩევას მიეცეს უპირატესობა, ამას განსაზღვრავს შესასწავლი საკითხი, გარჩევის მიზანდასახულობა და კლასი. მაგალითად, V—VI კლასებში წამყვანი მორფოლოგიური გარჩევაა ფონეტიკურთან ერთად, VII კლასში — სინტაქსური, ხოლო შემდეგ სამივე სახის (მორფოლოგიური, სინტაქსური, ფონეტიკური) გარჩევა უნდა იქნეს მოშველიებული.

ფონეტიკური გარჩევა

ფონეტიკურია გარჩევა, რომელიც ახასიათებს სიტყვას მისი შემადგენელი მარცვლებისა და ბგერების, ე. ი. ფონეტიკურ თავისებურებათა მიხედვით. საშუალო სკოლაში ფონეტიკის მოცულობა ქართული ენის კურსში მეტად მცირეა.

რეა. ფონეტიკის ამ ელემენტარული კურსის სათანადოდ გაგება-ათვისებისათვის აუცილებელია რაც შეიძლება მეტი ვარჯიშობა, ფონეტიკური გარჩევა. ფონეტიკურ გარჩევასთან ფართოდაა დაკავშირებული — მართლწერისა და მართლმეტყველების პრაქტიკული საკითხების სწავლებაც.

ფონეტიკური გარჩევისათვის მასალის შერჩევა გარჩევის მიზანდასახულობისდა მიხედვით უნდა მოხდეს. თუ გარჩევის მიზანი ინტონაციაა (ლოგიკური თუ გრამატიკული მახვილია), რა თქმა უნდა, გასარჩევად მთლიანი ტექსტი ან წინადადება უნდა შეირჩეს. თუ გარჩევის მიზანი სიტყვის ბგერითი შემადგენლობა, სიტყვის დამარცვლა, ცალკეულ ბგერათა როგორობის მიხედვით დახასიათებაა, მაშინ ცალკეული სიტყვები შეიძლება გამოვიყენოთ გასარჩევად.

ტექსტის გარჩევისას — ფონეტიკური გარჩევის მიზანი ცალკეული წინადადების წაკითხვა-წარმოთქმის ინტონაციის დაუფლებაა. მოსწავლემ უნდა განსაზღვროს, თუ როგორ იკითხება თხრობითი წინადადება, სად არის ხმის ამოდება, როგორი თანდათანობით ეშვება ხმა, რა იწერება წინადადების ბოლოში და რატომ; როგორ იკითხება კითხვითი, ძახილის ან სხვა სახის წინადადება და ა. შ. ამასთანავე, ტექსტის ფონეტიკური გარჩევისას ყურადღება უნდა მიექცეს მახვილს, ტემპს, რიტმს და სხვ. მოსწავლე უნდა განსაზღვრავდეს როგორი ტემპით უნდა იკითხებოდეს ტექსტის ესა თუ ის ადგილი, როგორი უნდა იყოს ტონი, სად არის საჭირო ლოგიკური მახვილი, სად უაუზო და სხვ. ამ სახის ფონეტიკური გარჩევის დანიშნულება გამომეტყველებითი კითხვის შეგნებულად დაუფლებას, მის გააზრებას ეხმარება. ამიტომაც ის ყოველთვის მხატვრულ ტექსტზე უნდა ჩატარდეს.

ცალკეული სიტყვის ფონეტიკურად გარჩევა გულისხმობს სიტყვის შემადგენლობის მიხედვით ანალიზს — რამდენ მარცვლიანია, როგორი მარცვლებია, გადატანის მიხედვით როგორ შეიძლება დაიყოს და გადატანილ იქნეს; რამდენი ბგერაა, როგორია ეს ბგერები (ხმოვნები, თანხმოვნები), როგორი თანხმოვნებია (მჟღერი, ყრუ, ფშვინვიერი, მკვეთრი) და ა. შ.

სიტყვის ასეთ ანალიზს უნდა დაუკავშირდეს ორთოეპიისა და ორთოგრაფიის საკითხებიც. ყოველი სიტყვა უნდა წარმოითქვას გარკვევით, ზუსტად, მისთვის დამახასიათებელი გამოთქმით და მოხდეს შედარება მის გრაფიკულ სახესთან. ასეთი შედარების დანიშნულებაა გაირკვეს განსხვავება ბგერასა და ასოს შორის. სიტყვა ისევე იწერება, როგორც მოისმის, თუ არა (მისიღეს — მიზღდეს, აკეთებს — აკეთფს), რა იწვევს განსხვავებულობას დამწერლობასა და წარმოთქმას შორის. რატომ მოისმის ერთ შემთხვევაში სიტყვის ბოლოს (აკეთფს, გააკეთფს, ააშენფს და სხვ.) ფ, ხოლო მეორე შემთხვევაში ამავე სიტყვებში ფ-ს ნაცვლად ისმის ზ (აკეთებდა, გააშენებდა და ა. შ.).

ამგვარი ანალიზის დანიშნულებაა განამტკიცოს მოსწავლეებში ბგერასა და ასოს შორის განსხვავების ცოდნა, რომ ქართულშიც კი ბგერა და ასო ყოველთვის არ შეესაბამება ერთმანეთს, რომ ზოგ შემთხვევაში მოისმის ერთი ბგერა და იწერება სულ სხვა.

ცალკეულ სიტყვათა ფონეტიკური გარჩევისას მოსწავლეს უნდა შეეძლოს დაახასიათოს სიტყვაში მომხდარი ფონეტიკური ცვლილებანი; როგორიცაა: კუმშვა, კვეცა, ბგერის დაკარგვა; ასიმილაცია, დისიმილაცია და სხვ.

ფონეტიკური გარჩევა უმეტესად მორფოლოგიურ გარჩევას უკავშირდება. ფონეტიკურ გარჩევას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მართლმეტყველების

და მართლწერის შეგნებულად დაუფლებებისათვის და მან თავისი ადგილი უნდა დაიჭიროს ენის სწავლების საქმეში.

ორთოგრაფიული გარჩევა

ორთოგრაფიული გარჩევა ტექსტისა თუ ცალკეული სიტყვების მართლწერის საკითხების მიხედვით გაანალიზებას გულისხმობს.

დიდია ორთოგრაფიული გარჩევის მნიშვნელობა მართლწერის შეგნებულად დაუფლების საქმეში. ორთოგრაფიული გარჩევის საფუძველზე მოსწავლე უკვირდება, ანალიზებს სიტყვებს, იგონებს ამისთვის სათანადო წესს, ე. ი. შეგნებულად ეკიდება ამა თუ იმ სიტყვის მართებულად დაწერას. ორთოგრაფიული გარჩევის საფუძველზე მოსწავლისათვის გასაგები ხდება, რომ ქართული მართლწერის წესები მორფოლოგიის კანონებს ეყრდნობა. მისი საფუძველი მორფოლოგიაა, ამიტომაც ორთოგრაფიული გარჩევა უფრო ხშირად მორფოლოგიურ გარჩევას უკავშირდება. მაგალითად, ზმნის პირის ნიშანთა შესწავლასთან დაკავშირებით ყურადღება მახვილდება ჰირველ პირში ვ-ს წერაზე ვ-ნით დაწყებული ფუძის წინ (ვ-ვარდები, ვ-ვარჯიშობ) და ვ-ს წერაზე უ-ნით დაწყებული ფუძის წინ (ვ-უამბობ მე) და ა. შ. ეს კავშირი მორფოლოგიასა და ორთოგრაფიას შორის იმდენად მჭიდროა, რომ ზოგიერთი მეთოდისტი მას გრამატიკულ-ორთოგრაფიულ გარჩევასაც უწოდებს.

ორთოგრაფიული გარჩევა უმთავრესად ტარდება ნაწერის გასწორებისას, ან წერითი სამუშაოს ჩატარების წინ, როდესაც წერის დანიშნულება სასწავლოა. ასეთ შემთხვევაში რთული ორთოგრაფიები უნდა გამოიყოს ტექსტიდან და გაანალიზდეს, გაირკვეს როგორ უნდა დაიწეროს და რატომ. ასეთი ორთოგრაფიული გარჩევის დანიშნულებაა განამტკიცოს მოსწავლეებში მართლწერის ცოდნა-ჩვევა.

ორთოგრაფიულ გარჩევას დიდი ადგილი უჭირავს ნაწერის გასწორებისას. მასწავლებლის ხელმძღვანელობით ყოველი მოწაფე ანალიზებს მის მიერ დაშვებულ შეცდომას: რა შეცდომაა, როგორ უნდა იყოს, რატომ და სხვ. ორთოგრაფიული გარჩევის შედეგად მოსწავლისათვის ისიც გასაგები უნდა გახდეს, თუ რატომ დაუშვა მან შეცდომა: სხვა სიტყვის მართლწერის ანალოგიით, წესის არამტკიცედ ცოდნის გამო, თუ მექანიკურად და სხვ.

ასეთი კრიტიკული დამოკიდებულება თავისი შეცდომისადმი მოსწავლეს აჩვევს აღმოაჩინოს დასაწერ ტექსტში ისეთი ადგილები, სადაც შესაძლებელია დაუშვას შეცდომები. მაგრამ ორთოგრაფიული გარჩევა არა მხოლოდ წერას უნდა უკავშირდებოდეს, არამედ გრამატიკაში სხვადასხვა სახის მუშაობასაც.

პუნქტუაციური გარჩევა

პუნქტუაციურია გარჩევა, როდესაც ტექსტის ანალიზი ხდება სასვენი ნიშნების მიხედვით. ამ გარჩევის დანიშნულებაა დააუფლოს მოსწავლეები სასვენი ნიშნების თავ-თავის ადგილას დასმას, დასწავლილი წესის პრაქტიკაში გამოყენებას, ე. ი. გამოუმუშაოს მათ სასვენი ნიშნების მართებულად წერის ჩვევა.

პუნქტუაციური გარჩევა, ისე როგორც ორთოგრაფიული, წმინდა შახის თითქმის არ გვხვდება, რადგანაც პუნქტუაციის საფუძველი სინტაქსია, ამიტომ

მატერიალური ანალიზი სინტაქსურ ანალიზს უკავშირდება. მხოლოდ სინტაქსური ანალიზის საფუძველზე ხდება გასაგები ამა თუ იმ სასვენი ნიშნის ხმარება.

პუნქტუაციურ გარჩევას ყველა კლასში მივმართავთ, მაგრამ ყველაზე მეტი ადგილი მას იმ კლასებში უნდა ჰქონდეს, სადაც სინტაქსი ისწავლება. შერწყმული წინადადების, რთული ქვეწყობილი წინადადებისა და სხვათა სიტყვის სწავლებასთან დაკავშირებით დიდი შესაძლებლობაა პუნქტუაციური გარჩევისა და მოსწავლეებში სათანადო ცოდნა-ჩვევის გამომუშავებისა.

განსაკუთრებით უკიდურესად მოსწავლეებს და-ს წინ და შემდეგ სასვენი ნიშნების წერა. წესის მართო თეორიულად მიცემა ამ შემთხვევაში უშედეგოა, საჭიროა შერჩეულ მაგალითებზე ვარჯიშობა, რათა წესი უკეთ გააცნობიეროს და შეგნებულად გამოიყენოს პრაქტიკაში.

პუნქტუაციური გარჩევა სხვადასხვა სახით შეიძლება ჩატარდეს:

1. მასწავლებლის მიერ შერჩეული ტექსტის გაანალიზება მასში წარმოდგენილი სასვენი ნიშნების მიხედვით და ყოველ ნიშანზე სათანადო წესის მოგონება.

2. სასვენ ნიშნებგამოტოვებულ ტექსტზე მუშაობა, სათანადო ნიშნების დასმა და მათი დასაბუთება.

3. ისეთ საპირისპირო ტექსტებზე მუშაობა, რომელთაგან ერთში, ვთქვათ, და-ს (თუ-ს, ან-ის) წინ ან შემდეგ, საჭიროა სასვენი ნიშნის დასმა, მეორეში კი არა და ა. შ.

შედეგობა-შეპირისპირების ხერხი

შედეგობა-შეპირისპირება გრამატიკის სწავლების ერთ-ერთი ძირითადი ხერხია. მას მეტად დიდი ადგილი ეთმობა როგორც გრამატიკის (მორფოლოგია-სინტაქსის), ისე ფონეტიკის სწავლებისას. კ. უ შ ი ნ ს კ ი ს აზრით, „შედეგობა ყოველგვარი გაგებისა და ყოველგვარი შემეცნების საფუძველია“, გარე სინამდვილეში „ყველაფერს ვცნობილობთ არა სხვაგვარად, არამედ მხოლოდ შედეგობით“¹. დიდია მისი მნიშვნელობა გრამატიკის სწავლებაში.

შედეგობა-შეპირისპირება გულისხმობს მოსწავლეთა ერთგვარ ცოდნას, რომლის საფუძველზედაც ხდება ახლის, უცნობის მიკვლევა, აღმოჩენა. ვთქვათ, იციან უკუმშველ სახელთა ბრუნება და უნდა გავაცნოთ კუმშვად სახელთა ბრუნება. სწავლებისას უკვე შესწავლილს — უკუმშველ სახელს (კაცს) შეუპირისპირდება კუმშვადი სახელი (მწერალი). ცალკეულ ფორმებზე დაკვირვებით მოსწავლეფათვის გასაგები გახდება, თუ რა ცვლილება ხდება კუმშვადი სახელის ფუძეში, რომელ ბრუნებებში ხდება ეს ცვლილება და სხვ.

სწავლების პროცესში ამ ხერხის კარგად გამოყენებას აქვს საგანმანათლებლო და აღმზრდელობითი მნიშვნელობა.

შედეგობა-შეპირისპირების ხერხის გამოყენების საფუძველზე მოსწავლეები შემოქმედებითად ითვისებენ ახალ მასალას. იგი იწვევს მოსწავლეთა აქტიურობას, უღვიძებს მას სწავლის ინტერესს, უვითარებს დაკვირვების, შედეგობის, ძიებისა და აღმოჩენის უნარს, ლოგიკურ აზროვნებასა და სხვ. ამიტომაცაა, რომ ფართოა მისი გამოყენების არეც. იგი ერთ-ერთი წამყვანი ხერხია

¹ «Русский язык в школе», 1952, № 3, стр. 45.

გრამატიკის სწავლებაში. შედარება-შეპირისპირება შეიძლება როგორც საუბრის, ისე თხრობის მეთოდით მასალის გადაცემისას, მხოლოდ იმ გამსხვავებით. რომ, პირველ შემთხვევაში (საუბრის მეთოდით), მოსწავლე მასწავლებლის ხელმძღვანელობით დამოუკიდებელივ ახდენს შედარება-შეპირისპირებას, მოვლენის აღმოჩენასა და სათანადო დასკვნების გამოტანას, მეორე შემთხვევაში კი მასწავლებელია მთხრობელიცა და შედარება-შეპირისპირების მომხდენიც.

შედარება-შეპირისპირება გამოიყენება როგორც მორფოლოგიის, ისე სინტაქსისა და ფონეტიკის სწავლებაში. განსაკუთრებით დიდია მისი ადგილი ორთოგრაფიისა და პუნქტუაციის სწავლებაში.

შედარება-შეპირისპირების ხერხით შესწავლება ფონეტიკაში: ხმოვნები და თანხმოვნები, მჟღერი და ყრუ, მკვეთრი და ფშვინიერი ბგერები, კუმშვა, კვეცა და ბგერის დაკარგვა, ასიმილაცია და დისიმილაცია და სხვ. ფართოდ უნდა იქნეს იგი გამოყენებული მორფოლოგიაში: მხოლობითი და მრავლობითი რიცხვი, თანხმოვანფუძიან და ხმოვანფუძიან სახელთა ბრუნება, ზედსართავი ცალკე და არსებით სახელთან, ძირეული და წარმოქმნილი სახელები, ზმნის სხვადასხვა კატეგორია (პირი, რიცხვი, გვარი, ქცევა და ა. შ.) და სხვათა სწავლებისას. მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა მას სინტაქსშიც.

ერთი სიტყვით, შედარება-შეპირისპირების ხერხის გამოყენების არც ერთად ქართული ენისა და კერძოდ, გრამატიკის სწავლებაში, მეტად დიდი, მეტად მრავალმხრივია. იგი თითქმის ყოველი ენობრივი მოვლენის შესწავლისას შეიძლება მოვიშველიოთ.

შედარება-შეპირისპირების ხერხის გამოყენება ხდება არა მარტო გრამატიკის სწავლების ამა თუ იმ მეთოდთან ერთად, არამედ გრამატიკის სწავლების სხვა ხერხებთან ერთადაც, როგორც ახალი მასალის ახსნის დროს, ისე ცოდნის განმტკიცების, აღრიცხვისა თუ განმეორებისას.

შენაცვლების ხერხი

შეპირისპირების ხერხთან ერთად გრამატიკის სწავლებაში გამოიყენება შენაცვლების ანუ ჩასმის ხერხი, რომელსაც იყენებენ გარეგნულად მსგავსი ფორმების ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად; მაგალითად, უკვეცელ სახელთა ნათესაობითისა და მიცემითის ერთმანეთისაგან გასარჩევად მიმართავენ ჩასმის ხერხს, უნაცვლებენ კვეცადფუძიან ან თანხმოვანფუძიან სახელს. ეთქვათ, „ოქროს ვყიდულობ“ და „ოქროს საათს ვყიდულობ“. ოქროს ნაცვლად ვერცხლის ჩასმა გასაგებს ვახდის, თუ რომელი ბრუნვის ფორმაა (ვერცხლს ვყიდულობ — მიცემითი, ვერცხლის საათს ვყიდულობ — ნათესაობითი).

ასევე გამოიყენება ეს ხერხი ნ/თ-ანიანი მრავლობითის ფორმების გასარკვევად, მაგალითად: კაცთა თქვეს, კაცთ საქციელი — ებიანი მრავლობითის შენაცვლებით გაირკვევა რომელი ბრუნვის ფორმებია გარეგნულად მსგავსი სიტყვები — კაცთ და კაცთ (კაცებმა თქვეს, კაცების საქციელი).

ამ ხერხის გამოყენების არც შედარებით მცირეა. იგი მხოლოდ მაშინ გამოიყენება, როდესაც გრამატიკული კატეგორიის სხვა ნიშნებით ამოცნობა ვერ ხერხდება.

კითხვების ხერხი გრამატიკის სწავლებაში ფართოდ გამოყენებული ხერხია.

აღრე კითხვების ხერხს გრამატიკის სწავლებაში წამყვანი ადგილი ეჭირა. ყოველი კატეგორიის ამოსაცნობად კითხვები იყო გამოყენებული. კითხვების ხერხით ხდებოდა როგორც მორფოლოგიური, ისე სინტაქსური კატეგორიების ამოცნობა-შესწავლა. ამას მოითხოვდა ლოგიკისტური გრამატიკის პრინციპები. ლოგიკისტურ გრამატიკაში ვადამწყვეტი შინაარსის ამოცნობა იყო, შინაარსის ამოსაცნობად კი კითხვების ხერხი საუკეთესო საშუალებაა.

უძველესი დროიდან კითხვების ხერხმა იმდენად ძლიერ გაიღვა ფესვები გრამატიკის სწავლებაში, რომ ოქტომბრის რევოლუციის წინა პერიოდისა (ს. ხ უ ნ დ ა ძ ი ს) და საბჭოთა ხელისუფლების პირველი წლების (ი. ნ ი კ ო ლ ა ი შ ვ ი ლ ი ს) გრამატიკებშიც იგი ფართოდაა გამოყენებული და კატეგორიის ამოცნობის უნივერსალურ საშუალებადაა მიჩნეული.

შემდეგ ხანებში, კითხვების ხერხი სრულიად უკუგდებულ იქნა. კითხვების ხერხი გრამატიკის სწავლებაში ამჟამადაც ძალაშია, მაგრამ იგი არაა გრამატიკის სწავლების ერთადერთი ხერხი.

კითხვების ხერხი გამოიყენება როგორც მორფოლოგიის, ისე სინტაქსის სწავლებისას, თუმცა მეტი გასაქანი მას სინტაქსის სწავლებაში აქვს. კითხვების გამოყენება აჩვენებს მოსწავლეს ძირითადისა და მეორეხარისხოვანის ერთმანეთისაგან გამოცალკევებას, ლოგიკურ მსჯელობას, უვითარებს მეტყველებას და სხვ. ამ ხერხით ადვილად ვაღწევთ ზოგიერთი გრამატიკული კატეგორიის ამოცნობას; მაგალითად, მწკრივების ამოცნობისათვის სახელმძღვანელოში ერთადერთ ხერხად კითხვებია წარმოდგენილი: რას შერება? — წერს, თამაშობს, იხატება; რას შერებოდა? — წერდა, თამაშობდა, იხატებოდა; რას იზამს? — დაწერს, ითამაშებს, დაიხატება და ა. შ. ასევე ადამიანთა და არაადამიანთა კატეგორიის სახელის გამოცნობა ქართულში კითხვების ხერხს ემყარება და სხვ. დიდია კითხვების მნიშვნელობა როგორც წინადადების წევრთა, ისე დამოკიდებულ წინადადებათა სახის ამოსაცნობადაც.

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი სკოლის პრაქტიკაში კითხვების ხერხი გამოყენებულია, როგორც წინადადების წევრთა, ისე დამოკიდებულ წინადადებათა სახის ამოსაცნობ ერთადერთ ხერხად.

ცხადია, კითხვების ხერხის ასეთი გაუნივერსალეობა და ამა თუ იმ კატეგორიის მხოლოდ კითხვით ამოცნობა, ყოველთვის სასურველ შედეგს ვერ იძლევა, რადგანაც ზშირად სხვადასხვა კატეგორია ერთსა და იმავე კითხვას მოიხდენს და, პირიქით, ერთსა და იმავე კატეგორიას შეიძლება სხვადასხვა კითხვა მიეუყენოთ.

კითხვების ხერხის გამოყენებას ახლავს რიგი ნაკლოვანებანი; ასეთებია: კითხვების ხერხით ყოველთვის ვერ ხერხდება კატეგორიის ამოცნობა; მაგალითად, ვინ? კითხვა არ განასხვავებს ერთმანეთისაგან სახელობითსა და მოთხრობითს (ვინ? კაცი და ვინ? კაცმა), მიცემითსა და ნათესაობითს (ვის? კაცს და ვის? (თვის) კაცისათვის). ვერ ამოვიცნობთ ამ კითხვით ვერც სხვა ბრუნვებს. რადგანაც სხვა ბრუნვებისათვის ამ კითხვას ფორმა სულ არ გააჩნია და იყენებს ნასესხებ ფორმებს (ვისით? ვისად? ან რად?). ასევე ვერ ამოვიცნობთ ამ კითხვით რიცხვის კატეგორიას, მას მრავლობითი რიცხვი არა აქვს.

„არის მთელი რიგი თანდებულებანი სახელები, რომელთა ბრუნვის გაგება კითხვებზე დამყარებით შეუძლებელია“¹: ზუგდიდში, გაზაფხულზე, დილიდან საღამომდე და სხვა, რომელთაც ბრუნვის კითხვა სრულიად არ დაესმის.

ზოგჯერ კირს კითხვების მიყენებით წინადადების წვერთა გამორაკვევა, ვინაიდან ხშირად ერთი და იგივე კითხვა მოუღის ქვემდებარესა და დამატებას. განსაზღვრებასა და გარემოებას და ა. შ. „მასწავლებელმა მოწაფე მოიხმო“. აქ მასწავლებელი და მოწაფე ორივე ვინ? კითხვაზე უპასუხებს (ვინ? მასწავლებელმა, ვინ? მოწაფე)?

მიუხედავად ამ ნაკლისა, გრამატიკის სწავლებაში კითხვების ხერხი მაინც მნიშვნელოვანია, ის უთუოდ უნდა იქნეს გამოყენებული.

კითხვების ხერხის მართებულად გამოყენება მოსწავლისაგან მოითხოვს კითხვების დასმის ცოდნას, თუ როდის, მეტყველების რა ნაწილს, თუ წინადადების ამა თუ იმ წევრს რა კითხვა დაესმის (არსებითს — ვინ? რა? ზედსართავს — როგორი? რომელი? სადაური? როდინდელი?.. რიცხვითს — რამდენი, მერამდენე? ან რიგით რომელი? ზმნას: რას შერება? რა მდგომარეობაშია? რა მოსდის? და ა. შ.), შეეძლოს ამ კითხვების საჭიროების შემთხვევაში სათანადო კატეგორიისადმი მიყენება.

ამგვარად, კითხვების ხერხი, მიუხედავად მისი ნაკლოვანებებისა, გრამატიკის საწვლეებაში მაინც საპატრო ადგილს იჭერს და, ცხადია, გამოყენებაც აქვს.

სახელმძღვანელოზე მუშაობა

სახელმძღვანელოზე მუშაობა გრამატიკის სწავლებისას გულისხმობს გრამატიკის სახელმძღვანელოს გამოყენებას უშუალოდ გაკვეთილზე: როდის, გაკვეთილის რა მომენტში უნდა იქნეს იგი გამოყენებული და რაში უნდა გამოიხატოს ეს მუშაობა?

სახელმძღვანელო ძირითადად ახსნილი მასალის განმტკიცებას ემსახურება. ამდენად იგი ახალი მასალის ახსნის, ახსნილი მასალის განზოგადებისა და დასკვნის შემდეგ უნდა იქნეს გამოყენებული. დაუშვებელია გრამატიკის სახელმძღვანელოს საშინაო დავალების აღრიცხვისა და მასალის ახსნის პროცესში გამოყენება.

სახელმძღვანელოზე მუშაობა ძირითადად ახსნილი მასალის წაკითხვასა და სავარჯიშოებზე მუშაობას გულისხმობს.

სახელმძღვანელოში მასალის წაკითხვას მრავალმხრივი მნიშვნელობა აქვს: იგი აზუსტებს და ამტკიცებს ახლად ახსნილი მასალის ცოდნას, აჩვენებს მოსწავლეებს სახელმძღვანელოზე მუშაობას და გასაგებს ხდის სახელმძღვანელოს დანიშნულებას. ამავე დროს მასალის წიგნში წაკითხვა არკვევს მოსწავლეს, თუ რას უნდა მიეჭყეს ყურადღება, რომელია მთავარი და რომელი მეორეხარისხოვანი. რა არის საზეპირო და რაა მხოლოდ წასაკითხავი და ა. შ. ამასთანავე ახლად ახსნილი მასალის გაკვეთილის პროცესშივე წაკითხვა ერთგვარი საკონტროლო საშუალებაა მასწავლებლის მიწოდებული ცოდნის შესამოწმებლად.

მასწავლებლის მიერ მასალის ახსნა-გადმოცემა ყოველთვის მთლიანად არ

¹ ვ. ზოგჯერა, კითხვების მეოდიოთ გრამატიკის სწავლებისათვის: ვურნ. „ახალი სკოლი-საქენ“- 1923, № 1—2, გვ. 102.

² იქნება.

მისდევს სახელმძღვანელოში წარმოდგენილს. ხშირად მასწავლებელი ავსებს სახელმძღვანელოს მასალას, შეაქვს მასში ცვლილებები, ცვლის კატეგორიათა (საკითხთა) სწავლების თანამიმდევრობას, ან პირიქით, ე. ი. უფარდებს მას კონკრეტული კლასის მოსწავლეთა მოზნადებისა და ცოდნის დონეს, მათ თავისებურებას. ამდენად, ამ მასალის სახელმძღვანელოში წაკითხვა და ყურადღების გამახვილება იმ სხვაობაზე, რაც მასწავლებლის მიწოდებულსა და სახელმძღვანელოს მასალას შორის შეიმჩნევა, ზელს შეუწყობს ამ დამატებითი (ისტორიული თუ სხვა ხასიათის) ცნობების მტკიცედ ათვისებას.

ამასთანავე ახსნილი მასალის შეთვისების შემოწმებისა და ცოდნის განმტკიცებისათვის აუცილებელია სახელმძღვანელოში წარმოდგენილ სავარჯიშოებზე მუშაობა. სახელმძღვანელოს სავარჯიშოები ძირითადად კლასში სამუშაოდ, შექმნილი ცოდნის გასამტკიცებლად უნდა იქნეს გამოყენებული. მაგრამ იმ შემთხვევაშიც კი, როდესაც იგი საშინაო დავალებად ეძლევა, წიგნზე მუშაობა და რამდენიმე მაგალითის კლასში სანიმუშოდ გაკეთება მაინც აუცილებელია.

ამდენად, გრამატიკის სახელმძღვანელოზე მუშაობა, მისი გაკვეთილის გარკვეულ მომენტში გამოყენება, სავალდებულოდ უნდა იქნეს ცნობილი.

ზოგიერთი მასწავლებელი გრამატიკის სახელმძღვანელოს კლასში, გაკვეთილის პროცესში, გამოყენებას დაუშვებლად მიიჩნევს. მათი აზრით, გრამატიკის სახელმძღვანელო მხოლოდ შინ სამუშაოდაა განკუთვნილი. ასეთი შეხედულება მცდარია.

მოსწავლე ისე უნდა იცნობდეს გრამატიკის სახელმძღვანელოს, რომ მასწავლებლის მითითებისდა მიხედვით შეეძლოს ამა თუ იმ პარაგრაფისა თუ სავარჯიშოს მაშინვე პოვნა, სახელმძღვანელოს მასალის დალაგებით გადმოცემა და წიგნში მოცემული სავარჯიშოს დავალების მიხედვით შესრულება. კლასში მუშაობის შედეგად მოსწავლე უნდა გახდეს სახელმძღვანელოს ნამდვილი მფლობელი, მისი პატრონი.

საილუსტრაციო-სავარჯიშო ბაჰსის უარჩება

მოთხროვნილებანი საილუსტრაციო-სავარჯიშო ტექსტისადმი მეტად დიდია. აქ რამდენიმე კითხვაა გასარკვევი:

1. როგორი უნდა იყოს სავარჯიშო-საილუსტრაციო მასალა: მთლიანი ტექსტი, ცალკეული წინადადება თუ ცალკეული სიტყვები?

2. რა შეიძლება შევარჩიოთ გასარჩევ მასალად — ლიტერატურული ტექსტი, ხალხური შემოქმედების ნიმუშები თუ სხვა?

1. როგორი უნდა იყოს გასარჩევი ტექსტი — ამ საკითხის შესახებ სხვადასხვა აზრი არსებობდა. თუ ძველ სკოლაში უპირატესობა ცალკეულ წინადადებასა და სიტყვებს ეძლეოდა, შემდეგ ხანებში მოითხოვდნენ მთლიან ტექსტს და ამ ტექსტის ლექსიკურ-სემანტიკურ ანალიზს.

ამჟამად ყველასათვის ცნობილია, რომ გრამატიკა შეისწავლის როგორც სიტყვებს, მათ ცვლილებას, ისე წინადადებასაც, ე. ი. სიტყვათა შეკავშირებას. ცხადია, სავარჯიშო-საილუსტრაციო მასალა იმისდა მიხედვით, თუ რა მიზნისათვისაა იგი შერჩეული, ახალი მასალის გაცნობა-შესწავლისათვის, ცოდნის განმტკიცების, სისტემაში მოყვანისათვის თუ სხვა, სხვადასხვაგვარია. შეიძლება გა-

მოყენებულ იქნეს როგორც ცალკეული სიტყვები, ისე წინადადებები (ფრაზები) და ტექსტიც; მაგალითად: თუ ახალის გაცნობის ან ვარჯიშობის დანიშნულება ქართული ზმნის პირიანობის (ქცევის, კონტაქტის და სხვ.) სწავლება ან ამ კატეგორიათა შესახებ მოსწავლეთა ცოდნის სისტემაში მოყვანა, მისი განმტკიცება, სავარჯიშოდ მთლიანი ტექსტი აუცილებელი არაა. ასეთ კატეგორიათა სწავლებისათვის შეიძლება გამოვიყენოთ ცალკეული წინადადებები, ზოგჯერ ცალკეული სიტყვებიც კი. პირიქით, თუ ვარჯიშობის დანიშნულება მოსწავლეთა სხვადასხვა სახის წინადადებათა გაანალიზება, სხვადასხვა წინადადებათა აღნაგობის შესახებ ცოდნის მიწოდება ან ცოდნის სისტემაში მოყვანა, განმტკიცებაა, მაშინ სჯობია სათანადოდ შერჩეულ ტექსტზე მუშაობა.

ამგვარად, საილუსტრაციო-სავარჯიშოდ შესარჩევი ტექსტის როგორების საკითხს გაკვეთილის მიზანდასახულობა წყვეტს.

2. გრამატიკის სწავლება ყოველთვის უნდა ითვალისწინებდეს მოსწავლეთა მეტყველებისა და ლოგიკური აზროვნების განვითარებას. აქ ყოველი სიტყვა, ყოველი ფრაზა და მთლიანად ტექსტი ყოველმხრივ უნდა აიწონ-დაიწონოს, შემოწმდეს როგორც გრამატიკული, ისე შინაარსობრივი, სტილისტიკური და აღმზრდელობითი თვალსაზრისით.

შერჩეული ტექსტი უნდა აკმაყოფილებდეს შემდეგ მოთხოვნებს: ა) ტექსტი უნდა იყოს მისაწვდომი და დასაძლევი მოსწავლეთათვის; ენობრივად სწორი, მკაფიო და ნათელი. უმჯობესია იგი აღებულ იქნეს მოსწავლეთათვის ნაცნობი (შესწავლილი) ლიტერატურული მასალიდან, ხალხური შემოქმედების ნიმუშებიდან (ანდაზა, გამოცანა და ა. შ.).

მაგრამ მართო ლიტერატურული ტექსტით დაკმაყოფილება საკმარისი არ იქნება. ნიმუშები აღებულ უნდა იქნეს კრიტიკული, პოლიტიკური, პუბლიცისტური თუ სხვა ხასიათის ნაწერებიდანაც. შერჩეულ ნიმუშებში მოსწავლეთათვის უცნობი სიტყვები და გამოთქმები რაც შეიძლება ნაკლებად უნდა იყოს, რომ შინაარსობრივ-ლექსიკურმა ანალიზმა არ დაჩრდილოს ძირითადი დანიშნულება გრამატიკული ანალიზისა.

სხვადასხვა ხასიათის ტექსტზე მუშაობას სხვა მხრივაც აქვს მნიშვნელობა: აფართოებს მოსწავლეთა მსოფლმხედველობას და გასაგებს ხდის მათთვის, რომ „გრამატიკა ყველგანაა, სადაც კი სიტყვა ისმის, რომ მისი კანონების დაცვა ნიშანია კულტურული მეტყველების, რომ საზოგადოების განვითარება მოითხოვს კულტურულ მეტყველებას“¹.

აღსანიშნავია, რომ შესწავლილ ლიტერატურულ თუ სხვა ხასიათის ტექსტში მიზნობრივი მასალის იმ რაოდენობით პოვნა, რა რაოდენობითაც ის საჭიროა, ყოველთვის შესაძლებელი არაა.

ასეთ შემთხვევაში დასაშვებია ტექსტის მიზნობრივად გადაკეთება ან სავარჯიშო-საილუსტრაციო ნიმუშების მასწავლებლის თუ მოსწავლეთა მიერ შედგენაც. მაგრამ ეს ნიმუშები არ უნდა იყოს ტრაფარეტული, უიდეო. ასეთი ნიმუშებისადმი მოთხოვნილება კიდევ უფრო უნდა გაიზარდოს. მოსწავლეებს უნდა გამოუკმუშაოთ ჩვევა ცოცხალი, შემოქმედებითი აზროვნებისა და თავიანთი ნაზრების მხატვრულ სახეებში გამოხატვისა.

¹ Н. Поздняков, Методика преподавания русского языка, 1955, стр. 81.

ბ) ტექსტში მრავლად უნდა იყოს ის გრამატიკული კატეგორიები, რომელთა სწავლებასაც ვისახავთ მიზნად.

გ) მასალა ისე უნდა მივაწოდოთ, რომ დატული იქნეს ადვილიდან ძნელისაკენ გადასვლის მოთხოვნილება. საილუსტრაციო თუ სავარჯიშო ტექსტი არ უნდა იყოს რთული, მოსწავლეთათვის ძნელად გასაგები.

დ) ამ მიზნით შერჩეულ ტექსტში (ნიმუშებში) ნაკლებად უნდა იყოს შესწავლელი კატეგორიები.

ე) სავარჯიშო ნიმუშები უნდა აკმაყოფილებდეს აღმზრდელობით მოთხოვნილებებს. იგი უნდა ზრდიდეს მოსწავლეებში კომუნიკურ მორალს, საბჭოთა პატრიოტიზმის, გმირობის, მეგობრობისა და სხვა კეთილშობილურ გრძნობებს.

გრამატიკულ განსაზღვრათა, წესთა და ტერმინთა სწავლება

გრამატიკული განსაზღვრის, წესისა და ტერმინის სწავლების შესახებ უკანასკნელ დრომდე ერთგვარი აზრი არ არსებობდა.

ზოგიერთის აზრით, წესისა და განსაზღვრის სწავლება საჭირო არაა. წესებისა და კანონების დასწავლა უმეტესად მექანიკურია, მით უფრო რომ ზუსტი განსაზღვრაც კი ვერ იძლევა კატეგორიის ყოველმხრივ დახასიათებას. მათი აზრით, „დასკვნების თვით ფორმულირება არაა იმდენად მნიშვნელოვანი, რამდენადაც დაკვირვების პროცესი“¹. მთავარია, მოსწავლე ერკვეოდეს ენობრივ მოვლენებში, იცოდეს კატეგორიის არსი, შეეძლოს მისი გამოყენება და დამახასიათებელ ნიშანთა ჩამოთვლა.

გრამატიკულ განსაზღვრათა და წესების შესახებ ასეთი შეხედულება ანარეკლია გრამატიკაზე, როგორც სასწავლო საგანზე, უარყოფითი შეხედულებებისა. ცნობილია, რომ მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ჯერ ჰ. სპენსერმა, ხოლო შემდეგ ა. ლაიმ გაილაშქრეს გრამატიკის სწავლების წინააღმდეგ.

აღსანიშნავია, რომ ჰ. სპენსერისა და ა. ლაის შეხედულებანი მეოცე საუკუნის დასაწყისში რუსულ მეთოდოლოგიურ ლიტერატურაშიაც იჭრება და მშობლიური ენის სწავლების ისეთი დიდი მეთოდისტიც კი, როგორც დ. ტიხომიროვია, წინააღმდეგია გრამატიკული ტერმინოლოგიის, წესებისა და განსაზღვრათა სწავლებისა².

ნიჰილისტური შეხედულება საერთოდ გრამატიკისა და აქედან გამომდინარე გრამატიკულ წესთა, განსაზღვრათა და გრამატიკულ ცნებათა სწავლებაზე კიდევ უფრო გაძლიერდა ნ. მარის „ახალი მოძღვრების“ სკოლაში ზიჰრის შედეგად.

ამჟამად ყველასათვის ნათელია გრამატიკის, როგორც სასწავლო საგნის, აღმზრდელობით-საგანმანათლებლო მნიშვნელობა. გრამატიკა კრებულოა სიტყვათა ცვლილებისა და სიტყვათა წინადადებებად შეკავშირების წესები

¹ П. Афанасьев, Методика русского языка, 1947, стр. 67.

² Д. Тихомиров, Опыт плана и конспекта элементарных занятий по родному языку, М., 1902, стр. 16.

სა. ცხადია, ამ წესების ზუსტ ფორმულირებათა ცოდნას გადაამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს გრამატიკისა და საერთოდ ენის დაუფლებისათვის.

ზუსტი განსაზღვრანი და წესები, შეიცავენ რა კატეგორიის ძირითად, არსებით ნიშნებს, ხელს უწყობენ ცოდნის განმტკიცებას და თეორიული ცოდნის პრაქტიკაში გამოყენებას. განსაზღვრათა და წესთა შეგნებულ ცოდნას არსებითი მნიშვნელობა აქვს გრამატიკული კატეგორიის ამოცნობის, მის რაობაში გარკვევისათვის.

ამავე დროს ზუსტი განსაზღვრანი, წესები აჩვენებენ მოსწავლეებს თავიანთი აზრის ზუსტად და სხარტად გადმოცემას, აორგანიზებენ მათ მეტყველებას, ასისტემებენ მათ ცოდნას.

ამა თუ იმ განსაზღვრის (წესის) სწავლებისას უნდა გაირკვეს ამ განსაზღვრის (წესის) ადგილი და მნიშვნელობა ენის სწავლების საერთო სისტემაში და მისი ურთიერთობა წინათ შესწავლილთან. ამისათვის აუცილებელია განმეორებულ და სისტემაში მოყვანილ იქნეს როგორც ის მასალა, რომელსაც შესასწავლი კატეგორია უკავშირდება, ისე ისიც, რაც მოსწავლეებმა ამ საკითხის შესახებ იციან წინა კლასებიდან, განსაკუთრებით დაწყებითი სკოლიდან.

განსაზღვრისა თუ წესის სწავლებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს სავარჯიშო-საილუსტრაციო ნიმუშების შერჩევას. საილუსტრაციო ნიმუშები ზუსტად უნდა ასახავდეს შესასწავლი კატეგორიის ძირითად, დამახასიათებელ ნიშნებს.

ამ ნიმუშებზე დაკვირვებითა და გრამატიკული ფაქტების, გრამატიკული შოვლენების ურთიერთისადმი შედარება-შეპირისპირებით მოსწავლეები მასწავლებლის ხელმძღვანელობითა და წარმმართავი კითხვებით გამოავლენენ კატეგორიის დამახასიათებელ, არსებით ნიშნებს და იძლევიან დასკვნას განსაზღვრის სახით.

ცხადია, მოსწავლე იშვიათად შეძლებს ზუსტ, ამომწურავ ფორმულირებას. იგი ჩვეულებრივ მიახლოებითია. მაგრამ ასეთ მიახლოებით ფორმულირებასაც მრავალმხრივი შემეცნებით-აღმზრდელი მნიშვნელობა აქვს: 1. ამით ვგებულობთ, თუ რამდენად გასაგებია მოსწავლეთათვის მასალა, რა არის გაუგებარი და რას უნდა მიექცეს ყურადღება; 2. უმუშავეს მოსწავლეს დაკვირვების, საილუსტრაციო მაგალითების ანალიზის საფუძველზე სათანადო დასკვნის გაკეთების უნარს, არწმუნებს მას საკუთარ ძალაში. დასკვნის გაკეთების ცდა, განსაზღვრის ფორმულირების ცდა ხელს უწყობს მოსწავლეს უკეთ გაივოს, გათავისუფლოს ახსნილი მასალა.

საბოლოოდ ზუსტსა და სრულ ფორმულირებას გრამატიკული განსაზღვრის შესახებ მასწავლებელი იძლევა.

გარდა იმისა, რომ ყოველი განსაზღვრა, „ყოველი წესი უნდა იყოს გამოთქმული ძალიან მოკლედ, მაგრამ ძალიან ნათელი სიტყვებით“,¹ წარმოთქმულ უნდა იქნეს დამაჯერებელი ინტონაციით.

მასწავლებლის ფორმულირება უკეთ ბრკვევს მოსწავლეს ახსნილი გრამატიკული მოვლენის არსში, აჩვენებს მსჯელობიდან დასკვნის სწორად გამოტანას.

მასწავლებლის მიერ ფორმულირებული განსაზღვრა უნდა გაიმეოროს ორმა-სამმა მოსწავლემ.

¹ ი. კონენსკი, რჩეული პედაგოგიური თხზულებანი, ტ. I, თბილისი, 1949, გვ. 155.

თუ სახელმძღვანელოში არაა მოცემული რომელიმე განსაზღვრა ან იგი საჭიროებს შევსებას, დაზუსტებასა და შესწორებას, ის მოსწავლეებს უნდა ჩავაწერინოთ საშინაო რვეულში საილუსტრაციო მაგალითების ქვემოთ, ხოლო თუ არის, ცხადია, უნდა წავააკითხოთ.

განსაზღვრის, წესის ფორმულირებისათვის სრულიადაც არაა საჭირო კატეგორიის ყველა ნიშნის ერთბაშად შესწავლა, პირველ რიგში გამოვლინებულ და შესწავლილ უნდა იქნეს უფრო მკაფიო, ძირითადი ნიშნები, რომლებიც უნდა აისახოს განსაზღვრაში. თუ რა არის ამა თუ იმ კატეგორიისათვის ძირითადი, უფრო დამახასიათებელი, ეს შესასწავლ კატეგორიაზე დამოკიდებული; მაგალითად: არსებითი სახელისათვის ძირითადია მისი საგნობრიობა (საგნის სახელი) და ცვალებადობა ბუნების მიხედვით; ზმნისათვის — მოქმედების ან მდგომარეობის აღნიშვნა და უღლება (ცვალება პირის, რიცხვის, დროისა და მწკრივის მიხედვით), თანდებულისათვის — დამოუკიდებელი მნიშვნელობის უქონლობა, ურთიერთობა ბრუნვის ფორმასთან და უცვლელობა და ა. შ.

კატეგორიის სხვა ნიშნები მიეცემა თანდათანობით კატეგორიის შესწავლის გაღრმავებისდა მიხედვით. ასეთი დამატებითი ნიშნები, რა თქმა უნდა, კატეგორიის განსაზღვრაში თავიდანვე ვერ შევა; მაგალითად: ზმნისწინის სწავლებას პირველ რიგში გაირკვევა ზმნისწინის ადგილი და მისი ძირითადი მნიშვნელობა — მიმართულების აღნიშვნა; ამის შემდეგ მიეცემა განსაზღვრა: „ზმნისწინი არის ზმნის თავში დართული ნაწილაკი, რომელიც გვიჩვენებს მოქმედების მიმართულებას აქეთ (I პირისკენ), თუ იქით (III პირისკენ)“.

სწავლების თანდათანობითი გაღრმავებით გაირკვევა მისი სხვა ფუნქციებიც: ასპექტის, დროისა (აწმყოსაგან მომავლის), მწკრივთა წარმოება, ახალი მნიშვნელობის სიტყვათა წარმოქმნა და სხვ. საკმარისი როდია მივიყვანოთ მოსწავლე დასკვნამდე, მიეცეთ ასეთი დასკვნა (განსაზღვრა, წესი), არამედ ზაპირთა იგი მტკიცედ, შეგნებულად შევათვისებინოთ.

იშვიათი როდია, რომ მოსწავლე სიტყვა-სიტყვით, ისე როგორც სახელმძღვანელოშია, გადმოგვეცემს წესს თუ განსაზღვრას და ადასტურებს ნათქვამს საკუთარი! თუ სახელმძღვანელოს მაგალითებით. მაგრამ ეს ყოველთვის როდი ნიშნავს, რომ მოსწავლეს ყველაფერი შეგნებულად ესმის, რომ მას მტკიცედ აქვს ათვისებული მასალა. ხშირად მოსწავლე მექანიკურად იზეპირებს ამიტომაც, მარტო წესის მიცემა როდია საკმარისი. წესის შეგნებულად და მტკიცედ ასათვისებლად საჭიროა ჩატარდეს სხვადასხვა სახის მუშაობა:

1. თუ განსაზღვრა, წესი, საკმაოდ სრულია, შეიცავს რამდენიმე ცნობას, მაშინ იგი უნდა დანაწილდეს და მიეცეს თითოეული ნაწილის ანალიზი; მაგალითად: სახელმძღვანელოში მარცვლის განსაზღვრა ასეთია: „მარცვალი არის ერთი ხმოვანი ან ჭკუფი ხმოვნისა და თანხმოვნისა (ან ხმოვნისა და თანხმოვნებისა), რომლებიც ჰაერის ერთი ტალღის ამოღებით წარმოითქმის“².

მეზუთე კლასის მოსწავლისათვის ეს განსაზღვრა უთუოდ რთულია. მასში ყველაფერი მისაწვდომად არაა გადმოცემული. მისი ათვისება უჭირს მოსწავ-

¹ სახელმძღვანელოს სავარჯიშო ნიმუშებთან ერთად, მოსწავლე საკუთარ ნიმუშებსაც უნდა ასახელებდეს.

² ა. შ ა ნ ი ძ ე, ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ლ. კ ვ ა ქ ა ძ ე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. I, 1964, გვ. 18.

ლეს. ამიტომ ეს გახსაზღვრა უხდა დახაწილდეს და გაირკვეს თითოეული ხაწილი; მაგალითად:

- ა) მარცვალი შეიძლება იყოს ერთი ბგერა, მაგრამ მხოლოდ ხმოვანი (ი-ა);
- ბ) მარცვალი შეიძლება იყოს ერთი ხმოვანი და ერთი თანხმოვანი (მახე);
- გ) მარცვალი შეიძლება იყოს ერთი ხმოვანი და რამდენიმე თანხმოვანი (გან-სახ-ღვრა).

დ) მარცვალი ჰაერის ერთი ტალღის ამოღებით — ერთი ამოსუნთქვით წარმოითქმის.

აქვე მოსწავლეებისაგან უნდა მოვითხოვოთ, თუ რატომ ვამბობთ „მარცვალი შეიძლება იყოს ერთი ხმოვანი“, რას ნიშნავს „მარცვალში შეიძლება იყოს ერთი ხმოვანი და რამდენიმე თანხმოვანი“ და ა. შ. პასუხი ყოველ კითხვაზე ილუსტრირებულ უნდა იქნეს სათანადო ნიმუშებით.

2. თუ განსაზღვრა შეიცავს ისეთ სიტყვებსა და გამოთქმებს, რომლებიც არც თუ ადვილი გასაგებია მოსწავლეთათვის, ისინი უნდა განიმარტოს; მაგალითად, მოყვანილ განსაზღვრაში მოსწავლეთათვის ძნელად მისაწვდომია გამოთქმა „ჰაერის ერთი ტალღის ამოღებით“. ცხადია, იგი მისაწვდომი უნდა გაეზადოთ.

3. დაბოლოს, ანალიზს უნდა მოჰყვეს სინთეზი და გაირკვეს: რატომაა მარცვლის განსაზღვრაში ყურადღება გამახვილებული ამ ნიშნებზე (მარცვლის შედგენილობასა და მის წარმოთქმაზე).

საერთოდ განსაზღვრა (წესი), როგორც უნდა იყოს ის, ყოველთვის უნდა გახდეს მსჯელობის საგანი. მოსწავლე უნდა ერკვეოდეს: რა ნიშანია დამახასიათებლად მიჩნეული ამა თუ იმ კატეგორიისათვის და რატომ, როგორ ენობრივ ფორმაშია ჩამოყალიბებული განსაზღვრა და ა. შ.

„გრამატიკულ განსაზღვრათა და წესთა მტკიცედ და შეგნებულად ათვისებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს გრამატიკული თეორიის პრაქტიკაში გამოყენებას“¹.

თეორიული ცოდნა გააზრებას, ნამდვილ მნიშვნელობას პრაქტიკაში იძენს. ამა თუ იმ გრამატიკული წესისა თუ განსაზღვრის პრაქტიკულად გამოყენება ხდება როგორც ზეპირსა და წერიტის მეტყველებაში, ისე სხვადასხვა ვარჯიშობისას, როგორცაა: გრამატიკული გარჩევა, მაგალითების დასახელება, მიცემული მაგალითების საფუძველზე წესის მოგონება და სხვ.

განსაკუთრებით დიდი გრამატიკული გარჩევის როლი. მიზნობრივად შერჩეული ნიმუშის ანალიზისას მოსწავლე არა მარტო უნდა ასახელებდეს ამა თუ იმ გრამატიკულ კატეგორიას, არამედ უნდა ამტკიცებდეს კიდევ — რა საფუძვლებით მიაკუთვნებს იგი მას ამ კატეგორიას და ამბობდეს სათანადო წესსაც. უთქვათ: **ა კ ე თ ე ბ ს ზ მნა** რომ სათავისო ქცევის ფორმაა, მარტო ამის თქმა ჰაკმარისი არაა. მოსწავლემ უნდა დაამტკიცოს, რატომაა ის სათავისო ქცევის ფორმა (ნიშნის, პირიანობის, გარდამავლობის და ა. შ. მიხედვით) და ჩამოაყალიბოს მისი განსაზღვრაც.

4. განსაზღვრის, წესის მტკიცედ ათვისებისათვის განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს მის ზუსტად, თანმიმდევრობით წარმოთქმას. მოსწავ-

¹ В. Д о б р о и с л о в, Изучение грамматических определений и правил в V—VII кл. 1951, гл. 30.

ლემ უნდა იცოდეს, რომ განსაზღვრაში (წესში) ყოველი სიტყვა გარკვეული მნიშვნელობისაა და მისმა შეცვლამ, გადაადგილებამ ან ამოღებამ შეიძლება გამოიწვიოს აზრის შეცვლა, წესის დამახინჯება; მაგალითად: „განსაზღვრება ჰქვია წინადადების წევრს, რომელიც სახელით გადმოცემულ ს ს ვ ა წ ი ნ ა დ ა დ ე ბ ი ს წ ე ვ რ ს რაიმე ნიშნის მიხედვით ახასიათებს, განსაზღვრა ავს“¹.

მოცემულ განსაზღვრაში სიტყვისათვის ს ს ვ ა ადგილის შეცვლამ ბუნდოვანი გახადა აზრი. აქვე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ განსაზღვრა ჩვეულებრივ იმ ცნებით უნდა დაიწყოთ, რომელსაც მოცემული კატეგორია განეკუთვნება: სახელთა განსაზღვრისას ამოსავალი მეტყველების ნაწილი უნდა იყოს; წინადადების ანალიზისას — წინადადების წევრი და ა. შ. მაგალითად: „არსებითი სახელი არის მეტყველების ნაწილი“ (და არა სიტყვა)... ან „განსაზღვრება არის წინადადების წევრი“ (და არა სიტყვა) და ა. შ.

აქ მეტყველების ნაწილი, წინადადების წევრი ზოგადი ცნებებია.

ზოგად ცნებას განსაზღვრაში მოჰყვება ძირითადი სემანტიკურ-გრამატიკული ნიშნები (ე. ი. რას აღნიშნავს და რა არსებითი, დამახასიათებელი ნიშნები გააჩნია).

5. განსაზღვრისა და წესის შეგნებულად ათვისებისათვის მნიშვნელოვანია ტაბულებსა და სქემებზე მუშაობა. ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი მუშაობა შეიძლება გაიშალოს სინტაქსისა და პუნქტუაციის სწავლებისას, მაგრამ იგი ფართოდ გამოიყენება მორფოლოგიური და ფონეტიკური წესებისა და განსაზღვრათა სწავლებასთან დაკავშირებითაც.

გრამატიკულ კატეგორიათა დიდი უმეტესობა ექვემდებარება განსაზღვრას, მაგრამ მინც არის ზოგიერთი კატეგორია, რომელთა განსაზღვრა ჰერს. ასეთ შემთხვევაში განსაზღვრის ადგილს დამახასიათებელი ნიშნისა თუ ნიშნების ჩამოთვლა იჭერს.

საერთოდ, განსაზღვრასა და წესზე მუშაობას მიზნად უნდა ჰქონდეს როგორც ამ წესისა და განსაზღვრის შეგნებულად, საფუძვლიანად დაუფლება, ისე მოსწავლეთა მეტყველების დახვეწა-დაზუსტება.

კატეგორიის განსაზღვრას უკავშირდება გრამატიკული ტერმინოლოგიის სწავლების საკითხიც.

უნდა აღინიშნოს, რომ გრამატიკული ტერმინოლოგიის სწავლების საკითხშიაც აზრთა სხვადასხვაობას ჰქონდა ადგილი. ერთ დროს გრამატიკული ტერმინოლოგიის სწავლება სრულიად უარყოფილი იყო. ტერმინების სწავლების უარყოფა საბუთდებოდა იმით, რომ გრამატიკაში ხმარებული ტერმინები მოძველებულია. ეს ტერმინები ძველი ბერძნულიდან და ლათინურიდან მომდინარეობენ და უმეტეს შემთხვევაში ვერ გადმოგვეცემენ კატეგორიის არსს. იყო ცდა ეს ძველი, პირობითი ტერმინოლოგია შეეცვალათ ახლით (შეშკოვსკი), მაგრამ ამ ცდას წარმატება არ მოჰყოლია.

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, 1961, გვ. 38.

მიუხედავად იმისა, რომ ამჟამად გრამატიკაში გამოყენებული ტერმინები მართლაც მოქველებული და მეტწილ შემთხვევაში დაშორებულია კატეგორიის მნიშვნელობას, მათი სწავლება მაინც დიდი მნიშვნელობის მქონეა.

ტერმინი, აღნიშნავს რა ენობრივ მოვლენას, გამოყოფს კიდევ მას სხვებისაგან. ტერმინების ცოდნა ხელს უწყობს ცოდნის სისტემატიზაციასა და გრამატიკული კატეგორიის ამოცნობას. გრამატიკული კატეგორიის ამოცნობა კი ენის აგებულების შესწავლის ერთ-ერთი არსებითი მომენტია.

ისმის კითხვა: როდის უნდა მივაწოდოთ ტერმინი?

ძველ სკოლაში, როგორც აღნიშნავს პ. აფანასიევი, ტერმინი თავიდანვე ეძლეოდა და შემდეგ ზღებოდა ვარჯიშობა მის გამოყენებაზე. ტერმინების ამგვარად სწავლება სავსებით ბუნებრივი იყო მაშინდელი დოგმატური, ზეპირობაზე დამყარებული სწავლებისათვის.

შემდეგ ხანებში, როცა „დაკვირვების“ მეთოდი სკოლაში უნივერსალურ მეთოდად გამოცხადდა, ტერმინების სწავლება მეტად შეიზღუდა.

ამჟამად, როცა გრამატიკის სწავლება საგრძნობლად გაუმჯობესებულია, მოსწავლეს ტერმინი ეძლევა, როგორც გრამატიკული მოვლენის ახსნის შემდეგ, ისე ახსნამდე. ამას განსაზღვრავს შესასწავლი კატეგორიის თავისებურება და მოსწავლის ათვისების დონე. მაგალითად, ტერმინი გარემოება სკობია სათანადო ნიმუშების ანალიზის, მოვლენის არსში გარკვევისა და დასკვნების შედეგად გავაცნოთ, მაგრამ ცალკეული გარემოებები (ადგილის გარემოება, დროის გარემოება და ა. შ.) შეიძლება თავიდანვე მივცეთ, რაკი ზოგადად გარემოება მოსწავლეთათვის ნაცნობია.

ტერმინი მასწავლებელმა უნდა დაუწეროს დაფაზე და ჩააწერინოს მოსწავლეთაც, რათა მის აღქმაში ერთდროულად რამდენიმე ფაქტორმა მიიღოს მონაწილეობა.

ცხადია, ტერმინის მარტო გაცნობა, მისი დაზეპირება საკმარისი არაა, საჭიროა ვარჯიშობა: მოვლენის ამსახველი სხვა ანალოგიური ნიმუშების დასახელება, მათი ძიება ტექსტში, შესატყვისი ტერმინით დასახელება და სხვ.

ტერმინის სწავლებასთან დაკავშირებით მისი მნიშვნელობის გარკვევის საკითხიც დაისმის.

რადგანაც გრამატიკული ტერმინები და ამ ტერმინით აღნიშნულ მოვლენათა არსი ყოველთვის არ ემთხვევა ერთმანეთს, ტერმინების ახსნა-განმარტება ყოველთვის ვერ ხერხდება; მაგალითად, კირს განმარტება ბრუნვითა სახელწოდებებისა (სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი და ა. შ.); გვარის, ქცევის, ასპექტის, წინადადების, ქვემდებარისა და ა. შ. ასეთ შემთხვევაში ტერმინების ახსნა-განმარტებას უნდა ვერიდოთ. მაგრამ ტერმინები, რომლებიც ნათლად აღნიშნავენ კატეგორიის არსს, მის მნიშვნელობას, ცხადია, უნდა განიმარტოს; მაგალითად: ზედსართავი (ზედ ერთვის არსებითს, სართავია არსებითის), ნაცვალსახელი (ნაცვალი, მაგიერი სახელებისა: არსებითის, ზედსართავის, რიცხვითის), თანდებული (თან დევს ბრუნვის ფორმასთან, ერთვის მას), ზმნიზედა; სათავისო, სასწვისო და ა. შ.

რა თქმა უნდა, ასეთი ტერმინების ახსნა-განმარტების დროსაც ზომიერების დაცვაა საჭირო; ზედმეტმა ახსნა-განმარტებამ არ უნდა გაგვიტაცოს, რადგანაც ზოგჯერ მოსწავლე ტერმინის მნიშვნელობით განსაზღვრავს კატეგორი-

ას, გრამატიკულ მოვლენას. მას „სათავისო“ ტერმინის მიხედვით სათავისო ქცევის ფორმებად მხოლოდ ის ზმნები მიაჩნია, რომლებშიც ობიექტის სუბიექტისადმი განკუთვნიებაა გამოხატული, მაგრამ სათავისო ქცევას ხომ სხვა მნიშვნელობაც აქვს — მოქმედება თავის საგანზე და ა. შ.

ტერმინების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის ვასაგები უნდა განდეს, რომ ტერმინი ზუსტად კი არ გამოხატავს გრამატიკულ მოვლენას, არამედ მიახლოებით ან უფრო სწორად პ ი რ ო ბ ი თ ა დ. იგი კატეგორიის ახსნა-განმარტებას კი არ შეიცავს, არამედ მხოლოდ ასახელებს მოვლენას და განასხვავებს მას სხვებისაგან.

ფონეტიკის სწავლება

V კლასში ფონეტიკის შესწავლას აქვს როგორც თეორიული, ისე პრაქტიკული მნიშვნელობა. ფონეტიკის შესწავლით მოსწავლეთათვის გასაგები ხდება, რომ: ჩვენი მეტყველება ბგერითია; ბგერა ადამიანის მეტყველების უმცირესი და უმარტივესი ელემენტი; ბგერა მეტყველების ფორმაა, რომელშიაც ვლინდება მისი (მეტყველების) შინაარსი, მნიშვნელობა და რომლითაც ზორციელდება მეტყველების ძირითადი ფუნქცია — ურთიერთობის, გაგებინების ფუნქცია: ფონეტიკის შესწავლა მოწაფეს არკვევს ასოსა და ბგერის ურთიერთობაში, რომ ასო ბგერის ნიშანია, რომ ასოსა და ბგერას შორის არ შეიძლება იყოს სრული შესატყვისობა. ასო მხოლოდ პირობითად აღნიშნავს ბგერას; ფონეტიკის შესწავლა ამზადებს ნიადაგს მორფოლოგიაში ისეთი მოვლენების გასარკვევად, როგორცაა: ფუძის შეკუმშვა; შეკვეცა და სხვ.; აიარაღებს მოსწავლეს მართლმეტყველებისა და მართლწერის გარკვეული წესებით; ამდიდრებს, ავითარებს და აზუსტებს მოსწავლეთა მეტყველებას; ამახვილებს მათს ენობრივ აზლოს და აღვივებს მოსწავლეთა ინტერესს ენის შესწავლისადმი.

მეხუთე კლასში ფონეტიკის საკითხების სწავლება ასო-ბგერათა, უმარტივესი ფონეტიკური მოვლენების, მარცვლისა და გადატანის ზოგიერთი წესის გაცნობით განისაზღვრება.

სიტყვა, ბგერა და ასო

ფონეტიკის საკითხების შესწავლა იწყება ასოსა და ბგერის შესწავლით. ასოსა და ბგერის შესწავლით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს არა მხოლოდ ის, რომ ბგერა წარმოითქმის, მას გავიგონებთ, ზოლო ასო იწერება, მას დავინახავთ, არამედ მათ შორის მიმართებაც, რომ ბგერა და ასო ყოველთვის არ შეესატყვისება ერთმანეთს; რომ ქართულშიც, წერისა და წარმოთქმის შესატყვისობისდა მიუხედავად, მთელ რიგ შემთხვევებში ბგერა და ასო ერთმანეთს არ შეესატყვისება: მოისმის ერთი ბგერა და სულ სხვა ბგერის ნიშანს, სხვა ასოს ვწერთ. მაგალითად, მოისმის „მიზღვეს“, „ვაკეთეფ“, „კარქათ“ და სხვ., მაგრამ იწერება: მისღვეს, ვაკეთებ, კარგად და ა. შ.

ასო ბგერის პირობითი ნიშანია და ამდენად, ასოსა და ბგერას შორის კავშირიც პირობითია. ერთი და იგივე ასო, იმისდა მიხედვით, თუ რომელ ასო-ბგერასთანაა მეზობლობაში, სხვადასხვა ბგერას გამოხატავს. მაგალითად: ასო ს ქართულში ჩვეულებრივ ამავე ბგერის ს (სთხოვეს, სცემეს) გადმომცემია, მაგრამ ამავე ასოთი გამოიხატება სხვა სამეტყველო ბგერებიც, როგორცაა: შ (შქრის), ზ (ზღარაჯობს), ყ (ყვობნის) და ა. შ. წერისას ყველა ეს ასო — შ, ზ, ყ ამ სიტყვებში ს ასოთი გადმოიცემა (სღარაჯობს, სქრის, სჯობს და ა. შ.).

შესაძლებელია და არა იშვიათიც, რომ ერთი და იგივე ბგერა ორი ან მეტი ასოთი გამოიხატოს; მაგ. ბგერა თ გამოიხატება თ ასოთი (თავი, თივა) და ღ ასოთიც (კარგად, ჩუმაღ) (გ. ახვლედიანი); ან ქ ბგერა გამოიხატება, როგორც ქ ასოთი (ქოლვა), ისე ჯ ასოთი (კარგად, დადეგ და სხვ.).

წარმოთქმაში ამა თუ იმ ბგერის გარკვევითა და წერაში მისი გამომხატველი ასოს დაზუსტებით, აგრეთვე იმის ახსნით, რომ ერთსა და იმავე ბგერას სხვადასხვა ენაში სხვადასხვა გრაფიკული ნიშანი — ასო აქვს, მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გაეხადოთ, რომ ასოსა და ბგერას შორის კავშირი პირობითია.

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი შემთხვევები (ასოსა და ბგერას შორის არაშესატყვისობა) ქართულში შედარებით იშვიათია. ქართულში ყოველ ბგერას აქვს თავისი ნიშანი და ეს ნიშანი უცვლელია. ქართულში ყოველი სიტყვა ძირითადად ისევე იწერება, როგორც წარმოითქმის. ამ მხრივ ქართულის შედარება-შეპირისპირება რუსულთან მოსწავლეთათვის გასაგებს გაზღის იმ თავისებურებებს, რაც ქართულ ენას ახასიათებს წერისა და წარმოთქმის შესატყვისობის თვალსაზრისით.

თემის — „სიტყვა, ბგერა და ასოს“ — შესწავლა უნდა დაეწყოთ დაწყებით სკოლაში გველი მასალის განმეორებით. დაწყებითი სკოლიდან ზოგი რამ ნაცნობია მოსწავლეთათვის.

V კლასში მოსწავლეს უნდა გავაგებინოთ, რომ სიტყვა ყველაზე მოქნილი საშუალებაა ადამიანთა ურთიერთობისა, რომ სიტყვების საშუალებით ადამიანები უზიარებენ ერთმანეთს აზრებს, სურვილებსა და განცდებს, სიტყვების საშუალებით აღწევენ ისინი ურთიერთგაგებას.

სიტყვის ამ თვისების გასარკვევად მასწავლებელი სემს დაახლოებით ასეთ კითხვებს: ერთ გადასცემენ თავიანთ აზრს, სურვილს, განცდებს ადამიანები ერთმანეთს? გარდა სიტყვისა ადამიანთა ურთიერთობისათვის, აზრთა გადაცემისათვის კიდევ რა გამოიყენება? თუ მოსწავლეს გაუჭირდება პასუხის გაცემა, შეიძლება მიეცეს დამატებითი კითხვები: როგორ ვაგებინებთ სხვას უსიტყვოდ, რომ მოვიდეს? (ხელის დაქნევით); რომ არ მოვიდეს? (ხელის გაქნევით). როგორ აგებინებენ მემანქანეს, რომ გზა გაუჭუჭუბულია და საჭიროა შეჩერება? (სიგნალით) — და ა. შ. ასეთი საუბარი მოწაფეთათვის გასაგებს გაზღის, რომ ადამიანების ურთიერთობა შეიძლება უსიტყვოდაც — თვალებით, ხელით, მიმიკით, სურათებით, სიგნალით და სხვ., მაგრამ ყველა ამ ხერხით ადამიანთა ურთიერთობა განსაზღვრულია და დამოკიდებულია მანძილზე, სინათლე-სიბნელეზე, დროზე და სხვა პირობებზე, მაშინ როდესაც სიტყვა ყოველთვის და ყოველგან მოქმედებს. სიტყვაზე ვერ მოქმედებს ვერც დრო და ვერც სივრცე, რადგანაც ის იწერება, გადაიცემა რადიოთი, ტელეფონით, ტელეგრაფით და სხვ. ამიტომაცაა, რომ სიტყვა, მეტყველება ყველაზე ელასტიკური, ყველაზე გამძლე და მნიშვნელოვანი საშუალებაა ურთიერთობისა. სიტყვა მნიშვნელობის მქონეა, ის რაღაცას აღნიშნავს.

სიტყვის ბგერითი შედგენილობისა და მისი მნიშვნელობის გასაცნობად კარგია სინონიმებსა და ომონიმებზე მუშაობა, გარკვევა იმისა, რომ ხშირად ერთი და იგივე ბგერითი შედგენილობის სიტყვები შინაარსეულად სხვადასხვაა და, პირიქით, სხვადასხვა ბგერითი შედგენილობის სიტყვებს ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს.

ფონეტიკის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს სიტყვაში ბგერის მნიშვნელობა, მისი ფუნქცია, რომ ამა თუ იმ ბგერის მეცვლა იწვევს სიტყვის მნიშვნელობის ცვლას; მაგ. ხ ე ლ ი. განსაზღვრული მნიშვნელობის მატარებელია. საკმარისია ბგერა ე მეცვალოთ ი-თ და სრულიად ახალი მნიშვნელობის სიტყვას მივიღებთ (ხილი); ამ სიტყვაში თანხმოდანი ლასის მეცვლა დონით ისევ ცვლის სიტყვის მნიშვნელობას (ხიდი) და ა. შ. ბგერის ამ მნიშვნელობის გასაგებად საჭიროა ბგერითი შედგენილობით მსგავსი სიტყვების მოყვანა და მათი ანალიზი.

ბგერითი შედგენილობით მსგავსი სიტყვების ძიება და ანალიზი დიდ ინტერესსა და ხალისს იწვევს მოსწავლეებში. ისინი გატაცებით ეძებენ ასეთ სიტყვებს, ადარებენ ერთმანეთს, აღმოაჩენენ მსგავსებასა და განსხვავებას. ასეთი მუშაობა კი ავითარებს მოსწავლეთა აქტივობას, გასაგებს ხდის მათთვის, რომ ბგერა სიტყვის მნიშვნელობასთანაა დაკავშირებული, რომ ის უდიდესი სოციალური ფუნქციის მატარებელია (სიტყვის მნიშვნელობის მცვლელი, მისთვის შინაარსის მიმცემი).

ბგერის ამ მნიშვნელობის გასარკვევად საჭიროა ვარჯიშობა და თეორიულად შეძენილი ცოდნის ჩვევად ქცევა. ვარჯიშობა შეიძლება სხვადასხვა სახის იყოს. ეს სახეებია: 1) ბგერითი შედგენილობით მსგავსი სიტყვების (პარონიმების) შინაარსის გარკვევა; 2) ამა თუ იმ ბგერათა კომპლექსზე ბგერის დართვით სიტყვის წარმოქმნა; 3) მოცემული ბგერებისაგან სიტყვათა შედგენა; მაგ., ი თ ვ ა — შეადგინეთ ორი სიტყვა (თავი, თივა) და სხვ.

სამეტყველო ორგანოთა გაცნობა

სიტყვის შემადგენელი ბგერებისა და მათი ნიშნების — ასოების გაცნობისა და დახასიათების შემდეგ საჭიროა გავაცნოთ სამეტყველო ორგანოები, როგორც ბგერათა წარმოქმნენი.

სამეტყველო ორგანოთა გაცნობა უნდა მოხდეს სურათის ან მოდელის მიხედვით, ხოლო იმ ორგანოთა, რომელთა დანახვა შეიძლება (ტუჩების, კბილების და საერთოდ პირის ღრუსი) უშუალო დაკვირვებითაც. დაკვირვების შედეგად უნდა გაირკვეს და დახასიათდეს ზოგადად ის ორგანოები, რომლებიც მონაწილეობენ ბგერათა წარმოქმნაში. ასეთებია: ტუჩები, ქვედა ყბა, კბილები, პირის ღრუ, ენა, სასა, ცხვირის ღრუ, ნაჭი, ხორხი, ხმის სიმები და ფილტვები და დიაფრაგმა.

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერის ნაკადის ორ გზას: პირისა და ცხვირის ღრუს და ხორხში მოთავსებული ხმის სიმების მოძაობას, რაც წარმოშობს ბგერას.

ხმის სიმების მუშაობა შეიძლება შევამოწმოთ ყელზე თითის მიღებით და ხმოვნის ან თანხმოვნის წარმოქმნით, რომლის ღროსაც სიმების მოძრაობა შეინიშნება.

სამეტყველო ორგანოთა გაცნობასთან დაკავშირებით უნდა გაირკვეს, თუ ფილტვებიდან წამოსული ჰაერი სად ხვდება დაბრკოლებას, როგორ გადალახავს ამ დაბრკოლებას და როგორ წარმოიქმნება სხვადასხვა ბგერა. ამა თუ იმ ბგერის წარმოქმნა დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა მდგომარეობაში ხვდება ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერის ნაკადს სამეტყველო ორგანოები, განსაკუთრებით პირის ღრუში მოთავსებულნი.

ბგერათა წარმოთქმისას პირის სხვადასხვა მოყვანილობის გაცნობა მოხდება როგორც საკუთარ სამეტყველო ორგანოებზე დაკვირვებით, ე. ი. თვითდაკვირვებით, ისე სხვებზე დაკვირვებითაც. სხვებზე დაკვირვებისათვის უნდა შეიძინოს ბგერები, რომელთა წარმოთქმისას პირის მოყვანილობა კარგად ჩანს; მაგალითად: ა, ბ, პ, ფ, ვ, ი, ე, ო, უ.

ბგერათა წარმოების შესწავლისას მეტი ადგილი მაინც თვითდაკვირვებას ეთმობა. მოსწავლე, წარმოთქვამს რა ამა თუ იმ ბგერას, უკვირდება და აღწერს სამეტყველო ორგანოთა მოყვანილობას, მათს მონაწილეობას ამა თუ იმ ბგერის წარმოქმნაში.

ა ნ ბ ა ნ ო

ანბანის სწავლებამდის აუცილებელია მოსწავლეთათვის გასაგებობა გავხალოთ ანბანის რიგის ცოდნის მნიშვნელობა, მისი ცოდნის საჭიროება.

ამისათვის შეიძლება მიეცეს სხვადასხვა დავალება: მოძებნონ ლექსიკონში ესა თუ ის სიტყვა, მასწავლებლის მითითების მიხედვით (შეიძლება სხვადასხვა მოწაფეს სხვადასხვა სიტყვა მიეცეს) ან ასახელებს მასწავლებელი რამდენიმე მოსწავლის გვარს და მოითხოვს შეადგინონ სია ასოთა რიგის მიხედვით.

ყოველივე ეს მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის ანბანის რიგის ცოდნის საჭიროებას.

ანბანის დასწავლა არ ნიშნავს მხოლოდ ქართულში არსებული 33 ასოს გაზეპირებას რიგზე. ეს მხოლოდ ერთი მხარეა. მოსწავლემ უნდა გაიგოს ასოთა თანამიმდევრობის მიხედვით ლექსიკონებში სიტყვების დალაგების პრინციპი: თუ პირველი ასოები ერთნაირია, სიტყვათა დალაგების საკითხს წყვეტს მეორე ასოები, თუ მეორე ასოებიც მსგავსია — მესამე და ა. შ.

ამასთანავე შედგენილობით მსგავსი სიტყვებიდან, თუ ერთი მეორის შემადგენელი სიტყვაა, პირველად ძირითადი სიტყვა თავსდება, შემდეგ წარმოქმნილი. მაგ. კაცი, კაციანი, კაცობა, კაცური და ა. შ.

ასოთა რიგის დასწავლასთან ერთად მოსწავლეებს უნდა გავაცნოთ ასოთა სახელწოდებებიც. ასოთა სახელწოდებების ცოდნას მნიშვნელობა აქვს თანხმოდანთა დასახელებისა და სახელწოდება „ანბანში“ გასარკვევად, რომ ის წარმომდგარია ა და ბ ასოთა სახელწოდების შეერთებით (ან+ბან).

რიგ სკოლებში ანბანის რიგის დამახსოვრება ბგერობრივად ხდება და სრულად უგულებელყოფილია ასოთა სახელწოდება. ანბანის რიგის ცოდნასთან ერთად აუცილებელია ასოთა სახელწოდების ცოდნაც.

ანბანის რიგში (ალფაბეტში) გასარკვევად შეიძლება გამოვიყენოთ სხვადასხვა სახის სავარჯიშო, როგორცაა:

1. მიეცეს ერთი ფუძის სიტყვები, მაგალითად: ბავშვი, ბავშვობა, საბავშვო, ბავშვიანი, უბავშვო, ბავშვური, ბავშვები და სხვ. და დაალაგონ ალფაბეტის (ასოთა რიგის) მიხედვით;
2. დაალაგონ ანბანის რიგზე V კლასის მოსწავლეთა გვარები;
3. სიტყვათა ძებნა ლექსიკონში და ახსნა, რატომაა ასეთი თანამიმდევრობით; სხვადასხვა ასოზე სიტყვის ძიება და სხვ.

ბგერების ძირითადი ლაყოფა — ეს ხმოვნებად და თანხმოვნებად დაყოფა. ბგერათა ხმოვნებად და თანხმოვნებად კლასიფიკაცია ყველაზე ძველი კლასიფიკაციაა ¹.

ხმოვნისა და თანხმოვნის შესწავლისას მათი განსხვავებულობის დადგენა უნდა მოხდეს ამ ბგერათა წარმოქმნისას სამეტყველო ორგანოებზე დაკვირვებით. „აუცილებელია მოსწავლეებმა არა მხოლოდ შეიძინონ ცოდნა წიგნიდან, მათ ყოველი ბგერის წარმოქმნა უნდა შეამოწმონ“ ².

ხმოვანთა და თანხმოვანთა განსხვავებულობის შესწავლა უნდა მოხდეს ხმოვანთა და თანხმოვანთა წარმოებაზე დაკვირვებით და მათი შეპირისპირებით. შესაპირისპირებლად აღებული უნდა იქნეს როგორც ისეთი თანხმოვნები, რომელთა არც გაგრძელებითა და არც ხმამაღლა და მელოდიურად წარმოთქმა არ შეიძლება (კ, ტ, პ, თ და სხვ.), ისე ისეთებიც, რომლებსაც ხმოვნის ზოგი თვისება აქვთ (ს, ზ, შ, ჟ, რ, ლ, მ, ნ და ა. შ.).

ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის, გარდა ფიზიოლოგიური განსხვავებისა, არის აქუსტიკური განსხვავებაც; მაგალითად: ხმოვანი ბგერები შეიძლება წარმოითქვას: ა) ხმამაღლა, მთელი ხმით, ბ) მელოდიურად (სიმღერით) და გ) გაგრძელებით. ამ ბგერათა წარმოთქმა შეიძლება გავაგრძელოთ მანამ, სანამ ჰაერის ნაკადი საკმარისი იქნება ამისათვის: ა ა, ე ე და ა. შ.

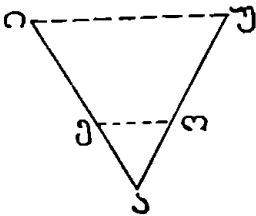
ხმოვანთა ამ თვისებების გასაცნობად, დაკვირვებასთან ერთად დიდი ადგილი ეთმობა შეპირისპირებას თანხმოვნებთან. შესაპირისპირებლად უმჯობესია მკვეთრი თანხმოვნები. ხმოვნებისა და თანხმოვნების ზემომოყვანილ თვისებათა მიხედვით შეპირისპირება მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის, რომ სიმამლუ, მელოდიურობა და ხანგრძლივობა ძირითადად ხმოვნებს ახასიათებს.

აქვე მოსწავლეებს უნდა გავაცნოთ, რომ ეს თვისებები აქვს ზოგიერთ თანხმოვანსაც; მაგალითად, გაგრძელებით წარმოითქმის: ს, შ, ზ, რ და სხვ. მელოდიურებია მ, რ, ლ, ნ. ამდენად, ხმოვანთა და თანხმოვანთა მხოლოდ ამ თვისებებით განსხვავება არ იქნება სწორი, ზუსტი.

ძირითადი განხვავება ხმოვნებსა და თანხმოვნებს შორის ფიზიოლოგიური ხასიათისაა — პირის ღიაობა ხმოვანთა წარმოთქმისას და ხმვა თანხმოვნებისათვის. თუ ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერს პირის ღრუში არავითარი დაბრკოლება არ ხვდება, წარმოიქმნება ხმოვანი ბგერა. ხმოვანი მთელი ხმით წარმოითქმის. აქედანაა მისი სახელწოდებაც „ხმოვანი“.

თვით ხმოვანთა შორის განსხვავებულობაც ფიზიოლოგიური ხასიათისაა, დამოკიდებულია ის ძირითადად პირის ღიაობასა და ენის წინა თუ უკანა ნაწილის სასისაყენ აწევაზე.

ხმოვანთა შორის განსხვავებულობის შესწავლაც დაკვირვებითა და შეპირისპირებით ტარდება, რაც მოწაფეთათვის გასაგებს გახდის, რომ: -ა-ე-ი-ის შორის განსხვავებულობას პირის მეტი თუ ნაკლები ღიაობა და ენის წინა ნაწილის სასისაყენ აწევა ქმნის, ხოლო ა-ო-უ-ს განსხვავებულობა პირის ღიაობა-დავიწროებასა (ბაგეების მომრგვალება-წარზიდულობაში) და ენის უკანა ნაწილის სასისაყენ აწევაში მდგომარეობს.

¹ გ. ახვლედიანი. ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, 1956, გვ. 59.

² Г. Т е к у м ц е в, Звук и буквы, Методические разработки по грамматике, 1949.

ზმოვანთა შორის ეს ფიზიოლოგიური განსხვავებულობა გრაფიკულად რომ გამოიხატოს, მივიღებთ სამკუთხედს, რომლის ძირში იქნება ა, წვეროებში ი და უ, გვერდებზე კი ე და ო¹.

თანხმოვანთა ჯგუფები წარმოების ადგილის მიხედვით

თანხმოვანთა სამეტყველო ორგანოების მიხედვით დასაჯგუფებლად მთავარია დაკვირვება სხვათა და განსაკუთრებით საკუთარ სამეტყველო ორგანოებზე ამა თუ იმ თანხმოვნის წარმოქმნისას.

მასწავლებელი თვით წარმოთქვამს ბაგისმიერ ბგერებს (ბ, პ, ფ, შ, ვ), წერს მათ დაფაზე, ავალებს მოსწავლეებს წარმოთქვან ეს ბგერები და დაუკვირდნენ, რა ორგანოებით წარმოიქმნიან. გაირკვევა, რომ ამ ბგერათა წარმოქმნისას ორივე ბაგე აქტიურია: წარმოიქმნიან ისინი ბაგეებით, რის გამოც მათ ბაგისმიერი ბგერები ეწოდება. ამათგან მხოლოდ ვ თანხმოვნის წარმოქმნაში მონაწილეობას ლებულობს ზედა კბილებიც, რის გამოც მას კბილბაგისმიერი ბგერას ეწოდებენ.

აქვე უნდა გაირკვეს, ამ ბგერათა წარმოქმნისას საიდან და როგორ გამოდის ჰაერი; ბ, პ, ფ თანხმოვნების წარმოქმნისას პირი დახშულია, რის გამოც ამ ბგერებს ხშული თანხმოვნები ეწოდება. ჰაერის ნაკადი, აპობს რა დახშულ არეს, გამოდის პირის ღრუდან. მ-სათვის კი ჰაერი ცხვირიდან გამოდის. ამიტომაც მას ცხვირისმიერი (ნაზალი) ბგერა ეწოდება.

ვ-ს წარმოქმნისას ჰაერი გამოდის პირიდან, მაგრამ იმ ნაპრალიდან, რომელიც ამ ბგერის წარმოქმნისას ქვედა ბაგესა და ზედა კბილებს შორის წარმოიშობა. ამიტომაც ამ ბგერას სხვაგვარად ნაპრალოვანი, ღრვიკოვანი (სპირანტი) თანხმოვანი ეწოდება.

ასევე საკუთარ სამეტყველო ორგანოებზე დაკვირვებით შეისწავლება კბილისმიერი ბგერები: დ, თ, ტ; წინა ნუნისმიერი: ძ, წ, ც, ზ, ს; უკანა ნუნისმიერი: ჯ, ჭ, ჩ, ქ, შ; უკანა სასისმიერი: გ, კ, ქ, ლ, ხ; ხახისმიერი ყ და ხორხისმიერი ჰ.

ს, ზ, შ, ჟ, ხ, ღ ნაპრალოვან ბგერათა წარმოების გარკვევისათვის საჭიროა ერთი და იმავე ადგილის ხშული და ნაპრალოვანი თანხმოვნების წარმოებაზე დაკვირვება. მაგ., ს და ზ (წინა ნუნისმიერი) შეიძლება შეუპირისპირდეს ამავე ადგილის ხშულ წ — ძ ბგერებს. მათ წარმოთქმაზე დაკვირვებით გაირკვევა, რომ, თუ წ, ძ ბგერათა წარმოქმნისას ჰაერის ნაკადს უხდება გამოსვლა საესებით დახშულ არეში, ს, ზ ბგერათა წარმოქმნისას ჰაერის ნაკადი გამოდის ნაპრალიდან, რომელიც წარმოიქმნება ენის წვერის ნუნაზე მიბჯენისას. ამიტომაც მათ ნაპრალოვანი (სპირანტი) თანხმოვნები ეწოდება. ასეთივე ნაპრალოვნებია: შ, ჟ, ხ, ღ.

თანხმოვან ბგერათა ასეთი დაჯგუფების შესახებ უნდა გაკეთდეს ტაბულები და გაიკრას საკლასო ოთახში.

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, 1956. გვ. 73.

ბ მ ო ვ ნ ე ბ ი	თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი
ა ე ი ო უ	ბ გ დ ვ ზ თ კ ლ მ ნ პ ყ რ ს ტ ფ ქ ღ ყ შ ჩ ც ძ წ ჯ ხ ჳ ჴ

თანხმოვანთა ჭგუფები წარმოების ადგილის მიხედვით

ბაგისმიერი	ბ პ ფ მ
კბილბაგისმიერი	ჭ
კბღლისმიერი	ღ ტ თ
წინა ნუნისმიერი	ძ წ ც ს ზ ნ
უკანა ნუნისმიერი	ჭ ქ ჩ ყ შ რ ლ
უკანა სასისმიერი	გ კ ქ ლ ზ
ხაზისმიერი	ყ
ხორხისმიერი	ჰ

ცოდნის განსამტკიცებლად საჭიროა ვარჯიშობა, სიტყვაში მოცემული ბგერების დახსიათება-დაჭგუფება წარმოების ადგილის მიხედვით.

მეღერი და ყრუ გვირგვინი

თანხმოვანთა წარმოების მიხედვით დაჭგუფების გაცნობის შემდეგ საჭიროა გაირკვეს ბგერათა დაჭგუფება მეღერობისა და სიყრუის მიხედვით.

ამ თემის დამუშავება დაკავშირებულია ერთგვარ სიძნელესთან. ეს სიძნელე იმაში მდგომარეობს, რომ, თუ წარმოების ადგილის მიხედვით ბგერათა დაჭგუფება ექვემდებარება საკუთარსა და ზოგჯერ სხვათა დაკვირვებას და ამ დაკვირვების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება სათანადო დასკვნების მიღება, ბგერათა მეღერებად და ყრუებად დაყოფა ამის შესაძლებლობას ნაკლებად იძლევა. სიმების ჟღერა ჩვენთვის ისე მკაფიოდ შესაგრძნობი ვერაა, როგორც ენის, ბაგეებისა თუ სხვა სამეტყველო ორგანოების მოქმედება ამა თუ იმ ბგერის წარმოთქმისას. ამას კიდევ ისიც ართულებს, რომ ბავშვები (ზოგჯერ მოზრდილებიც კი) ვერ არიან დაუფლებული თანხმოვან ბგერათა ზუსტ წარმოთქმას.

ამიტომაც აქ მასწავლებელს მეტი პედაგოგიური ალღოს და სხვადასხვა ბერნის გამოყენება დასჭირდება.

მეღერი და ყრუ თანხმოვნების გასაცნობად, უპირველეს ყოვლისა, საჭიროა მოსწავლეები დავარწმუნოთ სიმების ჟღერაში¹. აქ მასწავლებელმა უნდა მოიშველიოს როგორც სიმების ჟღერაზე უშუალო დაკვირვება, ისე სურათები, თუ დათაზე ხაზვაც.

ყველაზე კარგად სიმების ჟღერა გარეგნულად შესამჩნევი ხდება ი-ს, უ-სა

¹ ზოგ შემთხვევაში მასწავლებელს თვით „ჟღერა“ ტერმინის განმარტებაც დასჭირდება. რისთვისაც შეიძლება კამერტონის ან რაიმე სიმებიანი საკრავის გამოყენება.

და საერთოდ ხმოვანთა წარმოთქმისას. თუ ხორხზე (უკეთ ხორხის გამოშვებულ ხრტილზე) თითს მივიღებთ და ამ ბგერებს (ერთ-ერთს) გაგრძელებით წარმოვთქვამთ, სიმების რხევა ამ ბგერათა წარმოთქმისას გადაეცემა რა ხორხის ხრტილოვან ნაწილს, შესამჩნევი გახდება თითისათვისაც¹.

ამით დადასტურდება, რომ ხმოვნები ქართულში მყდერი ბგერებია, რადგანაც მათი წარმოთქმისას ხმის სიმები პერიოდულად ირხვევიან (ყდერენ).

თანხმოვანთა ამ თვისების გასაცნობად შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ასეთი ხერხი: ორივე ყურში თითების დაცობა და ერთი და იმავე ადგილის მყდერი და ყრუ ბგერების ერთი მეორის შემდეგ წარმოთქმა. მაგ., ზ-ს, ე-შ, ლ-ხ, ბ-ფ, დ-თ და სხვ. მყდერი ბგერების: ზ, ე, ლ, ბ, დ წარმოთქმისას ყურებში ერთგვარი ზუზუნის (ზრიალის) მოისმის, ხოლო ყრუ ბგერების ს, შ, ხ, ფ, თ, ჩ და სხვ. წარმოთქმისას არა.

წარმოთქმაზე დაკვირვება უნდა ხდებოდეს როგორც ცალკეულ, იზოლირებულ ბგერებზე, ისე სიტყვებშიც, სხვა ბგერებთან შერწყმისას.

შეიძლება აგრეთვე თავზე (ზემოდან) ხელის დადება და ამ ბგერათა ერთიმეორის შემდგომ წარმოთქმა.

ყრუ და მყდერი თანხმოვნების გასარჩევად ყველა ამ ხერხთა გამოყენებისა და მათ შორის განმასხვავებელ თავისებურებათა გარკვევის შემდეგ უნდა გაეთდეს დასკვნა: მყდერია ისეთი თანხმოვნები, რომელთა წარმოთქმისას ხმის სიმები ყდერს, ხოლო ყრუა თანხმოვნები, რომელთა წარმოთქმაში ხმის სიმების ყდერას ადგილი არა აქვს. მყდერი ბგერებია ქართულში: ბ, გ, დ, ე, ზ, ე, ლ, მ, ნ, რ, დ, ძ, ჯ = 13 + ხუთი ხმოვანი: ა, ი, ე, ო, უ — სულ 18 ბგერა, ყრუა ქართულში: თ, კ, პ, ს, ტ, ფ, ქ, ყ, შ, ჩ, ც, წ, ჭ, ხ, ჰ — 15 ბგერა.

მყდერი და ყრუ ბგერების განსხვავებულობის ცოდნას დიდი მნიშვნელობა აქვს ზოგიერთი ფონეტიკური მოვლენის გასარკვევად და განსაკუთრებით მართლწერისათვის. ბოლოკიდური ბგერების დაყრუება მეტყველებაში მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება მხოლოდ ბგერათა მყდერობა-სიყრუეში გარკვევის საფუძველზე.

თემა შესწავლილად ჩაითვლება, თუ მოსწავლე შეძლებს არა მხოლოდ დასახელებას მყდერი და ყრუ თანხმოვნებისას, არამედ მათ განმასხვავებელ თავისებურებათა გარკვევასაც და სავარჯიშო ტექსტიდან მათ გამოყოფასა და დაჯგუფებას.

მ ა რ ც ვ ა ლ ი

მარცვლის შესწავლას უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს. ის ზელს უწყობს როგორც მართლმეტყველების, ისე მართლწერის დაუფლებას, ავითარებს მოსწავლეებში სიტყვათა ბუნებრივ ნაწილებად დაყოფის ჩვევას და ყოველი ნაწილის ზუსტად, მკაფიოდ წარმოთქმას, აადვილებს და უფრო შეგნებულსა და გამომეტყველებითს ხდის კითხვას. ამასთანავე მარცვლის გაცნობა გასაგებს ხდის მოსწავლეთათვის ლექსის შედგენილობას, მის რიტმულობას და ავითარებს მათ მხატვრულ-ესთეტიკურ გემოვნებას.

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძველები, 1949, გვ. 58.

ასევე დიდი მნიშვნელობა აქვს მას მართლწერისათვის, კერძოდ, გადატანის წესების დაუფლებისათვის. ხშირად მოსწავლე არასწორად ყოფს სიტყვას და უმართებულოდ გადააქვს ის.

მარცვალი მოსწავლემ პრაქტიკულად დაწყებითი სკოლიდან იცის. იცის სიტყვის დაყოფა მარცვლებად; რამდენადმე შესწავლილი აქვს გადატანის წესებიც. მაგრამ ყველაფერი ეს პრაქტიკულად; მეხუთე კლასში კი მოსწავლეთათვის ის თეორიულადაც უნდა იქნეს გააზრებული.

საჭიროა მხოლოდ შემდეგ მომენტებზე გამახვილდეს ყურადღება:

1. მარცვლის წარმოთქმაზე დაკვირვებით ნათელი უნდა გახდეს, რომ ყოველი მარცვლის წარმოთქმისათვის აუცილებელია ფილტვებიდან მომდინარე ჰაერის ნაკადი;

2. რომ ყოველი მარცვლის აუცილებელი შემადგენელი ხმოვანია;

3. რომ სიტყვაში იმდენი მარცვალია, რამდენი ხმოვანიაა;

4. რომ მარცვალი შეიძლება შედგებოდეს ერთი ასო-ბგერისაგან (ი-ა, ა-ი და სხვ.) ან ერთი ხმოვნისა და ერთი ან რამდენიმე თანხმოვნისაგან;

5. ქართულში არის ერთ-, ორ-, სამ-, ოთხ- და მეტ მარცვლიანი სიტყვები;

6. მარცვალი, რომელიც ხმოვნით თავდება — ღიაა, ხოლო მარცვალი, რომელიც თანხმოვნითაა დამთავრებული — დახურული.

მარცვლის შესწავლასვე დაუკავშირდება მარცვალთა რაოდენობის გაცნობაც ქართულ ლექსში. ლექსში მარცვალთა რაოდენობის შესწავლით გაირკვევა, რომ ლექსის ზომისათვის სტრიქონში ასო-ბგერათა რაოდენობას კი არა აქვს მნიშვნელობა, არამედ მარცვალთა რაოდენობას.

სიტყვის დამარცვლა და გადატანა

გადატანის საკითხი წმინდა პრაქტიკული საკითხია. იგი მართლწერის დაუფლებას ემსახურება. მართალია, დამარცვლა მკიდროდ უკავშირდება გადატანას და ის ძირითადი საფუძველია გადატანის წესებისა, მაგრამ გადატანა და დამარცვლა ყოველთვის როდი ემთხვევა ერთმანეთს; მაგალითად, ი-ა დამარცვლის წესის მიხედვით სავსებით სწორია, მაგრამ გადატანის თვალსაზრისით ამ სიტყვის დაყოფა არ შეიძლება. ასევე: ა-უ შენებია ან აუ შენები-ა და სხვ.

ამ შემთხვევაში გადატანის წესი განსხვავდება დამარცვლის წესისაგან. მართალია, ბევრ შემთხვევაში დამარცვლა და გადატანა ერთმანეთს ემთხვევა, მაგრამ არა ყოველთვის. ამიტომაც იგი საგანგებოდ უნდა იქნეს შესწავლილი.

გადატანის წესების გაცნობის თანმიმდევრობა ასეთი უნდა იყოს:

1) ერთმარცვლიანი სიტყვა არ გაიყოფა და არ გადაიტანება რაგინდ რაოდენობის ასო-ბგერებისაგან შედგებოდეს ის; მაგალითად, არ გადაიტანება. დღეს, ხვალ, რომ, მკვლელს, მხხვლელს, ფცქვნის და ა. შ.

2) სიტყვა, რომელიც ღია მარცვლებსაგან შედგება, ყოველთვის შეგვიძლია გავკვეთოთ ხმოვნით გათავებულ მარცვალზე და გადავიტანოთ ყოველი მარცვლის შემდგომ; მაგალითად: გა-აკეთა, გაა-კეთა, გააკე-თა; მე-ბაღე, მებაღე და ა. შ.

3) ერთი ასო-ბგერისაგან შედგენილი მარცვალი არც დაიტოვება და არც გადაიტანება. მაგალითად: ი-ა, ა-უ შენებია ან აუ შენები-ა, ამ სახით გადატანა შეუძლებელია.

4) თუ სიტყვის შიგნით რამდენიმე თანხმოვანი იყრის თავს ერთად, დამარცვლისას ერთი თანხმოვანი (პირველი) მიეკუთვნება წინა მარცვალს, დანარჩენი კი (რამდენიც უნდა იყოს ის) მიეკუთვნება შემდგომს; მაგალითად: მარცვალი, ხელ-მძღვანელი და ა. შ.

გადატანის წესების დასაუფლებლად, გარდა კლასში ცოდნის განმტკიცების მიზნით ვარჯიშობისა, უნდა ჩატარდეს წერიითი სამუშაო. დასაწერი ტექსტი ისე უნდა იქნეს შერჩეული, რომ მასში წარმოდგენილი იყოს გადატანის ძირითად წესთა შესატყვისი ნიმუშები. ტექსტიდან გარკვეული სიტყვები ამოიწერება და დაიყოფა გადატანის წესების მიხედვით. შეიძლება ზატარა ტექსტის პირდაპირ გადაწერა და სიტყვების გადატანის წესების მიხედვით დაყოფა.

საერთოდ კი ეს საკითხი ყოველი წერის გაკვეთილის თანამგზავრია. გადატანის წესის დარღვევის შემთხვევაში საჭიროა შესატყვისი წესის მოგონება-განმეორება, სანამ ის ჩვევად არ იქცევა.

ფონეტიკის ბაკვეთილი

(V კლასი)

გაკვეთილის თემა: „ხმოვანი და თანხმოვანი ბგერები. მათი განსხვავება“.

გაკვეთილის მიზანი: გაეაცნოს მოსწავლეებს ხმოვნებსა და თანხმოვნებს შორის ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკური განსხვავება და გამოეუფლებათ მათ ჩვევა ბგერათა (განსაკუთრებით თანხმოვნების) მართებულად წარმოთქმისა.

გაკვეთილის მსვლელობა

1. ორგანიზაციული მომენტი — მოსწავლეთა დასწრების აღრიცხვისა და მათი ყურადღების მობილიზაცია.

2. საშინაო დავალების შემოწმება: ა) წერიითი საშინაო დავალების შემოწმება; ბ) 2—3 მოსწავლის ცოდნის შემოწმება; გ) საშინაო დავალების ფრონტალურად შემოწმება. ფრონტალური აღრიცხვისას განსაკუთრებული ყურადღება მიექცევა სუსტ მოსწავლეებს. დ) საშინაო დავალების შეჯამება მასწავლებლის მიერ და ახალ მასალაზე გადასასვლელი კითხვების დასმა

მასწ. რამდენი ბგერაა ქართულში?

მოსწ. ქართულში 33 ბგერაა.

მასწ. რამდენია ხმოვანი და რამდენი თანხმოვანი?

მოსწ. ქართულში ხუთი ხმოვანია და ოცდარვა თანხმოვანი.

მასწ. გავიხსენოთ ასოთა რიგი (მოსწავლე ასახელებს ასოებს და მათ სახელწოდებას). მასწავლებელი იძახებს დაფასთან მოსწავლეს და ჩამოაწერინებს ხმოვნებსა და თანხმოვნებს ცალცალკე.

— დავასახელოთ რომელიმე სიტყვა და გამოვყოთ ხმოვნები და თანხმოვნები! (მოსწავლე ასახელებს და გამოყოფს ხმოვნებსა და თანხმოვნებს).

— ბავშვებო, ჩვენ ვიცით, რომ ქართულში სულ ოცდაამეტი ბგერაა. აქედან ხუთი ხმოვანია და ოცდარვა თანხმოვანი. მაგრამ არ ვიცით, რით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ხმოვნები და თანხმოვნები. დღეს ჩვენ სწორედ ამას შევისწავლით. ამგვარად, დღევანდელი ჩვენი გაკვეთილის თემაა „ხმოვანი და თანხმოვანი ბგერები, მათი განსხვავება“ (მასწავლებელი თემას წერს დაფაზე).

— წარმოეთქვათ ზედიზედ ხმოვნები ა, ე, ი და დაუკვირდეთ სამეტყველო ორგანოების მდგომარეობას (მოსწავლეები წარმოთქვამენ ხმოვნებს, უკვირდებიან სამეტყველო ორგანოების მოქმედებას და აკეთებენ დასკვნას).

მოსწ. ხმოვნების წარმოთქმისას პირი ღიაა, ჰაერი თავისუფლად გამოდის პირის ღრუდან.

მასწ. ახლა წარმოეთქვათ ბ, პ, ფ თანხმოვნებს და დაუკვირდეთ სამეტყველო ორგანოების მდგომარეობას.

მოსწ. (წარმოთქვამს ამ ბგერებს) ბ, პ, ფ, თანხმონების წარმოთქმისას ბაგეები დაკეტი-
ლა. დახშულია და ჰაერს უხდება მათი გახსნა.

მასწ. წარმოთქვამს ერთი მეორის შემდეგ უ—თ. ა—ტ. ი—კ და ა. შ. ხმოვნები და თან-
ხმოვნები და დაეუყვირდით სამეტყველო ორგანოებს მათი წარმოთქმისას.

მოსწ. ხმოვნების ა, ი, უ და სხვათა წარმოთქმისას პირი ღიაა და ჰაერი თავისუფლად გა-
მოდის. თანხმოვნების — თ. ტ. კ და სხვათა წარმოთქმისას პირი დახურულია (დახშულია), ჰა-
ერს უხდება მისი გახსნა.

საბოლოო დასკვნას აკეთებს მასწავლებელი.

მასწ. ამგვარად, ხმოვნებსა და თანხმოვნებს ჩვენი სამეტყველო ორგანოები ერთნაირად არ
წარმოთქვამს. ხმოვნების წარმოთქმისას პირი ღიაა და ჰაერი თავისუფლად მოედინება, თან-
ხმოვნების წარმოთქმისას კი სამეტყველო ორგანოები დახშულია, რის გამოც ჰაერი ხვდება
დაბრკოლებას.

— მაგრამ თანხმოვნებსა და ხმოვნებს შორის ამ ძირითადი განმასხვავებელი ნიშნის გარდა
კიდევ სხვა განსხვავებაცაა (მასწავლებელი იძახებს რომელიმე მოსწავლეს და ავალებს წარ-
მოთქმას ხმაშლითა ჟერ უ, ა, ბ; ხლო შემდეგ გ, პ, ლ, და ა. შ. მოსწავლე ასრულებს მასწავ-
ლებლის დავალებას).

მასწ. მასასაღამე კიდევ რით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ხმოვნები და თანხმოვნები?
მოსწ. ხმოვნები ხმაშლითა წარმოითქმებიან, თანხმოვნები კი — არა.

მასწავლებელი ავალებს მოსწავლესს წარმოთქვან გაგრძელებით ჟერ ა (ი, უ, ი, ო), ხო-
ლო შემდეგ კ (ტ, პ, ფ და ა. შ.) და გაარკვიონ რომელი წარმოთქმის ხმის გაგრძელებით.

მოსწ. (ასრულებს დავალებას და იძლევა დასკვნას) ხმოვნები გაგრძელებით წარმოითქმის,
თანხმოვნები კი — არა.

მასწ. ამგვარად, ხმოვნები გაგრძელებით წარმოითქმის, თანხმოვნები კი მოწყვეტით, ერთ-
ბაშად.

შემდეგ ავალებს მოსწავლესს წარმოთქვან გაგრძელებით ს, ზ, შ და ა. შ.

— მასასაღამე, გაგრძელებით წარმოთქმა არაა არსებითი ნიშანი ხმოვნებისა და თანხმო-
ვნების გასარჩევად, რადგანაც, გაგრძელებით ზოგიერთი თანხმოვანიც წარმოითქმის (ს, ზ, შ. შ
და სხვ.).

— ხმოვნები და თანხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან აგრეთვე იმით, რომ ხმოვ-
ნებზე შეიძლება ვიმღეროთ, თანხმოვნებზე კი — არა, მაგრამ ხმოვნებისა და თანხმოვნების
ერთმანეთისაგან გასარჩევად არც ეს ნიშანია არსებითი, რადგანაც ზოგიერთ თანხმოვანზედაც
შეიძლება ვიმღეროთ. ასეთებია: მ, ნ, რ, ლ.

გადაცემული მასალის შეთვისების შემოწმების მიზნით მასწავლებელი სვამს კითხვებს:

რა შევისწავლეთ ჩვენ დღეს?

რამდენი ხმოვანი და რამდენი თანხმოვანია ქართულში?

რა მღერობარობაშია სამეტყველო ორგანოები ხმოვნის წარმოთქმისას? თანხმოვნის?

მაშ როგორი ბგერებია ხმოვნები? თანხმოვნები?

კიდევ რა განსხვავებაა ხმოვნებსა და თანხმოვნებს შორის?

— ამ ნიშანთაგან ხმოვნებისა და თანხმოვნების განსასხვავებლად რომელია არსებითი?

მოსწ. ხმოვნებისა და თანხმოვნების განსასხვავებლად არსებითია სამეტყველო ორგანოების
მუგარბარობა მათი წარმოთქმისას.

მასწ. დავასახლოთ თანხმოვანთა წარმოთქმისათვის დამახასიათებელი ნიშნები!

მოსწ. თანხმოვანთა წარმოთქმისას სამეტყველო ორგანოები დახშულია, ჰაერი დაბრკოლ-
ებით გამოდის პირის ღრუდან; თანხმოვნები ხმადაბლა და მოწყვეტით წარმოითქმის, მხოლოდ
ზოგიერთი თანხმოვანი წარმოითქმის გაგრძელებით (ს, ზ, შ, ე....) (დაასახლებენ ხმოვანთა
წარმოთქმისათვის დამახასიათებელ ნიშნებსაც).

ხმოვანთა და თანხმოვანთა ამ ფიზიოლოგიურ-აქუსტიკურ განსხვავებას საშინაო რვეუ-
ლებში მოკლედ ჩაიწერენ მოსწავლევები.

ცოდნის გასამტკიცებლად ტარდება ვარჯიშობა.

მასწ. წარმოთქვამს ერთიმეორის შემდეგ უ ხმოვანი და რ თანხმოვანი და გაეარკვიეთ
რით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან და რა ნიშანი აქვთ საერთო?

მოსწ. წარმოთქვამს და ასკვნის: 1) უ ხმოვნის წარმოთქმისას პირი ღიაა, ჰაერი თავისუფ-
ლად გამოდის პირის ღრუდან. რ-ს წარმოთქმისას სამეტყველო ორგანოები დახშულია, რის
გამოც ჰაერი დაბრკოლებით გამოდის პირის ღრუდან. 2) უ — ხმაშლითა წარმოითქმის, რ კი —

არა. 3) უ-სა და რ-ს საერთო ნიშნებია ის, რომ ორივე გაგრძელებით წარმოითქმის და ორივეზე შეიძლება ვიმღეროთ.

მასწ. ახლა გავარკვიოთ რა ნიშნებით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან **ო** და **ხ** და რა აქვთ საერთო.

მოსწ. წარმოთქვამს ამ ბგერებს ერთი მეორის შემდეგ და ასკვნის: **ო** და **ხ** განსხვავდება ერთმანეთისაგან შემდეგი ნიშნებით: **ი**-ს წარმოთქმისას სამეტყველო ორგანოები ლიაა, პაერი-სათვის გზა თავისუფალია, **ხ**-ს წარმოთქმისას სამეტყველო ორგანოები დახშულია, პაერი ხედება დაბრკოლებას. **ი** ხმამალა წარმოითქმის, **ხ** კი — არა, **ი**-ზე შეიძლება ვიმღეროთ, **ხ**-ზე კი — არა.

ი-სა და **ხ**-ს საერთო ნიშანია ის, რომ ორივე შეიძლება გაგრძელებით წარმოითქვას.

დაბოლოს მასწავლებელი ერთხელ კიდევ აჯამებს გადაცემულ მასალას და აძლევს საშინაო დავალებას.

მასწ. ამოიღეთ წიგნები! გადაშალეთ მერ-გვერდზე და წაიკითხეთ!

მოსწავლე კითხულობს.

— შევადაროთ ჩვენს ჩაწერილს. რა აქვია წიგნში მოცემულ ხმოვნისა და თანხმოვნის დახასიათებას?

მოსწ. სახელმძღვანელოში არაა, რა მდგომარეობაშია სამეტყველო ორგანოები ხმოვნისა და თანხმოვნის წარმოთქმისას; რომ ხმოვნები ხმამალა წარმოითქვან, თანხმოვნები კი — არა.

მასწ. თქვენი ჩანაწერით შეავსებთ ხმოვნისა და თანხმოვნის ამ დახასიათებას.

ახლა ჩავიწეროთ წერიით საშინაო დავალება: გავარკვიოთ რა ნიშნებით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან და რა აქვთ საერთო: **ო** და **ლ**-ს, **ე** და **შ**-ს, **ა** და **ტ**-ს.

მორფოლოგიის სწავლების მეთოდика

მორფოლოგიის სწავლების მნიშვნელობა

მორფოლოგიის სწავლებას უდიდესი ზოგადსაგანმანათლებლო და პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს.

კერძოდ, ქართული ენის მორფოლოგიის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები ხდება ქართული ენის მორფოლოგიური თავისებურებანი: აცნობს მათ ქართულ ენაში არსებულ სიტყვის ფორმის მცვლელსა და სიტყვათწარმოქმნელ აფიქსებს და აუფლებს ამ აფიქსების მართებულად გამოყენებას. გასაგებს ხდის მათთვის ქართული ენის მოქნილობას, მის ფორმათა სიმდიდრეს და უმუშავებს ამ ფორმების პრაქტიკულად გამოყენების ჩვევას. ნათელს ხდის მათთვის, რომ ფორმათა ცვლა და ახალ სიტყვათა წარმოქმნა ხდება არა მექანიკურად, ამა თუ იმ პირის სურვილის თანახმად, არამედ ენაში ასრებული განსაზღვრული კანონზომიერების მიხედვით.

არკვევს მათ ფორმისა და შინაარსის ერთიანობაში, რომ ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში ხმარებული ესა თუ ის ფორმა დაკავშირებულია შინაარსთან. ამიტომაცაა, რომ ვამბობთ: კარგი წიგნი, კარგმა წიგნმა და არა კარგი წიგნმა ან კარგმა წიგნი და ა. შ. ან კაცმა გააკეთა და არა კაცს გააკეთა და სხვა.

მორფოლოგიური წესებისა და კანონების ცოდნა ხელს უწყობს მხატვრულ ნაწარმოებთა შინაარსისა და ფორმის მიხედვით ათვისებას, მათ ენობრივ თავისებურებათა გათვალისწინებას; მორფოლოგიის საფუძვლიანი ცოდნა მტკიცე საყრდენია სინტაქსის შეგნებულად და საფუძვლიანად ათვისებისათვის. მთელი რიგი სინტაქსური მოვლენები მხოლოდ მორფოლოგიის საფუძვლებიდან ირკვევა. ამ მხრივ განსაკუთრებული ადგილი ზმნას განეკუთვნება. ზმნის მრავალპირიანობა, გარდამავლობა და სხვ. არის საფუძველი ქართული სინტაქსის თავისებურებებისა.

დიდია მორფოლოგიის შესწავლის მნიშვნელობა მოსწავლეთათვის მართლწერისა და მართლმეტყველების დაუფლების საქმეში. ქართული მართლწერის ერთ-ერთი პრინციპი მორფოლოგიურია. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს მორფოლოგიის ცოდნას სწორი მეტყველების დაუფლების საქმეშიც. მორფოლოგიის შესწავლისას მოსწავლე ეუფლება მთელ რიგ ახალ სიტყვებს, ცნებებსა და გამოთქმებს, სწავლობს ახალ სიტყვათა წარმოქმნის ხერხებსა და საშუალებებს და იმდიდრებს მეტყველებას. მორფოლოგია მოსწავლეთა მეტყველების განვითარების, მისი დაზუსტების დაუმრეტელი წყაროა. მშობლიური ენის მორფოლოგიის საფუძვლიანი ცოდნა შველის არამშობლიური ენის მორფოლო-

გიის შეგნებულად შესწავლა-დაუფლებას. მორფოლოგიის შესწავლისა და სათანადო ვარჯიშობის საფუძველზე მოსწავლეს უმეზადება ჩვევა ენობრივი მოვლენების გაანალიზების, გრამატიკული გარჩევის სწორად წარმოებისა და სხვ.

მეტყველების ნაწილთა სწავლება

V კლასში სახელთა შესწავლას წინ უძღვის „მორფოლოგიის საგანი“, „სიტყვები წინადადებაში“, „დამოუკიდებელი და დამხმარე სიტყვები“ და „მეტყველების ნაწილები“ (ზოგადი მიმოხილვა).

პირველი თემის — „სიტყვათა ბუნება და თვისება“ — სწავლება ნიადაგს ამზადებს სიტყვათა მეტყველების ნაწილებად დაჯგუფებისა და ცალკეულ მეტყველების ნაწილთა შესწავლისათვის. ამ თემის შესწავლის დანიშნულებაა — გასაგები გახადოს მოსწავლეთათვის, რომ წინადადებაში (მეტყველებაში), გამოყენების თვალსაზრისით, ყველა სიტყვა ერთნაირი ძალისა როდია; ზოგი სიტყვა დამოუკიდებლადაც და წინადადებაშიაც გარკვეული მნიშვნელობის მქონეა, ზოგი კი მხოლოდ — დამხმარე; ცალკე, დამოუკიდებელიც ეს სიტყვები არ იხმარება.

სრულმნიშვნელოვანი და დამხმარე სიტყვების გასაცნობად გამოყენებული უნდა იქნეს შეპირისპირება. წინადადებაში მოცემული სრული მნიშვნელობის სიტყვები უნდა შეუპირისპირდეს დამხმარე სიტყვებს კითხვების დასმით, წინადადებიდან გამოყოფითა და მათი მნიშვნელობის გარკვევით.

სიტყვათა ასეთი დაჯგუფების შემდეგ მეტყველების ნაწილთა გასაცნობად ნიადაგი მომზადებულია.

ზოგიერთი ელემენტარული ცოდნა მეტყველების ნაწილთა შესახებ მოსწავლეთ დაწყებით სკოლაში ეძლევათ. ამიტომაც თემის — „მეტყველების ნაწილების“ — გაცნობამდის აუცილებელია შესწავლილის განმეორება და წესრიგში მოყვანა. შეიძლება ეს ჩატარდეს საუბრით, თხრობით, ცალკეულ მოსწავლეთათ თუ კლასის ფრონტალური გამოკითხვით ან გრამატიკული გარჩევით.

V კლასში მეტყველების ნაწილთა ზოგადი გაცნობა მიზნად ისახავს გააღრმავოს და გააფართოს მოსწავლეთა ცოდნა ამ საკითხებზე; მისცეს მათ პირველადი ცოდნა მეტყველებაში არსებული სიტყვების განსაზღვრული ნიშნების (ამ საფეხურზე ძირითადად ლექსიკური ნიშნების) მიხედვით დაჯგუფებისა; გაარკვიოს მოსწავლეთა მეტყველების ნაწილთა რაობაში; გააცნოს მათ ტერმინი „მეტყველების ნაწილი“. მეტყველების ნაწილების ზოგადი გაცნობა საჭიროა იმისთვისაც, რომ მოსწავლეთ ზოგადი წარმოდგენა მიეცეთ ფორმალურად მეტყველების ნაწილებზე.

„მეტყველების ნაწილების“ გასაცნობად ტექსტში სასურველია ყველა მეტყველების ნაწილი რამდენიმე ნიმუშით იქნეს წარმოდგენილი: მაგალითად:

„პარტველების ოდენი სხვადასხვაგვარი და კარგი სათამაშო თითქმის არც ერთს ხალხს არა აქვს და ყოველგვარი სათამაშო უთუოდ ისეთია, რომელიც კუპა-გონებასა და სხეულს წერონის, ავარჯიშებს, ყველას არ ჩამოგითვლით აქ, რადგანაც შემდეგ კიდევ მექნება მათზე მსჯელობა განსაკუთრებით, და დაეახსილებ მხოლოდ „ბურთაობას“. აბა, რომელი „გიმნასტიკა“ შეედრება მას“ (ა. წერ).

ტექსტიდან პირველ რიგში გამოიყოფა და სვეტებში გამოიწერება ჭერ

ნაცნობი მეტყველების ნაწილები, შემდეგ კი სხვებიც. შესწავლილის საფუძველზე გაირკვევა მათი ბუნება და თვისება.

არსებ. სახ.	ზედ. საართ. სახ.	რიცხვ. სახ.	ნაცვ. სახ.	ზმნა	ზმნიზედა	თანდებული	კავშირი	ნაწილაკი	შორისდებული
ქართველების ხალხს კულ-გონების და სხვ.	ყოველგვარი	ერთს	ისეთი რომელიც ყველას მათზე მას	აქეს წრთენის ავარჯიშებს ჩამოგიფლით და ა. შ.	აქ განსაკუთრებით შემდეგ და სხვ.	ზე (მათზე)	და რადგანაც	თითქმის არც არა მხოლოდ არ	აბა

გაკეთდება დასკვნა, რომ ამ ტექსტში გამოყენებული სიტყვები ლექსიკური მნიშვნელობისა თუ წინადადებაში გამოყენების თვალსაზრისით ათჯგუფად, ნაწილად დაიყო. რადგანაც ყოველ მათგანს მეტყველებაში ვხმარობთ, ამიტომაც მათ „მეტყველების ნაწილები“ ეწოდებათ. ქართულში ათი მეტყველების ნაწილია: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, ზმნიზედა, კავშირი, თანდებული, ნაწილაკი, შორისდებული.

აქვე აუცილებელია თითოეული მეტყველების ნაწილის მოკლე ლექსიკური დახასიათებაც; მაგალითად: სიტყვებს, რომლებიც აღნიშნავენ საგნებს, ბუნების მოვლენებს, მცენარეებს, ცხოველებს, ფრინველებს, ადამიანებსა და სხვ., არსებითი სახელი ეწოდება; სიტყვებს, რომლებიც საგნის თვისებას თუ ნიშანს გვიჩვენებს — ზედსართავი სახელი; სიტყვებს, რომლებიც საგნის რაოდენობას ან რიგს გვიჩვენებენ — რიცხვითი სახელი და ა. შ.¹

ცხადია, მეტყველების ნაწილთა მხოლოდ სემანტიკური მნიშვნელობის გაცნობა სრული არაა, იგი მხოლოდ ერთგვარი შესავალია ცალკეული მეტყველების ნაწილის შესწავლისათვის, მაგრამ ამ საფეხურზე დასაშვებია.

მეტყველების ნაწილთა ასეთი სემანტიკური შესწავლა ნიადაგს ამზადებს ცალკეული მეტყველების ნაწილის გრამატიკული ნიშნების, ფორმის მიხედვით შესწავლისათვის.

ცოდნის გასამტკიცებლად და სხვადასხვა მეტყველების ნაწილთა ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად საჭიროა სხვადასხვა სახის ვარჯიშობა.

არსებითი სახელის სწავლება

არსებითი სახელი ერთი უღარესად მნიშვნელოვანი მეტყველების ნაწილთაგანია. მეტად დიდი ადგილი ეთმობა მას მეტყველებაში. შეიძლება ითქვას, რომ ზმნის შემდეგ, მეტყველებაში გამოყენების თვალსაზრისით, მას ვერც ერთი სხვა სახელი ვერ შეედრება. არსებითი სახელის შესწავლით მოსწავლეთათვის გასაგები ხდება მისი ლექსიკური მნიშვნელობა, რომ იგი სახელია არა მხოლოდ ფიზიკური საგნებისა, არამედ გრამატიკული საგნისა საერთოდ. არსებითი სახელთა შესწავლით მოსწავლე ეცნობა სახელთა ცვლის თავისებურებებს —

¹ სიტყვათა ასეთი ლექსიკური დახასიათება ნაცნობია მოსწავლეთათვის. იხ. ვ. რამიშვილი, ქართული ენა, გრამატიკა, მართლწერა და მეტყველების განვითარება, 1952, IV კლ. სახელმძღვანელო.

ბრუნების სისტემას ქართულში და იმას, თუ რად გამოიყენება იგი მეტყველებაში, რა როლს ასრულებს წინადადებაში.

არსებით სახელთა შესწავლის საფუძველზე მდიდრდება და ვითარდება მოსწავლეთა მეტყველება; მის შესწავლას უკავშირდება მართლწერის არა ერთი საკითხი.

არსებითი სახელი მოსწავლეთათვის დაწყებითი სკოლიდანაც ნაცნობია. მათ იციან, რომ საგნის სახელი არსებითი სახელია. იციან არსებითი სახელის კითხვები ვინ? რა? დაწყებით სკოლაშივე ეცნობა მოსწავლე არსებით სახელთა ბრუნებას: ბრუნვებსა და ბრუნვის ნიშნებს, რიცხვს, ფუძესა და მისი მონახვის ხერხს და არსებით სახელთა ბრუნებასთან დაკავშირებულ მართლწერის უმარტივეს საკითხებს. აქვე ეძლევათ მათ ელემენტარული წარმოდგენა არსებით სახელთა ფუნქციაზე, მათ გამოყენებაზე მეტყველებაში.

მეხუთე კლასში ისწავლება არსებით სახელთა როგორც ლექსიკურ-სემანტიკური ჯგუფები, ისე სახელთა ბრუნების ძირითადი საკითხები, ბრუნებათა ჯგუფები და ამ ჯგუფთა დამახასიათებელი თავისებურებანი, თანდებულიანი და ნაწილაკიანი სახელები და სხვ. აქვე მოსწავლე საფუძვლიანად ეუფლება არსებით სახელთან დაკავშირებულ მართლწერის საკითხებს.

ამგვარად, მეხუთე კლასში ლებულობს მოსწავლე მთლიან, დაზუსტებულ ცოდნას არსებით სახელთა როგორც შინაარსობრივ, ისე გრამატიკულ თავისებურებებზე.

არსებითი სახელის რაობა და ჯგუფები შინაარსის მიხედვით

დაწყებითი სკოლიდან მოსწავლემ იცის, რომ „საგნის სახელი არსებითი სახელია“, მაგრამ საგანი ამ საფეხურზე მოსწავლის შემეცნებაში მხოლოდ რეალურად არსებულ ფიზიკურ საგანს აღნიშნავს. გრამატიკაში საგნის ცნებამხოლოდ რეალური საგნებით არ განისაზღვრება. ცნებას „არსებითი სახელი“ „საგნობრივი წარმოდგენა ახლავს: აღნიშნავს ფიზიკურ სამყაროში რეალურად არსებულ საგანს (ან მის ნაწილს), ან კიდევ გრამატიკული ნიშნების მიხედვით მასთან გათანაბრებულ სიტყვას, რომელიც აღნიშნავს რამეს ადამიანის ფსიქიკური მოქმედების სფეროდან ან ასახელებს საზოგადოებრივი ცხოვრების რომელსამე მოვლენას“¹. საგნობრიობა — აი არსებითი სახელის არსებითი ნიშანი, მისი ნიშანდობლივი მხარე.

მეხუთე კლასში არსებით სახელთა რაობის გაცნობასთან დაკავშირებით აუცილებელია პირველ რიგში გაირკვეს საგნის ცნება გრამატიკაში. ამოსავალი გრამატიკაში საგნის ცნების გარკვევისათვის ფიზიკური საგნის სახელი უნდა იყოს და კითხვები ვინ? და რა? ამისათვის მოსწავლეებს შეიძლება მიეცეს ასეთი ტექსტი:

„მხედარი მყისვე გადმოხტა მარდად
და წამოყარა ადფიო, ცხენსა,
ჩამოუქიმა ყურები მაგრად
და თვალზე მზრუნველს უსვამდა ხელსა.
მონსნა ნაბადი ჩაკრული უკან,
ხურჭინიც სასვე გადმოიღო მან,
მერე ვალაკრა ხელი გაავაზე
და მყის გაავლო ცხენი ბალახზე“ (ი. ჰავციანი).

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, 1955, გვ. 23.

შესწავლილის საფუძველზე მოხდება საგნის სახელების, ე. ი. არსებით სახელთა ამოცნობა სათანადო კითხვების მიყენებით (ვინ? რა?) და გაირკვევა, რომ საგნის სახელის კითხვებია ვინ? და რა? აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ეს კითხვები გრამატიკაში მხოლოდ საგანს დაესმის. ამის შემდეგ მიეცემა განყენებული არსებითი სახელები — ფიქრი, ოცნება, შიში, მწუხარება, სიხარული და სხვ. გაირკვევა, რომ ეს სიტყვები (სახელები), თუმცა რეალურ საგანს არ აღნიშნავენ, მაგრამ კითხვა მათაც რა დაესმის. ამდენად ეს სიტყვებიც საგნის სახელებია გრამატიკულად.

თვისებისა და მოქმედების აღნიშვნელ სახელთა საგნობრიობის გასაცნობად საჭიროა ამ სახელთა შეპირისპირება მათ ძირეულ სახელებთან და კითხვების დასმით მათი ერთმანეთისაგან გარჩევა.

გაკეთდება დასკვნა, რომ გრამატიკაში საგნის ცნება, მისი ლექსიკურად მნიშვნელობა ვაცილებით უფრო ფართოა, ვიდრე საგანი რეალურად. „გრამატიკაში საგანი ჰქვია ყველაფერს, რასაც დაესმის კითხვა ვინ? ან რა?“¹.

საგნის ცნების გარკვევის შემდეგ არსებითი სახელის რაობისა და მისი შინაარსობრივი ჯგუფების ვაცნობა დაძლეულია. სათანადო საილუსტრაციო ნიმუშის, რომელშიც წარმოდგენილი იქნება არსებით სახელთა ძირითადი ჯგუფები, გაანალიზებისა და არსებით სახელთა სემანტიკურად და კითხვების მიხედვით გარკვევის შემდეგ გაკეთდება დასკვნა, რომ არსებითი სახელი აღნიშნავს საგანს, ის მოგვიგებს კითხვებზე: ვინ? რა?².

ცხადია, არსებითი სახელის ასეთი დახასიათება ცალმხრივია, სემანტიკურია. ამ განსაზღვრაში არ ჩანს მისი ძირითადი, არსებითი ნიშანი, რომ იგი იბრუნვის; ამიტომაც ბრუნების შესწავლის შემდეგ არსებითი სახელის განსაზღვრა უნდა შეივსოს: „არსებითი სახელი საგნის სახელია, რომელიც იცვლება ბრუნების მიხედვით. ის მოგვიგებს კითხვებზე: ვინ? რა?“

არსებით სახელთა შინაარსობრივი ჯგუფების შესწავლა ურთიერთთან დაპირისპირებით უნდა მოხდეს; მაგალითად: სულიერთა და უსულოთა, ვინ და რა ჯგუფის, საკუთარ და საზოგადო სახელებისა და ა. შ.

სულიერთა და უსულოთა სახელების ერთმანეთისაგან გარჩევასთან ერთად აუცილებელია სულიერ საგანთა ჯგუფებზეც გავამახვილოთ ყურადღება: მოსწავლემ უნდა იცოდეს, რომ სულიერ საგანთა სახელებს განეკუთვნებიან ადამიანების, ცხოველების, ფრინველების, თევზების, მწერებისა და ქვეწარმავლების სახელები, ხოლო ყველა დანარჩენი საგნის სახელი — უსულოთა სახელებია.

კითხვების გამოყენება სულიერთა და უსულოთა სახელების ამოსაცნობად ქართულში შეუძლებელია. რა? კითხვა რომ მოსწავლემ მართებულად გამოიყენოს, აუცილებელია, ის შეგნებულად ერკვეოდეს იმაში, რომ ვინ კითხვა მხოლოდ ადამიანთა სახელებს დაესმის ქართულში, რომ ადამიანთა და არაადამიანთა ასეთი განსხვავებულობა ქართულის დამახასიათებელი თავისებურებაა.

საკუთარი და საზოგადო სახელების სწავლებისას საკუთარ სახელებად პირველ რიგში მოსწავლეებს გეოგრაფიული ადგილის სახელები უნდა მივაწოდოთ, ხოლო შემდეგ ადამიანთა სახელები. ამას აქვს თავისი გამართლება. მოს-

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. I, მორფოლოგია, 1955, გვ. 7.

² იქვე, 1956, გვ. 13.

წავლე ძნელად სწვდებოდა იმას, რომ დავით, პეტრე, ნინო და სხვა საკუთარია, ერთი საგნის სახელია. გეოგრაფიული სახელები კი მართლაც ერთ საგანზე მიუთითებენ, ერთი რომელიმე ადგილისა თუ მდინარის სახელია; მაგალითად: მტკვარი, არაგვი, ჩარგალი, რუსთავი, თბილისი, მოსკოვი, კიევი და სხვ.

საკუთარ და საზოგადო სახელთა სწავლებასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეხადოთ, რომ საკუთარი სახელი შეიძლება საზოგადოდ იქცეს და, პირიქით, საზოგადო — საკუთრად; მაგალითად: ხიდისთავი წარმოშობით საზოგადო სახელია, მაგრამ როგორც გარკვეული სოფლის სახელი საკუთარ სახელად იქცა; ასეთივეა ახალციხე, ახალქალაქი, აჭარისწყალი და სხვ. პირიქით, არის შემთხვევები საკუთარი სახელების საზოგადო სახელებად გადაქცევისა; მაგალითად: იუდა (სახელი) და იუდა (გამყიდველის, მოლალატის მნიშვნელობით) და ა. შ.

კრებითი სახელი ერთნაირ საგანთა კრებულს აღნიშნავს. ცხადია, იგი საზოგადო სახელს უკავშირდება. კრებითი სახელის გასაცნობად ისეთი ნიმუში უნდა მიეცეს, რომელშიც ერთი და იგივე სახელი იქნება როგორც ცალკე, ერთეული საგნის აღმნიშვნელად, ისე კრებითისაც. მაგალითად: ცხვარი (ერთი) და ცხვარი (ბევრი: ცხვარში წავიდა). ასევე სტუდენტი — სტუდენტობა, ქართველი — ქართველობა და ა. შ.

ამ სახელთა ერთმანეთისადმი შედარება-შეპირისპირებით გაიკვლევა კრებითი სახელის რაობა და ის, რომ ეს სახელები საზოგადო სახელთა ბაზაზე წარმოიშობა და აღნიშნავს ერთნაირ საგანთა, უმთავრესად ადამიანთა, ცხოველთა და ფრინველთა კრებულს.

არსებით სახელთა შინაარსობრივი ჯგუფების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გახდეს, რომ აღწერითი ხასიათის მხატვრულ თუ სხვა სახის მასალაში (იქნება ის ბუნების აღწერა, მოწყობილობის, ყოფაცხოვრებისა თუ სხვ.) არსებითი სახელები ყოველთვის ფართოდაა გამოყენებული. ამიტომაც ასეთი მასალის კითხვისას საჭიროა ამ საკითხზე საგანგებოდ გამახვილდეს ყურადღება.

არსებით სახელთა ბრუნება

ბრუნება და ბრუნვათა კართული

ბრუნება არსებითი სახელის ძირითადი გრამატიკული კატეგორიაა. არსებით სახელთა ბრუნების შესწავლა საერთოდ სახელთა ბრუნების შესწავლის საფუძველია.

მეხუთე კლასში არსებით სახელთა ბრუნების სწავლებისას მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ: 1. არსებითი სახელი ფორმას იცვლის არა დამოუკიდებლად (დამოუკიდებლად ის მხოლოდ სახელობითი ბრუნვის ფორმით გვხვდება), არამედ სხვა სიტყვებთან ურთიერთობისას; 2. ლექსიკური მნიშვნელობით ბრუნვის ფორმები ერთია, მაგრამ განსხვავებულია ფორმის, წინადადებაში მოხმარების თვალსაზრისით; 3. სახელის ყოველი ფორმა ორი ნაწილისაგან შედგება: ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელი (ფუძე) და ფორმის მცვლელი (ბრუნვის ნიშნები) ნაწილისაგან.

დაწყებით სკოლაში ბრუნების შესახებ მიღებული ცოდნის განმეორებასთან დაკავშირებით უნდა გავაცნოთ ბრუნვის ნიშანთა გავრცობა. გავრცობა ბრუნვის ნიშანზე ა-ს დართვას ნიშნავს. ეს ა არაა ბრუნვის ნიშნის აუცილებელი ელემენტი. იგი „უფრო სტილისტურ საკიროებას უპასუხებს, ვინემ მორფოლოგიურ ნორმას წარმოადგენს“¹.

ეს გამავრცობელი (ემფატიკური) ა ბრუნვის ფორმას დაერთვის:

1. სიტყვაზე (ან ბრუნვის ფორმებში) ც ნაწილაკის დართვისას, მაგალითად: ბავშვსაც, ბავშვისაც, ბავშვითაც, ბავშვდაც.

2. სადაც ჩამოთვალა, და-ს წინ უმჭობესია გავრცობილი ფორმის ხმარება; მაგალითად: დედას, მამას, დასა და ძმას.

3. როდესაც ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა მსაზღვრელია და მოსდევს საზღვრულს; მაგალითად: სახლი ხისა, წიგნი მოწაფისა, „კაცია ადამიანი!“ ილია ქაეკავაძისა და ა. შ.

სახელის რიცხვი

მეხუთე კლასში სახელის რიცხვის (მხოლოდითი, მრავლობითი) განმეორებასთან დაკავშირებით აუცილებელია მოსწავლეთათვის გასაგები გავხადოთ განსხვავება არითმეტიკულ და გრამატიკულ რიცხვს შორის. არითმეტიკული რიცხვი ყოველთვის გარკვეულ რაოდენობაზე მიგვითითებს; მაგალითად: ათი წიგნი, ხუთი ფანქარი, ასი მოსწავლე და ა. შ. აქ არითმეტიკული რიცხვები (ათი, ხუთი, ასი) გარკვეულ რაოდენობებზე მიგვითითებენ. გრამატიკაში კი გარკვეული რაოდენობის რიცხვის გაგება მხოლოდ მხოლოდითი რიცხვის ცნებასთან არის დაკავშირებული: გრამატიკაში მხოლოდითი რიცხვი მარტო ერთ საგანს აღნიშნავს; რაც შეეხება მრავლობით რიცხვს, იგი არ მიგვითითებს გარკვეულ რაოდენობაზე, იგი საგანთა შორის რაოდენობრივ განსხვავებას კი არ აღნიშნავს, არამედ საგანთა ყოველგვარ რაოდენობას, თუ კი ის ერთზე მეტია.

ამ ცნებას — „მრავლობითი რიცხვი“ — რაოდენობრივი გარკვეულობა აქვია².

ქართულში მრავლობითი რიცხვი ორგვარად გამოიხატება: ებ (კაცები, კლდეები) და ნ/თ (კაცი, კლდე) ბოლოსართთა საშუალებით. ებიანი მრავლობითი უფრო ახალია და თანამედროვე ქართულში საყოველთაოდ გავრცელებული; ნ/თიანი კი — ძველი, ამჟამად შედარებით ნაკლებად გავრცელებული მეტყველებაში. ებიანი მრავლობითის შესახებ პირველად წარმოდგენას მოსწავლე დაწყებით სკოლაში ღებულობს. ამიტომაც მეხუთე კლასში ეს მრავლობითი თავიდანვე ეძლევა მხოლოდითთან ერთად. რაც შეეხება ნ/თიან მრავლობითს, ის ებიან მრავლობითში მოსწავლეთა საფუძვლიანად გარკვევის შემდეგ უნდა გაცენოს. ნ/თიანი მრავლობითი მთელი რიგი თავისებურებების შემცველია და ამის გამო შედარებით უფრო რთულიც. ასეთებია: 1) ყველა ბრუნვის ფორმას ვერ აწარმოებს, აკლია მას მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების ფორმები. 2) ხუთი ბრუნვისათვის იყენებს ორ ნიშანს: ნ-სა და თ-(ა)-ს. ნარი გამოყენებული აქვს სახელობითსა და წოდებითში, დანარჩენი

¹ არ. ჩიქოვაძე, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, 1951, გვ. 037.

² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 47.

ბრუნვის ფორმებს თანით აწარმოებს. 3) სამ ბრუნვაში — მოთხრობითს, მიცემითსა და ნათესაობითში — ერთნაირი ფორმითაა წარმოდგენილი (კაც-თა) და იმის გასარკვევად, თუ რომელი ბრუნვის ფორმაა, საჭიროა შენაცვლების ხერხის გამოყენება (კაცო(ა) თქვეს — კაცებმა თქვეს). 4) თანამედროვე ქართულში იშვიათად გამოიყენება. თუ ვიყენებთ ძირითადად ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით (მოწაფეთა ყოფაქცევის წესები, საბჭოთა მეურნეობა და ა. შ.). ამ თავისებურებათა გამო ეს მრავლობითი (ნ/თ) შედარებით უფრო გვიან, თანხმოდანთუძიან არსებით სახელთა ბრუნებისა და ებიანი მრავლობითის მტკიცედ შესწავლის შემდეგ შეიძლება გავაცნოთ; მით უფრო, რომ ნ/თანიათი მრავლობითი არავითარ ცვლილებას არ იწვევს ფუძეში, განურჩევლად იმისა, ხმოვანფუძიანია ის თუ თანხმოვანფუძიანი.

არსებით სახელთა ჭგუფები ფუძეთა მიხედვით

„ბრუნვის ნიშანთა სახეცვლების მიხედვით სახელები ორ ღიდ ჭგუფად იყოფა: ერთი ის სახელები, რომელთაც ფუძის ბოლოციდურად ანუ უკანასკნელ ბგერად თანხმოვანი მოუდისთ, და მეორეა ის სახელები, რომელთაც ფუძის ბოლოს ხმოვანი უზისთ“¹. ამგვარად, ქართულში ფუძის მიხედვით სახელთა ორი ჭგუფია: თანხმოვანზე გათავებული და ხმოვანზე გათავებული ფუძეები. ბრუნებისას არსებით სახელთა ამ ჭგუფებში ფონეტიკური ფაქტორების ზეგავლენით ზოგჯერ ადგილი აქვს ფუძის ცვლებადობას — კუმშვას თანხმოვანზე გათავებულ სახელებში და კვეცას — ხმოვანზე გათავებულებში. ამისდა მიხედვით თანხმოვანზე გათავებული სახელებიდან გამოიყოფა ფუძეუკუმშველი და ფუძეუკუმშვადი სახელები; ხმოვანფუძიანებიდან გამოიყოფა ფუძეუკვეცადი და ფუძეუკვეცელი სახელები, თითოეული ამ სახელთაგანი იმისდა მიხედვით, თუ რომელი ხმოვანი იკარგება ბრუნებისას, რამდენიმე სახეობას გვიჩვენებს.

ფუძეთა მიხედვით არსებით სახელთა ჭგუფების სწავლებისას პირველ რიგში მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ ქართულში სახელები თანხმოვანზე ან ხმოვანზე ბოლოვდება. ეუჩენებთ ამას თანხმოვანსა და ხმოვანზე დაბოლოებული არსებითი სახელების დაფაზე ჩამოწერით, ფუძის გამოყოფითა და სათანადო დასკვნის გაკეთებით; ხოლო ფუძეთა სხვა სახეების (უკუმშველი, კუმშვადი, კვეცადი, კუმშვად-კვეცადი და უკვეცელი) გაცნობა მოხდება ბრუნების სწავლებასთან დაკავშირებით.

არსებით სახელთა ბრუნების სწავლების თანამიმდევრობისათვის

ფუძესა და ზოგჯერ ბრუნვის ნიშნებში მომხდარ ცვლილებათა გამო ქართული ენა სახელთა ბრუნების დაახლოებით 13 სახეობას (ყალიბს) განასხვავებს.

თუ რა თანამიმდევრობით ვასწავლოთ არსებით სახელთა ამ ცამეტი ტიპის ბრუნება, გადაწყვეტილია პროფ. ვ. თოფურიას წერილში „რა თანამიმდევრობით ვასწავლოთ სახელთა ბრუნება სკოლაში“². ეს თანამიმდევრობა ასეთია:

¹ ა. შანიძე, ქართული გრაფიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 50.

² ვ. თოფურია, რა თანამიმდევრობით ვასწავლოთ სახელთა ბრუნება სკოლაში: ქურდ. კომუნისტური აღზრდისათვის, 1935, № 3, გვ. 36.

1. უკუთხველი; 2. ა-ს კუთხვა; 3. ე-ს კუთხვა; 4. ო-ს ვ-დ ქცევა; 5. ო-ს ვ-დ ქცევა და სრულიად დაკარგვა; 6. ე-ს კვეცა; 7. ა-ს კვეცა; 8. კუმშვად-კვეცადი; უკვეცელები; 9. ო-ზე, 10. უ-ზე, 11. ა-ზე, 12. ე-ზე, 13. ი-ზე გათავებულები. ბრუნების ეს თანამიმდევრობა გამართლებულია შემდეგით:

ფუძეუკუმშველი სახელების ბრუნება შედარებით მარტივია: ცელილებას არ განიცდის არც ფუძე და არც ბრუნვის ნიშნები. ამასთანავე ამ სახელებში ყველაზე უკეთაა წარმოდგენილი ბრუნვის ნიშნები და საერთოდ ბრუნების კატეგორია: ფუძე სრულია, ბრუნვის ნიშნებიც მთლიანი სახითაა მოცემული. მარტივია მრავლობითი რიცხვის წარმოებაც — აქ ფუძეს ერთვის მრავლობითის ნიშანი ებ და ბრუნვის იგივე ნიშნები, რაც მხოლოდობითში.

2. კუმშვადებში ერთი სირთულეა გადასალახავი — ფუძიდან ხმოვნის ამოვარდნა მხოლოდობითი რიცხვის სამ ბრუნვაში: ნათესაობითში, მოქმედებითსა და ვითარებითში და ებიანი მრავლობითის ყველა ბრუნვაში. კუმშვადთა თანამიმდევრობა ასეთია: ა—ე—ო. ა-სა და ე-ს რედუქცია მოვლენის თვალსაზრისით განსხვავებულ ვითარებას არ წარმოადგენენ. ამიტომ ა-ს კუმშვას ვასწავლით პირველად, თუ ე-სას, სულ ერთია. მხოლოდ ორივე უნდა უსწრებდეს ო-ს. ო-ს რედუქცია შედარებით რთულია: მოვლენის განვითარების მიხედვით ო- ჯერ ვ-დ იქცა, ხოლო შემდეგ ბაგისმიერი ბგერების მეზობლობაში სულ დიკარგა. ამდენად ო-ს ამოვარდნისას გასათვალისწინებელია ისტორიული ვითარებაც, რის გამოც ჯერ ო-ს ვ-ინად ქცევის შემთხვევა უნდა გავცნოს, შემდეგ ო-ს სრულიად დაკარგვა.

შემდეგი ადგილი კვეცადებს ეთმობა: ჯერ ე-ს მოკვეცა უნდა გავაცნოთ, შემდეგ ა-ს. გამოწვეულია ეს შემდეგით:

1. ე ბოლოხმოვნიანებში ადვილია ვითარებითი ბრუნვის ნიშნის გარკვევა (კლდე-დ, მეურმე-დ; ა ხმოვანფუძიანი სახელების პირველად გაცნობისას შესწავლილის საფუძველზე მოსალოდნელია ვითარებითი ბრუნვის ნიშნად მოსწავლემ ად გამოყოს: დედ-ად) და 2. ე-ნიან სახელებში კვეცას ადგილი აქვს მარტო მხოლოდობითი რიცხვის ნათესაობითსა და მოქმედებითში; მრავლობით-რიცხვში ე-ნიანი სახელები არ იკვეცებიან, რის გამოც ის ნაკლები სირთულის შემცველია.

კვეცადთა შემდეგ მოდის კუმშვად-კვეცადი სახელები; ცალ-ცალკე ორივე მოვლენა (კუმშვაცა და კვეცაც) შესწავლილია. აქ ახალი სირთულე იქნება ორივე მოვლენის ერთ სიტყვაში გათვალისწინება.

უქანასკნელი რიგი უკვეცელებს ეთმობა. უკვეცელებში პირველად ო-სა და უ-ზე დაბოლოებულთა ბრუნება უნდა გავცნოს, რადგანაც უკვეცელობა ძირითადად მხოლოდ ამ ხმოვნებზე დაბოლოებული სახელებისათვისაა დამახასიათებელი. ამასთანავე ო-სა და უ-ზე დაბოლოებული სახელები საკუთარიცა და საზოგადოც. ა — წარმოქმნილ სახელებში და ადამიანთა საკუთარ სახელებში გვხვდება (წითელა, ცხენა, შოთა, ბიძინა...), ხოლო ე და ი მხოლოდ ადამიანთა სახელებში (ელენე, გიორგი). ი-ზე დამთავრებულ სახელთა ბრუნების სულ ბოლოს გადატანა გამოწვეულია მისი სახელობითი ბრუნვის ი ნიშანთან აღრევის აცილებით.

ამგვარად, ბრუნების ეს თანამიმდევრობა გამართლებულია „ბრუნების ისტორიითაც და მეთოდოლოგიითაც“ (ე. თ. ო. ფ. რ. ი. ა.).

მეხუთე კლასში ბრუნების სწავლება ძირითადად კუმშვად სახელთა სწავლებით უნდა დაეწყოთ, მაგრამ წინასწარ საფუძვლიანად უნდა იქნეს განმეორებული უკუმშველთა ბრუნება. სწავლება სხვა მეთოდებთან და ხერხებთან ერთად უმთავრესად ფორმათა შეპირისპირებით წარიმართება.

კუმშვად სახელთა ბრუნების სწავლებისას მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გახდეს, რომ კუმშვა ფონეტიკური მოვლენაა, რომ ფონეტიკური მოვლენები მორფოლოგიაშიც ვლინდებიან და, მაშასადამე, ფონეტიკასა და გრამატიკას შორის მჭიდრო კავშირია.

კუმშვად სახელთა ბრუნების სწავლებისას ორმხრივი შეპირისპირებაა საჭირო: ა) შეპირისპირება თვით კუმშვადი სახელის ფუძეებისა სხვადასხვა ბრუნებებში (ნათესაობითის, მოქმედებითისა და ვითარებითი ბრუნვის ფორმებისა სხვა ბრუნვის ფორმებთან) და ბ) შეპირისპირება უკუმშველ სახელთან. შეპირისპირება ასე წარჩმართება:

სახელობითი	წიგნ-ი	კალამ-ი
მოთხრობითი	წიგნ-მა	კალამ-მა
მიცემითი	წიგნ-ს	კალამ-ს
ნათესაობითი	წიგნ-ის	კალამ-ის
მოქმედებითი	წიგნ-ით	კალამ-ით
ვითარებითი	წიგნ-ად	კალამ-ად
წოდებითი	წიგნ-ო	კალამ-ო

თვით კუმშვადი სახელის სხვადასხვა ბრუნვის ფორმების შეპირისპირებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება ფუძეში მომხდარი ცვლილება: სამ ბრუნვაში (ნათესაობითში, მოქმედებითში, ვითარებითში) ფუძიდან ა—ხმოვნის ამოვარდნა. მოსწავლეებს მიეცემათ წესი: ფუძიდან ხმოვნის ამოვარდნას კუმშვა ეწოდება. „წიგნისა“ და „კალმის“ შეპირისპირებით გაიარკვევა, რომ „წიგნ“ ფუძე ყველა ბრუნვაში უცვლელია, „კალამ“ ფუძე კი ზოგ ბრუნვაში იცვლება. მოსწავლეები ეცნობიან ტერმინებს: „უკუმშველი“, „კუმშვადი“ და მათ ლექსიკურ მნიშვნელობას. ტერმინის ლექსიკური მნიშვნელობის ახსნასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეხადოთ, რომ კუმშვა ფუძიდან ხმოვნის ამოვარდნას ნიშნავს და არა ყოველგვარი ბგერისას. იგი სიტყვის მარცვლიანობასთანაა დაკავშირებული — სიტყვის მარცვლიანობის მიხედვით შემცირებას, შემოკლებას ნიშნავს (შეიკუმშა — შემცირდა, დაბატარადა).

ბრუნვის ნიშნებზე დაკვირვებითა და მათი ერთმანეთთან შედარება-შეპირისპირებით (პირველ რიგში შესადარებლად აღებულ უნდა იქნეს მოთხრობითი და მიცემითი) მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ კუმშვა ხდება იმ ბრუნებებში, რომელთა ბრუნვის ნიშნები ხმოვნით იწყება. მასწავლებელი მოსწავლეებს მისცემს წესს:

„სახელის ფუძის კუმშვას იწვევს ხმოვნით დაწყებული ბრუნვის ნიშნის (სუფიქსის) დართვა“.

მხოლოდობით რიცხვში კუმშვის მოვლენის გარკვევის შემდეგ ორივე სახელის მრავლობითში გადაყვანით გაიარკვევა, რომ ფუძე „წიგნ“ ისევ უცვლელი

დარჩა, ხოლო ფუძე „კალამ“ ყველა ბრუნვაში შეიკუმშა, რადგანაც მრავლობითი რიცხვის ნიშანი ებ ხმოვნით იწყება და ყველა ბრუნვაში გასდევს სახელს.

რამდენადმე განსხვავებულია ო-ს დაკარგვა. ეს განსხვავებულობა შემდეგში იჩენს თავს:

1. ფუძიდან ამოღებულია ო, მის ნაცვლად მიღებულია უმარცვლო უ, რომელიც ვ-ინითაა გადმოცემული (მინდორი — მინდვრის, მაწონი — მაწვნის, ნიორი — ნივრის);

2. „ფუძიდან ამოღებულია ო, მოსალოდნელი ნარედუქციალი უმარცვლო უ დაკარგულია ბაგისმიერი ბგერის გავლენით“¹ (ქოჩორი — ქოჩრის, ფოთოლი — ფოთლის, საპონი — საპნის და ა. შ.) მაშასადამე, ო-ს დაკარგვა განსხვავებულია ა-სა და ე-ს დაკარგვისაგან.

კუმშვა მოსდით უმთავრესად ისეთ სახელებს, რომელთაც ფუძე უთავდებდათ ამ, ან, არ, ალ, ემ, ენ, ერ, ელ, ოლ, ონ, ორ-ზე (ამ დაბოლოებათა ფორმულა ასეთია: სამი ხმოვნის (ა, ე, რ) და ოთხი თანხმოვნის (მ, ნ, რ, ლ) ნაერთია). იშვიათად, მაგრამ არის რიგი სხვა დაბოლოებათა მქონე სახელებიც, რომლებსაც ფუძე ეკუმშებათ. მაგალითად: ნაბადი — ნაბდის, ბეჭედი — ბეჭდის; სომეხი — სომხის, ხოხობი — ხოხბისა და სხვ. მაგრამ ასეთი სახელები ერთეულებია. არის ისიც, რომ ზოგიერთი არ, ალ და ა. შ. დაბოლოებათა მქონე სახელები უკუმშველია: მაგალითად: ქალი, ქარი, კარი, თვალი (აღამიანის მხედველობის ორგანო) და სხვ.

კუმშვად სახელთაგან ზოგიერთი სახელი თავისებურებასაც ამჟღავნებს. ა მ ბ ა ვ ი და ხ უ ც ე ს ი კუმშვადი სახელებია, მაგრამ ამ სახელებში კუმშვის შედეგად ადგილი აქვს თანხმოვნის დაკარგვასაც. მაგალითად: ა მ ბ ა ვ ი — ნათ., მოქმედ. და ვით.-ში ფუძის შეკუმშვის შედეგად უნდა გვექონოდა ა მ ბ ვ -ის, ა მ ბ ვ -ით, ა მ ბ ვ -ად, მაგრამ ბაგისმიერი თანხმოვნების თავმოყრის გამო სპირანტი ვ დაკარგულია და გვაქვს ა მ ბ ის, ა მ ბ ით, ა მ ბ ად. ასევე ხ უ ც ე ს ი ფუძის შეკუმშვის შედეგად უნდა გვექონოდა ხ უ ც ს -ის, ხ უ ც ს -ით, ხ უ ც ს -ად, მაგრამ ც ს კომპლექსის გამოთქმის სიძნელის გამო ს დაკარგული ჩანს (პ რ ო ფ. ვ. თ ო ფ უ რ ი ა), ამიტომაც გვაქვს: ხ უ ც ე ს ი, ხ უ ც ე ს მ ა, ხ უ ც ე ს ს, ხ უ ც ი ს, ხ უ ც ი თ, ხ უ ც ა დ, ხ უ ც ე ს ო.

თანხმოვანფუძიან სახელთა ბრუნებას უნდა დაუკავშირდეს მართლწერის საკითხები:

ასეთებია: 1. ორი მ-ს წერა. მხოლოდობითი რიცხვის მოთხრობით ბრუნვაში ორი მ მოუღდის იმ სახელებს, რომელთა ფუძე მანით ბოლოვდება: ერთი მ ფუძისეულია, მეორე ბრუნვის ნიშნისა (კალამ-მა, გურამ-მა, ექიმ-მა და ა. შ.).

2. თუ სახელის ფუძე სანით ბოლოვდება, მიცემით ბრუნვაში ორი ს დაიწერება (თბილის-ს, შინდის-ს, დიასახლის-ს და სხვ.).

3. მეორე მრავლობითის სახელობითსა და წოდებით ბრუნვაში ორი ნ იყრის ერთად თავს, თუ სახელის ფუძე ნარზე ბოლოვდება; ერთი ნ ფუძისეულია, მეორე — რიცხვის ნიშანი (აკვან-ნი, აკვან-ნო).

4. მეორე მრავლობითის მოთხრობითს, მიცემითსა და ნათესაობით ბრუნვაში ორი თ მოუღდის ისეთ სახელებს, რომელთაც ფუძე თანზე უთავდებდათ: ერთ თ ფუძისეულია, მეორე — რიცხვის ნიშანი (თითთა, ნივთთა და ა. შ.).

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 56—57.

5. მოქმედებით ბრუნვაში კითხვაზე რით? ვისით? იწერება ით (შეილით, თონით...).

6. ვითარებით ბრუნვაში კითხვაზე რად? ვისად? იწერება დ (კადად, ზღადა...).

7. კუმშვადი სახელები ნათესაობითს, მოქმედებითსა და ვითარებითში შეკუმშულად უნდა ვთქვათ და ვწეროთ (მწერლის, მწერლით, მწერლად; ნაბდის, ნაბდით, ნაბდად; ნიგვზის, ნიგვზით, ნიგვზად და ა. შ.).

მიცემითს, ნათესაობითს, მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნვებში დასმული და-თი შეერთებული სახელებიდან უშუალოდ და-ს წინ მდგომი სახელი გავრცობილი ფორმით უნდა ვიხმაროთ (დედასა და მამას, დასა და ძმას და ა. შ.).

ყველა ამ საკითხზე სათანადო ახსნა-განმარტებასა და წესის დასწავლასთან ერთად ფართოდ უნდა იქნეს გამოყენებული სხვადასხვა სახის ზეპირი თუ წერიითი ვარჯიშობა, მაგალითად:

1. შერჩეული ტექსტიდან ამა თუ იმ წესისათვის შესატყვის ფორმათა გამოყოფა და მათი გაანალიზება (კუმშვადი სახელების, ნ-თანხანი მრავლობითის ფორმებისა და სხვა);

2. ცალკეული სიტყვების მიცემა დავლებით — გადაიყვანონ შესატყვის ბრუნვაში (თუ რიცხვში);

3. მოსწავლეთა მიერ მასწავლებლის მითითების თანახმად სათანადო მაგალითების მოყვანა და მათი ბრუნება (ნამი, ნემსი და სხვ.) ცალკე ან წინადადებაში;

4. მასწავლებლის მიერ ცალკეული სიტყვების დასახელება დავლებით — შეადგინონ წინადადებები და ეს სიტყვები გამოიყენონ ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმით (მიცემითის, მოთხრობითის, ვითარებითისა თუ სხვ.).

პირველ ხანებში წერიითი სამუშაო ცალკეული წესის მიხედვით უნდა ჩატარდეს, რომ თეორიული ცოდნა პრაქტიკული ვარჯიშობით განმტკიცდეს და ჩვევად იქცეს.

საბოლოოდ კი უნდა მიეცეს ისეთი ტექსტი საკარნახოდ თუ შინაარსის გადმოსაცემად, რომელშიაც ყველა წესის ამსახველი მაგალითები იქნება წარმოდგენილი.

ამასთანავე ცალკეულ წესზე გაკეთდება ტაბულა, მაგალითად:

სახელს ფუძე	ბრუნვის ნიშანი	
გემ	მა	ზღვა ვაცურა
გურამ	მა	ხუთი მიილო
ქათამ	მა	კვერცი დადო
ექიმ	მა	ბავშვი ვასინჯა

ასეთივე ტაბულა გაკეთდება მიცემითში ორი ს-ს, მრავლობითში ორი ნ-ს, ორი თ-სა და სხვათა შესახებ. ✓

ფუძეკვეთად სახელთა ბრუნვის სწავლება

ხმოვანზე გათავებულ სახელთა ბრუნვის სწავლებაც იმავე გზით უნდა წარიმართოს, როგორც ეს თანხმომოვანფუძიანთა სწავლებისას იყო აღნიშნული.

ე და ა ხმოვანზე გათავებული სახელები კუმშვადთან შეპირისპირებით ტა-ბულით გაეცნობა, რომელზედაც ბრუნვის ნიშნები და მოკვეცილი ხმოვნების ადგილი გამოყოფილი იქნება. შეპირისპირების საფუძველზე პირველ რიგში გაირკვევა განსხვავებანი ბრუნვის ნიშნების მიხედვით. სახელობითთან დაკავშირებით მოკლე ისტორიული ექსკურსით მოსწავლეებს უნდა გაეაცნოთ, რომ ძველად ხმოვანზე გათავებულ სახელებსაც უნდა ჰქონოდათ ამ ბრუნვაში ი (დე-დაი, მამაი), მაგრამ შემდეგში ი-ს თანდათანობითი დასუსტებით (დედაჲ, კლდეა და სხვა) მან ჯერ დაკარგა მარცვლიანობა, ხოლო შემდეგ ის (ი, ჯ) სრულიად დაიკარგა. ამგვარად, სახელობითში ხმოვანზე გათავებულ სახელებს ბრუნვის ნიშანი მოკვეცილი აქვთ.

ასევე მოკვეცილია ხმოვანი ა- მოთხრობითის ბრუნვის მა ნიშნისა, რის გამოც მოთხრობითში ხმოვანზე გათავებულ სახელებში ნიშანია მ. იშვიათად ხმოვანზე გათავებულ სახელებს ბრუნვის ნიშნად მოთხრობითში მა-ც მოუღის. ეს მაშინ, თუ მას ნაწილაკი დაერთვის; მაგალითად: ძმამაც, მეურმემაც და ა. შ.

ასევე გაირკვევა ბრუნვის ნიშნები სხვა ბრუნვებში, განსაკუთრებით ვითარებითსა და წოდებითში.

ხმოვანზე გათავებულ სახელებში ბრუნვის ნიშანთა ამგვარად დაზუსტების შემდეგ გაირკვევა, რომ ფუძე ამ სახელებშიაც განიცდის ცვლილებას. კუმშვად სახელთან შეპირისპირებით ნათელი გახდება, რომ ე და ა ხმოვნებზე დამთავრებულ სახელებში ხმოვნები ფუძის ბოლოდან იკარგება. აქ ეძლევა წესი და ეცნობა ტერმინები: ფუძის ბოლოდან ხმოვნის ამოვარდნას კვეცა ეწოდება, ხოლო იმ სახელს, რომელსაც ფუძე ეკვეცება, კვეცადი სახელი ჰქვია. იკვეცება ქართულში ე და ა. კვეცა ხდება ნათესაობითსა და მოქმედებითში.

აქვე თვით ბრუნვის ფორმებზე დაკვირვებით და კუმშვადებთან შედარებით გაირკვევა, რომ კვეცასაც ხმოვნით დაწყებული სუფიქსის დართვა იწვევს.

მხოლოდობით რიცხვში ე და ა ხმოვანზე გათავებული სახელები ბრუნების მიხედვით განსხვავებას არ გვიჩვენებენ. მრავლობით რიცხვში კი ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან: ე-ზე გათავებული სახელის ფუძე მრავლობითში უცვლელია (მებალეები), ა-ზე გათავებული კი იკვეცება (ძმები). ამასთანავე მრავლობით რიცხვში ხმოვანფუძიანი სახელები ბრუნვის ნიშანთა მიხედვით არ განსხვავდებიან თანხმოვანზე გათავებული სახელებისაგან, რადგანაც მრავლობითი რიცხვის ებ ნიშნის დართვის გამო თანხმოვანფუძიანი ხდებიან. ასევე არავითარ თავისებურებას არ გვიჩვენებს ეს სახელები ნ/თანთან მრავლობითშიც.

კუმშვად-კვეცად სახელთა ბრუნების სწავლებისას მოსწავლეთათვის ახალი ორივე მოვლენის ერთ სიტყვაში გაერთიანებაა.

კვეცად სახელთა სწავლებასთან დაკავშირებით შემდეგი მართლწერის საკითხები უნდა იქნეს გათვალისწინებული:

1. ა და ე-ზე დამთავრებული საზოგადო სახელები მხოლოდობითი რიცხვის ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში გამოითქმის და იწერება ბოლო-ხმოვნის მოკვეცილით: ძმა — ძმის, ძმით; კლდე — კლდის, კლდით და ა. შ.

2. ე-ზე დაბოლოებული სახელების ებ-იან მრავლობითში ორი ე იწერება (მებალეები, მებალეებმა), მაგრამ თუ სახელის ფუძე სხვა ხმოვანზე ან თანხმო-

ვახზე ბოლოვდება ებ-იან მრავლობითში ერთი ე იწერება; მაგალითად: ხიდები, წყლები, მაგიდები და ა. შ.¹

3. ია-ზე დაბოლოებული სახელები მხოლოდითი რიცხვის ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში ორი ი-ს მიიღებენ: ისტორია — ისტორიის, ისტორიით. ერთი ი ფუძისეულია, მეორე — ბრუნვის ნიშნისა.

4. ფუძე კუმშვად-კვეცადი სახელები მხოლოდითი რიცხვის ორ ბრუნვაში ნათესაობითსა და მოქმედებითში და ებიანი მრავლობითის ყველა ბრუნვაში შეკუმშულ-შეკვეცილად იხმარება: ქვეყანა — ქვეყნის, ქვეყნით, ქვეყნები, ქვეყნებმა და ა. შ.

მართლწერის ამ წესების დასაუფლებლად, გარდა ტექსტის ზეპირი ანალიზისა და სიტყვათა ბრუნებისა, საჭიროა სწავლასხვა სახის წერიითი სავარჯიშოების ჩატარება: 1. შერჩეული ტექსტის გადაწერა, მართლწერის ამ წესების შესატყვისი ნიმუშების ამოწერა და გაანალიზება.

2. ისეთი ნაწყვეტის შინაარსის გადმოცემა, რომელშიც იქნება შესწავლილი ორთოგრაფები.

3. ამ ორთოგრაფების შემცველი ტექსტის კარნახით წერა.

უკვეცელ სახელთა გრუნება

საზოგადო სახელთაგან უკვეცელია ქართულში ძირითადად ო და უ-ზე გათავებული სახელები.

უკვეცელ სახელთა ბრუნება უნდა შეუპირისპირდეს კვეცადთა ბრუნებას. პირველ რიგში ყურადღება გამახვილდება ფუძეზე. გაირკვევა, რომ ის ყველა ბრუნვაში უცვლელია, უკვეცელია. ამიტომაც ამ სახელებს ფუძე უკვეცელი ი ეწოდება. შემდეგ ბრუნებაზე დაკვირვებით გაირკვევა ის თავისებურებანი, რაც ამ სახელებს ბრუნებისას ახასიათებს. ასეთებია:

1. ნათესაობითსა და მოქმედებითში ბრუნვის ნიშნის ხმოვანი ი (ის, ით) დაკარგულია, რის გამოც ნათესაობითსა და მოქმედებითში ბრუნვის ნიშნად ამ სახელებს ს და თ მოუღიბთ.

2. ამ ბრუნვებში (უფრო მეტად მოქმედებითში) ბრუნვის ნიშნის შემდეგ სახელს ზოგჯერ ი დაერთვის (რკოთი, კუთი). ეს შემდეგში გაჩენილი ნართაული (ემფატიკური) ი არის.

3. ნათესაობითში ბრუნვის ნიშნისეული ი-ს დაკარგვის შედეგად მიცემითისა და ნათესაობითის, ფორმები ერთმანეთს ემსგავსება (მიც. ოქროს, ნათესაობითი — ოქროს; მიცემ. ყრუს, ნათ. ყრუს და ა. შ.). ამ ფორმების ერთმანეთისაგან გასარჩევად გამოიყენება ჩასმის ხერხი; მაგალითად: წყაროს ვხედავ, წყაროს წყალს ვსვამ. წყაროს ნაცვლად მღინარის ჩასმით გაირკვევა, რომ პირველ შემთხვევაში მიცემითი ბრუნვის ფორმაა, მეორეში — ნათესაობითისა.

უკვეცელ სახელთაგან მრავლობითი მხოლოდ ო და უ-ზე დაბოლოებულ საზოგადო სახელებსა და ზოგიერთ ა-ნიან სახელებს (დედოფალა, ცისარტყელა და სხვ.) მოეპოვებათ. ო ხმოვანფუძიან სახელთაგან გამონაკლისს წარმოადგენს დ ვ ი ნ ო. „ო-ზე გათავებულებს შორის ეს სახელი ერთადერთია, რომე-

¹ ლ. კ ვ ა კ ა ძ ე, ქართული ენა, ნაწ. 1, 1961, გვ. 133.

ლიც ბოლოკიდურ ხმოვანს მოიკვეცს, მაგრამ მოიკვეცს მარტოოდენ მხოლო-ობითში: ღვინის (ა), ღვინით(ა), მრავლობითში კი არა: ღვინოები¹.

აღსანიშნავია, რომ ი ბოლოხმოვნიანი საზოგადო არსებითი სახელი ქართულში არა გვაქვს. არის ტ რ ა მ ვ ა ი, ჩ ა ი, პ ა ი და მისთ., მაგრამ ყველა უცხოური წარმოშობისაა. ბრუნების თვალსაზრისით ეს სახელები საესეებით მიჰყვება ო და უ უკვეცელ სახელთა ბრუნებას.

უკვეცელ სახელთა ბრუნებას დაუკავშირდება ადამიანთა საკუთარი (პირ-თა) სახელების ბრუნების სწავლებაც.

სწავლებისას პირთა სახელები იმისდა მიხედვით, თუ როგორი ფუძიანი ისინი (ხმოვანფუძიანი თუ თანხმოვანფუძიანი), შეუპირისპირდება სათანადო ფუძის საზოგადო არსებითი სახელის ბრუნებას. შეპირისპირების საფუძველზე უნდა გამოვლინდეს ის თავისებურებანი, რაც პირთა სახელებს ახასიათებს ბრუნებისას. კერძოდ: 1. ხმოვანფუძიანი ადამიანთა საკუთარი სახელები, რომელ ხმოვანზედაც არ უნდა ბოლოვდებოდეს, უკვეცელთა ჯგუფს ეკუთვნის.

2. პირთა სახელები წოდებით ბრუნებაში ფუძის სახით წარმოგვიდგებიან (დავით, თამარ, პეტრე, ნინო) ამიტომაც ხმოვანფუძიან პირთა სახელებში სახელობითისა და წოდებითის ფორმები გარეგნულად ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება.

ძველად პირთა სახელები სამ ბრუნებაში: სახელობითში, მოთხრობითსა და წოდებითში ფუძის სახით იყო წარმოდგენილი. შემდეგში საზოგადო სახელთა მსგავსად მათაც გაიჩინეს ბრუნვის ნიშნები: სახელობითში თანხმოვანფუძიანებმა (დავითი, თამარი), მოთხრობითში კი ორივემ, დავითმა, თამარმა, პეტრემ, ნინომ.

3. პირთა სახელებს, როგორც საკუთარ სახელებს, არა აქვთ მრავლობითი რიცხვი.

რაც შეეხება ადამიანთა გვარებს აქ რამდენიმე ვითარებაა გასათვალისწინებელი: 1. ა ბოლოხმოვნიანი ქართული წარმოშობის გვარები, მხოლო-ობით რიცხვში უკვეცლებია, მრავლობითში კი კვეცადები; მაგალითად: ჯან-ჯღავა — ნათესაობითში ჯანჯღავას(ი), მოქმედებითში ჯანჯღავათ(ი), მრავლო-ბითში — ჯანჯღავები. უკვეცლებია ორსავე რიცხვში უცხოური წარმოშობის ხმოვანფუძიანი გვარები: გოეთე, ტოლსტოი, რუსო და ა. შ.

2. ძე და შვილ-ზე დაბოლოებული გვარები ბრუნებისას მიჰყვებიან სათანადო ფუძის საზოგადო სახელებს (ძე-ზე გათავებული კვეცადებია: ჭავჭავაძის, ჭავჭავაძით).

3. ასევე კვეცადებია საზოგადო სახელთაგან წარმოქმნილი ე-ზე დაბოლო-ებული გვარები: მებუჯე, მენაბდე და სხვ. მხოლოდ მხოლოობითი რიცხვის ორ ბრუნებაში — ნათესაობითსა და მოქმედებითში.

არსებით სახელთა ბრუნების სწავლების ბოლო ეტაპი შემაჯამებელ მუ-შაობას უნდა დაეთმოს. შემაჯამებელი მუშაობა სხვადასხვაგვარად შეიძლება ჩატარდეს: 1. საუბრით, (მასწავლებლის განმაზოგადებელ კითხვებზე მოსწავ-ლეთა ამომწურავი პასუხებით); 2. თხრობით; შეიძლება მოსწავლეთაც მოვა-თხრობინოთ არსებითი სახელის ბრუნების ამა თუ იმ საკითხზე; მაგალითად: კუმშვად ან კვეცად სახელთა ბრუნების შესახებ, ან თანხმოვანფუძიან სახელთა

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 97.

ბრუნებასთან დაკავშირებულ მართლწერის საკითხებზე და სხვ.; 3. გრამატიკული გარჩევით; გრამატიკული (მორფოლოგიური) გარჩევისას თხრობა და საუბარი გამორიცხული არაა. გრამატიკული გარჩევა წერით სამუშაოდაც შეიძლება მიეცეს — სათანადო ტექსტიდან არსებით სახელთა გამოყოფა და მათი ყოველმხრივ დახასიათება.

რა სახითაც უნდა ჩატარდეს შემაჯამებელი (განმაზოგადებელი) მუშაობა, მან უნდა მოიცვას არსებით სახელთა ფორმაცლასთან დაკავშირებული ყველა საკვანძო საკითხი, როგორცაა: არსებითი სახელის რაობა და მასთან დაკავშირებით საგნის ცნება გრამატიკაში; არსებით სახელთა შინაარსობრივი ჯგუფები; ჯგუფები ფუძეთა მიხედვით და ცალკეული ჯგუფის არსებითი სახელის დამახასიათებელი ნიშნები, ბრუნება და ბრუნვა, ბრუნვის ნიშნები სხვადასხვაფუძიან სახელებთან, რიცხვი, მრავლობითი რიცხვი და მათი ნიშნები ქართულში, კუმშვისა და კვეცის მოვლენა სახელთა ბრუნებისას და მათი გამომწვევი მიზეზი, პირთა საკუთარი სახელების თავისებურება ბრუნებისას, გვარების ბრუნება, თავისებურებანი მრავლობითის წარმოებისას, მართლწერის საკითხები ბრუნებასთან დაკავშირებით და ა. შ. არსებით სახელთა ბრუნების სწავლების შედეგად ყველა ამ საკითხის შესახებ მოსწავლეს უნდა ჰქონდეს მტკიცე და შეგნებული ცოდნა-ჩვევა; უნდა შეეძლოს მათი პრაქტიკულად გამოყენება საკუთარს ზეპირსა თუ წერით მეტყველებაში.

შემაჯამებელი მუშაობის შემდეგ შეიძლება ასეთი ტაბულების მიწოდება (ტაბულაზე ბრუნვის ნიშნები განსხვავებული ფერით უნდა იქნეს აღნიშნული, კუმშვისა და კვეცისას ხმოვანთა დაკარგვის ადგილებიც უნდა აღინიშნოს):

ტაბულა I

არსებით სახელთა ბრუნება

ბრუნება ი	თანხმოვანფუძ.	ა რ ს მ ა ლ ე ბ ი				ბრუნ.	ბრუნ.
		ა	რ	ს	მ		
სახელობითი	აკცი, მწერალი	ი	მა	მე	ბა	რკო,	წითელა
მითხრობითი	კაცმა, მწერალმა	მა	მამ	მე	ბა	რკომ,	წითელამ
მიკვებითი	კაცს, მწერალს	ს	მას	მე	ბა	რკოს,	წითელას
ნათესაობითი	კაცის, მწერლის	ის	მის	მე	ბა	რკოს,	წითელას
მოქმედებითი	კაცით, მწერლით	ით	მით	მე	ბა	რკოთ(ი),	წითელათი
ეითარებითი	კაცად, მწერლად	ად	მად	მე	ბა	რკოდ.	წითელად
წოდებითი	კაცო, მწერალო	ო	მაო	მე	ბა	რკოო,	წითელავ

ტაბულა 2

ბრუნვის ნიშნები სხვადასხვაფუძიან სახელებში

თანხმოვანფუძიანი	ხმოვანფუძიანი	
	კვეცალები	კუმშვლები
სახელობითი	-ი	0
მითხრობითი	-მა	-შ
მიკვებითი	-ს(ა)	-ს(ა)
ნათესაობითი	-ის(ა)	-ის(ა)
მოქმედებითი	-ით(ა)	-ით(ა)
ეითარებითი	-ად(ა)	-დ(ა)
წოდებითი	-ო	-ო-ვ

თანდებულიან სახელთა ბრუნება

თანდებულიანი ბრუნვების სწავლების შესახებ მეთოდოლოგიურ ლიტერატურაში ერთგვარი აზრი არ არსებობს. ზოგი ავტორის აზრით, თანდებულებიდან თანდებულიან ბრუნვათა გამოყოფა და ცალკე სწავლება მიზანშეუწონელია. მათი აზრით, თანდებულები მთლიანად მეხუთე კლასში უნდა იქნეს შესწავლილი ან თანდებულიანი ბრუნვების სწავლება მეექვსე კლასში თანდებულთა სწავლებას დაუკავშირდეს.

„დამოკიდებულება, რომელიც თანდებულსა და სახელს შორის არსებობს, სინტაქსური ხასიათისაა“¹. ამდენად, მისი სწავლება სინტაქსის კურსის შესწავლას უნდა დაუკავშირდეს. რაც შეეხება თანდებულიან ბრუნვებს, ის არსებით სახელებთან დაკავშირებით უნდა მიეცეს, რადგანაც „მოწაფემ ბრუნება ჯერ კიდევ არ იცის, თუ თანდებულიან სახელთა ბრუნვებს არ იცნობს“².

თანდებულიანი ბრუნვების შესწავლით ღრმავდება და ფართოვდება მოსწავლეთა ცოდნა საერთოდ სახელთა ბრუნების შესახებ, ვითარდება მათი მეტყველება. თანდებულიან ბრუნვათა შესწავლასთან დაკავშირებულია რიგი მართლწერის საკითხები, რომელთა ცოდნას არსებითი მნიშვნელობა აქვს მოსწავლეთა ზეპირი და, განსაკუთრებით, წერილი მეტყველების მოწესრიგებისათვის. „თანდებულიანი ბრუნვები სახელთა ბრუნების განუყოფელ ნაწილს შეადგენს“³, იგი არსებით სახელთა ბრუნების სწავლებასთან დაკავშირებით უნდა გავაცნოთ. აუცილებელია მოსწავლემ იცოდეს, „რა თანდებულები რა ბრუნვებს მოითხოვენ და სახელთან შეერთებისას რა ცვლილებას იწვევენ“⁴.

მეხუთე კლასში თანდებულიან ბრუნვებში განიხილება მხოლოდ ერთმარცვლიანი თანდებულები, რომლებიც სახელებთან შერწყმით იწერება; ასეთებია: ვით, თან, ზე, ში, კენ, თვის, გან, ურთ, მდის (მდე).

სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს იმის შესახებ, თუ რა თანამიმდევრობით ეასწავლოთ თანდებულიანი ბრუნვები.

ქართული სასკოლო გრამატიკების მიხედვით უძველესი დროიდან დღემდე თანდებულები ბრუნვათა იმ რიგის მიხედვითაა განხილული, ბრუნვათა რა რიგიცაა წარმოდგენილი ამა თუ იმ სახელმძღვანელოში. ასეა ეს ამჟამად მოქმედ სასკოლო გრამატიკაშიც. ამ სახელმძღვანელოში თანდებულიანი ბრუნვების ასეთი რიგია: თანდებულიანი მიცემითი, თანდებულიანი ნათესაობითი, თანდებულიანი. მოქმედებითი და თანდებულიანი ვითარებითი, სახელობითის ვით თანდებული განხილულია მიცემითის ვით თანდებულთან დაკავშირებით.

თანდებულიან ბრუნვათა ეს რიგი პირველად კ. გაგუამ დაარღვია. კ. გაგუა პირველად ნათესაობითის თანდებულებს აცნობს, „რადგანაც აქ ყველგან ბრუნვის ნიშანი რჩება (მეგობრისგან, სოფლისკენ, ძმისთვის, მასწავლებლის

¹ ი. გიგინეიშვილი, როგორი თანამიმდევრობით უნდა ეასწავლოთ თანდებულები საშუალო სკოლაში: ვაზეთი „სახალხო განათლება“, 1947, № 2.

² ა. ჩიქობაეა, სახელისა და ზმნის ანალიზის პრინციპები ქართულში: „კომუნისტური აღზრდისათვის“, 1933, № 10—12, გვ. 40.

³ ი. გიგინეიშვილი, დასახ. სტატია. საშუალო სკოლაში: ვაზ. „სახალხო განათლება“, 1947, № 2.

⁴ ა. ჩიქობაეა, დასახ. ნაშრ. გვ. 40.

მიერ და სხვ.). ეს კი შესასწავლად უფრო ადვილია¹, შემდეგ მიცემითისას. მიცემითი ბრუნვის თანდებულებისათვის ასეთი რიგი აქვს დაცული: თან, ზე, ში. ამას მოსდევს მოქმედებითის, დაბოლოს ვითარებითი ბრუნვის თანდებულები.

თანდებულიან სახელთა სწავლების არსებითად განსხვავებულ თანამიმდევრობას იძლევა ი. გიგინეიშვილი². იმისდა მიხედვით, თუ რა ცვლილებას იწვევს თანდებულება ბრუნვის ფორმებში, ი. გიგინეიშვილი იძლევა თანდებულთა ხუთ ჯგუფს: პირველ ჯგუფში ისეთი თანდებულებია მოცემული, რომელნიც ბრუნვის ფორმაში ცვლილებას არ იწვევენ და არც თვით განიცდიან ცვლილებებს. ასეთებია: კენ, თვის, გან, ვით, ურთ;

მეორე ჯგუფშია თან თანდებული, რომელიც ხმოვანფუძიანებთან ცვლილებას არ იწვევს (მაგიდასთან, ძმასთან), თანხმოვანფუძიანებთან კვეცს ბრუნვის ნიშანს (კედელთან, სახლთან);

მესამე ჯგუფშია მდე (მდის). ეს თანდებულიც ხან ნაწილობრივ კვეცს ბრუნვის ნიშანს (სახლ-ა-მდე (მდის), ხან მთლიანად (რუ-მდე).

მეოთხე ჯგუფშია — ში და ზე თანდებულები. ეს თანდებულები ყოველთვის კვეცენ ბრუნვის ნიშანს (სახლში, კლდეში, მაგიდაზე, მინდორზე).

მეხუთე ჯგუფშია გან თანდებული მოქმედებითში. აქ ბრუნვის ნიშანიცა და თანდებულიც სახეცვლილია (ით-გან—იდ-გან—იდ-ან).

ი. გიგინეიშვილის ამ თანამიმდევრობაში ზუსტადაა დაცული ადვილიდან ძნელისაკენ გადასვლის დიდაქტიკური მოთხოვნილება. ოღონდ თანდებულთა ამ თანამიმდევრობით სწავლებისას მხედველობაში არაა მიღებული ბრუნვები, რის გამოც მოსწავლე თავიდანვე ვერ ღებულობს სისტემატურ წარმოდგენას იმის შესახებ, თუ რომელ ბრუნვას რა თანდებულები დაერთვის. აქ სხვადასხვა ბრუნვის თანდებულები ერთ ჯგუფშია გაერთიანებული, მაგალითად: პირველ ჯგუფში გაერთიანებულია სახელობითის, მიცემითის, ნათესაობითისა და მოქმედებითი ბრუნვების თანდებულები. ეს ერთგვარად ართულებს ამ თანამიმდევრობის გამოყენებას.

არსებით სახელთა ბრუნების შესწავლისა და ბრუნებასთან დაკავშირებულ მოვლენათა გათვალისწინების შემდეგ თანდებულიანი სახელების ბრუნვათა რიგის მიხედვით სწავლება განსაკუთრებულ სირთულეს არ შეიძლება წარმოადგენდეს; მით უფრო, რომ თანდებულისა და თანდებულიანი ბრუნვების შესახებ ერთგვარი პირველადი წარმოდგენა მოსწავლეებს დაწყებით სკოლაშიც ეძლევა. ბრუნვათა მიხედვით თანდებულთა სწავლებისას დაცულ უნდა იქნეს ასეთი თანამიმდევრობა:

1. თანდებულიანი სახელობითი. სახელობითს დაერთვის მხოლოდ ვით თანდებული, რომელიც ბრუნვის ფორმაში არავითარ ცვლილებას არ იწვევს (კაცი-ვით).

2. თანდებულიანი მიცემითი. მიცემითი ბრუნვის თანდებულები ასეთი თანამიმდევრობებით უნდა გაეცნოს: ვით, თან, ზე, ში. ვით თანდებული ბრუნვის ფორმაში ცვლილებას არ იწვევს, მოითხოვს მხოლოდ გავრცობილ ფორმას. თან — ჯერ ხმოვანფუძიანებთან, შემდეგ თანხმოვანფუძიანებთან. თან თან-

¹ კ. გ ა გ უ ა, ქართული ენის გრამატიკის სწავლების მეთოდის საკითხები, 1941, გვ. 15.

² ი. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, როგორი თანამიმდევრობით უნდა ვასწავლოთ თანდებულები საშუალო სკოლაში. გაზეთი „სახალხო განათლება“, 1947, № 2.

დებულის დართვისას ბრუნვის ნიშნის დაკარგვის გაცნობის შემდეგ ადვილია ზე და ში თანდებულების გაცნობა. ში, ზე თანდებულთა დართვისას ბრუნვის ნიშანი ყოველთვის დაკარგულია. დაკარგვის იწვევს ფონეტიკური მიზეზები (ზ-სა და შ-ს გავლენა ბრუნვის ნიშანზე და თანხმობითა დაჯგუფება — სახლს-ში). მიცემითი ბრუნვის თან, ზე, ში თანდებულთა სწავლებისას აუცილებელია მოკლე ისტორიული ექსკურსით მოსწავლეთათვის ნათელი გავხადოთ, რომ ძველად ეს თანდებულები ორმარცვლოვანი იყო (თანა, ზედა, შინა). ეს ძველი ფორმები შენახულია ზოგიერთ ხალხურ ლექსსა თუ გამოთქმაში, მაგალითად: „გავიხედე სერზედაო, ბატონი ზის ცხენზედაო, წინ მეძებრები მიუდის დაგე-შილი ჩემზედაო“ და ა. შ. ზოგჯერ ზედა თანდებული ასეთი ფორმითაც გვხვდება — ზედ; მაგალითად, „სერზედ მიდის სამი მგელი“.

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ეს თანდებულები ასეთი ფორმებით იხმარება: თან, ზე, ში.

3. თანდებულიანი ნათესაობითი. მართალია, ნათესაობითი ბრუნვის თანდებულები (კენ, თვის, გან) ბრუნვის ფორმაში ცვლილებას არ იწვევენ, მაგრამ, თვით თანდებულთა დანიშნულების უკეთ გასაგებად საჭიროა ამ თანდებულთა ასეთი რიგით გაცნობა: კენ, თვის, გან. ეს თანდებულები მიეცემა როგორც ბრუნვის გაუვრცობელ, ისე გავრცობილ ფორმებთან (ტყისკენ — ტყისაკენ).

4. თანდებულიანი მოქმედებითი. მოქმედებითი ბრუნვის თანდებულებიდან პირველ რიგში ურთ! თანდებული გაცნობა.

ამ თანდებულის სწავლებასთან დაკავშირებით უნდა განემარტოს მოსწავლეთ, რომ ეს ფორმა (დედითურთ) არქაულია და ამჟამად თითქმის აღარ გამოიყენება. თანამედროვე ქართულში ურთ თანდებულიანი ფორმების ნაცვლად გამოყენებულია — იან სუფიქსიანი ფორმები (დედიანად, შვილიანად და სხვ.).

უფრო რთულია გან თანდებული მოქმედებითთან, აქ ფონეტიკური ფაქტორების ზეგავლენით ადგილი აქვს თანდებულისა და ბრუნვის ნიშნის სახეცვლილებას.

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს გან თანდებულიანი ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმების ურთიერთისაგან გარჩევას. ვარჯიშობითა და სათანადო ნიმუშების ანალიზით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გავხადოთ გან თანდებულდართული ნათესაობითისა და მოქმედებითის გამოყენების ადგილი: რომ მოქმედების ჩამდენობის ან მასალის აღნიშვნის შემთხვევაში, კითხვებზე ვისაგან? რისაგან? ნათესაობითი ბრუნვა საჭირო, ხოლო მოქმედების დასაწყისი, გამოსასვლელი პუნქტის აღნიშვნისას, კითხვაზე საიდან? — მოქმედებითი. ამიტომაც უნდა ვთქვათ და ვწეროთ ძმისაგან (და არა ძმიდან) წერილი მივიღე, სკოლიდან (და არა სკოლისაგან) წავიდა და სხვ.

5. თანდებულიანი ვითარებითი. ვითარებითი ბრუნვის თანდებული მდე (მდის) პირველ რიგში მიეცემა თანხმობანფუძიან სახელებთან. სახელისა და თანდებულის გამოყოფით უნდა გაიკვეს, რომ მდე (მდის) თანდებული დართულია ისეთი ბრუნვის ფორმაზე, რომლის ბრუნვის ნიშანი ა ასო-ბგერას შე-

¹ ურთ თანდებული სახელმძღვანელოს მიხედვით არაა გათვალისწინებული, როგორც შედარებით არქაული ფორმა. მიუხედავად ამისა მასზე საერთო წარმოდგენის მიცემა აუცილებელია, რადგან იგი ლიტერატურულ ტექსტში გვხვდება.

იცავს¹. ბრუნვის ნიშანთა გათვალისწინებით მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება, რომ ასეთია ვითარებითი ბრუნვის აღ ნიშანი. მაშასადამე, მღე (მღის) თანდებული დაერთვის ვითარებით ბრუნვას. ამ თანდებულის დართვისას ბრუნვის ნიშნის თანხმონითი ნაწილი (დ) იკარგება. ამიტომაც გვაქვს ასეთი ფორმები: სახლ-ა-მღე, სოფლ-ა-მღე და სხვ. ამის შემდეგ მიეცემა მღე (მღის) თანდებული ხმოვანფუძიან სახელებთან.

ამა თუ იმ თანდებულის სწავლებისას თანდებულიანი ბრუნვები უნდა მიეცეს წინადადებებით და აუცილებელია გაირკვეს თვით თანდებულთა მნიშვნელობა ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმაზე დართვისას: ვით თანდებული შედარებას, მსგავსებას აღნიშნავს (ბავშვივით იქცევა, ბულბულივით გალობს...).

ში, ზე, თან თანდებულები მღებარეობაზე მიუთითებენ: სახლში, მაგიდაზე, ხესთან.

კენ — მიმართულებას გვიჩვენებს (ტყისკენ).

თვის — დანიშნულებას (დედისათვის, ამხანაგისათვის).

მღის (მღე) — მიღწევის პუნქტს სივრცესა თუ დროში (ქალაქამღე, კვირამღე და სხვ.).

ურთ — თანაობას, თანყოფნას (ამხანაგითურთ).

გან — ჩამდენობას (ძმისაგან).

გან — მასალას (ხისაგან, ქვისაგან).

გან (იდან) — დასაწყისს, გამოსასვლელ პუნქტს სივრცესა თუ დროში (სოფლიდან, ორშაბათიდან).

თანდებულიან ბრუნვათა შესწავლისას ფართოდ უნდა მოვიშველიოთ ლიტერატურული ტექსტი. ქართულში თანდებულიანი ბრუნვები ფართოდაა გამოყენებული. მათ ყოველგვარ ტექსტში ვხვდებით. მოსწავლეს ეძლევა (ან ევალება თვითონვე შეარჩიოს) ტექსტი, რათა გამოეყოს თანდებულიანი ბრუნვები, გაარკვიოს თანდებულთა ფუნქცია.

თანდებულიან სახელთა სწავლებასთან დაკავშირებით მართლწერის საკითხებიც უნდა გაირკვეს; ასეთებია:

1. ორი შ-ს, ორი ზ-სა და ორი თ-ს წერა ისეთ სიტყვებში, რომელთა ფუძე ამ ასოებზე მთავრდება და რომელთაც ამ ასო-ბგერებით დაწყებული თანდებულები დაერთვის; მაგალითად: ქარქაშში, კომში; კოვზზე, იალბუზზე; თითთან, საათთან.

• ზედსართავი სახელის სწავლება

ზედსართავი ქართულში საკმაოდ დიდი და მრავალფეროვანი ჯგუფია სახელებისა. ზედსართავთა ჯგუფს განეკუთვნება არა მარტო ძირეული ზედსართავი სახელები, არამედ დიდი უმეტესობა წარმოქმნილი სახელებისა (ჩექმა — ჩექმიანი, საჩექმე, უჩექმო, მეჩექმე და ა. შ.).

ზედსართავი სახელის შეგნებული ცოდნა, მისი სწორად გამოყენება მეტყველებას ხდის მხატვრულს, გამომეტყველებითს. ზედსართავი სახელის შე-

¹ ი. გიგინეიშვილი, როგორი თანამიმდევრობით უნდა ვასწავლოთ თანდებულები საშუალო სკოლაში; გაზეთი „სახალხო განათლება“, 1947, № 2.

სწავლის საფუძველზე მოსწავლე ეუფლება განსაზღვრებებისა და ეპითეტების მართებულად გამოყენებას.

ზედსართავ სახელთა შესწავლასვე უკავშირდება სტილისტიკისა და მართლწერის საკითხები.

ზედსართავი სახელის რაობა და ჯგუფები

ზედსართავი სახელის შესახებ ერთგვარ წარმოდგენას მოსწავლე ჯერ კიდევ დაწყებით სკოლაში იძენს, თუმცა ეს ცოდნა მეტად ელემენტარულია: იგი მხოლოდ ზედსართავის რაობისა და მისი კითხვების პირველადი გაცნობით ამოიწურება, მაგრამ მეხუთე კლასში ზედსართავთა საფუძვლიანი შესწავლისათვის ამ ცოდნასაც მნიშვნელობა აქვს. განმეორებისას განსაკუთრებით უნდა გამახვილდეს ყურადღება ზედსართავ სახელთა კითხვებზე: როგორი? რომელი? სადაური? როდინდელი? კითხვები ადვილებენ ზედსართავთა ამოცნობას, მათი მნიშვნელობის, შინაარსის გაგებას.

ზედსართავი სახელის რაობის გასაცნობად საილუსტრაციო ტექსტში წარმოდგენილი უნდა იქნეს ზედსართავი სახელის ორივე ჯგუფი. მაგალითად: „სუფთა ჰაერი, ჭრელი ყვავილები, მწვანე ფოთლების ნაზი შრიალი, ანკარა წყაროების ჩხრიალი საუკეთესო საშუალებაა ქალაქელი მცხოვრებლების ნერვული სისტემის დასამშვიდებლად“.

ტექსტის ანალიზისას პირველ რიგში გამოიყოფა მოსწავლეთათვის ნაცნობი არსებითი სახელები და გაიხაზება ის სიტყვები, რომლებიც არსებით სახელებს ზედ დაერთვიან და ახასიათებენ მას რაიმე ნიშნის, რაიმე თვისების მიხედვით, კითხვებითა და შინაარსზე დაკვირვებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ ეს სიტყვები, დაერთვიან რა არსებით სახელს, მიუთითებენ იმ ნიშანზე, თვისებაზე, რომელიც ამ სახელებით აღნიშნულ საგნებს ახასიათებთ (სისუფთავე ჰაერის დამახასიათებელი თვისებაა, სიჭრელე — ყვავილებისა და ა. შ.). ეძლევა განსაზღვრა: საგნის თვისების ან ნიშნის აღმნიშვნელ სიტყვას ზედსართავი სახელი ეწოდება. აიხსნება ტერმინი ზედსართავი და გაირკვევა მისი კითხვები: რომელი? როგორი? სადაური? როდინდელი?

ზედსართავთა შინაარსული ჯგუფების სწავლებისას საჭიროა ვაჩვენოთ, რომ ვითარებითი ზედსართავი სახელი პირველადი, ძირეული, ზედსართავი სახელია, ხოლო მიმართებითი — მეორეული, სხვა სახელისაგან ნაწარმოები; აგრეთვე ისიც, რომ ვითარებით (თვისებით) ზედსართავ სახელში ესა თუ ის თვისება თუ ნიშანი შეიძლება წარმოდგენილი იქნეს მეტი ან ნაკლები რაოდენობით; მაგალითად: ერთი საგანი შეიძლება დიდი იყოს, მეორე კი უფრო დიდი — უდიდესი, მესამე კი არც თუ საკლებით დიდი — მოდილო; ან ერთი საგანი, ეთქვათ, ერთი ხარისხის ქალაქი შეიძლება თეთრი იყოს, მეორე ხარისხის კიდევ უფრო თეთრი — უთეთრესი, ან ნაკლებ თეთრი — მოთეთრო და ა. შ. ამათგან თეთრი ძირეული ფორმაა, მოთეთრო და უთეთრესი — წარმოქმნილი. ძირეული ფორმა და დები თი ხარისხისაა; ფორმას, რომელშიც თვისება, ნიშანი მეტი რაოდენობითაა წარმოდგენილი, უფროობითი ხარისხის ჰქვია; ხოლო ფორმას, რომელშიც თვისება, ნიშანი ნაკლები რაოდენობითაა წარმოდგენილი — ოდნობითი.

ამგვარად, ვითარებით (თვისებით) ზედსართავ სახელებს აქვთ ხარისხი, მიმართებითი კი ხარისხებს ვერ აწარმოებს.

ხარისხის წარმოების გაცნობა უნდა მოხდეს ძირეულ და წარმოქმნილ ფორმათა შედარება-შეპირისპირებითა და საერთო და განმასხვავებელ ნაწილთა გამოყოფით.

თეთრ-ი
უ-თეთრ-ეს-ი
მო-თეთრ-ო

მოსწავლეთათვის გასაგები ვახდება, რომ უფროობითი და ოდნაობითი ხარისხები წარმოიქმნებიან დადებითი ხარისხის ფორმის ფუძისაგან აფიქსების დართვით: უფროობით ხარისხს აწარმოებს უ — ეს, ხოლო ოდნაობითს მო — ო თავსართ-ბოლოსართები.

უფროობით ხარისხთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ გამოთქმა „უფრო თეთრი“ არაა ხარისხის ფორმა; იგი მხოლოდ აღწერით გადმოგვცემს მსგავს შინაარსს. ხარისხის ფორმა (გრამატიკული ფორმა) არის უ თ ე თ რ ე ს ი.

ზედსართავ სახელთა შინაარსობრივი ჯგუფების შესწავლასთან დაკავშირებით უნდა გაირკვეს ტერმინი ვ ი თ ა რ ე ბ ი თ ი და მ ი მ ა რ თ ე ბ ი თ ი.

ტერმინი ვითარებითი მიღებულია სიტყვებისაგან „ვითარ“, რაც ძველ ქართულში აღნიშნავდა „როგორს“. ვითარებითი ზედსართავი სახელის ძირითადი კითხვაა „როგორი“? („ვითარი“). აქედანვეა მისი სახელწოდებაც.

მიმართებითი ზედსართავი სახელი ამა თუ იმ ნიშანს იმ სახელთან მიმართებით წარმოგვიდგენს, რომლისაგანაც წარმოიქმნება; მაგალითად: საქუდე, ქუდიანი, უქუდო, მექუდე და ა. შ. ყველა ამ სიტყვაში ეს ნიშანი წარმოდგენილია არსებით სახელ „ქუდთან“ მიმართებით: ცხენიანი, უცხენო, ცხენოსანი და ა. შ. არსებით სახელ „ცხენთან“ მიმართებით და სხვ. აქედანვეა მისი სახელწოდებაც „მიმართებითი“.

ზედსართავი სახელების შინაარსობრივ ჯგუფებში საფუძვლიანად გასარკვევად საჭიროა სხვადასხვა სახის ვარჯიშობის ჩატარება:

1. სათანადოდ შერჩეული ტექსტიდან ვითარებითი და მიმართებითი ზედსართავი სახელების გამოყოფა გახაზვით ან სვეტებში გამოწერით.
2. ვითარებითი ზედსართავი სახელების უფროობით ან ოდნაობით ხარისხში გადაყვანა და, პირიქით, ოდნაობითი და უფროობითი ხარისხის ფორმების გადაკეთება დადებითად (ძირეულად).
3. მიცემული არსებითი სახელებისაგან მიმართებითი ზედსართავი სახელების წარმოება.
4. მიცემული არსებითი სახელებისათვის დამახასიათებელი ზედსართავი სახელების შერჩევა და, პირიქით, ზედსართავი სახელების მიხედვით ამოცნობა არსებით სახელთა.

მეტაველუგის განვითარებაზე მოუხატა ზედსართავი
სახელის სწავლებისას

ზედსართავთა სწავლებას ფართოდ უნდა დაუკავშირდეს ლექსიკური მუშაობა. ადვილიდან ძნელისაკენ გადასვლის მოთხოვნათა დაცვით პირველ რიგ-

ში ლექსიკური მუშაობა უნდა ჩატარდეს კონკრეტულ არსებით სახელთა და-
მანასიათებელ ნიშან-თვისებათა შერჩევაზე (დაფა შავი, შაქარი ტკბილი, თეთ-
რი ფხვნილი და ა. შ.). ამისათვის აუცილებელია წინასწარ გარკვეულ იქნეს,
თუ რა და რა ზედსართავ სახელებს იცნობენ მოსწავლეები და რამდენად ახერ-
ხებენ მათ გამოყენებას მეტყველებაში. ახალ-ახალი ლექსიკური მნიშვნელო-
ბის ზედსართავები მოსწავლეს უნდა მიეწოდოთ თვალსაჩინოდ — მეცნიერ-
ულ-პოპულარული სტატიების კითხვა-დასწავლითა თუ კლასგარეშე საკითხა-
ვი წიგნებით და ისე, რომ ეს ახალი სიტყვები მათ აქტიურ ლექსიკონში შე-
ვიდეს.

ლექსიკური მუშაობისათვის ფართოდ უნდა მოვიშველიოთ ანდაზა-გამო-
ცანებიც. ცნობილია, რომ ზედსართავი სახელები არა მარტო ახასიათებენ საგ-
ნებს, არამედ გვეხმარებიან მათ ამოცნობაშიც. ამ მხრივ განსაკუთრებით კარგ
მასალას წარმოადგენენ გამოცანები. ბევრ შემთხვევაში გამოცანების ამოხსნა-
ში ზედსართავებს გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს; მაგალითად, „თეთრი ხნუ-
ლი, შავი თესლი, თესლი მთესველს ეუბნება“.

ზედსართავ სახელთა შესწავლასთან დაკავშირებით ლექსიკური მუშაობი-
სათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს მხატვრული შემოქმედების ნიმუშებს. გან-
საკუთრებით მდიდარ მასალას იძლევა ლექსები, რომელთა შეგნებულად გაზე-
პირების საფუძველზე მოსწავლეები სწავლობენ ეპითეტებად გამოყენებულ
ზედსართავებს და ეუფლებიან მათ პრაქტიკულად გამოყენებას მეტყველებაში.
ბევრია ასეთი მასალა მეხუთე კლასის მშობლიური ლიტერატურის სახელ-
მძღვანელოში, კერძოდ, პოემაში „რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის
ცხოვრებიდან“; მაგალითად:

„შორნი მნათობნი მოკამკამენი
იმ მწუხარს ღამეს მხიარულობდნენ.
მღუმარს ქვეყანას, ვით საყვარელნი,
სხივებს ესროდნენ, ზედ დახაზოდნენ“ (ი. ჰავციანი).

ლექსებთან და პოემებთან ერთად მდიდარ მასალას იძლევა აგრეთვე პრო-
ზაც. ეპითეტებით მდიდარია, მაგალითად, ვაჟა-ფშაველას „შელის ნუკრის ნა-
ამბობი“, „ხმელი წიფელი“ და სხვ. მაგალითისათვის მოვიყვანთ მხოლოდ ერთ
ნაწყვეტს: „ამ სამს ტოტში წელიწადში მარტო ერთს გამოუვა ხოლმე სამი თუ
ოთხი ფოთოლი, ისიც ფერწასული, დამკნარი, გაყვითლებული. სხვა ხეებს კი
რომ უყუროთ, დატვირთული დგანან ბუნების მინიჭებული სარჩოთი, არაფრად
აგდებენ ხმელს წიფელს, ყურადღებას არ აქცევენ. მხოლოდ ზამთრობით, როცა
თვითონაც შემოეძარცვებათ ხოლმე საპატარძლო ტანისამოსი და ცოტად თუ
ბევრად დაუახლოვდებიან სიხმელეს და დაემსგავსებიან ხმელს წიფელს, მაშინ
თუ შეაკტერდებიან, ისიც გაკვირთ. ეს მოხდება სწორედ მაშინ, როდესაც პირ-
ბადრი, სახენთელი და თმაგაშლილი „ადგილის დედა“ ბუნების სანუგეშოდ
სიყვარულზე, სიწმინდეზე დასიცოცხლეზე ზღაპარს უამბობს“ (ვაჟა-ფშაველა).

ასეთი ადგილების დასწავლა და ზედსართავების (ეპითეტების) გაანალიზება-
დახასიათება მოსწავლეთათვის გასაგებს ვაზლის ზედსართავი სახელების მნიშ-
ვნელობას მეტყველებაში, რომ ზედსართავი სახელი მეტყველების ლაზათია,
ზედსართავების გარეშე მეტყველება თითქოს შიშველი, უფერული, მიმზიდვე-
ლობას მოკლებულია.

ტექსტის გაანალიზებისას აუცილებელია არა მარტო ზედსართავთა გამოყოფა, არამედ საჭიროა გაირკვეს — რა ნიშნის მიხედვით ახასიათებს იგი საგანს. ცნობილია, რომ ზედსართავი სახელები ახასიათებენ საგანს სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით, როგორცაა: ფერი, სუნი, გემო, ფორმა, სხვადასხვა შეგრძნების (თბილი, მწვავე), ადგილის, ღრის, მასალის, დანიშნულებისა და სხვათა მიხედვით.

ზედსართავ სახელთა ბრუნვა

ზედსართავი სახელი, მსგავსად არსებითისა, არის ხმოვანფუძიანი და თანხმოვანფუძიანი. თანხმოვანფუძიანებიდან გამოიყოფა კუმშვადი და უკუმშველი სახელები (შავი — შავის; წითელი — წითლის, წითლით, წითლად), ხოლო ხმოვანფუძიანთაგან კვეცადი და უკვეცელი (მწვანე — მწვანის, მწვანით; ფართო — ფართოს(ი), ფართოთ(ი)).

წინადადებაში ზედსართავი სახელი ჩვეულებრივ განსაზღვრებაა; მაგალითად:

„მის შორიხლო ლამაზი ცხენი
კაშპოუხდელი ძოვდა ბალახსა“ (ი. ჭავჭავაძე).

ზედსართავი სახელი ლამაზი ახლავს სახელს ცხენს და ახასიათებს მას. იგი განსაზღვრებაა. მაგრამ ზედსართავი სახელი მეტყველებაში ზოგჯერ დამოუკიდებლადაც იხმარება. ასეთ შემთხვევაში ის განსაზღვრება კი არაა, არამედ წინადადების რომელიმე სხვა წევრი (ქვემდებარე, დამატება და ა. შ.); მაგალითად:

„იმ სიბერესთან იმ უბედურსა
ერთი სხვა ჰირიუ ზედ გამოება
და შეეყარა საწყალს, უძლურსა
გამუდმებული ციებ-ცხელება“ (ი. ჭავჭავაძე).

აქ ზედსართავი სახელები უბედურსა, საწყალს, უძლურსა დამოუკიდებლადაა ნახმარი, ისინი წინადადებაში დამატებებიან (ირიბი).

„საწყალი იყო თავის მომწონე,
სირცხვილმა გული გადმოუბრუნა“ (ი. ჭავჭავაძე).

აქ ზედსართავი სახელი საწყალი ქვემდებარეა. მას წინადადებაში დამოუკიდებელი ადგილი უჭირავს.

ასეთი წინადადებების შერჩევა-გაანალიზებით მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება როგორც ზედსართავი სახელის როლი წინადადებაში (მეტყველებაში), ისე ისიც, რომ ზედსართავი იხმარება როგორც დამოუკიდებელიც, ცალკე, ისე არსებით სახელთან.

ამ უკანასკნელის ცოდნას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ზედსართავი სახელის ბრუნების სწავლებისათვის, იგი მოსწავლეთათვის გასაგებს ხდის ზედსართავთა ცალკე ბრუნებას.

ზედსართავთა ბრუნება სახელმძღვანელოში და არსებულ მეთოდიკურ ლიტერატურაში ასეთი თანამიმდევრობითაა წარმოდგენილი: დამოუკიდებელი ზედსართავის ბრუნება (თანხმოვანფუძიანი, ხმოვანფუ-

ძიანი), ხმოვანზე გათავებული ზედსართავი არსებითთან, თანხმოვანზე გათავებული ზედსართავი არსებითთან, ზედსართავი არსებითის შემდეგ.

ზედსართავი დამოუკიდებელივ საესებით ისევე იბრუნვის, როგორც არსებითი. ამიტომაც დამოუკიდებელი ზედსართავის ბრუნების ცალკე საკითხად გამოყოფა და მისი საგანგებოდ სწავლება აუცილებელი არაა. იგი უნდა დაუკავშირდეს ზედსართავის არსებითთან ბრუნებას.

მაშინ ზედსართავ სახელთა ბრუნების თანამიმდევრობა ასეთი იქნება: 1. თანხმოვანზე გათავებული ზედსართავი სახელი დამოუკიდებელივ და არსებითთან ერთად, 2. ხმოვანზე გათავებული ზედსართავი ცალკე და არსებითთან და 3. ზედსართავი არსებითის შემდეგ.

ასეთი თანამიმდევრობით სწავლების უპირატესობა შემდეგში მდგომარეობს:

1. სათანადო ფუძის ზედსართავი სახელის (თანხმოვანზე თუ ხმოვანზე გათავებული) დამოუკიდებელივ და არსებითთან ერთად ბრუნების სწავლება უფრო გასაგებია და მისაწვდომს ხდის მოსწავლეთათვის იმ თავისებურებებს, რასაც ზედსართავი სახელები იჩენენ არსებითთან ბრუნებისას.

2. ზედსართავის დამოუკიდებლად და არსებითთან ერთად ბრუნების სწავლებისას ადვილად ხერხდება თვალსაჩინოებისა და შეპირისპირების გამოყენება, რაც მასალის შეგნებულად და მტკიცედ ათვისებას უწყობს ზელს.

3. ამოკლებს ზედსართავთა ბრუნების სწავლებისათვის საჭირო დროს და შესაძლებლობას იძლევა მეტი დრო დაეთმოს ვარჯიშობასა და პრაქტიკულ მუშაობას.

ზედსართავთა ბრუნების სწავლებისას ფართოდ უნდა მიემართოს მის შეპირისპირებას არსებითთან. ორივე სახელი (ზედსართავი და არსებითი) ჩამოიწერება პარალელურად ცალ-ცალკე, დამოუკიდებელივ.

ორივე სახელის ბრუნებაზე დაკვირვებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ ზედსართავი ცალკე ისევე იბრუნვის, როგორც არსებითი. ორივე სახელის ცალ-ცალკე მრავლობითში გადაყვანით ეს დასკვნა შეივსება: დამოუკიდებელი ზედსართავი სახელი მხოლოდითშიც და მრავლობითშიც ისევე იბრუნვის, როგორც არსებითი.

ზედსართავის არსებითთან ბრუნებისათვის მასწავლებელი ავალებს მოსწავლეებს ამ სახელთა ერთად წაკითხვას, თვითონ კი სათანადო ბრუნებებში წაშლის ზედსართავის დაბოლოებებს (ბრუნვის ნიშნებს) ამგვარად:

სახელობითი
მოთხრობითი
მიცემითი
ნათესაობითი
მოქმედებითი
ვითარებითი
წოდებითი

ბეჯით-ი
ბეჯით-მა
ბეჯით
ბეჯით
ბეჯით
ბეჯით
ბეჯით-ო

ბავშვი-ი
ბავშვი-მა
ბავშვი-ს
ბავშვი-ის
ბავშვი-ით
ბავშვი-ად
ბავშვი-ო

არსებობისა და ზედსართავის ბრუნვის ფორმათა შედარება-შეპირისპირებით გაირკვევა ის თავისებურებანი, რაც ზედსართავ სახელს ახასიათებს არსებითან ბრუნებისას.

ამ თავისებურებათა გაცნობისას განსაკუთრებით გამახვილდება ყურადღება ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებზე, რომლებშიაც ბრუნვის ნიშნებს მოკვეცილი აქვთ თანხმონენები და შენარჩუნებული აქვთ ხმოვნები, რის გამოც ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმები გარეგნულად ემსგავსება სახელობითი ბრუნვის ფორმას. ამიტომაცაა, რომ ხშირად ნათესაობითის (თუ მოქმედებითის) ფორმებს მოსწავლე სახელობითის ფორმად ასახელებს. ამ ხერხით სწავლებისას ასეთი აღრევის საშიშროება თავიდანვე აცილებულია.

ამ მაგალითის (ბეჯითი მოწაფე) ებიან მრავლობითში ბრუნების საფუძველზე გაკეთდება დასკვნა, რომ არსებითთან ზედსართავი მრავლობითის ფორმას არ ღებულობს, იგი მხოლოდობითის ფორმით ეწყობა მრავლობით რიცხვში დასმულ არსებით სახელს.

ნ/თანიან მრავლობითში ბრუნებისას ზედსართავი არსებითს ეთანხმება რიცხვში. ეს შეთანხმება მხოლოდ ორ ბრუნვაში იჩენს თავს: სახელობითში — ბეჯითნი ბავშენი და წოდებითში — ბეჯითნო ბავშენო. დანარჩენ ბრუნვებში ზედსართავი სახელი ეწყობა ნ/თანიან მრავლობითში დაყენებულ არსებით სახელს მხოლოდობითის ფორმით, უფრო სწორად ფუძის სახით.

მოთხრობითი	}	ბეჯით ბავშვთ (ა)
მიცემითი		
ნათესაობითი		

შემდეგ მიეცემა კუმშვადფუძიანი ზედსართავის ბრუნება ცალკე და არსებითთან ურთიერთთან შეპირისპირებით, მაგალითად: წითელი და წითელი ვაშლი. ბრუნვის ფორმაზე დაკვირვებით გაკეთდება დასკვნა, რომ ზედსართავი წითელი დამოუკიდებლად ბრუნებისას კუმშვადია, არსებითთან კი უკუმშველი.

ასევე იბრუნვის მსაზღვრელად გამოყენებული თანხმონენიანი არსებითი სახელი მეორე სახელთან; მაგალითად: ურემი თივა, საყენი შეშა და ა. შ.

თანხმონენიანი ზედსართავის არსებითთან ბრუნებისას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს მართლწერის საკითხებს. 1. მიცემითსა და ვითარებით ბრუნვებში უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: ბეჯით ბავშვს, ბეჯით ბავშვად. 2. ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში ითქმის და იწერება: ბეჯითი მოწაფის, ბეჯითი მოწაფით. მართლწერის ამ საკითხებზე ყურადღების გამახვილება განსაკუთრებით იმიტომ არის საჭირო, რომ XIX საუკუნის ქართველ მწერალთა ნაწერებში მიცემითსა და ნათესაობითში გვხვდება ასეთი ფორმებიც: ბეჯითს მოწაფეს, ლამაზს ქალს, ბეჯითის მოწაფის, ლამაზის ქალის.

ამ ბრუნვის ფორმათა ანალოგიით ხშირად ასეთივე ფორმები გამოყენ-

ნებული აქვთ მოქმედებისა და ვითარების, მაგალითად: ბეჭითის მოწაფით, ლამაზის ქალით; ბეჭითს მოწაფედ, ლამაზს ქალად და ა. შ.

მოსწავლეს მტკიცედ უნდა შევითვისებინოთ, რომ თანამედროვე ქართულში ასეთი ფორმების ხმარება უმართებულოა. მართებული ფორმებია მიცემითსა და ვითარებითში ბეჭით (მოწაფეს, მოწაფედ) ნათესაობითსა და მოქმედებითში — ბეჭითი (მოწაფის, მოწაფით).

მართებულ ფორმებზე ვარჯიშობისა და წესის შეგნებულად ათვისების შემდეგ სასურველია XIX საუკუნის მწერალთა (ი. ჭავჭავაძის, ა. ყაზბეგის, ვაჟა-ფშაველასა და სხვ.) ნაწარმოებებში სათანადო ფორმების ძიება, მათი მართებულად ამოწერა და წარმოთქმა.

ასევე ისწავლება ხმოვანზე გათავებული ზედსართავის (აგრეთვე მსაზღვრელად გამოყენებული ხმოვანფუძიანი არსებითის) არსებითთან ბრუნება. ხმოვანზე გათავებული ზედსართავის არსებითთან ბრუნებისას შემდეგ საკითხებს მიექცევა ყურადღება:

1. დამოუკიდებლად ბრუნებისას ხმოვანზე გათავებულ ზედსართავებში ორი ჯგუფი გამოიყოფა: კვეცადი და უკვეცელი. არსებითთან ბრუნებისას კი ასეთ სხვაობას ადგილი არა აქვს. არსებითთან ერთად ხმოვანზე გათავებული ზედსართავები, განურჩევლად იმისა კვეცადია თუ უკვეცელი, უბრუნველია.

ხმოვანფუძიანი ზედსართავი სახელის უბრუნველობის მიზეზი ქართული ენის თავისებურებაში უნდა ვეძიოთ. ქართულში მსაზღვრელს „ტენდენცია აქვს უბრუნველი გახდეს, მაგრამ, თუ ამ ტენდენციამ მეტი ეფექტი ხმოვანფუძიან სახელებში მოგვცა, ვიდრე თანხმოვანფუძიანებში, ეს იმით აიხსნება, რომ ხმოვანფუძიანებს თავის თავად ხმარებისასაც ნაკლებად აქვთ ბრუნვის ნიშნები, ვიდრე თანხმოვანფუძიანებს“.¹

2. არსებითთან ერთად ხმოვანზე გათავებული ზედსართავები უბრუნველია, მაგრამ დგას იმავე ბრუნვაში, რომელშიც არსებითი.

3. მრავლობით რიცხვში ხმოვანფუძიანი ზედსართავი სახელი არსებითთან ერთად უცვლელია რიცხვის მიხედვით. იგი მხოლოდობითის ფორმით ეწყობა მრავლობითში დასმულ არსებით სახელს, იქნება ის ებიან თუ ნ/თანთან მრავლობითში.

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ზედსართავს არსებითთან (მსაზღვრელ-საზღვრული) ჩვეულებრივ პირველი ადგილი უქირავს, ე. ი. ჯერ ზედსართავია (მსაზღვრელი), შემდეგ არსებითი (საზღვრული), მაგრამ გვხვდება შებრუნებული რიგიც, ე. ი. ჯერ არსებითი, შემდეგ ზედსართავი; მაგალითად: მოწაფე ბეჭითი, ქალი ლამაზი და ა. შ.

შებრუნებული წყობისას ზედსართავი ეთანხმება არსებითს ყველა ბრუნვაში და ნ/თანთან მრავლობითში.

ისწავლებისას პირველ რიგში მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ ჩვეულებრივი წყობა ზედსართავი და არსებითია, მაგრამ გვხვდება არსებითი და ზედსართავი (ე. ი. შებრუნებული) და იშვიათად გათიშული წყობაც. მაგალითად, „ველს ჩასძინებოდა მშვენიერს“, „ქალს ვხვდავ ლამაზს“ და სხვ. შემდეგ მიექცემა არსებითისა და ზედსართავის (შებრუნებული რიგი) ერთად ბრუნება შეპირისპირებით პირდაპირ წყობასთან.

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 86.

შებრუნებულ რიგში არსებითისა და ზედსართავის ერთმანეთისადმი შედარებით მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება, რომ ზედსართავი არსებითს ყველა ბრუნვაში ეთანხმება. შემდეგ მისი შედარება-შეპირისპირება პირდაპირი წყობის ფორმებთან ნათელს გახდის მათ სხვაობას.

შებრუნებული წყობის ნ/თანთან მრავლობითში¹ გადაყვანით ცხადი გახდება, რომ ორივე სახელი დაისმის ამ მრავლობითში.

სახელობითი	}	ქალ-ნი ლამაზ-ნი
მოთხრობითი		
მიცემითი		ქალ-თ(ა) ლამაზ-თ(ა)
ნათესაობითი		
წოდებითი		ქალ-ნო ლამაზ-ნო

ამ მხრივ განსხვავებას ვერ გვიჩვენებს არსებითისა და ზედსართავის გათმევა: „ქალი მოვიდა ლამაზი“ ისევე იბრუნვის, როგორც „ქალი ლამაზი“, მაგალითად:

ქალ-ი მოვიდა ლამაზ-ი
 ქალ-მა მოიტანა ლამაზ-მა
 ქალ-ს ჰკითხეს ლამაზ-ს
 ქალ-ის არის ლამაზ-ის და ა. შ.

ასევე გაირკვევა ხმოვანზე გათავებული ზედსართავის არსებითთან ბრუნება შებრუნებული წყობისას და გაკეთდება დასკვნა, რომ, თუ პირდაპირი წყობისას ხმოვანზე გათავებული ზედსართავი უბრუნველია, ყველა ბრუნვაში ფუძის სახითაა წარმოდგენილი, შებრუნებული წყობისას იგი ბრუნებადია და ყველა ბრუნვაში ეთანხმება არსებით სახელს; მაგალითად:

კატა პატარა
 კატა-მ პატარა-მ
 კატა-ს პატარა-ს
 კატ-ის პატარ-ის
 კატ-ით პატარ-ით და ა. შ.

**ნათესაობით ბრუნვაში დასმული არსებითი სახელი
 ზედსართავის ფუნქციით (მსაჯღვრელად)**

ნათესაობითში დასმული არსებითი სახელი ხშირად ზედსართავის როლს ასრულებს მეტყველებაში. იგი წინადადებაში ზოგჯერ განსაზღვრებაა და ახასიათებს საგანს რაიმე ნიშნის მიხედვით. ნათესაობით ბრუნვაში დასმული არსებითი მეორე არსებითს განსაზღვრავს კუთვნილების ან მასალის მხრით: დავითის სახლი (აღნიშნულია კუთვნილება), ხის სახლი (აღნიშნულია მასალა)², ამიტომაც აუცილებელია ნათესაობითში დასმული სახელის არსებითთან ბრუნების სწავლება. გარეგნული ნიშნების მიხედვით ნათესაობითში დასმული სახელი ბრუნებისას არ განსხვავდება ხმოვანზე გათავებული ზედსართავისა-

¹ ებიან მრავლობითში შებრუნებული წყობა იშვიათად გვხვდება.
² ა. შ ა ნ ა ძ ე, ქართული ენის გრამატიკა, 1. 1951. გვ. 49.

გან, იგი უცვლელია ბრუნებისას, მაგრამ ფუნქციით, არსებითთან დამოკიდებულების მიხედვით მათ შორის არსებითი განსხვავებაა:

1. ხმოვანფუძიანი ზედსართავი სახელი არსებით სახელს რაიმე თვისების მიხედვით ახასიათებს, იგი წინადადებაში (მეტყველებაში) ატრიბუტული მსაზღვრელია; მეორე, არსებითთან ნათესაობითი დასმული არსებითი სახელი, გამოყენებული ზედსართავის ფუნქციით, საგანს ახასიათებს მასალის ან კუთვნილების მიხედვით, წინადადებაში იგი მართული განსაზღვრებაა.

2. ხმოვანფუძიანი ზედსართავი წინადადებაში დამოუკიდებლად გვხვდება და იბრუნვის მსგავსად ხმოვანფუძიანი არსებითისა. ზედსართავად გამოყენებული არსებითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა დამოუკიდებელი არ იხმარება, იგი ცალკე, არსებითის გარეშე არ იბრუნვის.

3. ხმოვანფუძიანი ზედსართავი არსებითთან უბრუნველია, მაგრამ ივარაუდება იმ ბრუნვაში, რომელშიც არსებითია.

ზედსართავად გამოყენებული არსებითი სახელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით უბრუნველია. იგი ყოველთვის ნათესაობით ბრუნვანია.

ნათესაობით ბრუნვაში დასმული სახელის ამ თავისებურებათა გასარკვევად და შეგნებულად ასათვისებლად აუცილებელია ნათესაობითი დასმული მსაზღვრელისა და საზღვრულის ბრუნების შეპირისპირება ხმოვანფუძიანი მსაზღვრელისა და საზღვრულის ბრუნებასთან.

რა თქმა უნდა, ამ სახელის შესწავლისას მოსწავლეთ არ განუშარტავთ მართვის რაობას, ვაჩვენებთ მხოლოდ, რომ სახელის ბრუნვა გამოწვეულია მეორე სახელით, იგი სახელს მხოლოდ ამ ბრუნვაში შეეწყობა, რომ იგი სახელთან უბრუნველია და რჩება მუდამ ნათესაობითში.

ზედსართავად გამოყენებული არსებითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა ინვერსიული წყობითაც შეიძლება შეგვხვდეს ლიტერატურაში; მაგალითად:

„მხოლოდ ნიავე მთისა მოლხენით
ტყეში ფოთლებთან ლაზღანდარობდა“ (ი. ჰეკე).

განსაკუთრებით ფართოდაა ასეთი ინვერსიული წყობა პოეზიაში. ამიტომაც მისი სრულიად უყურადღებოდ დატოვება მართებული ვერ იქნებოდა. ინვერსიული წყობა გაეცნობა პირდაპირ წყობასთან შედარება-შეპირისპირებით. შეპირისპირების საფუძველზე გაირკვევა:

1. ინვერსიული წყობისას ზედსართავად გამოყენებული ნათესაობითი ბრუნვაში დასმული სახელი იბრუნვის არსებით სახელთან ერთად (ნიავე მთისა, ნიავე მთისამ, ნიავეს მთისას და ა. შ.).

2. ინვერსიული წყობისას ნათესაობითში დასმული სახელი მხოლოდ გვერცობილი ფორმით წარმოგვიდგება (ნიავე მთისა, მთა კავკასიონისა და ა. შ.), რის გამოც ეს სახელები იბრუნვიან ისე, როგორც ა ხმოვანფუძიანი სახელები;

3. ინვერსიული წყობისას ეს სახელები ყველა ბრუნვის ფორმას ვერ აწარმოებენ; მათ არ გააჩნიათ ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვები.

4. არა აქვს ებიანი მრავლობითი. მრავლობითის ფორმებიდან მხოლოდ ნ/თანთანს იკეთებს.

5. ბრუნებისას ასეთი სახელები ორმაგი ბრუნვის ფორმას გვიჩვენებს: ნათესაობით-სახელობითის (ნიავე მთ-ის-ა), ნათესაობით-მოთხრობითის (ნიავემა მთ-ისა-მ), ნათესაობით-მიცემითის (ნიავეს მთ-ისა-ს) და ა. შ.

6. თუ ზედსართავად გამოყენებულ სახელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით ორია, მაშინ ინვერსიული წყობით ბრუნებისას პირველი უცვლელი რჩება (ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით), მეორე კი იცვლება; მაგალითად:

სახლი ხისა და ქვისა,
სახლმა ხისა და ქვისამ,
სახლს ხისა და ქვისას და ა. შ.

ზედსართავის სწავლება უნდა დამთავრდეს განმაზოგადებელი მუშაობით. განზოგადება ისევე შეიძლება ჩატარდეს, როგორც ეს არსებითი სახელების შესახებ იყო ნაჩვენები.

მთავარია მოსწავლეს ესმოდეს ზედსართავი სახელის მნიშვნელობა, შეეძლოს მისი გამოყენება აზრის ზუსტად და სახეობრივად გადმოსაცემად.

ამ მიზნით საუბრობა სხვადასხვა სახის წერითი თუ ზეპირი ვარჯიშობის ჩატარება; მაგალითად: სურათის აღწერა (ისეთი სურათი უნდა იქნეს შერჩეული, რომელიც იძლევა ზედსართავთა გამოყენების შესაძლებლობას), აღწერა რაიმე მოვლენისა თუ ეპიზოდისა, წელიწადის დროისა, ბუნების მოვლენისა, ცხოველისა. მცენარისა და სხვ.

ვარჯიშობის დანიშნულება ზედსართავთა გამოყენების დაუფლება და იმის გარკვევაა, თუ რამდენად ახერხებენ მოსწავლეები ამა თუ იმ საგნისათვის მისი დამახასიათებელი ეპითეტების (ზედსართავების) შერჩევასა და თეორიული ცოდნის პრაქტიკაში გამოყენებას.

მორფოლოგიის ბაკვეთილი

(V კლასი)

ბაკვეთილის თემა: თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი სახელის ბრუნება ცალკე და არსებით სახელთან ერთად.

ბაკვეთილის მიზანი: გააცნოს მოსწავლეებს, რომ 1) თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი დამოუკიდებლად ისევე იბრუნვის, როგორც თანხმოვანფუძიანი არსებითი. 2) ზედსართავი სახელი არსებითთან ბრუნებისას ავლენს გარკვეულ თავისებურებებს, რომელთა ცოდნა აუცილებელია მართლმეტყველებისა და მართლწერისათვის.

ბაკვეთილის მსვლელობა

კლასის ორგანიზაციისა და რამდენიმე მოსწავლის ცოდნის ინდივიდუალურად შემოწმების შემდეგ მოწმდება კლასის საერთო ცოდნა და ქმდება ძველი მასალა; ახალზე გადასასვლელად ნადავუს მოსამზადებლად ისმება კითხვები:

მასწ. ფუძის მიხედვით რამდენჯერია ზედსართავი სახელი?

მოსწ. ფუძის მიხედვით ზედსართავი სახელი არის თანხმოვანფუძიანი და ხმოვანფუძიანი.

მასწ. დაასახელეთ ზედსართავი სახელები.

მოსწ. თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი სახელებია: შავი, წითელი, ყვითელი, მალაღი, ბეჭითი და სხვ.

ხმოვანფუძიანია: პატარა, მოკლე, ფართო, ბლუ, ყრუ და ა. შ.

მასწ. მოვიგონოთ, მეტყველებაში ზედსართავი რასთან ერთად გვხვდება, რას ახლავს?

მოსწ. მეტყველებაში ზედსართავი ახლავს არსებით სახელს, მაგრამ ზოგჯერ შეიძლება დამოუკიდებლად იქნეს ნახმარი.

მასწ. დაასახელეთ მაგალითი, სადაც ზედსართავი დამოუკიდებლად იქნება ნახმარი.

მოსწ. „და რა თქვა — ესა, მოხდენით ცხენი მოსხლიტა უცებ ლაზთიანმა“ (ი. კაკე.). აქ ზედსართავი სახელი ლაზთიანმა ნახმარია დამოუკიდებლად.

მასწ. რომელი ბრუნვის ფორმაა ლაზთიანმა?

მოსწ. ლაზთიანმა არის მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა, ბრუნვის ნიშანია მწ.

მასწ. მასასადამე, ზედსართავი მეტყველებაში დამოუკიდებლადაც გვხვდება, მაგრამ შედარებით იშვიათად. უმთავრესად იგი არსებით სახელს ახლავს.

კითხულობს ნაწყვეტს: „მშვენიერი საღამო იყო. უსაზღვრო ცის ღურჯი კამარა გულის დამატკობელი სიმშვილით დაპყრებდა იაკამათ დაღუპებულ მწვანე არემარეს. მისის გრილი პაერი სიცოცხლეს ჰქენდა ისევე“ (ე. ნინ.).

მასწ. გამოყავით ზედსართავი იმ სახელთან ერთად, რომელსაც ის უკავშირდება.

მოსწ. ზედსართავი გამოყავს: მშვენიერი საღამო, უსაზღვრო ცის, ღურჯი კამარა, მწვანე არემარეს, გრილი პაერი და გაარკვევენ, რომ ყველა ნიმუშში ზედსართავი ახლავს არსებითს და ახასიათებს მას რაიმე ნიშნის მიხედვით.

— გაარკვიეთ როგორ ფუძიანია ამ ნაწყვეტში წარმოდგენილი ზედსართავი სახელები.

მოსწ. ამ ნაწყვეტში წარმოდგენილი ზედსართავი სახელებიდან მშვენიერი, ღურჯი და გრილი თანხმოვანფუძიანია, ხოლო უსაზღვრო და მწვანე — ხმოვანფუძიანი.

მასწ. ამგვარად, ზედსართავი სახელი ფუძის მიხედვით არის თანხმოვანფუძიანი და ხმოვანფუძიანი. წინადადებაში იგი გვხვდება როგორც დამოუკიდებლად (ცალკე), ისე არსებითთან. ამისდა მიხედვით იგი იბრუნვის ცალკე, დამოუკიდებლად და არსებითთან ერთად.

აი, დღეს ჩვენ შევისწავლით თანხმოვანფუძიანი ზედსართავის ბრუნვას ცალკე და არსებითთან. ამისათვის დაგვირგებდა მოვიგონოთ თანხმოვანფუძიანი ფუძეუკუმშველი და ფუძეუკუმშვადი არსებითი სახელების ბრუნება.

მოსწავლეები ასახელებენ მიაგალითებს და აბრუნებენ.

— თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი სახელებიც არის ფუძეუკუმშველი და ფუძეუკუმშვადი. უკუმშველებია: შავი, თეთრი, დიდი, ღამაზი, ახალი, ღარიბი და სხვ., კუმშვადებია: წითელი, მაღალი, ყვითელი, დაბალი და ა. შ.

ვაბრუნოთ ფუძეუკუმშველი ზედსართავი სახელი დიდი დამოუკიდებლად (მოსწავლე აბრუნებს და წერს დაფაზე, კლასი იწერს რეულში).

— აბრუნეთ არსებითი სახელი ბურთი ზედსართავი სახელის დიდი-ს გასწვრივ და შეადარეთ ერთმანეთს.

მოსწავლეები მასწავლებლის ხელმძღვანელობით აბრუნებენ ბ უ რ თ ს და შემდეგ წერენ მას დ ი დ ი-ს გვერდით. უდარებენ ამ სახელებს ერთმანეთს და აკეთებენ დასკვნას.

მოსწ. თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი დამოუკიდებლად ისე იბრუნვის, როგორც თანხმოვანფუძიანი არსებითი სახელი.

მასწ. ახლა აბრუნეთ ზედსართავი სახელი ყვითელი და დაუკვირდით, რა ცვლილებას განიცდის ფუძე?

მოსწავლეები აბრუნებენ ამ სახელს და არკვევენ, რომ იგი ფუძეუკუმშვადია და იბრუნვის ისე, როგორც ფუძეუკუმშვადი არსებითი სახელი.

— ვაბრუნოთ ზედსართავი სახელები დიდი და ყვითელი მრავლობით რიცხვში.

მოსწავლეები აბრუნებენ და იძლევიან ასეთ დასკვნას:

მოსწ. თანხმოვანფუძიანი ფუძეუკუმშველი და ფუძეუკუმშვადი ზედსართავი სახელები მრავლობით რიცხვში ისევე იბრუნვის, როგორც უკუმშველი და კუმშვადი არსებითი სახელები მრავლობითში.

მასწ. ამგვარად, დამოუკიდებლად თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი სახელი, იქნება ის ფუძეუკუმშველი თუ ფუძეუკუმშვადი, ისევე იბრუნვის, როგორც თანხმოვანფუძიანი არსებითი სახელი. მაგრამ, როგორც ვთქვით, ზედსართავი უმეტესად არსებითს ახლავს. არსებითთან ერთად ბრუნებისას კი ის თავისებურებებს ამჟღავნებს. ვაბრუნოთ ერთად ზედსართავი და არსებითი და ვნახოთ რა თავისებურებები გააჩნია მას. აი, ჩვენ ნაბრუნები გვაქვს ცალ-ცალკე ზედსართავი სახელი დიდი და არსებითი სახელი ბურთი. წაეკითხოთ ერთად არსებითი და ზედსართავი ისე, როგორც საუბრისას ვხმარობთ და დაუეკვირდეთ, როგორ შეიცვლება ზედსართავი არსებითთან ერთად ბრუნებისას (მოსწავლე კითხულობს, მასწავლებელი იმ ბრუნებებში, რომ-

1 ამ შემთხვევაში შეიძლება დაეკმაყოფილდეთ მხოლოდ ზეპირად ბრუნებით.

ლებშიაც ზედსართავი ბრუნვის ნიშანს მოიკვეცს, გადახაზავს მათ და გადაახაზენებს მოსწავლეებს ამგვარად:

სახ.	დიდ-ი	ბურთ-ი
მოთხ.	დიდ-მა	ბურთ-მა
მიც.	დიდ-ს	ბურთ-ს
ნათ.	დიდ-ის	ბურთ-ის
მოქმ.	დიდ-იბ	ბურთ-ით
ვით.	დიდ-ად	ბურთ-ად
წოდ.	დიდ-ო	ბურთ-ო

— მაგ, როგორაა წარმოდგენილი ზედსართავი არსებითთან ერთად სხვადასხვა ბრუნვაში? მოხწ. სამ ბრუნვაში (სახელობითში, მოთხრობითსა და წოდებითში) ზედსართავ სახელს სრულად აქვს ბრუნვის ნიშანი, ორ ბრუნვაში (ნათესაობითსა და მოქმედებითში) ბრუნვის ნიშნის ნაწილი აქვს შერჩენილი, ხოლო ორ ბრუნვაში (მიცემითსა და ვითარებითში) ზედსართავი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი.

ეცნობა ტერმინი „შეთანხმება“ და ეძლევა ზუსტი წესი.

მასწ. თანხმობან ფუძიანი ზედსართავი სამ ბრუნვაში (სახელობითში, მოთხრობითსა და წოდებითში) სრულად ეთანხმება არსებითს (დიდი ბურთი, დიდმა ბურთმა, დიდი ბურთო); ორ ბრუნვაში (ნათესაობითსა და მოქმედებითში) შეთანხმება ნაწილობრივია. ბრუნვის ნიშნებიდან მოკეცილია თანხმობები ხ, თ და დარჩენილია ხმოვანი ი (დიდ-ი ბურთის, დიდ-ი ბურთით), ხოლო ორ ბრუნვაში (მიცემითსა და ვითარებითში) შეთანხმება გამომხატული არაა: ზედსართავი იკვეცს ბრუნვის ნიშნებს (დიდ ბურთს, დიდ ბურთად).

— ზედსართავი არსებითთან ნათესაობითსა და მოქმედებით ბრუნვებში რომელი ბრუნვის ფორმას ჰკავს?

მოსწ. ზედსართავი არსებითთან ნათესაობითსა და მოქმედებითში ჰკავს სახელობითის ფორმას (დიდ-ი ბურთი და დიდ-ი ბურთის, დიდ-ი ბურთით).

მასწ. რამ გამოიწვია ასეთი დამსგავსება?

მოსწ. ნათესაობითსა და მოქმედებითში ზედსართავი სახელის სახელობითის ფორმასთან დამსგავსება გამოიწვია ბრუნვის ნიშნების თანხმობების მოკვეცამ.

მასწ. უნდა ვიცოდეთ, რომ დიდი (ბურთის), კარგი (მოწაფით) და სხვ. ნათესაობითი და მოქმედებითი და არა სახელობითი. დამსგავსება სახელობითის ფორმასთან გამოწვეულია ამ ბრუნვებში ბრუნვის ნიშნისეული თანხმობების მოკვეცით.

ამის შემდეგ მასწავლებელი აკრავს კედელზე ტაბულას, რომელზედაც წარმოდგენილი იქნება კუთხვადი ზედსართავის ბრუნვათა ცალკე და არსებითთან ერთად ებიანი და წ/თანიანი მრავლობითის ყველა ბრუნვაში.

აწარმოებენ ტაბულაზე წარმოდგენილი ნიმუშებს ანალიზს და გამოაქვთ სათანადო დამსკვნა: 1) კუთხვადი ზედსართავი (მაღალი, წითელი და სხვა) არსებითთან ბრუნებისას უკუშეცვლილია; 2) ებიან მრავლობითში ზედსართავი არსებითთან რიცხვის მიხედვით უცვლელია: დიდ ბურთები, დიდ-მა ბურთებმა, დიდ ბურთებს, დიდი ბურთების და ა. შ. იგი მხოლოდობითის ფორმით ეწეობა მრავლობითში დაყენებულ არსებით სახელს; 3) წ/თანიან მრავლობითში ზედსართავი შეიძლება შეეთანხმოს არსებით სახელს რიცხვში და შეიძლება არა (დიდ-ნი, კაც-ნი, დიდ-ნო კაც-ნო; დიდი კაც-ნი, დიდ კაც-თა და სხვ.).

— ერთხელ კიდევ დაეაზუსტოთ თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი არსებითთან რომელ ბრუნვებში იჩენს თავისებურებას.

მოსწ. ზედსართავი სახელი არსებითთან თავისებურებას იჩენს მიცემით, ნათესაობით, მოქმედებითა და ვითარებით ბრუნვებში.

მასწ. რაში მდგომარეობს ეს თავისებურება?

მოსწ. მიცემითა და ვითარებითში ზედსართავი არსებითთან ერთად ბრუნებისას სრულიად იკვეცს ბრუნვის ნიშნებს და ფუძის სახით შეეწყობა არსებობის, ხოლო ნათესაობითა და მოქმედებითში ნაწილობრივ მოკვეცილია ბრუნვის ნიშნები, დაკარგულია თანხმოვანები და დარჩენილია ხმოვანი. ამის გამო კუმშვადი სახელი უკუმშველი ხდება არსებითთან.

მასწ. მიცემითა და ვითარებითში ზედსართავი არსებობის ყოველთვის ბრუნვის ნიშნის მოკვეცით უნდა შეეწყოს. უნდა ვთქვათ და ვწეროთ ბეჭით მოწაფეს, ბეჭით მოწაფედ და არა ბეჭით მოწაფეს (მოწაფედ). ასევე ნათესაობითა და მოქმედებითში ბეჭითი მოწაფის, ბეჭითი მოწაფით და არა ბეჭითის მოწაფის (მოწაფით).

ზოგჯერ ამა თუ იმ ავტორთან გვხვდება ამ ბრუნვებში ზედსართავი ბრუნვის ნიშნის სრული დაბოლოებით; მაგალითად: „მართალს სიტყვასაც არ მათქმევინებ, ფუ შენს სამართალს, შენს სამსჯავროსა“ (ი. ჭავჭავაძე).

აქ ზედსართავი და მასთან შეწყობილი არსებითი „მართალს სიტყვასაც“ დგას მიცემით ბრუნვაში და ზედსართავი ბრუნვის ნიშნითაა — მართალს.

ასეთი ფორმები უმეტესად გვხვდება ი. ჭავჭავაძისთან და ვაჟა-ფშაველასთან (დიდს კაცს, დიდს კაცის, დიდს კაცით, დიდს კაცად). თანამედროვე ქართულში ასეთი ფორმები აღარ გვხვდება. მიცემითა და ვითარებითში ზედსართავი არსებობის ყოველთვის ფუძით უნდა შეეწყოს, ხოლო ნათესაობითა და მოქმედებითში ბრუნვის ნიშნის ნაწილობრივი მოკვეცით.

წესს იმეორებენ მოსწავლეები. შეთვისების შესამოწმებლად მასწავლებელი სვამს კითხვებს. ამგვარად, რას გავეცანით ჩვენ დღეს?

როგორ იბრუნვის თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი ცალკე?

როგორ იბრუნვის თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი არსებითთან ერთად?

რას ნიშნავს ეთანხმება, ნაწილობრივ ეთანხმება?

რა თავისებურებას იჩენს ზედსართავი არსებითთან ერთად მრავლობით რიცხვში?

რა მართლწერის საკითხი უნდა ვიყოდეთ თანხმოვანფუძიანი ზედსართავის არსებითთან ბრუნებისას?

დაბოლოს ჭამდება გადაცემული მასალა და ეძლევა საშინაო დავალება: ვაჟა-ფშაველას მოთხრობიდან „ხმელი წითელი“ ამოვიწეროთ ზედსართავი არსებითთან, გამოვარკვიოთ რომელი ბრუნვაა და როგორი შეთანხმებაა.

რიცხვითი სახელის სწავლება

რიცხვითი სახელის შესწავლის შედეგად მოსწავლე არა მხოლოდ უნდა განსაზღვრავდეს რიცხვით სახელს, ასახელებდეს მის ჭკუფებს და შეეძლოს ამა თუ იმ რიცხვითი სახელის დახასიათება, არამედ უნდა ჰქონდეს ჩვევა მისი გამოყენებისა ზებირსა და წერით მეტყველებაში; შეეძლოს მისი ამოცნობა ტექსტში და განსაზღვრა მისი ფუნქციისა; არჩევდეს ერთმანეთისაგან რიცხვით სახელსა და რიცხვითი სახელისაგან წარმოქმნილ სხვა მეტყველების ნაწილებს; დაუფლებული იყოს რიცხვით სახელთა მართლწერის საკითხებს; ერკვეოდეს მათ თავისებურებებში ცალკე და არსებითთან ხმარებისას.

რიცხვითი სახელის რაობა

რიცხვითი სახელის რაობის შესწავლას უნდა წარემძღვაროს განმეორება ოთხწლედში განვლილი მასალისა. რიცხვითი სახელის რაობის შესწავლა V კლასში ამ ცოდნის საფუძველზე უნდა წარმართოს.

ამისათვის განვლილი ლიტერატურული მასალიდან უნდა შევარჩიოთ ან

შევადგინოთ სურათის მიხედვით ტექსტი, რომელშიაც წარმოდგენილი იქნება რიცხვითი სახელის ყოველი ჯგუფი; მაგალითად, შეიძლება შევადგინოთ ასეთი ტექსტი:

ჩ ვ ე ნ ი კ ლ ა ს ი

„ჩვენი კლასი ფართო და ნათელ ოთახშია მოთავსებული. კლასში არის თოთხმეტი მერხი, ერთი დაფა, მაგიდა და სკამი მასწავლებლისათვის; კედლებზე მრავალი ტაბულა და სურათი ჰკიდია. კლასში მერხები სამ რიგად დგას. პირველ რიგში ხუთი მერხია, მეორეში — ოთხი, ხოლო მესამეში — ხუთი. თითოეულ მერხზე ორ-ორი მოსწავლე ზის. სულ კლასში 28 მოსწავლეა. ამათგან მეოთხედი ხუთოსანი, ბევრი — ოთხოსანი და უფრო ცოტა კი სამოსანი. კლასში არაა არც ერთი ოროსანი. ჩვენი კლასი მოწინავეა“.

ტექსტის ანალიზისას ყურადღება გამახვილდება რაოდენობით რიცხვით სახელებზე, გაირკვევა, რას აღნიშნავს, რა კითხვებზე უპასუხებს, წინადადებაში რას უკავშირდება, და ქვემოდან გაიზაზება ერთი ხაზით¹. მოსწავლეს აქ ეძლევა ნაწილობრივი განსაზღვრა რიცხვითი სახელისა: „რაოდენობის აღმნიშვნელ სიტყვას გრამატიკაში რიცხვითი სახელი ეწოდება“.

ასევე გაირჩევა სხვა რიცხვითი სახელებიც; მაგალითად: ბ ე ვ რ ი, ც ო ტ ა, მ რ ა ვ ა ლ ი, უპასუხებს კითხვაზე „რამდენი?“, უკავშირდება არსებითი სახელით გამოხატულ წვეგრს და აღნიშნავს რაოდენობას, მაგრამ არა გარკვეულს, არამედ გაურკვეველს (არ ჩანს, კონკრეტულად რამდენია ის); პ ი რ ვ ე ლ ი, მ ე ო რ ე, მ ე ს ა მ ე — გვიჩვენებს რიგს, ხოლო მ ე ო თ ხ ე დ ი — ნაწილს.

ტექსტში მოცემულ რიცხვით სახელთა ასეთი გარჩევისა და მათი ერთგვარი წინასწარი დაჯგუფების შემდეგ² მოსწავლეებს ეძლევა რიცხვითი სახელის განსაზღვრა: „რიცხვითი სახელი ჰქვია ისეთ სიტყვას, რომელიც აღნიშნავს საგნის რაოდენობას, რიგს ან ნაწილს მთელთან მიმართებით“².

ასეთი მუშაობის ჩატარების შემდეგ ცალკეული ჯგუფის რიცხვითი სახელები გამოიწერება სვეტში ამგვარად:

თოთხმეტი	ბევრი	მეოთხედი	პირველი
ერთი	მრავალი		მეორე
სამი	ცოტა		მესამე
ხუთი			
ოთხი			
ხუთი			
ოცდარვა			

თითოეული ჯგუფის გარკვევისა და განსაზღვრის მიცემის შემდეგ გავაცნობთ ტერმინებს „რაოდენობითი“, „რიგობითი“, „წილობითი“. რაოდენობითი თავის მხრივ ორ ჯგუფად უნდა გაიყოს: „გარკვეული“, „გაურკვეველი“.

ცოდნის განსამტკიცებლად საჭიროა ვარჯიშობა, რიცხვითი სახელის შემ-

¹ რაოდენობით რიცხვით სახელს ქვეშ ერთი ხაზი ვავსებდა (იქნება ის გარკვეული თუ გაურკვეველი), რიგობითი — ორი და წილობითი — ტუხილი. ეს პირობითი ნიშნებია. შეიძლება სხვა ნიშნებზე იქნეს გამოყენებული, ასეთ აღნიშვნას ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ ამ გზით რიცხვითი სახელები ჯგუფდება შინაარსის მიხედვით.

² ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკა, I, მორფოლოგია, 1957, გვ. 38.

ცველი ტექსტის ანალიზი, ნიმუშების დასახლება მოსწავლეთა მიერ, რაოდენობითი რიცხვითი სახელის გადაკეთება რიგობითად და სხვ.

ჩვეულებრივ დიდადაა გავრცელებული ამა თუ იმ ჯგუფის რიცხვითი სახელის ამოსაცნობად კითხვების გამოყენება. კითხვების გამოყენება კარგი ხერხია, მაგრამ არაა ყოველთვის საიმედო.

ზოგჯერ ერთი და იგივე კითხვა სხვადასხვა ჯგუფის რიცხვით სახელს დაესმის (რამდენი?), ზოგჯერ კი სხვა მეტყველების ნაწილის კითხვას იშველებს (რომელი?). ასე რომ, მხოლოდ კითხვების მიხედვით რიცხვითი სახელის ჯგუფის გარკვევა ყოველთვის საიმედო არ შეიძლება იყოს. მთავარია, მოსწავლეები დავაუფლოთ რიცხვითი სახელების შინაარსობრივ ამოცნობას; ისინი უნდა ერკვეოდნენ, თუ რატომაა, ვთქვათ, „ხუთი“ რაოდენობითი რიცხვითი სახელი, „მეხუთე“ — რიგობითი, ხოლო „მეხუთელი“ — წილობითი. ამავე დროს, კითხვებიც უნდა მოვიშველიოთ, რადგანაც კითხვები გვშველის შინაარსობრივ მხარის ამოცნობაში.

შესწავლილის შეკამების მიზნით შეიძლება შედგეს ასეთი ტაბულა:

ჯგუფები შინაარსის მიხედვით	რა კითხვა დაესმის	ნიმუში
<p>რაოდენობითი რიცხვითი სახელი</p> <p>1. გარკვეული</p> <p>2. გაურკვეველი</p> <p>რიგობითი</p> <p>წილობითი</p>	<p>რამდენი?</p> <p>მერამდენე? რიგით</p> <p>რომელი?</p> <p>მერამდენელი? რა ნაწილი?</p>	<p>ხუთი, ათი, ოცდახუთი, ბევრი, მრავალი, ცოტა,</p> <p>მეხუთე, მეათე, მესამე, მესამელი, მეოთხელი...</p>

ასეთი ტაბულის შედგენა, გარდა იმისა, რომ რიცხვით სახელთა ჯგუფებში გარკვევას აზუსტებს და ცოდნას ასისტემებს, ხელს უწყობს რიცხვითი სახელის სხვა მეტყველების ნაწილთაგან გამიჯნას.

ცნობილია, რომ მოსწავლეები ურევენ ერთმანეთში რიცხვით სახელსა და რიცხვითი სახელისაგან წარმოშობილ სხვა მეტყველების ნაწილებს; მაგალითად: ორიანი, ხუთიანი, ათიანი, სამეული, თითოეული, ხუთჯერ და მისთანანი ხშირად მოსწავლეთათვის რიცხვითი სახელებია.

რიცხვითი სახელისა და რიცხვითი სახელისაგან ნაწარმოებ სხვა სახელთა ერთმანეთისაგან განსხვავება ერთ-ერთ საკითხად უნდა გამოიყოს რიცხვითი სახელების სწავლებისას.

შერჩეულ ნიმუშებზე ვარჯიშობით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ ათიანი, ასეული, ხუთი (ნიშანი) და ა. შ. რაოდენობაზე კი არ მიუთითებენ, არამედ საგანზე და უპასუხებენ კითხვაზე რა? ამდენად, ეს სიტყვები არსებითი სახელებია და არა რიცხვითი, მაგრამ ეს სახელები (სამეული, ასეული, ათიანი და ა. შ.) ნაწარმოებია რიცხვითი სახელებისაგან. (სამი, ათი, ასი და ა. შ.).

რიცხვითი სახელის აღმნიშვნელი სიტყვების მათგან წარმოქმნილ სიტყვებთან შეპირისპირება-შედარება შინაარსისა და კითხვების მიხედვით მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის ამ სახელებს შორის განსხვავებას.

ამგვარი მუშაობა არა მარტო საკითხში არკვევს მოსწავლეებს, არამედ უვითარებს მათ ენობრივი ძიების ალღოსაც.

რიცხვითი სახელის სხვა მეტყველების ნაწილთაგან გარჩევისათვის საჭიროა ძირითადი რიცხვითი სახელების გათვალისწინება მოსწავლეთათვის; მით უფრო ასეთი რიცხვითი სახელები მცირერიცხოვანია — ერთიდან ათამდე (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10), ოცი, ასი და მილიონი.

ყველა დანარჩენი რიცხვითი სახელი იმეორებს ამ ძირითადებს; მაგალითად: ოცდასამი (ოცი და სამი), ათას ორას ოცდახუთი (ათჯერ ასი, ორჯერ ასი, ოცი და ხუთი) და ა. შ.

ამ საკითხზე ყურადღების გამახვილებას იმ მხრივაც აქვს მნიშვნელობა, რომ ის მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის, თუ სულ რაღაც 13-ოდე რიცხვითი სახელით როგორაა შესაძლებელი უსასრულო რიცხვების გამოთქმა-გამოსახვა.

რიცხვითი სახელის რაობა და მისი ჯგუფები შესწავლილად ჩაითვლება, თუ მოსწავლე შეძლებს დაახასიათოს რიცხვითი სახელი საერთოდ და ცალკეული ჯგუფი — სათანადო საილუსტრაციო ნიმუშების მოტანით, განასხვავებს მათ სხვა მეტყველების ნაწილებისაგან. ამასთანავე შეძლებს რომელიმე რიცხვითი სახელისაგან აწარმოოს¹ როგორც სხვა ჯგუფის რიცხვითი სახელი, ისე სხვა მეტყველების ნაწილები და ახერხებს მათ განმასხვავებელ ნიშანთა გარკვევასაც.

რაოდენობით, რიგობით და წილობით რიცხვით სახელთა აღნაგობა

ქვეთემასთან — „რაოდენობით, რიგობით და წილობით რიცხვით სახელთა აღნაგობა“ დაკავშირებულია მართლწერის მთელი რიგი საკითხები და მნიშვნელოვანი ფონეტიკური მოვლენები.

აქ რამდენიმე საკითხია განსახილველი: 1) რაოდენობითი რიცხვითი სახელების შედგენილობა, 2) მარტივი და რთული რიცხვითი სახელები და 3) მარტივი და რთული რაოდენობითი რიცხვითი სახელებისაგან რიგობითი რიცხვითი სახელების წარმოება.

რაოდენობითი რიცხვითი სახელების შედგენილობისას ყურადღება უნდა გამახვილდეს ათიდან ოცამდე რიცხვების სახელწოდებებზე და ცალკეულ რიცხვით სახელთა ანალიზის საფუძველზე გაირკვეს, როგორაა ისინი მიღებული.

ათ-ერთ-მეტი — თერთმეტი.

ათ-ორ-მეტი — თორმეტი და ა. შ.

თერთმეტიდან ოცამდე რიცხვით სახელთა შედგენილობის შესწავლისას ყურადღება უნდა მიექცეს აქ წარმოდგენილ ფონეტიკურ მოვლენებს:

1) ბგერათდაკარგვა: ა) იკარგება ა (ათ სიტყვისაგან) თერთმეტში, თორმეტში, ცამეტში, თოთხმეტში, თხუთმეტში და თექვსმეტში და ა. შ.; ბ) იკარგება თანხმოვანი შ (ორი მანის თავმოყრის გამო) სიტყვაში ცამეტი (ათ-სამმეტი); გ) იკარგება ათ სიტყვა ცხრაშეტიში;

2) ბგერათგადასმა: სიტყვაში თვრამეტი ადგილი აქვს ვ გადასმას (ათრვა-მეტი — ორვამეტი — თვრამეტი);

¹ ამ მასალიდან ზოგი რამ წარმოქმნილ სახელთა გაცნობისას იქნება უკეთ გასაგებო.

3) ბგერათშერწყმას: ცამეტში ც=თ+ს (ათსამეტი—თსამეტი—ცამეტი) და თ+შ=ჩ ჩვიდმეტი (ათშვიდმეტი—თშვიდმეტი—ჩვიდმეტი).

მარტივი და რთული რაოდენობითი რიცხვითი სახელები: ორი, ათი, ოცი, ასი მარტივი რიცხვითი სახელებია, რადგანაც ერთ ფუძეს (ორ, ათ, ოც) შეიცავენ, ხოლო ოცდაათი, სამოცი, ასოცი — რთული, რადგანაც ერთ ფუძეზე მეტს შეიცავენ (ოც-და-ათი, სამ-ოცი, ას-ოცი).

ხშირად რთული და მარტივი რიცხვითი სახელები არასწორად ესმით: თორმეტი რთულია იმიტომ, რომ ათეულისა და ერთეულებისაგან შედგება და ორი მარტივია, რადგანაც მხოლოდ ერთეულებს შეიცავს.

ასეთი გაგება არაა სწორი: ოცი ათეულებისაგან შედგება, მაგრამ მარტივია. ასევე ასი, მილიონი... აქ გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ფუძეს. ოცი, ასი... მარტივი რიცხვითი სახელებია, რადგანაც მხოლოდ ერთი ფუძისაგან შედგებიან. ათასი რთულია იმიტომ, რომ ერთზე მეტ ფუძეს შეიცავს — ათ ასი.

მარტივი რაოდენობითი რიცხვითი სახელები (და აქედან რიგობითიც) ქართულში მეტად მცირეა. ეს იგივე ძირითადი რიცხვითი სახელებია და ის შეიძლება პირდაპირ დავასწავლოთ მოსწავლეებს.

რიგობით რიცხვით სახელთა წარმოება. რაოდენობითი რიცხვითი სახელების ფუძეთა შედგენილობის გარკვევის შემდეგ ეცნობა რიგობითი და წილობითი რიცხვითი სახელების წარმოება.

რიგობითი რიცხვითი სახელები იწარმოება რაოდენობითთაგან მე — ე მაწარმოებლებით (სამი — მესამე), ხოლო წილობითი რიგობითის ვითარებითი ბრუნვისაგან (მესამე — მესამე-დი).

რიგობითი რიცხვითი სახელების წარმოების გაცნობას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს. არ კმარა მხოლოდ მაწარმოებელთა გამოყოფა და გარკვევა, რომ რიგობითი რიცხვითი სახელი რაოდენობითისაგან იწარმოება, ხოლო წილობითი რიგობითისაგან.

აუცილებელია გაიკვეს, თუ რომელი რიგობითი რიცხვითი სახელი როგორ იწარმოება. ერთგვარია რიგობითი რიცხვითი სახელების წარმოება მარტივი რაოდენობითი რიცხვითი სახელებისაგან და სხვაგვარია რთულისაგან. მარტივი რაოდენობითი რიცხვითი სახელისაგან რიგობითი იწარმოება მე — ე თავსართ-ბოლოსართით (მე-სამ-ე, მე-ათ-ე, მე-ას-ე და ა. შ.).

რიგობით რიცხვით სახელთა წარმოების სწავლებისას მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ ის თავისებურება, რაც ქართულ და ქართველურ ენებს ახასიათებს რიგობით სახელთა წარმოების თვალსაზრისით. ამისათვის შეიძლება მიემართოთ შეპირისპირებას რუსულთან. გაიკვევა, რომ ქართულში რიგობით სახელთა წარმოება თავსართ-ბოლოსართოვანი (მე-ხუთ-ე, მე-შვიდ-ე...), რუსულში კი — ბოლოსართოვანი (ПЯТ-ЫН, ВОСЕМ-ОИ და ა. შ.).

ასეთ განსხვავებაზე ყურადღების გამახვილება იმითომაც არის აუცილებელი, რომ ასეთი განსხვავებანი ქმნიან ენის სპეციფიკას.

იმისათვის, რომ მოსწავლეები დავაუფლოთ რიგობითი რიცხვითი სახელების სწორად თქმასა და სწორად წერას, საჭიროა ვარჯიშობა და ცოდნის განმტკიცება. ვარჯიშობა შეიძლება სხვადასხვა სახისა იქნეს: ა) გარკვევა ტექსტში მოცემული რიგობითი რიცხვითი სახელებისა — როგორი რიცხვითი სახელისგანაა ნაწარმოები და სად მოუდის მაწარმოებლები; ბ) რთული რიცხვითი სა-

ხელებისაგან წარმოება რიგობითი რიცხვითი სახელებისა და, პირიქით, რიგობითი რიცხვითი სახელების გადაკეთება რაოდენობითად.

რიგობითი და წილობითი რიცხვითი სახელების წარმოების გაცნობისას უნდა აღინიშნოს, რომ რიგობითი სახელებისაგან განკერძოებით დგას პირველი და წილობითთაგან — ნახევარი, რომლებიც არ ემორჩილებიან რიგობითთა და წილობითთა წარმოების საერთო წესს. ერთისაგან რიგობითი რიცხვითი სახელი არის პირველი, მაგრამ იხმარება მეერთეც. მეერთე იხმარება რთულ რიცხვით სახელებთან: ოცდამეერთე, ასმეერთე და ა. შ. აქედანვეა წილობითიც — ორი ორმოცდამეერთელი, ხუთი სამოცდამეერთელი და სხვ.

რიცხვით სახელთა შედგენილობა-აღნაგობის გაცნობას უნდა დაუკავშირდეს რიცხვითი სახელების ფუძიანობის გარკვევაც. რაოდენობითი რიცხვითი სახელები ყველა თანხმოვანფუძიანია, გარდა რვა და ცხრა და მათგან წარმოებული რთული რიცხვითი სახელებისა (ოცდარვა, ორმოცდაცხრა და სხვ.); თანხმოვანფუძიანია აგრეთვე ყველა წილობითი რიცხვითი სახელი. რიგობითი რიცხვითი სახელი ყველა ხმოვანფუძიანია (მეორე, მესამე და სხვ.), გარდა პირველისა. პირველი თანხმოვანფუძიანია.

რიცხვით სახელთა მართლწერისათვის I

რიგობითი რიცხვითი სახელების სწორად თქმა და სწორად წერა ერთ-ერთი მტკიცეწელი საკითხთაგანია საერთოდ და განსაკუთრებით საშუალო სკოლაში. ამ სახელთა წერასა და წარმოთქმაში დიდ აღრევას აქვს ადგილი. ერთი და იგივე რიცხვითი სახელი სხვადასხვა პირის სიტყვახმარებაში სხვადასხვაგვარად მოისმის, სხვადასხვა პირი მას სხვადასხვანაირად გამოთქვამს და ზოგჯერ არა მხოლოდ სხვადასხვა პირი, არამედ ერთი და იგივე პირიც კი მას სხვადასხვა სახით ხმარობს; მაგალითად: ოცდამეხუთე, მეოცდახუთე, მეოცდამეხუთე და ა. შ.

რიგობით რიცხვით სახელთა მართლმეტყველებისა და მართლწერის აღრევის¹ საფუძვლად კომპოზიტებისაგან (რთული სიტყვებისაგან) ახალ სიტყვათა წარმოება მიაჩნიათ. ამჟამად კომპოზიტთაგან ახალი სიტყვების წარმოებისას მაწარმოებლები რთულ ფუძეს დაერთვის თავსა და ბოლოში; მაგალითად: დედ-მამა — უდედმამო, მიწა-წყალი — უმიწაწყლო და ა. შ. წარმოების ამ წესის გავრცელებამ რიგობით რიცხვით სახელებზე წარმოშვა ეს აღრევა და მოგვიტანა უმართებულო ფორმები: მეოცდახუთე, მეასმეხუთე და ა. შ. კიდევ უფრო მეტ აღრევას აქვს ადგილი წერაში. წერაში რიგობითი რიცხვითი სახელები სამგვარად შეიძლება გამოიხატოს: სიტყვით (ოცდამეხუთე), არაბული ციფრით (25-ე) და რომაული ციფრით (XXV). გამოხატვის ეს სხვადასხვაობაც ერთგვარად ხელს უწყობს ამ აღრევას².

¹ ამ საკითხს შეახებ იხ. ლ. კვაკაძის წერილი „რიგობითი რიცხვითი სახელის მართლმწერისა და მართლწერისათვის“: „ქართული ენა და ლიტერატურა სკოლაში“, თბილისი, 1949, კრ. I და ა. კიზირიას „რიცხვით სახელთან დაკავშირებული საკითხები“: „კომუნისტური აღზრდისათვის“, 1939, № 2, გვ. 26—28.

² აღსანიშნავია, რომ რიგობით რიცხვით სახელთა მართლმეტყველებისა და მართლწერის ეს აღრევა შემჩნეული ჰქონია ზოგიერთ გრამატიკოსსაც (თ. ყორღანისა, ს. ხუნდაძეს და სხვ.), რის გამოც ისინი მიუთითებდნენ ამ ფორმების სწორ წარმოებაზე.

³ ა. კიზირია, დასახელებული შრომა.

შეცდომებს ადგილი აქვს მაშინაც, როდესაც რიგობით რიცხვით სახელს სიტყვით აღნიშნავენ. მაგრამ მრავალფეროვანია შეცდომები რიგობითი რიცხვითი სახელების ციფრებით გამოხატვისას. ვხვდებით ასეთ შემთხვევებს:

მე-4-ხე, მე-4-ე, მე-4, 4-ე ან

მე-IV-ე, მე-IV, მე-IV-ხე და სხვ.

რიგობითი რიცხვითი სახელების სწორი წარმოთქმა და სწორი წერა მთლიანად ამ სახელთა სწორ წარმოებაზეა დამოკიდებული. ამიტომაცაა, რომ რიგობითი რიცხვითი სახელების წარმოებას და მის სწორად თქმას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს. მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ რიგობითი რიცხვითი სახელების არაბული ციფრებით გამოხატვისას ორივე მაწარმოებელი კი არაა საჭირო, არამედ მხოლოდ ერთი. თუ რიგობითი რიცხვითი სახელი მარტივი რაოდენობითი რიცხვითი სახელისაგან იწარმოება, მაშინ მას დაერთვის თავში მე (მე-5, მე-10, მე-20, მე-100). ასევე მე დაერთვის თავში სრული ოცეულების, სრული ასეულების და სრული ათასეულების შემცველსა და თერთმეტიდან — ოცამდე რთულ რიცხვით სახელებსაც (მე-15, მე-14, მე-200 და ა. შ.); ხოლო თუ რიგობითი რიცხვითი სახელი იწარმოება სხვა რთული რაოდენობითი რიცხვითი სახელისაგან; მაშინ მას ბოლოში დაერთვის ე: 25-ე, 150-ე 101-ე და ა. შ.

თუ რიგობით რიცხვით სახელს რომაული ციფრებით გამოვხატავთ, მაშინ ის არავითარ მაწარმოებლებს არ საჭიროებს. რომაული ციფრები ჩვეულებრივ რიგს აღნიშნავენ და არა რაოდენობას და ამიტომაც ის მაწარმოებლებს აღარ საჭიროებს.

რაოდენობითი რიცხვითი სახელები მართლწერის თვალსაზრისით რაიმე განსაკუთრებულს არ წარმოადგენს; იწერება ის ისე, როგორაც ისმის. მართლწერის საკითხიდან აქ აღსანიშნავია მხოლოდ ის, რომ რთული რიცხვითი სახელები ასამდე ერთად იწერება. სამოცდასამი, ორმოცდაცამეტი, ოთხმოცდაცხრამეტი და ა. შ., ასეულები და ათასეულები კი ცალკე. მაგ.: ათას ორას ორმოცდაორი, სამი ათას ოთხას ოცდახუთი და ა. შ.

წილობით რიცხვით სახელთაგან მართლწერის საკითხი მხოლოდ ნახევრის შესახებ დაისმის. ჩვეულებრივ წილობითი რიცხვითი სახელები უკავშირდებიან რაოდენობით რიცხვით სახელებსა თუ ზომა-წონის აღმნიშვნელ არსებით სახელებს კავშირით „და“. ითქმის და იწერება: ორი მთელი და სამი მეოთხედი, მეტრი და ორი მესამედი, კილო და ხუთი მერვედი და ა. შ. გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ „ნახევარი“. „ნახევარი“ უკავშირდღ უერთდება მთელს (იქნება ის რიცხვითი სახელი თუ ზომა-წონის აღმნიშვნელი არსებითი სახელი). ითქმის და იწერება: ერთ-ნახევარი, ხუთ-ნახევარი, თვე-ნახევარი, კილო-ნახევარი და ა. შ., ე. ი. გამოიყოფა იგი დეფისით, რაც და კავშირის ჩავარდნაზე მიუთითებს. უნდა ყოფილიყო: კილო და ნახევარი, თვე და ნახევარი, ერთი და ნახევარი და სხვ.

მართლწერის ამ საკითხების შესწავლისას ცოდნის განმტკიცებისა და შეთვისების შემოწმების მიზნით საჭიროა წერითი სავარჯიშოს ჩატარებაც: აღწერა, შინაარსის გადმოცემა თუ კარნახით წერა. ტექსტში უნდა იყოს ორთოგრაფები როგორც რიგობით, ისე წილობით რიცხვით სახელებზე.

რიცხვითი სახელი მეტყველებაში ჩვეულებრივ სხვა სახელის თანმხლებია. ის ახლავს ისეთ სახელს, რომლის დათვლაც შეიძლება. მაგ. ასი ბავშვი, სამი ხე, ორი მდინარე, ხუთი ფანქარი და ა. შ.; არ იხმარება ის ისეთ სახელთან, რომელიც არ დაითვლება; მაგალითად, არ შეიძლება ითქვას: სამი წყალი, ხუთი მარილი, ორი ლითონი და ა. შ., თუ ამ საგნებს არა აქვთ კონკრეტული მნიშვნელობა, ე. ი. არ გამოხატავენ სხვადასხვა წყალს, სხვადასხვა მარილს ან სხვადასხვა ლითონს. სამი წყალი შეიძლება ითქვას მხოლოდ მაშინ, თუ სხვადასხვა ქიმიური შემადგენლობის წყალთან გვაქვს საქმე. რიცხვითი სახელი მეტყველებაში (წინადადებაში) ჩვეულებრივ განსაზღვრებაა. მაგ. ორი ფანქარი — ორი განსაზღვრებაა, განსაზღვრავს ფანქარს რაოდენობის მიხედვით. მესამე კლასი — მესამე განსაზღვრებაა კლასისა და ა. შ. ესაა მისი ძირითადი ფუნქცია მეტყველებაში, მაგრამ ეს არაა მისი ერთადერთი ფუნქცია. ზოგჯერ რიცხვით სახელს სხვა ფუნქციაც აქვს დაკისრებული — ქვემდებარის ან დამატების გამოხატვა. მაგ.: წინადადებაში „ხუთი მეტია სამზე ორით“. აქ „ხუთი“ ქვემდებარეა, ხოლო „სამზე“ და „ორით“ — უბრალო დამატებები. ან: „ორს მივუმატოთ სამი“ (ჩვენ მივუმატოთ ორს (მას) სამი (იგი). აქ „ორს“ ირიბი დამატებაა, „სამი“ კი — პირდაპირი).

გვხვდება იგი შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილადაც; მაგალითად: ორჯერ ორი ოთხია. ოთხია — შედგენილი შემასმენელია (ოთხი არის).

ასეთი ნიმუშების ანალიზით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება რიცხვითი სახელი წინადადებაში და მისი ფუნქცია.

რიცხვითი სახელთა მართლწერილობის

არსებითისა და ზედსართავი სახელების შესწავლის შემდეგ რიცხვით სახელთა ბრუნების სწავლება რაიმე სიძნელეს არ შეიცავს. ბრუნების თვალსაზრისით ის სავსებით მიჰყვება ზედსართავებს.

რიცხვით სახელთა ბრუნების სწავლებისას ყურადღება მხოლოდ რიცხვით სახელთა თავისებურებების შესწავლაზე უნდა გამაჩვილდეს. ეს თავისებურებანია:

1) რიცხვით სახელებს ჩვეულებრივ არა აქვს წოდებითი ბრუნვის ფორმა. არ ითქმის ხუთო, ასო, ორო და ა. შ.

2) რაოდენობით რიცხვით სახელებს არ გააჩნიათ ებიანი მრავლობითი.

3) რიცხვითი სახელი არც თვითონ ღებულობს ებიან მრავლობითს და არც რიცხვით სახელთან დაკავშირებული არსებითი სახელი დაისმის ამ მრავლობითში; მაგალითად: არ ითქმის და არ იწერება „ხუთი მოწაფეები“, არამედ „ხუთი მოწაფე“, „ათი ფანქარი“ და სხვ. არ დაისმის მრავლობითში სახელი, თუ მას ახლავს განსაზღვრებად გაურკვეველი რიცხვითი სახელი; მაგალითად: ბევრი მოწაფე (და არა: ბევრი მოწაფეები), მრავალი წიგნი და ა. შ.

სათანადო ნიმუშებზე ვარჯიშობით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ რიცხვით სახელთან არსებითი სახელი მრავლობითის ებ ფორმატის დართვას აღარ საჭიროებს, რადგანაც მის რაოდენობას, იმას, რომ ის ერთზე მეტია, რიცხვითი სახელი გამოხატავს. კიდევ მეტიც, ებ ფორმატი აღნიშნავს

სახელში მრავლობითს და მიგვივითებს, რომ ის ერთზე მეტია, მაგრამ არ გვიჩვენებს კონკრეტულად რამდენია: ორი, ათი თუ ასი; არსებითის მსაზღვრელად წარმოდგენილი რაოდენობითი რიცხვითი სახელი კი კონკრეტულად ასახელებს რაოდენობას; გვიჩვენებს, თუ რამდენია ის. ამიტომაცაა, რომ ითქმის და იწერება არა სამი კაცები, არამედ სამი კაცი. ცალკე აღებულ არსებით სახელს, თუ გინდ იგივე „სამი კაცი“ იქნეს, ვიტყვი „კაცები“, მაგრამ საკმარისია სახელს გაუჩნდეს წინ რიცხვითი სახელი, რომ მრავლობითობის აღნიშვნის საჭიროება მოიხსნას.

არსებითმა სახელმა რიცხვითთან ერთად შეიძლება მხოლოდ ნ/თანაინი მრავლობითი მიიღოს; მაგალითად, „გუშინ შეიღნი გურჯაანელი“ და სხვ. მაგრამ ესეც მეტად იშვიათია.

რიცხვითი სახელის ამ თავისებურებაზე ყურადღების გამახვილება აუცილებელია, რადგანაც მას პრაქტიკული (მართლწერის) მნიშვნელობა აქვს. ამიტომაც ცოდნის გასამტკიცებლად და მიღებული ცოდნის ჩვევად გადაქცევისათვის საჭიროა ვარჯიშობა:

1) სათანადოდ შერჩეული ტექსტის გარჩევა და გარკვევა რიცხვითი და არსებითი სახელის რიცხვში შეთანხმებისა;

2) მრავლობით რიცხვში დასმულ არსებით სახელთა წინ რაოდენობით რიცხვით სახელთა მიწერა და ტექსტში სათანადო ცვლილების შეტანა;

3) ასეთი მოთხრობის მოკლე შინაარსის გადმოცემა (წერილობით), რომელშიაც მსაზღვრელად გამოყენებული იქნება რაოდენობითი რიცხვითი სახელები.

ნაცვალსახელის სწავლება

ნაცვალსახელის სწავლების მნიშვნელობა

ნაცვალსახელის სწავლებას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს. ნაცვალსახელის შესწავლა აიარაღებს მოსწავლეებს გრამატიკული მოვლენების გარკვეული ცოდნითა და სათანადო ჩვევებით, ამდიდრებს მათს ზეპირსა და წერით მეტყველებას ახალი სიტყვებითა და გამოთქმებით. ნაცვალსახელთა ცოდნა და მათი მართებული გამოყენება მეტყველებაში აზრს ზღის უფრო ზუსტს, მოქნილსა და გასაგებს. ნაცვალსახელის შესწავლასთან დაკავშირებულია არა ერთი სტილისტიკური, მართლწერისა და მართლმეტყველების საკითხი. შეიძლება ითქვას, რომ არც ერთი მეტყველების ნაწილი არ იძლევა სტილისტიკურ საკითხებზე მუშაობის იმდენ შესაძლებლობას, რამდენსაც ნაცვალსახელი.

სწავლების თვალსაზრისით ნაცვალსახელი ერთი ურთულესი და უძნელესი მეტყველების ნაწილთაგანია. ეს სირთულე და სიძნელე გამომდინარეობს როგორც მისი სემანტიკური, ისე მორფოლოგიური თავისებურებებისა და მრავალფეროვნებისაგან. ეს თავისებურებანია:

1) ნაცვალსახელი არაა ისეთი თავისთავადი მნიშვნელობის მქონე მეტყველების ნაწილი, როგორცაა არსებითი, ზედსართავი ან რიცხვითი სახელი.

ნაცვალსახელი კი არ ასახელებს საგანს, თვისებას თუ რიცხვს, არამედ მხოლოდ მიუთითებს ამა თუ იმ საგანზე, თვისებასა თუ რიცხვზე. როდესაც არსებითი სახელის „კაცი“ ნაცვლად ვამბობთ „ის“, „მან“ და ა. შ., ეს საგნის დასახელება კი არაა, არამედ მიითებება საგანზე, კაცზე. ასევე „ასეთი, ისეთი,

იხილეთ და სხვ. უწყულოდ კი არ ასახელებს საგნის თვისებას, იხილეთ, ათაგედ მიუთითებს მხოლოდ ამ ნიშანზე, თვისებაზე.

2) ნაცვალსახელი მეტყველებაში მრავალგვარი ფუნქციის მქონეა. ის ზან არსებითი სახელის ფუნქციით წარმოვედგება და მიუთითებს საგანზე, ზან — ზედსართავისა, ზან რიცხვითისა და ა. შ.

3) ამის გამო მრავალფეროვანია მისი როლიც მეტყველებაში. წინადადებაში ის შეიძლება იყოს ქვემდებარე, დამატებაც, განსაზღვრებაც და წინადადების სხვა წევრიც. და იშვიათი როდია ისეთი შემთხვევა, როდესაც ერთი და იგივე ნაცვალსახელი ზან ქვემდებარეა, ზან დამატება, ზანაც განსაზღვრება (ჩვენებითი, განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი და სხვ.) და ა. შ.

4) თუ რომელიმე არსებით სახელს (მაგ. ხე, ქვა, წიგნი, ბავშვი) ერთი რომელიმე კონკრეტული საგნის აღნიშვნა აქვს დაკისრებული ან ამა თუ იმ ზედსართავს (მაგ. ლამაზი, შავი, ბრტყელი) დაკისრებული აქვს აღნიშნოს ესა თუ ის კონკრეტული თვისება, სხვა მდგომარეობაა ნაცვალსახელთან. ნაცვალსახელი ის (ეს, იგი) ერთგვარად მიუთითებს აღამიანებზეც, ქვაზეც, მდინარეზედაც და სხვ. ნაცვალსახელის ლექსიკური მნიშვნელობა უფრო ზოგადია, თუმცა ზოგ შემთხვევაში ის არც კონკრეტულობასაა მოკლებული.

ნაცვალსახელთა ამ სემანტიკურ მრავალფეროვნებას უკავშირდება მისი მორფოლოგიური მრავალფეროვნებაც.

ზოგი ნაცვალსახელი (განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი და სხვ.) ფორმის მიხედვით არსებით სახელებს მიჰყვება, ზოგი — ზედსართავს (კუთვნილებითი), ზოგიც სრულიად უბრუნველია (მე, შენ, ჩვენ, თქვენ, თვით, თვითონ) ან ფორმანაკლულია (ვინ? და მისგან წარმოქმნილი უარყოფითი ნაცვალსახელები: არავინ, ნუვინ, ნურავინ), ზოგიც ბრუნებისას მთელ რიგ თავისებურებებს იჩენს (ჩვენებითი: ეს, ეგ, ის, იგი და სხვ.).

ამგვარად, „ნაცვალსახელები, როგორც სიტყვათა განსაკუთრებული ლექსიკური ტიპი, მოკლებული არიან არა მხოლოდ გრამატიკულ, არამედ ლექსიკურ-სემანტიკურ ერთიანობასაც კი“¹.

თუ ამას დავუმატებთ ნაწილაკების დართვით გამოწვეულ მთელ რიგ სირთულეებს, მაშინ ცხადი გახდება ის მრავალფეროვნება, რაც ქართული ნაცვალსახელის დამახასიათებელია. ქართული ნაცვალსახელის ყველა ამ თავისებურების შესწავლას დიდი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს.

ნაცვალსახელის რაობა

ნაცვალსახელის რაობის შესწავლას წინ უნდა უსწრებდეს შესწავლილ მეტყველების ნაწილთა (არსებითის, ზედსართავისა და რიცხვითი სახელების) განმეორება ზოგადად. განმეორებისას საჭიროა განსაკუთრებით გაიხაზოს ამ მეტყველების ნაწილთა განსაზღვრელობა, კონკრეტული საგნის, თვისებისა თუ რიცხვის აღნიშვნა. ამას იმისათვის აქვს მნიშვნელობა, რომ ამ მეტყველების ნაწილებთან შეპირისპირებით მოსწავლეთათვის გასაგები გავხადოთ ნაცვალსახელთა შედარებითი განუსაზღვრელობა.

ნაცვალსახელის რაობის გასაცნობად სანიმუშო-საილუსტრაციო ტექსტი

¹ В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр. 325.

ისეთი უხდა იყოს, როდელშიაც ხაცვალსახელის ძირითადი დამახასიათებელი (სახელის ნაცვლად ხმარება) კარგად იქნება გამოვლენილი, მაგალითად: „თინა მოსწავლეა. ის მეათე კლასშია. ზაფხულზე თინამ კოლმეურნეობაში 60 შრომადღე გამოიმუშავა. ამდენი შრომადღე არც ერთ მის ამხანაგს არ გამოუმუშავებია. თინა სკოლაშიაც ბეჭითი მოსწავლეა. ასეთი მოსწავლე ყველას უყვარს“.

ტექსტის ანალიზისას ყურადღება გამახვილდება ნაცვალსახელებზე და გაირკვევა, რომელი მეტყველების ნაწილის ნაცვლადია იგი ნახმარი; მაგალითად: ის ნახმარია არსებითი სახელის თინას ნაცვლად. ასევე გაირკვევა ამდენი მეოთხე წინადადებაში — რიცხვითი სახელის ნაცვლად, ხოლო ასეთი (მეექვსე წინადადებაში) — ზედსართავი სახელის ბეჭითის ნაცვლად.

განსაზღვრა ნაცვალსახელისა შეიძლება მიეცეს ნაწილ-ნაწილ, ცალკეული წინადადების ანალიზის საფუძველზე, ხოლო მთლიან ფორმულირებას ნაცვალსახელის რაობისას ბოლოს ვამბობთ: „სიტყვას, რომელიც სახელების (არსებითის, ზედსართავისა და რიცხვითის) ნაცვლად იხმარება, ნაცვალსახელი ეწოდება“. აქვე ხდება ტერმინის „ნაცვალსახელის“ ახსნა და განიმარტება მისი მნიშვნელობა (ნაცვალი, მაგიერი სახელებისა: არსებითის, ზედსართავის, რიცხვითისა).

სათანადო ვარჯიშობისა და საკითხში კარგად გარკვევის შემდეგ უნდა გავაცნოთ, რომ ნაცვალსახელს ზოგჯერ დამოუკიდებელი მნიშვნელობაც აქვს; მაგალითად: „ეს მოსწავლე ხუთოსანია, ის კი ოთხოსანი“. აქ ნაცვალსახელები ეს და ის სხვა სახელს თუ სახელებს (არსებითს, ზედსართავს, რიცხვითს) კი არ ცვლის, არამედ მიუთითებს მხოლოდ სავნის სიახლოვესა თუ სიშორეზე (ეს მოსწავლე, ის მოსწავლე). ასევე თავისთავადი, დამოუკიდებელი მნიშვნელობისა ნაცვალსახელები: თვით, თვითონ, ყველა, სხვა და ა. შ. სწორედ ამიტომაცაა სახელმძღვანელოში ასეთი განსაზღვრა: „ნაცვალსახელი არის სიტყვა, რომელიც სახელების ნაცვლად იხმარება გარკვეულ შემთხვევაში“ (ხაზი ჩვენია. მ. თ.).

ნაცვალსახელის მნიშვნელობის, რაობის გარკვევისა და მისი განსაზღვრის დაზუსტების შემდეგ გაირკვევა ნაცვალსახელთა არაკონკრეტულობა მეტყველებაში.

ეს შეიძლება სხვადასხვა ხერხით ჩატარდეს, მაგ., სხვადასხვა სახელის ნაცვლად (ადამიანის, ცხოველის, ფრინველის, მცენარის თუ სხვ.) ერთი და იმავე ნაცვალსახელის შენაცვლებით; მაგალითად, ის.

„ეჰ, მარტო ერთი იმ ზღაპრებისა
ღვიძლ დედასავეთ მე შემეთვისა!
ის მე ბევრს რასმე გულს ჩამძახებდა,
ხან მომაღხენდა, ხან მაღონებდა..“

აქ ის ზღაპარზე მიუთითებს, მაგრამ

„არსენა ჩვენი, ის მხნე არსენა,
ჩვენამდის, მშაო, ზღაპრად მოსული,
ის იყო ჩემი ჯავრი და ლენა,
ის იყო ჩემი გული და სული“.

ის არსენაზე მიუთითებს.

ასეთი მუშაობა მოსწავლეთათვის ნათელყოფს, რომ ის ნაცვალსახელი არ განასხვავებს სულიერსა და უსულოს, საკუთარსა თუ საზოგადოს. ის არა რა-

მელიმე კონკრეტულ სახელზე (ადამიანზე, ცხოველზე, ფრინველზე თუ სხვ.) მიუთითებს, არამედ საერთოდ სახელზე, მისი მნიშვნელობა ზოგადია.

დაფაზე დაიწერება ასეთი წინადადებები: „სულხან-საბა ორბელიანი დაიბადა 1658 წ. ის ცნობილი მეიგავეა“.

პირველ რიგში გაირკვევა, რომ ნაცვალსახელი ის მეორე ფრაზაში ცვლის (მიუთითებს) საკუთარ არსებით სახელს „სულხან-საბა ორბელიანს“. შემდეგ პირველი წინადადება იფარება და ირკვევა, რომ მეორე წინადადებამ უკვე დაკარგა კონკრეტულობა, გაურკვეველი ხდება, თუ ვინაა ეს „ის“, ვინ იყო კარგი მეიგავე.

მხატვრულ ლიტერატურაში მრავლად მოიპოვება მსგავსი ნიმუშები. ამისათვის განსაკუთრებით დიდ მასალას იძლევა ი. ჰენკევიცის „რამდენიმე სურათი ანუ ეპიზოდი ყაჩაღის ცხოვრებიდან“; მაგალითად:

„ის მე ბევრს რასმე გულს ჩამძახებდა,
ხან მომალხენდა, ხან მალონებდა“.

„ის იყო ჩემი ჯავრი და ლხენა,
ის იყო ჩემი გული და სული“ და სხვა.

ამ ფრაზების კითხვისას პირველ რიგში გაირკვევა, თუ რამდენად გასაგებია აზრი: რა არის ეს ის, რაც გულს ჩამძახებდა, ხან მომალხენდა და ხან დაალონებდა. შემდეგ — საიდანაა აღებული ეს ფრაზა, რის ნაცვალადაა აქ ნახმარი ნაცვალსახელი ის და სხვ.

ტექსტზე ასეთი მუშაობის მნიშვნელობა მრავალმხრივია: 1) იგი გასაგებს ხდის მოსწავლეთათვის, რომ ნაცვალსახელის მნიშვნელობა იმ სიტყვასთან დაკავშირებით ირკვევა, რომლის ნაცვალადაცაა ნახმარი ან რომელზედაც მიუთითებს. 2) იგი აჩვენებს მოსწავლეთ ტექსტზე მუშაობას, უვითარებს ძიებისა და დაკვირვების უნარს. მოსწავლემ უნდა ამოიცნოს, რომელი ნაწარმოებიდანაა აღებული ნაწყვეტი, რის ნაცვალადაა ნახმარი, რა სიტყვაზე, სახელზე მიუთითებს ნაცვალსახელი, როგორია მისი მნიშვნელობა ამ სახელისაგან დამოუკიდებელი, სახელთან დაკავშირებით და სხვა. ასეთი მუშაობა ხელს უწყობს ცოდნის განმტკიცებასა და ნაცვალსახელის რაობის დაზუსტებას.

ნაცვალსახელთა ჯგუფები შინაარსის მიხედვით

ნაცვალსახელები სემანტიკურად, შინაარსობრივად რამდენიმე ჯგუფისაგან შედგება.

სწავლებისას ნაცვალსახელთა ეს ჯგუფები ორად უნდა გაიყოს: ა) ძირეული, დამოუკიდებელი ნაცვალსახელები და ბ) წარმოქმნილი.

ძირეული, დამოუკიდებელი ნაცვალსახელები: პირისა, ჩვენებითი, კითხვითი და განსაზღვრებითი; დანარჩენი ნაცვალსახელები კი წარმოქმნილია. პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვისაგან იწარმოება კუთვნილებითი ნაცვალსახელები; მაგალითად: მე-ს ნათესაობითია — ჩემ, აქედან კუთვნილებითი ნაცვალსახელია ჩემი; ეს — ნათესაობითია — ამის, აქედან კუთვნილებითი — ამისი; ის — იმის — იმისი და ა. შ. კითხვითი ნაცვალსახელებისაგან იწარმოება: ა) ც(ა), ნაწილაკის დართვით მიმართებითი ნაცვალსახელები: ვინც, რაც, რომელიც და ა. შ.; ბ) მე და ლც(ა) ნაწილაკების დართვით — განუსაზღვრელობითი: ვინმე, რამე, რომელიმე; ვინღაც (ვილაც), რაღაც,

რომელიდაც და ა. შ. გ) არა, ვერა, ნუ, ნურა ნაწილაკების დართვიორ. — უარყოფითი: არავინ, არარა, ნუვინ, ნურა, ნურავინ, ნურარა და სხვ. სწავლებისას ნაცვალსახელთა ჯგუფების თანამიმდევრობაში დატულია წარმოების პრინციპი. ეს იმავე დროს სისტემატურობის პრინციპიცაა — ძირეული ნაცვალსახელის შესწავლა, მისი საფუძვლიანი ცოდნა, აადვილებს და გასაგებს ზღის წარმოქმნილთა ათვისებასაც.

ამგვარად, ნაცვალსახელთა ჯგუფების თანამიმდევრობა სწავლებისას ასეთია: პირის, ჩვენებითი, კუთვნილებითი, კითხვითი, მიმართებითი, განუსაზღვრებლობითი, უარყოფითი და განსაზღვრებითი.

განსაზღვრებითის ბოლოს გადატანა გამართლებულია შემდეგეთა: განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი შინაარსით ძნელი მისაწვდომია მოსწავლეთათვის. მათთვის ძნელი გასაგები ხდება, თუ რატომაა: სხვა, ყველა, ყოველი და ა. შ. განსაზღვრებითი. ამის მიწვდომა მოსწავლეთათვის მხოლოდ განუსაზღვრებლობითან დაპირისპირებით ხდება გასაგები. ამდენად ის განუსაზღვრებლობითის შემდეგ უნდა გაეცნოს. ამასთანავე განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები თუმცა რაოდენობით მეტად მცირერიცხოვანია (სულ ხუთიოდე — სხვა, თვით (თვითონ), ყველა, ყოველი, თითოეული), მაგრამ ფორმის მიხედვით მეტად მრავალფეროვანი და თან თავისებურიც. ზოგი ამთგანი უბრუნველია (თვით, თვითონ), ზოგი თანხმოვანფუძიან უკუმშველ სახელთა მსგავსად იბრუნვის (თითოეული), ზოგი კუმშვადის მსგავსად (ყოველი), ზოგი კვეცადს მიჰყვება (სხვა) და ზოგი უკვეცელს (ყველა), ე. ი. თითოეული მათგანი თავისებურად იბრუნვის. ამავე დროს განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი ძირეული, დამოუკიდებელი ნაცვალსახელია და არა წარმოქმნილი და თან ისეთი, რომლისაგან არც ერთი ნაცვალსახელი არ იწარმოება.

ამ რიგის მიხედვით მასწავლებელს შესაძლებლობა აქვს ამა თუ იმ ძირეულ ნაცვალსახელს დაუკავშიროს მისგან წარმოქმნილი სხვა ნაცვალსახელი. ძირეული და წარმოქმნილი ნაცვალსახელების შეპირისპირება და საერთო და განმასხვავებელი ნიშნების გამოყოფა მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის ახალი ჯგუფის წარმოებას; მაგალითად: კითხვითი ნაცვალსახელების ვინ, რა, რომელი და სხვათა შეპირისპირებით მიმართებით ან განუსაზღვრებლობით ნაცვალსახელებთან გაირკვევა, რომ მიმართებითი ნაცვალსახელები (ვინც, რაც, რომელიც) იგივე კითხვითი ნაცვალსახელებია ც(ა) ნაწილაკდართული, განუსაზღვრებლობითი კი მე, ლაც (ა) ნაწილაკდართული (ვინ-ლაც — ვილაც, რა-ლაც; ვინმე, რომელიმე) და ა. შ.

განუსაზღვრებლობით ნაცვალსახელთა გაცნობასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის ისიც უნდა გავხადოთ გასაგები, რომ ამ ნაცვალსახელთაგან განკერძოებით დგას „ერთი“ და „კაცი“ ნაცვალსახელები.

თავისი წარმოშობითა და ლექსიკური მნიშვნელობით არც ერთი ამთგანს არაა ნაცვალსახელი. „კაცი“ არსებითი სახელია, ხოლო „ერთი“ რაოდენობითი რიცხვითი სახელი. მაგრამ რიგ გამოთქმებში ეს სიტყვები იცვლიან თავის უშუალო მნიშვნელობას და ახალი ფუნქციით — განუსაზღვრებლობითი ნაცვალსახელის ფუნქციით გვევლინებიან; მაგალითად: „მაგას კაცმა უთუოდ უნდა მოსთხოვოს პასუხი“ (ა. შანიძე). ამ გამოთქმაში „კაცმა“ აღნიშნავს არა არსებით სახელს — კაცი, არამედ განუსაზღვრელ ნაცვალსახელს „ვილაცამ“, „ვინმემ“.

ასევე გამოთქმაში „იყო და არა იყო რა, იყო ერთი კაცი“. აქ „ერთი“ რაოდენობაზე კი არ მიგვითითებს, არამედ აღნიშნავს განუსაზღვრელ ნაცვალსახელს „ვილაც“ („იყო და არა იყო რა, იყო ვილაც კაცი“).

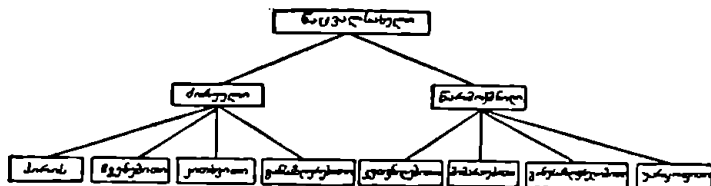
განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელისაგან „კაცი“ იწარმოება უარყოფითი ნაცვალსახელი „არაკაცი“ (არავინ) „არა“ ნაწილაკის დართვით.

ნაცვალსახელთა შინაარსობრივი ჯგუფების შესწავლასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, თუ რომელი ნაცვალსახელი რომელი მეტყველების ნაცვალად იხმარება: არსებითის ნაცვალად თითქმის ყველა ჯგუფის ნაცვალსახელი გამოიყენება, ძირითადია კი პირის, მიმართებითი და განსაზღვრებითი. ზედსართავისა და რიცხვითის ნაცვალად კი უმთავრესად კუთვნილებითი, ჩვენებითი და განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელებია და ა. შ. იმის გასარკვევად, თუ რომელი ნაცვალსახელი რომელი მეტყველების ნაცვალადაა ნახმარი, შეიძლება კითხვების გამოყენება. ჩვეულებრივ არსებითის შემცველი ნაცვალსახელი უპასუხებს არსებითი სახელის კითხვაზე ვინ? რა? (ის, შენ, სხვა...), ზედსართავისა — ზედსართავის კითხვაზე — როგორი? რანაირი? (ასეთი, ამნაირი...), რიცხვითისა — რიცხვითი სახელის კითხვაზე — რამდენი? (ამდენი, იმდენი...)¹

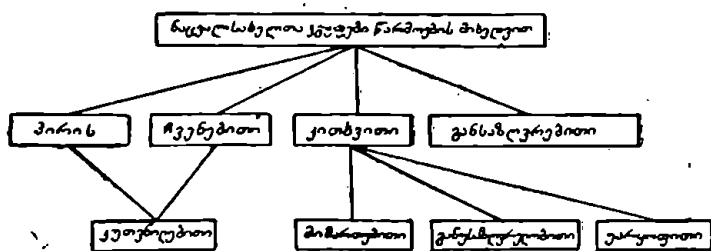
კითხვების გამოყენებას სხვა მხრივაც აქვს მნიშვნელობა. კითხვებით არა მარტო ირკვევა ესა თუ ის ნაცვალსახელი ამა თუ იმ შემთხვევაში რომელი მეტყველების ნაცვალადაა ნახმარი, არამედ გასაგებს ხდის მოსწავლეთათვის ნაცვალსახელის რაობას, ამტკიცებს ცოდნას საერთოდ სახელების შესახებ, უვითარებს ჩვევას კითხვების მართებულად შერჩევისა და სხვ.

ნაცვალსახელთა ჯგუფების შესწავლასთან დაკავშირებით შეიძლება მიეცეს სქემები. სქემა შეიძლება სხვადასხვა სახისა გაკეთდეს. მაგალითად: ნაცვალსახელთა ძირითადი ჯგუფები (იხ. სქემა № 1 და № 2).

სქემა № 1

სქემა № 2

¹ თ. ს. მ. ი. შ. ი. ლ. ი, ნაცვალსახელის სწავლება სკოლაში, 1958, გვ. 40.

ნაცვალსახელის რაობა და ჭგუფები შესწავლილად ჩაითვლება, თუ მოსწავლე განმარტავს ნაცვალსახელს, გაარკვევს (ტექსტის მიხედვით) რომელი ნაცვალსახელი რომელ სახელზე მიუთითებს, ერკვევა ნაცვალსახელთა ჭგუფებში, გამოყოფს ნაცვალსახელს მეტყველებიდან და ახასიათებს მას. ამავდროს შეუძლია ამა თუ იმ ჭგუფის ნაცვალსახელზე საილუსტრაციო ნიმუშების მოტანა და მათი ანალიზიც.

ნაცვალსახელი წინადადებაში

ნაცვალსახელი წინადადებაში წარმოგვიდგება წინადადების თითქმის ყოველ წევრად: ქვემდებარედ, სხვადასხვა სახის დამატებად, გარემოებად, შემასმენლის სახელად ნაწილად და სხვ.

ნაცვალსახელის ფუნქციის გაცნობა მოხდება სათანადოდ შერჩეულ წინადადებათა ანალიზით. ცხადია, ყველა ჭგუფის ნაცვალსახელის ყოველგვარი ფუნქციის გარკვევა ვერ მოხერხდება. ხშირად ერთი და იგივე ნაცვალსახელი ხან ქვემდებარე ან დამატებაა, ხან განსაზღვრება; მაგალითად: ის მოვიდა — ის ქვემდებარეა; ის დაასაჩუქრეს — ის დამატებაა; ის მოწაფე გამოიძახეს — ის განსაზღვრებაა.

მიუხედავად ამ მრავალფეროვნებისა, ამა თუ იმ ჭგუფის ნაცვალსახელს მაინც აქვს მეტყველებაში თავისი ძირითადი ფუნქცია; მაგალითად: პირის ნაცვალსახელის ძირითადი ფუნქცია მეტყველებაში ქვემდებარე-დამატების როლის შესრულებაა. „ის მე ბევრს რასმე გულს ჩამძახოდა“. აქ პირის ნაცვალსახელებია ის და მე. ის ქვემდებარეა, მე — დამატება (ირიბი). წინადადებაში „მასწავლებელმა დღეს მე გამოიძახა“ — მე პირდაპირი დამატებაა. „ეს წიგნი ჩემთვის იყიდეს“ — ჩემთვის უბრალო დამატებაა.

ჩვენებითი ნაცვალსახელი იხმარება როგორც ქვემდებარე-დამატების, ისე განსაზღვრების მნიშვნელობით; მაგალითად: „ეს მოხდა ოციოდე წლის წინათ“ — ეს ქვემდებარეა. მაგრამ წინადადებაში „ეს ცხენიც, ძამო, ჩემთან შეზრდილა“ — ეს განსაზღვრებაა.

ასეთივე დანიშნულებისაა მეტყველებაში განუსაზღვრელობითი, მიმართებითი, განსაზღვრებითი და უარყოფითი ნაცვალსახელებიც; მაგალითად: „ეს ყველამ ვიცით, რომ მგლები გაუშამლარნი არიან“. აქ განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი ყველამ ქვემდებარეა (ეს დამატებაა), მაგრამ წინადადებაში „პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!“ ყველა — განსაზღვრებაა; „ყველასათვის კარგი მსურს, ბოროტების მტერი ვარ“ — აქ ყველასათვის უბრალო დამატებაა.

კუთვნილებითი ნაცვალსახელი მეტყველებაში ჩვეულებრივ განსაზღვრებაა. „ჩვენი ხუმრობა, მღერა, სიცილი ხეზედა მძინარ ფრინველს აფრთხოდა“ — ჩვენი განსაზღვრებაა. ესაა მისი ძირითადი, მაგრამ არა ერთადერთი ფუნქცია. ხშირად ის წინადადების სხვა წევრადაც წარმოგვიდგება. მაგალითად: „მე ჩემი მომეც, შენ შენი გქონდეს“ (ი. ჭავჭავაძე), აქ ჩემი და შენი ნაცვალსახელები დამატებებია. წინადადებაში „ეს წიგნი ჩემია“, ჩემია შედგენილი შემასმენელია (ჩემი არის).

ამ სახითვე გაირკვევა სხვა ნაცვალსახელთა ფუნქციაც მეტყველებაში და გაკეთდება დასკვნა, რომ მათი ფუნქცია მეტად მრავალფეროვანია.

ცოდნის განმტკიცებისა და ნაცვალსახელთა მეტყველებაში გამოყენების (მნიშვნელობის) გასარკვევად საჭიროა ტექსტის ანალიზი და გარკვევა ამა თუ იმ ნაცვალსახელის დანიშნულებისა.

სტილისტიკის საკითხები ნაცვალსახელის სწავლებასთან დაკავშირებით

ნაცვალსახელი საკმაოდ დიდ მასალას იძლევა სტილზე მუშაობისათვის. ერთგვარად უვარგისს, მოუქნელსა და გაუგებარს ზღის მეტყველებას როგორც ზედიზედ გამოყენება ნაცვალსახელისა, ისე მისი სრულიად გამოუყენებლობაც. ცნობილია, რომ, თუ ნაცვალსახელი დაშორებულია იმ სიტყვას, რომლის ნაცვალადაცაა ნახმარი ან რომელზედაც მიუთითებს, მაშინ ის აზრს აბუნდოვანებს. ზოგჯერ კი ნაცვალსახელის უმართებულოდ ხმარება სრულიად ამახინჯებს აზრს.

ამიტომაც ნაცვალსახელთა სწავლებისას აუცილებელია საგანგებოდ გამახვილდეს ყურადღება სტილისტიკის საკითხებზე: საუარჯიშოდ აღებული უნდა იქნეს ისეთი ტექსტი, რომელშიაც ზედიზედ იქნება გამოყენებული არსებითი სახელები, რომ მოსწავლეთათვის გასაგები გავხადოთ ნაცვალსახელის მნიშვნელობა მეტყველებაში; მაგალითად:

რაფიელ მარსთავი 1

რაფიელ ერისთავი დაიბადა 1824 წელს სოფ. ქისტაურში. შეიდი წლის რაფიელს დედამ ასწავლა წერა-კითხვა. 1834 წელს რაფიელი თელავის სამაზრო სასწავლებელში მიაბარეს. რაფიელმა აქ ოთხი წელი დაყო. შემდეგ რაფიელი შუამთის მონასტრის სკოლაში მიაბარეს. რაფიელი აქ ლექსის თხზვაშიც ვარჯიშობდა. 1839 წ. რაფიელი კეთილშობილთა სასწავლებელში შეიყვანეს. სასწავლებელი რაფიელმა 1845 წელს დაამთავრა, 1846 წ. რაფიელმა დაიწყო მუშაობა.

ტექსტის განხილვა-ანალიზით გაირკვევა მისი სტილისტიკური უვარგისობა, რომ არსებით სახელთა ზედიზედ ხმარება და ნაცვალსახელთა სრულიად უგულებელყოფა ენას მოუქნელს, სტილისტიკურად გაუმართავს ზღის. მოსწავლეებს დაევალებათ ასეთი ტექსტის შესწორება: ზოგიერთ სახელთა ნაცვალად ნაცვალსახელის გამოყენება.

მაგრამ მის გამოყენებაშიაც საჭიროა ზომიერების დაცვა. ნაცვალსახელთა მოჭარბებით ხმარებაც ასეთსავე გავლენას ახდენს მეტყველებაზე — მოუქნელსა და ბუნდოვანს ზღის მას; მაგალითად:

სულხან-საბა ორბელიანი 2

სულხან-საბა ორბელიანი დაიბადა 1658 წ. ის ცნობილია, როგორც შესანიშნავი შეიგავე. მის კალამს ეკუთვნის იგავ-არაკთა კრებული „წიგნი სიბრძნე-სიცრუისა“. ეს წიგნი დაწერილია მშვენიერი ენით. თავის იგავ-არაკებში ის კიცხავს აღამიანის ეუღ თვისებებს... ის მწერლობასთან ერთად დიდ სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობასაც ეწეოდა. ის გარდაიცვალა 1725 წელს. ის დასაფლავებულია მოსკოვის მახლობლად.

1 ტექსტი აღებულია V კლასის ლიტერატურის სახელმძღვანელოდან და გადაკეთებულია მისნობრივად.

2 იქვე.

ტექსტის ანალიზი და მასში ცვლილების შეტანა მოსწავლეთათვის ნათელყოფს, რომ კარგი სტილისათვის აუცილებელია არსებით სახელთა და ნაცვალსახელთა გეგმაზომიერად გამოყენება. ერთის ან მეორის მოჭარბებით ან არა თავის ადგილას ხმარება სტილს უვარგისს ხდის. •

არაიშვიათია შემთხვევა ნაცვალსახელთა ზედმეტად ხმარებისა, განსაკუთრებით მოსწავლეთა მეტყველებაში; მაგ. „მასწავლებელმა რომ დამინახა, ის შემეკითხა“. „აკაკი სკოლაში რომ შეიყვანეს, ის გაოცდა“. „ა. წერეთელი, როდესაც სოფელში ცხოვრობდა, ის ხშირად თამაშობდა სოფლის ბავშვებთან“ და სხვ. ამ ფრაზებში ის ნაცვალსახელები ზედმეტადაა ნახმარი.

ზოგჯერ ნაცვალსახელთა უმართებულოდ ხმარება აზრს გაუგებარს ხდის. მაგალითად: „პატარა აკაკი მშობლებმა ძიძას მიიბარეს აღსაზრდელად. მან მეტად შეიყვარა ის“. აქ ნაცვალსახელები აზრს ბუნდოვანსა და გაუგებარს ხდის — ვინ შეიყვარა, აკაკიმ ძიძა თუ ძიძამ — აკაკი? ნაცვალსახელთა ასე უმართებულოდ ხმარების არა ერთი შემთხვევა შეიძლება ამოვკრიბოთ მოსწავლეთა წერითი თუ ზეპირი მეტყველებიდან.

განსაკუთრებით ხშირია შემთხვევები პირველი პირის ნაცვალსახელის მე-ს არასაპირობისამებრ ხმარებისა; მაგ. „მასწავლებელმა გამომიძახა და მე მკითხა გაკვეთილი“, ან „დღეს მე კინოში ვიყავი“ და სხვ. აქ მე სრულიად ზედმეტია. ამგვარი ფრაზების ანალიზით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ ზმნის პირველი პირის ფორმებთან ნაცვალსახელი მე მაშინ იხმარება, როცა მასზე მოდის ლოგიკური მახვილი, როდესაც ის აუცილებელია დაპირისპირებული აზრების გადმოსაცემად; მაგ., წინადადებაში „დღემ მე დამავალა ყური მეგლო პატარა დისათვის“, აქ მე ჩვეულებრივ მეტყველებაში ზედმეტია, მაგრამ თუ მასზე მოდის ლოგიკური მახვილი, თუ ის გადმოგვეცემს, რომ მე დამაბარა და არა სხვას, როდესაც ის უპირისპირდება სხვა პირს — მეორეს ან მესამეს, მაშინ მე აუცილებელია. სხვა შემთხვევაში კი მისი ხმარება ზმნის პირველი პირის ფორმებთან სტილს აუფერულებს.

ნაცვალსახელთა შესწავლასთან დაკავშირებით სტილისტიკურ საკითხებზე ყურადღების გამახვილება და ვარჯიშობა არა მარტო აუფლებს მოსწავლეებს ნაცვალსახელთა სწორად გამოყენებას ზეპირსა თუ წერით მეტყველებაში და აზუსტებს მათს მეტყველებას, არამედ უმუშავებს სიტყვათა შერჩევის უნარსა და მათ მიზანშეწონილად გამოყენების ჩვევას.

მორფოლოგიის ბაკვეთილი

(V კლასი)

გაკვეთილის თემა: ნაცვალსახელის რაობა.

გაკვეთილის მიზანი: გასაგები გაეხადოთ მოსწავლეთათვის

1) ნაცვალსახელის ორგვარი მნიშვნელობა მეტყველებაში:

ა) ნაცვალსახელი სხვა მეტყველების ნაწილის (არსებითის, ზედსართავის, რიცხვითის) ნაცვალად ნახმარი სიტყვაა;

ბ) ნაცვალსახელს დამოუკიდებელი მნიშვნელობაც აქვს.

2) ნაცვალსახელის ძირითადი დანიშნულება მეტყველებაში საგანზე, ნიშანზე, თვისებაზე მითითებაა.

გ ა კ ვ ე თ ი ლ ი ს მ ს ე ლ ე ლ ო ბ ა

საშინაო დავალების აღრიცხვის შემდეგ მასწავლებელი მოაგონებს მოსწავლეებს შესწავლილი მეტყველების ნაწილების (არსებითის, ზედსართავის, რიცხვითის) რაობას და განსაკუთრებით გაამახვილებს ყურადღებას ამ სახელთა ძირითად დანიშნულებაზე მეტყველებაში, რომ არსებითი სახელი ხაზანს ასახვლებს, ზედსართავი — ხაზნის თვისებას, ნიშანს, რიცხვითი — ხაზნის რაოდენობას თუ რიგს.

მასწ. დღეს ჩვენ გავეცნობით ისეთ მეტყველების ნაწილს, რომელიც კი არ ასახვლებს სახელს, მის თვისებას თუ რაოდენობას, არამედ მიუთითებს მასზე. ასეთი მეტყველების ნაწილია ნაცვალსახელი. მეოთხე კლასში თქვენ ისწავლეთ პირის ნაცვალსახელები. გავიხსენოთ რა და რა პირის ნაცვალსახელები ვიცით.

მოსწ. პირის ნაცვალსახელებია: I პირისა — მე, ჩვენ, II — პირისა შენ, თქვენ, III პირისა — ის, იგი, ისინი, ივინი.

მასწ. დავასახელოთ შესწავლილი ლიტერატურული მასალიდან ისეთი წინადადება რომელიც ნახმარი იქნება პირველი პირის ნაცვალსახელი.

მოსწ. „წამსვე ძროხაში მე მიკრეს თავი,

ჩემს სახლ-ქარდან გამავდეს შორა“. (ი. ჰავე.)

„მე ჩემი შოქეც, შენ შენი ჯქონდეს“. (ი. ჰავე.)

მაგალითების ანალიზისას მოსწავლეები არკვევენ როგორც პირის ნაცვალსახელებს, ისე იმასაც, თუ რომელი სახელის მაგივრადაა ის წარმოდგენილი; მაგალითად: „მე მაშინ ვიყავ თორმეტი წლისა“. აქ, მე პირველი პირის ნაცვალსახელი, ნახმარია არსებითი სახელის ზაქროს ნაცვალად: „შენ, ძმავე, ყაჩაღად არ ვარგებულხარ“. აქ შენ ნახმარია ზაქროს ნაცვალად და ა. შ. ამის შემდეგ კედელზე იკიდება პლაკატები ტექსტით (ან ტექსტი იწერება დაფაზე და იწერენ მოსწავლეები რვეულში), რომელშიაც ესა თუ ის მეტყველების ნაწილი შეცვლილი იქნება სათანადო ნაცვალსახელით, მაგალითად:

„ნინო მოსწავლეა. ის მეათე კლასშია.

ზაფხულზე ნინომ კოლმეურნეობაში 60 შრომადღე გამოიმუშავა. ამდენი შრომადღე არც ერთ მის ამხანაგს არ გამოუმუშავებია. ნინო სკოლაშიაც ბევრით მოსწავლეა. ასეთი მოსწავლე ყველას უყვარს“.

ტექსტი იკითხება.

მასწ. წაეკითხოთ პირველი და მეორე წინადადება და მოეძებნოთ პირის ნაცვალსახელი.

მოსწავლე კითხულობს პირველ და მეორე წინადადებას და ასახვლებს ნაცვალსახელს ის.

— მოეძებნოთ პირველ წინადადებაში ის სიტყვა, რომლის ნაცვალადც (მაგივრად) მეორე წინადადებაში ნახმარია ის.

მოსწ. ის მეორე წინადადებაში ნახმარია არსებითი სახელის ნინოს ნაცვალად.

მასწ. მაშ, ის რა მეტყველების ნაწილის მაგივრად (ნაცვალად) არის ნახმარი?

მოსწ. ის ნახმარია არსებითი სახელის ნაცვალად.

მასწ. არსებითი სახელის ნაცვალად ნახმარ სიტყვას ნაცვალსახელი ეწოდება. გავიმეოროთ განაწილურა (მოსწავლეები ხმეორებენ).

— წაეკითხოთ შემდეგი ორი წინადადება.

მოსწავლე კითხულობს: 1) ზაფხულზე ნინომ კოლმეურნეობაში 60 შრომადღე გამოიმუშავა; 2) ამდენი შრომადღე არც ერთ მის ამხანაგს არ გამოუმუშავებია.

მასწ. შევადაროთ ეს ორი წინადადება ერთმანეთს. ვნახოთ პირველ წინადადებაში რიცხვითი სახელი, ხოლო მეორეში მისი შემცვლელი სიტყვა.

მოსწ. პირველ წინადადებაში რიცხვითი სახელია სამოცი, მეორე წინადადებაში მას ცელის სიტყვა ამდენი.

მასწ. მაშ, ამდენი რა მეტყველების ნაწილის ნაცვალადაა ნახმარი?

მოსწ. ამდენი ნახმარია რიცხვითი სახელის ნაცვალად.

მასწ. ამდენი ნაცვალსახელია. აბა, ამ ნიმუშების მიხედვით როგორ შეიძლება განვსაზღვროთ ნაცვალსახელი?

მოსწ. რიცხვითი სახელის ნაცვალად ნახმარ სიტყვას ნაცვალსახელი ეწოდება.

მასწ. წაეკითხოთ ამ ტექსტის შემდგომი ორი წინადადება.

მოსწავლე კითხულობს: 1) „ნინო სკოლაშიაც ბეჯითი მოსწავლეა“; 2) „ასეთი მოსწავლე ყველას უყვარს“.

მასწ. მოეძებნოთ პირველ წინადადებაში ზედსართავი სახელი, ხოლო მეორე წინადადებაში მისი შემცველი სიტყვა.

მოსწ. პირველ წინადადებაში ზედსართავი სახელია ბეჯითი, მეორე წინადადებაში ამ ზედსართავ სახელს ცვლის სიტყვა ასეთი.

მასწ. ასეთი ნაცვალსახელია. იგი ცვლის ზედსართავ სახელს. აბა ვინ იტყვის, ამ ნიშნის მიხედვით როგორი იქნება ნაცვალსახელის განსაზღვრა?

მოსწ. ზედსართავი სახელის ნაცვლად ნახმარ სიტყვას ნაცვალსახელი ეწოდება (აქვე გაირკვევა, რომ ასეთი ნაცვალსახელი თვისებას კი არ ასახელებს, არამედ მიუთითებს მასზე).

მასწ. მაშ, რა და რა მეტყველების ნაწილების ნაცვლად იხმარება ნაცვალსახელი?

მოსწ. ნაცვალსახელი იხმარება არსებითის, ზედსართავისა და რიცხვითი სახელების ნაცვლად.

მასწ. გავერთიანოთ სამივე შემთხვევა და შევიმუშაოთ ნაცვალსახელის განსაზღვრა.

მოსწ. არსებითის, ზედსართავისა და რიცხვითი სახელების ნაცვლად ნახმარ სიტყვას ნაცვალსახელი ეწოდება.

მასწ. მაშასადამე, „ნაცვალსახელი არის მეტყველების ნაწილი, რომელიც სახელების (არსებითის, ზედსართავის, რიცხვითის) ნაცვლად იხმარება. „ნაცვალსახელი“ რთული სიტყვაა. იგი ორი სიტყვისაგან შედგება: ნაცვალ სახელი ე, ი. სახელის ნაცვალი, მაგიერი, შემცველი. დავასახელოთ მაგალითები, სადაც ნაცვალსახელი არსებითს ცვლის.

მოსწ. „არსენა ჩენი, ის მხნე არსენა...“

ის იყო ჩემი ჭავრი და ლენა“ (ი. ჯავჭავ.)

„ყველა მე ჩამომეკიდა — მამასახლისი, გზირია“ (რ. ერ.).

აქ ის ნახმარია არსებითი სახელის არსენას ნაცვლად. ყველა — მამასახლისის, გზირიასა და სხვების ნაცვლად.

მასწ. დაასახელოთ ისეთი მაგალითი, სადაც ნაცვალსახელი იქნება ზედსართავის შემცველი.

მოსწ. წელს წვიმიანი ზაფხული იყო. ასეთი ზაფხული არასასიამოვნოა. აქ ნაცვალსახელი ასეთი ცვლის ზედსართავს წვიმიანი.

ასევე დასახელება რიცხვითი სახელზე. „ღარეჯან — აბა გამოიციან, იმ ფიცარზე რამდენი ბუზი ზის?“

— გამოვიციან? მაშ კარგი, ოცდაათი იქნება“.

აქ ნაცვალსახელი რამდენი ცვლის რიცხვით სახელს ოცდაათი.

მასწ. ახლა დაეწუროთ ასეთი წინადადება:

„ეს წიგნი ჩემია, ის წიგნი კი ჩემი ამხანაგისა...“

— მოძებნეთ ამ წინადადებაში ნაცვალსახელები.

მოსწ. ამ წინადადებაში ნაცვალსახელებია: ეს, ის (ჩემი).

მასწ. რაზე მიუთითებს ეს (ეს წიგნი) ნაცვალსახელი; ის (ის წიგნი) ნაცვალსახელი?

მოსწ. ეს მიუთითებს, რომ საგანი (წიგნი) მოლაპარაკე პირთან ახლოსაა, ის კი მოლაპარაკე პირისაგან დაშორებულ საგანზე მიუთითებს.

მასწ. სწორია. გვახარკვიოთ, რომელი სახელის ნაცვლადია ისინი ნახმარი?

მოსწ. მოსწავლეები ფიქრობენ, ეძებენ.

— ამ წინადადებაში მოცემული ნაცვალსახელები სხვა სახელების ნაცვლად არაა ნახმარი. ისინი დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონენი არიან.

— ნაცვალსახელი ყოველთვის სხვა სახელთა ნაცვლად კი არ იხმარება, არამედ ზოგჯერ მას დამოუკიდებელი მნიშვნელობაც აქვს¹.

მაშასადამე, გარკვეულ შემთხვევაში ნაცვალსახელები სხვა სახელების ნაცვლად იხმარება, გარკვეულ შემთხვევაში კი მათ დამოუკიდებელი მნიშვნელობა აქვთ.

ამოიღეთ წიგნები, გადაშალეთ გვ. 43-ე და წაიკითხეთ ნაცვალსახელების განსაზღვრა.

¹ თუ რომელი ნაცვალსახელი რომელ მეტყველების ნაწილს ცვლის, რომელს აქვს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა — ამას ნაცვალსახელთა შინაარსობრივი ჭფუფების შესწავლის შემდეგ გავაცნობთ.

მოსწავლე კითხულობს მითითებულ ადგილს.

მოსწავლის კითხვისას ყურადღება გამახვილდება განსაზღვრაზე; „ნაცვალსახელი არის სიტყვა, რომელიც სახელების (არსებითის, ზედსართავის, რიცხვითის) ნაცვლად იხმარება გარკვეულ შემთხვევაში“.

მასწ. რატომღა ნათქვამი განსაზღვრაში — გარკვეულ შემთხვევაში?

მოსწ. ნაცვალსახელი ყოველთვის არსებითს, ზედსართავსა და რიცხვით სახელებს კი არ ცვლის, არამედ დამოუკიდებლად იხმარება. იგი სხვა მეტყველების ნაწილების ნაცვლად მხოლოდ გარკვეულ შემთხვევაში იხმარება.

მასალის ამგვარად ახსნის შემდეგ მასწავლებელი სვამს განმარტებულ კითხვებს.

მასწ. რას გაეცანით თქვენ დღეს?

მოსწ. ჩვენ დღეს გაეცანით ნაცვალსახელს.

მასწ. რა არის ნაცვალსახელი?

მოსწ. ნაცვალსახელი არის სიტყვა, რომელიც სახელების (არსებითის, ზედსართავისა და რიცხვითის) ნაცვლად იხმარება გარკვეულ შემთხვევაში.

მასწ. რატომ ვამბობთ „სახელების ნაცვლად იხმარება გარკვეულ შემთხვევაში“?

მოსწ. ნაცვალსახელი ყოველთვის სხვა სახელს კი არ ცვლის, არამედ ზოგჯერ დამოუკიდებელი მნიშვნელობაც აქვს.

მასწ. დასახელებს მგალითი, სადაც ნაცვალსახელი არსებითის ნაცვლად იქნება ნახმარი.

მოსწ. „ეპ, მარტო ერთი იმ ზღაპრებისა ღვიძლ დედასაყთი მე შემეთვისა!

ის მე ბეგრს რასმე გულს ჩამძახებდა, ხან მომალხნდა, ხან მალხნებდა“ (ი. ჯავჭ.).

აქ ის ნახმარია არსებითი სახელის ზღაპრის ნაცვლად (დასახელებენ სხვა მგალითსაც).

მასწ. დასახელებს წინადადება, სადაც ზედსართავი სახელი იქნება შეცვლილი ნაცვალსახელით.

მოსწ. „წელს ყამირ მიწებზე პურის უხვი მოსავალი მივიღეთ. ასეთი მოსავალი თავდადებული შრომის შედეგია“. აქ ნაცვალსახელი ასეთი ცვლის ზედსართავ სახელს უხვი (უხვი მოსავალი — ასეთი მოსავალი) (დასახელება სხვა მგალითებით).

მასწ. დასახელებს ისეთი მგალითი, რომელშიც რიცხვითი სახელი შეცვლილი იქნება ნაცვალსახელით.

მოსწ. „იმდენი ბავშვი, ერთად თავმოყრილი, ჩემ დღეში არ მენახა“ (ა. წერ.). აქ ნაცვალსახელი იმდენი ნახმარია რიცხვითი სახელის ბევრის ნაცვლად (დასახელება სხვა მგალითებით).

მასწ. ახლა ისეთი წინადადება დავსახელოთ, სადაც ნაცვალსახელს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა ექნება (მოსწავლე ასახელებს).

— შევჯამოთ, რაც ითქვა ნაცვალსახელის შესახებ (აჯამებს ჯერ მოსწავლე, საბოლოოდ მასწავლებელი).

„ნაცვალსახელი არის მეტყველების ნაწილი, რომელიც იხმარება სახელების (არსებითის, ზედსართავისა და რიცხვითის) ნაცვლად. მაგრამ იგი ყოველთვის სხვა სახელებს კი არ ცვლის, არამედ ზოგჯერ დამოუკიდებელი მნიშვნელობაც აქვს. ნაცვალსახელი არ ასახელებს საგანს, თვისებას თუ რიცხვს, არამედ მხოლოდ მიუთითებს მასზე.“

ეძლევა საშინაო დავალება: დისწავლეთ — ნაცვალსახელის რაობა, § 102, გვ. 57-ე.

წერით: ნაცვალსახელებზე — ის, ისეთი, ამდენი, ეს, ამნაირი, ეს შეადგინეთ წინადადებები და გარკვეით, რომელ სახელს ცვლის ნაცვალსახელი.

ნაცვალსახელთა ბრუნება

პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება

პირის ნაცვალსახელები საერთოდ მეტად დიდ თავისებურებებს ამჟღავნებენ ბრუნებისას. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები მე, შენ — უბრუნველია. მესამე პირის ნაცვალსახელები ის, იგი (იმავე დროს ჩვენებითიცაა) მთელ რიგ თავისებურებებს შეიცავენ და ბრუნებისას მიჰყვებიან ჩვენებით ნაცვალსახელებს.

ამიტომაც მესამე პირის ნაცვალსახელთა ბრუნების შესწავლა გადატანილია ჩვენებით ნაცვალსახელებთან.

აღსანიშნავია, რომ ნაცვალსახელი „თავი“ ერთადერთია პირის ნაცვალსახელთაგან, რომელიც არ არჩევს პირს („თავი შეირცხვინე“, „თავი ვისახელე“, „თავი გამოიჩინა“), ერთგვარად ითქმის ყველა პირის მიმართ. მას უკუქცევით ნაცვალსახელს უწოდებენ, რადგანაც მიემართება, უკუიქცევა თვით მოქმედი პირისაკენ. ამასთანავე ეს ნაცვალსახელი გამოიყენება უმთავრესად სახელობითი და მიცემითი ბრუნვებისა და მხოლოდითი რიცხვის ფორმით, მიუხედავად იმისა ეს იქნება დაკავშირებული სხვა ბრუნვისა თუ მრავლობითი რიცხვის ფორმასთან (თავი ისახელეს, თავს შეირცხვენენ).

პირის ნაცვალსახელთა (I და II) სწავლებისას გამოყენებულ უნდა იქნეს შენაცვლების ხერხი, მაგალითად:

მე (მოჯამაგირე) მაშინ ვიყავი თორმეტი წლისა.

მაშინ მე (ბატონმა) ძროხა ვის ჩავაბარო?

მე (მოჯამაგირეს) მამა მყავდა მხნე კაცი, გამრჩე.

ჩემთვის (მოჯამაგირისათვის) შეუძლებელი იყო ამის ატანა.

შენაცვლებული სახელის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ მე ნაცვალსახელი სამ ბრუნვაში (სახ., მოთხ. და მიც.) ერთნაირად უცვლელად არის მოცემული, ნათესაობითში კი ერთვის თანდებული (თვის, გან, მიერ). აქ მიეცემა დასკვნა, რომ: პირველი პირის ნაცვალსახელი მე უბრუნველია. ის მხოლოდ ოთხ ბრუნვაში დაისმის (სახ., მოთხ., მიც. და ნათ.). სამ ბრუნვაში (სახ., მოთხ. და მიც.) მოცემულია მე ფორმით, ნათ. ბრ. კი ჩემთვის, გან ან მიერ თანდებულით. სხვა ბრუნვები მას არ გააჩნია. ამავე საილუსტრაციო მაგალითებზე მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გავხადოთ, რომ ეს უბრუნველი „მე“ ფორმა მეტყველებაში ასრულებს სხვადასხვა ბრუნვის ფუნქციას.

ასევე შეისწავლება ჩვენ, შენ და თქვენ ნაცვალსახელთა ბრუნვებაც და გაირკვევა, რომ ჩვენ, შენ და თქვენ ნაცვალსახელებიც უბრუნველია. პირველი პირის ნაცვალსახელისაგან განსხვავებით მეორე პირის ნაცვალსახელებს აქვთ წოდებითის ფორმა. წოდებით ბრუნვაში ეს სახელები გვხვდება ორი ფორმით შენ, შე და თქვენ, თქვე. შე (თქვე) ფორმა მაშინ გვაქვს, როცა ის ახლავს წოდებითში დაყენებულ სხვა სიტყვას; მაგალითი: „ბრმა ხომ არა ხარ, შე ოხერო, შენა!“ (მ. ჯავახ.); თავი გაანებეთ, თქვე სალაზანებო!“ (მ. ჯავახ.).

საკმარისი არაა მხოლოდ გაცნობა, რომ I და II პირის ნაცვალსახელები უბრუნველია და მეტყველებაში ამა თუ იმ ბრუნვის ფუნქციას ასრულებს, არამედ საჭიროა ტექსტზე ვარჯიშობა და ცოდნის განმტკიცება. ტექსტზე ვარჯიშობისას გაირკვევა, რომელი ბრუნვის პირისა და რიცხვის ნაცვალსახელია, წინადადების რა წევრია, რომელი ბრუნვის ფუნქციას ასრულებს. მოსწავლეს უნდა შეეძლოს შენაცვლების ხერხის თავისუფლად მოხმარა.

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა სწავლებასთან დაკავშირებით საჭიროა მართლწერის საკითხსაც შევეხოთ. ეს ეხება თანდებულის პირის ნაცვალსახელებს. ხშირია შემთხვევა კენ, მიერ, მიმართ და სხვ. თანდებულის

პირის ნაცვალსახელთა უმართებულოდ ხმარებისა: ჩემსკენ, ჩემს მიერ, ჩემს მიმართ, შენსკენ, ჩვენს მიმართ, თქვენსკენ და სხვ.

ამ ფორმათა ანალიზის საფუძველზე გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ ეს ნაცვალსახელები I და II პირის ნაცვალსახელებია, მათ ბრუნვის ფორმა არ გააჩნიათ. ს აქ უმართებულოდაა გამოყენებული. ამასთანავე, კენ, მიერ, მიმართ თანდებულები მოითხოვენ ნათესაობის და ამიტომაც უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: ჩემკენ, შენკენ, ჩემ მიერ, შენ მიმართ და ა. შ.

ჩვენებით ნაცვალსახელთა ზრუნება

ჩვენებითი ნაცვალსახელები მიუთითებენ საგანზე, თვისებაზე ან რაოდენობაზე. აქედანაა მათი სახელწოდებაც „ჩვენებითი“; მათ მითითებითი ნაცვალსახელებიც ეწოდებათ. მითითებით ნაცვალსახელთაგან ბრუნების თვალსაზრისით თავისებურებას ოთხი ნაცვალსახელი შეიცავს: ეს, ეგ, ის და იგი. დანარჩენი ჩვენებითი ნაცვალსახელები ისევე იბრუნვიან ცალკე (დამოუკიდებელი) და სახელთან ერთად, როგორც ზედსართავი სახელები. ამიტომაც ამ ნაცვალსახელთა ბრუნებაზე საგანგებო შეჩერება და ახსნა-განმარტება საჭირო არაა. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ეს ნაცვალსახელები (ასეთი, ისეთი და სხვ) სულ უყურადღებოდ დაეტოვოთ. საჭიროა მათი ბრუნებაც ცალკე და არსებითთან და სათანადო დასკვნის გაკეთება — იბრუნვიან ისე, როგორც თანხმობიან-ფუძიანი ზედსართავი სახელები ცალკე და არსებითთან.

მთელი ყურადღება ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნების სწავლებისას გადატანილ უნდა იქნეს ეს, ეგ, ის, იგი ჩვენებითი ნაცვალსახელების სწავლებაზე. ამ ნაცვალსახელთა თავისებურებანი სწავლების თვალსაზრისით საკმაოდ დიდ სირთულეს შეიცავს. ეს თავისებურებანია:

1. ხასიათდებიან ორფუძიანობით: ერთი ფუძე მათ სახელობითისათვის აქვთ გამოყენებული (ეს, ეგ, ის, იგი), ზოლო მეორე — დანარჩენი ბრუნებებისათვის (ამა, მაგა, იმა, მა).

2. ამ ნაცვალსახელთაგან სამს (ეს, ეგ, ის) მხოლოდობითი რიცხვის სახელობით ბრუნვაში ფუძე მოკვეცილი აქვთ. უნდა ყოფილიყო: ესე, ეგე, ისი. სრული ფუძე აღუდგებათ მრავლობით რიცხვში (ესე-ნი, ეგე-ნი, ისი-ნი) და ნაწილკების დართვისას (ესეც, ეგეც, ისიც).

3. ამ ნაცვალსახელებს არა აქვთ წოდებითი ბრუნვის ფორმა. რადგანაც, მოწოდება მხოლოდ იმისი შეიძლება, „ვინც ან რაც მეორე პირად გვაქვს დასახული. ესენი კი მესამეს აღნიშნავენ, ამიტომაც წოდებითი ბრუნვის ფორმები მათ არც ერთს არ გააჩნია“¹.

4. არც ერთ ამ ნაცვალსახელთაგანს არა აქვთ სახელობით ბრუნვაში სახელობითის ნიშანი ი. იგი ნაცვალსახელში ბოლოკიდური ი ფუძისეულია და არა ბრუნვის ნიშანი.

5. მოთხრობითი ბრუნვის ფორმანტად ამ სახელებში გამოყენებულია -ნ (ამა-ნ, მაგა-ნ, იმა-ნ, მა-ნ).

6. ამ ნაცვალსახელთა მეორე ფუძეები (ამა, მაგა, იმა, მა) ხმოვანფუძიანი, კვეცადი ფუძეებია.

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. I, 1955, გვ. 64.

7. არსებით სახელთან ერთად (ე. ი. მსაზღვრელად ხმარებისას) ამ ნაცვალსახელთა მეორე ფუძე იკვეცს არა მხოლოდ ბრუნვის ნიშანს, არამედ ბოლო-კიდურ ფუძისეულ ხმოვანსაც და ყველა ბრუნვაში და ორსავე რიცხვში წარმოგიდგება ამ სახით: ამ, მაგ, იმ (ამ კაცმა, მაგ კაცის, იმ კაცად).

ამ თავისებურებათა, და არც თუ მარტივ თავისებურებათა გამოა, რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელები ნაცვალსახელთაგან ურთულესია სწავლების თვალსაზრისით.

სწავლებისას პირველ რიგში უნდა მოვაგონოთ ამ ნაცვალსახელთა მნიშვნელობა და მათი ფუნქცია მეტყველებაში, რომ ისინი იხმარებიან როგორც ცალკე, დამოუკიდებელი, ისე არსებით სახელთან ერთადაც. ამიტომ ისინი იბრუნვიან ცალკე, დამოუკიდებელი და არსებით სახელთან ერთადაც.

ცალკე, დამოუკიდებელი ბრუნებისათვის ეს ნაცვალსახელები ჩამოვწერთ ბრუნვებში (ან მივაწოლოთ ტაბულის სახით) ამდაგვარად:

სახ.	ეს	ეგ	ის	იგი
მოთხ.	ამა-ნ	მაგა-ნ	იმა-ნ	მა-ნ
მიც.	ამა-ს	მაგა-ს	იმა-ს	მა-ს
ნათ.	ამ-ის	მაგ-ის	იმ-ის	მ-ის
მოქმ.	ამ-ით	მაგ-ით	იმ-ით	მ-ით
ვით.	ამა-დ	მაგა-დ	იმა-დ	
წოდ.				

ფუძის გაყოფისა (მიც. ბრუნვის მიხედვით) და სხვადასხვა ბრუნვის ფორმათა განხილვის შედეგად მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება ამ სახელთა ზემოთ აღნიშნული თავისებურებანი.

მრავლობითის გაცნობისას აღინიშნება, რომ ამ ნაცვალსახელებს გააჩნიათ II მრავლობითი და აქაც ის ორფუძიანია.

სახ.	ესენ-ი	ეგენ-ი	ისინ-ი	იგინ-ი
მოთხ.	} ამა-თ	} მაგა-თ	} იმა-თ	} მა-თ
მიც.				
ნათ.				

მრავლობითის სწავლებასთან დაკავშირებით გაირკვევა, რომ მოთხრობითს, მიცემითსა და ნათესაობითს ბრუნვებში ეს ნაცვალსახელები არ დაირთავენ ემბლატიკურ ა-ს (რაც ჩვეულებრივია სხვა სახელებში; მაგალითად: კაცთა, ხუთთა, ღიღთა და სხვ.). არ ითქმის და არ იწერება: იმათ-ა, ამათ-ა, მაგათ-ა და ა. შ. ეს აგაჩნდება მხოლოდ ც ნაწილაკის დართვისას (იმათაც, მაგათაც...).

ამ ნაცვალსახელთა ბრუნვაში გარკვევისა და მათი ათვისების შემდეგ უნდა გავაცნოთ ნაწილაკდართული ჩვენებითი ნაცვალსახელების ბრუნვა. ამ ნაცვალსახელებს დაერთვის ვე, და და ც (ცა) ნაწილაკები. ამ ნაწილაკების დართვა იწვევს სახელობითში ფუძისეული ხმოვნის აღდგენას და ამიტომაც გვექნება: ესეც, ეგეც, ისიც, იგიც; ესევე, ეგევე, იგევე.

ც (ცა) ნაწილაკი ჩვეულებრივ ბოლოში დაერთვის, ბრუნვის ნიშნის შემდეგ (ისიც, იმანაც, იმასაც, მანაც, მაგასაც...). ვე ნაწილაკი შეიძლება ბრუნვის ნიშნის წინაც მოექცეს და ბრუნვის ნიშნის შემდეგაც (იმავემ — იმანვე, იმავეს — იმასვე, — იმისვე და ა. შ.); იგი ნაცვალსახელს ვე ნაწილაკი მხოლოდ ბრუნვის ნიშნის შემდეგ დაერთვის (იგივე, მანვე, მასვე, მისვე, მითვე).

ჩვენებით ნაცვალსახელთა ცალკე, დამოუკიდებელივ ბრუნების შესწავლის შემდეგ მისი არსებითთან ერთად ბრუნების სწავლება განსაკუთრებულ სირთულეს არ შეიცავს.

არსებითთან ერთად ბრუნებამდის ორი-სამი ფრაზის ანალიზის საფუძველზე მოსწავლეთ მოვაგონებთ, რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელები გვხვდება არსებითთან ერთადაც (მსაზღვრელად); მაგალითად:

„ეს იყო, ძამო, ამ სიტყვებმა ქნეს მამის და შვილის უღვთოდ წახდენა“ (ი. ჰავჭ.).

წინადადებაში „ამ სიტყვებმა“ ამ (ეს) ჩვენებითი ნაცვალსახელი გამოყენებულია განსაზღვრებად.

არსებითთან ერთად ბრუნების სწავლება ასე უნდა წარიმართოს: მოსწავლეს დავაწერინებთ დაფაზე ეს ნაცვალსახელის ბრუნებას (ეს ნაცნობია), ხოლო გასწვრივ ჩამოვაწერინებთ არსებითი სახელის ბრუნებას.

ცალ-ცალკე და ერთმანეთთან შეპირისპირებით ორივე სახელის ფორმის თვალსაზრისით ერთხელ კიდევ გარკვევის შემდეგ მასწავლებელი ავალებს მოსწავლეებს აბრუნონ ერთად ეს სახელები — „ეს წიგნი“, უფრო სწორად წიკითხონ ეს სახელები ერთმანეთთან დაკავშირებით, როგორც მსაზღვრელსაზღვრული. მოსწავლეები კითხულობენ მათ ერთად, ხოლო მასწავლებელი მოსწავლეთა კითხვისას გადახაზავს ნაცვალსახელების დაბოლოებებს (ბრუნვის ნიშანსა და ფუძისეულ (ა) ხმოვანს) ამგვარად:

სახ.	ეს	წიგნი
მოთხ.	ამან	წიგნმა,
მიც	ამას	წიგნს
ნათ.	ამას	წიგნის
მოქმ.	ამით	წიგნით
კით.	ამად	წიგნად
წოდ.	—	

ამით მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება, რომ არსებითთან ერთად ბრუნებისას ჩვენებით ნაცვალსახელს (ეს) ეკვეცება არა მხოლოდ ბრუნვის ნიშანი, არამედ ფუძისეული ხმოვანი (ა) და უცვლელი რჩება ყველა ბრუნებაში.

საზღვრული სახელის მრავლობითში გადაყვანით გაირკვევა, რომ არსებითთან ერთად ეს ნაცვალსახელი მრავლობით რიცხვშიც უცვლელად რჩება და იმავე ფორმით წარმოგვიდგება, როგორცაც მხოლოდობითში, ე. ი. არსებითთან ერთად ის მრავლობითს არ ლებულობს (ეს წიგნები, ამ წიგნებმა, ამ წიგნებს... ეს წიგნნი, ამ წიგნთა და, ა. შ.).

ასევე გაირკვევა სხვა ნაცვალსახელთა (ეგ, ის, იგი) ბრუნება არსებითთან ერთად და გაკეთდება დასკვნა.

აქვე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახადოს, რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელები არსებითთან ერთად თუმცა უცვლელია ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით, მაგრამ ის იმავე ბრუნვაში ივარაუდება, რომელშიც საზღვრულია. მაგ. „ამ ბავშვს მშვენიერი ხელი აქვს“. აქ ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელი მიცემითი ბრუნვის ფორმაა, რადგანაც საზღვრული სახელი მიცემითშია.

ამ ნაცვალსახელთა შეგნებულად დაუფლებისა და ცოდნის სიმტკიცისათვის საჭიროა ვარჯიშობა, ტექსტის გარჩევა და ჩვენებით ნაცვალსახელთა ამოცნობა ტექსტში; გარკვევა, რომელი ნაცვალსახელია (როგორცაა ის სახელობით ბრუნვაში), წინადადების რა წევრია, რომელი ბრუნვის ფორმაა და როგორცაა წარმოდგენილი.

კუთვნილებითი ნაცვალსახელის გრუნება

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ბრუნების თვალსაზრისით რაიმე ახალს, თავისებურს არ წარმოადგენენ. ისინი ისევე იბრუნვიან, როგორც თანხმოვანფუძიანი ზედსართავი სახელები ცალკე და არსებითთან ერთადაც. ამიტომაც, ამ ნაცვალსახელთა ბრუნება საგანგებო შესწავლას არ მოითხოვს.

კუთვნილებით ნაცვალსახელთა სწავლებისას შემდეგ საკითხებს უნდა მიექცეს ყურადღება:

1) კუთვნილებითი ნაცვალსახელები იწარმოება პირთა და ჩვენებით ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვისაგან. მაგ ეხ — ამის (ნათ) — ამისი; ეგ — მაგის — მაგისი; მე — ჩემ — ჩემი; თავი — თავის — თავისი და ა. შ.

2) კუთვნილებით ნაცვალსახელებს ჩემი, ჩვენი, განსხვავებით სხვა ნაცვალსახელთაგან, აქვს წოდებითი ბრუნვის ფორმა „ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია“.

3) სხვა ჯგუფის ნაცვალსახელთაგან განსხვავებით კუთვნილებით ნაცვალსახელებს აქვს ებიანი მრავლობითის ფორმები: ჩვენები, თქვენები.

კუთვნილებით ნაცვალსახელთა სწავლებასთან დაკავშირებით აუცილებელია, ყურადღება მიექცეს მართლმეტყველებისა და მართლწერის საკითხებს. ხშირია შემთხვევები მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის ნაცვალსახელის მათ და კუთვნილებითი ნაცვალსახელის მათი ერთმანეთში აღრევისა. ამბობენ და წერენ — მათმა თქვეს, მათმა გააკეთეს და სხვ. ნამდვილად ეს არის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის მათი მოთხრობითი ბრუნვა, აქ კი უნდა იყოს პირის ნაცვალსახელი მათ.

ნიმუშებზე ვარჯიშობითა და მათი ანალიზით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეხადოთ, რომ მათ და იმათ პირის ნაცვალსახელთა (იგი, ის) მრავლობითი რიცხვია, დგას მოთხრობით (მიცემით ან ნათესაობით) ბრუნვაში (ისინი—მათ—იმათ). მათმა ჩვენებითი ნაცვალსახელის მათი მოთხრობითი ბრუნვის ფორმაა.

მათმა იხმარება მოთხრობითში დასმულ საზღვარულთან (მათმა ამხანაგმა, მათმა საქციელმა და სხვ.). როდესაც ის ქვემდებარე დამატების როლშია, მაშინ უნდა ვიხმაროთ მათ, იმათ — პირის ნაცვალსახელები.

ამ ნაცვალსახელთა ერთმანეთისაგან გასარჩევად შეიძლება მოვიშველიოთ კითხვებიც. კითხვაზე ვინ? — პირის ნაცვალსახელია საჭირო; მათ, იმათ; ვინ კითხვა პირის მიმართ დაისმის. ხოლო კითხვაზე — ვისმა? იმათმა, მათმა — კუთვნილებითი ნაცვალსახელია საჭირო: ვისი, ვისმა კითხვები კუთვნილებაზე მიუთითებს.

4) საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს თავისი და მისი ნაცვალსახელების ხმარებას მეტყველებაში, რადგანაც მათ ხმარებაში ხშირი ადგილი აქვს აღრევას.

თავისი და მისი ნაცვალსახელების ხმარების საკითხს პირველად სალიტერატურო ენის ნორმათა დამდგენი კომისია შეეხო 1933 წელს¹, ხოლო მეცნიერულად შეისწავლა იგი თ. სიმონიშვილმა².

V კლასში ამ ნაცვალსახელთა გამიჯვნა ჰირს ზმნის უტოდინარობის გამო. მიზნობრივად შერჩეული ნიმუშების ანალიზით („ზაქრომ თავისი მამის სისხლი აიღო“; „კაკომ მისი მამის გამო აწყენინა ზაქროს“) გაირკვა თავისი და მისი ნაცვალსახელთა ფუნქცია. თავისი გვიჩვენებს, რომ ის საგანი, რომელსაც ეს ნაცვალსახელი უკავშირდება, მოქმედი პირისაა (მამა ზაქროსია), ე. ი. თავისი მიუთითებს მოქმედზე. ხოლო მისი გვიჩვენებს, რომ საგანი, რომელსაც ის უკავშირდება, სხვისია, ე. ი. მისი მიუთითებს სხვაზე, გარეშეზე.

ამგვარად, თავისი და მისი მეტყველებაში სულ სხვადასხვა დანიშნულების მქონეა.

ამ საკითხში მოსწავლეთა გასარკვევად და ცოდნის გასამტკიცებლად აუცილებელია სხვადასხვა სახის ვარჯიშობათა ჩატარება: 1) შერჩეულ ტექსტზე მუშაობა და ამ ნაცვალსახელთა გარკვევა; 2) ამ ნაცვალსახელებგამოტოვებულ ტექსტზე მუშაობა და ნაცვალსახელთა აღდგენა; 3) მოსწავლეთა ან მასწავლებლის მიერ დასახელებული ნიმუშების გარკვევა თავისი და მისი ნაცვალსახელების მიხედვით.

კითხვითი ნაცვალსახელის ბრუნვა .

კითხვითი ნაცვალსახელებია: ვინ? რა? რომელი? როგორი? რანაირი? რამდენი? სადაური? როდინდელი?

¹ ქართული სალიტერატურო ენის დადგენისათვის, XI, 1933, გვ. 9.

² თ. ს ი მ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ნაცვალსახელის სწავლება სკოლაში, 1958, გვ. 59—64.

ამ ნაცვალსახელთა ბრუნების გაცნობა შეიძლება მათი სხვა სახელების ბრუნებისას კითხვებზე გამოყენებით; მაგალითად:

სახ.	ვინ მოვიდა? — ბავშვი
მოთხ.	ვინ მოიტანა? — ბავშვმა
მიც.	ვის მიეცი? — ბავშვსა
ნათ.	ვისთვის იყიდე? — ბავშვისთვის
მოქ. —	
ვით. —	
წოდ. —	

ამ ნაცვალსახელის ბრუნვის ფორმებზე დაკვირებით მოსწავლეთათვის გაირკვევა, რომ ვინ კითხვითი ნაცვალსახელი მხოლოდ ოთხ ბრუნვაშია მოცემული და ამ ოთხი ბრუნვისათვის აქვს ორი ფორმა: ვინ და ვის. მიცემითი ბრუნვის მიხედვით ფუძის გამოყოფით აღმოჩნდება, რომ ვინ ი ხმოვანფუძიანი სახელია, მისი ფუძეა — ვი, წ და ს კი ბრუნვის ნიშნებია. ჩვენებითი ნაცვალსახელების მიხედვით მოიგონებენ, რომ წ მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანია. მაშასადამე, სახელობით ბრუნვაში ეს ნაცვალსახელი იყენებს მოთხრობითის ფორმას. სახელობითის ფორმა მას არ გააჩნია. მიცემითსა და ნათესაობითში ფორმათა ერთგვარობა გამოწვეულია ვი ფუძის (ვი-ნ) უკვეცლობით (უკვეცელ სახელებში მიცემითისა და ნათესაობითის ფორმები ერთმანეთს ემხვევა).

ზემოთ მოყვანილი ნიმუშების მრავლობითში გადაყვანით მოსწავლეთათვის გასაგებს გავხდით, რომ ვინ ნაცვალსახელი რიცხვის მიხედვით უცვლელია; მას მრავლობითის ფორმა არ გააჩნია.

ასევე გავაცნობთ რა ნაცვალსახელსაც და გაკეთდება დასკვნა, რომ რა მხოლოდობით რიცხვში კვეცად სახელებს განეკუთვნება (რა—რის, რით), ხოლო მრავლობითში — უკვეცლებს (რაები, რაებმა და ა. შ.). ვინ ნაცვალსახელისაგან განსხვავებით რა-ს ყველა ბრუნვის ფორმა აქვს (გარდა წოდებითისა). მეორე (წ/თანთან) მრავლობითში რა ნაცვალსახელი მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში გვხვდება („რანი არიან ხალხის მეგობრები“), სხვა ბრუნვებში არ დაისმის.

ხშირად მეტყველებაში ეს ნაცვალსახელები გვხვდება და ნაწილაკდართულიც. და ნაწილაკი ამ ნაცვალსახელებში ერთვის და უხორცდება უშუალოდ ფუძეს, რის გამოც გვაქვს ვილა (იშვიათად გვხვდება ვინლა ფორმითაც) რადა.

და ნაწილაკიან ვინ და რა კითხვით ნაცვალსახელთა სწავლებისას მთავარია მოსწავლეთათვის გასაგები გავხადოთ, რომ:

1) და ნაწილაკის შეხორცება ვინ ნაცვალსახელთან (ვილა) აქცევს მას ა-ხმოვანფუძიან სახელად.

2) ამ სახელების შეხორცებული ფორმები (ვილა და რადა) ბრუნებისას მიჰყვებიან უკვეცელ სახელთა ბრუნებას.

3) და ნაწილაკიან ვინ ნაცვალსახელს შეუხორცებელი ფორმები აქვს მხოლოდ მიცემითსა და ნათესაობითში (ვისლა, ვისთვისლა), რას კი ყველა ფორმაში (რამლა, რასლა, რითლა, რადლა).

4) შეუხორცებელ ფორმებში ჯერ სიტყვა იბრუნვის და შემდეგ დაერთვის
ლა:

- რა ლა.
- რამ-ლა
- რას-ლა
- რის(თვის)-ლა
- რით-ლა
- რად-ლა

5) შეხორცებული ფორმები უფრო გავრცელებულია სალიტერატურო
ენაში, თან უფრო მარტივიცაა, ამიტომ უმჯობესია, ეს ფორმები გამოვიყენოთ
ზეპირსა და წერით მეტყველებაში.

კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნების სწავლებასთან დაკავშირებით საჭი-
როა მართლწერის შემდეგ საკითხებს მიექცეს ყურადღება.

1) ზნობიად რა კითხვითი ნაცვალსახელის მრავლობითი რიცხვის ფორმას
უმართებულად გამოთქვამენ და წერენ (რეები). სათანადო ნიმუშების ანალი-
ზით უნდა გაირკვეს, რომ აქ კითხვითი ნაცვალსახელია რა, ებ კი მრავლობითის
ნიშანია. ამიტომაც უნდა იყოს რაები და არა რეები.

2) ასევე უმართებულად ხმარობენ ვინ კითხვით ნაცვალსახელს მრავლო-
ბით რიცხვში (ვინები), როდესაც მრავალის მიმართ დაისმის (სტუმრები გვეწ-
ვივნენ: — ვინები?). ასეთი ფორმა უმართებულოა. ვინ ნაცვალსახელს მრავ-
ლობითის ფორმა არ გააჩნია. ის არც ერთ მრავლობითში (ეზიანსა თუ ნ/თან-
ანში) არ დაისმის¹. თრევე ეს ფორმა „რეები“... და „ვინები“ დიალექტურია და
საჭიროა მოსწავლეთა მეტყველებიდან მათი განდევნა.

კითხვითი ნაცვალსახელების ბრუნების საფუძვლიანად დაუფლებაზეა და-
მოკიდებული მომდევნო ნაცვალსახელთა (მიმართებითის, განუსაზღვრელობი-
თისა და უარყოფითის) ბრუნებაში გარკვევა.

ამიტომაც ცოდნის გასამტკიცებლად საჭიროა ვარჯიშობა სხვადასხვა სახი-
სა: 1) ტექსტის ანალიზი და ნაცვალსახელთა გამოყოფა-დახასიათება; 2) კითხ-
ვით ნაცვალსახელთა გამოყენება ამა თუ იმ სახელის ბრუნებისას და გარკვევა—
რა ფორმითაა მოცემული ამა თუ იმ ბრუნებაში, რა თავისებურება
ახასიათებს, რით ივსებს დანაკლის ფორმებს და სხვ.; 3) სახელის ამა თუ იმ
ფორმისათვის კითხვითი ნაცვალსახელის მიყენება და გარკვევა — რა ფორმაა,
რით ხასიათდება და სხვ.

სხვა ჯგუფის ნაცვალსახელთა ბრუნება

დანარჩენი ჯგუფის ნაცვალსახელთა ბრუნების სწავლებაც ამავე გზით წა-
რიმართება. მით უფრო, რომ ეს ნაცვალსახელები ბრუნებისას რაიმე განსა-
კუთრებულ თავისებურებას არ ამჟღავნებენ. მიმართებითი, განუსაზღვრე-
ლობითი და უარყოფითი ნაცვალსახელები ჩვეულებრივ ისე იბრუნებიან, რო-
გორადაც სათანადო კითხვითი ნაცვალსახელები, ოღონდ ნაწილაკის დართვით.
გამონაკლისს ამ ნაცვალსახელთაგან წარმოადგენს უარყოფითი ნაცვალსახელი
ა რ ა რ ა, ვ ე რ ა რ ა, ნ უ რ ა, რომელთაც მხოლოდ სამი ბრუნვის ფორმა
გააჩნიათ (სახელობითის, მიცემითისა და ვითარებითის). ამასთანავე არარა და

¹ ზოგჯერ მრავლობითის ფორმებთან ხმარობენ ასეც: ვინ და ვინ? (სტუმრები გვეწვი-
ვენ... ვინ და ვინ?).

ვერარა უარყოფითი ნაცვალსახელები მეტყველებაში უმთავრესად ითიშებიან ზმნით; მაგალითად: „იყო და არა იყო რა“, „არა უთქვამს რა“, „ვერა გააწყო რა“... მიცემითსა და ვითარებითში არარა ნაცვალსახელი არას, არად ფორმითაც გვხვდება. არას, არად მიღებული არ-რას, არ-რად (არ უარყოფითი ნაწილაკისა და რა კითხვითი ნაცვალსახელების) ფორმებისაგან—რ-ს დაკარგვით (ორი ერთ-ნაირი თანხმონისაგან ერთი დაიკარგა).

რაც შეეხება განსაზღვრებით ნაცვალსახელებს, ისინი სავსებით მიჰყვებიან ამა თუ იმ ჯგუფის არსებით სახელებს. თავისებურებას ამ ნაცვალსახელთაგან გვიჩვენებს თვით (თვითონ) ნაცვალსახელი.

ეს ნაცვალსახელი იხმარება როგორც დამოუკიდებლად, ისე სხვა სახელთან დაკავშირებითაც. ცალკე, დამოუკიდებლად (ქვემდებარედ) იხმარება მაშინ, როდესაც სახელობითი ან მოთხრობითი ბრუნვაა მოსალოდნელი; მაგალითად: „თვითონ (თვით) (სახ.) მოვიდა“, „თვითონ“ (მოთხ.) დაწერა“, „თვითონ (მოთხ.) წაიკითხა“ და ა. შ. სხვა ბრუნვებში ის ყოველთვის სახელს უკავშირდება. „გადაეცი თვით მასწავლებელს“ (მიც.) „გაიგე თვით მასწავლებლისაგან“ (ნათ.) და სხვ.

სახელთან დაკავშირებისას თვით (თვითონ) ნაცვალსახელი ხაზს უსვამს, გამოყოფს იმ სახელს, რომელსაც უკავშირდება; მაგ. „თვითონ ღირექტორი შემოვიდა გაკეთილზე“. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს მას პირის ნაცვალსახელებთანაც. „თვითონ მან მითხრა“, „მე თვითონ დაწერე“ და ა. შ. ბრუნების თვალსაზრისით თვით (თვითონ) ნაცვალსახელი უბრუნველია.

ამ ჯგუფების (მიმართებითის, განუსაზღვრელობითის, უარყოფითისა და განსაზღვრებითის) ნაცვალსახელების სწავლებისას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს მართლწერის შემდეგ საკითხებს:

1. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები მეტყველებაში (ზეპირსა და წერითში ვიხმაროთ შეხორცებული ფორმით (ვინმემ, ვილაცას, რაღაცის და სხვ.).

2. არასწორია ფორმები ვისმეს, რასმეს. ამ ფორმებში მიცემითის ორმაგი წარმოებაა: ვი-ს-მე-ს, რა-ს-მე-ს. უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: ვინმეს, რამეს, როგორც სწორი და ამავე დროს გავრცელებული ფორმები მეტყველებაში.

3. რამდენიმე განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელის შემდეგ საზღვრული სახელი ებიან მრავლობითში არ დაისმის. ითქმის და იწერება: რამდენიმე კაცი, რამდენიმე მოწაფე და არა რამდენიმე კაცები, რამდენიმე მოწაფეები.

4. განსაზღვრებით ნაცვალსახელებთან: თითოეული, ყოველი, ყველა არსებითი სახელი არ ღებულობს ებიანი მრავლობითის ფორმებს. ითქმის და იწერება: თითოეული კაცი, ყველა მოსწავლე და არა ყოველი მოსწავლეები, ყველა კაცები და ა. შ.

ნაცვალსახელთა ცალკეული ჯგუფების შესწავლის შემდეგ საჭიროა განმაზოგადებელი მუშაობის ჩატარება. ეს მუშაობა შეიძლება სხვადასხვაგვარად ჩატარდეს:

1) გარჩევა ტექსტისა, რომელშიაც მოცემული იქნება ნაცვალსახელთა ძირითადი ჯგუფები: ამა თუ იმ ჯგუფის ნაცვალსახელთა გამოყოფა ტექსტიდან და მათი დახასიათება, ანალიზი (ფორმისა და შინაარსის მიხედვით) და გარკვევა — რა მართლწერის საკითხები უკავშირდება მას. უბრუნველ ნაცვალსა-

ხლებთან დაკავშირებით უნდა გაირკვეს, რომელი ბრუნვის ფუნქციას ასრულებს ნაცვალსახელი ტექსტში.

2) სხვადასხვა ჯგუფის ნაცვალსახელთა დაპირისპირება ერთისა და იმავე ბრუნვის ფორმაში, მაგ. სახ. მე, შენ, ეს, ეგ, ჩემი, შენი; ან მოთხ. მე, შენ, ამან, მაგან, ჩემმა, შენმა და ა. შ. ამ დაპირისპირებისას განზოგადდება: რომელია უბრუნველი, რომელი იბრუნვის, რა თავისებურებები აქვს, რომელი ნაცვალსახელი მიჰყვება ბრუნებისას არსებითს, რომელი ზედსართავს და რომელი სხვადასხვა ფორმას წარმოგვიდგენს.

3) განზოგადებული კითხვების დასმა და ნაცვალსახელთა შესახებ მიღებული ცოდნის შექამება.

ნაცვალსახელი, როგორც თავის ადგილას აღინიშნა, მეტად ღირ შესაძლებლობას იძლევა სტილზე მუშაობისას. მისი მდიდარი და მრავალფეროვანი ფორმების მეტყველებაში მართებულად გამოყენება ამდიდრებს და აზუსტებს მოსწავლეთა მეტყველებას. ამიტომაც ნაცვალსახელთა შესწავლის ძირითადი დანიშნულება არა მხოლოდ ცალკეულ ნაცვალსახელთა ბრუნება და მათი თავისებურების ცოდნაა, არამედ მათი მართებულად გამოყენება მეტყველებაში. ამ მიზნით შეიძლება წაკითხვლის შინაარსის გადმოცემა ან სურათის აღწერა ნაცვალსახელთა გამოყენებით. შესაძლებელია აგრეთვე ნაცვალსახელიანი ტექსტის გარჩევა და გარკვევა — რამდენად მართებულადაა გამოყენებული ნაცვალსახელები. ასეთი ვარჯიშობა უფოთარებს მოსწავლეებს მეტყველებაში ნაცვალსახელთა სწორად გამოყენების ჩვევას.

სახელთა წარმოქმნის სწავლება

წარმოქმნის ადგილი და მისი სწავლების მნიშვნელობა

წარმოქმნა მეხუთე კლასის საპროგრამო მასალაა. მას ბრუნებად სახელთა (არსებითის, ზედსართავის, რიცხვითისა და ნაცვალსახელების) შემდგომი ადგილი აქვს დათმობილი. წარმოქმნის ბრუნებად სახელთა შემდგომ სწავლება შესაძლებლობას იძლევა ფორმათა (ბრუნებისა და წარმოქმნის) დაპირისპირებით მოსწავლეთათვის ადვილად გასაგები გავხადოთ სიტყვის ორგვარი ცვლილება: მიმოხრა და წარმოქმნა.

მეტად ღირთა წარმოქმნის სწავლების მნიშვნელობა. წარმოქმნის სწავლებით მოსწავლეები ეცნობიან ენის ლექსიკური მარაგის გამდიდრების საშუალებებს, ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვებსა და მათგან წარმოქმნილ ლექსიკური შემადგენლობის სიტყვებს; წარმოქმნის სწავლება ამდიდრებს მეტყველებას და აიარალებს ჩვევითა და უნარით ერთი ძირეული სიტყვისაგან აწარმოოს სხვა მნიშვნელობის სიტყვები; აცნობს მათ სიტყვის შემადგენლობას, მათ მართებულ ანალიზს, რასაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მოსწავლეთა აზროვნების განვითარებისა და ენობრივი ძიების უნარის გამომუშავებისათვის. სიტყვათა შემადგენლობის ცოდნა, მათი მართებული ანალიზი ამალეებს მოსწავლეთა მეტყველების კულტურას და აუფლებს მართლწერასა და მართლმეტყველებას. „ფორმათწარმოებისა და სიტყვათწარმოების გზებისა და ზერხების შე-

სახებ ნათელი წარმოდგენის გარეშე საერთოდ შეუძლებელია გრამატიკის შეგნებული ცოდნა¹.

ამავე დროს იგი ხელს უწყობს მოსწავლეთა მიერ ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილის შინაარსობრივ ჭგუფთა უკეთ ათვისებას, მათ რაობასა და წარმოებაში გარკვევას; მაგალითად, ვასაგები ხდება ზედსართავ სახელთა ხარისხები, რიგობითი და წილობითი რიცხვითი სახელები, ნაცვალსახელთა სხვადასხვა ჭგუფი (კუთვნილებითი, უარყოფითი) და ა. შ.

წარმოქმნის რაობა

წარმოქმნის რაობის გაცნობამდის საჭიროა საფუძვლიანად იქნეს განმეორებული სახელთა ბრუნება (ფუძე და ბრუნვის ნიშნები).

წარმოქმნის რაობის გაცნობა მოხდება ბრუნებისა და წარმოქმნის ურთიერთისადმი დაპირისპირებით.

ამისათვის ერთ მხარეზე ჩამოიწერება სახელის ბრუნება, ხოლო გასწვრივ ამავე ფუძისაგან წარმოქმნილი სახელი: მაგალითად:

ბავშვი-ი	ბავშვი-ი
ბავშვი-მა	ბავშვი-იანი
ბავშვი-ს	ბავშვი-ური-ი
ბავშვი-ის	ბავშვი-ობა
ბავშვი-ით	უ-ბავშვი-ო
ბავშვი-ად	სა-ბავშვი-ო და ა. შ.
ბავშვი-ო	

მოცემულ სიტყვათა ლექსიკურ-გრამატიკული ანალიზით გაირკვევა, რომ პირველ სვეტში ჩამოწერილი სიტყვები ლექსიკურად (შინაარსობრივად) ერთგვარია, გრამატიკულად (ფორმით) კი — სხვადასხვანაირი (სხვადასხვა ბრუნვა). სიტყვის ასეთ ცვლილებას სხვა სიტყვებთან ურთიერთობა იწვევს (ბავშვი მოვიდა, ბავშვმა მოიტანა, ბავშვს უთხრეს, ბავშვის ქცევა მომწონს და ა. შ.). მეორე რიგის სიტყვები, პირიქით, გრამატიკულად (ფორმით) ერთგვარებია (ყველა სახელობითი ბრუნვის ფორმა), ლექსიკურად (შინაარსობრივად) კი — სხვადასხვა (ბავშვიანი — ვისაც ბავშვი ჰყავს; ბავშვი(ვ)ური — ბავშვის შესაფერი ქცევა (ტიტინი); უბავშვო — ვისაც ბავშვი არ ჰყავს და ა. შ.).

ამგვარად, სიტყვა ორივე შემთხვევაში იცვლება, მაგრამ ცვლილება სხვადასხვანაირია. პირველ შემთხვევაში იცვლება მხოლოდ სიტყვის ფორმა, მისი ფუძე და საგნობრივი, ლექსიკური მნიშვნელობა უცვლელია; მეორე შემთხვევაში კი შეიცვალა სახელის ფუძეცა და ლექსიკური მნიშვნელობაც.

შერჩეულ ნიმუშებზე ვარჯიშობითა და ბრუნებისა და წარმოქმნის ურთიერთისადმი შედარება-შეპირისპირებით მოსწავლეები შეგნებულად უნდა არჩევენ ერთმანეთისაგან სახელის ამ ორგვარ ცვალებას, ასახელებდნენ სათანადო ნიმუშებს, შეეძლოთ ძირეული სახელისაგან ახალ სიტყვათა წარმოქმნა და წარმოქმნილისაგან ძირეულის გამოყოფა.

¹ А. Т е х у ч е в, Методика грамматического разбора, 1953, გვ. 91.

სართის გაცნობა ძირეულ და წარმოქმნილ სიტყვათა შეპირისპირებითა და წარმოქმნილში მნიშვნელობის მცვლელი ელემენტების გამოყოფით უნდა მოხდეს:

- რიცხვ-ი — უ-რიცხვი
- ქულ-ი — ქულ-იანი
- ყვაილ-ი — სა-ყვაილ-ე

შემდეგ გაცნობა ტერმინი ს ა რ თ ი (ის რაც დაერთო) და ეძლევა განსაზღვრა. სათანადო მაგალითებზე ვარჯიშობით მოსწავლეები უნდა დარწმუნდნენ, რომ ქართულში სახელთა ფუძეებისაგან ახალი სახელები იწარმოება როგორც მხოლოდ თავსართით ან ბოლოსართით, ისე თავსართ-ბოლოსართით; მხოლოდ თავსართიანი წარმოება ქართულში შედარებით იშვიათია.

მნიშვნელობის მცვლელი სართებისა და ბრუნვის ნიშნების ერთმანეთთან შედარებით გაიკვყვა, რომ:

1) სიტყვისაგან გამოყოფილი მნიშვნელობის მცვლელი სართები იან, ურ, მე-ე, სა-ე და სხვ. ისევე მოკლებული არიან მნიშვნელობას, როგორც დამოკიდებულების აღმნიშვნელი სართები (ბრუნვის ნიშნები): ი, მა, ს, ის და სხვ.

2) ბრუნვის ნიშნები სიტყვას ფორმას უცვლიან, წარმოქმნილი აფიქსები კი — მნიშვნელობას.

3) წარმოქმნილ სიტყვას მაწარმოებელ სართთან ერთად დამოკიდებულების აღმნიშვნელი სუფიქსებიც აქვთ (ქულიან-ი, მებაღე-ს, ბავშვურ-მა და ა. შ.)

4) დამოკიდებულების აღმნიშვნელი ფორმანტები (ბრუნვის ნიშნები) ფუძისაგან გამოყოფილია (ქულ-ი, ბავშვ-ი...), მნიშვნელობის მცვლელი კი ფუძეში შედის, ფუძის კუთვნილებაა (მედალოსანი-ი, ურმულ-ი, კახეთ-ი და სხვ.).

ცოდნის გასამტკიცებლად შეიძლება შემდეგი სახის ვარჯიშობათა ჩატარება:

1. შერჩეული ტექსტიდან წარმოქმნილ სახელთა გამოყოფა და მათი ანალიზი.
2. სახელებზე სხვადასხვა წარმოქმნილი აფიქსების დართვა და ძირეულ და წარმოქმნილ სახელთა მნიშვნელობის მიხედვით დახასიათება.
3. წარმოქმნილი სახელების დაშლა შემადგენელ ნაწილებად და ყოველი ნაწილის სათანადო სვეტში მოთავსება; მაგალითად:

	თავსართი	ამოსავალი ფუძე	ბოლოსართი	ბრუნვის ნიშანი	
ცხენანი . . .	—	ცხენ	იან	ი	და ა. შ.
მეურმე . . .	მე	ურმ	ე	—	
საგანაქერი . .	სა	განძ	ურ	ი	

ბოლოსართიანი წარმოქმნა

სართებით სახელთა წარმოების სწავლებისას პირველ რიგში გაცნობა ბოლოსართიანი წარმოქმნა, შემდეგ თავსართიანი და ბოლოს თავსართ-ბოლოსართიანი.

ბოლოსართიანი წარმოქმნის პირველად სწავლება გამოწვეულია იმით, რომ:

1. აქ ერთი სართით წარმოქმნასთან გვაქვს საქმე. ბოლოსართიანი წარმოქმნა ფართოდაა გამოყენებული ქართულში და გავრცელებულია მეტყველებაში, რის გამოც იგი მახლობელია (პრაქტიკულად მაინც) მოსწავლეთათვის.

2. ამასთანავე ბოლოსართები მოსწავლეთათვის რამდენადმე ნაცნობიცაა სახელთა ბრუნებასთან დაკავშირებით (ბრუნვის ნიშნები ბოლოსართებია).

ბოლოსართიანი წარმოქმნა ასეთი თანამიმდევრობით უნდა მიეცეს: იკო, ა, იან, იერ, ოსან, ეთ, ელ, ურ, ნარ, ება, ობა, დელ.

ამ თანამიმდევრობაში გათვალისწინებულია როგორც სიადვილე-სიმძნელე, ისე ამა თუ იმ მაწარმოებლით წარმოქმნილ სიტყვათა ლექსიკური მნიშვნელობა და გავრცელებულობა მეტყველებაში; მაგალითად: იკო-ს გაცნობა ა-ზე ადრე გამართლებულია შემდეგით:

1) -იკო მხოლოდ ერთი მნიშვნელობის (მოფერებითი, საალერსო) სიტყვებს წარმოქმნის (დელიკო, დაიკო, თინიკო, ბიძიკო და ა. შ.), ა კი სხვადასხვა მნიშვნელობისას.

-იკო შედარებით ფართოდაა გავრცელებული მეტყველებაში, ვიდრე ა.

ამათ მოსდევს -იან, -იერ, -ოსან. ამ მაწარმოებელთა ადრე მიწოდება გამოწვეულია მეტყველებაში მათი ხშირი გამოყენებით. ამავე დროს ამ მაწარმოებლებით წარმოქმნილი სიტყვები მნიშვნელობის მიხედვით ახლოა ერთმანეთთან.

-ეთ მაწარმოებელი -ელ, -ურ (-ულ) მაწარმოებლებზე ადრე ეძლევა, რადგანაც: ა) აწარმოებს კონკრეტულ გეოგრაფიულ სახელებს: კახ-ეთ-ი, იმერ-ეთ-ი, თუშ-ეთ-ი, რუს-ეთ-ი, ჭავახ-ეთ-ი, ოს-ეთ-ი და ა. შ.

ბ) ამზადებს ნიადაგს საღაღურობის აღმნიშვნელ სახელთა წარმოების, ე. ი. -ელ, -ურ (-ულ) ბოლოსართიანი წარმოქმნის შესასწავლად.

-ეზა, -ობა და -დელ ბოლოსართიან წარმოქმნათა ბოლოს გადატანა გამოწვეულია იმით, რომ -ეზა და -ობა განყენებულ სახელებს წარმოქმნიან, ხოლო -დელ არაპროდუქტიულია.

ბოლოსართიანი წარმოქმნის სწავლება მოხდება ძირეულ და წარმოქმნილ სახელთა შინაარსისა და ფორმის მიხედვით დაპირისპირებით; მაგალითად:

და — და-იკო

ბიჭი — ბიჭ-იკო

დელა — დელ-იკო

მამა — მამ-იკო

თინა — თინ-იკო.

ამ ძირეულ და წარმოქმნილ სახელთა დაპირისპირებით გაიკვლევა, რომ:

1. წარმოქმნილი სიტყვები: დაიკო, ბიჭიკო, დელიკო და ა. შ. მოფერებითი, საალერსო მნიშვნელობის მქონე სიტყვებია.

2. მოცემულ სიტყვებს ამ მნიშვნელობას აძლევს -იკო ბოლოსართი.

3. -იკო ბოლოსართი დაერთვის სიტყვის ფუძეს (და-იკო, ბიჭ-იკო და სხვ.).

4. ხმოვანფუძიან სახელებში -იკო-ს დართვა იწვევს ფუძისეული ხმოვნის კვეცას; ამიტომ გვაქვს: დელა — დელ-იკო, მამა — მამ-იკო, თინა — თინ-იკო

და ა. შ. ზოგჯერ იგი კუმშვასაც იწვევს. ამ მხრივ აღასნიშნავია სახელი თამარ, რომელიც ჩვეულებრივ უკუმშველია, ამ სუფიქსის დართვისას იკუმშება — თამარ-იკო.

-ა როგორც ახალ სიტყვათა წარმომქმნელი სუფიქსი ასეთი თანამიმდევრობით გაცნობა: -ა კნინობით სახელთა წარმომქმნელი (კაცი—კაცა, ქალი—ქალა და ა. შ.), -ა ახალი შინაარსის სიტყვების მაწარმოებელი: წითელი (ფერი) — წითელა (ავადმყოფობა), ლურჯი (ფერი) — ლურჯა (ლურჯი ფერის ცხენის სახელი), ქერი — ქერა (ქერის ფერი) და ა. შ.

-იან, -იერ, -ოსან სუფიქსების გაცნობა არ განსხვავდება -ა და -იკო მაწარმოებელთა გაცნობისაგან. აქ საპირო იქნება მხოლოდ ყურადღება გამახვილდეს იმაზე, რომ:

1) ეს ბოლოსართები უმთავრესად არსებითი სახელისაგან წარმოქმნიან ზედსართავს.

2) -იან სუფიქსი უფრო გავრცელებულია მეტყველებაში. იგი უმთავრესად ქონებას ან ყოლას გამოხატავს (ქუდიანი, ფულიანი, ცოლიანი, ცხენიანი და ა. შ.); ზოგჯერ გვარსაც წარმოქმნის; მაგალითად: რატ-იან-ი, ყიფ-იან-ი, ლიპარტელ-იან-ი და სხვ.

3) -იერ სუფიქსი (დისიმილაციით -იელ) თანამედროვე ქართულში ნაკლებ პროდუქტიულია (ლონიერი, ძლიერი, გონიერი...). თანამედროვე ქართულში მის ადგილს -იან სუფიქსი იკვრს² (გან-იერ-ი — გან-იან-ი, სინდის-იერ-ი — სინდის-იან-ი. ასევე: სახიერი, გონიერი, ღონიერი და ა. შ.).

4) -ოსან ძველად უფრო ფართოდ იყო გავრცელებული. ახლა იგი შემორჩენილია ზოგიერთ სიტყვაში და აღნიშნავს რისამე მატარებელს (წვეროსანი, ჩოხოსანი, ცხენოსანი და ა. შ.).

ამჟამად ეს სუფიქსი ისევ შემოდის ხმარებაში და გამოყენებულია რიგ სიტყვებში, როგორცაა: მედალ-ოსან-ი, ფრიალ-ოსან-ი და სხვ.

-ეთ, -ელ და -ურ სუფიქსიანი წარმოების გასაცნობად შეიძლება მივიცეს პატარა ტექსტი, რომელშიაც სამივე წარმოების სიტყვები იქნება მოცემული; მაგალითად:

„კახეთი ცნობილია მევენახეობა-მეღვინეობით. კახური ღვინოები განთქმულია ჩვენში. კახეთში მცხოვრებს კახელი ჰქვია. კახელს ძველად კახი ეწოდებოდა. ამ სიტყვისაგან „კახი“ მომდინარეობს კახეთის სახელწოდებაც“.

ტექსტიდან გამოიყოფა სიტყვები: კახი, კახეთი, კახელი, კახური. ძირეულისა (კახ) და წარმოქმნილთა (კახ-ეთ, კახ-ელ, კახ-ურ) ერთმანეთთან შეპირისპირებით გაირკვევა:

1. -ეთ აწარმოებს გეოგრაფიულ სახელებს (რუსი — რუსეთი, თუში — თუშეთი, ოსი — ოსეთი...). იგი ძალიან გავრცელებული მაწარმოებელია გეოგრაფიულ სახელებში: გომარ-ეთ-ი, არგვ-ეთ-ი, აჯამ-ეთ-ი, ღუშ-ეთ-ი და ა. შ. ზოგჯერ -ეთ-თან ერთად გვხვდება სა- თავსართიც (ფრანგ-ი — სა-ფრანგ-ეთ-ი, ბერძენ-ი — სა-ბერძენ-ეთ-ი და სხვ.).

-ეთ აწარმოებს ზოგიერთ სხვა სახელსაც, როგორცაა: აღმოსავლ-ეთ-ი, დასავლ-ეთ-ი, ხმელ-ეთ-ი, ბნელ-ეთ-ი, უკუნ-ეთ-ი და ა. შ.

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 124.

² იქვე, გვ. 125.

2. -ელ ძირითადად ადამიანთა სადაურობას აღნიშნავს (ქართლ-ელ-ი, იმერ-ელ-ი, თბილის-ელ-ი და ა. შ.).

იგივე -ელ მიმდევრობას (წიერობასაც) აღნიშნავს: კომკავშირ-ელ-ი, ლე-ნინ-ელ-ი და ა. შ.).

3. -ურ (დისიმილაციით -ულ) ძირითადად არაადამიანთა სადაურობას აღ-ნიშნავს (აფხაზ-ურ-ი, ოს-ურ-ი, ფშა(ვ)-ურ-ი; დისიმილაციით: გურ-ულ-ი, იმერ-ულ-ი, რუს-ულ-ი და ა. შ.).

-ურ სუფიქსი ქართულში საკმაოდ პროდუქტიული სუფიქსია: ა) იგი ზოგ-ჯერ ისეთ სახელებსაც აწარმოებს, რომლებიც არ განასხვავებენ ადამიანთა და არაადამიანთა სადაურობას: აქა-ურ-ი, ზემო-ურ-ი, მანდა-ურ-ი და ა. შ. ამავე წევრს ეკუთვნის გურ-ულ-ი.

ბ) -ურ სუფიქსი აწარმოებს ზოგიერთ გვარსაც: გიგა-ურ-ი, ბექა-ურ-ი, წიკლა-ურ-ი, ლომო-ურ-ი და ა. შ.

გ) -ურ წარმოქმნის არსებით სახელთაგან თვისების აღმნიშვნელ სიტყვებ-საც (ზედსართავებს): ბავშვ-ურ-ი, კაც-ურ-ი, ქალ-ურ-ი და ა. შ.

აქვე გაეცნობა -ნარ სუფიქსიანი წარმოქმნაც. -ნარ სუფიქსიც ადგილზე მიგვითითებს, სადაც ბლომად იზრდება ერთი სახის მცენარეულობა, მაგალი-თად: მუხ-ნარ-ი, თხმელ-ნარ-ი, ნაძვ-ნარ-ი, ვერხვ-ნარ-ი, ყვავილ-ნარ-ი, ბუჩქ-ნარ-ი.

ასევე გაეცნობა -ობა -ება და -დელ ბოლოსართიანი წარმოქმნაც. -ობა ჩვეულებრივ არსებით სახელთაგან აწარმოებს აბსტრაქტულ სახელებს (კაცო-ბა, მეგობრობა, ამხანაგობა და ა. შ.), ხოლო -ება — იერ-ზე დამთავრებულ ზედსართავ სახელთაგან (ძლიერება, ღონიერება, ნიჭიერება და ა. შ.).

-ობასთან დაკავშირებით განსაკუთრებით უნდა გამახვილდეს ყურადღება იმაზე, რომ ზოგჯერ -ობა სუფიქსიანი სახელი კონკრეტული მნიშვნელობისა-ცაა, მაგალითად: ქართველობა საამაყო და ქართველობამ სამამულო ომში თავი ისახელა. პირველ შემთხვევაში ის განყენებული სახელია, მეორეში კი — კონკრეტული. სკოლის პრაქტიკაში ეს ორი სხვადასხვა შინაარსის სახელი ხში-რად ირევა ერთმანეთში და ყოველგვარ ვითარებაში -ობა-ზე დამთავრებული სახელი აბსტრაქტულად მიაჩნიათ.

თავსართიანი წარმოქმნა

მხოლოდ თავსართიანი წარმოებული სახელები ქართულში შედარებით მცირეა. ასეთი წარმოქმნა უმთავრესად ნაზმნარ სახელებში გვხვდება და ძი-რითადად მას ნაზმნარ სახელთა სწავლებასთან დაკავშირებით გაეცნობთ, მაგ-რამ აქაც შეიძლება მიეცეს რამდენიმე ნიმუში ზოგადად: უ-რიცხვი, უ-ღირსი, უ-მსგავსი, სა-ყვირი, სა-ლოკი (თითი), ნა-მყოფი, ნა-შოენი, ნა-კითხი და ა. შ.¹

სწავლებნისას ამ სახელთა მათ ფუძესახელთან დაპირისპირებით (უ-რიც-ხვი — რიცხვი... სა-ყვირი — ყვირი...) გაირკვევა როგორც წარმოქმნილი აფიქ-სი, ისე ამ წარმოქმნილ სახელთა მნიშვნელობა.

¹ მ. ჩი ინალაძე, სახელთა წარმოქმნის სწავლება V კლასში; ქართული ენისა და ლი-ტერატურის სწავლების საკითხები სკოლაში, კრ. 10—11, 1960, გვ. 46.

თავსართ-ბოლოსართიან სახელთა სწავლებისას ახალია მხოლოდ ის, რომ ბოლოსართთან ერთად სიტყვას თავსართიც წარმოქმნის. ამ შემთხვევაშიც მაწარმოებლები უშუალოდ ფუძეს ერთვის.

თავსართ-ბოლოსართიანი წარმოქმნის სწავლებას ვიწყებთ ზარისხისა და რიგობით სახელთა წარმოების განმეორებით. რიგობით სახელთა მოგონებასვე დაუკავშირდება მე — ე და მე — ურ ხელობის აღმნიშვნელ აფიქსებით წარმოება (მე-ურმ-ე, მე-ჩონგურ-ე, მე-ზღვა-ური, მე-ბად-ურ-ი და ა. შ.).

ამის შემდეგ გადავდივართ დანიშნულების აღმნიშვნელ სა—ე, სა—ურ (დისიმილაციით სა—ულ), სა—ო თავსართ-ბოლოსართების გაცნობაზე. ამას მოჰყვება უ—ო და უ—ურ უქონლობის მაწარმოებლები, ხოლო სულ ბოლოს გაეცნობა სი—ე და ნ—არ (დისიმ. ნა—ალ) თავსართ-ბოლოსართები. თანაც ყურადღება მიექცევა იმას, თუ რომელი აფიქსები მეტყველების რომელი ნაწილისაგან რა სახელებს წარმოქმნიან; მაგალითად: უ—ო, უ—ურ (უქონლობის აფიქსები) და სა—ო აწარმოებენ არსებითი სახელებისაგან ზედსართავებს (ქუდ-ი — უ-ქუდ-ო, ბედი — უ-ბედ-ო, ექიმ-ი — სა-ექიმ-ო, სადილ-ი — სა-სადილ-ო და ა. შ.) სი—ე აწარმოებს ზედსართავთაგან განყენებულ არსებით სახელებს (ლამაზი — სი-ლამაზ-ე, ცოცხალი — სი-ცოცხლ-ე და ა. შ.).

თავსართ-ბოლოსართიან წარმოქმნასთან დაკავშირებით მართლწერის საკითხიც განიხილება: წარმოქმნილი სახელის გადატანისას თავსართთან არ შეიძლება დარჩეს ფუძისეული თანხმოვანი; მაგალითად: სი-ყმაწვილე (და არა სიყ-მაწვილე), მე-ზღვაური (და არა მეზ-ღვაური, ან მეზღ-ვაური) და ა. შ.

ცოდნის გასამტკიცებლად ჩატარდება სხვადასხვა სახის გარჯიშობა:

1. წარმოქმნილი სიტყვების მონახვა ტექსტში და მათი ანალიზი — ძირეული სახელისა და წარმოქმნილი აფიქსების გამოყოფა.
2. ცალკეული სიტყვების მიცემა და მათგან სხვადასხვა აფიქსის დართვით ახალ სიტყვათა წარმოქმნა და მათი გარკვევა.
3. თავსართ-ბოლოსართიანი სიტყვების დაყოფა გადასატანად და ა. შ.

სახელთა წარმოქმნა ბრუნვის ფორმათაგან

ბრუნვის ფორმათაგან სახელთა წარმოსაქმნელად უმთავრესად მოქმედებითი, ვითარებითი და ნათესაობითი ბრუნვებია გამოყენებული. ამათგან ნათესაობითი ბრუნვის ფორმისაგან სახელთა წარმოქმნა თანდებულების თუ წარმოქმნილი აფიქსების საშუალებით ხდება.

რადგანაც ლექსიკური მნიშვნელობა ძირეულსა და წარმოქმნილს შორის უფრო მეკეთრად განსხვავებულია ვითარებით ბრუნვაში, ვიდრე მოქმედებითში, ამიტომაც სწავლება პირველად ვითარებითი ბრუნვით უნდა დაიწყოთ.

არსებითი სახელის ვითარებითი ბრუნვისაგან მიღებულია ზედსართავი: გულად—გულადი, თვალად—თვალადი, ტანად—ტანადი, პურად—პურადი (ეს სწორბალი პ უ რ ა დ არ ივარგებს; პ უ რ ა დ ი კაცი ყველგან ქებულია).

პ უ რ ა დ და პ უ რ ა დ ი-ს ურთიერთისაღმი ფორმისა და შინაარსის შიხედვით შედარება-შეპირისპირებითა და კითხვების დასმით გაირკვევა, რომ პ უ რ ა დ არსებითი სახელის ვითარებითი ბრუნვაა, ხოლო პ უ რ ა დ ი — ზედ-

სართავი სახელი, ნაწარმოები არსებითი სახელის ვითარებითი ბრუნვისაგან, პური ძირეულია, პურადი კი წარმოქმნილი.

ასევე გაეცნობა იმ აფიქსით (მოქმედებითი ბრუნვისაგან) ნაწარმოები სახელებიც. მოთხრობა — მოთხრობით — მოთხრობითი: (მოთხრობით მეტად გატაცებული იყო; მოთხრობითი ბრუნვა ქართულში ქვემდებარის ბრუნვას); მიცემა — მიცემით — მიცემითი, შემთხვევა — შემთხვევით — შემთხვევითი, წოდება — წოდებით — წოდებითი და ა. შ.

ნათესაობითი ბრუნვის ფორმისაგან სახელთა წარმოება სავსებით მიჰყვება ბოლოსართიან წარმოქმნას. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ აფიქსის ფუნქციას ზოგჯერ თანდებულნი ასრულებს.

ნათესაობითი ბრუნვისაგან სახელთა წარმოქმნის სწავლებისას შემდეგ საკითხებზე უნდა გამახვილდეს ყურადღება:

1. ნათესაობით ბრუნვას ახალ სიტყვათა წარმოსაქმნელად დაერთვის ებრ და თანა თანდებულები და ნაირი, ფერი, გვარი, რიგი და ეულ მაწარმოებლები.

2. ყველა ეს მაწარმოებელი, გარდა -ეულ სუფიქსისა, აღნიშნავს მსგავსებას (კაცისებრ, კაცისთანა, ამნაირი, მაგისთანა, იმგვარი და ა. შ.).

3. -ებრ და თანა მაწარმოებლები არსებითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვისაგან წარმოქმნიან ზედსართავეებს (მხეცისებრი ქვევა, აღამიანისთანა ცხოველი და სხვ.), ხოლო სხვა მაწარმოებლები უმთავრესად ჩვენებით ეს, ეგ, ის ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვისაგან აწარმოებენ ისევე ჩვენებით ნაცვალსახელებს (ამნაირი, იმნაირი, მაგფერი, ამგვარი და სხვ.).

ფერი და რიგი მაწარმოებლებით წარმოქმნილი სახელები (ამფერი, რაფერი, ამრიგი, იმრიგი და სხვ.) სალიტერატურო ქართულში იშვიათად გვხვდება. იგი უფრო დიალექტებისათვისაა დამახასიათებელი.

4. -ეულ სუფიქსი პირთაგან წარმომავლობას აღნიშნავს (ჭაქვაძეაძისეული სახლი, მამისეული ქონება...). იგივე -ეულ ზოგიერთი კონკრეტული სახელისაგან აწარმოებს გვაროვნული ცნების აღმნიშვნელ სიტყვებს: პური — პურეული, ბოსტანი — ბოსტნეული, ხილეული და ა. შ. -ეულ აწარმოებს აგრეთვე სახელებს რიცხვითი სახელებისაგან: სამი — სამეული, ხუთეული, ათეული და ა. შ.

ცალკე უნდა გამოიყოს -ივ, როგორც ახალ სიტყვათა წარმოქმნელი. თავისი წარმოშობით იგი ბრუნვის ნიშანია, თუმცა ამჟამად მას ეს ფუნქცია დაკარგული აქვს.

-ივ უშუალოდაც აწარმოებს ახალ სიტყვებს და სხვა აფიქსთან ერთადაც, მაგალითად: -ივ სუფიქსის მულამ ზმნიზედაზე დართვით ვლებულობთ ზედსართავს მულმ-ივ-ი. იგივე -ივ გვაქვს მარჯენ-ხე, მარცხენ-ივ და ა. შ. ზმნიზედებში.

-ივ ზოგჯერ ებრ თანდებულთან ერთადაც გვხვდება: ჩვეული — ჩვეულ-ებრ-ივ-ი, საზოგადო — საზოგადო-ებრ-ივ-ი და სხვ.

„ებრ-ივ-ი გავლენით შემდეგ ობრ-ივ არის გაკეთებული: კაც-ობრივ-ი (აქედან: კაც-ობრ-ი(ვ)-ობა), ზნე-ობრივ-ი¹, დელ-ობრ-ივ-ი და სხვ.

აფიქსებით სახელთა წარმოქმნის სწავლების უკანასკნელი საფეხური ძირეულ და წარმოქმნილ სახელთა ფორმობრივ-შინაარსობრივი მსგავსება-განსხვავების გარკვევაა. ეს მსგავსება-განსხვავება შემდეგში იჩინს თავს:

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 148.

1. როგორც ძირეულს, ისე წარმოქმნილსაც „ერთნაირი ფორმაცვალება მოუღის“¹. ამაშია მათი მსგავსება ძირითადად.

2. წარმოქმნილი სახელი განსხვავდება ძირეულისაგან მნიშვნელობით (პური—პურიანი; თეთრი—სითეთრე და სხვ.).

3. წარმოქმნილ სახელს საკუთარი ფუძე აქვს. ეს ფუძე მეტია ძირეულის ფუძეზე მაწარმოებელი აფიქსით თუ აფიქსებით.

4. წარმოქმნილი სახელი უმეტესად სხვა მეტყველების ნაწილია, ვიდრე მისი ძირეული. „უფრო ხშირად არსებითისაგან ზედსართავია ნაწარმოები და ზედსართავისაგან—არსებითი: წესი—წეს-იერ-ი, უ-წეს-ო, მგელი—მგლ-იან-ი, უ-მგლ-ო, მგლ-ურ-ი, სა-მგლ-ე“ და სხვ. ან კიდევ ცოცხალი—სი-ცოცხლ-ე, წითელი—სი-წითლ-ე და ა. შ.

ძირეულ და წარმოქმნილ სახელთა მსგავსება-განსხვავების შეგნებულად ცოდნას არსებითი მნიშვნელობა აქვს როგორც საერთოდ წარმოქმნის მოვლენაში მოსწავლეთა გასარკვევად. ისე სიტყვათა შერჩევისა და მართებულად გამოყენებისათვის.

თ ხ ზ ვ ა

რთული სახელეაი

ახალ სიტყვათა წარმოქმნა ქართულში ხდება არა მარტო აფიქსებით, არამედ თხზვითაც, ფუძეთა შეერთებით. იგი ფართოდაა გავრცელებული ქართულში².

რთული სახელი ქართულში სხვადასხვაგვარად მიიღება: ფუძის გაორკეცებით (წამწამი, წკაეწკაევი), ორი ან მეტი ფუძის შეერთებით (ქვანახშირი, დედამიწა, ქინძისთავი, ცისკარი, გულხელდაკრფილი და სხვ.) და შემოკლებულ სუბელთა შეერთებით (სახელგამი, კომკაეშირი).

სწავლებისას პირველი ადგილი შერწყმულ სახელებს უნდა დაეთმოს, რამდენადაც შერწყმული სახელები მხოლოდ შედგენილობითაა რთული, შინაარსით კი მასში შემავალ თითოეულ სიტყვას შენარჩუნებული აქვს თავისი მნიშვნელობა, რის გამოც იგი უფრო ადვილი გასაგებია მოსწავლეთათვის.

მეორე ადგილი ფუძეგაორკეცებულ კომპოზიტებს დაეთმობა, შემდეგ მიეცემა სხვადასხვა ფუძისაგან შედგენილი კომპოზიტები და ბოლოს შემოკლებული სახელები.

შერწყმული სახელეაი

და კავშირით შეერთებული რთული სახელები მოსწავლეთათვის ნაცნობია რიცხვითი სახელის შესწავლასთან დაკავშირებით. ამდენად, მისი ხელახლად სწავლება კი არაა საჭირო, არამედ მოგონება და განმტკიცება. აქ ახალი

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 109.

² ე. თ. ფ. უ. რ. ი. ა., ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, VI: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, 1952, გვ. 281.

ხოლოდ და- კავშირიახი ზოგიერთი სხვა რთული სახელის გაცხობა (სხვადა-სხვა, ერთიდაიგივე, დღედაღამე), რთული სახელის რაობის გარკვევა და ტერ-მინის „რთული სახელი“ (კომპოზიტი) მიწოდება.

რთული სახელის რაობის გარკვევისათვის იგი შეუპირისპირდება აფიქსიან წარმოებას; მაგალითად: ოციანი, სამოსანი და ოცდასამი. შეპირისპირების საფუძველზე გაირკვევა, რომ, თუ პირველი ორი ძირეული სახელისაგან (ოცი, სამი) ნაწარმოებია აფიქსებით (იან, ოსან), მესამეში (ოცდასამი) და კავშირით გაერთიანებულია ძირეული სახელები (ოცი, სამი). შემდეგ მიეცემა ორზე მეტ ფუძიანი სახელი (სამოცდახუთი), გაირკვევა მასში შემავალ ფუძეთა რაოდენობა და მიეცემა განსაზღვრა: „ორი ან მეტი ფუძისაგან შედგენილ სახელს რთული სახელი (კომპოზიტი) ეწოდება“.

და კავშირით შეერთებულ სხვა ანალოგიურ სახელთა გაანალიზებით და რთულში შემავალი ცალკეული ფუძის მნიშვნელობის გარკვევით ცხადი გახდება, რომ და-თი შეერთებულ რთულ სახელებში ყოველი ფუძე ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას.

და-კავშირიანი რთული სახელების სწავლებას დაუკავშირდება უკავშიროდ შეერთებული კომპოზიტები, როგორცაა: და-ძმა, ცოლ-შვილი, პურ-მარილი, ქართლ-კახეთი. აქ თითოეულ ფუძეს შენარჩუნებული აქვს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა. ეს ფუძეები ერთმანეთთან უკავშიროდ არის შეერთებული და იწერება დეფისით. დეფისის ადგილას შეიძლება და კავშირის აღდგენა, მაგრამ მაშინ სახელი რთული არ იქნება (და-ძმა—და და ძმა, პურ-მარილი—პური და მარილი).

შერჩეული ნიმუშების მიწოდებით გაირკვევა, რომ ასეთი კომპოზიტების შემადგენელი წევრები შეიძლება იყოს ერთი და იგივე მეტყველების ნაწილი, მაგ.: არსებითი სახელები (ტყე-ველი, ქალ-ვაჟი...), ზედსართავი სახელები (წითელ-ყვითელი), რიცხვითი სახელები (ერთ-ერთი), ზმნიზებები (აღმა-დაღმა), მიმღებობები (აწეწილ-დაწეწილი). გაცილებით უფრო მეტია ქართულში ისეთი უკავშირო კომპოზიტები, რომლებშიც და კავშირი არ ივარაუდება. ასეთი კომპოზიტები ერთცნებიანია, შედგენილობით ერთი და იგივე მეტყველების ნაწილია (წითელქუდა, ორლობე, მამაჩემი, ზედაპირი და სხვ.)¹.

რთულ სიტყვებში პირველი შემადგენელი სიტყვა (თუ სიტყვები) ჩვეულებრივ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი (და-ძმა, ცოლ-ქმარი, გულ-ხელ-დაკრეფილი...), გამონაკლისს შეადგენს დედ-მამა, რომელშიც პირველ ფუძეს მოკვეცილი აქვს ფუძისეული ხმოვანი ა. ასეთი კომპოზიტები იბრუნვიან ისე. როგორც ერთი სახელი, ე. ი. იცვლება მხოლოდ უკანასკნელი ფუძე (და-ძმა, და-ძმამ, და-ძმას, და-ძმის და ა. შ.). უმეტეს შემთხვევაში ამ კომპოზიტებს მოეპოვებათ მრავლობითი რიცხვი (ციხე-ქალაქები, და-ძმები და სხვ.), მაგრამ არის ზოგიერთი კომპოზიტი, რომელსაც არა აქვს მრავლობითი რიცხვი. ასეთებია: ცოლ-შვილი; მიწა-წყალი, სახლ-კარი (ა. შანიძე).

კომპოზიტების სწავლებისას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს მართლწერის საკითხებს:

¹ ვ. თ. ფ. რ. ი. ა., ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, VI, კომპოზიტები: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, 1959, გვ. 285.

1. ოციდან ასამდე რიცხვითი სახელები და კავშირით უერთდებიან ერთ-
ქანეთს და იწერებიან ერთად (ორმოცდაათი, ორმოცდაცხრამეტი, ოთხმოცდა-
ჩვიდმეტი და სხვ.). ასევე ერთად იწერება: დღეღამამ, სხვადასხვა... ასეთი და
კავშირიანი კომპოზიტები არცთუ ბევრია და პირდაპირ უნდა დავასწავლოთ
მოსწავლეთ, მათი ტაბულაც მივაწოდოთ.

2. ორცნებიანი კომპოზიტები, რომელთა შემადგენელ სიტყვებს შორის
და კავშირის ჩასმა შეიძლება, იწერება დეფისით (ბედ-იღბალი, გუდა-ნაბადი,
ქამარ-ხანჯალი, თუშ-ფშავ-ხევსურეთი და სხვ.). ასეთ რთულ სახელებში იმდენი
დეფისი იწერება, რამდენი ფუძისაგანაც შედგება იგი ერთის გამოკლებით.

3. ერთცნებიანი კომპოზიტები, სადაც და კავშირი არ იგულისხმება, იწე-
რება ერთად (ფეხმოდებელი, თავქუდმოკლეილი).

მართლწერის ამ წესთა მტკიცედ შესათვისებლად აუცილებელია სხვადა-
სხვა სახის ვარჯიშობა:

1. სხვადასხვა სახის კომპოზიტთა ანალიზი და სათანადო წესის მოგონება.

2. მასწავლებლის მიერ მიწოდებული სიტყვებით კომპოზიტების შედგე-
ნა-დაწერა.

3. კომპოზიტების შემცველი ტექსტის კარნახით წერა.

ფუძეგაორკეცავალი კომპოზიტი

ფუძეგაორკეცებულ სახელთა სწავლებისას საილუსტრაციოდ პირველ
რიგში ისეთი მაგალითები უნდა მიეცეს, რომელთა შემადგენელ ფუძეებს და-
მოუქიდებლადაც აქვთ მნიშვნელობა. ასეთებია: თავთავი (თავი), ჩუქჩუმი (ჩუ-
მი), წამწამი (წამი), თვალთვალი (თვალი) და ა. შ. აქვე გაეცნობა და კავშირი-
ანი ფუძეგაორკეცებული ზმნიშედები, როგორცაა: პირდაპირ, თანდათან,
კვალდაკვალ, მხარდამხარ და სხვ.

ამ სახელთა ფორმისა და შინაარსის მიხედვით ფუძესახელთან შედარება-
შეპირისპირებით გაირკვევა როგორც წარმოქმნილის შედგენილობა, ისე მისი
მნიშვნელობა. ფუძე სიტყვასთან მიმართებით: თ ა ვ ი ს უ ლ ს ხ ვ ა მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ-
ობისა (სხეულის ნაწილი, უკუქცევითი ნაცვალსახელი), თავთავი კი — სხვა;
ასევე, მხარი და მხარდამხარ და ა. შ.

ფუძეგაორკეცებული სახელები ჩვეულებრივ ერთცნებიანი კომპოზი-
ტებია.

ამის შემდეგ მიეცემა ისეთი მაგალითები ფუძეთა გაორკეცებისა, რომ-
ლებშიც ადგილი აქვს ბგერათა შეცვლას — ჯერ ხმოვანთა მონაცვლეობას —
ი/უ (ბიჭ-ბუჭი, ბინდ-ბუნდი...), ი/ა (რიყ-რაყი, ჭივ-ჭავი), ე/უ (ხევ-ხუვი, ერთ-
ურთი), ბოლოს კი თანხმოვანთა შეცვლა: ნ/ლ (ცუნცული, ძუნძული და ა. შ.).

ფუძეთა გაორკეცებისას ზოგჯერ ადგილი აქვს პირველი მარცვლის შე-
ნაცვლებას მ ა მარცვლით; მაგალითად, უნდა გვქონოდეს: ქონ-ქონი, გიყ-გიყი,
კუჭ-კუჭი და სხვ., მაგრამ გვაქვს ქონმახი, გიყმაყი, კუჭმაჭი და სხვ. თუ ფუძე-
ანით იწყება, მაშინ მას მხოლოდ მ დაერთვის: არე—არე—არემარე, ახლო-
ახლო-ს ნაცვლად გვაქვს ახლომახლო.

ფუძეგაორკეცებული კომპოზიტები ჩვეულებრივ ერთად იწერება, გარდა
რამდენიმე გამონაკლისისა: ნაბიჯ-ნაბიჯ, ქუჩა-ქუჩა, ტოლ-ტოლად და ა. შ.

რთული სახელების (კომპოზიტების) მესამე სახეობა ისეთი კომპოზიტებია, რომლებიც უმთავრესად ორგვარად წარმოიშობიან: ა) ორი ან მეტი ფუძის შეერთებით ან 2) ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმასთან სხვა სახელის შეერთებით.

ორი ან მეტი ფუძის შეერთება ხდება როგორც და კავშირით, ისე უკავშიროდაც. და კავშირით შეერთებული ერთცნებიანი კომპოზიტები შედარებით იშვიათია. ერთცნებიანი კომპოზიტები ძირითადად უკავშირო შეერთებით წარმოიქმნებიან. და კავშირიანი ერთცნებიანი კომპოზიტებია: პირდაპირი, სხვადასხვა.

ერთცნებიანი კომპოზიტების შემადგენელი ნაწილები ერთმანეთის მიმართ უმეტესად მსაზღვრელ-საზღვრულია. ჩვეულებრივ პირველი ფუძე კომპოზიტისა საზღვრულია, ხოლო ბოლო ფუძე მსაზღვრელი: გულკეთილი, სულგრძელი, ფერმკრთალი და სხვ. მაგრამ გვხვდება ასეც: ჭერ მსაზღვრელი და შემდეგ საზღვრული: წითელქუდა, დიდგულა და ა. შ. მსაზღვრელად ერთცნებიან კომპოზიტებში გვხვდება არსებითი სახელი, ზედსართავი და რიცხვითი სახელები¹.

რადგან მსაზღვრელი მოსწავლის შემეცნებაში ძირითადად ზედსართავია ან რიცხვითი², ამიტომ ამ კომპოზიტთა სწავლება ასეთი თანამიმდევრობით უნდა მიეცეს: ა) ზედსართავი — მსაზღვრელად, რიცხვითი მსაზღვრელად და არსებითი — მსაზღვრელად. მაგალითად, ჭერ მიეცემა: ახალქალაქი, დიდძალი, ძვირფასი, შემდეგ — ორღობე, სამფეხი, ორთვალა, და ბოლოს — ქალიშვილი, მამაკაცი და ა. შ.

ბრუნვის ფორმათაგან კომპოზიტების წარმოსაქმნელად თითქმის ყოველი ბრუნვა გამოიყენება, გარდა წოდებითისა, მაგრამ ყველაზე ხშირად ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა გამოიყენებული. ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა კომპოზიტთა შემადგენლობაში გვხვდება როგორც მხოლოდობით, ისე მრავლობით რიცხვში (ცისკარი, მიწათმოქმედება).

ამიტომ მთავარი ყურადღება ამგვარ კომპოზიტებს მიექცევა³. სხვა ბრუნვის ფორმათაგან კომპოზიტების წარმოება მხოლოდ ზოგადად გაეცნობა, რადგანაც სხვა ბრუნვის ფორმები კომპოზიტების წარმოების თვალსაზრისით ნაკლებ პრაქტიკულნი არიან.

ნათესაობითი ბრუნვის ფორმიანი (მართულ-მსაზღვრელიანი) კომპოზიტები ასეთი რიგით გაეცნობა: ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის სრული დაბოლოებით (ჭირისუფალი), ბრუნვის ნიშნის სრული მოკვეციტ (თავშალი) და ბრუნვის ნიშნის ნაწილობრივი მოკვეციტ (მამიდა, შვილიშვილი).

ასეთი გადაჭრუფება (ჭერ სრული მოკვეცვა, შემდეგ ნაწილობრივი) საჭიროა იმისათვის, რომ მოსწავლეებს ნაწილობრივი მოკვეციტის შემთხვევა არ აერიოს სახელობითის ფორმასთან: ვაჟიშვილი და ოჯახიშვილი — გარეგნულად სრულიად ერთგვარებია, მაგრამ წარმოებით სხვადასხვა. ვ ა ჟ ი (შ ვ ი ლ ი) სახელობითი ბრუნვის ფორმა, ო ჯ ა ხ ი (შ ვ ი ლ ი) — ნათესაობითისა. ამ მოვ-

¹ ა. ნ. ქობაძე, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952, გვ. 225.

² სინტაქსში მოსწავლეებს ამ საფეხურზე მხოლოდ ელემენტარული ცოდნა აქვთ.

³ ს. ყაუხჩიანი, *Varia* კომპოზიტები, X ნაკვეთი, 1933, გვ. 4—5.

ლენაში მოსწავლეთა გარკვევა უფრო ადვილი იქნება მის შემდეგ, რაც ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის სრულ მოკვეცას გაიცნობენ.

ბრუნვის ნიშნის მოკვეცასთან გვაქვს საქმე სხვა ბრუნვის ფორმის შემცველ კომპოზიტებშიც. მიცემითი ბრუნვის ნიშანი ყოველთვის მოკვეცილია; მაგალითად: თავზარი, ხელქვეითი, წყალქვეშა (ნავი) და სხვ.

უკვეცელია ბრუნვის ნიშნები მხოლოდ მოთხრობითსა და ვითარებითში, მაგრამ თავისთავად ამ ბრუნვათა ფორმები მხოლოდ რამდენიმე სიტყვაში გვხვდება (ერთმანეთი, ავადმყოფი, ყურადღება...).

საერთოდ, ბრუნვისფორმიან კომპოზიტთა სწავლებისას საჭიროა მოსწავლეთ გავაცნოთ, რომ ისეთ სიტყვებში, როგორცაა ქინძისთავი, ცისკარი, ცისარტყელა და სხვ., კომპოზიტების შემადგენელ ცალკეულ სიტყვებს დაკარგული აქვთ პირვანდელი მნიშვნელობა: ცის კარში — არც ცა იგულისხმება და არც კარი, არამედ სულ სხვა — გათენების ხანი.

ზოგიერთ კომპოზიტში კარგად მოჩანს შემადგენელი ფუძეები, ამ ფუძეთა მნიშვნელობა; მაგალითად: წყალქვეშა (ნავი), ბატონიშვილი, დედინაცვალი, მამიდა და ა. შ.

სათანადო ვარჯიშობის შედეგად მოსწავლე უნდა არჩევდეს, თუ როდის და რამდენად დაშორებულია კომპოზიტის მნიშვნელობა შემადგენელ ფუძეთა მნიშვნელობას და რაში იხატება ეს დაშორება.

შემოკლებული სახელები

სწავლების თვალსაზრისით რაიმე თავისებურებას არ შეიცავს შემოკლებული სახელები. ბავშვის მეტყველებაში ასეთი სახელები ფართოდაა გამოყენებული: სახელგამი, კოლმეურნეობა, რაიკომი, კომკავშირი და სხვ., მაგრამ მისთვის უცნობია, რომ აქ რამდენიმე ფუძეა.

შემოკლებულ სახელთა სწავლების დანიშნულებაც შემოკლების მიზანსა და ხასიათში მოსწავლეთა გარკვევაა.

შემოკლების მიხედვით ასეთი სახელები სხვადასხვაგვარია:

1. კომპოზიტის პირველი ფუძე შემოკლებულია, მეორე — სრულია: — კომპარტია (კომუნისტური პარტია), კოლმეურნეობა (კოლექტიური მეურნეობა), პარტილეთი, კომკავშირი და სხვ.

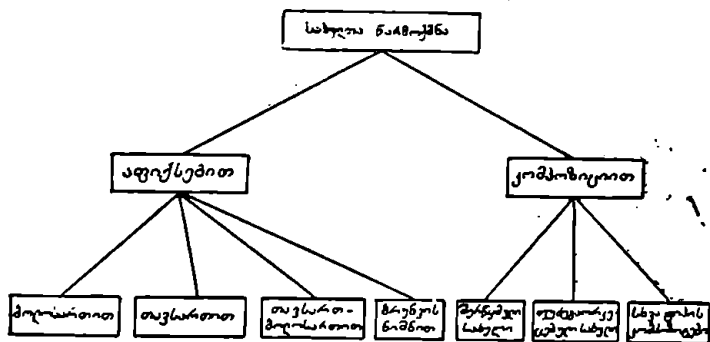
2. ყველა ფუძე შემოკლებულია — სახელგამი (სახელმწიფო გამომცემლობა), საბლიტგამი (საბავშვო ლიტერატურის გამომცემლობა და სხვ.).

3. პირველი სახელი ფუძის სახითაა, სხვა სახელები დასაწყისი ბგერებითაა წარმოდგენილი — რიონპესი (რიონის ჰიდრო ელექტროსადგური), ზრაპპესი და სხვ.

4. კომპოზიტის პირველი ფუძის ნაწილთან შეერთებულია სხვა ფუძეთა დასაწყისი (თავკიდური) ასოები: აჰპესი (აჭარის ჰიდრო ელექტროსადგური), აბპესი და სხვ.

5. ყველა ფუძე დასაწყისი ბგერებითაა წარმოდგენილი: ზაპესი (ზემო ავჭალის ჰიდრო ელექტროსადგური) და სხვ.

სწავლებისას ასეთი თანამიმდევრობა უნდა დავიცვათ.

შემოკლებულ სახელთა სწავლებისას მართლწერის საკითხებსაც უნდა მიექცეს ყურადღება. მოსწავლემ იცის, რომ შემოკლებულ სიტყვასთან წერტილი უნდა დაწეროს (მოთხ., მიც. და ა. შ. ბრუნვათა სახელწოდების შემოკლებისას წერტილი იწერება), მაგრამ შემოკლებულად შეერთებულ სახელებში წერტილი არ შეიძლება დაიწეროს. ეს იმიტომ, რომ შემოკლებულად შეერთებული სახელები ერთ სახელს წარმოქმნიან, მაშინ როდესაც შემოკლებული სიტყვები რჩებიან დამოუკიდებელ სიტყვებად.

ეარჯიშობის შედეგად მოსწავლემ არა მარტო უნდა იცოდეს, თუ რა და რა საშუალებით წარმოიქმნება ქართულში სახელები, არამედ თავისუფლად იყენებდეს მათ მეტყველებაში, შეეძლოს მათი შემადგენელ ნაწილებად დაშლა, ძირეულისა და წარმოქმნილის მნიშვნელობათა სხვაობის გარკვევა და იცოდეს წარმოქმნილ სახელებთან დაკავშირებული მართლწერის საკითხები.

წარმოქმნილ სახელთა სწავლება უნდა დამთავრდეს შემაჯამებელი მუშაობით. საბოლოოდ შეიძლება მიეცეს სქემა (იხ. გვ. 184).

ზმნის სწავლება

ზმნის სწავლების მნიშვნელობა

ზმნა ქართული ენის არსებითი ნაწილია. აზრი თავის დასრულებას ძირითადად ზმნის საშუალებით აღწევს.

ქართულ ზმნას ფორმათა მრავალფეროვნებით, კატეგორიათა სიმდიდრით, თავის მოქნილობითა და დინამიკურობით იშვიათად შეედრება რომელიმე სხვა ენის ზმნა. ქართულ ზმნას აქვს არა ერთი დამახასიათებელი თავისებურება, რომლებიც დიდ გამომსახველობით უნარს ანიჭებენ ენას.

ქართული ზმნა ქართული ენის გრამატიკული წყობის არსებითი მხარეა, ლექსიკის გამდიდრების უმნიშვნელოვანესი ბაზათანია.

ზმნას ზშირი გამოყენება აქვს ქართულში, ის ჩვენი მეტყველების „დედა ძარღვია“. „ქართული უფრო ზმნებით ლაპარაკობს, ზმნებით ჰმეტყველებს; — წერდა ი. ჭავჭავაძე, — ვიდრე სხვა სიტყვის ნაწილებით“¹.

¹ ი. ჭავჭავაძე, წერილების კრებული, ტ. 5, 1927, გვ. 360—361.

ეს აიხსნება იმით, რომ ქართული ზმნა გამომსახველობითი ძალით „ბევრად წინა დგას სახელზე. ზმნის ექსპრესიული ძალა დიდია“¹.

ზმნის შესწავლას, მის საფუძვლიან ცოდნას გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვს სინტაქსის შესწავლის, მის კატეგორიებში გარკვევისათვის. ასეა სხვა ენებშიც. აკად. ვ. ვინოგრადოვის აზრით, „ზმნა ყველაზე რთული და ყველაზე ტევადი გრამატიკული კატეგორიაა რუსული ენისა. ზმნა, მეტყველების ნაწილთა ყველა სხვა კატეგორიასთან შედარებით, უფრო კონსტრუქციულია. ზმნურ კონსტრუქციებს გადაწყვეტი გავლენა აქვთ სახელთა შესიტყვებებსა და წინადადებებზე“².

„ქართული ფრაზის აგებულება ზმნაზეა დამოკიდებული“ (ა. ჩიქობავა).

წინადადების წევრთა (ქვემდებარისა და დამატებათა) ბრუნვების ფორმა ზმნით (შემასმენლით) არის გამოწვეული, კერძოდ, მისი პირიანობით.

ზმნის შესწავლასთან დაკავშირებულია მთელი რიგი პრაქტიკული — მართლწერისა და სხვა საკითხები.

ქართული ზმნის ხვედრითი წონა, მისი მნიშვნელობა საშუალო სკოლის ქართული ენის მორფოლოგიის კურსში მეტად დიდია. ძირითადად ქართული ზმნის შესწავლით ეცნობა მოსწავლე ქართული ენის გრამატიკული წყობის დიდ ნაწილს და ლექსიკურ შემადგენლობის გამდიდრების საშუალებებს. ზმნის შესწავლითვე მდიდრდება მისი მეტყველება.

ზმნის კატეგორიათა სწავლების თანამიმდევრობა

ზმნის კატეგორიათა თანამიმდევრობის საკითხი ზმნის სწავლების ძირითადი მეთოდოლოგიური საკითხია.

ზმნის სწავლებისას კატეგორიათა ასეთი თანამიმდევრობაა დაცული:

პირი და რიცხვი, ზმნისწინი, ასპექტი, დრო, კილო, მწკრივები (სერები და მწკრივები), ფუძე და თემა, თემის ნიშნები, გარდამავლობა, გვარი, ქცევა, კონტაქტი, უღლების ჭკუფები, მონაცვლე ზმნები, სახელზმნა.

ზმნის კატეგორიათა ასეთი თანამიმდევრობით სწავლება გამართლებულია შემდეგით:

პირი და რიცხვი ზმნის ძირითადი კატეგორიებია. პირისა და რიცხვის ცოდნის გარეშე შეუძლებელია ზმნის სხვა კატეგორიებში ორიენტირება, სხვა კატეგორიათა შესწავლა.

შემდეგი ადგილი ზმნისწინს ეთმობა. ზმნისწინი შესასწავლად არაა რთული, განსაკუთრებით მისი ძირითადი ფუნქციის (მიმართულების) მიხედვით, მით უფრო ამ ფუნქციით ნაწილობრივ ის ნაცნობია მოსწავლეთათვის დაწყებითი სკოლის ქართული ენის კურსიდან.

ზმნისწინის ცოდნას კი მრავალმხრივი მნიშვნელობა აქვს.

ზმნისწინს უკავშირდება ასპექტიც; ზმნისწინიან ფორმათა უმეტესობა სრული ასპექტისაა, უზმნისწინო — უსრულისა; მაგ.: წერს — დაწერს, დაწერა; აკეთებს — გააკეთებს, გააკეთა და სხვ.

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, 1950, წინასიტყვაობა, გვ. 011.

² В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр. 422.

შემდეგი ადგილი დროს ეთმობა. დრო ნაცნობია მოსწავლეთათვის დაწყებითი სკოლის ქართული ენის კურსიდან. ის ზმნისწინისა და ასპექტის შემდეგ უნდა გავაცნოთ იმის გამო, რომ მომავალი დრო ახლანდელისაგან ძირითადად ზმნისწინით, ე. ი. ასპექტით განსხვავდება.

დროსვე უკავშირდება კილოც. დროის გარეშე კილოს გაგება გაპირდება.

შემდეგი ადგილი ზმნის კატეგორიათა თანამიმდევრობაში მწკრივებს უჭირავს.

მწკრივი ზმნის ურთულესი ფორმაა. მიუხედავად ამისა მის სწავლებას მეექვსე ადგილი ეთმობა ზმნის კატეგორიათა რიგში. გამოწვეულია ეს შემდეგით:

სერიებისა და მწკრივების ცოდნას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ზმნის ისეთი საკითხების შეგნებულად გაგება-ათვისებისათვის, როგორცაა: თემა და თემისნიშნები, ფუძე და ძირი, აგრეთვე გარდამავლობა, რომელთა ცოდნის გარეშე გაპირდება გვარის, ქცევისა და სხვა მომდევნო კატეგორიების შეგნებულად ათვისება. სერიებსა და მწკრივებს მოსდევს ფუძე, თემა და ძირი, შემდეგ გარდამავლობა, ხოლო გარდამავლობას მოსდევს გვარი. გარდამავლობა საფუძველია გვარის შეგნებულად შესწავლისათვის: ყოველი გარდამავალი ზმნა მოქმედებითი გვარისაა, გარდაუვალი — ვნებითი ან საშუალი.

ქცევა და გზა (კონტაქტი) გვართან შედარებით მარტივი და ადვილი კატეგორიებია. მიუხედავად ამისა, ორივე ეს კატეგორია გვარის შემდეგ უნდა გავაცნოთ, რადგანაც ქცევისა და გზის საფუძველიანი და შეგნებული შესწავლა მხოლოდ გვარის შემდეგაა შესაძლებელი. „სათავისო ქცევა მარტო მოქმედებითი გვარის ზმნებს აქვთ“.

გვარის შემდეგ ქცევის სწავლება აუცილებელია გვარების მიხედვით ქცევათა დაჯგუფებისათვისაც: მოქმედებითი გვარის ზმნებს სამივე ქცევა მოეპოვებათ, ვნებითსა და საშუალს — ორ-ორი.

ამ კატეგორიების შესწავლით მზადდება ნიადაგი ზმნის უღლების შესასწავლად. ყველა ეს კატეგორია (ძირი, რიცხვი, დრო, კილო, გვარი და სხვ.) თავს იყრის უღლებათაში.

ზმნის რაობა

ზმნის შესწავლა მეექვსე კლასში მისი რაობის, მნიშვნელობისა და ფუნქციის გარკვევით იწყება. ზმნის რაობა, მისი მნიშვნელობა ნაწილობრივ ნაცნობია მოსწავლეთათვის: დაწყებით სკოლაში ისინი სწავლობენ, რომ „საგნის მოქმედების ან მდგომარეობის გამომხატველი სიტყვა არის ზმნა“¹.

ზმნის რაობის, მისი მნიშვნელობის გასაცნობად წინასწარ შერჩეულ საინლუსტრაციო ტექსტში უნდა იქნეს როგორც მოქმედების, ისე მდგომარეობის აღწინაშენი ზმნები.

¹ ვ. რამიშვილი, ქართული ენა, გრამატიკა და მართლწერა, 1957, გვ. 24.

მაგალითად:

„მხედარი მყისვე გადმოხტა მარდად
და წამოჰყარა აღვირი ცხენსა,
წამოუჭიმა ყურები მაგრად
და თვალებე მზრუნველს უწვამდა ხელსა“¹ (ი: ჭავჭავ.).

ტექსტის ანალიზისას ყურადღება გამახვილდება ზმნებზე. გამოიყოფა ისი-
ნი ტექსტში გახაზვით ან ცალკე ამოწერით და გაირკვევა მათი მნიშვნელობა:
რას აღნიშნავს, რა კითხვები დაესმის. ტექსტში მოცემული ზმნები მიუთითე-
ბენ საგნის მოქმედებაზე და მიუგებენ კითხვაზე: რა აქნა? დაწყებით სკო-
ლაში მიღებული ცოდნის საფუძველზე მოსწავლე აკეთებს დასკვნას: „მოქმე-
დების აღმნიშვნელ სიტყვას ზმნა ეწოდება“. ამ ტექსტში ოთხი ზმნაა: გად-
მოხტა, წამოჰყარა, წამოუჭიმა, უსვამდა.

მოქმედების აღნიშვნა ზმნის ძირითადი ფუნქციაა. ქართული ენის გრამა-
ტიკის სახელმძღვანელოში ზმნის მხოლოდ ეს ფუნქციაა დასახელებული და
არაფერია ნათქვამი მდგომარეობის შესახებ. ეს იმით აიხსნება, რომ მდგომარ-
ეობის აღნიშვნა არაა ზმნისათვის ძირითადი, არსებითი. მდგომარეობა არ
უპირისპირდება მოქმედებას. როდესაც ვამბობთ: „წერილი დაწერილია“, აქ
„დაწერილია“ მიგვითითებს არა მხოლოდ წერილის მდგომარეობაზე, რომ ის
დაწერილია, არამედ მოქმედების შესრულებაზედაც. მაშასადამე, ზმნის ფორ-
მაში მდგომარეობა დაკავშირებულია მოქმედებასთან. ამის გამოა, რომ სახელ-
მძღვანელოში ზმნის რაობის განმარტება მხოლოდ მოქმედებითაა განსაზ-
ღვრული.

ზმნის რაობის შესწავლას უნდა დაუკავშირდეს მისი ფუნქცია მეტყველე-
ბაში, მისი როლი წინადადებაში. ზმნის სინტაქსური ფუნქცია მეტად მრავალ-
ფეროვანია; მაგრამ ზმნის ყველა ფუნქციის გარკვევა ამ საფეხურზე ვერ მო-
ხერხდება. ამ საფეხურზე მხოლოდ ძირითად ფუნქციაზე — შემასმენელის რო-
ლის შესრულებაზე — გამახვილდება ყურადღება. ზმნის ამ ფუნქციას შესახებ
მოსწავლეებს წარმოდგენა დაწყებით სკოლაში ეძლევათ.

ღიღია ზმნის ექსპრესიული ძალა მეტყველებაში. ზმნა აცხოველებს მე-
ტყველებას, ხდის მას გამომსახველობითს. ა. პეშკოვისკის აზრით, „ზმნე-
ბი — ეს რაღაც ცოცხალი სიტყვებია, რომლებიც აცოცხლებენ ყველაფერს,
რასაც კი დაერთვიან“². „ხის ტოტებზე ჩიტუნები სრიალებენ, ფრთხიალებენ,
იშენებენ მაღლა ბუდეს, დაჰხარაიან და გალობენ“. აქ ზმნები „სრიალებენ“,
„ფრთხიალებენ“ და სხვ. უბრალოდ კი არ აღნიშნავენ მოქმედებას, მოძრაობას,
არამედ სურათოვნად, ემოციურად. ზმნის ამ თვისების გასაგებად ეფექტურია
ამ ზმნების დაპირისპირება მათსავე უპირო ფორმებთან (მოქმედების სახელებ-
თან); მაგალითად: „ხის ტოტებზე ჩიტუნების სრიალი, ფრთხიალი, ბუდის მაღ-
ლა შენება, სიხარული და გალობა“³. ზმნების ნაცვლად მოქმედების სახელებ-
ბის გამოყენებით თითქოს ფრაზამ დაკარგა ის სიცოცხლე, ის მოძრაობა, რაც
მას პირველ შემთხვევაში ჰქონდა.

¹ საილუსტრაციო ნიმუშები აქაც და სხვაგანაც აღებულია V და VI კლასების მშობლიუ-
რი ლიტერატურის სახელმძღვანელოებიდან.

² А. Пешковскій, Русскій синтаксис в научном освещении, 1938, стр. 199.

³ მოსწავლე ასეთ ფორმებს ხშირებს მეტყველებაში; ის მათ იცნობს არსებითი სახელის
შესწავლასთან დაკავშირებით, როგორც მოქმედების სახელებს.

კიდევ უფრო ნათელი გახდება ზმნის ეს თვისება, თუ ისეთ ნიმუშს ავიღებთ, რომელშიც უსულო საგნის მოქმედება იქნება გადმოცემული; მაგალითად:

„ციცკარმან აღმოსავლეთით ვარდისა ფერად შეჰლება,
ცას სიხარული მოჰფინა და ქვეყანასა შეენება.“

ზმნებით „შეჰლება“, „მოჰფინა“ ძლიერდება მოძრაობა, უსულო საგანს მიეწერება ცოცხალის მოქმედება: „ვარდისა ფერად შეჰლება“, „სიხარული მოჰფინა ქვეყანას“.

შესწავლილი მხატვრული მასალიდან სათანადო ნიმუშების შერჩევა-მოყვანით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეხადოს ზმნის ეს გამომსახველობითი, მეტყველების გამაცხოველებელი მნიშვნელობა.

მაგალითად:

„ღამის გუშაგი, მუდამ მკმუნავი
მთვარე მეფურად მძლავრად ვიღო და,
მთებისა ყინვით ნაკეთი თავი
იმის ასხივებთან მუსაიფობდა“.

ამ ნაწყვეტში „მთვარეს“, „მთას“ მიწერილი აქვს ცოცხალი არსების თვისებები, რაც გადმოცემულია ზმნებით „ვიღოდა“, „მუსაიფობდა“ და სხვ.

ასეთ ნიმუშებზე ვარჯიშობა და ზმნის გამომსახველობითი მნიშვნელობის გარკვევა გასაგებს ხდის მოსწავლეთათვის ზმნის სტილისტიკურ მნიშვნელობას, აუფლებს მათ სწორ მეტყველებასა და უვითარებს ფრაზაში სიტყვათა ზუსტი მნიშვნელობით ხმარების უნარს.

პირი და რიცხვი

ზმნის პირისა და რიცხვის წვამუშავისათვის

ზმნის პირის შესწავლის ძირითადი დანიშნულებაა, გასაგები გახადოს მოსწავლეთათვის ქართული ენის თავისებურება პირიანობის მიხედვით, მისი მრავალფეროვნება და დაუფლოს ისინი პირიანობის მიხედვით ზმნების გარჩევას.

ზმნის პირიანობის შესწავლასვე უკავშირდება მართლწერისა და მართლმეტყველების რიგი საკითხები.

პირიანობის საფუძვლიან ცოდნას გადაამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს საერთოდ ზმნის გაგება-შესწავლისათვის, მის სხვა კატეგორიებში ორიენტირებისათვის.

ამიტომაცაა, რომ პირისა და რიცხვის შესწავლას პირველი ადგილი ეთმობა ზმნის კატეგორიათა შორის, მიუხედავად იმისა, რომ ქართული ზმნის პირიანობის საკითხი, ზემოთაც აღინიშნა, ერთი ურთულესი საკითხთაგანია. პირიანობისაგან გამომდინარეობს ძირითადად ქართული ზმნის სირთულე და თავისებურებანი. „ორპირიანი და სამპირიანი ზმნები რომ არ გვეკონდეს, ზმნების პრობლემა სიმწვავეს დაკარგავდა“¹.

¹ ა. ჩიქობავა, რა თავისებურებები ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას: ჟურნ. „ახალი სკოლისაგან“, 1929, № 9—10, გვ. 61.

ქართულში პირიანობის სწავლებისას პირველი მეთოდოლოგიური საკითხია — რა თანამიმდევრობით გავაცნოთ ზმნის პირიანობა, რა გავაცნოთ პირველად: რომელი პირია, რამდენი პირია, თუ რა და რა პირია?

პირიანობის სწავლებისას საკითხები ასეთი თანამიმდევრობით უნდა მიეცეს: პირველი ადგილი უნდა დაეთმოს „რომელი პირია“. ამ შემთხვევაში მხედველობაშია მიღებული ისიც, რომ „რომელი პირია“ მოსწავლეთათვის ნაცნობია დაწყებითი სკოლიდან და ნაცვალსახელთა შესწავლის შედეგად.

საერთოდ კი — ეს საკითხები „რომელი პირია“, „რამდენი პირია“ და „რა პირებია“ ერთმანეთისაგან სრულიად მოწყვეტით არ შეიძლება ისწავლებოდეს. პირიქით, ერთის შესწავლა თავისთავად იწვევს მეორეზე საერთო წარმოდგენის მიცემას.

მაგრამ თუ მინც ვლადპარაკობთ თანამიმდევრობაზე პირიანობის სწავლებისას, ეს იმდენად, თუ ამა თუ იმ მომენტში უფრო მეტად რომელ საკითხზე ვამახვილებთ ყურადღებას, რომელი საკითხის შესწავლაა ძირითადი, წამყვანი.

საკითხი „რომელი პირია“ საგანგებო შესწავლას არ მოითხოვს. ნაჭიროა მხოლოდ მოგონება, რომ ზმნას აქვს სამი პირი მხოლოდობითა და მრავლობითში.

ამისათვის საჭიროა განმეორებულ იქნეს პირის ნაცვალსახელები და გაირკვეს, თუ რა იციან პირის შესახებ დაწყებითი სკოლიდან.

სუბიექტური პირები და მათი ნიშნები მხოლოდობით რიცხვში

სუბიექტური პირის რაობის გაცნობისას ქართულში ორი ვითარებაა გასათვალისწინებელი: ერთი, როდესაც სუბიექტური პირი ზმნის ფორმაში მოქმედ პირადაა წარმოდგენილი (ცერავს, ხატავს, ტირის, გალობს და სხვ.) და მეორე, როდესაც ის არ არის მოქმედი, მას მიეწერება ან მის მიერ განიცდება მოქმედება (წერილი იწერება, სარეცხი ირეცხება, ყორე ინგრევა, ქვა გლია, სურათი ჰკიდია და ა. შ.).

სუბიექტური პირების გაცნობისას ჯერ მოქმედი პირი უნდა გავაცნოთ, შემდეგ ის, რომელსაც მოქმედება მიეწერება ან რომელიც განიცდის მოქმედებას.

სუბიექტური პირისა და მისი ნიშნების პირველადი გაცნობა უნდა მოხდეს ერთპირიანი ზმნით. ასეთ ზმნაში მოქმედი (სუბიექტური) პირის რაობა და მისი ნიშნები უფრო გამოკვეთილია და ადვილად მისაწვდომი მოსწავლეთათვის. ამასთანავე, საილუსტრაციო ნიმუშების მიწოდებისას საჭიროა პირის ნიშანთა, განსაკუთრებით მეორე და მესამე პირის ნიშნების თანდათანობითა და თანამიმდევრობით წარმოდგენა (პ, ს, 0 (ნული); ს, ა, ო); მაგალითად: გალობს, კივის და სხვ. პირველ რიგში გაირკვევა, რომელი პირია (რომ ეს ზმნები მესამე პირის ფორმაა). შემდეგ შინაარსზე დაკვირვებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნ-

და გავხადოთ, რომ ზმნებში გალობს, კივის — ეს მესამე პირი მოქმედია. გაცნობა: იმ პირს, რომელიც მოქმედია, მოქმედი პირი ანუ სუბიექტური პირი ეწოდება. სხვა ზმნებიდან (კერავს, ხატავს, ჳრის და სხვ.) მოქმედის (სუბიექტის) გამოყოფით ცოდნა განმტკიცდება. შემდეგ, ინგრევა, ინხატება ზმნების გაანალიზებითა და გალობს, კივის ზმნებთან მათი შეპირისპირებით გაირკვა, რომ ამ ზმნებში (ინხატება, ინგრევა) წარმოდგენილი პირი არაა მოქმედი. თვითონ ეს პირი განიცდის მოქმედებას, მას მიეწერება მოქმედება. აქ მიეცემა მეორე დასკვნა: ზმნის პირი, რომელსაც მიეწერება მოქმედება, აგრეთვე სუბიექტური პირია. ორივე დასკვნის შეერთებით კი სუბიექტური პირის განსაზღვრა ასეთი იქნება: მოქმედი პირი ან ის პირი, რომელსაც მოქმედება მიეწერება, სუბიექტური პირია.

ამ ზმნათა სხვადასხვა პირებში გადაყვანით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ სუბიექტურ პირად ზმნაში შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს პირველი, მეორე ან მესამე პირი როგორც მხოლოდობით, ისე მრავლობით რიცხვში. სათანადოდ შერჩეულ მაგალითებზე ვარჯიშობის შედეგად მოსწავლეები შეგნებულად უნდა არჩევენ ერთმანეთისაგან, როდისაა ზმნაში წარმოდგენილი სუბიექტური პირი ნამდვილად (რეალურად) მოქმედი და როდის მიეწერება მას მოქმედება.

ამის შემდეგ გავაცნობთ სუბიექტური პირის ნიშნებს. ამისათვის საჭიროა, მოსწავლეთათვის გასაგები გავხადოთ, რომ ზმნა ნაცვალსახელების გარეშეც მიგვიითთებს ამა თუ იმ პირზე, რომ ნაცვალსახელის ხმარება ამა თუ იმ პირის ფორმასთან ყოველთვის როდია საჭირო. ამ მიზნით ეძლევა ერთი და იგივე ზმნა ნაცვალსახელების შეწყობითა და უნაცვალსახელოდ:

მე	ვგალობ	ვგალობ
შენ	ჳგალობ	ჳგალობ
ის (იგი)	გალობს	გალობს

პარალელური ფორმების შინაარსობრივი ანალიზი ცხადყოფს, რომ მათ შორის განსხვავება არაა: „ვგალობ“ ისევე ასახავს პირველი პირის მოქმედებას, როგორც „მე ვგალობ“, „ჳგალობ“ ისევე მიგვიითთებს მეორე პირზე, როგორც „შენ ჳგალობ“ და სხვ. და არ შეიძლება რომელიმე მათგანს სხვა პირი შეეწყოს. უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: ვგალობ, იღლები, ინხატება, ტირის და არა: მე ვგალობ, შენ ჳგალობ, ის გალობს, იგი ინხატება და ა. შ. პირის ნაცვალსახელი ზმნის ამ ფორმებთან საჭიროა მხოლოდ მაშინ, როდესაც დაპირისპირებაა, როდესაც მასზე მოდის მახვილი: „მე ვტირი, შენ კი იციანი“ ან „მე ვგალობ“ და არა სხვა ვინმე. სხვა შემთხვევაში ზმნის პირიან ფორმებთან ნაცვალსახელთა ხმარება საჭირო არაა, ის სტილს აუფერულებს.

პირის ნიშნების გასაცნობად ზმნა ჩამოიწერება სვეტში პირის ნიშნების გამოყოფით:

ვ-გალობ
ჳ-გალობ
გალობ-ს

ზმნის საერთო ნაწილის, ფუძის, გამოყოფით გაირკვევა, რომ ამა თუ იმ პირის ფორმის აღსანიშნავად ზმნას დაერთვის ნიშნები: პირველ პირში ვ, მეორე პირში ჰ, ხოლო მესამე პირში ს. ამათ სუბიექტური პირის ნიშნები ეწოდება. სუბიექტური პირის ნიშნები პირველი და მეორე პირისა ზმნას თავში დაერთვის, მესამე პირისა — ბოლოში, ე. ი. პირველი და მეორე სუბიექტური პირის ნიშნები თავსართებია, მესამე პირისა — ბოლოსართი.

სუბიექტური პირის ნიშნების მიხედვით უნდა გაკეთდეს ტაბულა, რომელიც პირველ საფეხურზე ამ სახისა იქნება:

სუბიექტური პირის ნიშნები	
მხოლოდითი რიცხვი	მრავლობითი რიცხვი
პირი	
I ვ —	
II ჰ —	
III — ს	

სათანადო ნიმუშებზე ვარჯიშობისა და სუბიექტური პირის ამ ნიშნების ცოდნის განმტკიცების შემდეგ გაეცნობა სუბიექტური მეორე და მესამე პირის სხვა ნიშნები მხოლოდითი რიცხვში.

შეირჩევა ისეთი ზმნა, რომელსაც სუბიექტური მეორე პირის ნიშნად ს მოუღდის; მაგალითად: ტირის, ჩივის, ცურავს და ა. შ. ზმნათა პირებში ცვლით და პირის ნიშანთა გამოყოფით:

ვ-ჩივი	ვ-ჯავრობ
ს-ჩივი	ს-ჯავრობ
ჩივი-ს	ჯავრობ-ს

გაირკვევა, რომ აქ მეორე პირის ნიშნად ზმნას ს მოუღდის. ფუძეზე დაკვირვებით დადასტურდება, რომ ს სუბიექტური მეორე პირის ნიშნად იმ ზმნებს მოუღდის, რომელთაც ფუძე ეწყებათ ერთ-ერთი ამ ცხრა თანხმომავანთაგანით: **ღ ტ თ ძ წ ც ჰ ჰ ჩ**.

ასევე სათანადო ნიმუშების მოყვანითა და მათი პირებში ცვლის მიხედვით ცხადი გახდება, რომ ხმოვნებისა და ზოგიერთი თანხმოვნის (ხ, ლ, ს, ზ, შ, ჯ-ს) წინ მეორე სუბიექტური პირის ნიშანი რეალურად არაა წარმოდგენილი, იგი დაკარგულია.

ხმოვნებითა და ამ თანხმოვნებით დაწყებულ ზმნებში II პირის ნიშნად ჰ უნდა ყოფილიყო. ზმნაში იგი მხოლოდ პოტენციალურადაა მოცემული. „იხატები“ ზმნა არც ერთ სხვა პირს, გარდა მეორე პირისა, არ შეიწყობს. აქვე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ მეორე სუბიექტური პირის ნიშანი თანამედროვე ქართულში იკარგება არა მარტო ხმოვნებისა და სპირანტი თანხმოვნების წინ, არამედ სხვა თანხმოვნებთანაც; მაგალითად: კერავ, ბარავ და ა. შ..

¹ ტაბულა შემდეგ, სუბიექტური პირის დანარჩენ ნიშანთა შესწავლისა მიხედვით, თანდათანობით შეივსება.

ამავე ზმნებში „იხატება“, „ბარავდა“, „შეკერა“, „თქვა“ და სხვ. სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად წარმოდგენილია ა რაზედაც მასწავლებელი ამხვეილებს მოსწავლეთა ყურადღებას, გამოაყოფინებს და შეატანინებს მას პირის ნიშანთა ცხრილში. ასევე გაცნობა მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი ო-ც.

შემდეგ ეძლევა სუბიექტური მეორე პირის უძველესი ნიშანი ხ. ეს ნიშანი თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში მხოლოდ ორ ზმნაში გვაქვს შემონახული: ხ-არ და ხ-ვალ (მოხვალ). ამ ნიშნის გაცნობასთან დაკავშირებით მასწავლებელი მოკლე ისტორიული ექსკურსით აცნობს მოსწავლეებს, რომ მეხუთე-მეშვიდე საუკუნის ქართულში სუბიექტური მეორე პირის ნიშნად გამოყენებული იყო ხ. ამიტომაც იყო ასეთი ფორმები: ხ-ყვირი, ხ-იყავ, ხ-იხილო და სხვ. შემდეგში, მომდევნო საუკუნეების სალიტერატურო ენის ნორმათა თვალსაზრისით, უძველესი ძეგლების ამ ფორმებში (ხ-ყვირი, ხ-ტირი, ხ-იყავ და სხვ.) ხ-ანი ზედმეტად იქნა მიჩნეული, რის გამოც ამ ძეგლებს ხ ა ნ მ ე ტ ი ძეგლები ეწოდა (ხ-ანი „მეტი“).

VIII საუკუნიდან ხანმეტი ძეგლების ნაცვლად ჰაემეტი ძეგლები გვაქვს: აქ II პირის ნიშნად ყველა ზმნაში გამოყენებულა ჰ, რომელმაც ფონეტიკური თავისებურების გამო განიცადა ცვლილებები: ცხრა თანხმოვნის (ღ ტ თ, ძ წ ც, ჯ კ ჩ) წინ ხ-ანად იქცა, ხმოვნებისა და სპირანტი თანხმოვნების წინ კი სულ დაიკარგა.

ამიტომაც, რომ სუბიექტური მეორე პირის ნიშანი „ნაირ-ნაირია და დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა ბგერა უნდა მოსდევდეს მას. ამისდა მიხედვით ის იქნება ჰ, ხ ან არაფერი“¹.

სუბიექტური პირის ნიშნები მრავლობით რიცხვში

„რიცხვის გამოხატვა ზმნაში საზოგადოდ მკიდროდ არის დაკავშირებული პირის კატეგორიასთან: მხოლოდ პირი შეიძლება იყოს ამა თუ იმ რიცხვის მქონე“². ამიტომაც, რომ მრავლობითი რიცხვის, პირის ნიშნებისა და საერთოდ პირიანობის საკითხის ერთმანეთისაგან დაშორება ვერ ხერხდება. ზმნის პირიან ფორმებს ორი რიცხვი აქვთ: მხოლოდობითი და მრავლობითი.

სუბიექტური პირის ნიშნების მრავლობით რიცხვში გაცნობამდის საკიროა მოსწავლეებს მოვაგონოთ, რაც ამ საკითხის შესახებ იცან.

ნაცნობიდან უცნობისაკენ გადასვლის მოთხოვნილებებისდა მიხედვით პირველად უნდა მიეცეს ისეთი ზმნები, რომელთაც მესამე პირის მრავლობითი რიცხვის ნიშნად მოუღდის ენ ან ან, შემდეგ კი სხვები (ნ, ნენ, ეს).

მხოლოდობითისა და მრავლობითი რიცხვის ზმნათა შინაარსისა და ფორმის მიხედვით შეპირისპირებითა და გაანალიზებით გაირკვევა ის თავისებურებანი, რაც მესამე პირის მრავლობითის ფორმების წარმოებისას ახასიათებს ქართულ ზმნებს³.

მრავლობით რიცხვში სუბიექტური პირის ნიშანთა შესწავლის შემდეგ ზემოთ მოყვანილი სქემა შეივსება და საბოლოოდ ასეთ სახეს მიიღებს:

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 178.

² იქვე, გვ. 169.

³ იხ. ჩვენი შრომა „ზმნის სწავლება სკოლაში“, 1955, გვ. 30—33.

სუბიექტურ პირთა ნიშნები

მხოლოდობითი რიცხვი

მრავლობითი რიცხვი

I ვ

ვ

თ

II ჰ, ს, 0

ჰ, ს, 0

თ

III — ს, ა, ო

ენ, ან, ნენ, ნ, ეს

ცხრილთან ერთად ეფექტურია აგრეთვე, სუბიექტური პირის ნიშნების შესწავლის შემდეგ მუშაობის შეჯამების მიზნით გაკეთდეს ტაბულა, რომელზედაც პირისა და რიცხვის ნიშნები სხვა ფერით გამოიყოფა. ტაბულაზე ნიშნები ისე უნდა იყოს შერჩეული, რომ სუბიექტური პირის ყველა ნიშანს წარმოგვიდგინდეს მხოლოდობისა და მრავლობითში.

მესამე სუბიექტური პირისა და რიცხვის ნიშნის გაცნობასთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, რომ ზოგ ზმნაში მესამე პირის ნიშანი ან თავისი წარმოშობით ა რ ი ა ნ ზმნისაგან მომდინარეობს; მაგალითად: დანგრეულ-ან, დამალულ-ან, გამოცოცხლებულ-ან და სხვ.; მაგრამ ფუნქციით ან იგივე ან ნიშანია, რაც ტირიან, ჩივიან, იწერებიან და სხვა ამგვარ ზმნეაში.

ორმაგი გამოხატვა სუბიექტური პირის ნიშნებისა

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში არის ზმნები, რომელნიც პირის აღსანიშნავად იშველიებენ დამხმარე, მეშველ ზმნას. ვამბობთ „თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში“, რამდენადაც ძველ ქართულში მას მეშველზმნიანი წარმოება არ ახასიათებდა. მეშველ ზმნებად გამოიყენება: ვარ, ვიყავ, ვიყო.

მეშველზმნიანი ფორმებით წარმოებისას უნდა განვასხვავოთ ორი შემთხვევა: პირველი, როდესაც მეშველი ზმნა მხოლოდ I და II პირში დაერთვის რის გამოც ზმნის ამ ფორმებში თავი მოიყარა ერთად ერთი და იმავე პირის ორმაგი წარმოება ახასიათებს: ვ-დგა-ვარ, ს-დგა-ხარ; ვ-ზი-ვ-არ, ჰ-ზი-ხ-არ და ა. შ. და მეორე, როდესაც მეშველი ზმნა ყველა პირში დაერთვის.

ძველ ქართულში ეს ფორმები ჩვეულებრივ პირიანი ფორმები იყო; მაგალითად: ვ-ზი, ჰ-ზი, ზი-ს; ვ-ჩან, ს-ჩან და ა. შ. ახალ ქართულში პირის ნიშნებთან ერთად ზმნამ პირის საწარმოებლად დაირთო, დაიხმარა მეშველი ზმნა. მეშველ ზმნას (ვარ, ვიყავ, ვიყო) თავისი პირის ნიშნები აქვს (ვ-არ, ხ-არ, არი-ს), რის გამოც ზმნის ამ ფორმებში თავი მოიყარა ერთად ერთი და იმავე პირის ორმა სუბიექტურმა ნიშანმა: ვ-ზი-ვ-არ, ჰ-ზი-ხ-არ. სუბიექტური პირის ასეთი ორმაგი წარმოება ახასიათებს საშუალო და ვნებითი გვარის ზოგიერთ ზმნას, განსაკუთრებით, სტატიკურ ვნებითებს აწმყოს მწკრივში.

სწავლებისას პირველად უნდა მიექცეს ისეთი მეშველზმნიანი ფორმები, რომელთა ძირითადი ზმნა პირის ნიშნიანია; მაგალითად: ვ-ზი-ვ-არ, ვ-დგა-ვ-არ და სხვ. ამ ზმნეებში სუბიექტური პირის ნიშნების გაცნობისას მესამე პირის ფორმების პირველი და მეორე პირის ფორმებთან შედარება-შეპირისპირებით გაიარკვევა, რომ, მესამე პირში ამ ზმნას ჩვეულებრივ ს მოუღდის პირის ნიშნად, მეორე და პირველ პირში ძირითად ზმნას (ვ-დგა, ს-დგა) დართული აქვს მეშვე-

ლი ზმნა, (ვ-არ, ხ-არ), რის გამო მიღებულია რთული აგებულების ზმნები: ვ-დგა-ვ-არ, ხ-დგა-ხ-არ. ამ ფორმათა გაანალიზებით ნათელი გახდება, რომ მათ პირველსა და მეორე პირში ორ-ორი სუბიექტური პირის ნიშანი აქვთ. ერთი ამათგანი აწარმოებს ძირითად ზმნას: ვ-დგა, ხ-დგა, მეორე კი მეშველ ზმნას ვ-არ, ხ-არ. ამიტომაც ამ ტიპის ზმნებში პირის ორმაგ წარმოებასთან გვაქვს საქმე. ზმნა ვ-არ, ხ-არ ეხმარება, შეელის ძირითად ზმნას ფორმათა ცვლაში, პირთა წარმოებაში. ამ ზმნების დახმარებით მიღებულ ფორმებს მეშველზმნიანი ფორმები ეწოდება. მესამე პირში ეს ზმნები მეშველ ზმნას აღარ დაირთავენ: დგას, წევს, ზის და ა. შ.

ამ ზმნათა მრავლობითში გადაყვანით გაირკვევა მათი მრავლობითის წარმოება. აქ ყურადღება უნდა გამახვილდეს ამ ზმნებში (დგას, წევს, ჰგავს) III პირში მრავლობითი რიცხვის ნიშნის ან-ის წინ ნ-ს (დგა-ნ-ან) ან ან-ის (წვ-ან-ან) ჩართვაზე.

ამავე გზით გაეცნობა „ვშობილვარ“ ტიპის ზმნებში სუბიექტური პირის წარმოება, ოღონდ აქ ხაზი უნდა გასვეს იმას, რომ ვ შ.ო ბ ი ლ- ვ- ა რ ტიპის ზმნებს მეშველი ზმნა ყველა პირში დაერთვის (ვ-შობილ-ვ-არ, ჰ-შობილ-ხ-არ, შობილ-ა(რ-ს). მაგრამ მესამე პირში მეშველი ზმნა არის წარმოდგენილია მხოლოდ ა-ს სახით. შ ო ბ ი ლ- ა. ყ ო ფ ი ლ- ა. გ ა კ ე თ ე ბ უ ლ- ა ფორმებში ა მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი არს მეშველი ზმნის ნაწილია, არს მეშველი ზმნის შეკვეცილი ფორმაა.

ამ ზმნათა მრავლობითში გადაყვანით (ვ-შობილ-ვ-არ-თ, ჰ-შო-ბილ-ხ-არ-თ, შობილ-ან) და გაანალიზებით გაირკვევა მრავლობითი რიცხვის წარმოება. აქ მოსწავლეთა ყურადღება უნდა გამახვილდეს მესამე პირში ან ნიშანზე, ან მეშველი ზმნის არიან-ის შეკვეცილი ფორმაა ამ ზმნებში: შობილ(არი)ან — შობილან, ყოფილ(არი)ან—ყოფილან და სხვ. თუმცა ამჟამად ისიც მრავლობითი რიცხვის ნიშანია.

ამ ტიპის ზმნებში სუბიექტური პირის ნიშანთა გარკვევისას მასწავლებელმა მოსწავლეთა ყურადღება უნდა გამახვილოს შემდეგზე:

1. ამ ზმნებს ვ- სუბიექტური პირის ნიშანი თავში (ვ-ყოფილვარ) არ ჰქონდა, მაგრამ შემდეგში სხვა ზმნათა (ვ-ზივარ, ვ-დგავარ) ანალოგიით გაუჩნდათ;

2. ამ ზმნებთან პირის ნიშნის გაჩენის შედეგად ზოგჯერ მეშველი ზმნა კარგავს პირის ნიშანს, რის გამოც ნაცვლად ფორმებისა. ვშობილვიყავ, ვყოფილვიყავ და ა. შ. გვაქვს ვშობილიყავ, ვყოფილიყავ და სხვ. ამჟამად ეს ფორმები მიღებული სალიტერატურო ქართულში და ასეც უნდა ვიხმაროთ.

პირთა რაოდენობა ერთ ფორმაში

ზმნაში წარმოდგენილ პირთა რაოდენობის გასარკვევად ერთმანეთს უნდა შევეუპირისპიროთ ერთ-, ორ- და სამპირიანი ზმნები. პირველ ხანებში ზმნები უნდა მიეცეს მათთან შეწყობილ სახელებთან ერთად.

მაგალითად: სახლი შენდება

კალატოზი სახლს აშენებს

კალატოზი სახლს უშენებს კოლმეურნეობას.

თითოეულ ზმნასთან შეწყობილი სახელების გარკვევისა და ზმნის ფორმათა ერთმანეთთან პირიანობის მიხედვით შედარება-შეპირისპირებით გაირკვევა, თუ რამდენპირიანი შეიძლება იყოს ზმნა ქართულში.

სათანადოდ შერჩეულ ნიმუშებზე ვარჯიშობის შემდეგ გაეცნობა პირიანობის გამორკვევის ხერხი — ნაცვალსახელების შეწყობა. ამ შემთხვევაში უმჯობესია ცალკეული პარადიგმების მიცემა და ნაცვალსახელების აღდგენა.

ზმნის ამა თუ იმ ფორმაში პირის რაოდენობის გასარკვევად იყენებენ ცხრა ნაცვალსახელს: პირველი პირისა — მე, ჩვენ, მეორე პირისა — შენ, თქვენ და მესამე პირისა -ის (იგი), ისინი (იგინი); მან, მას, მათ; ამ ნაცვალსახელთაგან რამდენსაც შეიწყობს ზმნის ფორმა (ერთს, ორს თუ სამს), იმდენ პირიანი იქნება.

ნაცვალსახელთა გამოყენებით ზმნის პირიანობის ამოცნობა მეტად ეფექტური ხერხია, მაგრამ ამ ხერხის გამოყენება ზოგჯერ მეტად მექანიკურ ხასიათს ღებულობს. იშვიათი როდია, რომ ფრაზაში რეალურადაა წარმოდგენილი ზმნაში ასახული ყველა პირი და მოსწავლე (ხშირად მასწავლებელიც) მათ გვერდს უვლის და ზმნის პირიანობის ამოსაცნობად ისევ ნაცვალსახელებს მიმართავს. მაგალითად, „ღამე გამოეთხოვა ქვეყანას“. გა მ ო ე თ ხ ო ვ ა ზ მ ნ ა რომ ო რ პ ი რ ი ა ნ ი ა, ამის ამოსაცნობად მოსწავლე მას ნაცვალსახელებს უწყობს — გა მ ო ე თ ხ ო ვ ა ის მ ა ს და არა თვით ფრაზაში მოცემულ სახელებს ღამეს და ქვეყანას. ნაცვალსახელთა ასეთი მექანიკური გამოყენებით აიხსნება, რომ მოსწავლეს სუბიექტურ პირად მხოლოდ ნაცვალსახელი მიაჩნია. პირიანობის ამოსაცნობად საჭიროა ნაცვალსახელებთან ერთად სახელებიც (არსებითი) იქნეს გამოყენებული, ე. ი. ზმნა მიეცეს ფრაზებში, რომლებშიც ზმნასთან დაკავშირებული სახელი თუ სახელები იქნება წარმოდგენილი; მაგალითად: „პაერში სითბო. დატრიალდა“, „ტალღები ნელ-ნელა არწევენ ნაპირებზე ბალახებს“, „დიდი ხეყნის შემდეგ ბიძამ ლადას კაჯანათი გაუკეთა“ და სხვ. ასეთ შემთხვევაში ზმნის პირის ამოცნობა თვით ზმნასთან დაკავშირებული სახელებით უნდა მოხდეს და არა მხოლოდ ნაცვალსახელებით. მოსწავლე უნდა მივაჩიოთ ფრაზის ანალიზს, ზმნასთან დაკავშირებული სახელების ამოცნობას და მათი ნიშნების გარკვევას. ნაცვალსახელები მხოლოდ მაშინ უნდა შევეუწყოთ, როდესაც ზმნა ცალკე, ტექსტიდან გამოყოფით ეძლევა.

ზმნაში წარმოდგენილ პირთა ბარჩაპა

ზმნაში წარმოდგენილ პირთა გარჩევა პირველ რიგში უნდა მოხდეს ორპირიანი გარდამავალი ზმნის ნიმუშზე. ასეთ ზმნაში კარგად ჩანს, რომ სუბიექტური პირის მოქმედება უშუალოდ ეხება ობიექტურ პირს. შემდეგ სამპირიანი ზმნის ნიმუშებზე მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ ზმნაში ერთი პირი სუბიექტურია, მეორე სამოქმედო, რომელსაც უშუალოდ ეხება სუბიექტის მოქმედება, ხოლო მესამე უშუალო მოქმედების საგანი კი არ არის, არამედ მოქმედება ხდება მისთვის, ე. ი. სუბიექტის უშუალო მოქმედების საგანი განეკუთვნება მას.

მხოლოდ ამათ შემდეგ ეცნობა პირები ორპირიან გარდაუვალ ზმნებში. ასეთ ზმნებში სუბიექტის ობიექტზე თუ ობიექტისათვის მოქმედება კი არა ჩანს, არამედ სუბიექტის ობიექტისადმი განეკუთვნება მაგალითად: ეწერება მას

წერილი. წერილი სუბიექტია, ის განეკუთვნება ობიექტს. ეს კი მოსწავლეთათვის შედარებით ძნელი მისაწვდომია.

ობიექტური პირის გაცნობა უნდა მოხდეს სუბიექტურთან შეპირისპირებით. მაგალითად: „მჩხავანა კატა თავეს ვერ და იქერს“. გაირკვევა, რომ ზმნა ორპირიანია, შეიწყობს ორ სახელს კატა-სა და თავეს. ამათგან კატა მოქმედია, სუბიექტი, მისი ნიშანია ზმნაში ბოლოსართი ს. მეორე სახელის თავეს შეპირისპირება კატასთან შინაარსის მიხედვით მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის, რომ „თავი“ სამოქმედოა, სუბიექტის (კატის) მოქმედება უშუალოდ ეხება მას (კატა დაიქერს თავეს) რამდენიმე გარდამავალი ზმნის ასეთი გაანალიზებით და მოსწავლეთა სუბიექტურ და ობიექტურ პირებში გარკვევის შემდეგ მასწავლებელი აძლევს განმარტებას: სამოქმედო პირს ობიექტური პირი ეწოდება. ორპირიან ზმნაში ერთი პირი სუბიექტურია, მოქმედია, მეორე პირი კი სამოქმედო, ობიექტური.

ამის შემდეგ სამპირიანი ზმნის „ბიძამ ლადას კაკანათი გაუკეთა“ შინაარსობრივი ანალიზით გაირკვევა, რომ სამპირიან ზმნაში ერთი პირი მოქმედია (ბიძამ), სუბიექტია, მეორე პირი სამოქმედოა (კაკანათი), ობიექტურია; მესამე კი (ლადას) ის პირია, რომელსაც მოქმედების საგანი (კაკანათი) განეკუთვნება: ბიძამ კაკანათი ლადას გაუკეთა, ლადასათვის გააკეთა. მასწავლებელი აკეთებს დასკვნას. რომ ეს პირიც ობიექტური პირია. სამპირიანი ზმნების (უხატავს, უწერს, უგზავნის და სხვ.)¹ გაანალიზებით გაკეთდება დასკვნა, რომ სამპირიან ზმნაში ერთი პირი სუბიექტურია, ორი — ობიექტური; მაშასადამე, ზმნაში რამდენი პირიც უნდა იყოს, სუბიექტური პირი ერთია, ობიექტური კი შეიძლება იყოს ერთი ან ორი.

აქვე ჯერ ორპირიანი გარდამავალი, შემდეგ ორპირიანი გარდაუვალი ზმნების ანალიზის საფუძველზე გაირკვევა, რომ ობიექტი, რომელსაც პირდაპირ, უშუალოდ ეხება სუბიექტის მოქმედება, პირდაპირი ობიექტია. „მკერავი ტანსაცმელს ეკრავს“ — ტანსაცმელი პირდაპირი ობიექტია, რადგანაც სუბიექტი (მკერავი) უშუალოდ მასზე მოქმედებს (ეკრავს ტანსაცმელს), ხოლო შემდეგ ორპირიანი გარდაუვალი ზმნით „მკერავს ტანსაცმელი ეკრება“ გაირკვა, რომ — „მკერავს“ ირიბი ობიექტია. ირიბია ობიექტი, რომელსაც არაუშუალოდ, ირიბად ეხება სუბიექტის მოქმედება (უშენებს ის პეტრეს სახლს).

პირდაპირი და ირიბი ობიექტის ასეთ განსაზღვრას უნდა დამატოს მათი ფორმის მიხედვით დახასიათება (პირდაპირი — ბრუნვატყავლებადია, ირიბი — ბრუნვაუცვლელი). ცხადია, სწავლების ამ საფეხურზე ეს ზუსტი და ამომწურავი ვერ იქნება (ამომწურავად მისი მიწოდება მხოლოდ სერიებისა და მწკრივების გაცნობის შემდეგ შეიძლება), მაგრამ ზოგადი წარმოდგენა აქაც შეიძლება მიეცეს. პირდაპირი ობიექტის ბრუნვატყავლებადობა და ირიბის ბრუნვაუცვლელობა შეიძლება დროების (ახლანდელისა და წარსულის) და კითხვების (რას შერება? რა ქნა?) მიხედვით; რას შერება? — მკერავი ტანსაცმელს ეკრავს: დრო ახლანდელია, ობიექტი (ტანსაცმელს) მიცემითშია. რა ქნა? — მკერავმა ტანსაცმელი შეკერა: დრო წარსულია, ობიექტი (ტანსაცმელი)

¹ უმჯობესია ნიშნუები პირველ ხანებში ფრაზებით მიეცეს.

² დროება და ეს კითხვები მოსწავლეებმა იციან დაწვებითი სკოლიდან.

სახელობითშია; ობიექტმა ბრუნვა იცვალა, იგი ბრუნვაცვალებადია. ასეთი ობიექტი პირდაპირია.

ასევე გაირკვევა ირიბი ობიექტის ბრუნვაუცვლელობაც და მისი ბრუნვა (დ ე და ს შვილი ემალება, დ ე და ს შვილი დაემალა).

საბოლოოდ, რიგი ნიმუშების ანალიზის საფუძველზე, მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება, რომ ორპირიან ზმნაში არის სუბიექტი და ერთ-ერთი ობიექტი: ან პირდაპირი, ან ირიბი.

ამის შემდეგ ეძლევა სამპირიანი ზმნა. სამპირიანი ზმნის ანალიზი შინაარსისა და ფორმის მთლიანობაში უნდა ვაწარმოოთ. საილუსტრაციო ნიმუშში პირები სახელებით უნდა იყოს წარმოდგენილი, რომ უფრო ნათელი და მკაფიო გახდეს მოსწავლეთათვის პირდაპირი და ირიბი ობიექტის სხვაობანი შინაარსისა და ფორმის მიხედვით; მაგალითად, „მზემ ფანჯარას სხივი სტყორცნა“. ს ტ ყ ო რ ც ნ ა ზმნის გაანალიზებით დადასტურდება, რომ იგი სამპირიანია. მასში წარმოდგენილ ორ ობიექტურ პირთაგან (ფ ა ნ ჯ ა რ ა ს და ს ხ ი ვ ი) ერთი, რაც იტყორცნება — ს ხ ი ვ ი — პირდაპირი. ობიექტია, ხოლო მეორე — ფ ა ნ ჯ ა რ ა ს — ირიბი ობიექტი.

ზმნის პირიანობისა და სუბიექტური და ობიექტური პირების საფუძვლიანი ცოდნისათვის აუცილებელია სხვადასხვა სახის ვარჯიშობა.

ოზივობური პირის ნიშნები

ობიექტური პირის ნიშნის სწავლებისას დაცული უნდა იქნეს ასეთი თანამიმდევრობა: ჭერ პირდაპირობიექტური პირის ნიშნების გაცნობა, შემდეგ — ირიბობიექტურისა. პირდაპირობიექტური პირის ნიშნები უნდა გავაცნოთ ორპირიანი გარდამავალი ზმნის ნიმუშზე. ორპირიანი გარდამავალი ზმნის მიხედვით ობიექტური პირის ნიშნების გაცნობისას:

ა) მოსწავლე ერთდროულად მხოლოდ ორი პირის ნიშანს ეცნობა: ობიექტური პირველი პირის ნიშანს მ-ს მხოლოდობითსა და გვ-ს მრავლობითში და ობიექტური მეორე პირის ნიშანს გ-ს მხოლოდობითსა და მრავლობითში.

ეს უფრო ადვილია და ნაკლები დაბრკოლების შემცველი; სირთულე ობიექტურ პირთა ნიშნების სწავლებისას მესამე ობიექტური პირის ნიშნების გაცნობაში მდგომარეობს.

ბ) პირდაპირი ობიექტი უფრო ადვილი გასაგებია და ამოსაცნობი მოსწავლეთათვის (სუბიექტის მოქმედება უშუალოდ მას ეხება) და მისი ნიშნებიც ადვილად მისაწვდომია.

გ) ორპირიანი გარდამავალი ზმნით ობიექტურ პირთა ნიშნების გაცნობის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები ხდება, რომ მესამე პირდაპირ-ობიექტური პირი ზმნაში რეალურად არაა წარმოდგენილი, ის ზმნაში ნიშანს ვერ აჩენს. ეს კი ადვილსა და მისაწვდომს ხდის მათთვის, რომ სამპირიანი ზმნის მესამე პირში წარმოდგენილი ნიშანი ირიბობიექტური პირის ამსახველია ზმნაში.

დ) ორპირიანი გარდამავალი ზმნის საფუძველზე ობიექტური პირის ნიშნების შესწავლა და მისი შეპირისპირება ორპირიან გარდაუვალ ზმნასთან გასაგებს გახდის მოსწავლეთათვის, რომ პირველ და მეორე პირში პირდაპირ და ირიბობიექტურ პირებს ერთი და იგივე ნიშნები (მ, გ, გვ, გ—) აქვს.

ამის შემდეგ გაეცნობა ირიბობიექტური პირის ნიშნები ორპირიანი გარდაუვალი ზმნის მაგალითზე. აქ მოსწავლეთათვის ახალი მხოლოდ მესამე ირიბობიექტური პირის ნიშანი იქნება. ბოლოს კი ობიექტური პირის ნიშნების გასაცნობად აღებული უნდა იქნეს სამპირიანი ზმნა. სამპირიანი ზმნის ნიმუშზე ობიექტური პირის ნიშნების დაზუსტებისას ახალი მხოლოდ იმის გარკვევაა, რომ პირველი და მეორე პირის ნიშნები (მ, გ) ჩვეულებრივ ირიბი ობიექტის აღმნიშვნელია ზმნაში, მაგრამ შეიძლება პირდაპირსაც აღნიშნავდეს (მიმაბარა, მიგაბარა და სხვ.). ორი ობიექტიდან ერთი ობიექტი ზმნაში არ აღინიშნება.

ამრიგად, ამ თანამიმდევრობაში დაცულია როგორც ადვილიდან და მარტივიდან ძნელისა და რთულისაკენ თანდათანობით გადასვლა, ისე მეცნიერული სიზუსტეც.

პირდაპირობიექტური პირის ნიშნების გასაცნობად ორპირიანი გარდაუვალი ზმნის სუბიექტური წყობა უნდა შეუპირისპირდეს ამავე ზმნის ობიექტურ წყობას; მაგალითად:

მე	ვ-ხატავ	მას	ის მ-ხატავ-ს	მე
შენ	ხატავ	მას	ის გ-ხატავ-ს	შენ
ის	ხატავ-ს	მას	ის ჩატავ-ს	მას

პირველ რიგში ყურადღება გამახვილდება სუბიექტური წყობის ზმნაზე. გაირკვევა მისი პირიანობა და სუბიექტური პირის ნიშნები. შემდეგ გაანალიზდება მ-ხ ა ტ ა ვ-ს ზმნა: დადასტურდება, რომ ეს ზმნაც ორპირიანია. ამ ზმნაში სუბიექტია (მოქმედი) ის, მისი ნიშანია ბოლოსართი ს, ხოლო მე, შენ, მას ამ ზმნაში ობიექტური პირებია. ვ ხ ა ტ ა ვ ფორმასთან მ-ხ ა ტ ა ვ ს ფორმის დაპირისპირებით გაირკვევა, რომ პირველში მე სუბიექტია და ზმნაში წარმოდგენილია ვ- ნიშნით, იგივე მე მ-ხატავს ზმნაში პირდაპირობიექტური პირია და ზმნაში აღნიშნულია მ თავსართით: ეს ნიშანი ისრით შეუერთდება პირველი პირის ნაცვალსახელს (ის მე—მ-ხატავ-ს) და გაკეთდება დასკვნა, რომ პირველი პირდაპირობიექტური პირის ნიშანი ზმნაში არის მ.

ასევე გაეცნობა მეორე ობიექტური პირის ნიშანი გ.

მესამე ობიექტური პირის ნიშნის გაცნობისას მესამე პირის ფორმა შეუპირისპირდება პირველი და მეორე პირის ფორმებს და დასტურდება, რომ ზმნის ამ ფორმებს შორის განსხვავება მხოლოდ ობიექტურ პირებსა და მათ ნიშნებშია (სუბიექტად ყველგან ის არის წარმოდგენილი). პირველი და მეორე ობიექტური პირის ნიშნების საფუძველზე გაირკვევა, რომ მესამე პირში ზმნას ობიექტის ნიშანი არა აქვს. იგი ზმნაში პოტენციალურადაა წარმოდგენილი: ხ ა ტ ა ვ ს ფორმას ობიექტად არ შეეწყობა არც ერთი სხვა პირი, გარდა მესამე პირისა: არ ითქმის ხატავ-ს ის მე ან შენ, არამედ მხოლოდ ხატავს ის მას.

აქედან დასკვნა: მესამე პირდაპირობიექტური პირი ზმნაში ნიშანს ვერ აჩენს.

პირდაპირობიექტურ პირთა ნიშნები მრავლობით რიცხვში გაეცნობა მხოლოდობითი რიცხვის ფორმების მრავლობითთან დაპირისპირებით. გაირკვევა, რომ პირველ პირში პირდაპირობიექტური პირის ნიშანი მრავლობით რიცხვში არის გვ. გვ ერთსა და იმავე დროს პირის ნიშანიცაა და რიცხვისაც.

მეორე ობიექტური პირის ნიშანი მრავლობითშიც გ-ანია, მაგრამ მრავლობითობის აღსანიშნავად ზმნას დაერთვის ბოლოსართი თ. ამგვარად, მეორე ობიექტური პირისა და რიცხვის ნიშანი მრავლობითში არის გ — თ (გხატავთ, გიკვრთ და ა. შ.).

მესამე პირდაპირობიექტურ პირს. ნიშანი არც მრავლობითში აქვს; ამიტომაც მხოლოდობითისა და მრავლობითის ფორმა ამ პირში ერთნაირია: წერს მას, წერს მათ: ხატავს მას, ხატავს მათ და სხვ.

ირიბობიექტურ პირთა გაცნობა უნდა მოხდეს ორპირიანი გარდაუვალი¹ ზმნის ორპირიან გარდამავალ ზმნასთან დაპირისპირებით.

საილუსტრაციოდ უნდა შეირჩეს ისეთი ნიმუშები, რომლებშიც ყველა ობიექტური პირის ნიშანი იქნება წარმოდგენილი და მიეცეს ისეთი თანდათანობით, რომ მოსწავლეთათვის გასაგები გახდეს მესამე ობიექტური პირის ნიშანთა ფონეტიკური ცვლილებები (ჰ, ს, 0). მაშასადამე, პირველად მიეცემა ისეთი ზმნა, რომელსაც მესამე პირის ობიექტის ნიშნად ექნება ჰ. ასეთ ნიმუშებად გამოდგება: ჰყოფნის, ჰყვება, ჰხვდება, ჰშორდება და სხვ.

ნიმუში მიეცემა მხოლოდობითი რიცხვის ყველა პირში გარდამავალ ორპირიან ზმნასთან შეპირისპირებით, მაგალითად:

მ-მალაე-ს	მ-ხვდება
გ-მალაე-ს	გ-ხვდება
მალაე-ს	ჰ-ხვდება

პირველ რიგში გაირკვევა ორივე ზმნის პირიანობა და მათთან შეწყობილ პირთა როგორობა. ობიექტურ პირთა ნიშნების მიხედვით ზმნათა ურთიერთისადმი შედარება-შეპირისპირებით გაირკვევა, რომ პირველ და მეორე პირში პირდაპირსა და ირიბ ობიექტს ერთნაირი ნიშნები აქვს (მ, გ), მესამე პირში ჰ-ხ ვ დ ე ბ ა ზმნაში მესამე ირიბობიექტურ პირს აქვს ნიშანი. აქედან დასკვნა: ირიბი ობიექტი მესამე პირისა ზმნაში ნიშანს აჩენს; ეს ნიშანია ჰ.

ამის შემდეგ ეძლევა სხვა ნიშნები: ს და 0 (ნული); მაგალითებად გამოდგება: სჭირდება, სწვდება, სწყინს, სჭერა; ეწერება, უკეთდება, ეგზავნება და სხვ.

ჰ-ს დაკარგვის შემთხვევაზე განსაკუთრებული ყურადღების გამახვილება და ვარჯიშობაა საჭირო, რომ მოსწავლეებმა ასეთი ფორმები არ ატვირთონ პირდაპირი ობიექტის უნიშნობასთან. ამიტომაც საჭიროა ორპირიანი გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების მიცემა პარალელურად (მალაეს, ემალება; ხატავს, ეხატება; წერს, ეწერება და ა. შ.); გაირკვევა, რომელში უნდა იყოს ობიექტური III პირის ნიშანი და დაკარგულია, რატომ?; რომელში არ უნდა ყოფილიყო და რატომ?

ასეთი ვარჯიშობით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გახდეს, რომ ირიბი ობიექტი მესამე პირისა ზმნაში ნიშანს ყოველთვის აჩენს, მაგრამ ეს ნიშანი ფონეტიკური ცვლილებების გამო დაკარგულია, ხოლო მესამე პირდაპირობიექტური პირი ზმნაში ნიშანს ვერ აჩენს. ამიტომაც მ ა ლ ა ვ ს ზმნაში ობიექტი უნიშნოა, ე მ ა ლ ე ბ ა ზმნაში ობიექტის ნიშანი დაკარგულია.

¹ ცნებები „გარდამავალი“ — „გარდაუვალი“ მოსწავლეებს არ ეძლევა.

სუბიექტური მეორე პირის ნიშნებთან შედარება მესამე ობიექტური პირის ნიშნებისა მოსწავლეთათვის ცხადყოფს, რომ სუბიექტური მეორე პირისა და ობიექტური მესამე პირის ნიშნები ერთნაირია (ჰ, ს, O).

მრავლობით რიცხვში ირიბობიექტური პირის ნიშნების გაცნობით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ:

1. მრავლობითი რიცხვის პირველ და მეორე პირში ირიბობიექტურსა და პირდაპირობიექტურ პირებს ერთი და იგივე ნიშნები აქვს (გვ და გ—თ).

2. მესამე ირიბობიექტურ პირში პირის ნიშანი უცვლელია. რიცხვი შეიძლება აღინიშნოს ზმნაში თ ნიშნით და შეიძლება არა; მაგალითად, ითქმის: ჰყოფნის მას და ჰყოფნით მათ; აქვს მას და აქვთ მათ, მაგრამ ეძლევა მას და ეძლევა მათ, ეალერსება მას და ეალერსება მათ და ა. შ.

3. ჩვეულებრივ მრავლობითის ფორმა აქვს ორპირიან ირიბობიექტიან ზმნებს.

4. მრავლობითი რიცხვის თ ნიშნის დართვისას სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი ს იკარგება; მაგალითად: უნდა გვექონოდა ჰ ყ ო ფ ნ ი ს თ, მაგრამ გვაქვს ჰ ყ ო ფ ნ ი თ და ა. შ.

მესამე ირიბობიექტური პირის შესწავლასთან დაკავშირებით შეიძლება მოსწავლეებს გავაცნოთ, რომ უძველესი ნიშანი მესამე პირის ობიექტისა, ისე როგორც სუბიექტური მეორე პირისა, იყო ხ, რის გამოც გვექონდა ასეთი ფორმები: ხ ე ხ ა ტ ე ბ ა, ხ უ კ ე დ ე ბ ა, ხ ე მ ა ლ ე ბ ა და სხვ. თანამედროვე ქართულში ასეთი ფორმები აღარ გვხვდება¹.

ორპირიანი ზმნის ნიმუშებზე ობიექტური პირის ნიშნების შესწავლის შემდეგ ეძლევა სამპირიანი ზმნები. მაგალითად: ჰპარავს, სთხოვს, უშენებს და სხვ. სამპირიანი ზმნის მიხედვით ობიექტური პირის ნიშნების შესწავლისას უნდა გაირკვეს მხოლოდ პირველ და მეორე პირში წარმოდგენილი ნიშნები: რომ მ, გვ და გ, გ—თ უმეტესად ირიბობიექტური პირის ნიშნებია, ზოგჯერ კი შეიძლება პირდაპირისაც იყოს; მაგალითად: მიკეთებს, მწერს, მიხატავს და სხვ. მ ირიბობიექტური პირის ნიშანია, მაგრამ ზმნაში „მიმაწერა“ (მან მე ნაწილს) მ პირდაპირობიექტური პირის ნიშანია. ასეთივეა: მიმაბარა, მიმცა და სხვა.

ამგვარად, სამპირიანი ზმნაში რეალურად მხოლოდ ორი პირი აისახება — სუბიექტი და ერთი ობიექტი, მეორე ობიექტი კი უნიშნოა: სწერს ის მას მას; სთხოვს ის მას მას და სხვ. მაგრამ შეიძლება ზმნაში სამი პირიდან მხოლოდ ერთი — სუბიექტი აღინიშნოს; ამას განსაკუთრებით მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც მესამე პირის ფორმაა და ზმნა ხმოვნით იწყება; მაგალითად: უსმენს (ის მას მას), უშენებს (ის მას მას), უწერს (ის მას მას) და ა. შ. ამ ზმნებში რეალურად წარმოდგენილია მხოლოდ სუბიექტური პირი, ირიბობიექტური პირის ნიშანი ჰ დაკარგულია ხმოვნის წინ.

შესაძლებელია ისიც, რომ ზმნაში არც ერთი პირის ნიშანი არ იყოს წარმოდგენილი. ამას მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც ზმნა მეორე სუბიექტური პირის ფორმაა; მაგალითად: უსმენს (შენ მას მას), აშენებინებ, უწერ და სხვ. ამ ზმნებში დაკარგულია სუბიექტური მეორე და ობიექტური (ირიბის) მესამე პირი.

¹ მხედველობაში არ ვღებულობთ „ხერთვისს“, რამდენადაც მას ძველი მნიშვნელობა (ზმნური გავება) ამჟამად შერჩენილი არა აქვს.

რის ნიშნები. გამოწვეულია ეს იმით, რომ სუბიექტური მეორე პირისა და მე-სამე ირიბობიექტური პირის ნიშნები ერთნაირია ჰ, ს, 0. აქ როგორც ობიექტური მესამის, ისე სუბიექტური მეორე პირის ნიშანი უნდა ყოფილიყო ჰ, მაგრამ იგი ხმოვნის წინ დაკარგულია, რის გამოც ზმნაში პირის ნიშნები რეალურად არაა წარმოდგენილი.

ასეთი ზმნების ანალიზისას იმასაც უნდა მიექცეს ყურადღება, რომ მოსწავლეებმა არ აურიონ ერთმანეთში პირის ნიშნის დაკარგვა და პირდაპირობიექტური პირის უნიშნობა. მოსწავლე ზმნის ანალიზისას უნდა არჩევდეს ერთმანეთისაგან ამ ორ, სრულიად სხვადასხვაგვარ მოვლენას, თითოეული მათგანისათვის ზმარობდეს შესატყვის გამოთქმას „დაკარგულია“, „არა აქვს ნიშანი“ და შეეძლოს თითოეულ შემთხვევაში მისი დახასიათება-დამტკიცება. გამოთქმის სიზუსტეს მოსწავლეები თავიდანვე უნდა მივჩვიოთ. მას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მეტყველების ჩამოყალიბებისა და აზროვნების სიზუსტისათვის. მაგალითად, უ ყ ვ ე ბ ა (ის მას მას) ზმნის პირიანობის მიხედვით დახასიათებისას უნდა ითქვას: ირიბობიექტური პირის ნიშანი ჰ დაკარგულია. ხოლო მ ა ლ ა ვ ე ჰ ზმნის ანალიზისას — მესამე პირდაპირობიექტური პირის ნიშანი არა აქვს, იგი ზმნაში ნიშანს ვ ე რ ა ჩ ე ნ ს.

ობიექტურ ნიშნებზე უნდა გაკეთდეს ტაბულა, ცალკე პირდაპირობიექტური პირისათვის და ცალკე ირიბობიექტური პირისათვის¹.

ირიბობიექტური პირის ნიშნები

მხოლოდითი რიცხვი მრავლობითი რიცხვი

პირი I მ —
II გ —
III —

I გვ —
II გ — თ
III —

მხოლოდითი რიცხვი მრავლობითი რიცხვი

პირი I მ —
II გ —
III ჰ, ს, 0

I გვ
II გ თ
III ჰ, ს, 0 (თ)

პირისა და პირის ნიშნების შესწავლასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ ქართულში ზმნა იცვლება როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური პირების მიხედვით. ამისათვის საკმარისი იქნება ერთი და იმავე ზმნის ცვლა პირებში ორივე წყობით — სუბიექტურითა და ობიექტურით.

ვ-ხატავ	მ-ხატავ-ს
ჰ-ხატავ	გ-ხატავ-ს
ხატავ-ს	ხატავ-ს
ვ-ხატავ-თ	გვ-ხატავ-ს
ჰ-ხატავ-თ	გ-ხატავ-თ
ხატავ-ენ	ხატავ-ს

¹ პირველი ტაბულა ორპირიანი გარდამავალი ზმნისთვისაა, მეორე კი ორპირიანი გარდაუვალი და სამპირიანი ზმნისათვის.

ამ ზმნათა პირის ნიშნების მიხედვით შედარება-შეპირისპირებით გაირკვევა, თუ რომელი პირის მიხედვით იცვლებიან ისინი და გაცენობა წყობა.

ზმნის სუბიექტური პირების მიხედვით ცვლა გვაძლევს სუბიექტურ წყობას: ვ-ხ ა ტ ა ვ ზმნა სუბიექტური წყობისაა. პირიქით, თუ ზმნა ობიექტური პირების მიხედვით იცვლება, ობიექტური წყობისაა: მ ა ხ ა ტ ა ვ ს — ობიექტური წყობის ზმნაა.

იმის გასარკვევად, თუ რომელი წყობისაა ზმნა, საკმარისია პირის ნიშნებზე დაკვირვება. თუ ზმნას თავში სუბიექტური პირის ნიშნები ერთვის, სუბიექტური წყობისაა, თუ ობიექტური ნიშნები — ობიექტუფი წყობისა.

ცოდნის გასამტკიცებლად აუცილებელია ვარჯიშობა და ერთსა და იმავე ზმნის ორივე წყობის მიხედვით ცვლა პირებში (ეწერ — მწერს, ვუკეთებ — მიკეთებს, ვემალები — მემალება და სხვ.). ასეთი ვარჯიშობა არა მხოლოდ გარკვევს მოსწავლეებს სუბიექტური და ობიექტური წყობის რაობაში, არამედ გასაგებს გახდის მათთვის, რომ ქართულში ორპირიან და სამპირიან ზმნათა დიდ ნაწილს მოეპოვება ორივე წყობა: სუბიექტურიცა და ობიექტურიც, ხოლო ერთპირიან ზმნებს მხოლოდ სუბიექტური წყობა მოეპოვებათ. მაგ.: ვ ა ხ ა ტ ე ბ ი, ი ხ ა ტ ე ბ ი, ი ხ ა ტ ე ბ ა და ა. შ. ასეთ ზმნებს ერთწყობიანი ზმნები ეწოდება. ამგვარად, ერთპირიანი ზმნები ერთწყობიანია (სუბიექტური წყობისა).

მაგრამ ქართულში მოიპოვება ერთწყობიანი ორპირიანი ზმნებიც. ასეაა. ზმნები უმეტესად ობიექტური წყობითაა წარმოდგენილი, იშვიათად — სუბიექტურით. მხოლოდ სუბიექტური წყობისაა ვიცო ზმნა (ვიცი მე ის). აღარ ითქმის მი ც ი, გ ი ც ი და სხვ. მას ობიექტური წყობა არა აქვს. ამიტომაც ის ერთწყობიანია.

ასეთივე ერთწყობიანია, მაგრამ ობიექტური წყობისაა: მ ძ ი ნ ა ვ ს, მ ღ ვ ი ძ ა ვ ს, მ ც ი ვ ა, მ შ ი ა, მ წ ყ უ რ ი ა, მ ა ც ი ე ბ ს, მ ა ჟ რ ე ლ ე ბ ს და სხვ. ძირითადად გრძნობების გამომხატველი ზმნები.

მართლწერის საბითუმანი ზმნის პირიანობის სწავლასთან დაკავშირებით

ზმნის პირიანობისა და პირის ნიშანთა სწავლებასთან დაკავშირებით არა ერთი მართლწერის საკითხი დაისმის. მართალია, ამ საკითხებს ჩვენ აქ ერთად ვიხილავთ, მაგრამ სწავლებისას ყოველი მართლწერის საკითხი უნდა დაუკავშირდეს სათანადო პირის სწავლებას; მაგალითად, სუბიექტური პირისა და მისი ნიშნების სწავლებისას უნდა იქნეს განხილული ამ პირთან დაკავშირებული მართლწერის საკითხები; ობიექტური პირის მართლწერის საკითხები უნდა მიეცეს ობიექტური პირებისა და მათი ნიშნების სწავლებისას.

სუბიექტურ პირთა და მათი ნიშნების შესწავლასთან დაკავშირებით საჭიროა მართლწერის შემდეგ საკითხებზე გამახვილდეს ყურადღება:

1. პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი ვ იწერება უ-ნით, ო-ნით და ვ-ნით დაწყებულ ზმნებში. მაგალითად: ვუწერ, ვუხატავ, ვვარჯიშობ, ვვარდები, ვოცნებობ, დავობლდი და სხვ., გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ მოვალ ზმნა, რომელშიც ერთი ვ იწერება, თუმცა ფუძე ზმნისა არის ვალ. ეს აიხსნება იმით,

რომ ამ ზმნის პირველი და მეორე პირის ფორმები ისედაც განსხვავებულია ერთმანეთისაგან (მოვალ, მოხვალ) და ფორმათა დამთხვევას ადგილი არა აქვს.

2. მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში უნდა ვწეროთ -ეს და არა -ენ რო-დესაც ზმნა სამპირიანია ან ორპირიანია, პირდაპირობიექტიანია და დგას წარსულში (წყვეტილში, კითხვაზე: რა ქნეს?); მაგალითად: აუშენეს, დამიწერეს, გააკეთეს და ა. შ.

3. წარსულში (წყვეტილში) კითხვაზე რა ქნეს? ორპირიან ირიბობიექტიან და ერთპირიან ზმნებში იწერება ნენ მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად მრავლობით რიცხვში: იყვნენ, იდგნენ, შეჰხვდნენ და ა. შ.

4. ვ ი ყ ა ვ მეშველზმნიან ფორმებში სუბიექტური პირველი პირის ნიშანი ვ ზმნას დაერთვის თავში და არა მეშველ ზმნას. ამიტომაც უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: ვ ყ ო ფ ი ლ ი ყ ა ვ, ვ წ ო ლ ი ლ ი ყ ა ვ, მ ო ვ მ კ ე დ ა რ ი ყ ა ვ და სხვ.

ობიექტური პირის ნიშნებთან დაკავშირებით მართლწერის შემდეგ საკითხებზე უნდა გამახვილდეს ყურადღება:

5. ორი მ (მმ) იწერება ზმნებში, როცა ფუძე ზმნისა მ-ანით იწყება და ობიექტად პირველი პირი მოუდის: მმალავს, მმურავს... იქ ერთი მ პირველი ობიექტური პირის ნიშანია, მეორე მ კი — ფუძისეული.

6. ორი გვ (გვგვ) იწერება ზმნებში, როცა ფუძე გვ ბგერათა კომპლექსით იწყება და ობიექტად აქვთ პირველი პირი მრავლობით რიცხვში; მაგალითად: გვკვრის.

7. თუ ზმნის ფუძე გ-ანით იწყება, მეორე ობიექტურ პირში ორი გ (გგ) იწერება: გგზავნის, გგრებს, გგონია. აქ ერთი გ (პირველი) ობიექტური მეორე პირის ნიშანია, მეორე კი — ფუძისეული.

8. მეორე ობიექტური პირის მრავლობით რიცხვში თ ნიშნის დართვისას სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი ს იკარგება. ამიტომ უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: გმალავთ, გიკეთებთ და არა: გმალავსთ, გიკეთებსთ, და ა. შ.

9. ერთპირიან ზმნებს III პირში თავსართი არ დაერთვის. ს დ გ ა ს, ს ჩ ა ნ ს და სხვ. უმართებულო ფორმებია. ერთპირიან ზმნებში მხოლოდ სუბიექტური პირია. ამ პირის (სუბიექტის) ნიშანი ზმნებში ს ბოლოსართია; თავში დართული ს უფუნქციოა. უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: დგას, ზის, ჩანს, წევს, ტირის, ჩივის და ა. შ.

10. ორპირიანი პირდაპირობიექტიანი ზმნის მესამე პირში ობიექტური პირის ნიშანი ჰ, ს საჭირო არაა. ამიტომაც უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: ხატავს, ბარავს, ხნავს, წერს, ყოფს და ა. შ.

11. ირიბობიექტური მესამე პირის ნიშანი ჰ, ს ხმოვნებისა და სპირანტი თანხმოვნების წინ იკარგება, დანარჩენი თანხმოვნების წინ კი რჩება. ამიტომაც გვაქვს: სთხოვს, სწერს, სცემს, ჰკვეთს და სხვ.

მიზნობრივად შერჩეულ ნიმუშებზე ვარჯიშობის შედეგად მოსწავლე არა მხოლოდ უნდა ასახელებდეს პირიანობის შესწავლასთან დაკავშირებული მართლწერის ამა თუ იმ წესს და შეეძლოს მისი ახსნა, არამედ უნდა ჰქონდეს ჩვევა ამ წესების მართებულად გამოყენებისა საკუთარ შეტყველებებში (ზეპირ-სა და წერიტში).

ზმნისწინის რაობა. მისი სწავლავის მნიშვნელობა

ზმნისწინი არაა ზმნის კატეგორია; იგი ზმნის შემადგენელი ნაწილია. ზმნისწინი არის ერთი ან ორი მარცვალი, რომელიც დაერთვის ზმნას თავში პირისა და სხვა კატეგორიათა (ქცევის, გვარის) ნიშნების (წარმოქმნელი ელემენტის) წინ. იმ შემთხვევაში, თუ ასეთი ნიშნები ზმნას არ გააჩნია, ზმნისწინი უშუალოდ ზმნის ფუძეს დაერთვის თავში.

ზმნისწინი საკმაოდ მტკიცედაა შეერთებული ზმნასთან. მისი ზმნისგან გამოცალკევება და მას და ზმნის ფუძეს შორის სხვა სიტყვის ან ნაწილაკის ჩართვა შეუძლებელია¹.

ქართული საკმაოდ მდიდარია ზმნისწინებით. ზმნისწინი დაერთვის როგორც ზმნის პირიან ფორმას, ისე სახელზმნასაც. დიდი უმეტესობა ქართული ზმნებისა ზმნისწინებით იხმარება, მაგრამ არის რიგი ზმნები, რომლებიც უზმნისწინონი არიან მუდამ; ასეთებია: არის, იცის, უწყის, უყვარს, სძინავს, ზის, ჰშია, სწყურია, ცოცხლობს, დგას სწყინს და სხვ.

ქართულ ზმნისწინებს შეუძლია აღნიშნოს არა მხოლოდ მიმართულება საერთოდ, როგორც ეს რუსული ზმნისწინებისათვისაა დამახასიათებელი, არამედ მიმართულება პირველი თუ მესამე პირისაკენ, ე. ი. იქითა და აქეთა მიმართულება. „ის, რაც ქართულში რთული ზმნისწინებით გამოიხატება, რუსულში ვერც ერთი ზმნისწინით ვერ გადმოიციემა“².

ქართულში ზმნისწინის მრავალფეროვანი ფუნქცია აქვს დაკისრებული: იგი გამოხატავს მოქმედების მიმართულებას (გეზსა და ორიენტაციას), გვიჩვენებს მოქმედების დასრულებულობას, აწარმოებს აწყობასაგან მომავალს და ზოგჯერ წარმოქმნის განსხვავებული მნიშვნელობის ან სრულიად ახალი მნიშვნელობის ზმნებს.

ზმნისწინის ამ მრავალგვარი ფუნქციიდან გამომდინარეობს მისი შესწავლის მნიშვნელობაც. ზმნისწინის ცოდნა არკვევს მოსწავლეს ზმნით გამოხატული მოქმედების მიმართულებაში, აცნობს მას ქართულ ზმნისწინთა უაღრესად მნიშვნელოვან თავისებურებას — გვიჩვენოს მიმართულება პირველი თუ მესამე პირისაკენ და მოძრაობის პუნქტებს შორის დამოკიდებულება (ავიდა — ამოვიდა, ჩავიდა — ჩამოვიდა, გადავიდა — გადმოვიდა და ა. შ.).

ზმნისწინის ცოდნა ამზადებს ნიადაგს მთელი რიგი ახალი საკითხების, ახალი კატეგორიების შესწავლა-გაგებისათვის და უფრო გასაგებს ხდის ზმნის რაობას. იგი ზმნის ერთი არსებითი ნიშანთაგანია. „ზმნისწინი თუ მოეპოვება სიტყვას, იგი ზმნაა“³ ან ზმნისაგან ნაწარმოები სახელი.

ზმნისწინთა შეგნებული და საფუძვლიანი ცოდნა მოსწავლეთა მეტყველების განვითარების საუკეთესო საშუალებაა. ზმნისწინი ძირითადი ლექსიკუ-

¹ ძველ ქართულში ზმნისწინსა და ზმნას შორის შეიძლება ნაწილაკის ან ნაცუალსახელის ჩართვა.

² ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, ზმნისწინების შედგენილობა და მათი პირველადი ფუნქციები ძველ ქართულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. 5, 1953, გვ. 77.

³ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 246.

რი ფონდისაგან ლექსიკური შემადგენლობის მიღების ერთ-ერთი საშუალებათაგანია (ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა.).

ზმნისწინების შესწავლას უკავშირდება მართლწერისა და მართლმეტყველების რიგი საკითხები, როგორცაა: ზმნისწინის ხმოვნის შეუცვლელობა, გადატანის წესი, ზმნისწინების ჩამოშორებასთან დაკავშირებული წესი და სხვ.

აქედან ცხადია, თუ რაოდენ დიდია ზმნისწინთა შესწავლის მნიშვნელობა. იგი არა მარტო აწვდის მოსწავლეებს თეორიულ ცოდნას, არამედ უშუშავებს მათ პრაქტიკულ ჩვევას, ამდიდრებს მათ ლექსიკას და ამზადებს ნიადაგს მთელი რიგი ახალი კატეგორიების შესწავლა-გაგებისათვის.

ზმნისწინთა სწავლება

ზმნისწინის შესახებ ზოგიერთი ელემენტარული ცნობა მოსწავლეს ჯერ კიდევ დაწყებით სკოლაში ეძლევა. მეექვსე კლასში მისი სწავლება ამ ცოდნის განმეორებას, მის სისტემაში მოქვანას უნდა დაემყაროს.

ზმნისწინთა მრავალგვარი ფუნქციიდან პირველ რიგში მისი ძირითადი ფუნქცია — მიმართულების აღნიშვნა უნდა გავაცნოთ, შემდეგ კი ზმნისწინი, როგორც ახალ სიტყვათა წარმოქმნელი ანუ მნიშვნელობის მცვლელი, შევასწავლოთ. მისი სხვა ფუნქციები (ასპექტის, დროისა და მწყრივთა წარმოება) გაეცნობა თვით ამ კატეგორიათა სწავლებასთან დაკავშირებით.

მიმართულების აღნიშვნა პირვანდელი მნიშვნელობაა ზმნისწინისა. იგი ამჟამად უმნიშვნელოვანესი ფუნქციაა მოძრაობის აღმნიშვნელ ზმნებში.

ზმნისწინთა სწავლება ძირითადად შეპირისპირებას უნდა დაემყაროს. იქითა და აქეთა მიმართულების ზმნისწინთა მქონე ზმნები შეუპირისპირდება უზმნისწინოს; მაგალითად: ფ რ ი ნ ა ე ს — მოფრინავს, მიფრინავს; დის — მიდის, მოდის და სხვა.

ზმნისწინიანი ფორმების უზმნისწინოსთან შედარება-შეპირისპირებითა და მათი შინაარსისა და ფორმის მიხედვით გაანალიზებით გაირკვევა მათ შორის სხვაობა: ფ რ ი ნ ა ე ს საერთოდ, გარკვეულ მიმართულებაზე მიუთითებლად, მი ფ რ ი ნ ა ე ს — იქით, მო ფ რ ი ნ ა ე ს — აქეთ, სადაც მოუბარი პირია. განსხვავებულ მიმართულებას ამ ზმნებს აძლევს თავსართები მი და მო. მი იქითა მიმართულებაზე მიუთითებს, მო აქეთაზე. მიეცემა დასკვნა: „ზმნის წინ (თავში) დართულ ნაწილას, რომელიც მიმართულებას აღნიშნავს, ზმნისწინი ეწოდება“. გაირკვევა ტერმინის (ზ მ ნ ი ს წ ი ნ ი) შედგენილობაც. ზმნისწინი — ზმნის თავში დართული ნაწილაკი.

ზმნისწინთა შესწავლის საფუძველზე მოსწავლემ უნდა იცოდეს, რომ მიმართულების აღნიშვნის თვალსაზრისით ქართული ზმნისწინები ორ ჯგუფად იყოფა: იქითა და აქითა მიმართულების ზმნისწინებად.

ზმნისწინთა ამ ძირითადი ფუნქციის შემდეგ გაეცნობა ზმნისწინი როგორც წარმოქმნის საშუალება. ზმნისწინთა ამ ფუნქციის გასაგებად მოსწავლეებს მიეცემათ ზმნა და დაევალებათ დაუერთონ სხვადასხვა ზმნისწინი და დაუვიკრიდნენ, რა ცვლილება განიცადა ზმნის შინაარსმა; მაგალითად: ჳ რ ი ს ზმნაზე სხვადასხვა ზმნისწინის დართვას სხვადასხვა გაგება შეაქვს ზმნის შინაარსში:

წაჭრის, გაჭრის, დაჭრის და ა. შ. წაჭრის ნიშნავს მცირე ნაწილის მოჭრას, გაჭრის — შუაზე, დაჭრის — ნაწილ-ნაწილ და ა. შ.

იგებს, იღებს; ხედება და სხვა ზმნებზე ზმნისწინების დართვით მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება ზმნისწინთა ახალი ფუნქცია — სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა (იღებს — აიღებს, გაიღებს, წაიღებს, გადაიღებს; ხედება — შეხედება, მოხედება, მიხედება და ა. შ.).

ზმნისწინთა ამ მნიშვნელობის შესწავლას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს. მას არა მარტო შემეცნებითი მნიშვნელობა აქვს, არამედ პრაქტიკულიც. იგი ავითარებს და ამდიდრებს მოსწავლეთა ლექსიკას და უმუშავეებს მათ ჩვევასა და უნარს ახალ-ახალი მნიშვნელობის თუ ნიუანსის მქონე სიტყვების ძიებისა და წარმოქმნისას. ზმნისწინთა ამ ფუნქციის შესწავლისას საჭიროა სხვადასხვა სახის ვარჯიშობის ჩატარება, როგორცაა:

1. სხვადასხვა მნიშვნელობის ზმნის ფორმებისაგან ზმნისწინთა გამოყოფა და გარკვევა, რა ცვლილება განიცადა შინაარსმა ზმნისწინის ჩამოშორებით ან მისი შეცვლით;

2. ისეთ ზმნათა დასახელება, რომელნიც ზმნისწინთა დართვით შინაარსს იცვლიან;

3. ტექსტიდან ზმნისწინიანი ფორმების გამოყოფა და გარკვევა, რა როლს ასრულებს ზმნისწინი.

ზმნისწინთა ფუნქციისა და შედეგნილობის შესწავლის შემდეგ მოსწავლეებს მოკლე ისტორიული ექსკურსით უნდა გავაცნოთ, ზმნისწინთა ძველი სახე. ზმნისწინთა შესწავლისას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს მართლწერის საკითხებსაც. სხვადასხვა დიალექტურ ფორმებზე დაკვირვებით და ამ ფორმების ლიტერატურულ ფორმებთან შედარებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გაეხადოთ, რომ: 1. არ შეიძლება ზმნისწინის ხმოვნის შეცვლა (მო-იყვანა და არა მეიყვანა, მოიტანა და არა მეიტანა და სხვ.); 2. გადატანისას დაუშვებელია ზმნისწინთა ფუძის თანხმოვნის დატოვება (გა-გრძელდა და არა გავგრძელდა ან გავგრძელდა და ა. შ.).

ასპექტი (სახე)

ქართულ ზმნას შეუძლია გვიჩვენოს მოქმედების დამთავრება, დასრულებულობა, ან მისი დაუმთავრებლობა, დაუსრულებლობა. ამდენად ზმნას აქვს ასპექტი (ს ა ხ ე).

სწავლების თვალსაზრისით ასპექტი არაა რთული კატეგორია. პირველი საკითხი ასპექტის სწავლებისას მისი რაობის გაცნობაა. რაობის გასაცნობად ზმნის ახლანდელი დროის ფორმა უნდა შეუპირისპირდეს წარსულისას. შესაპირისპირებლად აღებულ უნდა იქნეს ისეთი ნიმუშები, რომლებშიც კარგად ჩანს ასპექტის რაობა, მაგალითად:

„გათავდა ომი. კიდევ დაღამდა,
ბნელმა მოფინა ის არე-მარე;
შესწყდა ყოვინა და ომის ნაცულად
კვნესა მოისმის აქა-იქ მწარე.“

ზოგი წყალს ჰნატრობს სოკვილის წინეთ,
ზოგი შეუღას და შემწეობას,
ზოგი ბედს ჰყვედრის და ტანჯით ამბობს,
რომ სიკვდილი სჯობს იმის ყოფასა.“ (ა. წერ.).

ზმნების გამოყოფითა და შთაშინაარსზე დაკვირვებით გაირკვევა, რომ ზმნები: გათავდა, დაღამდა, მოჰფინა, შეწყდა ისეთ მოქმედებებზე მიგვიითებებს, რომლებიც მოხდა წარსულში, უკვე დამთავრდა, შეწყდა. ამ ზმნებთან მომდევნო ზმნების მოქმედების დამთავრება-დაუმთავრებლობის მიხედვით შედარება-შეპირისპირება მოსწავლეთათვის გასაგებს გააღის, რომ „მოისმის, ჰნატრობს, ჰყვედრის, ამბობს, სჯობს“ ზმნებში მოქმედება დასრულებული არაა. იგი ისევ გრძელდება. აქ ძლევა ასპექტის განსაზღვრება და ეცნობა ტერმინები: „სრული ასპექტი“, „უსრული ასპექტი“.

იმისათვის, რომ მოსწავლეები საფუძვლიანად გაერკვენ ასპექტის რაობაში (მის შინაარსში), საჭიროა ვარჯიშობა და სათანადო ნიმუშების დასახელება როგორც მასწავლებლის, ისე მოსწავლეთა მიერ, უსრული ასპექტის ზმნის გადაყვანა სრულში, ტექსტში მოცემული ზმნების ანალიზი და სხვა. ვარჯიშობა ძირითადად ახლანდელისა და წარსულის ფორმებზე უნდა მოხდეს. მყოფადის ფორმები ამ შემთხვევაში უგულვებელყოფილ უნდა იქნეს. ასპექტის შესწავლისას ძირითადი სიბრტულე მომავლის ზმნების სრული ასპექტის ფორმებად მიჩნევა. მოსწავლისათვის ძნელი მისაწვდომია, თუ როგორ შეიძლება დასრულებულად იქნეს მიჩნეული ისეთი მოქმედება, რომელიც მომავალში უნდა შესრულდეს. ამ შემთხვევაში საგანგებო მუშაობა, განსაკუთრებული ხერხია საჭირო, რომ მოსწავლეთათვის მომავლის ფორმები სრული ასპექტის ზმნებად იქნეს გააზრებული. ასპექტის რაობის შესწავლისას მთავარია მოსწავლეთათვის გასაგები გაეხადოთ, რომ სრული ასპექტის ზმნები უმთავრესად მოქმედების შედეგს აღნიშნავენ (დაწერა, ააშენა და სხვ.) და არა ხანგრძლივობას, ხოლო უსრული სახის ზმნები მოქმედების მიმდინარეობას (წერს, აშენებს და სხვ.).

ასპექტის წარმოების, გრამატიკული ნიშნების შესწავლაც უმთავრესად შეპირისპირებას ემყარება. შესაპირისპირებლად აღებულ უნდა იქნეს ერთი და იმავე ზმნის ფორმები აწმყოსა და წყვეტილში, მაგალითად:

„როგორც ისარი, იმ ზეობიდან
გამოხტა ცხენი ამ დროს უეცრად...
ხტის და კიბიანებს, ძუ-ფთაფარს შლს,
გარბის, გამოიბის შარტოკა მინდვრად...“

ამ ტექსტიდან გამოიყოფა ზმნები ხტის, გამოხტა და გაირკვევა, რომ შინაარსის მიხედვით პირველი ზმნა (ხტის) უსრული ასპექტისაა, ხოლო მეორე (გამოხტა) — სრულისა. ფორმის მიხედვით მათი გაანალიზება მოსწავლეთათვის გასაგებს გაზღის, რომ გამოხტა განსხვავდება ხტის ზმნის ფორმისაგან ზმნისწინით გამო. აქ მასწავლებელი აძლევს დასკვნას, რომ თანამედროვე ქართულში ასპექტის ძირითადი მწარმოებელია ზმნისწინი. ზმნისწინიანი ფორმები სრული ასპექტისაა, უზმნისწინო კი უსრულისა.

შემდეგ მიეცემა მომავლის ფორმები აწმყოსთან დაპირისპირებით. მიცემული დებულების საფუძველზე მოსწავლე ადვილად მისწვდება, რომ თუმცა

ლექსიკური მნიშვნელობით მომავლის ფორმები არ მიგვიითებენ მოქმედების შედეგზე, დასრულებულ მოქმედებაზე, მაგრამ გრამატიკული მნიშვნელობით ეს ფორმებიც სრული ასპექტისაა. ამგვარად, სრულსა და უსრულ ასპექტს ერთმანეთისაგან ზმნისწინი განასხვავებს.

ზმნისწინი არაა ასპექტის წარმოების ერთადერთი საშუალება ქართულში. სრული ასპექტის წარმოება შეიძლება უზმნისწინოდაც. ასეთ შემთხვევაში ასპექტის წარმოება უმთავრესად ფუძეთა მონაცვლეობას ემყარება, მაგალითად: ამბობს — თქვა, ეუბნება — უთხრა და სხვ. მაგრამ არის რიგი ზმნებისა, რომლებიც არც ზმნისწინს დაირთავენ და არც ფუძემონაცვლეობით აწარმოებენ ასპექტს; მაგალითად: ბ რ ძ ა ნ ე ბ ს — ბ რ ძ ა ნ ა, ჰ კ ი თ ხ ა ვ ს — ჰ კ ი თ ხ ა, ს ც ე მ ს — ს ც ე მ ა, უ ბ ო ძ ე ბ ს — უ ბ ო ძ ა, უ ბ ი ძ გ ე ბ ს — უ ბ ი ძ გ ა, ჰ კ რ ა ვ ს — ჰ კ რ ა (ხელი) და ა. შ.

მაშასადამე, გვაქვს რიგი ზმნებისა, რომლებიც უზმნისწინოდაც გვიჩვენებენ სრულ ასპექტს. ბრძანა, უთხრა, თქმა, ჰკითხა, სთხოვა, და სხვა უზმნისწინო სრული ასპექტის ზმნები.

ძველი ქართულის გადმონაშთია თანამედროვე ქართულში (ა. შანიძე).

ასპექტის წარმოება ზმნისწინით შედარებით ახალი მოვლენაა. ძველი ვითარება ზოგ შემთხვევაში თანამედროვე ქართულშიც იჩენს თავს; მაგალითად: ძველის გადმონაშთად შეიძლება გავიგოთ თანამედროვე ქართულში ისეთი ზმნები, რომელთაც ზმნისწინები დაერთვის, მაგრამ ეს ზმნისწინები ზმნაში მიმართულებას აღნიშნავენ და არა ასპექტს; მაგალითად: მიფრინავს, მოფრინავს და სხვ. ისევე არ გვაძლევენ ასპექტზე წარმოდგენას, როგორც ფ რ ი ნ ა ვ ს. ფ რ ი ნ ა ვ ს ზოგადად გამოხატავს მოქმედებას, მი ფ რ ი ნ ა ვ ს — ფრინავს იქით, მო ფ რ ი ნ ა ვ ს ფრინავს აქეთ და ა. შ. ამრიგად, ამ ზმნაში ზმნისწინების ფუნქცია მხოლოდ მიმართულების აღნიშვნაა (როგორც ეს ძველ ქართულში იყო) და არა ასპექტის წარმოება. ეს ზმნა უასპექტოა. უასპექტოა ყველა მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნა, რომლებშიც ზმნისწინი მიმართულებას გვიჩვენებს და არა ასპექტს.

უასპექტოა აგრეთვე რიგი ზმნებისა, რომლებიც ზმნისწინს არ დაირთავენ, როგორცაა: ზის, ბავშვობს, ცხარობს, უყვარს, სწერია, ჰყრია და სხვა გარდაუვალი ზმნები. ამ რიგის ზმნებს განეკუთვნება უმთავრესად სტატიკური ვენებითები.

ასპექტის შესწავლასთან დაკავშირებით მოსწავლეთ უნდა გავაცნოთ ის, თუ როგორაა განაწილებული ასპექტი დროის მიხედვით¹.

სათანადო ნიმუშების მიცემისა და მათი გაანალიზების საფუძველზე გავკეთდება დასკვნა, რომ ახლანდელი დროის ზმნები უსრული ასპექტისაა (წერს, კითხულობს, სწავლობს და სხვ.), მომავლისა — ძირითადად სრულისა (დაწერს, წაიკითხავს, დაისწავლის და ა. შ.), ხოლო წარსული დროის ზმნები შეიძლება იყოს როგორც სრული, ისე უსრული (წერდა, წერა — დაწერა, დაუწერია; კითხულობდა, იკითხა — წაიკითხა, წაუკითხავს და სხვ.), მაგრამ დროის მიხედვით ასპექტის ასეთი განაწილება თანამედროვე ქართულისათვისაა დამახასიათებელი; ძველ ქართულში ვითარება, როგორც ზემოთ აღინიშნა, სხვაგვარი იყო.

¹ ასპექტის სერიებისა და მწკრივების მიხედვით განაწილება გაცნობა ამ კატეგორიათა შესწავლასთან დაკავშირებით.

ასპექტის ამგვარად შესწავლის შემდეგ საჭიროა ყურადღება გავამახვილოთ სრული და უსრული ასპექტის ზმნების სხვადასხვა მნიშვნელობაზე. სრული ასპექტის ზმნა აღნიშნავს: 1. მოქმედების დამთავრებას, დასრულებას; მაგალითად: დაწერა, გააკეთა, დაბარა, დაჯდა და ა. შ. 2. აუცილებლად შესასრულებელ მოქმედებას; მაგალითად: დაწერს, წაიკითხავს, დაბარავს და სხვ.

უსრული ასპექტის ზმნებიც ორგვარი მნიშვნელობისა შეიძლება იყოს. ზმნები, რომელნიც გვიჩვენებენ მოქმედების გაგრძელებას; ერთი დაუშთავრებლობას: წერს, ბარავს, კითხულობს და ა. შ. და მეორე, ზმნები, რომელნიც მოქმედების დაუშთავრებლობასთან ერთად განმეორებულ მოქმედებასაც აღნიშნავენ: წერდა, აშენებდა, ბარავდა და ა. შ.

ასპექტის შესწავლასთან დაკავშირებით აუცილებელია მოსწავლეათათვის გასაგები გავხადოთ, რომ ასპექტი სიტყვაწარმოების ერთ-ერთი სახეთაგანია. არაიშვიათად სრული ასპექტის წარმოებისას იცვლება ზმნის ლექსიკური მნიშვნელობაც. ასეთ შემთხვევაში ეს ზმნები უნდა განვიხილოთ არა როგორც ერთისა და იმავე ზმნის ორი ასპექტი (სრული და უსრული), არამედ როგორც სხვადასხვა მნიშვნელობის ზმნაც; მაგალითად: ი გ ე ბ ს (ამბავს, მონათხრობს, გაკვეთილს და ა. შ.) უსრული ასპექტის ზმნაა, მაგრამ ამ ზმნაზე და ზმნისწინის დართვით ვღებულობთ არა მხოლოდ სრული ასპექტის ზმნას, არამედ სულ სხვა მნიშვნელობის ზმნას; დ ა ი გ ე ბ ს (ქვეშაგებს). ამდენად, ეს ზმნები ლექსიკურად ერთი და იგივე კი არ არის, არამედ განსხვავებულია. ასეთივე განსხვავებული ლექსიკური მნიშვნელობისაა რიგი სრული ასპექტის მქონე ზმნები. მაგალითად: წერს და და წერს ლექსიკური მნიშვნელობით ერთგვარია (ორივე შემთხვევაში ზოგადად წერასთან გვაქვს საქმე), მაგრამ წე რ ს — ჩ ა წე რ ს, გა და წე რ ს, მი ს წე რ ს, გა წე რ ს და სხვ. სხვადასხვა ლექსიკური მნიშვნელობის ზმნებია (მისწერს — სხვას, ჩასწერს — წიგნში; სიაში და ა. შ.). მაშასადამე, სრული ასპექტის წარმოებასთან ერთად იცვლება შინაარსიც.

ამგვარად, ასპექტის შეგნებულად ცოდნას დიდი მნიშვნელობა აქვს მოსწავლეთა მიერ ზმნის გრამატიკული და ლექსიკური მნიშვნელობის გასაგებად, მათი ერთმანეთისაგან გასამიჯნავად და მოსწავლეთა ლექსიკური მარაგის გასამდიდრებლად.

დრო სწავლების თვალსაზრისით მარტივი კატეგორიაა ზმნისა.

დაწყებითი სკოლიდანვე იციან მოსწავლეებმა, რომ დრო სამია ქართულში: ახლანდელი, წარსული და მომავალი; იციან თითოეული მათგანის დახასიათება და სათანადო კითხვის დასმაც¹.

ამიტომ მეექვსე კლასში დროის თავიდანვე სწავლება კი არაა საჭირო, არამედ მისი მოგონება, განმეორება და გაღრმავება.

პირველი საკითხი, რაც დროის სწავლებასთან დაკავშირებით დაისმის მეექვსე კლასში, ეს არის გრამატიკული დროის ზოგადი დროისაგან გამოჩენა. ამისათვის საჭიროა მიეცეს ისეთი ნიმუში, რომელშიც სხვადასხვა დროის ზმნებთან ერთად წარმოდგენილი იქნება დროის აღმნიშვნელი სიტყვები, ე. ი. ისეთი სიტყვები, რომელთა ლექსიკური მნიშვნელობა დროს გამოხატავს (წელს, თვის, დღეს, საათსა და ა. შ.).

¹ ვ. რამიშვილი, ქართული ენა, გრამატიკა, მართლწერა და მეტყველების განვითარება. 1962, გვ. 29.

მაგალითად: „მაშინ თორმეტი წლისა ეიყავი,
როცა ბატონმა სახლს მომშორა.
წამსვე ძროხაში მე მიკრეს თავი,
ჩემს სახლ-კარიდან გამაგდეს შორა.“

ჩემს ყოფას მალე შევეჩვიე მე,
კიდეც ელხინობდი, კიდეც ვმღეროდი;
ჩემს სახლ-კარზედა არც დღე, არც ღამე
ალარ ვფიქრობდი, არ ეღონდებოდი.“ (ი. ჰავი.)

ტექსტი ნაცნობია მოსწავლეთათვის. ამ ტექსტიდან ზმნებისა და დროის აღმნიშვნელი სიტყვების ამოწერა და დროის მიხედვით დახასიათება მათ არ გაუჭირდებათ.

დროის აღმნიშვნელი სიტყვები

ზ მ ნ ბ ი

მაშინ

ეიყავი

წამსვე

მომშორა

მალე

გამაგდეს

დღე

ღამე

ლექსიკური ანალიზისა და კითხვების მიყენებით გაირკვევა, რომ მაშინ, წამსვე, მალე, დღე, ღამე დროის აღმნიშვნელი სიტყვებია, მიუთითებენ დროზე და მიუგებენ კითხვაზე როდის?

ასევე გაირკვევა ზმნების ლექსიკური და გრამატიკული მნიშვნელობა. მაგალითად: მომშორეს ზმნა ლექსიკური მნიშვნელობით მოქმედების აღმნიშვნელია, დროის მიხედვით — წარსული დროისაა, რადგანაც ამ ზმნით აღნიშნული მოქმედება უბნობამდის (ლაპარაკამდის) მომხდარა. დროის აღმნიშვნელი სიტყვებისა (მაშინ, წამსვე და სხვა) და ზმნების (მომშორეს, გამაგდეს) დროის აღნიშვნის მიხედვით შედარება-შეპირისპირებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ მაშინ, წამსვე არ არის დრო გრამატიკული გაგებით, დრო აქ გადმოცემულია სიტყვის მნიშვნელობით, მთელი სიტყვით. გრამატიკული დრო მოცემულია მხოლოდ ზმნებში, რომლებიც ლექსიკური მნიშვნელობით მოქმედებას ან მდგომარეობას გამოხატავენ, მაგრამ შეიცავენ დროის გაგებასაც. ასევე გაანალიზდება შემდეგი დროის აღმნიშვნელი სიტყვები: მალე, დღე, ღამე და ზმნები: შევეჩვიე, ელხინობდი, ვფიქრობდი, ეღონდებოდი და ა. შ. და გაკეთდება დასკვნა, რომ გრამატიკული დრო და დრო ლექსიკური მნიშვნელობით ერთი და იგივე არაა.

გრამატიკული დრო ზმნის მორფოლოგიური კატეგორიაა; დრო ზოგადად კი არაა მორფოლოგიური კატეგორია, დროს ზოგადად ცალკეული სიტყვა გადმოგვცემს, ცალკეული სიტყვის ლექსიკური მნიშვნელობა მიუთითებს.

„დრო მორფოლოგიური (აფიქსით გამოხატული) და დრო არამორფოლოგიური“ (ლექსიკური საშუალებით გადმოცემული) ისე უნდა განვასხვავოთ ერთმანეთისაგან, როგორც მრავლობითი რიცხვი, რიცხვითი სახელით აღნიშ-

ხული („ასი კაცი“) და ძრავლობითი რიცხვი, ძორფოლოგიური ხიშხით წარმოდგენილი“¹.

ქართულში მორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით უფრო გამოკვეთილი მომავალი დრო ჩანს. ჩვეულებრივ მომავალი იწარმოება აწმყოსაგან ზმნისწინის დართით: ვწერ — დავწერ, ვბარავ — დავბარავ, ვქრები — გავქრები და ა. შ. ვამბობთ „ჩვეულებრივ“, რადგანაც მთელ რიგ შემთხვევებში მომავალი უზმნისწინოდაც იწარმოება; მაგალითად: ტრიალებს — იტრიალებს, ცხოვრობს — იცხოვრებს, ტირის — იტირებს და ა. შ. ასეთი წარმოება უმთავრესად საშუალო გვარის ზმნებს ახასიათებს.

მომავლის წარმოების გასაცნობად შეიძლება მივმართოთ ზმნის აწმყოდან მომავალში გადაყვანას, ფორმათა შედარება-შეპირისპირების საფუძველზე ზმნისწინის გამოყოფასა და მისი დამატებითი ფუნქციის განსაზღვრას, რომ ზმნისწინი აწარმოებს აწმყოსაგან მომავალს.

რაც შეეხება წარსულს, მისი წარმოება ისე გამოკვეთილი ვერ ჩანს, როგორც მომავლისა².

წარსულთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ წარსული ქართულში ზმნის სხვადასხვა ფორმით გადმოიცემა; მაგალითად: აკეთებდა, გააკეთა, გაუკეთებია, გაუკეთებინა. დროის მიხედვით ყველა ეს ზმნა წარსულია. აკეთებდა გვიჩვენებს, რომ მოქმედება თქმამდის (უბნობამდის) ხდებოდა, ასევეა გაუკეთებია, გააკეთა და ა. შ. ყველა მათგანში მოცემულია, რომ მოქმედების პროცესი უსწრებდა თქმის პროცესს³. გაკეთდება დასკვნა, რომ წარსული დროის გადმოსაცემად ქართულ ზმნას სხვადასხვა ფორმა მოეპოვება: ხატავდა, დახატა, დაუხატავს, დაეხატა.

დროის ამ საკითხების განხილვის შემდეგ რიგი მაგალითების დასახელებითა და მათი სხვადასხვა დროში გადაყვანით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ დრო ძირითადი დამახასიათებელია ზმნისა, იგი ზმნის თითქმის ყველა ფორმას გააჩნია⁴.

არის მხოლოდ რამდენიმე ზმნა, რომელნიც მოკლებული არიან დროის გაგებას. დროის გაგება არა აქვთ უმთავრესად ისეთ ზმნებს, რომლებიც ხელობას, რაიმე მუდმივ თვისებას აღნიშნავენ; მაგალითად: ფრინავს, როდესაც იგი აღნიშნავს საზოგადოდ ჩიტის (საერთოდ, ფრინველის) დამახასიათებელ თვისებას. ასეთივეა ერთვის (რიონი შავ ზღვას ერთვის), ცურავს, კნავის, ქიხვინებს, ყუფს და რიგი სხვა ზმნებისა, როდესაც ისინი ზოგადად აღნიშნავენ ამ თვისებებს, მაგრამ იგივე ზმნები სხვა შემთხვევაში გარკვევით იძლევიან, დროულობის გაგებას. თუ ვხედავ, რომ ჩიტი ბუდის ირგვლივ ფრი-

¹ ა. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952, გვ. 275.

² ა. ჩიქობავა წარსული დროის აღმნიშვნელ სუფიქსად მიიჩნევს დ, ე, ი-ს და ინ-ს. „როგორ ზმნაში, ისე ნაზმნარ სახელებში (მიმღობებში) დრო აფიქსებულია გამოხატული“ (აკეთებ-და... აკეთა-აკეთე-ე-ა... უკეთებ-ი-ა... ეკეთებ-ინ-ა“ (ა. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952, გვ. 275)

³ თუ რა იწვევს ფორმათა ამ სხვადასხვაობას, ეს მოსწავლეთათვის მჭკრივთა შესწავლისას გახდება გასაგები. აქ მხოლოდ წარსულის ამ ფორმებზე ეძლევა წარმოდგენა, რადგანაც ამ ფორმების გარეშე განხილდება კილოს შეგნებული სწავლება.

⁴ დრო რომ მიმღობასაც მოეპოვება, ამ საფუძველზე ვერ გავაცნობთ, რადგანაც მიმღობა ქერარ აქვთ შესწავლილი. იგი მიმღობასთან დაკავშირებით მიეცემა.

ნავს და ვამბობ, ჩიტი ფ რ ი ნ ა ვ ს ბუღის გარშემო, ის ახლანდელი დროის გაგებას შეიცავს. ასევე, თუ ვხედავ, რომ შოთა ზღვაში ცურავს და ვამბობ — შოთა ც უ რ ა ვ ს, ცხადია, მას დროის გაგება აქვს, ის ახლანდელი დროის ფორმაა.

რიგი ზმნების ამ თავისებურებათა გასაცნობად საჭიროა ამ თავისების მქონე ზმნის შეპირისპირება დროის გაგების შემცველ ამავე ზმნის ფორმასთან; მაგალითად:

თევზი წყალში ცურავს.

შეხე, შეხე, თევზი როგორ ცურავს!

ამ ზმნების ფრაზის მიხედვით შინარსობრივი გაანალიზებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ პირველ ფრაზაში ც უ რ ა ვ ს თევზის საერთო თავისებას აღნიშნავს. ამდენად ის დროის გაგებას არ შეიცავს. მეორე ფრაზაში იგივე ზმნა ც უ რ ა ვ ს მიკვეთითებს იმაზე, რომ თევზი ახლა, საუბრის მომენტში ც უ რ ა ვ ს, ამდენად მას დროის გაგება აქვს. იგი ახლანდელი დროისაა. მას შეიძლება სხვა დროის ფორმებიც ექნეს: ი ც უ რ ა ვ ს (ხვალ დილით ენახავთ, როგორ ი ც უ რ ა ვ ს), ი ც უ რ ა (გუშინ თინამ ბევრი ი ც უ რ ა).

ასეთი ნიმუშების მოყვანითა და მათი გაანალიზებით მოსწავლეები ადვილად მისწვდებიან ზოგიერთი ქართული ზმნის ამ თავისებურებას.

უკანასკნელი საკითხი, რომელიც დროის სწავლებასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეხადოთ — ეს პოლისემიური ანუ ისეთი ფორმების გაცნობაა, რომელთაც ხან ერთი დროის, ხან მეორის გაგება აქვთ. პოლისემიური ფორმები ძირითადად ახლანდელისა და მომავლის გაგებას იძლევიან. ასეთი პოლისემიური ფორმებია: ჭამს, ასწავლის, ბრძანებს, განაგრძობს, უყურებს, იძინებს, შეადგენს, არჩენს და სხვ.¹

ამ ზმნათა პოლისემიურობის გასაცნობად საჭიროა ისინი წინადადებებში იქნეს აღებული აწმყოსა და მომავლის გაგებით. მაგალითად: ეს მასწავლებელი მეხუთე კლასს ასწავლის; მიუხედავად მასწავლებელს და ასწავლის.

ორივე ფრაზიდან გამოიყოფა ზმნა ასწავლის. წინადადებათა შინაარსობრივი გაანალიზების შედეგად გაირკვევა, რომ პირველ წინადადებაში ზმნა „ასწავლის“ ახლანდელი დროის ფორმაა, ხოლო მეორეში — მომავლისა.

გაკეთდება დასკვნა: ქართულში არის რიგი ზმნებისა, რომელნიც აწმყოსა და მომავალში ფორმობრივ არ განსხვავდებიან; ასეთებია: ჭამს, ათამაშებს და ა. შ.

დროის შესწავლისას მუშაობა უნდა დამთავრდეს ვარჯიშობით. ვარჯიშობა სხვადასხვა სახისა შეიძლება ჩატარდეს:

1. მხატვრული ტექსტის (პროზა, პოეზია) ანალიზი, მასში მოცემული ზმნების დახასიათება დროის მიხედვით და გარკვევა: რომელი დროა ტექსტში უფრო მეტად გამოყენებული და რატომ?

2. ტექსტში მოცემული ზმნის დროებში შეცვლა — ახლანდელისა მომავლით ან წარსულით და პირიქით.

3. სურათის აღწერა და, მასწავლებლის დავალების თანახმად, ამა თუ იმ დროის ფორმების გამოყენება.

4. ტექსტის შედგენა ზმნების წარსულ ან ახლანდელ დროში გამოყენებით.

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 208.

5. სხვადასხვა დროის ფორმების შემცველ ტექსტთა შედარება და გარკვევა: რომელი დროის ფორმები მეტ ემოციურს ხდის ტექსტს, როდის რომელ დროს ვიყენებთ და რატომ?

კ ი ლ ო

დროის კატეგორიას მკიდროდ უკავშირდება კილო.

კილო სწავლების თვალსაზრისით თითქოს სირთულეს არ უნდა შეიცავდეს, მაგრამ, როგორც პრაქტიკით დასტურდება, კილოს კატეგორიაში გარკვევა მოსწავლეს უჭირს. შედარებით ადვილად ახერხებს მოსწავლე ბრძანებითი კილოს სხვა კილოსაგან გარჩევას. ეს გასაგებია. ბრძანებითი კილო შედარებით უფრო გამოკვეთილია როგორც შინაარსობლივად, ისე ინტონაციითაც. იგი ჩვეულებრივ ბრძანებას, თხოვნას, ხვეწნა-მუდარას გამოხატავს.

განსაკუთრებულ სირთულეს მოსწავლეთათვის კავშირებითი კილო წამოადგენს. მას ხშირად ურევენ თხრობით კილოში.

კილოს რაობის სწავლებამდის სხვადასხვა კილოს ზმნათა შინაარსობრივი გაანალიზებით უნდა გაირკვეს ცნებები: ფაქტია, შესაძლებელია, სავალდებულოა; მაგალითად:

„ის ზღაპრები მე გულს მიღონებდნენ
და აქამდინა დამრჩენ სსოენაში... (ი. ჰაქვ.)

ზმნების „დამრჩენ“, „მიღონებდნენ“ შინაარსობრივი გარჩევით გაირკვევა, რომ მოქმედება სინამდვილეა, ფაქტია, რომ ამ მოქმედებებს (გულის შეღონებას, მათ მეხსიერებაში დარჩენას) ნამდვილად ჰქონდა ადგილი.

ასევე ზმნების — „მსახურებდეს“, „განამტკიცოს“, „ახურებდეს“, („მე ჩონგური მისთვის მიწა, რომ სიმართლეს მსახურებდეს, განამტკიცოს აზრი წმინდა, გულს სიწმინდით ახურებდეს“. ა. წერ.). ტექსტის მიხედვით გაანალიზებით გაირკვევა, რომ მოცემული მოქმედებები ფაქტი კი არ არის, არამედ სასურველი, შესაძლებელია (სასურველია ჩონგური სიმართლეს მსახურებდეს, აზრს ამტკიცებდეს და გულს ახურებდეს). ამავე ზმნების თხრობით კილოს ფორმებად გადაკეთებით (ჩონგური სიმართლეს ემსახურება, აზრი განამტკიცა და გული გაახურა) და ურთიერთისადმი დაპირისპირებით მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება ფაქტისა და შესაძლებლის, სასურველი მოქმედების სხვაობა.

ამავე წესით გაეცნობა ბრძანებითი კილოს ფორმებში:

„შენებრ ქალაჩა ათასი კაცი
ამოირჩიე, შეკრიბე ჯარი,
მათ წინ წაუძელ და საიღუმლოდ
მიდი, აიღე მტრების საფარი!“ (ა. წერ.).

„ამოირჩიე“, „შეკრიბე“, „წაუძელ“, „მიდი“, „აიღე“ ზმნებით გადმოცემული მოქმედება სავალდებულოა შესასრულებლად; მის შესრულებას მოუბარი სხვას ავალბს. ამ ზმნების გადაკეთება ჯერ თხრობითად (ამოარჩია, შეკრიბა, წაუძღვა, მივიდა და აიღო), ხოლო შემდეგ კავშირებითად (ამოარჩიოს, შეკრიბოს, წაუძღვს, მივიდეს, აიღოს), უფრო ნათელს გახდის მოსწავლეთათვის კილოს რაობას. მხოლოდ ასეთი წინასწარი ვარჯიშობის შემდეგ, როდესაც

მოსწავლე შეგნებულად გააჩრევეს ერთმანეთისაგან ფაქტს, შესაძლებელსა და შესასრულებელ მოქმედებას, მიეცემა კილოს განსაზღვრა.

მოქმედებისადმი მოუბრის დამოკიდებულების მიხედვით კილო სხვადასხვანაირია. თუ მოქმედება ფაქტად მიაჩნია მოუბარს, ზმნის კილო თბრობითია; თუ მოქმედება არა ფაქტად, არამედ შესაძლებლად, სასურველად მიაჩნია, მაშინ კილო კ ა ე შ ი რ ე ბ ი თ ი ა, ხოლო თუ ზმნის ფორმა მიგვიითიებს ისეთ მოქმედებაზე, რომლის შესრულება სავალდებულოა სუბიექტისათვის, მაშინ კილო ბრძანებითია.

კილოს კატეგორიის შესწავლა თბრობითი კილოს შესწავლით უნდა დავიწყოთ. თბრობითი კილოს შესწავლისას მთავარია გაიჩვენოს, თუ როგორი ფორმები განეკუთვნებიან ამ კილოს. გაიგება ეს კითხვების საშუალებით: რას შერება? რას შერებოდა? რა ქნა? რა უქნია? რა ექნა? რას იზამს?!

თბრობითი კილოს სწავლებისას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს მომავლის ფორმებს. მოსწავლე ძნელად სწვდება მომავალში შესასრულებელ მოქმედებას როგორც ფაქტს. აქ საჭიროა მომავლის ფორმის შეპირისპირება მომავლის კავშირებითის ფორმასთან:

თინა დავალებას დ ა წ ე რ ს;

კარგი იქნება, რომ თინა დავალებას დ ა წ ე რ დ ე ს.

შეპირისპირებით: დ ა წ ე რ ს ფორმაში კატეგორიულადაა მოცემული, რომ მოქმედება უსათუოდ შესრულდება, ხოლო დ ა წ ე რ დ ე ს ფორმა კი სასურველ, შესაძლებელ მოქმედებას გვიჩვენებს. ამიტომაც დ ა წ ე რ ს ფორმა, თუმცა მასში მოცემული მოქმედება არაა ფაქტი, მაგრამ, რაკი უსათუოდ შესრულდება, ამიტომაც ფაქტადაა მიჩნეული და, მაშასადამე, თბრობითი კილოსია. სხვა ამგვარი ზმნების შეპირისპირებით (გააკეთებს — გააკეთოს, ისწავლის — ისწავლიდეს და ა. შ.) მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება, თუ რატომაა მომავლის ფორმით (რას იზამს?) გამოხატული ზმნის მოქმედება ფაქტად მიჩნეული და რატომ განეკუთვნება ის თბრობით კილოს.

თბრობითი კილოს სხვადასხვა ფორმის ზმნათა დროის მიხედვით გაანალიზებით მოსწავლეები გაიგებენ. რომ თბრობითი კილოს ზმნები ყველა დროისა შეიძლება იყოს: ახლანდელისა: აკეთებს, წერს; წარსულისა: წერდა, დაწერდა, დაუწერია, დაეწერა; მომავლისა: დაწერს, გააკეთებს, იტყვის და ა. შ.

თბრობითთან შეპირისპირებით გაიჩვენება კავშირებითი: მისი კითხვებია: რას შერებოდეს? რას იზამდეს? რა ქნას? რა ექნას?

კავშირებითი კილოს ამოსაცნობად შეიძლება მოსწავლეს ასეთი რამეც გვაცნოთ; თუ ზმნის ფორმა შეიწყობს ერთ-ერთ ამ სიტყუათაგანს: ნეტავი, ოღონდაც, უნდა, რომ, შესაძლებელია, დაე... მაშინ ის კავშირებითი კილოს ფორმაა; მაგალითად:

„დაე, რისხვით ცამ იქეკოს,
ელვამ გაჰკრას არემარეს,
ცა განრისხდეს, დაბლა ბარზე
უგზავნიდეს ნიაღვარებს“ (ი. ველ.).

1 მწკრივების შესწავლისას მოსწავლეთ უნდა განემარტოს, თუ რომელი მწკრივი განეკუთვნება ამა თუ იმ კილოს.

აქ ზმნებს — „იქექოს“, „გაკპრას“, „განრისხდეს“, „უგზავნიდეს“ — შეიძლება შევეუწყოთ თითოეული ამ სიტყვათაგანი (რომ იქექოს, შესაძლებელია გაკპრას, ნეტავი უგზავნიდეს, უნდა განრისხდეს და ა. შ.).

მაშასადამე, ზმნის ეს ფორმები კავშირებითი კილოს ფორმებია. ამ კილოსაც ყველა დროის ფორმა გააჩნია; წერდეს — ახლანდელია, ზოგჯერ მომავლის გაგებაც აქვს; დაწერდეს, დაწეროს — მომავალია, ხოლო ეწეროს — წარსულია.

დროის მიხედვით თხრობითი და კავშირებითი კილოს ზმნების დასახელება-გაანალიზებითა და ურთიერთთან შედარებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გაეხადოთ ამ კილოთა შორის განსხვავება.

ბრძანებითი კილოს ძირითადი დამახასიათებელია მოუბარის სურვილის შესრულება. მაგრამ „ყოველდღიურ ცხოვრებაში ეს სურვილი შეიძლება გამოხატულ იქნეს არა მარტო ბრძანების სახით, არამედ თხოვნის, ხვეწნა-მუდარის და წაქეზებისა“¹, დატუქსისა და სხვა სახითაც. ამიტომაც ბრძანებითი კილოს ფორმები შინაარსის მიხედვით მრავალგვარია.

ბრძანებითი კილოს შესწავლისას მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ ბრძანება (თხოვნა, ვედრება, მუდარა და ა. შ.) ყოველთვის სუბიექტური პირისადმი მიმართული. სუბიექტური პირისადმი მიმართვის თვალსაზრისით განარჩევენ ბრძანებას პირველი, მეორე და მესამე პირისადმი. მეორე და მესამე პირისადმი ბრძანება ყოველთვისაა შესაძლებელი; პირველი პირისადმი ბრძანება კი მხოლოდ მაშინაა შესაძლებელი, როდესაც ეს პირველი პირი მრავლობით რიცხვშია. მაშასადამე, ბრძანებითი კილოს ფორმას მხოლოდობითი რიცხვის პირველი პირის ფორმა აკლია. ამის გასაგებად მოსწავლეს ეძლევა ზმნა დავალებით — დასვას ის ბრძანებით კილოში და შეუწყოს ყველა პირს (პირველს, მეორეს და მესამეს). მოსწავლეთათვის ცხადი გახდება, რომ პირველ პირს არ შეიძლება უბრძანოს, მაშინ როდესაც სხვა პირებისადმი ბრძანება სირთულეს არ შეიცავს.

ორგვარი ბრძანებითის (წართქმითისა და უკუთქმითის) გაცნობაც ტექსტის ანალიზის საფუძველზე მოხდება; მაგალითად:

„ნუ იქ მაგასა, უნ გენაცუაღე,

ნუ მიზამ მაგას, დამითმე შეილი“ (ი. კავკ.).

„ნუ იქ“, „ნუ მიზამ“, „დამითმე“ ზმნების გარჩევით გაირკვევა, რომ ბრძანებითი ორგვარია: წართქმითი (დადებითი) და აკრძალვითი (ტერმინები იწერება დაფაზე), რომ აკრძალვითი ბრძანებითის გამოსახატავად გამოიყენება ნაწილაკები არ და ნუ (არ გააკეთო, არ წახვიდე; ნუ გააკეთებ, ნუ წახვალ).

ამ ნაწილაკთა ჩამოშორებითა და ზმნის კილოს მიხედვით დახასიათებით ცხადი გახდება, რომ ნუ ნაწილაკიანი აკრძალვითი ბრძანებითი იყენებს თხრობითი კილოს ფორმას (ნუ დაწერ, ნუ გააკეთებ და ა. შ.), ხოლო არ ნაწილაკიანი — კავშირებითისას (არ დაწერო, არ გააკეთო და ა. შ.).

ბრძანებითი კილოს შესწავლასთან დაკავშირებით მოსწავლეებს წარმოდგენა უნდა მიეცეთ იმის შესახებ, რომ ბრძანებითი კილო ძირითადად მომავალი დროისაა; ბრძანება მოქმედების შესრულების შესახებ მხოლოდ მომავალს

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 209.

განეკუთვნება. წარსულში შესრულებული მოქმედების შესრულებაზე ბრძანება არ შეიძლება. ახლანდელი და წარსული მხოლოდ ნუ ნაწილაკიან აკრძალვითთან გვხვდება.

არ ნაწილაკიან აკრძალვით ბრძანებითთან დაკავშირებით აუცილებელია, მოსწავლეთა ყურადღება მივაქციოთ იმას, რომ არ ნაწილაკიანი ფორმა ყოველთვის ბრძანებითი როდია; მაგალითად: არ გააკეთა, არ გააკეთო. არ გააკეთა თხრობითი კილოს ფორმაა, ხოლო არ გააკეთო შესასრულებელი მოქმედების აკრძალვაზე მიუთითებს.

კილოს შესწავლის შედეგად მოსწავლეს უნდა შეეძლოს: კილოს, როგორც საერთო, ისე ცალკეულ კილოთა დახასიათება მნიშვნელობისა და დროის მიხედვით, ახერხებდეს ზმნის ამა თუ იმ კილოს დასახელებას, მის ამოცნობას ტექსტში და ერთი კილოს მეორეში გადაყვანასა და ამისდა მიხედვით ტექსტის გამართვას. კილოს შესახებ დასრულებული ცოდნა მოსწავლეებს მწკრივთა შესწავლისას უნდა მიეცეთ. მწკრივთა შესწავლასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ თხრობითსა და კავშირებით კილოებს საკუთარი მწკრივები მოეპოვებათ, ხოლო ბრძანებითი ნასესხებ ფორმებს იყენებს.

დაბოლოს, მხატვრულ ტექსტზე მუშაობით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს მეტყველებაში ამა თუ იმ კილოს გამოყენების ზედრიითი წონა: რომელი კილო როდის გამოიყენება, რა სახის ტექსტში და რა ნიუანსი, რა გავება შეაქვს მასში.

მწკრივები და სერიები

მწკრივი ქართული ზმნის ურთულესი კატეგორიაა.

ასევე რთულია იგი სწავლების თვალსაზრისითაც. ამ სირთულეს იწვევს როგორც მწკრივთა შედგენილობის მიხედვით განსხვავებულობა, ისე შემადგენელ ელემენტთა მრავალფეროვნება და ამა თუ იმ მწკრივის ძირითად, დამახასიათებელ ელემენტთა სხვადასხვაობა. სირთულეს ქმნის აგრეთვე მწკრივთა მაწარმოებელი ნიშნების სხვადასხვაობა და ისიც, რომ ზოგი მწკრივი იწარმოება გარკვეული ნიშნებით და ზოგისათვის ასეთი ნიშნები დამახასიათებელი არაა.

მწკრივის რაობა

მწკრივებისა და სერიების სწავლებისას გზა ინდუქციური უნდა იყოს: ცალკეული მწკრივებიდან თანდათანობით უნდა გადავიდეთ წრეებსა და სერიებზე.

მწკრივების შესწავლამდის მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, თუ რას ნიშნავს ფორმათა წარმოება, როგორ მიიღება „პირიანი ფორმების 11 ჯგუფი“. ამისათვის შეიძლება მიეცეს ასეთი ნიმუში: „თინას დაევალა კედლის გაზეთისათვის სურათი დაეხატა. თინა უთუოდ დახატავდა, მაგრამ ავად გახდა და ვერ დახატა. მეორე დღეს მასწავლებელს უთხრა, რომ სურათი არ დაუხატავს“.

ტექსტიდან გამოიყოფა ერთნაირი ზმნები, ამოიწერება ცალკე ერთიმეორის ქვემოთ და ყოველი მათგანი დახასიათდება მასში შემავალი კატეგორიების (პირის, რიცხვის, დროს, კილოს, ასპექტისა და სხვათა) მიხედვით.

დაეხატა	ორპირიანი,	S III პ.	მხ. რ.	დრო წარს.	კილო თხრ.	ასპ. სრული
დახატავდა	„	„	„	„	„	„
დახატა	„	„	„	„	„	„
დაუხატავს	„	„	„	„	„	„

გაირკვევა, რომ მოცემულ კატეგორიათა მიხედვით ამ ზმნებს შორის განსხვავება არაა. შემდეგ მოხდება მათ მნიშვნელობაზე დაკვირვება. აღმოჩნდება, რომ მნიშვნელობის მიხედვით ეს ზმნები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან. დაისმის კითხვა: რა იწვევს მათ სხვადასხვაობას მნიშვნელობის მიხედვით? ამ ზმნათა ფორმის მიხედვით შედარება-შეპირისპირება ნათელს გახდის, რომ ეს ზმნები ფორმით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. განსხვავებული ფორმა განსხვავებულ მნიშვნელობას იძლევა; მაგალითად: დაეხატა განსხვავებულია ყველა დანარჩენისაგან (დახატავდა, დახატა, დაუხატავს), ასევე დახატავდა განსხვავებულია სხვებისაგან (დაეხატა, დახატა, დაუხატავს) და ა. შ. აქ ოთხი განსხვავებული ფორმაა, თითოეულ ასეთ განსხვავებულ ფორმას მწკრივი ეწოდება (ტერმინი იწერება დაფაზე). ქართულში ასეთი განსხვავებული ფორმა და, მაშასადამე, მწკრივი თერთმეტია: ხატავს, ხატავდა, ხატავდეს, დახატავს, დახატავდა, დახატავდეს, დახატა, დახატოს, დაუხატავს, დაეხატა, დაეხატოს.

ამის შემდეგ მასწავლებელი ავალებს მოსწავლეებს ამა თუ იმ მწკრივის ზმნა ცვალონ პირისა და რიცხვის მიხედვით; მაგალითად:

ვწერ	დავწერ
წერ	დაწერ
წერს	დაწერს
ვწერთ	დავწერთ
წერთ	დაწერთ
წერენ	დაწერენ

პირველ წყებაში მწკრივად ჩამოწერილ ზმნის ფორმათა ურთიერთ შედარებით გაარკვევენ, რომ პირველ მწკრივში შემავალი ფორმები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ან პირის, ან რიცხვის, ან პირისა და რიცხვის მიხედვით; მაგალითად: ვ-წერ, წერ და წერს ფორმები ერთმანეთისაგან მხოლოდ პირის მიხედვით განსხვავდებიან; ვწერ — ვწერთ მხოლოდ რიცხვის მიხედვით; წერ — წერენ პირისა და რიცხვის მიხედვით და ა. შ. ამგვარად, თითოეულ მწკრივში შემავალი სხვა კატეგორიები დრო, კილო და ა. შ. უცვლელია. აქ მიეცემა მწკრივის განსაზღვრა: მწკრივი არის ზმნის ფორმათა გარკვეული წყება, რომელთაც ყველა კატეგორია ერთ-

1 თუ რომლის გამოწვეული ფორმათა ასეთი განსხვავებულობა, რომ განსხვავდება ერთ მწკრივი ნორმალურად. ეს ცალკეულ მწკრივთა შესწავლისას გაეცნობა.

გვარი აქვთ, განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან მხოლოდ პირისა და რიცხვის მიხედვით. ცალკეული „მწკრივები ერთმანეთს შორის სწორედ უცვლელბელი ნაწილების მიხედვით განსხვავდებიან“ (ა. შანიძე). ვწერ და დავწერე ზმნები ერთმანეთისაგან მხოლოდ დროის მიხედვით განსხვავდებიან: ვწერ ახლანდელი დროის ფორმაა. დავწერე — წარსულისა; ვწერ და ვწერდე განსხვავდებიან კილოს მიხედვით და ა. შ.

მწკრივები, მათი წარმოება

პირველი ხერხის მწკრივები. მწკრივებისა და სერიების შესწავლა აწმყოს წრის ცალკეული მწკრივით—აწმყოს, უწყვეტლისა და აწმყოს კავშირებითის სწავლებით უნდა დაეიწყოს. ამ მწკრივთა გასაცნობად საილუსტრაციოდ ისეთი ნიმუშები უნდა შევარჩიოთ, რომლებიც უწყვეტელსა და აწმყოს კავშირებითში (ასევე ხოლმეობითსა და მყოფადის კავშირებითში) ორივე მაწარმოებელს წარმოგვიდგენენ (დ-ი, ოდ-ი; დ-ე, ოდ-ე)¹. საილუსტრაციოდ მაგალითები შეიძლება ტაბულით მიეწოდოს (სამივე მწკრივი ერთ ტაბულაზე): ტაბულაზე მწკრივთა მაწარმოებლები უნდა გამოიყოს სხვა ფერით (წითლით ან სხვა. ფერით), გახაზვით ან განსხვავებული შრიფტით.

თითოეული მწკრივი პირველ რიგში დახასიათდება დროისა და კილოს მიხედვით და დაესმის კითხვა; მაგალითად: აწმყოს მწკრივის სწავლებისას გაირკვევა, რომ იგი დროის მიხედვით ახლანდელია, კილოს მიხედვით თხრობითი, მისი კითხვაა: რას შერება? ამ მწკრივს აწმყო ეწოდება. სახელი დროის მიხედვით აქვს მიღებული (აწმყო — ახლანდელი). მას მაწარმოებელი არა აქვს. ამ მწკრივს განეკუთვნებიან ისეთი ზმნებიც, რომლებსაც დროის გაგება ხან აქვთ და ხან — არა, ან მიგვითითებენ ხან ახლანდელ დროზე, ხან მომავალზე (მაგ. ბავშვი ზის და ჰამს — დრო ახლანდელია; მოუტანე საქმელი და ჰამს — დრო მომავალია. ვხედავ, ჩიტი ფრინავს — დრო ახლანდელია, მაგრამ ჩიტი ფრინავს (საერთოდ) — დროის გაგება არა აქვს.

უწყვეტლის სწავლებისას მის შემადგენელ ელემენტთა დახასიათებასთან ერთად (დროის მიხედვით წარსულია, კილოს მიხედვით თხრობითი, მისი კითხვაა რას შერებოდა?) აუცილებელია გაირკვეს, რომ ამ მწკრივის ფორმები ისეთ მოქმედებაზე მიგვითითებენ, რომელიც წარსულში ხდებოდა, მაგრამ არ დასრულებულა. არ შეწყვეტილა. აქედანაა მისი სახელწოდებაც — უწყვეტელი. ამგვარად, ამ მწკრივის დამახასიათებელია სამი ელემენტი: დრო, კილო და მოქმედების დასრულებლობა, შეუწყვეტლობა (სხვა ამავე დროისა და კილოს შემცველ მწკრივთაგან იგი სწორედ მოქმედების პროცესის შეუწყვეტლობით გამოიყოფა: ვწერდი — ვწერე).

¹ უკანასკნელი გამოკვლევის მიხედვით დ და ოდ ფუძის საერთობადაა მიჩნეული (იხ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 434—436) და არა მწკრივის ნიშნად, მაგრამ საშუალო სკოლაში დ-ი, ოდ-ი, დ-ე, ოდ-ე-ს დაყოფა ფუძის საერთობად (დ, ოდ) და მწკრივის მაწარმოებლად (ი, ე). კიდევ უფრო გაართულებდა ისედაც რთული კატეგორიის მწკრივის, სწავლებას. ამიტომ საშუალო სკოლაში დ-ი, ოდ-ი, დ-ე, ოდ-ე მთლიანად მწკრივის მაწარმოებლად უნდა გვაეცნოთ.

უწყვეტლის აწმყოს ფორმასთან შეპირისპირება მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის, რომ უწყვეტლის ფორმა იწარმოება აწმყოს მწკრივის ფორმისაგან **ღ-ი** ან **ოდ ი-ს**¹ დართვით. პირველ და მეორე პირში უწყვეტლის მაწარმოებლებს (**ღ**, **ოდ**) დაერთვის **ი**, ამიტომაც გვაქვს **დი**, **ოდი**². მესამე პირში კი სუბიექტური პირის ნიშნის **ა**, ნენ დართვის გამო დაკარგულია **ი** და გვაქვს: ხატავ-**ღ-ა**, ხატავ-**ღ-ნენ**; იზრდებ-**ოდ-ა**, იზრდებ-**ოდ-ნენ** და **ა. შ.**

ასევე გაცნობა აწმყოს კავშირებითიც. იგი იწარმოება უწყვეტლის მწკრივისაგან და დაერთვის **ე** ან აწმყოსაგან და **დე**, **ოდე** დაერთვის. **ე** მაწარმოებელი ყველა პირში უცვლელადაა წარმოდგენილი, ოღონდ მესამე პირის მხოლოდობით რიცხვში მას ემატება სუბიექტური პირის ნიშანი **ს** (**დეს**, **ოდეს**), ხოლო მრავლობითში — **ნენ**, რის გამოც მრავლობითში იკარგება მწკრივის ნიშანი **ე**. ამიტომ მესამე პირის მრავლობით რიცხვში აწმყოს კავშირებითი ფორმის მიხედვით სრულიად ემსგავსება უწყვეტელს. ამ მწკრივთა ერთმანეთისაგან გარჩევა შესაძლებელია კონტექსტით: „მოსწავლეები დავალებას წერდნენ“ და „მოსწავლეები დავალებას ყოველთვის უნდა წერდნენ“. პირველ ფრაზაში წერდნენ — უწყვეტლის მწკრივისაა, იგი გადმოგვცემს ისეთ მოქმედებას, რომელიც ნამდვილად ხდებოდა წარსულში, ხოლო მეორე ფრაზაში იგივე ფორმა წერდნენ — კავშირებითია, რადგანაც მიგვითითებს შესაძლებელ მოქმედებაზე, რომელიც სასურველია ხდებოდეს. კონტექსტთან ერთად ამ მწკრივთა ერთმანეთისაგან გარჩევა შეიძლება აგრეთვე მხოლოდობით ფორმაში გადაყვანით; მაგალითად: „მოსწავლე დავალებას წერდა“ და „მოსწავლე დავალებას უნდა წერდეს“ მხოლოდობითის ფორმები ერთმანეთისაგან განსხვავებულია: წერდა უწყვეტლის ფორმაა, ხოლო წერდეს — აწმყოს კავშირებითი.

ცალკეულ მწკრივთა ამ სახით შესწავლის შემდეგ მოხდება მათი გაერთიანება და აწმყოს წრის გაცნობა. ამისათვის ცალკეულ მწკრივთა ერთმანეთთან შედარება-შეპირისპირების საფუძველზე გაიკრევა, რომ ძირითადია აწმყოს მწკრივის ფორმა. უწყვეტელი და აწმყოს კავშირებითი წარმოქმნილია. უწყვეტელი და აწმყოს კავშირებითი მთლიანად იყენებს აწმყოს მწკრივის ფუძეს. მასწავლებელი აცნობს მოსწავლეთ, რომ ეს მწკრივები (აწმყო, უწყვეტელი, აწმყოს კავშირებითი) გაერთიანებული არიან ერთ წრეში. ცალკეულ მწკრივთა შემადგენელი ელემენტებისა და მწკრივთა წარმოების დახასიათებით გაიკრევა, რომ ამ მწკრივთა გაერთიანების საფუძველი ძირითადად წარმოებაა: ამ წრის მწკრივებისათვის ამოსავალი აწმყოს მწკრივის ფუძეა, ამიტომაც ამ წრეს **აწმყოს წრე** ეწოდება. გარდა წარმოებისა, ამ მწკრივთა გაერთიანების საფუძველი ასპექტიცაა, სამივე მწკრივის ფორმები უსრული ასპექტისაა³.

აწმყოს წრის მწკრივთა შესწავლასთან დაკავშირებით აუცილებელია მართლწერის საკითხებზედაც შევიჩერდეთ. ეხება ეს უწყვეტელსა და აწმყოს კავშირებითს. ამ მწკრივთა მესამე პირის მრავლობით რიცხვში იწერება დნენ

¹ მაწარმოებელთა დიფერენცირება, თუ რომელ ზმნას რა მაწარმოებელი მოუღის, მოხდება უღლებაში.

² ა. შანიძის ქართული ენის გრამატიკაში 1946, 1948 და 1949 წლების გამოცემაში უწყვეტელსა და აწმყოს კავშირებითის ნიშნად მიჩნეული იყო **დი**, **ოდი**, **დე**, **ოდე**. 1951 წლიდან მწკრივთა ნიშნები სახელმძღვანელოდან ამოღებულია.

³ გაერთიანების სხვა საფუძველები. — რთული ფუძე, სინტაქსური საფუძველი — სერიალ გაერთიანებისას გაიკრევა.

დ მწკრივის მაწარმოებელი და ნენ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი მრავლობით რიცხვში.

მყოფადის წრის მწკრივთა გაცნობა აწმყოს წრის მწკრივებთან შედარება-შეპირისპირებით მოხდება. სასურველია, საილუსტრაციოდ იგივე ნიმუშები იქნეს აღებული, ოღონდ ტაბულაში (თუ დაფაზე) მწკრივთა მაწარმოებელთან ერთად ზმნისწინებაც უნდა გამოიყოს.

ცალკეული მწკრივები დახასიათდება მათი შემადგენელი ელემენტების მიხედვით და განიმარტება მათი სახელწოდება (მყოფადი, მყოფადის კავშირებითი და ა. შ.). აღმოჩნდება, რომ მყოფადი და მყოფადის კავშირებითი ორ-ორ ელემენტს შეიცავს — დროსა და კილოს და სახელიც ამის მიხედვით აქვთ დარქმეული. მყოფადს — დროის მიხედვით (მყოფადი — მომავალი), მყოფადის კავშირებითს — კილოს მიხედვით (მყოფადის კავშირებითი, რადგანაც კავშირებითი აწმყოშიც არის) ¹.

მყოფადის წრის მწკრივთა შესწავლისას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს ხოლმეობითის მწკრივს. მყოფადის სხვა მწკრივებისაგან განსხვავებით ხოლმეობითი სამ ელემენტს შეიცავს (დრო წარსულია, კილო თხრობითი). ახალი ელემენტია ამ მწკრივში მრავალგზისობა (მრავალჯერ განმეორებული მოქმედება). სახელიც ამ მწკრივს მრავალგზისობის მიხედვით აქვს დარქმეული: განმეორებული მოქმედების გადმოსაცემად ქართულში ზმნის სათანადო ფორმას დაერთვის ნაწილაკი „ხოლმე“; მაგალითად: ვ თ ა მ ა შ ო ბ დ ი ხ ო ლ მ ე, ვ კ ი თ ხ უ ლ ო ბ დ ი ხ ო ლ მ ე და ა. შ. ხ ო ლ მ ე ამ შემთხვევაში დაერთვის უწყვეტლის მწკრივს ² და გადმოგვცემს იმასვე, რასაც ხოლმეობითის მწკრივი: ვითამაშებდი, წავიკითხავდი. და ა. შ. რადგანაც ხოლმეობითის მწკრივის ფორმები ცვლიან აღწერით ფორმებს (თამაშობდა ხოლმე, კითხულობდა ხოლმე და სხვ.), ამიტომ დაერქვა მას ხ ო ლ მ ე ო ბ ი თ ი ს მ წ კ რ ი ვ ი: ხოლმეობითის მწკრივის ფორმებთან ხ ო ლ მ ე ს დართვა უკვე საჭირო არაა, იგი თვით შეიცავს ამ გაგებას ³.

ხოლმეობითის მწკრივის შესწავლასთან დაკავშირებით აუცილებელია გაირკვეს, რომ ამავე მწკრივს განეკუთვნება ზოგჯერ ისეთი ფორმებიც, რომელთაც მრავალგზისობის გაგება არა აქვთ; მაგალითად, „რომ გაეფრთხილებინათ ბავშვები, ადრე ა დ გ ე ბ ო დ ნ ე ნ, ხ ე ლ-პ ი რ ს დ ა ი ბ ა ნ დ ნ ე ნ და ვ ა რ ჯ ი შ ო ბ ა ს შ ე უ დ გ ე ბ ო დ ნ ე ნ“. ზმნის ფორმები: ა დ გ ე ბ ო დ ნ ე ნ, დ ა ი ბ ა ნ დ ნ ე ნ და შ ე უ დ გ ე ბ ო დ ნ ე ნ ერთჯერად მოქმედებაზე, ისიც შესაძლებელ და არა ნამდვილად შესრულებულ მოქმედებაზე მიუთითებს. ამ ფორმებს, ამდენად, მრავალჯერ განმეორებული მოქმედების (მრავალგზისობის) გაგება არა აქვთ, იგი ერთგზის მოქმედებას აღნიშნავენ. მაგრამ ფორმით მაინც ხოლმეობითის მწკრივისაა.

ფორმის მიხედვით მყოფადის მწკრივთა შესწავლა ორმხრივ შედარება-

¹ ასეთი დაყოფა — აწმყოს კავშირებითი, მყოფადის კავშირებითი — შედარებით გვიანდელია. ძველად ცნობილი იყო მხოლოდ კავშირებითი პირველი. კავშირებითის ორად გაყოფა გამოიწვია ასპექტის გამოხატვის სისტემის შეცვლამ (ა. შ ა ნ ი ძ ე).

² მეტაქველბაში გვხვდება: ითამაშებდა ხოლმე, დაწერდა ხოლმე და სხვ.

³ ზოგჯერ „ხოლმე“ აწმყოს მწკრივის ფორმებსაც დაერთვის; ეწერ ხოლმე, კითხულობ ხოლმე და ა. შ.

შეპირისპირების საფუძველზე უნდა მოხდეს, შედარება-შეპირისპირება ჯერ მყოფადის მწკრივთან, შემდეგ კი — აწმყოს წრის მწკრივებთან.

მყოფადის მწკრივთან შედარება-შეპირისპირებით გაიკვევება, რომ მყოფადის წრის მწკრივებში მყოფადი ძირეულია, ხოლმეობითი და მყოფადის კავშირებითი წარმოქმნილი; ხოლმეობითი წარმოქმნება მყოფადის მწკრივის ფუძეზე დ-ი, ოდ-ი სუფიქსების დართვით, ხოლო მყოფადის კავშირებითი — ხოლმეობითისაგან ე სუფიქსის ანუ მყოფადისაგან დე, ოდე სუფიქსების დართვით.

აწმყოს წრის მწკრივებთან მყოფადის წრის მწკრივთა შედარება-შეპირისპირება მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის, რომ:

1) მწკრივთა წარმოების მიხედვით მათ შორის განსხვავება არაა: მყოფადის მწკრივს, ისე როგორც აწმყოს მწკრივს, მაწარმოებელი არა აქვს; ხოლმეობითსა და მყოფადის კავშირებითს იგივე მაწარმოებლები აქვთ, რაც უწყვეტელსა და აწმყოს კავშირებითს (დ-ი, ოდ-ი ხოლმეობითს, დ-ე, ოდ-ე მყოფადის კავშირებითს);

2) მყოფადის წრის მწკრივები იწარმოება აწმყოს წრის მწკრივებისაგან ზმნისწინების დართვით¹. აწმყოსაგან — მყოფადი (ვერ — დავერ), უწყვეტელისაგან — ხოლმეობითი (ვერდი — დავერდი), აწმყოს კავშირებითისაგან — მყოფადის კავშირებითი (ვერდე — დავერდე);

3). მყოფადის წრის მწკრივები სრული ასპექტისაა, აწმყოს წრისა კი — უსრულის. ამიტომაც მყოფადის წრის მწკრივები არ შეიძლება ჰქონდეს „უსრულ-ასპექტიან ზმნებს“. ამ ზმნებს „არა აქვთ არც მყოფადი, არც სხვა მწკრივები ამ წრისა“²; მყოფადის მწკრივებს ვერ აწარმოებენ ზმნები, რომლებიც ზმნისწინს არ დაირთავენ, ან დაირთავენ, მაგრამ ასპექტს ვერ აწარმოებენ; მაგალითად: ცხარობს, კაცობს, გღია, აფენია, ფრინავს — მიფრინავს, რბის — მირბის, გორავს — მიგორავს და ა. შ.

მყოფადის წრის მწკრივთა ერთ წრეში გაერთიანების საფუძველიც წარმოებაა (ყველა მწკრივში მყოფადის ფუძეა გამოყენებულ) და ასპექტი (მყოფადის წრის მწკრივები სრული ასპექტისაა).

მყოფადის წრის მწკრივების შესწავლასთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა გამახვილდეს შემდეგზე:

1) ხოლმეობითისა და მომავლის კავშირებითის მესამე პირის მრავლობით რიცხვში იწერება დნენ (დ მწკრივის ნიშანია და ნენ სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი მრავლობით რიცხვში);

2) ხოლმეობითსა და მყოფადის კავშირებითის მესამე პირის მრავლობით რიცხვში ფორმათა დამთხვევას აქვს ადგილი: დაწერდნენ (ხოლმეობითი) და დაწერდნენ (მომავლის კავშირებითი); აშენდებოდნენ და აშენდებოდნენ და სხვ. მათ გასარჩევად საჭიროა ტექსტის შინაარსობრივი ანალიზი და კილოს გარკვევა ან მხოლოდობით რიცხვში გადაყვანა.

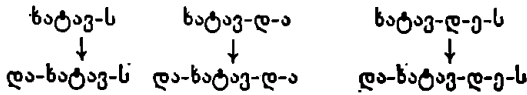
აწმყოსა და მყოფადის წრეთა და მათში შემავალ მწკრივთა შესწავლის შემდეგ გაეცნობა ამ მწკრივთა პირველ სერიად გაერთიანების მორფოლოგიურ-სინტაქსური საფუძველები. მოხდება ეს ამ მწკრივთა ზმნის ფორმების წარმოე-

¹ ივარაუდება ისეთი ზმნები, რომლებიც ზმნისწინს დაირთავენ საერთოდ.

² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძველები 1953, გვ. 223.

ბისა და ზმნებთან შეწყობილ სუბიექტ-ობიექტის ბრუნვათა დახასიათებით. გაირკვევა, რომ ამ მწკრივთა პირველ სერიაში გაერთიანების საფუძვლებია:

1. წარმოება: აწმყოსა და მყოფადის წრეთა ყველა მწკრივისათვის ამოსავალი აწმყოს მწკრივია. ექვსივე მწკრივი იწარმოება აწმყოს მწკრივის ფუძისაგან:

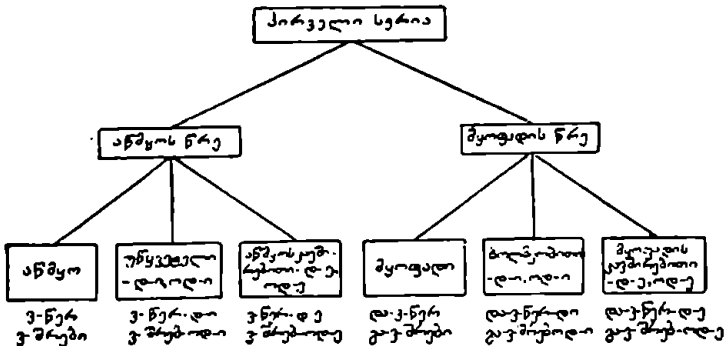

2. ზმნების ამ მწკრივებთან სუბიექტი სახელობით ბრუნვაშია, ობიექტი (პირდაპირიცა და ირიბიც) მიცემითში (აშენებს ის მას, აშენებდა ის მას, აშენებდეს ის მას; ააშენებს ის მას, ააშენებდა ის მას, ააშენებდეს ის მას).

დასკვნა ის იქნება, რომ ამ საერთო ნიშნების მიხედვით ეს ორი წრე (აწმყოსა და მყოფადისა) გაერთიანებულია ერთ ღიდ ჯგუფში, რომელსაც სერია ეწოდება. ამ სერიას ეწოდება პირველი სერია, რადგანაც არის კიდევ სხვა სერიები (მეორე, მესამე). ამგვარად, პირველ სერიაში არის ორი წრე — აწმყოსა და მყოფადისა — და ექვსი მწკრივი: აწმყო, უწყვეტელი, აწმყოს კავშირებითი; მყოფადი, ხოლმეობითი და მყოფადის კავშირებითი.

აქვე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ პირველი სერიის მწკრივების ორ წრედ (აწმყოსა და მყოფადის წრედ) დაყოფა წარმოების გარდა ასპექტის სხვაობას ემყარება: აწმყოს წრის მწკრივთა ფორმები უსრული ასპექტისაა, მყოფადის წრის მწკრივთა ფორმები კი სრულსა.

პირველი სერიის შესწავლის შემდეგ მიეცემა ასეთი სქემა-ტაბულა:

მეორე სერიის მწკრივები, მათი წარმოება

მეორე სერიის მწკრივთა სწავლებისას ამოსავალია წყვეტილი. მოსწავლეთათვის ეს ფორმა ნაცნობია, მაგრამ არა როგორც მწკრივი, არამედ როგორც ღრო. იციან მისი კითხვა: რა ქნა? (ღაწერა, ღახატა...), ამიტომაც მწკრივის სწავლებისას საჭირო იქნება ამ ცოდნის განმეორება, მისი დაზუსტება.

წყვეტილისა და მეორე კავშირებითის მწკრივთა სწავლებისათვის საილუსტრაციო ნიმუშებად ისეთი ზმნები უნდა შეირჩეს, რომლებიც მწკრივთა ყველა ნიშანს წარმოგვიდგენს (დავხატე, გავთბი, დავხან (ი) — დავხატო, გავთბე, დავხანი¹). ცალკეული მწკრივი დახასიათდება შემადგენელი ელემენტებისა (დრო, კილო) და კითხვების მიხედვით. გაირკვევა საფუძველი სახელწოდების: წყვეტილი — მოქმედების პროცესის შეწყვეტის მიხედვით, კავშირებითი კილოს მიხედვით. გამოიყოფა ამ მწკრივთა მაწარმოებლები: წყვეტილისათვის ე და ი, II კავშირებითისათვის ო, ე, ა და გაირკვევა ამ ნიშანთა ურთიერთმიმართება (წყვეტილში -ე — კავშირებითში -ო; წყვეტილში -ი — კავშირებითში -ე; წყვეტილში 0 ან -ი (ნართალში) — კავშირებითში -ა²).

მეორე სერიის ცალკეულ მწკრივთა შესწავლის შემდეგ მოხდება მათი II სერიად გაერთიანება და გაირკვევა ამ გაერთიანების საფუძველი³. გაერთიანების საფუძველი ამ შემთხვევაშიც ორგვარია: წარმოება და სუბიექტ-ობიექტის ბრუნვები. წყვეტილისა და II კავშირებითის მწკრივთა ფორმების შედარება-შეპირისპირებითა და მაწარმოებელი ნიშნების გამოყოფით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ წყვეტილისა და II კავშირებითის მწკრივთა II სერიაში გაერთიანების საფუძველია თემა.

მეორე სერიის (წყვეტილისა და II კავშირებითის) თემის პირველი სერიის მწკრივების ამავე ზმნის თემასთან შეპირისპირება მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის, რომ მეორე სერიის მწკრივებში ზმნის თემა მარტივია (უთემის-ნიშნა), პირველ სერიაში კი რთული (თემისნიშნაინა); მეორე სერიის მწკრივთა ფორმებთან პირდაპირობიექტიანი ზმნის სუბიექტი მოთხრობით ბრუნვაშია, პირდაპირი ობიექტი სახელობითში (ირიბი — ბრუნვაუცვლელია, რჩება მიცემითში).

გაკეთდება დასკვნა: ამ საფუძვლების მიხედვით ეს მწკრივები (წყვეტილი და II კავშირებითი) გაერთიანებული არიან ერთ ჯგუფში, სერიაში, რომელსაც მეორე სერია ეწოდება.

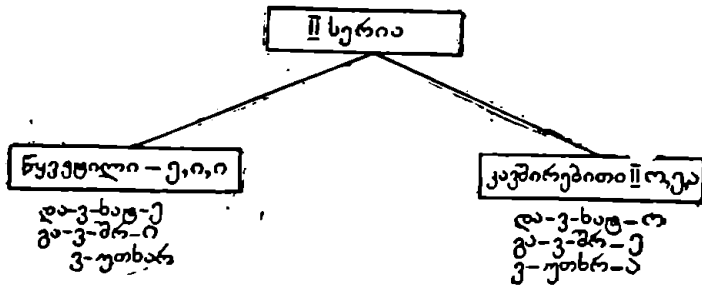
I და II სერიის მწკრივთა წარმოება და მათი სერიებად გაერთიანების საფუძვლის შესახებ ცოდნა რომ მტკიცე და შეგნებული იყოს, საჭიროა ვარჯიშობა: ცალკეულ მწკრივთა ზმნების დახასიათება; ამა თუ იმ ზმნის ცვლა I და II სერიის მწკრივთა მიხედვით; მასწავლებლის მიერ დასახელებული ზმნების გადაყვანა I და II სერიის ამა თუ იმ მწკრივში; ტექსტიდან ზმნების გამოყოფა და მათი მწკრივის მიხედვით დახასიათება; მეორე სერიის მწკრივთა თემის შედარება I სერიის თემასთან; დროისა და კილოს მიხედვით ერთნაირი ზმნების შედარება-შეპირისპირება და გარკვევა ზმნის ფორმათა განმასხვავებელი ელემენტებისა; მაგალითად: წყვეტილი, უწყვეტელი (ვბარავდი, დავბარე).

¹ მაგალითები აქაც ტაბულით უნდა მივაწოდოთ. ტაბულაზე მწკრივის ნიშნები განსხვავებული ფერით ან ხაზგანსით უნდა გამოიყოს.

² ნიშანთა დიფერენცირება გარდამავლობისა, გვარისა და სხვათა მიხედვით გაეცნობა უძლებამო.

³ II სერიის მწკრივთა შესწავლასთან დაკავშირებით ეცნობა თემა და თემის ნიშნები (იხ. აქვე, გვ. 223) და ეძლევა მწკრივთა სერიებად დაყოფის საფუძვლები.

ბოლოს მიეცემა სქემა-ტაბულა:

მასამ სერიის მწკრივები

მესამე სერიის მწკრივთა სწავლებაც ინლექციის გზით წარიმართება — ცალკეულ მწკრივთა შესწავლიდან მათი სერიებად გაერთიანებისაკენ. სწავლებისას ძირითადია ამ მწკრივთა შემადგენელი ელემენტების გაცნობა და მათი დახასიათება შინაარსის მიხედვით (როგორ მოქმედებას გადმოგვცემს — უნახავს).

პირველი თურმეობითის სწავლებისას უნდა გაიკვეს, რომ იგი სხვადასხვაგვარ მოქმედებას გამოხატავს:

1. პირველი თურმეობითი გადმოგვცემს ისეთ მოქმედებას, რომელიც წარსულში მომხდარა, მაგრამ ჩვენ არ გვინახავს, არ დავსწრებივართ, ვიგებთ მას მხოლოდ შედეგის ან სხვისი გადმოცემის მიხედვით (დამიხატავს, ამიშენებია, გაზრდილა, ამღგარა და ა. შ.).

2. ამავე მწკრივით გადმოიცემა ისეთი მოქმედება, რომელიც წარსულში მოხდა და ჩემსავე მეხსიერებას (გონებას) შემოუნახავს; (მაგალითად: მე მოსკოვი მინახავს, ქალაქში მეც მიცხოვრია და სხვ.).

3. ამავე მწკრივის ფორმას ვიყენებთ მაშინაც, როდესაც უარყოფას გადმოვცემთ; მაგალითად: არ დაგიწერია? — არ დამიწერია, არ დავსწრებივარ, არ მისწავლია! და ა. შ.

პირველი თურმეობითის ამ სხვადასხვა ნიუანსის გასაგებად საჭიროა შინაარსობრივად განსხვავებულ ფორმათა დაპირისპირება. საილუსტრაციოდ შეიძლება ასეთი ნიმუშები მიეცეს:

1. თინას მშვენიერი ლექსი დაუწერია; ეს ლექსი დღეს „ნორჩ ლენინელ-შია“ გამოქვეყნებული.

2. ლექსები მოწაფეობაში ვის არ დაუწერია.

¹ ზმნის ამ ფორმით ყოველგვარი უარყოფა კი არ გადმოიცემა. უარყოფა სხვადასხვაგვარია; მაგალითად: ვერ დავწერე, არ დავწერე და არ დამიწერია. პირველი და მეორე უარყოფა გადმოცემულია წვეტილის მწკრივის ფორმით; მესამე კი — პირველი თურმეობითით. პირველი და მეორე უარყოფა ნებისმიერ მოქმედებას აღნიშნავს (ა. შ ა ნ ი ძ ე). პირველი — უარყოფს შეუძლებლობის მიხედვით (ვერ დავწერე შეუძლებლობის, დროის უქონლობის ან სხვა რაიმე მიზეზის გამო), ხოლო მეორე კატეგორიული ხასიათის უარყოფაა (არ დავწერე განზრახ, არ მსურდა და არ დავწერე). მესამე უარყოფა (არ დამიწერია) მივეითობებს უბრალო უარყოფაზე („ჩერ არ დამიწერია“), ე. ი. მოქმედების შესრულების შესაძლებლობა არაა გამოკიდებული, მხოლოდ ჯერ არაა შესრულებული.

3. დავალება დღეს მხოლოდ ერთ მოსწავლეს არ დაუწერია.

ცალკეულ წინადადებათა ზმნების ანალიზის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ ზმნა დაუწერია ყველა წინადადებაში დროის მიხედვით წარსულია, კილოს მიხედვით — თხრობითი, მაგრამ შინაარსის მიხედვით მათ შორის განსხვავებაა. პირველ წინადადებაში („თინას მშვენიერი ლექსი დაუწერია“) დაუწერია ზმნა ისეთ მოქმედებას გადმოგვცემს, რომელიც წარსულში მომხდარა, მაგრამ ჩვენ არ გვინახავს, არ დავსწრებივართ; გავიგეთ ის მხოლოდ შედეგის მიხედვით („ნორჩ ლენინელშია“ გამოქვეყნებული), ე. ი. აქტი უნახავია. უნახაობა აქტისა (დაუსწრებლობა) ძირითადი დამახასიათებელია ამ მწკრივის ფორმებისათვის.

მეორე წინადადებაში („ლექსები მოწაფეობაში ვის არ დაუწერია“) ზმნა დაუწერია შინაარსით არ მიგვითითებს უნახავ აქტზე. გადმოგვცემს მხოლოდ წინათ მომხდარ ამბავს.

მესამე წინადადებაში („დავალება დღეს მხოლოდ ერთ მოსწავლეს არ დაუწერია“) არ დაუწერია ფორმა მიგვითითებს მოქმედების შეუსრულებლობაზე, უბრალო უარყოფაზე.

მიუხედავად იმისა, რომ შინაარსობრივ ეს ფორმები სხვადასხვაა, მწკრივის მიხედვით ისინი პირველი თურმეობითის მწკრივისაა და ძირითადი დამახასიათებელი ყველა მათთვის მაინც უნახავი აქტია. „უნახავი აქტის ფორმა“ გვიჩვენებს მოქმედებას გათვალისწინებულს რეზულტატის ანუ შედეგის მიხედვით, ან სხვისგან გაგონილს¹. იგივე უნახავი აქტი ივარაუდება უბრალო უარყოფისასაც (არ დაუწერია). საერთოდ უარყოფა უნახავ აქტზე მიგვითითებს: „ნახვა შეიძლება მხოლოდ დადებითად შესრულებული მოქმედებისა (ვნახე, რომ წერილს წერდა და ამიტომ ვამბობთ — დაწერა-მეთქი), მაგრამ არ შეიძლება ნახვა ისეთი მოქმედებისა, რომელსაც აღვილი არ ჰქონია“². ამგვარად, უარყოფაშიც უნახაობა ივარაუდება. ასევე, „ახალგაზრდობაში ლექსები მეც დამიწერია“, „ქალაქში მეც მიცხოვრია“ და სხვ. ისეთ მოქმედებაზე მიგვითითებს, რომელიც წარსულში მომხდარა, თითქოს დავიწყებასაც მისცემია, მაგრამ გარკვეულ პირობებში იგი შეიძლება ისევ აღდგეს მეხსიერებაში; თუ არა უნახაობის, მოგონების აქტი ამ შემთხვევაშიც აშკარაა.

სათანადო ნიმუშების მოყვანითა და მათი გაანალიზებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ პირველი თურმეობითის მწკრივის ფორმათა ეს შინაარსული განსხვავებანი და ის, რომ ამ მწკრივის ძირითადი დამახასიათებელია უნახაობა. ეს უნახავი აქტის ელემენტი განასხვავებს მას უწყვეტლისა და წყვეტილისაგან. სხვა ელემენტების მიხედვით (დროის, კილოს) ეს მწკრივები (უწყვეტელი, წყვეტილი, თურმეობითი I) ერთნაირია.

უნახაობა შეიძლება გადმოცემულ იქნეს სხვაგვარადაც: აწმყოს ან წყვეტილის მწკრივის ფორმაზე „თურმეს“ დამატებით (თურმე წერს, დაწერა; თურმე აკეთებს, გააკეთა და ა. შ.).

ამ აღწერითს ფორმებს ცვლის ფორმები: დაუწერია, გაუქეთებია და სხვ., რომლებიც თურმეს დამატებას აღარ საჭიროებენ. რადგანაც ამ მწკრივის (I თურმეობითის) ფორმები ცვლიან თურმეს გაგების შემ-

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 226.

² იქვე.

ცველ ფორმებს, რადგანაც ეს ფორმები (დამიწერია, გაუყეთებია) შეიცავენ თურმეს გაგებას, ამიტომაც ეწოდა ამ მწკრივს — თურმეობითი. ეს პირველი თურმეობითია, რადგანაც არის მეორე თურმეობითიც.

პირველი თურმეობითის შემდეგ მეორე თურმეობითის გაცნობა სიძნელეს არ წარმოადგენს. დროის მიხედვით მეორე თურმეობითიც წარსულია, კილოს მიხედვით უმთავრესად თხრობითი. ვამბობთ „უმთავრესად“, რადგანაც ზოგ შემთხვევაში ამ მწკრივის ფორმები ისეთ შოქმედებასაც გადმოგვცემს, რომელიც ნამდვილად არ მომხდარა, რომელიც „ფაქტი არ იყო, მაგრამ რომელიც ივარაუდებოდა, როგორც პირობა სხვა მოქმედების შესრულებისათვის“¹. ასეთ შემთხვევაში მას პირობითი კილოს გაგება აქვს; მაგალითად: რომ დაეწერა, დაბეჭდავდა კიდევ. აქ დაეწერა ზმნის ფორმით გადმოცემულია მოქმედება, რომელიც ნამდვილად არ მომხდარა. იგი ერთგვარ პირობას წარმოადგენს მეორე მოქმედების (დაბეჭდავდა კიდევ) შესრულებისათვის. ასეთ შემთხვევაში ამ ფორმას არც უნახავი აქტის გაგება აქვს და არც თურმეს გაგებას შეიცავს, მაგრამ ფორმით იგი ამ მწკრივს განეკუთვნება. მისი კითხვაა: რა ექნა?

მეორე თურმეობითის მწკრივის გაცნობისას ძირითადი იმის გარკვევაა, რომ იგი ისეთ მოქმედებას გადმოგვცემს, რომელიც წინ უსწრებდა წარსულშივე მომხდარ სხვა მოქმედებას. ეს გასაგები იქნება, თუ მეორე თურმეობითის ფორმებს პირველი თურმეობითისას შევეუდარებთ. ამიტომაც საილუსტრაციო ნიმუშში ორივე ფორმა უნდა იქნეს წარმოდგენილი; მაგალითად: „თინას დაავალეს საპირველმასოდ ლექსი დაეწერა. თინას ლექსი მართლაც დაუწერია და მასწავლებლისათვის გადაუტია. მასწავლებელს ის მოსწონებია და გაზეთისათვის გაუგზავნია. დღეს ეს ლექსი „ნორჩ ლენინელში“ წავიკითხე.

აქ წარმოდგენილ ზმნათა გაანალიზებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გაეხადოთ, რომ თუ წავიკითხე ფორმა წარსულში მომხდარ ნახულ აქტს გამოხატავს, დაუწერია, გადაუტია, მოსწონებია და გაუგზავნია აგრეთვე წარსულშივე მომხდარი მოქმედებებია, მაგრამ არა ნახული, არამედ შედეგის მიხედვით გათვალისწინებული (რადგანაც ლექსი გაზეთშია დაბეჭდილი, ცხადია, ის თინას დაუწერია, მას მასწავლებლის მოწონებაც დაუმსახურებია და გაზეთშიც გამოქვეყნებულა); ხოლო დაეწერა ფორმა წარსულშივე მომხდარ უნახავ მოქმედებაზე მიგვითითებს, ოღონდ ეს მოქმედება წინ უსწრებდა წარსულშივე მომხდარ სხვა მოქმედებას (დაუწერია, გადაუტია, მოსწონებია და სხვ.), ე. ი. ჯერ ლექსის დაწერა დაუვალებიან და შემდეგ მისი დაწერა, გადაცემა და გამოქვეყნება მომხდარა. აშკარაა, რომ ერთი მოქმედება უსწრებს წარსულშივე მომხდარ მეორე მოქმედებას, ე. ი. ადგილი აქვს მოქმედებათა თანამიმდევრობას. მეორე თურმეობითისათვის სწორედ მოქმედებათა თანამიმდევრობაა დამახასიათებელი. ამით განსხვავდება ის პირველი თურმეობითისაგან. სხვა ელემენტები მათ საერთო აქვთ: დრო წარსული, კილო თხრობითი, აქტი უნახავი.

ისე როგორც პირველი თურმეობითი, მეორე თურმეობითიც თურმეს გაგებას შეიცავს. აქედანაა მისი სახელწოდებაც. თუ პირველი თურმეობითის აღწერითი ფორმებისათვის აწმყოსა და წყვეტილის ფორმებია გამოყენებული, მეორე თურმეობითის აღწერითი ფორმებისათვის წყვეტილი და უმთავრესად

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 227.

პირველი თურმეობითი გამოიყენება (თურმე დაუწერია და მასწავლებლისათვის მიუტანია — დაეწერა და მასწავლებლისათვის მიეტანა).

მეორე თურმეობითის ხმარების არე თანამედროვე ქართულში თანდათან ფართოვდება. ამჟამად იგი ზშირად მესამე კავშირებით ცვლის, რის გამოც მესამე კავშირებით გამოიყენება თანდათანობით იზღუდება.

მესამე კავშირებითი ღროს მიხედვით წარსულია, კილოს მიხედვით კავშირებითი, მისი კითხვაა: რა ექნას? (ეცხოვროს, დაეწეროს და სხვ.). სახელი კილოს მიხედვით აქვს დარქმეული. მესამეა ის, რადგანაც მესამე სერიაშია დარიგითაც მესამეა (ყველა სერიას თავ-თავისი კავშირებითი აქვს).

მესამე კავშირებითის შესწავლასთან დაკავშირებით აუცილებელია გავაცნოთ, რომ იგი (მესამე კავშირებითი) თანამედროვე ქართულში თანდათანობით აღვიღს უთმობს II თურმეობითს. ამიტომაც ამბობენ და წერენ: რომ წამეკითხა, დაეწერდი; რომ მომესწრო, წავიყვანდი და სხვ. სალიტერატურო ქართულში იშვიათად შეგვხვდება ასეთი ფორმები: რომ წამეკითხოს, რომ მომესწროს¹ და ა. შ.

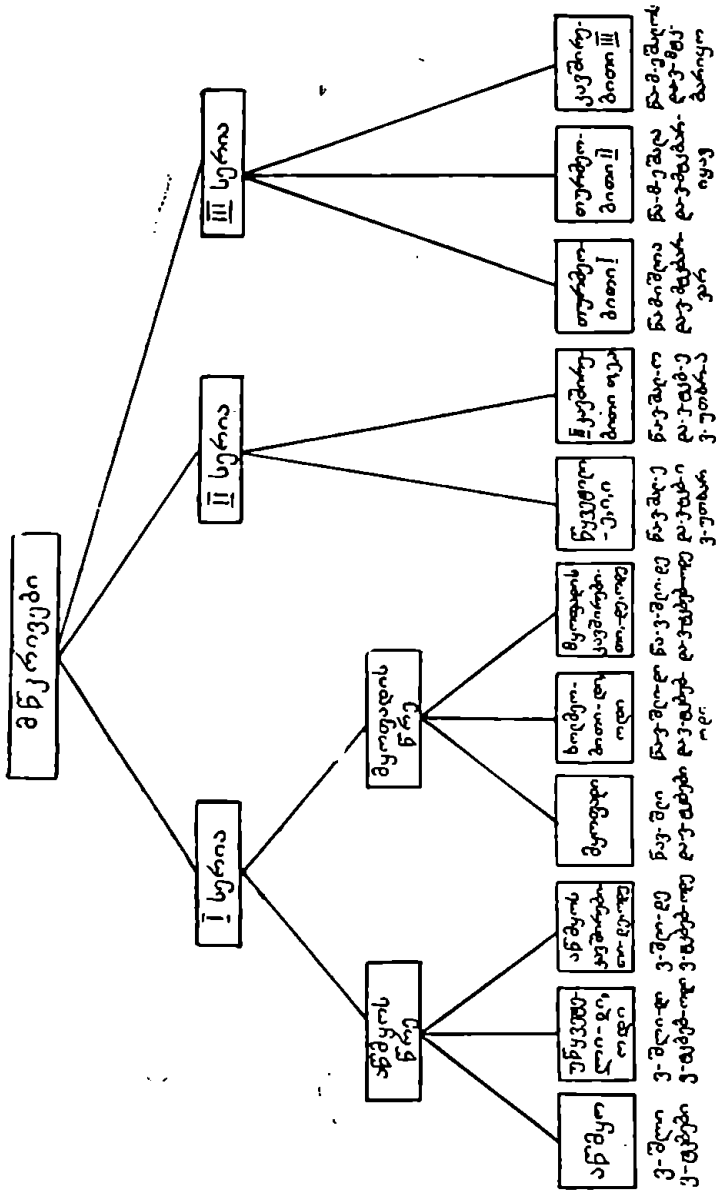
მესამე სერიის ცალკეულ მწკრივთა შესწავლის შემდეგ საჭიროა მოსწავლეთათვის გასაგები გავხადოთ ამ მწკრივთა სერიად გაერთიანების საფუძველი. ამისათვის მათ უნდა მოვავლოთ I და II სერიაში მწკრივთა გაერთიანების საფუძველი. მესამე სერიის მწკრივთა ფორმებზე დაკვირვებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გავხადოთ, რომ ამ მწკრივთა გაერთიანებას მორფოლოგიური საფუძველი არა აქვს. მწკრივთა წარმოება ერთგვარი არაა; პირველი თურმეობითის ფუძე არაა გამოყენებული მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში. არც თემაა ერთნაირი; პირველი თურმეობითის თემა რთულია (დამიბაბს, დამიბარავს, გამიკეთებია და სხვ.). მეორე თურმეობითისა და მესამე კავშირებითისა ძირითადად მარტივი (დამება, დამებარა, დამებას, დამებაროს).

მესამე სერიის მწკრივთა გაერთიანება რამდენადმე სინტაქსურ საფუძველს ემყარება. პირდაპირობიექტიან ზმნებში სუბიექტი მიცემითშია, პირდაპირობიექტი — სახელობითში; ძირითადი კი ინვერსია და მეშველზმნიანი ფორმებია.

მესამე სერიის მწკრივთა გაერთიანების ამ საფუძველების გაცნობა მოხდება უღლების სწავლებასთან დაკავშირებით. აქ მოსწავლეებს მხოლოდ ზოგადი წარმოდგენა მიეცემათ, რომ პირდაპირობიექტიანი (გარდამავალი) ზმნები III სერიაში ინვერსიას განიცდიან, ხოლო ერთპირიანი ზმნები მეშველი ზმნით იულდებიან.

I თ უ რ მ ე ბ ი თ ი ²		II თ უ რ მ ე ბ ი თ ი	
დამიხატავს	დავხატულვარ	დამეხატა	დავხატულიყავ
დაგიხატავს	დანატულხარ	დაგეხატა	დანატულიყავ
დაუხატავს	დანატულა	დაეხატა	დანატულიყო
III კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ ი			
	დამეხატოს	დავხატულიყო	
	დაგეხატოს	დანატულიყო	
	დაეხატოს	დანატულიყო	

¹ ამგვარი ფორმები ფართოდაა გამოყენებული რაკულ დიალექტში.
² ნიშნები ტახულის სახით უნდა მივაწოდოთ.

III სერია - საქმიანობის წრე, საქმიანობის წრე, საქმიანობის წრე.
II სერია - საქმიანობის წრე, საქმიანობის წრე, საქმიანობის წრე.
I სერია - აქმყოს წრე, მყოფადის წრე.
აქმყოს წრე - აქმყოს წრე, აქმყოს წრე, აქმყოს წრე.
მყოფადის წრე - აქმყოს წრე, აქმყოს წრე, აქმყოს წრე.

ინვერსია და მეშველზმნიანი წარმოება ამ მწკრივთა III სერიაში გაერთიანების ძირითადი საფუძვლები.

მესამე სერიის მწკრივთა შესწავლასთან დაკავშირებით მართლწერის ზოვიერთ საკითხსაც უნდა მიეჭყეს ყურადღება:

1. -აჲ და -ამ თემისნიშნისანი ზმნები პირველი თურმეობითის მწკრივის ფორმებში ინარჩუნებენ ამ თემის ნიშნებს. ამიტომაც უნდა ვთქვათ და ვწეროთ: დამიხატავს, დამიბარავს, ჩამიცვამს, დამიბამს და ა. შ.

2. -ებ თემისნიშნისანი ზმნები, რომლებსაც ეს ნიშანი შენარჩუნებული აქვთ I თურმეობითში, II თურმეობითში გამოითქმის და იწერება -ი ნიშნის ჩართვით; მაგალითად: გამეკეთებინა, დამეშავებინა, გამეგრძელებინა და სხვ.

მწკრივთა შესწავლის უკანასკნელი საფეხური განმაზოგადებელი მეცადინეობაა. განმაზოგადებელი მეცადინეობა დედუქციური გზით უნდა წარიმართოს: მწკრივთა და სერიათა ზოგადი დახასიათებიდან ცალკეული საკითხებისაკენ. განმაზოგადებელი მუშაობა სხვადასხვა სახით შეიძლება ჩატარდეს: საუბრით, თხრობით, ტექსტის ანალიზითა თუ სხვ.

მწკრივების შესწავლის დასასრულს შეიძლება მივცეთ განმაზოგადებელი სქემა-ტაბულა. სქემა-ტაბულა შეიძლება ამ სახით იქნეს წარმოდგენილი (იხ. გვ. 204).

ფუძე, თემა და ძირი

ფუძე, თემა და ძირი მეექვსე კლასის ქართული ენის კურსიდან ერთი ურთულესი საკითხთაგანია სწავლების თვალსაზრისით.

ფუძის, ძირისა და თემის სწავლებისას პირველი მეთოდოლოგიური საკითხია თვით მათი (ფუძის, თემისა და ძირის) სწავლების თანამიმდევრობის საკითხი. ნაცნობიდან უცნობისაკენ, მარტივიდან რთულისაკენ გადასვლის მიხედვით ჯერ ფუძე უნდა გაეცნოს, შემდეგ თემა და ბოლოს ძირი.

ფუძის პირველად გაცნობას მეთოდოლოგიურად შემდეგი მოსაზრებები ამართლებს:

1. ფუძე სემანტიკური მნიშვნელობის მიხედვით საერთოა სახელებსა და ზმნებში¹. ორივე შემთხვევაში იგი ლექსიკური მნიშვნელობის მქონე ნაწილია (სახელისა თუ ზმნისა). სახელებში კი ფუძე მოსწავლეთათვის ნაცნობია.

2. როგორც სახელთა ფუძეში, ისე ზმნის ფუძეშიაც შედის წარმოქმნილი აფიქსები.

3. ფუძის გამოსაყოფად როგორც სახელებში, ისე ზმნებში ფორმას უნდა ჩამოვაცილოთ დამოკიდებულების აღმნიშვნელი აფიქსები (სახელებს — ბრუნვის ნიშნები მოთხრობითსა ან მიცემითში, ხოლო ზმნებს — პირისა და რიცხვის ნიშნები პირველი ან მეორე პირის ფორმებში).²

¹ ფუძის, თემისა და ძირის სწავლების საკითხში გარკვეულობა შეიტანა ე. სახეაძემ წერაში: „ფუძის, თემისა და ძირის სწავლებისათვის“. წერაში სავსებით სწორადაა გადარწმუნებული ფუძის, თემისა და ძირის როგორც თეორიული, ისე სწავლების საკითხებიც (იხ. კრებული „მასწავლებელთა გამოცდილებიდან, ქართული ენა და ლიტერატურა“, 1954. გვ. 3—14).

² უკანანე პირის ფორმებში ზოგჯერ ადგილი აქვს ფუძეში ფონეტიკურ ცვლილებას მესამე პირის ნიშნის, მწკრივისა თუ თემის ნიშნის დართვის გამო.

4. როგორც სახელთა, ისე ზმნის ფუძეში ადგილი აქვს ფუძის კუმშვას. კუმშვას ამ შემთხვევაში იწვევს ხმოვნით დაწყებული თუ ხმოვანი სუფიქსები: ა ან ეს საუბიექტური პირის ნიშნები, ი, ავ თემის ნიშნები და II კავშირებითი მწკრივის ნიშანი ა ან ე.

5. ამავე დროს ფუძე მხოლოდ ერთი მწკრივის ფარგლებშია მოსაძებნი, იგი ცალკეული მწკრივის მიხედვით მყარო, უცვლელი ნაწილია, მაშინ როდესაც თემა სერის მიხედვით, ხოლო ძირი სერების მიხედვით უნდა მოიძებნოს. ამდენად ფუძე უფრო ადვილია თემასა და ძირზე.

6. ამასთანავე ფუძის გამოსაყოფად ზმნას მხოლოდ პირისა და რიცხვის ნიშანი ჩამოშორდება, თემისა და ძირისათვის კი ამას სხვა ემატება. სერის გამოსაყოფად ყოველგვარი ნიშანი უნდა ჩამოშორდეს, თემისათვის კი — პირის, რიცხვის, მწკრივისა და სხვ.

7. ლექსიკური მნიშვნელობის მიხედვითაც ფუძე უფრო ნათელი, მკაფიო და ამდენად უფრო ადვილია გასაგებად მოსწავლეთათვის.

შემდგომი ადგილი თემასა და თემის ნიშნებს უნდა დაეთმოს. იგი პირველი და მეორე სერის შესწავლასვე უნდა დაუკავშირდეს¹, ხოლო ჰამივე სერის შესწავლის საფუძველზე გაირკვევა ძირი. ძირის შესახებ დამატებითი ცნობები მოსწავლეებს სახელზმნების შესწავლის დროსაც უნდა მიეცეს.

ფუძის სწავლება

ფუძის სწავლებისათვის ამოსავალი სახელთა ამავე ნაწილის ცოდნა უნდა გახდეს. სახელთა განმეორება, მათი სისტემაში მოყვანა ერთგვარად გასაგებად გახდის მოსწავლეთათვის ფუძეს ზმნაშიც.

სახელისა და ზმნის ფუძეთა შედარებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ ორივე შემთხვევაში ფუძე ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელია, მაგრამ ეს ლექსიკური მნიშვნელობა განსხვავებულია: სახელებში ის საგნობრივ მხარეზე მიუთითებს, ხოლო ზმნებში მოქმედებას ან მდგომარეობას გამოხატავს.

თვით ზმნის ფუძის გაცნობისათვის მივმართავთ შეპირისპირების ხერხს. პირველ რიგში შესაპირისპირებლად სჯობია აღებულ იქნეს დროულობის მიხედვით განსხვავებული მწკრივები — აწმყოს, მყოფადისა და წყვეტილის ფუძეები, რომ მოსწავლეთათვის გასაგები გახდეს ფუძეთა მნიშვნელობის მიხედვით განსხვავებულობა.

ვ-წერ(თ) და-ვ-წერ(თ) და-ვ-წერ-ე(თ)

პირისა და რიცხვის ნიშნების ჩამოშორებითა და ზმნათა შინაარსზე დაკვირვებით გაირკვევა, რომ ეს ზმნები მნიშვნელობის მიხედვით განსხვავებულია (წერ — მიგვიითთებს, რომ მოქმედება სრულდება, და ვწერ — რომ მომავალში შესრულდება, ხოლო და ვწერე — უკვე შესრულდა). აქვე ეძლევა განსაზღვრა: „ზმნის ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელ ნაწილს ფუძე ეწოდება“. მასწავლებლის კითხვა — რა ჩამოვაცილეთ ზმნის ფორ-

¹ ფუძის, თემისა და ძირის სწავლება აქ ცალკე თავდაა გამოყოფილი, მაგრამ სწავლებისას იგი სერებისა და მწკრივების სწავლებას უნდა დაუკავშირდეს: ფუძე და თემა II სერის მწკრივთა გაცნობასთან დაკავშირებით, ძირი კი საივე სერის შემდგომ.

მას ფუძის მისაღებად? — მოსწავლისათვის გასაგებს გახდის, რომ ფუძის გამოსაყოფად ზმნას უნდა ჩამოვაცილოთ პირისა და რიცხვის ნიშანი. ამ ზმნის სხვა მწკრივების მიხედვით ცვლითა და მათზე დაკვირვებით გაირკვევა, რომ ყოველ მწკრივს თავისი ფუძე აქვს და ეს ფუძე უცვლელია ამ მწკრივის ფარგლებში. ამგვარად, ყოველ ზმნას იბღეზი ფუძე აქვს, რამდენი მწკრივის წარმოებაც მას შეუძლია. გვარის, ქცევის, კონტაქტისა¹ და სხვათა მიხედვით განსხვავებული ზმნების სხვადასხვა მწკრივში დასმითა და ფუძის გამოყოფით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ მისი გრამატიკული მხარე, რომ ზმნის ფუძეში შედის ყოველგვარი აფიქსი, გარდა პირისა და რიცხვის ნიშნისა.

ფუძესთან დაკავშირებით მოსწავლეებს უნდა გავაცნოთ ზოგიერთი ზმნის ფუძეში მომხდარი ცვლილებანი. ცვლილება ძირითადად ხმოვნის მონაცვლეობაში და კუმშვაში იხატება. ამათგან პირველ რიგში უმჯობესია ხმოვანმონაცვლეობაზე შევაჩეროთ ყურადღება; ეს უფრო მარტივია.

პირველი და მეორე სერიის ფორმების შედარება-შეპირისპირებით გაირკვევა, რომ ზოგიერთი ზმნა პირველი სერიიდან მეორეში გადაყვანისას ფუძისეულ ე ხმოვანს იცვლის ი ხმოვნით. მათანადო ნიმუშებზე დაკვირვებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ ხმოვნის შეცვლას ადგილი აქვს როგორც უთემისნიშნო (ჩხრეკს — ჩხრიკა, გრეხს — გრიხა, ფლეთს — ფლითა, წნეხს — დაწნიხა და ა. შ.). ისე ზოგიერთ ენ, ევ-ზე დაბოლოებულ ზმნებში; მაგალითად — ენ: რქენს — ურქინა, უღრენს — დაუღრინა, უსტვენს — დაუსტვინა და სხვ. ევ: ამღვრევს — დაამტვრი(ვ)ა, ანძრევს — გაანძრი(ვ)ა, იკვლევს — გამოიკვლი(ვ)ა და ა. შ.

ევ სუფიქსიან ზმნებში ყურადღება უნდა გამახვილდეს ორ ხმოვანს შორის ვ-ინის დაკარგვაზე: ი კ ვ ლ ე ვ ს — უნდა ყოფილიყო ი კ ვ ლ ი ვ ა, მაგრამ ვ ორ ხმოვანს შორის დაიკარგა — გამოიკვლია, გადააქცია, დაანგრია და ა. შ.

ზმნის ფუძის კუმშვადობასთან დაკავშირებით საჭირო იქნება მოსწავლეებს მოვავაზოთ სახელთა კუმშვა. ამ შემთხვევაში სახელსა და ზმნას შორის არის ზოგიერთი რამ საერთო: მაგალითად: თვით კუმშვის მოვლენის არსი ორივეში ერთია. კუმშვა სახელებშიც და ზმნებშიც ამ, არ, აღ, ან-ზე დაბოლოებულ სიტყვებში ხდება². მაგრამ ზმნისა და სახელის კუმშვას შორის განსხვავებაც არის. იკუმშება ზმნაში უმთავრესად ა, ზოგჯერ ე-ც (დაეჭერ, დაეკაყვენ, გაეფშვენ, გაექვენ), სახელებში კი, ა, ე, ო.

სწავლება ფორმათა შეპირისპირების საფუძველზე მოხდება. პირველ რიგში პირველი და მეორე სერიის ფორმათა დაპირისპირებით უნდა გაირკვეს, რომ ზოგიერთ ზმნას პირველ სერიაში ფუძე შეკუმშული აქვს, მეორე სერიაში გადაყვანისას ფუძე გაეშლება: დაკარგულია ფუძიდან ა ხმოვანი, კუმშვა გამოწვეულია პირველი სერიის ფორმაზე ი ან ავ თემის ნიშნის დართვით.

შემდეგ გავაცნობთ კუმშვას, რომელიც გამოწვეულია ა და ეს პირისა და

¹ ფუძისა და თემის ამ კატეგორიების (გვარის, ქცევის, კონტაქტის) მიხედვით განსხვავებულობაზე მოსწავლეებს სრული წარმოდგენა თვით ამ კატეგორიათა შესწავლისას მიეცება, აქ მხოლოდ ფორმათა განსხვავებულობით დავკმაყოფილებთ (იწერს, უწერს, ეწერება და ა. შ.).

² ე. სახევაძე. დასახ. ნაშრომი.

რიცხვის ნიშნების დართვით და, ბოლოს, მეორე კავშირებითის ნიშნის ა-ს დართვით.

სათანადო ვარჯიშობისა და კერძო ხასიათის დასკვნების განზოგადების საფუძველზე მოსწავლეებს ეძლევათ საერთო წესი.

ფუძის შესწავლისას ცოდნის გასამტკიცებლად საჭიროა სხვადასხვა სახის ვარჯიშობათა ჩატარება: 1. შერჩეული ტექსტიდან ზმნების გამოყოფა და მათი ფუძეების გარკვევა. 2. მიცემული ზმნის ცვლა მწკრივებში მიხედვით და ყოველი მწკრივის ფუძის მოძებნა. 3. სხვადასხვა ზმნის ფუძეთა გარკვევა ამა თუ იმ მწკრივის მიხედვით და ა. შ.

თემა და თემის ნიშნები

მხოლოდ ფუძის საფუძვლიანად და შეგნებულად ათვისების შემდეგ ვაცნობთ თემასა და თემის ნიშნებს. სწავლების ხერხი ამჯერადაც შეპირისპირებაა. ვუპირისპირებთ ერთმანეთს პირველი და მეორე სერიის ფორმებს — თითოეულ სერიაში მწკრივთა მიხედვით საერთო, უცვლელი, მყარი ნაწილის გამოყოფით; მაგალითად: ვ ა თ ბ ო ბ ზ მ ნ ის პ ი რ ვ ე ლ ი და მეორე სერიის მწკრივებში ცვლით მივიღებთ:

პირველ სერიაში: ათბობ-ს, ათბობ-და, ათბობ-დეს, გა-ათბობ-ს, გა-ათბობ-და გა-ათბობ-დეს.

მეორე სერიაში: გა-ათბო-ო, გა-ათბო-ოს.

პირველი სერიის მწკრივთა ფორმებში საერთო, მსგავსი და ან სერიის მიხედვით უცვლელი ნაწილის ათბობ გამოყოფით და მისი მეორე სერიის მწკრივთა საერთო, უცვლელ ნაწილთან ათბ შედარებით გაირკვევა, რომ პირველი და მეორე სერიის მწკრივთა საყრდენი სხვადასხვაა. მოცემული ნიმუშის მიხედვით პირველი სერიის საყრდენია ათბობ; იგი პირველი სერიის ყველა მწკრივში უცვლელადაა წარმოდგენილი, ხოლო მეორე სერიის მწკრივთა საყრდენი არის ათბ, რომელიც მხოლოდ ამ სერიის მწკრივებშია წარმოდგენილი. რიგი ზმნების ამ სახით გაანალიზებითა და პირველი და მეორე სერიის თემათა გამოყოფის შემდეგ მიეცემა დასკვნა: ზმნის იმ ნაწილს, რომელზედაც დაყრდნობილია პირველი ან მეორე სერიის მწკრივთა ფორმები, თემა ეწოდება.

ათბობ — ათბ თემათა ურთიერთთან დაპირისპირებით გაირკვევა მათ შორის განსხვავება, ეს განსხვავება მოცემულ შემთხვევაში ობ ბოლოსართით გამოიხატება. სხვა ბოლოსართიან ზმნებში პირველი და მეორე სერიის თემების გამოყოფითა და მათი ურთიერთთან დაპირისპირებით ცხადი გახდება, რომ პირველი სერიის თემები განსხვავდება მეორე სერიის თემებისაგან ი, ავ, აბ, ებ, ობ ბოლოსართებით. ამ ბოლოსართებს თემის ნიშნები ეწოდება: გაირკვევა სახელწოდება — თემის ნიშანი — და ის, რომ თემის ნიშნები ზმნებს პირველ სერიაში მოუღის, მეორეში კი არ გადაყვევა. ამისდა მიხედვით პირველ სერიაში თემა ართულია, მეორეში მარტივი. პირველი სერიის თემას ართულებს თემის ნიშნები.

სხვადასხვა თემისნიშნის ზმნებიდან თემათა გამოყოფით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გაეხადოთ, რომ ქართულში ზმნათა დიდ უმეტესობას ორ-ორი თემა აქვს: რ თ უ ლ ი და მ ა რ ტ ი ვ ი. არის მხოლოდ რამდენიმე

ერთთემიანი ზმნა: წერ, ტეხ, ჰამ, ქსოვ, თხოვ და სხვ. ეს ზმნები პირველი და მეორე სერიის მიხედვით განსხვავებას ვერ გვიჩვენებენ. წერ — პირველი სერიის თემა, იგივე წერ არის მეორე სერიის თემაც. ასევეა ქსოვ — პირველ სერიაში, ქსოვ (მო-ქსოვ-ე) მეორე სერიაში.

აღსანიშნავია, რომ ასეთ ზმნათა (ერთთემიანთა) რიცხვი ძველ ქართულში გაცილებით მეტი იყო, მაგრამ შემდეგ ზოგიერთმა მათგანმა, სხვა თემისნიშნთან ზმნათა გავლენით, გაიჩინა თემის ნიშანი და თემისნიშნთანა რიგში ჩადგა. ასეთებია: ვჩებ-ვჩებავ, ვთესავ, ვჩჩავ ვზოცავ, ვკეცავ, ვლევავ და სხვ. ამდენად ეს ზმნები წარმოშობით ერთთემიანებია მაგრამ ამჟამად ორთემიანები გახდნენ. ასეთი ზმნები უმათვარესად ავ თემისნიშნანებია, იშვიათად ი თემისნიშნანებში (ვმღერ — ვიმღერა, ვიკვებხი).

უთემისნიშნო ზმნების (წერ, ტეხ, ქსოვ და სხვ.) შესწავლისას ყურადღება უნდა გამახვილდეს ამ ზმნებთან დაკავშირებულ მოსალოდნელ შეცდომებზე. ხშირად თემისნიშნთან ზმნათა ანალოგიით აღდილი აქვს უთემისნიშნო ზმნების თემის ნიშნებით წარმოდგენას; მაგალითად: ვ-წერ-ავ ან ვ-წერ-ამ, ვტეხ-ავ ან ვ-ტეხ-ამ და ა. შ. სათანადო ზეპირი და წერიითი ვარჯიშობით მოსწავლეებს უნდა შევათვისებინოთ ამ ზმნათა მართლწერის წესები. საერთოდ, ასეთ ერთთემიან ზმნათა რიცხვი არც თუ ბევრია (სულ თორმეტიოდნა) ¹ და შეიძლება, თუ ყველა არა, მეტყველებაში უფრო გავრცელებული, პირდაპირ დავასწავლოთ მოსწავლეებს.

თემის შესწავლისას საგანგებოდ უნდა გაიჩვენოს საკითხი თემისა და ფუძის მსგავსება-განსხვავებისა და ურთიერთობის შესახებ. მსგავსება უმათვარესად იმაში მდგომარეობს, რომ ორივე ლექსიკური მნიშვნელობის მქონე ნაწილია ზმნისა. თემისა და ფუძეს შორის განსხვავება შემდეგში იჩენს თავს:

1. ფუძე მწკრივის მიხედვით უცვლელია. ფუძე იმდენი აქვს ზმნის ერთ ფორმას, რამდენი მწკრივის წარმოებაც შეუძლია მას; თემა — სერიის მიხედვით უცვლელია. თემის მიხედვით ზმნა შეიძლება იყოს ორთემიანი და ერთთემიანი, ე. ი. ზმნას არ შეიძლება ორზე მეტი თემა ჰქონდეს.

2. ფუძის მისაღებად ზმნას მხოლოდ პირისა და რიცხვის ნიშანი უნდა ჩამოვაშროთ, თემისათვის კი — პირისა და რიცხვის ნიშანთან ერთად, მწკრივისა და ასპექტის ნიშანიც.

მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც ფუძე და თემა ერთი და იგივეა. მაგალითად: პირველი სერიის თემა და აწმყოს მწკრივის ფუძე ჩვეულებრივ ერთნაირია. აცხობ ფუძეა აწმყოს მწკრივისათვის და თემა პირველი სერიისათვის. უთემისნიშნო ზმნებში აწმყოს ფუძე ემთხვევა ორივე სერიის თემას. მაგალითად, ტეხ აწმყოს მწკრივის ფუძეა და ამავე დროს ორივე სერიის თემაც (ტეხ-ს, ტეხ-და, ტეხ-დეს, გა-ტეხ-ს, გა-ტეხ-და, გა-ტეხ-დეს; მეორე სერიისა: გა-ტეხ-ა, გა-ტეხ-ოს).

თემისა და თემის ნიშნების სწავლების უკანასკნელი საფეხური თემის ნიშნების გარკვევაა მესამე სერიის ფორმებში. თემის ნიშანთა მიხედვით მესამე სერია მეტად მრავალფეროვან სურათს წარმოგვიდგენს. ყველა ამ მრავალფეროვნების გაცნობა მეექვსე კლასში, ცხადია, აღემატება მოსწავლეთა შესაძლებლობას. მესამე სერიასთან დაკავშირებით სრულიად საკმარისი იქნე-

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 399.

ბა, თუ მოსწავლეს ეცოდინება, რომ მესამე სერია თემისა და თემის ნიშნების მიხედვით ხან პირველ სერიას მიჰყვება, ხან მეორეს.

მთავარია, მესამე სერიასთან დაკავშირებით მოსწავლემ იცოდეს, რომ ავ და ამ თემისნიშნისანი ზმნები ყოველთვის ინარჩუნებენ ამ თემის ნიშნებს მესამე სერიის პირველ თურმეობითში.

ზოგიერთ ზმნას პირველი სერიიდან მესამეში გადაჰყვება ებ თემის ნიშანიც¹ რომელიც გაჰყვება მას მესამე სერიის ყველა მწკრივში. მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში ეს ებ თემისნიშნისანი ზმნები ჩაირთავენ ინ ინფიქსს. ამიტომ ამ მწკრივებში ითქმის და იწერება: გამე-კეთებ-ინ-ა, დამე-ლაგებ-ინ-ა და ა. შ.

თემისა და თემის ნიშნების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლემ უნდა იცოდეს: რა არის თემა, როგორ მოიძებნება ის, რამდენაირია თემა, რა თემის ნიშნები ერთვის თემას პირველ სერიაში, რომელი თემის ნიშნები გადაჰყვება ზმნას მესამე სერიაში და რა პრაქტიკული საკითხები უკავშირდება მას: რა განსხვავებაა თემასა და ფუძეს შორის, რა შემთხვევაში ხდება ფუძისა და თემის დამთხვევა და ა. შ.

ძირის სწავლება

ფუძის, თემისა და თემის ნიშნების საფუძვლიანად შესწავლის შემდეგ ძირის სწავლება რაიმე არსებით სირთულეს არ ხვდება. ძირის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს: 1. ძირი ზმნის უმარტივესი, უაფიქსო, უეცელი ნაწილია; 2. ძირი ზმნის ყოველგვარი ფორმის საყრდენია, საფუძველია; 3. იგი ძირითადად² ერთგვარადაა წარმოდგენილი ზმნის ყოველ ფორმაში, მწკრივებსა და სერიებში; 4. ძირი შედგება ერთი, ორი ან რამდენიმე ბგერისაგან; ეს ბგერები შეიძლება იყოს მხოლოდ თანხმოვანი (ქ — მი-ქ-ია), თანხმოვნები (თბ — ა-თბ-ო) ან თანხმოვნები და ხმოვანი (წერ, ხატ და სხვ.).

ძირის გასაცნობად ზმნა უნდა ეცვალოთ სერიებისა და მწკრივების მიხედვით (ვ-ხატ-ავ, ვ-ხატ-ავ-დი, ვ-ხატ-ავ-დე, დავ-ხატ-ავ, დავ-ხატ-ავ-დი, დავ-ხატ-ავ-დე, დავ-ხატ-ე, დავ-ხატ-ო, დამი-ხატ-ავს, დამე-ხატ-ა, დამე-ხატ-ოს) და საერთო უცვლელი ნაწილის გამოყოფით გავაცნოთ ძირი; მივცეთ მისი დახასიათება. პირველ ხანებში სხვადასხვა ძირის გამოსაყოფად აუცილებელია ზმნის მწკრივთა ფორმებში წარმოდგენა, შემდეგ კი საკმარისი იქნება ზმნის სამივე სერიის ძირითადი ფორმების მიხედვით ცვლა და ძირის გამოყოფა. ასეთ ძირითად ფორმებად შეიძლება მივიჩნიოთ პირველი სერიიდან აწმყოს ან მყოფადის მწკრივის ფორმა, მეორიდან — წყვეტილი და მესამიდან — თურმეობითი I.

ძირის შესწავლისას უკანასკნელი მუშაობა უნდა მიეძღვნას იმის გარკვევას, თუ რა არსებითი განსხვავებაა ფუძეს, თემასა და ძირს შორის და როლის ხდება ფუძის, თემისა და ძირის დამთხვევა.

¹ არ გადაჰყვება ებ თემის ნიშანი ისეთ ზმნებს, რომლებსაც წყვეტილის მესამე პირში ო აქვთ: აგებს — აავო — აუგია, აგდებს — დაავლო — დაუგდია, აანთებს — დაანთო — დაუნთია და ა. შ.

² გამობობთ „ძირითადად“, რამდენადაც ზოგჯერ ძირი ამა თუ იმ ზმნაში იკუმშება, ზოგი კიდევ კარგავს ფუძიდან თანხმოვნებს, მაგრამ ასეთი შემთხვევა შედარებით მცირეა.

საბოლოოდ ფუძის, თემისა და ძირის შესწავლა უნდა დამთავრდეს განმაზოგადებელი მუშაობით. ასეთი მუშაობა შეიძლება ჩატარდეს საუბრიტო, გრამატიკული ანალიზით, თხრობითა და სხვ. განმაზოგადებელი მუშაობა უნდა მოიცავდეს ყველა იმ თეორიულ და პრაქტიკულ საკითხს, რომლებიც მოსწავლემ ამ თავთან დაკავშირებით უნდა იცოდეს: თითოეული მათგანის (ფუძის, თემისა და ძირის) დახასიათება შინაარსისა და გრამატიკული ნიშნების მიხედვით; არჩევდეს ერთმანეთისაგან ფუძეს, თემასა და ძირს; შეეძლოს მიცემული ძირის მიხედვით სხვადასხვა მწკრივის ფუძეთა თუ სხვადასხვა სერის თემათა წარმოება და, პირიქით, ამა თუ იმ ზმნიდან ფუძის, თემისა და ძირის გამოყოფა და ა. შ.

გარდამავლობა

გარდამავლობის სწავლების მნიშვნელობა

გარდამავლობის შესწავლას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს: იგი გასაგებს ხდის მოსწავლეთათვის ქართული ენის ერთ მეტად საინტერესო თავისებურებას. გარდამავლობის ცოდნა ქართული სინტაქსის, ქართული ფრაზის გარკვევის ძირითადი საფუძველია; მას გადმწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ერგატიული (მოთხრობითბრუნვიანი) კონსტრუქციისათვის: „ერგატიული კონსტრუქცია გარდამავალი ზმნის კონსტრუქციაა. ერგატიული კონსტრუქციის რაობას, მაშასადამე, გარდამავალი ზმნა განსაზღვრავს. ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა სათანადო ენათა გარდამავალი ზმნის თავისებურების პრობლემაა“¹.

გარდამავალ ზმნასთანაა დაკავშირებული წინადადების სამგვარი კონსტრუქცია: ნომინატიური (სახელობითბრუნვიანი), ერგატიული (მოთხრობითბრუნვიანი) და დატიური (მიცემითბრუნვიანი). მაშასადამე, ფრაზის კონსტრუქცია ქართულში მნიშვნელოვნადაა დამოკიდებული გარდამავლობაზე. ამაშია მისი შესწავლის უდიდესი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა.

გარდამავლობის შესწავლა ხელს უწყობს მოსწავლეთა ზეპირი და წერილი მეტყველების მოწესრიგებას, მის დახვეწას. იგი გასაგებს ხდის მათთვის, როდის რომელი კონსტრუქცია იხმარონ: კ ა ც მ ა მ ო ვ ი დ ა თუ კ ა ც ი მ ო ვ ი დ ა და ა. შ.

გარდამავლობის რაობა

გარდამავლობის რაობის სწავლებისას ძირითადი გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნათა ფორმისა და შინაარსის მიხედვით შედარება-შეპირისპირებაა. შესაპირისპირებლად პირველ რიგში ორპირიანი ზმნები შეიარჩევა, ხოლო შემდეგ — სამპირიანი და ერთპირიანი ზმნები.

¹ ა. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, 1948, გვ. 4.

სასურველია, შესაპირისპირებელი გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნე-
ბი აღებულ იქნეს ერთი ძირისა და ისიც ფრაზაში; მაგალითად:

დღეა შვილს მალავს
დღელს შვილი ემალება;

აბ

კოლმეურნე მიწას ბარავს
კოლმეურნეს მიწა ებარება...

ზმნის შინაარსზე დაკვირვებითა და მასთან შეწყობილ პირთა (სუბიექტ-
ობიექტის) ურთიერთმიმართების გაანალიზებით გაირკვევა, რომ პირველ წი-
ნადაღებაში (დღეა შვილს მალავს) სუბიექტის (დღეა) მოქმედება უშუალოდ
ეხება, პირდაპირ გადადის ობიექტზე. ხოლო მეორე წინადაღებაში სუბიექტ-
ტის (შვილი) მოქმედება პირდაპირ, უშუალოდ არ ეხება ობიექტს (დღელს).
დღელს შეიძლება არც იცოდეს, რომ შვილი იმალება. მიეცემა გარდამავლობის
განსაზღვრა.

შინაარსის მიხედვით გარდამავლობის დახასიათებას დაუკავშირდება
გრამატიკული ნიშნების გაცნობა.

გარდამავლობის გრამატიკული ნიშნები

გარდამავლობაში გასარკვევად შინაარსი მხოლოდ დამხმარე საშუალებაა.
მარტო შინაარსის მიხედვით გარდამავლობის გარკვევა ბევრ შემთხვევაში გა-
უგებრობას შექმნიდა; მაგალითად: ზმნებში ეხვევა (დღეა შვილს), ე-
ა-
ლ-
ე-
რ-
ს-
ე-
ბ-
ა, .
ე-
ყ-
რ-
ნ-
ო-
ბ-
ა და სხვა შინაარსის მიხედვით სუბიექტის მოქ-
მედება უშუალოდ ეხება ობიექტს, მაგრამ ზმნები გარდაუვალია.

მაშასადამე, გარდამავლობაში გასარკვევად აუცილებელია შინაარსისა და
ფორმის მთლიანობაში განხილვა. არსებითი მნიშვნელობა ფორმას, გრამატი-
კულ ნიშნებს ენიჭება.

ფორმის მიხედვით გარდამავლობის გასარკვევად ძირითადი პირდაპირი,
ბრუნვაცვალებადი ობიექტის ქონაა (პირდაპირი ობიექტი მოსწავლეთათვის
ნაცნობია პირიანობის შესწავლასთან დაკავშირებით). „მალავს“ და „ემალე-
ბა“ ზმნებთან სათანადო სახელების შეწყობითა და ზმნების სერიების მიხედ-
ვით ცვლით გაირკვევა, რომ „მალავს“ ზმნა გარდამავალია, რადგანაც
მასთან შეწყობილი ობიექტი შვილი პირდაპირია, იგი ბრუნვაცვალება-
დია სერიების მიხედვით: პირველი სერიის მწკრივებში იგი მიცემით ბრუნვა-
შია, მეორე და მესამე სერიის მწკრივებში — სახელობითში.

„ემალება“ ზმნა კი გარდაუვალია, რადგანაც ამ ზმნის ობიექტი ირიბია,
იგი უცვლელია სერიების მიხედვით და დგას მიცემით ბრუნვაში.

გაკეთდება დასკვნა: გარდამავალი ზმნა, რომელსაც პირდაპირი, ბრუნ-
ვაცვალებადი ობიექტი შეეწყობა; გარდაუვალია ზმნა, რომელსაც პირდაპირი
ობიექტი არ ახლავს.

ამ დებულების საფუძველზე მოსწავლეთათვის ადვილად მისაწვდომი გახ-
დება სამპირიანი ზმნების გარდამავლობა და ერთპირიანთა გარდაუვლობა:
სამპირიანი ზმნები ჩვეულებრივ გარდამავალია, ერთპირიანი კი — ყოველ-
თვის გარდაუვალი.

სამპირიან ზმნებზე ვამბობთ, „ჩვეულებრივ“ გარდამავალია, რადგანაც არის რამდენიმე ზმნა, რომლებიც სამ პირს შეიწყობენ, მაგრამ გარდაუვალ არიან. ასეთებია: უყვება, ჰპირდება, ეკითხება, ეხვეწება და ა. შ.

გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების წყვეტილის მწყკრივის ფორმებზე დაკვირვებით მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება, რომ გარდამავალ ზმნებს მესამე პირის მრავლობით რიცხვში სუბიექტის ნიშნად მოუღდის ეს, ხოლო გარდაუვალთ — ნენ. ჩვეულებრივ ეს დაბოლოება დამახასიათებელია გარდამავალი ზმნისათვის და მისი ერთ-ერთი გარეგნული ნიშანია. ვამბობთ „ჩვეულებრივ“; რადგანაც ეს ნიშანი ზოგჯერ გარდაუვალ ზმნასაც მოუღდის; მაგალითად: ცხოვრობს ის, იცხოვრეს მათ; შეხედავს ის მას, შეხედეს მათ მას და სხვ.

ცხადია, ეს ამჟამად არ შეიძლება გარდამავალი ზმნის სპეციფიკად იქნეს მიჩნეული, თუმცა თავისი წარმოშობით იგი გარდაუვალ ზმნაშიც გარდამავალი ზმნებიდან მოღდის¹.

გარდამავლობის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლე შეგნებულად უნდა ასხვავებდეს ერთმანეთისაგან გარდამავალსა და გარდაუვალ ზმნებს, შეეძლოს მათი შინაარსისა და ნიშნების მიხედვით განსხვავება; არჩევდეს გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნებს პირიანობის მიხედვით და სხვ.

ამ ცოდნა-ჩვევის შეგნებულად და მტკიცედ ათვისებისათვის აუცილებელია სხვადასხვა სახის ვარჯიშობა: ტექსტიდან ზმნების ამოკრება და მათი ანალიზი; გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების მოგონება მოსწავლეთა მიერ; გარდამავალი ზმნის გადაქცევა გარდაუვალად და, პირიქით; სათანადოდ შერჩეული ტექსტის მიცემა დავალებით: ზმნები გადაიყვანონ წყვეტილის მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ფორმაში და ამის მიხედვით გამართონ ტექსტი. ამ სავარჯიშოს ჩატარება შეიძლება ზეპირად და წერილობითაც. წერით სამუშაოდ მისი ჩატარებისას იგი შეიძლება გართულებულ იქნეს დავალებით: გარდამავალი ზმნის ეს დაბოლოებას გაუსვან ერთი ხაზი, ხოლო გარდაუვალისას — ორი ხაზი (ან განასხვავონ ეს ნიშნები სხვა რაიმე პირობითი ნიშნებით: სხვა ფერით, გამოყოფით და ა. შ.).

გ ვ ა რ ი

გვარი ქართული ენის გრამატიკული წყობის ერთ-ერთი ნიშანდობლივი თავისებურებაა. იგი განსხვავდება სხვა ენათა გვარის კატეგორიისაგან როგორც თავისი მნიშვნელობით, ისე გრამატიკული თავისებურებითაც.

სწავლების თვალსაზრისით გვარი ქართული ზმნის ერთი ურთულესი კატეგორიათაგანია. ამ სირთულეს ქმნის როგორც ის, რომ ამა თუ იმ გვარს არა აქვს საკუთარი, სპეციფიკური ნიშანი (გარდა ვნებითი გვარისა), ისე ისიც, რომ ერთი გვარი ძალიან წააგავს მეორეს მთელი რიგი ნიშნებით.

ძირითადი კრიტერიუმში ამ გვართა ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად,

¹ ეს ნიშანი ამ რიგის გარდაუვალ ზმნებში გარდამავალი ზმნებიდან მომდინარეობს ფორმათა სესხების საფუძველზე. დანაკლისის ფორმებს ეს ზმნები გარდამავალი ზმნებში იქნებენ. მაგალითად: ცხოვრობს გარდაუვალია, იცხოვრა — ასესხებია გარდამავალი (აცხოვრებს, იცხოვრეს) ზმნისაგან, იღონდ სესხების შემდეგ დაკარგული აქვს პირდაპირი ობიექტი. მაგრამ ეს ნიშანი შენარჩუნებული აქვს, ისე როგორც სუბიექტი მოთხრობითში.

განსაკუთრებით მოქმედებითისა და საშუალისა (ვნებითი ისედაც გამოირჩევა სხვა გვართან თავისი მაწარმოებლობით), გარდამავლობაა. „გარდამავალი ზმნა (აწმყო და ნამყო ძირითადის ნაკეთთა წყებაში), მოქმედებითი გვარისაა, გარდაუვალი ზმნა ან ვნებითი ან საშუალო გვარისაა“¹.

მოქმედებითი გვარის გამოყოფა ადვილებს ვნებითი და საშუალო გვარის ზმნების ამოცნობასაც. ვნებითი გვარის ზმნები ხასიათდებიან სპეციფიკური ნიშნებით, მაწარმოებლობით.

საშუალო გვარის ზმნა არაა გამოკვეთილი ქართულში. ფორმათა წარმოების მიხედვით საშუალო გვარის ზმნები შეტად კრელ სურათს გვაძლევენ.

გვარის სწავლების გზა დედუქციურია: საჭიროა ჯერ საერთო წარმოდგენის მიცემა გვარის შესახებ, მისი რაობის გარკვევა და შემდეგ კი ცალკეულ გვართა შესწავლა-დახასიათება გრამატიკული ნიშნების მიხედვით და დამახასიათებელ თავისებურებათა გამოვლენა.

გვარი მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო

გვარის რაობის გასაცნობად ამოსავალი მოქმედებითი გვარი უნდა იყოს. მოქმედებით გვარში უკეთაა წარმოდგენილი როგორც თვით მოქმედება, ისე ამ მოქმედების მიმართება ობიექტისადმი. ვნებითი და საშუალო გვარი მხოლოდ მოქმედებითთან შეპირისპირებით მიეცემა, როგორც მისი კონვერსიული ფორმა. გვარის რაობის გაცნობისას საილუსტრაციოდ პირველ ხანებში აღებული უნდა იქნეს ისეთი ზმნა, რომელსაც ყველა გვარის ფორმა აქვს.

უმჯობესია საილუსტრაციო ნიმუშები ფრაზებში მიეცეს. მაშინ უკეთ გამოჩნდება, რომელი პირი (სუბიექტური და ობიექტური) რა მიმართებაშია ზმნით გამოხატულ მოქმედებასთან.

ბავშვი ქვას აგორებს
ქვა გორდება
ქვა გორავს.

გაირკვევა ზმნაში წარმოდგენილი მოქმედი და სამოქმედო პირი და მათი დამოკიდებულება ზმნით გამოხატულ მოქმედებასთან.

ამ ზმნათა შედარება-შეპირისპირების საფუძველზე ნათელი გახდება, რომ პირველ შემთხვევაში (აგორებს) ზმნით გამოხატული მოქმედება გამომდინარეობს სუბიექტისაგან და ეხება პირდაპირ ობიექტს; მეორე შემთხვევაში (გორდება) მოქმედება სუბიექტისაგან კი არ გამომდინარეობს, არამედ თვით სუბიექტია განმცდელი მოქმედებისა, ე. ი. მოქმედება სუბიექტისადმი მიმართული; ხოლო მესამე შემთხვევაში (გორავს) სუბიექტი მოქმედი, მაგრამ მისი მოქმედება არავის არ ეხება და არც თვით სუბიექტს მიერ განიცდება იგი. ვაკეთდება დასკვნა: „ზმნის ფორმას, რომელიც გვიჩვენებს თუ როგორია ურთიერთობა სუბიექტურ პირსა და ზმნით აღნიშნულ მოქმედებას შორის, გვარი ჰქვია“².

¹ ა. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952, გვ. 277.

² ა. შანიძე, ი. იმნაიშვილი, ლ. კვაპაძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. I, 1966, გვ. 119.

ამ და სხვა ამგვარი მაგალითების გაანალიზებით გაირკვევა:

1. თუ ზმნის ფორმა გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი მოქმედია, აქტიურია და მისი მოქმედება უშუალოდ ეხება პირდაპირ ობიექტს, მოქმედება სუბიექტისა მიემართება პირდაპირ ობიექტს, ზმნა მოქმედებითი გვარისაა (ხატავს, წერს, მოკლა, დაუქირა, გაუკეთა და სხვ.).

2. თუ ზმნის ფორმა გამოხატავს, რომ სუბიექტი არაა მოქმედი, ზმნით გამოხატული მოქმედება სუბიექტისადმი მიმართული, სუბიექტი თვით განიცდის მოქმედებას, ვნებას, ზმნა ვნებითი გვარისაა (ინგრევა, კვდება და სხვ.).

3. თუ ზმნის ფორმა გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი მოქმედია, აქტიურია, მაგრამ მისი მოქმედება არავისადმი არაა მიმართული, იგი თვით სუბიექტთანვე რჩება, ზმნა საშუალო გვარისაა (ცურავს, ტირის და ა. შ.).

გაირკვევა სახელწოდებებიც: მოქმედებითი, ვნებითი, საშუალო.

მოქმედებითი ეწოდება მას იმიტომ, რომ ამ გვარის ზმნებში სუბიექტი მოქმედია, აქტიურია, მისი მოქმედება უშუალოდ ეხება პირდაპირ ობიექტს (მოსწავლე ამზადებს გაკვეთილს, მებაღე ამყნობს მსხალს და სხვ.).

ტერმინი ვნებითი მიგვითითებს, რომ სუბიექტი თვითონ არის მოქმედების საგანი, თვითვე განიცდის მოქმედებას, ვნებას (სახლი ინგრევა, ადამიანი კვდება, ხე ზნება და სხვ.). ასეთ ზმნებში სუბიექტი უმოქმედოა, პასიურია; ამიტომ ასეთ ზმნებს პასიურს ეწოდებენ.

აქვე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეხადოს, რომ ტერმინი ვნებითი ყოველთვის ზუსტად ვერ გადმოგვცემს ზმნით გამოხატული მოქმედების არსს. მაგალითად: ბავშვი იზრდება. მოქმედებას თვით ბავშვი განიცდის, მაგრამ ეს მოქმედება ვნება არაა. ან „ღეღა შეიღს ეალერსება“, „კაცი კაცს ესალმება“, იღიმება, ტყება და სხვ. ვნებას არ აღნიშნავს. ამდენად, ეს ტერმინი პირობითია.

ტერმინი საშუალო გვიჩვენებს, რომ ამ გვარის ზმნები არც მოქმედებითია და არც ვნებითი: მას საშუალო ადგილი უქირავს ამ ორ გვარს (მოქმედებითსა და ვნებითს) შორის. აქედანაა მისი სახელწოდებაც საშუალო.

გვარი გარდაამავლობისა და პირიანობის მიხედვით

გვარის რაობის შესწავლასვე უკავშირდება ზმნების გარდაამავლობისა და პირიანობის მიხედვით დაჯგუფება. ეს აუცილებელია, როგორც ცალკეულ გვართა გრამატიკული ნიშნების მიხედვით შესწავლისათვის, ისე ერთი გვარის მეორეში გადაყვანის, ე. ი. კონვერსიის მოვლენაში მოსწავლეთა გასარკვევად.

საილუსტრაციოდ უნდა შევარჩიოთ ისეთი ზმნები, რომელთაც სამივე გვარის ფორმა ახასიათებთ, აგრეთვე ისეთებიც, რომელნიც მხოლოდ ორი გვარის ფორმას იჩენენ. ამოსავალი ამ შემთხვევაშიც ორ- და სამპირიანი მოქმედებითი გვარის ზმნები იქნება და მისი შედარება-შეპირისპირება მისსავე კონვერსიულ ფორმებთან.

მაგალითად:	აღუღებს	ღუღდება	ღუღს
	უღუღებს	უღუღდება	უღუღს
ან	ხატავს	იხატება	
	უხატავს	უხატება	

შესწავლილის საფუძველზე პირველ რიგში გაირკვევა ამ ზმნათა გვარი, ხოლო შემდეგ დახასიათდება ცალკეული გვარის ზმნები პირიანობისა და გარდამავლობის მიხედვით და მიეცემა წესი: მოქმედებითი გვარისაა ორ- და სამპირიანი გარდამავალი ზმნები, ვნებითი და საშუალისა — ერთ- ან ორპირიანი გარდაუქვლი.

ამავე და სხვა მაგალითების საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ სამი გვარის ერთი ძირისაგან მიღება შესაძლებელია, მაგრამ შედარებით იშვიათად (აწუნებს, წუხდება, წუხს); უმეტეს შემთხვევაში ზმნის ერთი ძირისაგან ორი გვარი იწარმოება, მოქმედებითი და ვნებითი ან მოქმედებითი და საშუალი: მაგალითად:

წერს — იწერება

უწერს — ეწერება

მალავს — იმალება

უმალავს — ემალება

საშუალი გვარის

ფორმებს ვერ აწარმოებს

ან პირიქით: აცხოვრებს — ცხოვრობს

აქეკვებს — ეკეკვებს

აჩივლებს — ჩივის და სხვ.

აკლია ვნებითის

ფორმები

კოლნის გასამტკიცებლად და მოსწავლეთა ამა თუ იმ გვარის ზმნათა გარდამავლობასა და პირიანობაში გასარკვევად აუცილებელია ვარჯიშობა: ლიტერატურული და სხვა ტექსტის მოშველიება და მოსწავლეთა საფუძველიანი გარკვევა როგორც ამა თუ იმ გვარის პირიანობასა და გარდამავლობაში. ისე ზმნის ერთი ფუძისაგან სხვადასხვა გვარის წარმოებაში (პრაქტიკულად).

კონვერსია — მოქმედებითი გვარის გადაქცევა ვნებითად

ან საშუალად და პირიქით

კონვერსია ნიშნავს მობრუნებას, მოქცევას. ესაა ერთი გვარის მეორედ (მოქმედებითისა — ვნებითად ან საშუალად, ანდა პირიქით, ვნებითის ან საშუალის — მოქმედებითად) გადაქცევა.

ქართულში კონვერსიის მიხედვით კარგად უპირისპირდება ერთმანეთს მოქმედებითი და ვნებითი.

მოქმედებითის ვნებითად გადაქცევისას სუბიექტური პირი იკარგება და პირდაპირი ობიექტი სუბიექტად წარმოგვიდგება. ირიბი ობიექტი კი ირიბადვე რჩება. ამის გამო ვნებითი გვარი ერთი პირით ნაკლებია სათანადო მოქმედებითზე; ვნებითის მოქმედებითად გადაქცევისას ვნებითის სუბიექტური პირი მოქმედებითში პირდაპირ ობიექტად იქცევა, ხოლო სუბიექტად მოქმედებითში ახალი პირი გაჩნდება (კაბა იყვრება — მკერავი კაბას კერავს), რის გამოც მოქმედებითი ერთი პირით მეტია სათანადო ვნებითზე.

ასეთივე ურთიერთობაა მოქმედებითსა და საშუალს შორისაც. საშუალი გვარის ზმნაც ერთი პირით ნაკლებია სათანადო მოქმედებითზე: ადუღებს დიასახლისი წყალს — წყალი დუღს. პირიქით, თუ საშუალო გვარის ზმნას მოქმედებითად გადავაქცევთ, იგი ერთ პირს მოიმატებს: მცენარე ხარობს — მებაღე მცენარეს ახარებს.

თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი მიმართება მოქმედებითსა და საშუალებებს შორის უფრო იშვიათია, ვიდრე მოქმედებითსა და ვნებითს შორის.

კონვერსიის მოვლენაში მოსწავლეთა გარკვევას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს: ის გასაგებს ხდის მოსწავლეთათვის ზმნის ერთი გვარის მეორით შეცვლის შესაძლებლობას საჭიროების შემთხვევაში, ხეწის მათ სტილს, ამდიდრებს მეტყველებას, აცნობს ქართული ენის თავისებურებას, ქართული ზმნის გვართა შორის მიმართებას და ავითარებს მოსწავლეთა აზროვნებას. ამავე დროს მას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს თვით გვარების ერთიმეორისაგან გარჩევაში. ამ მოვლენაში მოსწავლეთა გასარკვევად აუცილებელია ზხვადასხვა სახის ვარჯიშობა; მაგალითად:

1. ორ- და სამპირიანი მოქმედებითი გვარის ზმნების (წერს, უწერს, ხატავს, უხატავს, უშენებს, აცხოვრებს, აკეთებს, ამუშავებს, ამზადებს და სხვ.) გადაქცევა ვნებითად და საშუალოდ და გარკვევა — პირიანობისა და მოქმედების მიმართებისა.

2. ვნებითი გვარის ერთ- და ორპირიანი ზმნების (იწერება — ეწერება), შენდება — უშენდება, ქრება — უქრება, იმალება — ემალება, ეკედლება და ა. შ.) გადაქცევა მოქმედებითად და გარკვევა, რომელი პირი რად წარმოვედგება სათანადო მოქმედებითში.

3. ერთ- და ორპირიანი საშუალო გვარის ზმნებს (წუხს, ელავს, ქუხს, უდღღს, უტირის და სხვ.) გადაქცევა მოქმედებითად და გარკვევა პირთა შორის მიმართებისა მოქმედებითსა და საშუალოში (ურთიერთთან შეპირისპირებით).

4. სხვადასხვა ზმნის მიცემა და გარკვევა მათი გვარისა; ყოველი ზმნისათვის საპირისპირო გვარის ფორმების დაძებნა (დღღს — დღღდება — აღუღღებს, ტირის — ატირებს; ცოცხლობს — აცოცხლებს და სხვ.).

კონვერსიის მოვლენის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ გვართან მაშინ გვაქვს საქმე, თუ ზმნას ორი საპირისპირო გვარის ფორმა მონაცემოვება (კრეფს — იკრიფება; ცურავს — აკურავს). თუ ზმნას ასეთი საპირისპირო ფორმები არ მოეპოვება, იგი უგვაროა; ასეთი უგვარო ზმნებია ქართულში: არის, იცის, აქვს და სხვ., რომელთა ფუძისაგან არ შეიძლება არც ერთი სხვა გვარის ფორმის წარმოება.

კონვერსიის სწავლებისას ეფექტური საშუალებაა გამოყენება ტაბულისა, რომელზედაც ის პირები, რომლებიც ერთი გვარის მეორეში გადაყვანისას ფუნქციას იცვლიან, სხვა ფერით იქნება აღნიშნული; მაგალითად:

მოწაფე წერილს წერს
დედა შეილს კაბას უკერავს

წერილი იწერება
შეილს კაბა ეკერება.

ტაბულაზე მოქმედებითი გვარის პირდაპირი ობიექტი (წერილი, კაბა) და ვნებითის სუბიექტი (იგივე წერილი, კაბა) ერთნაირი ფერით გამოიყოფა, ეს ადვილად მისაწვდომს გახდის მოსწავლეთათვის, ამა თუ იმ გვარის ზმნის სხვა გვარის ზმნად მობრუნებისას რომელი პირი რად იცვლება.

კონვერსიის მოვლენის შესწავლასთან დაკავშირებით საჭიროა, მოსწავლეთს გავაცნოთ, რომ ქართული ენა უმთავრესად აქტიური ფორმების ენაა. ამიტომაც უმჯობესია მეტყველებისას (იქნება ის ზეპირი თუ წერილი) აქტიური (მოქმედებითი გვარის) ფორმები გამოვიყენოთ.

კონვერსიის მოვლენასთან დაკავშირებით საჭიროა, მოსწავლეებს წარმოდგენა მიეცეთ სტატიკურ ვნებითებზეც. სტატიკური ვნებითების გაცნობა აუცილებელია უღლების ჩგუფების უკეთ გასათვალისწინებლად, რამდენადაც უღლების მეოთხე ჩგუფში სტატიკური ვნებითები და ზოგიერთი საშუალო გვარის ზმნაა გაერთიანებული. შესწავლის თვალსაზრისით კი სტატიკური ვნებითები რაიმე სირთულეს შემცველი არაა. მისი ამოცნობის ძირითადი საშუალება შინაარსობრივი ანალიზია. დინამიკური და სტატიკური ვნებითები ერთმანეთს შეუპირისპირდება: მაგალითად: „სურათი კედელზე იკიდება“ და „სურათი კედელზე ჰკიდია“: „იკიდება“ და „ჰკიდია“ ზმნათა შინაარსობრივი დაპირისპირებითა და გაანალიზებით გაირკვევა, რომ პირველში (იკიდება) მოქმედების პროცესია გამოხატული, ხოლო მეორეში—შედგვი (სურათი ახლა კი არ იკიდება, არამედ ოდესღაც დაუკიდიათ. ზმნა „ჰკიდია“ მხოლოდ შედეგზე მიგვითითებს). რამდენიმე ზმნის ასეთი დაპირისპირება-გაანალიზების შემდეგ გაეცნობა ტერმინები (დინამიკური, სტატიკური) და განიშარტება მათი მნიშვნელობა.

ცალკეულ გვართა ფორმების მიხედვით შესწავლას ძირითადად ვნებითი გვარი ემორჩილება: მხოლოდ მას გააჩნია სპეციფიკური ნიშნები. მიუხედავად ამისა, ყოველი გვარი ცალკე უნდა გამოიყოს და დახასიათდეს.

მოქმედებითი გვარი უკვე დახასიათებულია როგორც გარდამავლობის, ისე პირიანობის მიხედვით. აქ საჭირო იქნება, მხოლოდ ერთხელ კიდევ მოვადგონოთ მოსწავლეებს სათანადო ნიმუშების გაანალიზებით, რომ მოქმედებითი გვარის ზმნა ყოველთვის გარდამავალია, პირიანობის მიხედვით კი — ორ-ან სამპირიანი (კალატოზი სახლს აშენებს, კალატოზი პეტრეს სახლს უშენებს).

ვნებითი გვარის წარმოება

ვნებითი გვარის გაცნობად ამოსავალი მოქმედებითი უნდა იქნეს — მოქმედებითი გვარის ფორმებთან შედარება-შეპირისპირება მისი კონვერსიული ფორმებისა.

ხატავს — იხატება; უხატავს — ეხატება

ამ ზმნათა პირიანობისა და გარდამავლობის მიხედვით დახასიათების შემდეგ გაირკვევა, რომ ხატავს, უხატავს მოქმედებითი გვარისაა, ხოლო იხატება, ეხატება არის ვნებითი გვარისა: იხატება ერთპირიანია, ეხატება — ორპირიანი. თვით ამ ზმნათა იხატება — ეხატება შედარება-შეპირისპირებით გაირკვევა, რომ ამ ზმნებს ერთმანეთისაგან განასხევეებს ი და ე თავსართები, რომლებიც არ ახასიათებს ამავე ზმნების მოქმედებითის ფორმებს. გაკეთდება დასკვნა, რომ ი და ე ვნებითი გვარის მაწარმოებლებია.

ასევე გაეცნობა ვნებითების ბოლოსართიანი წარმოებაც. დონიანი ვნებითის გაცნობისას მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ:

1. დონიანი ვნებითები ძირითადად ნასახელარია (კაცი — კაცდება, შავი — შავდება, ერთი — ერთდება და ა. შ.).

2. ვნებითს მაწარმოებელი დ უშუალოდ სახელის ფუძეს დაერთვის (თეთრ-ღ-ება, ქალ-ღ-ება).

3. იზრდება, იხდება და სხვა ამგვარ ზმნებში დ ვნებითს მაწარმოებელი კი არაა, არამედ — ფუძისეული.

უნიშნო ვნებითების გაცნობამდის მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდოდეს, რომ ვნებითი გვარის ზმნებს ძირითადად ები დაბოლოება მოუღლით. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს აწმყოს პირველი და მეორე პირის ფორმებში.

ვ-ი-ხატ-ები	ვ-ე-წერ-ები	ვ-წითლ-ღ-ები
ი-ხატ-ები	ე-წერ-ები	წითლ-ღ-ები
ი-ხატ-ება	ე-წერ-ება	წითლ-ღ-ება

მესამე პირშიც იგივე ები ბოლოსართი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ა სუბიექტური პირის ნიშნის დართვის გამო ი ამოვარდა. სხვა ანალოგიური მაგალითების გაანალიზებით ეს დებულება განზოგადდება. ვნებითი გვარის ზმნების აწმყოში ძირითადად ები ბოლოსართი მოუღლის.

„ძირითადად“ იმიტომ ვამბობთ, რომ არის რიგი ზმნები. რომელნიც ები ბოლოსართის გარეშეც გვხვდება: მაგალითად: ინგრევა, გამოიკვლევა, იყოფა, იქცევა და სხვ. ასეთი ნიმუშები შედარებით შცირება.

როდესაც მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ ები დაბოლოება დამახასიათებელია ვნებითი გვარის ზმნათა დიდი უმეტესობისათვის, გავაცნობთ უნიშნო ვნებითებს ნიშნიანებთან შეპირისპირებით; მაგალითად:

ვ-ი-ხატ-ები	ვ-ე-წერ-ები	ვ-კაც-ღ-ები	ვ-ქრ-ები
ი-ხატ-ები	ე-წერ-ები	კაც-ღ-ები	ქრ-ები
ი-ხატ-ება	ე-წერ-ება	კაც-ღ-ება	ქრ-ება

ნაცნობიდან უცნობისკენ გადასვლის წესის დაცვით პირველ რიგში გარკვევა: ნიშნიანი ვნებითები და მათი მაწარმოებლები: ი, ე, დ, რომლებიც სპეციალური ნიშნებია ამ რიგის ზმნებისათვის და ყურადღება გამახვილდება დაბოლოებაზედაც (ებში), რომელიც საერთოა ვნებითი გვარის თითქმის ყველა ფორმისათვის.

შემდეგ გაიკვლევა მეოთხე რიგის ზმნა — უნიშნო ვნებითი: შინაარსისა (სუბიექტი თვით განიცდის მოქმედებას) და ები დაბოლოების მიხედვით ეს ზმნაც ვნებითია. პირველი რიგის ზმნებთან შედარება-შეპირისპირებით გაიკვლევა, რომ ზმნას ექრება, გარდა დაბოლოებისა ები, სხვა რაიმე ნიშანი ვნებითისა არ გააჩნია, იგი უნიშნო ვნებითია. მის ვნებითობაზე მიუთითებს მხოლოდ ები დაბოლოება. გაკეთდება დასკვნა, რომ ვნებითი წარმოების მიხედვით სამგვარია: ი/ე-ნიანი, დონიანი და უნიშნო. ინიანი ვნებითები ყოველთვის ერთპირიანია, ენიანი — ორპირიანი (გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ რამდენიმე ზმნა, რომელთაც მეორე პირის გაგება ამჟამად დაკარგული აქვთ: ემზადება, ემზავრება, ეხეტება და სხვ.). დონიანი და უნიშნო ვნებითები — ერთპირიანიცა და ორპირიანიც (კაცდება—უკაცდება, დუღდება — უდუღდება, ქრება — უქრება, ტყება — უტყება და სხვ.).

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, რომ ინიანი ვნებითები ერთპირიანია. იშვიათი როდია, რომ ვნებითად ასახელებენ ყოველგვარ

ზმნას, რომელთაც თავში ი მოუღოთ ან, პირიქით, ინიანი ვნებითა სათავისო ქცევად მიიჩნიათ. ინიანი ვნებითისა და სათავისო ქცევის ფორმების ურთიერთსაგან გასარჩევად პირიანობა უნდა მოვიშველიოთ.

ვნებითი გვარის ზმნების ნიშნების შესწავლასთან დაკავშირებით მართლწერის საკითხებსაც უნდა მიექცეს ყურადღება:

1. თუ სახელის ფუძე ღ-ზე ბოლოვდება და ვნებითი ღონით იწარმოება, ორი ღ (ღღ) უნდა დაიწეროს: დიდდება, დედდება (მაწონი შედედდება), განზოგადდება, მზადდება, ბინდება და სხვ.
2. ენიან ვნებითებზე შე ზმნისწინის დართვისას ორი ე იწერება: შე-ეკედლება, შეენიზნა, შეეკამათა, შეევედრა და სხვ.
3. ინიან ვნებითებზე მი ზმნისწინის დართვისას ორი ი იწერება: მიილება (მხედველობაში არ მიილება), მიიჩნევა და სხვ.

საშუალი გვარი

უფრო რთულია საშუალი გვარის გაცნობა. ამ სირთულეს ქმნის როგორც მისი მსგავსება მოქმედებითთან და ვნებითთან, ისე გარკვეული ნიშნის უქონლობა და, რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ის თავისებურებანი, რაც ამ გვარის ზმნებს აქვს. ეს თავისებურებანი კი არაერთია.

ცხადია, საშუალი გვარის ზმნათა ყველა თავისებურების გაცნობა მეექვსე კლასში; ისიც ამ საფეხურზე, შეუძლებელია. საკმარისია, თუ ამ გვარის ზმნათა ძირითად დამახასიათებელ ნიშნებს (თავისებურებებს) მიექცევა ყურადღება.

საშუალი გვარის ძირითად ნიშნებად მიჩნეულ უნდა იქნეს: გარდაუვალობა, თემის ნიშნის მონაცვლეობა აწმყოდან მყოფადში გადაყვანისას, მეშველი ზმნებით წარმოება აწმყოს პირველ და მეორე პირში და მათი უმეტესობის სახელთაგან წარმოქმნა ობ თემის ნიშნით.

გარდაუვალობა საშუალი გვარის ზმნებისა მოსწავლეთათვის უკვე ნაცნობია. ამიტომაც ის შეიძლება მხოლოდ განმეორებულ იქნეს სათანადო მაგალითების ანალიზის საფუძველზე.

პირველი საკითხი საშუალი გვარის გრამატიკულ თავისებურებათა შესწავლისას — ეს მათი თემის ნიშანმონაცვლეობაა.

საშუალი გვარის ზმნათა თემის ნიშნის მონაცვლეობის გასაცნობად ამ გვარის ზმნები უნდა მიექცეს შეპირისპირებით მოქმედებითისა და ვნებითი გვარის ზმნებთან. სამივე გვარის ზმნათა აწმყოდან მომავალში გადაყვანითა და თემის ნიშნებზე ყურადღების გამახვილებით გაირკვევა, რომ მაშინ, როდესაც მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ზმნებს დაბოლოება უცვლელად გადაჰყვება აწმყოდან მომავალში (აკეთ-ებ-ს—გააკეთ-ებ-ს, შლ-ის—წაშლ-ის; აბ-ამ-ს—დააბ-ამ-ს; აბ-ობ-ს—გააბ-ობ-ს; ვიხატ-ები—დავიხატ-ები; ეწერ-ები—ჩაეწერ-ები; ვკაცდ-ები—დავკაცდ-ები; ვტკბ-ები—დავტკბ-ები და სხვ.), საშუალი გვარის ზმნები აწმყოდან მომავალში გადაყვანისას თემის ნიშნებს შეიცვლიან (ცხოვრ-ობ-ს—იცივრ-ებ-ს; ცურ-ავ-ს—იყურ-ებ-ს; ტირ-ის—იტირ-ებ-ს და სხვ.). ამ დაკვირვებისა და დაპირისპირების საფუძველზე მიეცემა დასკვნა, რომ საშუალი გვარის ზმნები ძირითადად თემის ნიშანმონაცვლე ზმნებია.

თემის ნიშნის მონაცვლეობა ერთ-ერთი დამახასიათებელი თავისებურებაა საშუალო გვარის ზმნებისა, ამიტომ ის მტკიცედ და შეგნებულად უნდა ავითვისებინოთ მოსწავლეებს; ეს კი შესაძლებელი იქნება პრაქტიკული ვარჯიშებით, ზმნათა ანალიზით, მათი ერთი გვარიდან მეორეში გადაყვანით.

თემის ნიშანმონაცვლეობასთან ერთად აწყმოდან მომავალში ამ ზმნათა (საშუალო გვარის) გადაყვანისას მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ მათ ფუძის წინ უჩნდებათ ი და უ ნიშნები. ი ერთპირიანებს, უ კი — ორპირიანებს (ცივის — იკივლებს, ჩივის — იჩივლებს, სდარაჯობს — უდარაჯებს, სწამლობს — უწამლებს).

დაბოლოების (თემის ნიშანთა) მონაცვლეობასთან დაკავშირებით უნდა გავაცნოთ, რომ არის ზოგიერთი ზმნა, რომელთაც თემის ნიშანი არ ეცვლება. მაგარა ფუძის წინ ი-ს გაიჩენენ აწყმოდან მომავალში გადაყვანისას. ასეთი ზმნები შედარებით მცირერიცხოვანია: ტრიალ-ებ-ს — ი-ტრიალ-ებ-ს, ღრი-ალ-ებ-ს — ი-ღრიალ-ებ-ს, სრიალ-ებ-ს — ი-სრიალ-ებ-ს და ა. შ.

თემის ნიშნის მონაცვლეობასვე უნდა დაუეკავშირდეს უთემისნიშნო ზმნებში თემის ნიშნის გაჩენა მომავლის ფორმებში. მიეცემა ეს ამ ზმნათა (წუნს, დგას, წევს, უყვარს, სძულს და ა. შ.) აწყმოდან მომავალში გადაყვანით (იწუნებებს, დადგება, დაწეება, შეუყვარდება, შესძულდება და ა. შ.) და სათანადო დაცვენის გაკეთებით.

აქვე წარმოდგენა უნდა მიეცეთ იმაზედაც, რომ ამ ჯგუფის ზმნებს აწყმოს პირველი და მეორე პირის ფორმებში უმეტესად მეშველი ზმნა დაერთვის; მაგალითად: ვ-წე-ვარ, წევ-ხარ,

ვ-ძულ-ვარ, ს-ძულ-ხარ
ვ-უყვარ-ვარ, უყვარ-ხარ¹ და ა. შ.

აქვე გავაცნობთ, რომ საშუალო გვარის ზმნები უმეტესად ნასახელარია, სახელისაგან მათ აწარმოებს ობ დაბოლოება (თემის ნიშანი): კაცი — კაცობს, თამაში — თამაშობს, დარაჯი — დარაჯობს, ცხარე — ცხარობს და სხვ. ამ შემთხვევაშიც ძირითადი ხერხი სახელისა და ზმნის შედარება-შეპირისპირება და საერთო და განსხვავებულ ნაწილთა გამოყოფაა.

აი, ის ძირითადი ნიშნები, რომელნიც საშუალო გვარის შესწავლისას უნდა გავაცნოთ მოსწავლეებს.

საშუალო გვარის შესწავლასთან დაკავშირებით ცოდნის გასამტკიცებლად აუცილებელია ვარჯიშობა. ის შეიძლება ასეთი სახისა იყოს:

1. საშუალო გვარის ზმნების გადაყვანა მყოფადში და აწყმოსა და მყოფადის ფორმათა შეპირისპირებით გარკვევა ზმნაში მომხდარი ცვლილებისა.

• 2. ტექსტიდან საშუალო გვარის ზმნების გამოყოფა და მათი დაჯგუფება გარკვეული ნიშნების მიხედვით (თემის ნიშანმონაცვლე, უთემისნიშნო, ნასახელარი და ა. შ.).

3. სახელებისაგან (მუშა, ქალი, ცხარე, ჩქარი, მეფე, ბოლი და სხვ.) ენებითი და საშუალო გვარის წარმოება და მათი თავისებურებების გარკვევა.

4. შერჩეული ტექსტიდან ზმნების გამოყოფა და მათი კლასიფიკაცია გვარების მიხედვით (მოქმედებითი, ვნებითი, საშუალო).

¹ ამ საკითხს უფრო საფუძვლიანად გავაცნობთ უღლების სწავლებასთან დაკავშირებით.

ცხადია, გვარის შესწავლა აქ არ მთავრდება. გვარზე ყოველი შემდგომი კატეგორიის სწავლებისას უნდა გამახვილდეს ყურადღება; განსაკუთრებით სრულიად და ამომწურავად უნდა იქნეს დახასიათებული გვარები უღლების სწავლებასთან დაკავშირებით. აქ საფუძვლიანად უნდა გაირკვეს ყოველი გვარის თავისებურება.

გვარის შესწავლის უკანასკნელი საფეხური შემაჯამებელი მუშაობაა. ეს მუშაობა სხვადასხვაგვარად შეიძლება ჩატარდეს:

1. საუბრის წესით — მასწავლებლის მიერ გვარის ძირითადი საკითხების შესახებ დასმულ კითხვებზე პასუხის გაცემა.

2. მოსწავლეთა მიერ ცალკეული გვარის შესახებ თხრობა და სათანადო ნიმუშების მოყვანა-ანალიზი.

3. ტექსტიდან, რომელშიც მოცემული იქნება სამივე გვარის ძირითადი თავისებურებების ამსახველი ნიმუშები, ზმნების გამოყოფა და მათი დახასიათება შინაარსისა და გრამატიკული ნიშნების მიხედვით.

4. განმარტებული მუშაობის ჩატარებისას შეიძლება გამოყენებულ იქნეს სქემა-ტაბულაც, რომელზედაც წარმოდგენილი იქნება გვართა ძირითადი თავისებურებანი.

მორფოლოგიის გაკვეთილი

(VI კლასი)

გაკვეთილის მასალა: გამოსაკითხავი — გარდამელობა
გადასაცემი — გვარის რაობა.

გაკვეთილის მიზანი: 1) შემოწმება, რამდენად მტკიცედ და შეგნებულა აქვთ შეთვისებული გარდამელობა და ნიადაგის მოშადება გვარის გასაცნობად.

2. გვარის, როგორც სუბიექტსა და მოქმედებას შორის ურთიერთობის ამსახველი კატეგორიის გაცნობა.

გაკვეთილის მსვლელობა

საშინაო დავალების ინდივიდუალური და ფრაგმენტული შემოწმებისა და გამოსაკითხავი მასალის შეჯამების შემდეგ მასწავლებელი ამზადებს ნიადაგს ახალ მასალაზე გადასასვლელად და განსაკუთრებით ამხვილებს ყურადღებას სუბიექტისა და ობიექტის ურთიერთობაზე მოქმედების მიმართების მიხედვით.

მასწ. ერთხელ კიდევ განესაზღვროთ როგორ ზმნას ეწოდება გარდამავალი?

მოსწ. გარდამავალია ზმნა, რომელსაც ეწეობა პირდაპირი ობიექტი.

მასწ. როგორი ობიექტია პირდაპირი?

მოსწ. ობიექტი, რომელსაც უშუალოდ ეხება მოქმედება, რომელზედაც ხდება მოქმედება, პირდაპირია. სერიების მიხედვით პირდაპირი ობიექტი ბრუნვაცვალდება.

მასწ. მაშ, გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის მოქმედება რას ეხება?

მოსწ. გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის მოქმედება ეხება პირდაპირ ობიექტს.

მასწ. რამდენპირიანი შეიძლება იყოს გარდამავალი ზმნა?

მოსწ. გარდამავალი ზმნა შეიძლება იყოს ორ-და სამპირიანი.

მასწ. როგორი ზმნაა გარდაუვალი?

მოსწ. გარდაუვალია ზმნა, რომელშიაც სუბიექტის მოქმედება არაუშუალოდ, ირიბად ეხება ობიექტს. ზმნა, რომელსაც ახლავს მხოლოდ ირიბი ობიექტი ან სულ არ ახლავს ობიექტი.

მასწ. პირიანობის მიხედვით რა აღენიარებინა შეიძლება იყოს გარდაუვალი ზნა?

მოსწ. გარდაუვალი ზნა შეიძლება იყოს ერთ-ან ორიპირიანა.

მასწ. დავასახელოთ გარდამავალი ზნის მაგალითი (მოსწავლე ასახელებს და არკვევს მოქმედს (სუბიექტს) და სამოქმედოს (პირდაპირ ობიექტს).

— დავასახელოთ გარდაუვალი ზნის მაგალითი! (მოსწავლე ასახელებს და არკვევს, ახლავს ოუ არა ობიექტი, როგორი ობიექტია და როგორ ეხება მას მოქმედება).

— გარდამავლობას მქონდროდ უკავშირდება ზნის გვარი. დღეს ჩვენ შევისწავლით გვარის რაობას.

წერს თემასა და სიილუსტრაციო მაგალითებს დაფაზე:

მენავე ნავს აცურებს

ნავი ცურდება

ნავი ცურავს.

მასწ. წაიკითხოთ პირველი წინადადება და გაეარკვიოთ ზნა პირიანობის მიხედვით.

მოსწ. აქ ზნა არის აცურებს. იგი ორიპირიანია, შეიწყობს ორ სახელს — მენავეს და ნავს. მენავე სუბიექტია (მოქმედია). ნავი — პირდაპირი ობიექტია (სამოქმედოა).

მასწ. დავაკვირდეთ რა ურთიერთობაშია სუბიექტი და ზნით გამოსატული მოქმედება.

მოსწ. აცურებს ზნით გამოსატული მოქმედება ხდება პირდაპირ ობიექტზე — ნავზე.

მასწ. მამასადამე, ამ წინადადებაში ზნით გაღმოცემული მოქმედება მიემართება პირდაპირ ობიექტს, ხდება მასზე.

— წაიკითხოთ მეორე მაგალითი და გაეარკვიოთ მოქმედი და ზნით გამოსატული მოქმედების ურთიერთობა!

მოსწ. წინადადებაში — ნავი ცურდება — არ ჩანს მოქმედი. ზნის ფორმით იგი არ ივარაუდება. ზნით გამოსატული მოქმედება მიემართება ნავს, მოქმედებას თვით ნავი განიცდის (ნავი ცურდება).

მასწ. რა პირია ნავი ამ წინადადებაში?

მოსწ. ამ წინადადებაში ნავი სუბიექტია.

მასწ. მამასადამე, ამ წინადადების მიხედვით მოქმედება რას მიემართება? რაზე ხდება? მოსწ. წინადადების — ნავი ცურდება — მიხედვით მოქმედება სუბიექტს მიემართება, ე. ი. მოქმედებას თვით სუბიექტი განიცდის.

მასწ. შევადაროთ მოქმედების მიმართების მიხედვით პირველი და მეორე წინადადება: და დავადგინოთ მათ შორის სხვაობა.

მოსწ. პირველ წინადადებაში — მენავე ნავს აცურებს — სუბიექტი მოქმედია, მისი მოქმედება მიემართება პირდაპირ ობიექტს, მეორე წინადადებაში — ნავი ცურდება — სუბიექტი არაა მოქმედი, პირიქით, სუბიექტი თვით განიცდის მოქმედებას, მოქმედება სუბიექტს მიემართება.

მასწ. ამგვარად, ზნით გაღმოცემული მოქმედება შეიძლება მიემართებოდეს სუბიექტს ან ობიექტს.

— წაიკითხოთ მესამე წინადადება და გაეარკვიოთ ზნის პირიანობა და სუბიექტური (მოქმედი) პირი.

მოსწ. ზნა ცურავს ერთპირიანია, სუბიექტია (მოქმედია) ნავი (ნავი ცურავს).

მასწ. გაარკვიეთ, ამ ზნით სუბიექტისა და მოქმედების ურთიერთობა!

მოსწ. ცურავს ზნით გაღმოცემული მოქმედება არავის არ მიემართება.

მასწ. შევადაროთ მეორე და მესამე წინადადებაები ერთმანეთს მოქმედისა და მოქმედების მიმართების მიხედვით.

მოსწ. მეორე წინადადებაში (ნავი ცურდება) სუბიექტი არაა აქტიური (მოქმედი), იგი თვით განიცდის მოქმედებას, მოქმედება სუბიექტს მიემართება. მესამე წინადადებაში სუბიექტი (ნავი) მოქმედია, მაგრამ მისი მოქმედება არავის არ მიემართება.

მასწ. მამასადამე, დავიმახსოვროთ, რომ ზნის სხვადასხვა ფორმას შეუძლია გვიჩვენოს სხვადასხვა ვითარება. ზნის ზოგიერთი ფორმა გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი მოქმედია და მისი მოქმედება უშუალოდ ეხება პირდაპირ ობიექტს, მიემართება პირდაპირ ობიექტს (ცურავს, ჰრის, აწაღებს და სხვ.); ზნის ზოგი ფორმა გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი არაა

მოქმედი, იგი თვით განიცდის მოქმედებას, მოქმედება სუბიექტს მიემართება (იყვრება, იჭრება, მზადდება და სხვ.), ხოლო ზმნის ზოგი ფორმა გვიჩვენებს რომ სუბიექტი მოქმედია, მაგრამ მისი მოქმედება არაღის არ მიემართება, იგი თვითონ სუბიექტშივე რჩება (წუხს, ტირის, იცინის და ა. შ.).

ზმნის ფორმას, რომელიც გვიჩვენებს თუ როგორია ურთიერთობა სუბიექტსა და ზმნით აღნიშნულ მოქმედებას შორის, გვარი ჰქვია“ (გვარის განსაზღვრას იმეორებს 2—3 მოსწავლე).

— იმისდა მიხედვით თუ რას მიემართება მოქმედება — სუბიექტს, ობიექტს თუ არაღის, გვარი სხვადასხვანაირია. გვარაკვიით, რა და რა გვარი მოეპოვება ქართულ ზმნას. დაწეროთ ასეთი მაგალითი: „პეტრე ხეს აქცევს“ და გვარჩიოთ მოქმედისა და მოქმედების მიმართების მიხედვით.

მოსწ. ამ წინადადებაში მოქმედია (სუბიექტია) პეტრე, იგი აქცევს ხეს, აქ სუბიექტის მოქმედება მიემართება (ხდება) პირდაპირ ობიექტს — ხეს.

მასწ. დავასახელოთ ისეთი მაგალითი, რომელშიაც ზმნის მოქმედება მიმართული იქნება პირდაპირ ობიექტისაღმი.

მოსწ. კალატოზი აწენებს სახლს; კოლმეურნე ბარავს მიწას; ბაეშიე კითხულობს წიგნს და ა. შ.

მასწ. ზმნის ფორმა, რომელიც გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი მოქმედია და მისი მოქმედება უშუალოდ ეხება პირდაპირ ობიექტს, მოქმედება პირდაპირ ობიექტს მიემართება, მოქმედებთი გვარისაა (ტერმინები იწერება დაფაზე).

მოქმედებითი გვარის ზმნები ორ- და სამპირობანი გარდამავალი ზმნებია.

(მოქმედებითი გვარის განსაზღვრას იმეორებენ მოსწავლეები).

— ახლა დაწეროთ ასეთი მაგალითი: ხე იქცევა და გვარაკვიით ზმნით გადმოცემული მოქმედების მიმართება.

მოსწ. წინადადებაში — ხე იქცევა — ხე სუბიექტია, იგი არაა აქტიური (მოქმედი), მოქმედება მისგან არ გამოდინარეობს, პირიქით, იგი თვით განიცდის მოქმედებას, მოქმედება სუბიექტს მიემართება.

მასწ. ზმნის ფორმა, რომელიც გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი თვით განიცდის მოქმედებას, ენებას, მოქმედება თვით სუბიექტს მიემართება. ენებთი გვარისაა. იქცევა — ენებითი გვარის ზმნაა. ასეთიგვა: კედება (კაცი), იყინება (წყალი), ცივდება და ა. შ.

— დაწეროთ ასეთი მაგალითი: საქანელა ქანაობს და გვარაკვიით მოქმედი და ზმნით გამოხატული მოქმედების მიმართება.

მოსწ. ამ წინადადებაში საქანელა ქანაობს სუბიექტია საქანელა. იგი მოქმედია. მაგრამ მისი მოქმედება არაღის არ ეხება, მოქმედება არაღის არ მიემართება.

მასწ. თუ ზმნის ფორმა გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი მოქმედია, მაგრამ მისი მოქმედება არაღის არ მიემართება, ზმნა საშუალო გვარისაა. საშუალო გვარის ზმნებია: გორავს, ცოცხლობს, ბრუნავს, ცურავს, ტირის, ჩივის და ა. შ. (განსაზღვრას გაიმეორებს 2—3 მოსწავლე).

მასწ. ამგვარად, რა და რა გვარია ქართულში?

მოსწ. გვარი ქართულში არის სამი: მოქმედებითი, ენებითი და საშუალო.

მასწ. რას გვიჩვენებს მოქმედებითი გვარის ზმნა?

მოსწ. მოქმედებითი გვარის ზმნა გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი მოქმედებს და მისი მოქმედება ეხება პირდაპირ ობიექტს, მოქმედება პირდაპირ ობიექტს მიემართება.

მასწ. დავასახელოთ მაგალითები.

მოსწ. მოსწავლე ამზადებს გაკვეთილს, ძროხა ძოვს ბალახს; დედა ზრდის შვილს და ა. შ. (ირკვევა მოქმედი და მოქმედების მიმართება).

მასწ. რას ეწოდება ენებითი გვარის ზმნა?

მოსწ. ენებითი გვარისაა ზმნა. რომელიც გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი არაა აქტიური (მოქმედი), იგი თვით განიცდის მოქმედებას. მოქმედება მას მიემართება.

მასწ. დავასახელოთ მაგალითები.

მოსწ. სურათი იხატება, ბაეშიე იზრდება, ყურძენი მწიფდება და ა. შ.

მასწ. ვინ არის მოქმედების ჩამდენი ამ ზმნებში?

მოსწ. ამ ზმნებში არ ჩანს მოქმედების ჩამდენი, იგი ზმნის ფორმით არ ივარაუდება.

მასწ. რას ეწოდება საშუალო გვარი?

მოსწ. საშუალო გვარისაა ზმნა, რომლის სუბიექტი მოქმედია, მაგრამ ეს მოქმედება არაიესზე არ გადადის, მოქმედება არაიეს არ მიემართება.

მანწ. დაეასახელოთ მაგალითები.

მოსწ. ბავშვი ტირის, დედა იცინის, ქალი ცეკვავს და სხვ.

მანწ. როგორ განვასხვაოთ ერთმანეთისაგან ვნებითი და საშუალო გვარის ზმნები?

მოსწ. ვნებითი გვარის ზმნაში სუბიექტი მოქმედი არაა, იგი თვით განიცდის მოქმედებას. საშუალო გვარის ზმნაში კი სუბიექტი მოქმედია, მაგრამ მისი მოქმედება უშუალოდ არაიეს არ ეხება, არაიეს არ მიემართება.

მანწ. გავარკვიოთ, რატომ ეწოდება ერთს მოქმედებითი, მეორეს ვნებითი და მესამეს საშუალო.

მოსწ. მოქმედებითი ეწოდება მას იმიტომ, რომ ამ გვარის ზმნებში სუბიექტი მოქმედია და მისი მოქმედება უშუალოდ ეხება პირდაპირ ობიექტს, მოქმედება მიემართება პირდაპირ ობიექტს.

მანწ. მოქმედებითი გვარის ზმნებს, რადგანაც ამ ზმნებში სუბიექტი (მოქმედი) აქტიურია — აქტიურ ზმნებს უწოდებენ. — გავარკვიოთ, რას ნიშნავს ვნებითი, რატომ ეწოდება ამ ზმნებს ვნებითი?

მოსწ. ვნებითი ეწოდება ამ ზმნებს იმიტომ, რომ სუბიექტი თვით განიცდის მოქმედებას, ვნებას.

მანწ. სწორია. სახელწოდება ვნებითი წარმოდგება იმისგან, რომ ამ გვარის ზმნებში სუბიექტი თვით არის ვნებული, მაგალითად: სახლი ინგრევა, ხე იქცევა, წყალი შრება, კაცი ეკლება და ა. შ. მაგრამ ვნებითი გვარის ზმნები ყოველთვის სუბიექტის ვნებას როლი გამოხატავს. არის რიგი ზმნები, რომლებშიაც ვნება არაა გამოხატული; მაგალითად: ბავშვი იზრდება, იღიმება, ტკბება, ესალმება და სხვა. ამდენად, ტერმინი ვნებითი პირობითია. ასევე გაირკვევა საშუალო გვარიც და დასახელება მაგალითები. შეთვისების შესამოწმებლად და ცოდნის გასამტკიცებლად მასწავლებელი სვამს ასეთ კითხვებს:

1) რას ეწოდება გვარი?

2) რას ნიშნავს მოქმედების მიმართება?

3) რასა და რას შეიძლება მიემართებოდეს მოქმედება?

4) თუ სუბიექტის მოქმედება მიემართება პირდაპირ ობიექტს, რომელი გვარისა იქნება ზმნა? (მაგალითები).

5) როგორი ზმნაა ვნებითი გვარისა? (მაგალითები).

6) რას ეწოდება საშუალო გვარი? (დასახელება მაგალითები).

7) რით განსხვავდება ერთმანეთისაგან ვნებითი და საშუალო გვარი? მოქმედებითი და საშუალო? მოქმედებითი და ვნებითი?

მაშალის საბოლოო შეჯამების შემდეგ მასწავლებელი აკითხებს მოსწავლეებს „გვარის რაობას“ სახელმძღვანელოში, არკვეიანებს ახსნილა და სახელმძღვანელოში წარმოდგენილ მასალას შორის სხვაობას.

ესლება საშინაო დავალება: დასასწავლად „გვარი“, სახელმძღვანელო, გვ. 119, § 164; დასაწერად: ამოვიწერთ ა. წერეთლის პოემიდან „თორნივე ერისთავი“ 10 ზმნა და დავაგუფოთ გვარების მიხედვით.

ქცევის სწავლება

ქცევა სუბიექტურ და ობიექტურ პირთა შორის ან ობიექტურ პირთა შორის კუთვნილებითი ურთიერთობაა. პირთა შორის ეს ურთიერთობა ძველადაც ყოფილა შენიშნული. მის შესახებ ცნობები მოეპოვებათ: პლ. იოსელიანს, დ. ჩუბინაშვილს, დ. ყიფიანს, კ. დოდაშვილს, პ. კვიციანიძეს, ა. ქუთათელიძეს, ს. ხუნდაძეს და სხვ. უწოდებდნენ მას „მიჩემებით“ ან „მიკუთვნილებით“ ფორმებს.

მაგრამ ამ ავტორთა მიერ არაა გარკვეული: თუ რით ხასიათდება ეს „მიჩემებითი“ ფორმები, რა ურთიერთობაა „მიჩემებითსა“ და „მიუჩემებელ“ ფორმებს შორის, რა ურთიერთობაა ქცევასა და გვარს, გარდამავლობასა და ქცევას შორის და სხვა.

ქცევის საკითხი მეცნიერულად მხოლოდ 1926 წელს გადაწყდა ა. შანიძის შრომაში „ქართული ზმნების საქცევი“. აქედან ის სასკოლო გრამატიკაშიც გადავიდა.

ძველათა სწავლების თანამიმდევრობისათვის

პირველი საკითხი ქცევის სწავლებისას ეს ქცევათა თანამიმდევრობის საკითხია.

ქცევათა სწავლების თანამიმდევრობისათვის ამოსავალი უნდა იყოს ადვილიდან ძნელისაკენ, მარტივიდან რთულისაკენ გადასვლა. ამ წესის დაცვით ქცევათა სწავლება იმ ქცევით უნდა დაიწყოს, რომელშიც ფორმა და შინაარსი უკეთაა გამოხატული და ამოსაცნობად უფრო მარტივია. ასეთად კი სათავისო ქცევა უნდა მივიჩნიოთ შემდეგ მოსაზრებათა გამო:

1. სათავისო ქცევაში პირთა შორის კუთვნილებითი ურთიერთობა უკეთაა გამოხატული: ვოშენებ, იშენებ, იშენებს; ვიკერავ, იკერავ, იკერავს,
2. სათავისო ქცევაში პირდაპირი ობიექტი განეკუთვნება სუბიექტს, ის სუბიექტისთვისაა დანიშნული. მოსწავლისათვის სუბიექტი (მოქმედი) მთავარია და ობიექტის მისთვის განეკუთვნებასაც ადვილად სწავლება იგი.
3. სათავისო ქცევის ფორმა მხოლოდ და მხოლოდ ორპირიანია.
4. სათავისო ქცევის ზმნა ყოველთვის გარდამავალია, მოქმედებითი გვარისაა.

5. სათავისო ქცევაში ყველაზე უკეთაა გამოკვეთილი ქცევის ნიშანი. ეს ნიშანია ი, რომელიც უცვლელია პირისა და რიცხვის მიხედვით.

6. სათავისო ქცევის ფორმაში ობიექტი ჩვეულებრივ მესამე პირია (იშვიათად შეიძლება იყოს ობიექტად პირველი ან მეორე პირი, მაგრამ ასეთ იშვიათ შემთხვევებზე ამ საფეხურზე ყურადღების გამახვილება საჭირო არაა).

შემდეგი ადგილი ქცევათა რიგში საარვისო ქცევას ეთმობა. საარვისო ქცევის მეორე ადგილზე გადატანა გამართლებულია შემდეგით:

1. საარვისო ქცევაში ქცევისათვის დამახასიათებელი პირთა შორის კუთვნილება-დანიშნულებითი ურთიერთობა არაა გამოხატული. „ობიექტი... არავისი კუთვნილება არ არის და არც ვისთვისმეა დანიშნული“ (ა. შანიძე). ამდენად, ქცევათა არსის, მათი რაობის საარვისო ქცევით გაცნობა მოსწავლეთათვის გასაგებს ვერ გახდოდა ქცევის კატეგორიას, მის მნიშვნელობას.

2. საარვისო ქცევას ორგვარი წარმოება ახასიათებს — წარმოება ა ნიშნით (აშენებს, აკეთებს, აწერს).., და უნიშნოდ (წერს, კერავს, და სხვ).

3. საარვისო ქცევის ფორმა აქვს ჰოგორც გარდამავალს, ისე გარდაუვალ ზმნებსაც (დულს, დულდება — გარდაუვალია; ადულებს — გარდამავალი).

4. გვარის მიხედვით ის ყველა გვარის ზმნაში გვხვდება (დულს — საშუალო გვარისაა, დულდება — ვნებითისა, ხოლო ადულებს — მოქმედებითისა).

5. პირის მიხედვით ის შეიძლება იყოს ერთპირიანი (დულს), ორპირიანი (კერავს) და სამპირიანიც (სთხოვს, სწერს).

ყოველივე ამის გამო საარვისო ქცევა შედარებით უფრო რთულია და თანაც უფრო ნაკლებად ახახავს ქცევის რაობას.

ბუნებრივად მესამე ადგილი (ქცევათა რიგში) სასხვისო ქცევას ეთმობა. მიუხედავად იმისა, რომ პირთა შორის კუთვნილება-დანაშინულებითი ურთიერთობა ამ ქცევაში უკეთ მოჩანს, ვიდრე საარვისოში, ის მაინც ბოლოს უნდა გაეცნოს. გამოწვეულია ეს იმ სირთულით, რომელიც ამ ქცევას ახასიათებს; ეს სირთულებებია:

1. სასხვისო ქცევა სხვადასხვა პირისათვის ორ ნიშანს იყენებს: პირველი და მეორე პირისათვის ი-ს, ზოლო მესამე პირისათვის უ-ს (მ-ი-კეთებს. გ-ი-კეთებს, უ-კეთებს).

2. განსხვავებულია პირთა შორის კუთვნილება-დანაშინულებითი ურთიერთობა გარდამავალსა და გარდაუვალ ზმნებში. თუ გარდამავალ ზმნაში პირდაპირი ობიექტია ირიბის კუთვნილება ან დანიშნულია შისთვის, გარდაუვალში სუბიექტი განეკუთვნება ან დანიშნულია ირიბი ობიექტისათვის.

3. ე-თავსართიან ვნებითი გვარის ზმნებში მას უნიშნო წარმოება ახასიათებს.

თუ ამას დავუმატებთ, რომ სასხვისო ქცევა მოუღდის როგორც გარდამავალ მოქმედებითი გვარის, ისე გარდაუვალ ვნებითი და საშუალო გვარის ზმნებს და არის როგორც ორპირიანი, ისე სამპირიანიც, ცხადი გახდება ამ ქცევის შედარებითი სირთულე და მისი სწავლების ბოლოს გადატანის საჭიროება.

ამრიგად, ცალკეულ ქცევათა ყოველმხრივი დახასიათება-შესწავლისას მათი თანამიმდევრობა ასეთი უნდა იყოს: სათავისო, საარვისო და სასხვისო.

ქცევის რაობა

ქცევის სწავლების პირველი საფეხური მისი რაობის გარკვევაა.

რადგან ქცევის „ბუნებისა და თვისების გამორკვევა უფრო გარდამავალი ზმნების საშუალებით არის შესაძლებელი“¹, ამიტომ ქცევის რაობის გასაცნობად საილუსტრაციოდ შერჩეული უნდა იქნეს მოქმედებითი გვარის ზმნები: ამასთანავე ისეთები, რომლებშიც მხოლოდ პირთა შორის კუთვნილება-დანაშინულებითი ურთიერთობა იქნება გამოხატული. თავიდანვე ი ვ ა რ ც ხ ნ ი ს, ი ბ ა ნ ს და სხვა ამგვარი ზმნების მიწოდება საილუსტრაციოდ არ ივარგებს; ის ხელს შეუშლის ქცევის, როგორც პირთა შორის კუთვნილება-დანაშინულებითი ურთიერთობის გამომხატველის, გაგებას.

ქცევის განსაზღვრისათვის სათავისო და სასხვისო ქცევის ფორმები უნდა შეუპირისპირდეს საარვისოს; მაგალითად:

იკერავს (თინა კაბას)	იხატავს (მხატვარი სურათს)
უკერავს (თინა კაბას დას)	უხატავს (მხატვარი სურათს მას)
ეკერავს (თინა კაბას)	ხატავს (მხატვარი სურათს).

ამ ზმნათა შეპირისპირებითა და შინაარსობრივი ანალიზით გაირკვევა, რომ პირველ მაგალითებში (იკერავს, იხატავს) სუბიექტი თავისთვის მოქმედებს: პირდაპირი ობიექტი, რომელზედაც სუბიექტი მოქმედებს, განეკუთვნ-

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 333.

ნება (ან დანიშნულია) მას (სუბიექტს); მეორე შემთხვევაში (უკერავს, უხატავს) სუბიექტის მოქმედების საგანი, პირდაპირი ობიექტი, სხვისთვისაა (ირიბი ობიექტისათვის) დანიშნული, ირიბი ობიექტის კუთვნილებაა; მესამე შემთხვევაში (კერავს, ხატავს) არ ჩანს, თუ ვისთვის ხდება მოქმედება, ვის განეკუთვნება პირდაპირი ობიექტი — პირველ, მეორე თუ მესამე პირს. ეძლევა განსაზღვრა და ეცნობა ტერმინები: ქცევა, სათავისო, სასხვისო და საარვისო (სათავისო, ე. ი. დანიშნული თავისთვის; სასხვისო, ე. ი. სხვისთვის დანიშნული, სხვისთვის განკუთვნილი და საარვისო, ე. ი. არ ჩანს, თუ ვის განეკუთვნება პირდაპირი ობიექტი).

სათავისო აქვა

ქცევის გაგებისათვის მნიშვნელოვანია ქცევის ფორმანტების გაცნობა. „ქცევის შინაარსი ფორმანტმა უნდა აღნიშნოს და არა ფუძემ“¹. მხოლოდ შინაარსით, ფუძის მიხედვით ქცევის განსაზღვრა ბევრ შემთხვევაში შეცდომაში შეგვიყვანდა, რადგანაც არის რიგი ზმნები, რომლებიც შინაარსით პირდაპირი ობიექტის სუბიექტისათვის დანიშნულებას გადმოგვცემს; მაგალითად: ყლაპავს, სვამს, ჭამს და სხვ., მაგრამ სათავისო ქცევისა არაა, რადგანაც მათ არ გააჩნიათ სათავისო ქცევის ფორმანტი. ამიტომ ქცევათა შესწავლისას ყურადღება ფორმანტზე უნდა გამახვილდეს. ეს სრულიადაც არ ნიშნავს შინაარსის უგულვებლყოფას. „ვერც მართო მაწარმოებელი და ვერც მართო მნიშვნელობა უმაწარმოებლოდ ქცევას ვერ შექმნის“², ე. ი. ქცევის ატეგორიის ამოცნობა შინაარსისა და ფორმის ერთიანობით უნდა მოხდეს.

სათავისო ქცევის ნიშნების გაცნობისათვის ვიყენებთ შეპირისპირების ზეგნებს, ვუპირსპირებთ ერთმანეთს საარვისო და სათავისო ქცევის ფორმებს. საილუსტრაციოდ ვარჩევთ ისეთ მაგალითებს, რომლებშიც საარვისო ქცევა უნიშნაა. ასეთი ფორმების სათავისო ქცევის ფორმებთან შეპირისპირებისას ადვილად გამოიყოფა სათავისო ქცევის ნიშანი; მაგალითად:

<u>იკერავს</u>	იხატავს	იწერს
კერავს	ხატავს	წერს

საპირისპირო ფორმათა ჯერ შინაარსის, ხოლო შემდეგ ფორმის მიხედვით ანალოზისა და საერთო და განმასხვავებელ ნაწილთა გამოყოფით (ი-კერავს), მოწაფეთათვის ნათელი გახდება, რომ: 1) სათავისო ქცევის ნიშანია ი, რომელიც უცვლელია პირისა და რიცხვის მიხედვით (ვ-იწერ, ი-წერ, ი-წერს, ვ-იწერთ, ი-წერთ, ი-წერენ).

2. სათავისო ქცევა ყოველთვის ორპირიანი, გარდამავალი, მოქმედებითი გვარის ზმნაა და ასეთ ზმნებში პირდაპირი ობიექტი ჩვეულებრივ მესამე პირია.

სათავისო ქცევის შესწავლა სრული არ იქნება, თუ არ გაიკვია მისი ხმაურების არე: ა) როცა სუბიექტი მოქმედებს საკუთარ სხეულზე ან სხეულის ნაწილზე (ვიკრი, ვიბან); ბ) როდესაც პირდაპირი ობიექტი სამკაული, ტანისა-

¹ ა. ჩიქობავა. სახელისა და ზმნის ანალოზის პრინციპები ქართულში: ჟურნ. „კომუნისტური აღზრდისათვის“, 1934, № 6-8, გვ. 47.

² იქვე.

მოსი, ფეხსაცმელი ან იარაღია, რომელიც ტანზე აქვს კაცსა; მაგალითად: ვიც-ვამ, ვიზხამ, ე. ი. სუბიექტი თავისთვის მოქმედებს; გ) როდესაც პირდაპირი ობიექტი მისი კუთვნილებაა (ხარს იკლავს — თავის ხარს კლავს), დ) როცა მოქმედება სუბიექტისკენა მიმართული: ისეხა (ფული), იყიდა (წიგნი) და სხვ.

პირველ რიგში გაირკვევა, რომ ეს ზმნები სათავისო ქცევისაა, რადგანაც ყოველი მათგანი ორპირიანი, მოქმედებითი გვარისაა და ყველა პირში ქცევის ნიშნად მოუღის ი (ვიჭრი, იჭრი, იჭრის).

ასეთი დასკვნის შემდეგ შინაარსზე დაკვირვება და ამ ფორმების ვიჭრი, ვიპარსავ შეპირისპირება ვიკერავ, ვიხატავ ფორმებთან გასაგებს გახდის მოწაფეთათვის, რომ ვიჭრი, ვიპარსავ ფორმებში პირთა შორის კუთვნილებითი ურთიერთობა კი არაა გამოხატული, არამედ მოქმედება სუბიექტისა თავისსავე სხეულზე ან სხეულის ნაწილზე ხდება.

მასშადადამე, ასეთ შემთხვევაში სათავისო ქცევა სუბიექტის თავისსავე სხეულზე მოქმედებას გვიჩვენებს.

ასევე განიმარტება სათავისო ქცევის სხვა ფუნქციებიც, როდესაც პირდაპირი ობიექტი ტანსაცმელი, ფეხსაცმელი, საჭურველი ან სხვა რამეა.

საარვისო ქცევა

საარვისო ქცევის ფორმის გაცნობისას ამოსავალი სათავისო ქცევა უნდა იყოს სათავისო ქცევის ფორმების შედარება-შეპირისპირება საარვისოსთან. საილუსტრაციო ნიმუშებად შერჩეული უნდა იქნეს როგორც ორპირიანი, ისე სამპირიანი მოქმედებითი გვარის ზმნები, ამასთანავე ნიშნიანიცა და უნიშნოც; მაგალითად:

კერავს აკეთებს აშენებს სთხოვს წერს

ამ ფორმათა შინაარსობრივი ანალიზის საფუძველზე გაირკვევა, რომ კერავს, აკეთებს, აშენებს და სხვები საარვისო ქცევის ფორმებია, ხოლო შემდეგ ამ ფორმათა ამავე ზმნების სათავისო ქცევის ფორმებთან შეპირისპირებისა და საერთო და განმასხვავებელ ნაწილთა გამოყოფით.

ი-კერავ-ს ი-კეთებ-ს ი-კერებ-ს
კერავ-ს აკეთებ-ს აკერებ-ს და სხვ.

გაირკვევა, რომ საარვისო ქცევა ქართულში ორგვარად იწარმოება ა ნიშნით და უნიშნოდ ანუ 0 (ნულ) ნიშნით. ეს ნიშანია ა (თუ უნიშნობა) უცვლელია პირისა და რიცხვის მიხედვით (ვ-აკერებ, აკერებ, აკერებ-ს, ვ-აკერებთ, აკერებთ, აკერებენ); მოქმედებითი გვარის ზმნებში საარვისო ქცევა მოუღის როგორც ორპირიან, ისე სამპირიან ზმნებს (აკეთებს, კერავს — ორპირიანი; აკერებს, სთხოვს, სწერს — სამპირიანი).

სასხვისო ქცევა

სასხვისო ქცევის ფორმის მიხედვით გაცნობამდის უნდა გაირკვეს ან ქცევის ხმარების სხვა შემთხვევაც: როდესაც სუბიექტი ირიბი ობიექტის საგანზე მოქმედებს, ე. ი. როდესაც პირდაპირი ობიექტი ირიბი ობიექტის

კუთვნილებაა, მისი საგანია; მაგალითად: უტებს, უგრებს, უნგრებს, უწუბებს და ა. შ. ამისათვის ამ რიგის ზმნები უნდა შეუპირისპირდეს ისეთ ზმნებს, რომლებშიც პირდაპირი ობიექტის ირიბისადმი განკუთვნილება-დანისწესებაა გამოხატული; მაგალითად: უშენებს, უმზადებს, უხატავს და სხვ. ასეთი შეპირისპირება გასაგებს გახდეს, რომ ზმნებში — უტებს, უწუბებს, უვარცხნის და სხვებში — პირდაპირი ობიექტი, რომელზედაც მოქმედება წარმოებს, ირიბი ობიექტისავე საგანია; მაგალითად: უწუბებს ის მას გულს, აქ გული — პირდაპირი ობიექტი — ირიბი ობიექტისავე საგანია.

სასხვისო ქცევა ჩვეულებრივ ორ ნიშანს იყენებს: ი-სა და უ-ს. ეს ნიშნები პირების მიხედვითაა განაწილებული. პირველსა და მეორე ირიბობიექტურ პირს სასხვისო ქცევის ნიშნად ი მოუღის, ხოლო მესამეს — უ. მიუხედავად ამისა, სასხვისო ქცევის სპეციფიკურ ნიშნად უ უნდა ჩათვალოს, როგორც უფრო გამოკვეთილი და მხოლოდ ამ ქცევისათვის დამახასიათებელი.

ამიტომაც სასხვისო ქცევის ფორმის მიხედვით გაცნობა ამ ნიშნით უნდა დავიწყოთ და პირველ რიგში სუბიექტური წყობის, ე. ი. ისეთი ზმნებით გავაცნოთ, რომლებშიც ობიექტად მესამე პირია გამოყენებული; მაგალითად: ვუშენებ, უშენებ, უშენებს, ხოლო შემდეგ ი/უ ნიშნიანი ობიექტური წყობის ზმნებით, რომლებშიც ობიექტად სამივე პირია მოცემული — პირველი, მეორე და მესამეც (მიშენებს, გიშენებს, უშენებს).

ამჯერადაც სასხვისო ქცევის ფორმის სხვა ქცევებთან (სათავისო და საარვისოსთან) შეპირისპირებითა და საერთო ნაწილისა და განმასხვავებელ ნიშანთა გამოყოფით გაირკვევა, რომ სასხვისო ქცევა ორ ნიშანს იყენებს: პირველ და მეორე ირიბობიექტურ პირებში ი-ს, ხოლო მესამე ობიექტურ პირში — უ-ს. ამ ნიშნების ანალიზის საფუძველზე მოწაფეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ მოქმედებითი გვარის ზმნების სასხვისო ქცევა ყოველთვის სამპირიანია (უშენებს ის მას მას და ა. შ.).

ამჟამა გვარების მიხედვით

საშუალი და ვნებითი გვარის ზმნებში ქცევათა გარკვევა-შესწავლისას დაცული უნდა იქნეს ერთგვარი თანამიმდევრობა. ქცევა საშუალი გვარის ზმნებში, ქცევა სუფიქსიან და უნიშნო ვნებითებში და ქცევა პრეფიქსიან ვნებითებში: დ უ ლ ს — უ დ უ ლ ს საშუალი გვარისათვის: დ უ ლ დ ე ბ ა — უ დ უ ლ დ ე ბ ა სუფიქსიანი ვნებითებისათვის და ი კ ე რ ე ბ ა — ე კ ე რ ე ბ ა პრეფიქსიანი ვნებითისათვის.

საშუალი და ვნებითი გვარების მიხედვით ქცევათა შესწავლისას მოწაფეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ გარდაუვალ (საშუალი და ვნებითი გვარის) ზმნებში სუბიექტი განკუთვნილება ირიბ ობიექტს. ამისათვის გარდა მავალ და გარდაუვალ ზმნათა სასხვისო ქცევები უნდა შეუპირისპირდეს ერთმანეთს; მაგალითად: უდუღებს ის მას წყალს და უდულს მას წყალი (ან უდუღდება მას წყალი). უ დ უ ლ ე ბ ს და უ დ უ ლ ს ზმნათა ანალიზით გაირკვევა, რომ თუ პირველ მაგალითში (უდუღებს ის მას წყალს) წყალს პირდაპირი ობიექტი დანიშნული ან განკუთვნილია ირიბი ობიექტისათვის, მეორეში (უდულს მას წყალი) წყალი სუბიექტია და ის დანიშნული ან განკუთვნილია ირიბი ობიექტისათვის.

ამდენად, გარდამავლისა და გარდაუვალი ზმნების სასხვისო ქცევაში პირთა შორის კუთვნილება-დანაშინულების მიხედვით განსხვავებაა.

ცალკე უნდა გამოიყოს ი-ს, როგორც ქცევათა მაწარმოებლის საკითხი. ქართულში ი მაწარმოებელი თავსართად ზმნის სხვადასხვა კატეგორიას მოუღდის: ვნებით გვარს (იწერება, იხატება, იბარება), სათავისო ქცევას (იწერს, იხატავს, იბარავს) და სასხვისო ქცევას პირველ და მეორე პირში (მიწერს, გიწერს: მიხატავს, გიხატავს; მიბარავს, გიბარავს). ხშირად ეს ი თავსართიანი ფორმები ერთმანეთში ირევებ. ქამიტომაც ამ საკითხზე საგანგებო ყურადღების შეჩერებაა საჭირო და გარკვევა, როგორ ამოიციონ: როდის რომელი კატეგორიის ნიშანია ეს ი.

ი-ნიანი ვნებითის გარჩევა სათავისო და სასხვისო ქცევებისაგან შედარებით მარტივია. ემყარება ის შემდეგ ხერხს: თუ ი-თავსართიანი ზმნა ერთპირიანია, ის ვნებითი გვარისაა და ი ნიშანიც ამ გვარის მაწარმოებელია (იწერება ის, იხატება ის...).

შედარებით უფრო რთულია სათავისო და სასხვისო ქცევათა ერთმანეთისაგან გარჩევა. ამ სირთულეს კიდევ უფრო ზრდის ომოიდი ფორმები: მიხდის (ის მე მოსამსახურედ, ამხანაგად) და მიხდის (ის მე ვალს) ან: დამიყენა (მან მე თანაშემწედ) და დამიყენა (მან მე ის) და სხვ.

ჩვეულებრივ ომოიდ ფორმათა ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად ორგვარი ხერხი გამოიყენება: მორფოლოგიური და სინტაქსური. მორფოლოგიური ხერხით ზმნა გადაყვანილი უნდა იქნეს მესამე პირში. თუ მესამე პირში გადაყვანისას ი თავსართი უცვლელი დარჩა, ე. ი. მესამე პირშიც გადაჰყვა, ზმნა სათავისო ქცევისა იქნება და ი სათავისო ქცევის ნიშანი (გამიხალა ამხანაგად, გაგიხალა ამხანაგად, გაიხალა ამხანაგად), ხოლო თუ მესამე პირში ი-ს უ შეენაცვლა, მაშინ ქცევა სასხვისოა და ი სასხვისო ქცევის ნიშანია (მიხდის ვალს, გიხდის, უხდის).

მეორე ხერხი — ეს ქცევის გარკვევაა ზმნის ფორმაში წარმოდგენილ პირთა რაოდენობის მიხედვით. ი თავსართიანი ორპირიანი ზმნა სათავისო ქცევისაა (მიყენებს ის მე, გიყენებს ის შენ), ხოლო სამპირიანი — სასხვისოსი (მიყენებს ის მე მას, გიყენებს ის შენ მას). სამპირიანი ზმნა არ შეიძლება იყოს სათავისო ქცევისა.

ომოიდ ფორმათა ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად ეს ხერხი მეტად ხელსაყრელია, მაგრამ სხვა შემთხვევაში კი, როგორც მაგალითად: მიხდის და მიხდება ფორმათა ერთმანეთისაგან ქცევის მიხედვით განსასხვავებლად, ვერ გამოდგება, რადგანაც ორივე ორპირიანია. ამ შემთხვევაში მორფოლოგიურ ხერხთან (მესამე პირში გადაყვანასთან) ერთად გარდამავლობა და გვარიც უნდა მოვიშველიოთ. გარდამავლობა ადვილად გადაწყვეტს ი თავსართიანი ზმნის ქცევის საკითხს. ი-თავსართიანი ორპირიანი. გარდამავალი ზმნა სათავისო ქცევისაა, ხოლო გარდაუვალი — სასხვისოსია.

ქცევის მიხედვით ი-თავსართიან ზმნათა გასარკვევად უმთავრესად შინაარსს უნდა დავუკვირდეთ, არც ერთ შემთხვევაში არ შეიძლება შინაარსის უგულებელყოფა. ქცევათა ამოცნობა ფორმისა და შინაარსის მიხედვით უნდა ხდებოდეს. გარკვევა პირთა შორის კუთვნილებითი ურთიერთობისა ერთ-ერთი ძლიერი ხერხია ქცევის ამოსაცნობად.

სათავისო და სასხვისო ქცევები ერთმანეთისაგან ასეთი ხერხითაც შეიძ-

ლება გავარჩიოთ: თუ ი თავსართიანი ზმნა ობიექტური წყობისაა, ე. ი. თუ ზმნას ობიექტად პირველი და მეორე პირი მოუდის, ის ჩვეულებრივ სასხვისო ქცევისაა (სათავისო ქცევას იშვიათად მოუდის ობიექტად პირველი და მეორე პირი), ხოლო თუ ი თავსართიანი ზმნა სუბიექტური წყობისაა, მაშინ ის სათავისო ქცევისა იქნება.

სასხვისო ქცევასთან დაკავშირებით ერთ გარემოებასაც უნდა მიექცეს ყურადღება. მოსწავლეები ხშირად ურევენ ერთმანეთში სასხვისო ქცევის ფორმის მი თავსართს (მ პირველი ობიექტური პირისა და ი სასხვისო ქცევის ნიშანს) მი ზმნისწინთან; მაგალითად: მიკერავს, მიკეთებს, მიკრება ზმნებში. მი ხშირად ზმნისწინი ჰგონიათ. ამიტომაც აუცილებელია, ამაზედაც გამახვილდეს ყურადღება. მი ზმნისწინისა და მი პირველი ობიექტური პირისა და ქცევის ნიშნის ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად გამოიყენება მორფოლოგიური ხერხი, ზმნის გადაყვანა მეორე ან მესამე პირში. თუ ამ გადაყვანისას მ-ს გ შეენაცვლა II პირში ან სულ ჩამოშორდა მესამე პირში, მაშინ ის პირისა და ქცევის ნიშანია (მიკეთებს, გიკეთებს, უკეთებს), ხოლო თუ ყველა პირში უცვლელი დარჩა, მაშინ — ზმნისწინი; მაგალითად: მიმაქვს, მიგაქვს; მიმიყვანს, მიგიყვანს, მიიყვანს და სხვ.

ქცევის შესწავლასთან დაკავშირებით აუცილებელია, გაავალისწინებულ იქნეს „უქცეო ზმნებიც“ როგორცაა: იციხს, სწავლობს, იგემბს, ცხოვრობს და სხვა.

სწავლების მეთოდიურ ხერხად აქაც შეპირისპირება უნდა იქნეს გამოყენებული. ამ ზმნებს უპირისპირდება ქცევიანი ზმნები: კერავს, აკეთებს, თლის და სხვა ამგვარი. შეპირისპირებისას გაირკვევა, რომ ზმნები იცის, იგებს, სწავლობს და სხვა მოკლებულია საპირისპირო ფორმებს. არ ითქმის აცის, ან უცის, არამედ მხოლოდ: იცის, ამდენად, ეს ზმნები უქცეოა, თუმცა მათ გააჩნიათ ამა თუ იმ ქცევისათვის დამახასიათებელი ნიშანი; მაგალითად, იციხს ზმნა (ვიცი, იცი, იცის) ფორმით სათავისოა, მის სათავისო ქცეობას აღსატურებს როგორც ნიშანი ი, ისე ორპირიანობა (იცის მან ის) და ზმნასთან შეწყობილ პირთა ბრუნვები (მან ის), ე. ი. გარდამავლობა. ასევე სათავისო ქცევის ფორმისაა იგემბს (გაგების, შეცნობის მნიშვნელობით), სასხვისოსია უშლის (აკრძალვის მნიშვნელობით), უწყის: საარვისოსია სწავლობს, ცხოვრობს და სხვ. ნამდვილად კი ეს ზმნები უქცეოა.

მართლწერილსა და კითხვებით. ქცევთა შესწავლისას მართლწერის საკითხებსაც უნდა მიექცეს ყურადღება; ასეთებია:

1. ორი ი-ს წერა სათავისო ქცევის მეორე და მესამე პირში მი ზმნისწინის დართვისას: მივიწერ, მიიწერ, მიიწერს; მივიპყრობ, მიიპყრობ, მიიპყრობს; მიიკერებს, მიიღებს და ა. შ. ამათგან ერთი ი ზმნისწინისეულია, ხოლო მეორე — სათავისო ქცევის ნიშანი.

2. როცა საარვისო ქცევა ა ნიშნითაა ნაწარმოები, ზმნაში ორი ა იწერება ერთ-ერთი ამ ზმნისწინის დართვისას: ა, ჩა, და, გა, წა, გადა; მაგალითად: აკერებს — დააკერებს, ჩააკერებს, წააკერებს, გადააკერებს, ამზადებს — დაამზადებს; აშენებს — გააშენებს და ა. შ.

3. სამი ა იწერება ზმნაში ამ ზმნისწინთა (ა, გა, და, ჩა, წა, გადა) დართვისას, თუ მას საარვისო ქცევის ნიშნად ა მოუდის და ფუძე ზმნისა ა ხმოვნით იწყება. ასეთი ზმნები ძირითადად ნასახელარია; მაგალითად: აახლოებს —

დაახლოებს; აადვილებს — გაადვილებს; აახლებს — გაახლებს და ა. შ. აქედან ერთი ა ზმნისწინისაა, მეორე ა საარვისო ქცევის ნიშანია, ზოლო მესამე — ფუძისეული (ახლო, აშკარა, ახალი).

4. სასხვისო ქცევის უ ნიშნის წინ საჭიროა პირველი სუბიექტური პირის ვ ნიშნის დაწერა: ვუწერ, ვუკეთებ და სხვ.

5. თუ ზმნის ფუძე უ-ნით იწყება, სასხვისო ქცევის ფორმაში ორი უ (უუ) იწერება: უუქმდება, უუთობს და სხვ.

მართლწერის ამ სხვადასხვა საკითხის დასაუფლებლად შეიძლება შემდეგი სახის სავარჯიშოების გამოყენება:

1. შესაფერის ზმნათა ანალიზი, დაშლა შემადგენელ ნაწილებად და ყოველი ნაწილის ფუნქციის განსაზღვრა.

2. მაწაფელების მიერ მიწოდებულ ნიმუშებზე ზმნისწინების დართვა და ვარჯიშობა მათ წერაში (აშენებს; გააშენებს; იკვლევს, მიიკვლევს; იშენებს, მიიშენებს და სხვ.).

3. ვარჯიშობა ტექსტზე, ტექსტის ანალიზი, გადაკეთება მოცემული ფორმებისა და სხვ.

4. ამ ფორმების შემცველი ტექსტის კარნახით წერა.

კონტაქტი

კონტაქტი მკაფიოდ გამოხატული გრამატიკული კატეგორიაა ქართულში. იგი ქართული ზმნის ერთ-ერთი თავისებურებაა. კონტაქტი სხვა ენათა ზმნებსაც ახასიათებს (არაბულს, თურქულს, იპონურსა და სხვ), მაგრამ ქართული ზმნის კონტაქტი არსებითად განსხვავებულია სხვა ენათა ზმნების კონტაქტსაგან. ქართულში კონტაქტი მოეპოვება როგორც პირიან ზმნას, ისე სახელზმნასაც.

[კონტაქტი ძველი დროიდანვე ცნობილი იყო ქართულში. ძველი გრამატიკოსები მას ს ხ მ ი თ-გ ა დ ა ს ვ ლ ი თ ს ეძახდნენ (ანტონი, გაიოზი და სხვ.)¹. კონტაქტის რაობა, მისი წარმოება და, საერთოდ, კონტაქტი როგორც გრამატიკული კატეგორია, პროფ. ა. შანიძემ გააჩვენა თავის „მორფოლოგიკური“ (1930 წ.) და უწოლა მას გზა, ხოლო შემდეგ — კონტაქტი. უცხოურად მას კაუზატისაც ეძახიან.]

კონტაქტის რაობა

კონტაქტის რაობის გასაცნობად სასურველია კონტაქტის ორივე ფორმა ერთი და იმავე ზმნით იყოს წარმოდგენილი. მაგალითად:

თინამ სურათი დახატა;

თინამ მხატვარს სურათი დაახატინა.

დახატა, დაახატვინა. ზმნებზე დაკვირვებით და მათთან შეწყობილ პირთა მოქმედების ჩამდენობის მიხედვით გარჩევით გაიჩვენება, რომ დახატა ზმნაში სუბიექტი თვითვე მოქმედი, მოქმედებას უშუალოდ სუბიექტი ასრულებს, ხოლო მეორე შემთხვევაში — დაახატვინა — იგივე

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 380.

მოქმედება სხვა პირის საშუალებით, სხვისი მეშვეობით სრულდება. მიეცემა დასკვნა: „კონტაქტი არის ზმნის ფორმა, რომელიც გვიჩვენებს, რომ სუბიექტი პირდაპირ ობიექტზე მოქმედებს უშუალოდ ან სხვა პირის მეშვეობით (კონტაქტი — ურთიერთობის დამყარება, ურთიერთ შეხება)“¹ აქვე გარკვევა, რომ კონტაქტი ქართულში ორია: უშუალო და უშუალოებით და მიეცემა მათი დახასიათება.

„უშუალო კონტაქტისაა ზმნის ფორმა, რომელშიც სუბიექტი უშუალოდ არის მოქმედების ჩამდენი, მისი შემსრულებელი, ხოლო შუალობითია კონტაქტი, რომელშიაც მოქმედება სხვისი მეშვეობით, სხვისი შუალობით სრულდება.“

კონტაქტის რაობის გაცნობასთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა გამახვილდეს სუბიექტურ პირზე უშუალო და შუალობითი კონტაქტის ფორმებში. შუალობითი კონტაქტის მქონე ზმნის მოქმედისა და სამოქმედოს ანალიზის მიზნდევით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გავხადოთ, რომ შუალობითი კონტაქტის ზმნებში სუბიექტი ხელმძღვანელი, საქმის მოთავეა და არა მისი უშუალო შემსრულებელი. მაგალითად: „თინამ მხატვარს სურათი დაახატვინა“ — სუბიექტია თინა და არა მხატვარი, თუმცა სურათს მხატვარი ხატავს, ე. ი. მოქმედების ჩამდენი მხატვარია და არა თინა. შინაარსობრივ ანალიზს უნდა დაუკავშირდეს მისი გრამატიკული ნიშნები. შუალობითი კონტაქტის ფორმებთან შეწყობილი პირებიდან ხელმძღვანელი ბრუნვაეკვალბადია, გვხვდება სახელობითში (თინამ მხატვარს სურათს ახატვინებს), მოთხრობითში (თინამ მხატვარს სურათი დაახატვინა) და მიცემითში (თინამ მხატვარისათვის სურათი დაუხატვინებია). მაშასადამე, გრამატიკულად თინა არის სუბიექტი. რეალურად მოქმედების შემსრულებელი მხატვარს კი უცვლელია სერიების მიხედვით და მუდამ მიცემითში რჩება. ცხადია, ის არ შეიძლება იყოს სუბიექტი, იგი ირიბი ობიექტია.)

ამგვარად, შუალობითი კონტაქტის ფორმებში ხელმძღვანელი, განმკარგულებელი სუბიექტია, მოქმედების შემსრულებელი ირიბი ობიექტია, ხოლო ის, რაც კეთდება, სრულდება — პირდაპირი ობიექტი.

შუალობითი და უშუალო კონტაქტის ზმნების ურთიერთთან შედარებითა და პირების მიხედვით დახასიათებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ სუბიექტური და პირდაპირობიექტური პირების მიხედვით მათ შორის განსხვავება არაა:

თინა სურათს ხატავს;

თინა მხატვარს სურათს ახატვინებს.

სუბიექტი და პირდაპირი ობიექტი ორივე ფორმაში (უშუალოსა და შუალობითში) ერთი და იგივეა. განსხვავებას წარმოშობს მხოლოდ ზმნის შუალობითი კონტაქტის ფორმაში მოქმედების შემსრულებელი პირის გაჩენა (წერს ის მას — აწერინებს ის მას მას; ბარავს ის მას — აბარვინებს ის მას მას).

უშუალო კონტაქტის სამპირიანი ზმნის შუალობითში გადაყვანისას ასეთ ცვლილებას აქვს ადგილი (უხატავს ის ამხანავს სურათს, ახატვინებს ის პეტრეს ამხანავისათვის სურათს): უშუალო კონტაქტის სამპირიანი ზმნის ირიბი

¹ ა. შანაძე, ი. იმნაიშვილი, ლ. კვაჭაძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. 1. 1966, გვ. 131.

ობიექტი შუალობითი თანდებულისან უბრალო დამატებად იქცევა (ამხანაგს — ამხანაგისათვის), ხოლო ირიბ ობიექტად შუალობითი კონტაქტის ფორმებში ახალი შემსრულებელი პირი გაჩნდება (პეტრეს). მნიშვნელობის მიხედვით ირიბი ობიექტი უშუალო და შუალობითი კონტაქტის ფორმებში ერთი და იგივე არაა: უშუალო კონტაქტში ირიბი ობიექტი უმოქმედოა (შეიძლება ამხანაგმა არც იცოდეს, რომ მისთვის სურათს ხატავენ), მას ირიბად ეხება სუბიექტის მოქმედება; შუალობითი კონტაქტის ფორმაში კი ირიბი ობიექტი უშუალოდ მოქმედია, იგია შემსრულებელი მოქმედებისა, მაგრამ იგი ამ მოქმედებას სხვისი (სუბიექტის) ხელმძღვანელობით ასრულებს.

რომ კონტაქტის რაობა მოსწავლეთათვის ნათელი და შეგნებული იყოს, აუცილებელია ვარჯიშობა: კონტაქტის ერთი ფორმის გადაყვანა მეორე ფორმაში, ტექსტში წარმოდგენილი ზმნების გაანალიზება, ტექსტის გამართვა ზმნის შუალობითი კონტაქტის ფორმებში გადაყვანასთან დაკავშირებით და ა. შ.

კონტაქტის წარმოება

კონტაქტის მაწარმოებელთაგან სასკოლო გრამატიკის სახელმძღვანელოში მხოლოდ ორია წარმოდგენილი: „მარტივი ინ და რთული ვეინ“ მაგრამ გამოცდილება აღასტურებს, რომ ერთგვარი ზოგადი წარმოდგენა მოსწავლეებს [შესამე ვე] — მაწარმოებლებზედაც უნდა მიეცეს.

ჯერ ერთი, — ევ მაწარმოებლიანი ზმნები ხშირად გვხვდება მოსწავლეთა მეტყველებაში, მაგალითად: ჰამს — აჰმევს, სვამს — ასმევს, იცვამს — აცმევს და სხვ.

მეორე, ვეინ მაწარმოებელი სახელმძღვანელოში რთულადაა დასახელებული და გაყოფილია ინ და ევ მაწარმოებლებად. ამ მაწარმოებლის სირთულის გასაგებად ევ მაწარმოებელზედაც უნდა ჰქონდეთ წარმოდგენა, მით უფრო, რომ გაცნობის თვალსაზრისით ის არავითარ სირთულეს არ შეიცავს.

კონტაქტის მაწარმოებელთა გაცნობისას ერთმანეთს შეუპირისპირდება უშუალო და შუალობითი კონტაქტის ფორმები. დასაპირისპირებლად ისეთი ნიმუშები უნდა შევარჩიოთ, რომლებიც ნათლად წარმოგვიდგენენ კონტაქტის მაწარმოებლებს. ცნობილია, რომ უშუალო კონტაქტიდან შუალობითის წარმოებისას ზმნის ფორმა არა მარტო კონტაქტის მაწარმოებელს დაირთავს, არამედ თემის ნიშანსა და ა პრეფიქსსაც; მაგალითად: ა შე ე ნ ბ ს — ა შე ნ ე ბ-ინ-ებ-ს. ხ ა ტ ა ვ ს — ა-ხ ა ტ ვ-ინ-ებ-ს. ამ დამატებითი ნიშნების დართვა ერთგვარად აბრკოლებს კონტაქტის მაწარმოებლის გამოყოფას. ამიტომ პირველ რიგში ისეთი ნიმუშები უნდა მივწოდოთ, რომლებშიც ასეთ გართულებას ადგილი არ ექნება. ამ შემთხვევაში უშუალო კონტაქტის ზმნა შეიძლება ავიღოთ მომავლის მწკრივის ფორმით, ხოლო შუალობითისა — წყვეტილის; მაგალითად:

გააკეთებს — გააკეთებ-ინ-ა
 ააშენებს — ააშენებ-ინ-ა
 დააპოვს — დააპოვებ-ინ-ა და სხვ.

ზმნების შინაარსობრივი დახასიათებით გაირკვევა, რომ გააკეთებს, ააშენებს, დააპობს, უშუალო კონტაქტისაა, ხოლო ზმნები გააკეთებინა, ააშენებინა, დააპობინა შუალობითი კონტაქტისა.

ფორმის მიხედვით ზმნათა დაპირისპირებითა და საერთო ნაწილთა გამოყოფით:

გააკეთებს-ს ააშენებს-ს
გააკეთებინა-ა ააშენებინა-ა და ა. შ.

გაირკვევა, რომ შუალობითი კონტაქტის ფორმებში ზმნას ჩაერთო ინ. ეს ინ შუალობითი კონტაქტის მაწარმოებელია.

ასევე გაეცნობა¹ ევ და ვინ მაწარმოებლები (ვამს — აქმევს, სვამს — ასმევს; დათლის — დაათლევინა, დაჭრის — დააჭრევინა და ა. შ.).

ევინ მაწარმოებლის შემადგენელ ნაწილებად დაყოფით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება რომ ევინ რთულია, ხოლო ევ და ინ მარტივი.

ამგვარად, უშუალო კონტაქტის ფორმა ძირითადია, შუალობითი კი წარმოქმნილი. შუალობითი კონტაქტი იწარმოება უშუალოსაგან სამი მაწარმოებლით: ინ, ევ, ვინ. ყველაზე გავრცელებული ინ მაწარმოებელია; ევ მხოლოდ რამდენიმე ზმნას მოუღის და ამ ზმნებსაც ამჟამად დაკარგული აქვთ კონტაქტის გაგება.

კონტაქტის წარმოების ასეთ ნიმუშებზე გაცნობის შემდეგ მიეცემა დროის მიხედვით ერთგვარი ფორმები: წერს — აწერინებს, აპობს — აპობინებს, კლავს — აკლევინებს და ა. შ.

რიგი ზმნების უშუალო კონტაქტის ფორმებიდან შუალობითში გადაყვანის საფუძველზე გაეცნობა, რომ შუალობითი კონტაქტის ფორმები ჩვეულებრივ სააჩრევსო ქცევისაა¹.

კონტაქტის მაწარმოებელთა შესწავლასთან დაკავშირებით აუცილებელია მოსწავლეებს განვასხვავებინოთ ერთმანეთისაგან კონტაქტის მაწარმოებელი ინ და ევ ფუძისეული ინ და ევ-ისაგან. ფუძისეული ინ და ევ-ის კონტაქტის მაწარმოებელ ამავე ნიშნებში აღრევას ხშირად აქვს ადგილი სკოლის პრაქტიკაში. შერჩეულ ნიმუშებზე ვარჯიშობით და ფორმათა შედარება-შეპირისპირებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გავხადოთ, რომ კონტაქტის გასარკვევად ფორმა და შინაარსი ერთმანეთს უნდა ემთხვეოდეს; მაგალითად: დაადგინა, დააწვინა. ჩაიდინა; იკლევს, არწევს, ათევს და სხვ. უშუალო კონტაქტის ფორმებია. ამ ზმნებში ინ, ევ ფუძისეული (ინ მიღებულია ფუძისეული ხმოვნის მონაცვლეობით: ადგენს-დაადგინა², აწვენს — დააწვინა და სხვ.). ამ ზმნების შუალობითი კონტაქტის ფორმებია: დაადგინა — დაადგენინა-ა, დააწვინა — დააწვენინა-ა, გამოიკვლევს — გამოაკვლევინებს და სხვ.

შუალობითი კონტაქტის მაწარმოებელთა შესწავლასთან დაკავშირებით უნდა გაირკვეს მართლწერის საკითხიც: კონტაქტის ფორმები უნდა ეთქვათ

¹ მართალია, შუალობითი კონტაქტის ფორმები შეიძლება სათავისო და სასხვისო ქცევის ფორმებითაც წარმოვიდგავს (ვიწერინებ, ვუწერინებ), მაგრამ ასეთი ფორმები ჩვეულებრივ მეტყველებაში ნაკლებად გვხვდება და მათზე არ შევჩერდებით.

² ა. შ. ა. ნ. ძ. ე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 371—372.

და ვწერთ: დააწერინა, გამოაკვლევიან, დააღვიანა და ა. შ. და არა დააწერიან, გამოაკვლევიან, დააღვიანა და ა. შ., რაც ფართოდ გავრცელებული კილოებში. ცხადია, აქ მასწავლებელს საგანგებო მუშაობა დასჭირდება მოსწავლეთა მეტყველებაში სწორი ფორმების დასაწერად. ამისათვის საჭირო იქნება მოსწავლეთა მეტყველებაზე კონტროლსა და ვარჯიშობასთან ერთად წერითი სავარჯიშოების ჩატარებაც კონტაქტის ფორმების შემცველი ტექსტის შინაარსის გადმოცემა ან უშუალო კონტაქტის ფორმების გადაყვანა უშუალოდ შუალობით, შუალობითი კონტაქტის ფორმების შემცველი ტექსტის გაანალიზება წერილობით და ა. შ. აქვე შუალობითი კონტაქტის ფორმებზე დაკვირვებით ცხადი უნდა გახდეს, რომ შუალობითი კონტაქტის ფორმები ჩვეულებრივ სამპირიანია, გარდამავალი და მოქმედებითი გვარისაა. შუალობითი კონტაქტი იშვიათად მოუღის გარდაუვალ ე-თი ნაწარმოებ ვნებითი გვარის ორპირიან ზმნებს: ვეკვლევიან, ველანძღვიან, ვეთრევიან და ა. შ., მაგრამ ეს ფორმები თანამედროვე ქართულში კილოებიდანაა შემოსული.

კონტაქტის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეს უნდა შეეძლოს კონტაქტის ერთი ფორმის მეორეში გადაყვანა, კონტაქტის ყოველმხრივი დახასიათება სათანადო ნიმუშების მოყვანით და მათი გამოყენება მეტყველებაში.

უ ლ ლ ე ბ ა

ზმნისათვის ძირითადი, დამახასიათებელი უღლებაა. ზმნა უღლებადი მეტყველების ნაწილია. „ქართული ზმნის უღვლილება მდიდარი და ნაირფეროვანია“¹. მასში თავს იყრის ზმნის ყველა კატეგორია: პირი და რიცხვი, დრო, კილო, ასპექტი, გვარი, ქცევა, კონტაქტი და სხვ.,² რომლებიც საგანგებო ნიშნებით, თავსართ-ბოლოსართებითაა აღნიშნული ზმნაში. ყოველი კატეგორია თავისებურ გავლენას ახდენს ზმნის უღლების სისტემაზე, თავისებურ ცვლილებებს იწვევს მასში, მაგრამ უღლებისათვის არსებითი მნიშვნელობა პირს, რიცხვსა და მწკრივებს აქვთ. „ზმნის ფორმათა ცვლილებას მწკრივების და მწკრივების შიგნით პირისა და რიცხვის მიხედვით უღლება ჰქვია“³.

საშუალოდანი გვარის ზმნათა უღლება

უღლების სწავლება პირველი ჯგუფის, ე. ი. მოქმედებითი გვარის ზმნათა უღლებით უნდა დავიწყოთ. მეორე, მესამე და მეოთხე უღლება გაეცნობა პირველი ჯგუფის უღლებასთან შეპირისპირებით.

სწავლებისას სათანადო ზმნების უღლებისა და მათი გაანალიზება-დახასიათებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ:

1. პირველ უღლებას განეკუთვნებიან მოქმედებითი გვარის (ორ- და სამპირიანი) ზმნები, რომელთაც თემის წინშეადად მოუღლით: ი (ვმლი, ვგვი...), აბ (ვიცვამ. ვსვამ...), ებ (ვაშენებ, ვაკეთებ...), ობ (ვაპობ, ვაშრობ...), ავ (ვხატავ.

¹ ა. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი ენათმეცნიერული დახასიათება. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 1, 1950, გვ. 050.

² იქვე.

³ ა. შანიძე, ი. ინიანიშვილი, ლ. კვაჭაძე, ქართული ენის გრამატიკა. ნაწ. I, 1965, ვვ. 133.

კვლავ...), ზოგიერთი უთემისნიშნო (ვწერ, ვჭამ...) და ხმოვანმონაცვლე (ვად-გან — ვადგინე, ვიკვლევ — გამოვიკვლო და სხვ). ზმნები.

2. პირველი უღლების ზმნები მიმართული ფორმებია; მათ შეეწყობა პირ-დაპირი ობიექტი.

3. პირველი უღლების ზმნებთან შეწყობილი სუბიექტი და პირდაპირი ობიექტი ბრუნვაცვალებადაა სერიების მიხედვით.

4. უწყვეტილსა და ხოლმეობითში ამ უღლების ზმნებს მწყრივთა მაწარ-მოებლად მოუღლით დ-ი, ხოლო აწწყოსა და მყოფადის კავშირებითში — დ-ე; წყვეტილში -ე (ძირითადი) ან ი (ნართაული), ხოლო კავშირებითში -ო, ე, და ა.

5. წყვეტილის მესამე პირში ამ ჯგუფის ზმნებს სუბიექტის მესამე პირ-სა და რიცხვის ნიშნად აქვთ ეს.

წყვეტილი ეს ნიშნის გაცნობასთან დაკავშირებით მოკლე ისტორიული ექსკურსით მოსწავლეებს უნდა გავაცნოთ, რომ ეს ნიშანი ძველად სუბიექტური პირის ნიშნად მოუღლიოდა არა მხოლოდ წყვეტილს, არამედ უწყვეტილსაც.

6. მესამე სედიის მწყრივებში პირველი უღლების ზმნები არაერთ თავისე-ბურებას იჩენენ.)

ცხადია, მესამე სერიის ფორმათა ყოველგვარ თავისებურებაზე მოსწავ-ლეთა ყურადღების შეჩერება შეუძლებელი იქნება. საკმარისია, თუ მოსწავ-ლეებს ზმნათა მესამე სედიის უღლების ძირითად თავისებურებებს გავუთ-ვალისწინებთ. ასეთებია: ა) ინვერსია; ბ) სამპირიანი მოქმედებითი გვარის ზმნის ორპირიანად გადაქცევა; გ) სუბიექტი მიცემით ბრუნვაში და სხვ.

მოქმედებითი გვარის ზმნათა მესამე სერიის თავისებურებათა და, კერ-ძოდ, ინვერსიის სწავლებისას ინვერსიული ფორმები უნდა შეუპირისპირდეს იმავე ზმნის ჩვეულებრივ ფორმებს, მაგალითად:

მე ლექსს ვწერ
ამხანაგი მე ლექსს მიწერს,
ბავშვობაში ლექსები მეც მიწერია.

პირველ რიგში გაირკვევა „ვწერ“ და „მიწერს“ ზმნათა სუბიექტური და ობიექტური პირები და ამ პირთა ნიშნები. შემდეგ „მიწერია“ ზმნის სუბი-ექტურ და ობიექტურ პირთა მიხედვით დახასიათებით გაირკვევა, რომ მოქ-მედი, სუბიექტური პირი პირველია. მისი ნიშანი ზმნაში ვ უნდა იყოს. ამ ზმნაში კი სუბიექტი I ობიექტური პირის ნიშნით — მანითაა წარმოდგენილი, ე. ი. ადგილი აქვს პირის ნიშანთა დანიშნულების შეცვლას, ანუ ინვერსი-ას. ინვერსია საერთოდ შებრუნებას, შექცევას ნიშნავს. ასეთი შებრუნება პირის ნიშანთა დანიშნულებისა ჩვეულებრივია მოქმედებითი გვარის ზმნე-ბის უღლებისას მესამე სედიის (დამიხატავს, ჩამიცვამს, დამიპია და სხვ.), მაგრამ ქართულში არის რიგი ზმნები, რომლებიც თავიდანვე ინვერსიულ ზმნებადაა მიჩნეული. ასეთებია უმთავრესად: მშობი, მწყურია, მცივა, მიყვარს, მძულს, მყავს, მაქვს, მძინავს, მღვიძავს და ა. შ.

რიგი სუბიექტური და ობიექტური წყობის ზმნათა მესამე სერიის სხვა-დასხვა მწყრივსა და სხვადასხვა პირში დაყენებით მოსწავლეთათვის ნათელი

განდება, რომ ამ უღლების ზმნებს ინვერსია III სერიის ყველა მწკრივსა და პირში მოუღის.

ინვერსიულ ზმნებში სუბიექტისა და ობიექტის ბრუნვათა გარკვევით მოსწავლეთათვის ცხადი განდება, რომ ინვერსიულ ზმნებთან სუბიექტი მიცემითშია, ხოლო ობიექტი — სახელობითში.

ორ და სამპირიან ზმნათა (ბარავს — უბარავს, კერავს — უკერავს, ვხატავ — ვუხატავ, წერ — უწერ და სხვ.) პირველი და მესამე სერიის ფორმებში დაყენებით და მათ პირიანობაზე დაკვირვებით მოსწავლეები მიხედვებიან. რომ სამპირიანი ზმნა მესამე სერიაში ორპირიანი ხდება, პირველ და მეორე სერიაში მასთან შეწყობილი ირიბობიექტური პირი მესამე სერიაში თანდებულთან ობიექტად (უბრალო დამატებლად) იქცევა და ზმნასთან კავშირს წყვეტს (ვუხატავ მე მას მას, დავუხატე მე მას იგი, მაგრამ: დამიხატავს მე იგი მისთვის); ორპირიანი კი ორპირიანადეე რჩება (ვხატავ მე მას, დავხატე მე იგი, დამიხატავს მე იგი და ა. შ.).

ამვე ზმნების (დამიხატავს, დამიწერია, ჩამიცვამს და სხვათა) საფუძველზე გაირკვევა ქცევის საკითხი: მესამე სერიის ფორმებს ქცევის გაგება, საერთოდ, არა აქვთ, რადგანაც სხვა ქცევის საპირისპირო ფორმები მათ არ გააჩნიათ!; ნიშნები (ი, უ—გამიკეთებია, გაგიკეთებია, გაუკეთებია) მათ მხოლოდ პირველ თურმეობითში მოუღით და არ გადაჰყვებათ სხვა მწკრივებში. ამასთანავე ამ ზმნათა უქცეობას მესამე სერიის ფორმებში ისიც ადასტურებს, რომ მათ არა აქვთ ირიბი ობიექტი, რომელსაც განეკუთვნება მოქმედების საგანი სასხვისო ქცევის მიხედვით.

მოქმედებითი გვარის ზმნათა უღლებასთან დაკავშირებით საჭიროა მართლწერის საკითხების მოგონებაც — (მართლწერის ამ საკითხებზე მწკრივთა შესწავლისას იყო გამახვილებული ყურადღება):

1. დნენ დაბოლოება პირველი სერიის უწყვეტელში, აწმყოს კავშირებითში, ზომლეობითსა და მყოფადის კავშირებითში (ხატავდნენ, აკეთებდნენ, დახატავდნენ, გააკეთებდნენ).

2. ეს სუფიქსი წყვეტილის მესამე პირის მრავლობით რიცხვში (დახატეს, გააკეთეს და ა. შ.).

3. ავ და ამ თემის ნიშნები პირველ თურმეობითში (დამიხატავს, დამიბარავს, ჩამიცვამს, შემომირტყამს).

4. ის სუფიქსი იმ ებ თემისნიშნისანი ზმნების II თურმეობითში, რომელთაც ეს თემის ნიშანი პირველ თურმეობითში აქვთ (გამიკეთებია, გამეკეთებინა, ამიყვავებია — ამეყვავებინა, ამიშენებია — ამეშენებინა და ა. შ.).

ამ უღლების შესწავლის შედეგად მოსწავლეს უნდა შეეძლოს მოქმედებითი გვარის ყოველგვარი ზმნის უღლება ორივე — სუბიექტურსა და ობიექტურ — წყობაში, ყველა სერიასა და მწკრივში, მისი ამოცნობა ყოველგვარ ტექსტში და მართებულად გამოყენება მეტყველებაში.

ასევე გაეცნობა სხვა უღლების ზმნებიც, ოღონდ მოქმედებითთან შედარება-შეპირისპირებით და თავისებურებათა გამოვლენით.

¹ მოსწავლეებმა სხვა კატეგორიათა შესწავლის საფუძველზე იციან, რომ კატეგორიაზე დაბარება არ შეიძლება, თუ მას საპირისპირო ფორმები არ აქვს.

მეორე უღლების¹ ზნათა¹ შესწავლისას უნდა გავარკვიოთ, რომ ამ წგუფს განეკუთვნებიან ერთ და ორპირიანი დინამიკური ვნებითი გვარის ზმნები (კვადები, ვეწერები...), რომლებსაც ყველა მწკრივში თავ-თავისი ფორმა აქვთ, ეს ზმნები უღლებისას შემდეგ თავისებურებებს იჩენენ:

1. აწმყოსა და მყოფადში მათ, ისე როგორც პირველი უღლების ზმნებს, მწკრივის მაწარმოებელი საგანგებო ნიშანი არა აქვთ.

2. ამ ზმნების უწყვეტილისა და ხოლმეობითის მწკრივებს აწარმოებს ოდ-ი, ხოლო აწმყოსა და მყოფადის კავშირებითისას — ოდ-ე.

3. მეორე სერიის მწკრივებში (წყვეტილსა და მეორე კავშირებითში) დინამიკური ვნებითების მაწარმოებლები იგივეა, რაც მოქმედებითი გვარის ზმნებისა: მაგალითად, წყვეტილში: ე და ნართაული ი ან ნული, ხოლო კავშირებითში — ა, ო, და ე. აქედან ე და ნული წყვეტილში მოუღიოთ პრეფიქსიან (ი/ე) ვნებითებს, ხოლო ნართაული ი — სუფიქსიანსა და უნიშნოს. ასევე განაწილებულია ეს მაწარმოებლები კავშირებითშიც: ა და ო პრეფიქსიან ვნებითებში გვხვდება, ხოლო ე — უნიშნო და სუფიქსიანებში.

4. მეორე უღლების ზმნებს წყვეტილისა და მეორე კავშირებითის მწკრივებში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად ნენ მოუღიოთ.

5. არსებითი განსხვავება პირველი და მეორე უღლების ზმნებში თავს იჩენს მესამე სერიაში. ეს განსხვავება შემდეგია: ვნებითი გვარის ზმნებს ინვერსია არ ახასიათებს. ამ უღლების ზმნები ფორმებს ერთნაირად იკეთებს: თუ მეშველზმნიანია, ყველა მწკრივში მეშველი ზმნით იქნება ნაწარმოები; თუ არა, ფორმები მაინც ერთგვარ უღლებას წარმოგვიდგენენ.

განსხვავებას ადგილი აქვს ამ უღლების ზმნებში იმისდა მიხედვით — ერთპირიანია ზმნა თუ ორპირიანი.

6. ერთპირიანი ვნებითი გვარის ზმნები მესამე სერიის მწკრივებში იუღლებიან ვარ, ვიყავ, ვიყო მეშველი ზმნებით, რომლებიც დაერთვიან ნაზმნარ სახელს¹ (გავმქრალვარ, გამქრალხარ, გამქრალა (არს)).

7. მეშველი ზმნა არის, არიან პირველი თურმეობითის მესამე პირის ორსავე რიცხვში შეკვეცილი ფორმით ა, ან უერთდება ნაზმნარ სახელს (გამქრალ-ა, გამქრალ-ან) და ორივე ერთ სიტყვად, ერთ ზმნად წარმოგვიდგება.

8. მეშველზმნიანი ფორმები თანამედროვე ქართულში ერთ სიტყვად, ერთად იწერება (გავმქრალვარ, გამქრალხარ).

9. პირველ თურმეობითში ერთპირიანი ვნებითი გვარის ზმნას ორი სუბიექტური პირველი პირის ნიშანი აქვს: გა-ვ-მქრალ-ვარ (ერთი სიტყვის თავში, მეორე კი მეშველ ზმნაში); მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში მეშველ ზმნას ეს ნიშანი (ვ) ჩამოსორებული აქვს (გავმქრალიყავ, გავმქრალიყო).

10. ორპირიანი ვნებითი წარმოების მიხედვით ძირითადად მიჰყვება ამავე ზმნების აწმყოს წრის მწკრივებს. განსხვავებას გვიჩვენებს მხოლოდ პირველი თურმეობითი.

პირველ თურმეობითში ორპირიანი ვნებითი გვარის ზმნებაც მეშველზმნიანია (გავქრობივარ, გაჰქრობიხარ, გაჰქრობია).

¹ უფრო ზუსტად ვნებითი გვარის შიშლუობას, მაგრამ, რადგანაც მოსწავლეთათვის შიშლუობა ჭერ უცნობია, სჯობია დავკმაყოფილოდეთ „ნაზმნარი სახელით“.

მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითში მეორე უღლების ზმნებს მაწარმოებლად მოუღლით ოღ-ი, ოღ-ე, ე. ი. ისევე იწარმოებიან, როგორც უწყვეტელი და აწმყოს კავშირებითი (გავექრობ-ოღი, გავექრობ-ოღე). ამ მწკრივებში ორპირიანი ზმნები შეიძლება ზოგჯერ მეშველი ზმნითაც იქნეს ნაწარმოები; მაგალითად: დავწოლოდი ან დავწოლიყავ, შევხებოდი ან შევხე-ბიყავ და სხვ. მაგრამ თანამედროვე ქართულში ოდიანი ფორმები უფრო გავ-რცელებულია და მისაღები; ამდენად ეს უნდა ვიხმაროთ.

ორპირიან ზმნათა მეორე თურმეობითსა და მესამე კავშირებითის სწავლე-ბასთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა გამახვილდეს ევ-იან ზმნებში ვ-ს დაკარგვაზე ოღ, ოღე მაწარმოებლების დართვის გამო (გავექციევივარ — გავექ-ციე (ვ) ოღი — გავექციე (ვ) ოღე).

თავის ნიჟანმონაცვლე ზმნათა უღლება

„საშუალი გვარის ზმნები მწკრივთა ფორმების წარმოების თვალსაზრისით ორ ჯგუფად იყოფა. ერთი მიჰყვება მოქმედებითი გვარის ზმნებს, მეორე კი — ვნებითი გვარისას“¹.

„მიჰყვება“ აქ შემდეგს ნიშნავს: თუ საშუალი გვარის ზმნა მოქმედები-თი გვარის მიხედვით ივსებს დანაკლის ფორმებს, ცხადია, მწკრივთა ფორმე-ბის წარმოებისას მოქმედებითს გაჰყვება, თუ ვნებითის მიხედვით — ვნებითს. ამისდა მიხედვით საშუალი გვარის ზმნების ორი ჯგუფია: საშუალ-მოქმედე-ბითი (მედლითაქტიური) და საშუალ-ვნებითი (მედლითაპასიური). ეს ზმნები უღ-ლების ორ ჯგუფს განეკუთვნებიან: მედლითაქტიური ზმნები — მესამე უღლე-ბას, მედლითაპასიური კი — მეოთხეს.

გვარის შესწავლასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის ნაცნობია ყველა ის თავისებურება, რასაც საშუალი გვარის ზმნები ამჟღავნებენ. ამ თავისე-ბურებათა განმეორება აქ აუცილებელი იქნება, რომ მესამე უღლება ნათლად იქნეს წარმოდგენილი მოსწავლეთა მიერ. ამ განმეორებისას განსაკუთრებით უნდა გაიხაზოს, რომ მესამე უღლებას ეკუთვნის თემის ნიჟანმონაცვლე ზმნები, რომელთაც საკუთრივ მხოლოდ აწმყოს წრის მწკრივები მოეპოვებათ, დანარჩენი ფორმები შევსებული აქვთ მოქმედებითი გვარის ზმნათა სათავი-სო ან სასხვისო ქცევათა მიხედვით. მათი თავისებურებანი შემდეგია:

1) აწმყოს წრის მწკრივებიდან მყოფადის წრის მწკრივებში გადაყვანისას ამ ზმნებს თავში უჩნდებათ ი (ერთპირიანებს) და უ (ორპირიანებს): ტირის — იტირებს, სდარაჯობს — უდარაჯებს.

2) თემის ნიჟნად მყოფადის ფორმებში ამ ზმნებს ემ მოუღლით, ჯადგა-ნაც სათანადო მოქმედებითს, რომლისაგანაც მომდინარეობს მყოფადის წრის მწკრივთა ფორმები, თემის ნიჟნად ებ აქვთ.

4) მეორე სერიის მწკრივები ამ ზმნებს ნაწარმოები აქვთ მყოფადის წრის მწკრივთა ფორმების მიხედვით.

5) ამ ზმნებს ზმნისწინი საერთოდ არ დაერთვის, მაგრამ თუ დაერთვის, ასპექტს ვერ აწარმოებს, გვიჩვენებს მხოლოდ მიმართულებას.

6) აწმყოს მწკრივში ამ ზმნებს მაწარმოებელი არა აქვთ. უწყვეტელსა და აწმყოს კავშირებითში მოუღლის მაწარმოებლად დი, დე ან ოდი, ოდე, თუ

¹ ა. შ. ნ. ი. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953. გვ. 484.

ზმნას თემის ნიშნად აქვს ავ, ებ, ობ ან უთემისნიშნოა; მაშინ ამ მწკრივების მაწარმოებელი იქნება ღი, ღე (ვცურავ — ვცურავდი, ვ-ცურავ-ღე; ტრიალებ — ტრიალებ-ღი, ტრიალებ-ღე; ვ-მამაც-ობ — ვმამაცობ-ღი, ვმამაცობ-ღე; ქუხს ქუხ-და, ქუხ-ღეს და ა. შ.). ოდი და ოდე მოუღიოთ მაშინ, თუ ზმნა ი¹ თემისნიშნია (ვტირი — ვტირ-ოდი, ჩივი — ჩი(ვ)-ოდი, ყივის — ყი(ვ)-ოდა და სხვ.).

7) თუ ზმნას ფუძის ბოლოში ვ აქვს, მაშინ ოდი, ოდე მაწარმოებლების დართვისას ეს ვ იკარგება (კივის — კიოდა, ჩივის — ჩიოდა, კნავის — კნაოდა, ბლავის — ბლაოდა და ა. შ.).

8) ზოგიერთი საშუალო გვარის ზმნა აწმყოს მწკრივის პირველ და მეორე პირში დაირთავს მეშველ ზმნას (ე-წუხ-ვარ, წუხ-ხარ, ვ-ღუმ-ვარ, ღუმ-ხარ და სხვ.). ასეთ ზმნათა რიცხვი მეტადრე მცირეა. საერთოდ III უღლების ზმნებს მეშველი ზმნა არ მოუღიოთ (ა. შ ა ნ ი ძ ე).

9) ნასესხები ფორმები სრულიად ისევე აწარმოებენ მყოფადის წრისა და მეორე სერიის მწკრივთა ფორმებს, როგორც სათანადო მოქმედებითნი; მაგალითად: ხოლმეობითში მისი მაწარმოებელია დ-ი: ვიტირებდი, ვითამაშებდი, ვიკივლებდი და სხვ.; მყოფადის კავშირებითში — დე (ვიტირებდე, ვიცხოვრებდე, ვიჩივლებდე და სხვ.).

წყვეტილში მას მაწარმოებლად მოუღის ე (ვიტირე, ვიჩივლე, ვიცხოვრე), ხოლო კავშირებითში — ი (ვიტირო, ვიცხოვრო და ა. შ.).

წყვეტილში ზუბიექტის მესამე პირის ნიშნად მრავლობით რიცხვში ამ ზმნებს ეს მოუღიოთ.

10) მესამე სერიაში ამ უღლების ზმნები ინვერსიულადაა ნაწარმოები (მოქმედებითი გვარის ზმნის ფორმათა სესხების საფუძველზე). ერთი თავისებურება, რომელიც ამ ზმნებს მოქმედებითი გვარის ებ თემისნიშნის ზმნებისაგან განასხვავებს, ეს ებ თემის ნიშნის ჩამოშორებაა ზოგიერთი ზმნისაგან; მაგალითად: იცხოვრებს — უცხოვრია, ტრიალებს — უტრიალია, იცოცხლებს — უცოცხლია, ითამაშებს — უთამაშია და სხვ., მოქმედებითი გვარის ზმნებს კი ებ თემის ნიშანი ჩვეულებრივ შენარჩუნებული აქვთ.

11) მესამე სერიაში ორპირიანი საშუალო გვარის ზმნების ობიექტური პირი (ირიბი) თანდებულისადაა ხდება და ზმნასთან პირიანობის მიხედვით კავშირს წყვეტს. ამიტომაც ორპირიანი საშუალო გვარის ზმნა მესამე სერიაში ერთპირიანი ხდება.

მწკრივნიშნის ზმნების უღლება

მეოთხე უღლებას ეკუთვნის საშუალო გვარის ის ზმნები, რომლებიც დანაკლის ფორმებს ვნებითი გვარის ფორმების მიხედვით ივსებენ (მედლიობასიური ზმნები) და სტატუტური ვნებითები. ეს ზმნები მრავალ თავისებურე-

¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქულია აზრი, რომ ი თემის ნიშანი საშუალო და ენებითი გვარის ზმნებში აწმყოს მწკრივის ნიშნია და არა თემისა (ტირის, ტიროდა, ტიროდეს).

აწმყოს მწკრივის ნიშნად ე-ს მიჩნევა მოითხოვს შემდეგი საკითხების გარკვევას: რა არის აწმყოს მწკრივის ნიშანი საშუალო გვარის სხვა თემისნიშნის (ავ, ებ, ობ) ზმნებში? ან რატომ არა აქვთ ამ მწკრივებში ნიშანი მოქმედებითი გვარის ზმნებს? ხომ არ შეიძლება ოღონდ საერთოდ თემის ნიშნები აწმყოს მწკრივის ნიშნებად მიგვეჩინა?

ბას იჩენენ, მაგრამ ყველა თავისებურების საშუალო სკოლაში გაცნობა შეუძლებელი იქნება. მეოთხე უღლების შესახებ მოსწავლეებს მხოლოდ ზოგადი წარმოდგენა უნდა მიეცეთ.

საშუალებებით (მედიოპასიურ) ზმნებში შედის მდგომარეობის (დგას, ზის, წევს...), გრძნობის (შია, სწყურია, სძულს, უყვარს და სხვ.), ყოლა-ქონების (ჰყავს, აქვს) და სხვა ზმნები.

მეოთხე უღლების ზმნათა ძირითადი დამახასიათებელია ის, რომ:

1. წარმოებისას აკლიათ ან პირველი ან მეორე სერიის ესა თუ ის მწკრივი. პირველი სერიიდან შეიძლება აკლდეს უწყვეტელი და აწყყოს კავშირებითი; „თუ პირველი ჯგუფის მწკრივები აკლია, მოეპოვება მეორისა და პირველი“¹.

2. მეოთხე უღლების (ჯგუფის) ზმნები აწყყოს პირველსა და მეორე პირში მეშველი ზმნით იწარმოება: ვხატეარ, ვძულეარ, მოვწონვარ და სხვ.

3. ამ უღლების ზოგიერთ ზმნას მხოლოდ აწყყოს წრის მწკრივები მოეპოვება, სხვა მწკრივებს ის ვერც სესხებით ივსებს; მაგალითად; შესწევს (ძალა შესწევს), მოსდგამს, შესტრფის, შეჰხარის და სხვ.

მეოთხე უღლების ზმნათა ამ თავისებურების გათვალისწინება საესებით საკმარისი იქნება.

უღლების შესწავლის უკანასკნელი საფეხური შემაჯამებელი მუშაობაა. იგი სხვადასხვაგვარად შეიძლება ჩატარდეს, სახელდობრ:

1. სათანადო ზმნის უღლებასთან დაკავშირებით ყველა იმ თავისებურების დასახელება, რომლებიც ამ უღლების ზმნისთვისაა დამახასიათებელი;

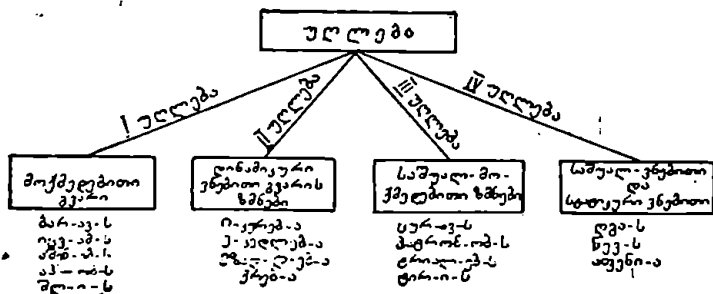
2. ცალკეული უღლების შესახებ ძირითად თავისებურებათა თხრობა და სათანადო საილუსტრაციო ნიმუშების დასახელება.

3. გასაუბრება ნიმუშების მიხედვით, კითხვების დასმით (კითხვები უნდა ეხებოდეს მხოლოდ ძირითად, საკვანძო საკითხებს).

4. ტექსტიდან ზმნის გამოყოფა და მისი სათანადო უღლებისადმი განკუთვნება და დამახასიათებელ თავისებურებათა აღნიშვნა.

5. ცალკეული უღლების შესწავლისას ტაბულის შედგენა და პირისა თუ მწკრივების დამახასიათებელი ნიმუშების გამოყოფა ქვეშ ზახის გასმით, საგანგებო ასობით თუ განსხვავებული ფერით.

საბოლოოდ, ყველა უღლების შესწავლის შემდეგ, შეიძლება გამაერთიანებელი ტაბულის შედგენა.

¹ ა. შანიძე, ი. იმნაიშვილი, ლ. კვაჭაძე, ქართული ენის გრამატიკა ნაწ. I, მორფოლოგია, 1966, გვ. 145.

მორფოლოგიის გაკვეთილი

(VI კლასი)

1. გაკვეთილის თემა: უღლების რაობა და ჭგუფები.
2. გაკვეთილის მიზანი: გაეცნოთ მოსწავლეთ:
 - 1) უღლების რაობა და მისი ძირითადი ჭგუფები;
 - 2) ზმნის უღლილებად დაყოფის საფუძვლები;
 - 3) უღლების ცალკეული ჭგუფის ზოგადი დახასიათება.

გაკვეთილის მსვლელობა

საშინაო დავალებზე (კონტაქტი) ინდივიდუალური და საერთო აღრიცხვის შეზღვევებზე ახალი მასალის ახსნა. მისწავლებელი აკრავს კლდეზე ტაბულას, რომელზედაც მოცემულია ზ რ დ ის ზმნის უღლება აწმუში, წყვეტილსა და I თურმეობითში.

მასწ. წავიკითხოთ ზმნა ზ რ დ ის და გავარკვიოთ რის მიხედვით იცვალა იგი.

მოსწ. (კითხულობს ზმნას და ასკვნის) ზმნა იცვალა პირისა და რიცხვის მიხედვით.

მასწ. რომელი მწკრივის ფორმაა ეს ზმნა?

მოსწ. ზ რ დ ის ზმნა აწმუის მწკრივის ფორმაა.

მასწ. წავიკითხოთ მეორე სტეპში ჩამოწერილი იგივე ზმნა (მოსწავლე კითხულობს ზმნას გ ა ზ ა რ და). რის მიხედვით იცვალა ზმნა?

მოსწ. ზმნა იცვალა პირისა და რიცხვის მიხედვით.

მასწ. რომელი მწკრივის ფორმაა ეს ზმნა?

მოსწ. ეს ზმნა (გაზარდა) წყვეტილის მწკრივის ფორმაა.

მასწ. პირველი ზმნა აწმუის მწკრივის ფორმაა, მეორე წყვეტილისა. მაშ, კიდევ რის მიხედვით იცვლება ზმნა?

მოსწ. ზმნა იცვლება პირის, რიცხვისა და მწკრივის მიხედვით.

მასწ. წავიკითხოთ ამ ზმნის მესამე ფორმა! რის მიხედვით იცვლება იგი? (მოსწავლე კითხულობს ზმნას გ ა უ ზ რ დ ი ა).

მოსწ. ზმნა იცვლება პირის, რიცხვისა და თურმეობითი I მწკრივის მიხედვით.

მასწ. მაშ, რის მიხედვით იცვლება ზმნა?

მოსწ. ზმნა იცვლება პირის, რიცხვისა და მწკრივის მიხედვით.

მასწ. გავიხსენოთ რის მიხედვით იცვლება სახელები?

მოსწ. სახელები იცვლება ბრუნვების მიხედვით.

მასწ. რა ეწოდება სახელის ბრუნვათა მიხედვით ცვლას?

მოსწ. სახელის ბრუნვათა მიხედვით ცვლას ბ რ უ ნ ე ბ ა ეწოდება.

მასწ. ბევრებო, დავიმახსოვროთ: ზმნის ცვლას პირის, რიცხვისა და მწკრივის მიხედვით უღლებს ეწოდება (ტრამინი უღლებს იწერება დაფაზე). მაშ, რას ეწოდება უღლებს? (იმეორებს 2—3 მოსწავლე) რა განსხვავებაა სახელისა და ზმნის ცვლებას შორის?

მოსწ. სახელი იბრუნვის, ზმნა იუღლებს.

მასწ. გადავშალოთ საშინაო დავალების რვეულები, დაწეროთ დღევანდელი რიცხვი, საკლასო სამუშაო და თემა.

უღლების რაობა და ჭგუფები

ჩაიწეროთ ნიმუშები. ყოველი წინადადების შემდგომ გამოეტოვოთ თითო სტრიქონი (მისწავლებელი ხმამაღლა კითხულობს ნიმუშებს, წერს დაფაზე და მოსწავლეები იწერენ რვეულებში).

1. მხატვარი სურათს ხატავს — დახატავს

ხატავ-დ-ა, ხატავ-დ-ეს

2. სურათი იხატება — დიხატება

იხატებ-ოდ-ა, იხატებ-ოდ-ეს

3. თევზი წყალში ცურავს — იცურებს

ცურავ-და, ცურავ-დ-ეს

4. ბავშვი ტირის ——— იტირებს

ტირ-ოდ-ა, ტირ-ოდეს

5. ბავშვი წევს.

6. ზღვის ნაპირას ბევრი ქვა ჰყრია.

მასწ. წავიციოთხოთ პირველი წინადადება, გამოვყოთ ზმნა და გავხაზოთ. დავახასიათოთ ეს ზმნა პირიანობის, გარდამავლობის, გვარისა და მწკრივის მიხედვით.

მოსწ. (გამოყოფს და გახაზავს ზმნას) ხ ა ტ ა ვ ს ზ მ ნ ა ო რ პ ი რ ი ა ნ ი ა, გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი, მ ო ქ . მ ე ლ დ ბ ი თ ი გ ვ ა რ ი ს, ა წ მ ყ ო ს მ წ ყ რ ი ე ვ ი ს ფ ო რ მ ა.

მასწ. გადავიყვანოთ ეს ზმნა უწყვეტლის მწკრივში და დაეწეროთ მის ქვემოთ გამოტოვებულ სტრიქონზე (მოსწავლე წერს: ხ ა ტ ა ვ დ ა) გამოვყოთ მწკრივის მაწარმოებელი (მოსწავლეები გამოყოფენ და გახაზავენ მწკრივის მაწარმოებელ დ-ს).

მაშასადამე: ხატავს არის მოქმედებითი გვარის ზმნა. უწყვეტელში მისი ნიშანია დ-ონი.

ასევე იკითხება და ირკვევა მეორე, მესამე და მეოთხე წინადადებების ზმნები (იხატება, ცურავს, ტირის, გადაჰყავთ უწყვეტელში და გამოყოფენ მწკრივის ნიშანს (იხატებ-ოდ-ა, ცურავ-დ-ა, ტირ-ოდ-ა). გაკეთდება ასკენა, რომ ვნებითი გვარის ზმნები უწყვეტელს აწარმოებენ ოდ-ით, საშუალისა კი დ-ი ან ოდ-ით.

მასწ. მაშასადამე, უწყვეტლის მწკრივის წარმოების მიხედვით მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო გვარის ზმნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან: მოქმ. გვარის ზმნები უწყვეტელს დ-ონით აწარმოებენ, ვნებითი გვარის ზმნები ოდ-ით, ხოლო საშუალი გვარის ზმნები ერთ ნიშანსაც იყენებენ და მეორესაც.

მწკრივთა წარმოების მიხედვით საშუალი გვარის ზმნები რომელ გვარს მიჰყვებიან?

მოსწ. საშუალი გვარის ზმნები მწკრივთა წარმოების მიხედვით მიჰყვებიან მოქმედებითსაც და ვნებითსაც.

მასწ. წავიციოთხოთ შემდეგი ზმნები და დავახასიათოთ, პირიანობის, გარდამავლობის, გვარისა და მწკრივის მიხედვით.

მოსწ. წევს საშუალი გვარის, ერთპირიანი, აწმყოს მწკრივის ზმნაა. ჰყრია ზმნა ერთპირიანი, გარდაუვალი, ვნებითი გვარის, აწმყოს მწკრივის ფორმაა.

მასწ. გადავიყვანოთ ეს ზმნები უწყვეტელში!

მოსწ. (ცდილობს გადაიყვანოს, საბოლოოდ ასკენის) ამ ზმნებს უწყვეტლის მწკრივი არა აქვთ.

მასწ. ამგვარად, არის რიგი ზმნებისა, რომელთაც ყველა მწკრივის წარმოება არ შეუძლიათ. ასეთ ზმნებს მწკრივნიკელი ზმნები ეწოდება. გადავიყვანოთ ყველა ეს ზმნა აწმყოს კავშირებითში. (გადაჰყავთ და წერენ სათანადო წინადადებების ქვემოთ), ირკვევა, რომ აწმყოს კავშირებითსაც ეს ზმნები სხვადასხვაგვარად აწარმოებენ, ხოლო წევს და ჰყრია ზმნებს ეს მწკრივი სულ არ გააჩნიათ.

მასწ. გადავიყვანოთ ხ ა ტ ა ვ ს, ი ხ ა ტ ე ბ ა, ც უ რ ა ვ ს, ტ ი რ ი ს ზ მ ნ ე ბ ი მ ყ ო ფ ა დ ა ნ მ წ ყ რ ი ე ვ ი დ ა და დ ა უ ე კ ი რ დ ე თ თ ე მ ი ს ნ ი შ ნ ე ბ ს.

მოსწ. (გადაჰყავს, წერს წინადადებათა გასწვრივ და ასკენის) აწმყოდან მყოფადში გადაყვანისას ც უ რ ა ვ ს და ტ ი რ ი ს ზ მ ნ ე ბ მ ა ა ვ დ ა ი თ ე მ ი ს ნ ი შ ნ ე ბ ი შ ე ი ც ვ ა ლ ს ე ბ თ ე მ ი ს ნ ი შ ნ ი თ.

მასწ. რომელი გვარისაა ეს ზმნები?

მოსწ. ეს ზმნები საშუალი გვარისაა.

მასწ. რა ეწოდება ასეთ ზმნებს?

მოსწ. ასეთ ზმნებს თემის ნიშანმონაცვლე ზმნები ეწოდება.

მასწ. მაშასადამე, ეს ზმნები სხვადასხვა მწკრივში სხვადასხვაგვარად იუღლებიან. იმისა და მიხედვით, თუ რა თვისებურებას გვიჩვენებს ამა თუ იმ გვარის ზმნა მწკრივთა მიხედვით უღლებიანს, გვაქვს უღლების ოთხი ჯგუფი. უღლების პირველ ჯგუფს ეკუთვნის მოქმედებითი გვარის ზმნები, მეორე ჯგუფს — ვნებითი, მესამე ჯგუფს — თემის — ნიშანმონაცვლე საშუალი გვარის ზმნები, ხოლო მეოთხეს — მწკრივნიკელი (ვნებითი და საშუალი გვარის) ზმნები.

ზმნების უღლებად დაყოფის საფუძველია გვარი და მწკრივთა წარმოება.

მაშ რის მიხედვით იყოფა ზმნები უღლებად?

მოსწ. ზმნები უღლებად იყოფა გვარისა და მწკრივთა წარმოების მიხედვით. ახალი მა-

სალის შეთვისების შემოწმებისა და ცოდნის განმტკიცების მიზნით დაისმება კითხვები: რას ეწოდება უღლება?

უღლების მიხედვით რამდენ ჯგუფად იყოფა ზნეები?

რა არის უღლების ჯგუფად დაყოფის საფუძველი?

რომელი ზნეები განეკუთვნება პირველი ჯგუფის უღლებას? (ასახელებენ ამ უღლების ზნეებს).

რომელი ზნეები განეკუთვნება მეორე ჯგუფის უღლებას? მაგალითები:

რომელი გვარის ზნეები განეკუთვნება მესამე ჯგუფის უღლებას? (საშუალო გვარის თემის ნიშანშონაცვლე) (ასახელებენ მაგალითებს).

კიდევ რომელ უღლებას განეკუთვნება საშუალო გვარის ზნეები?

როგორი საშუალო და ენებითი გვარის ზნეები განეკუთვნებიან მეოთხე ჯგუფის უღლებას? (ასახელებენ მაგალითებს).

შემდეგ მასწავლებელი ასახელებს ზნეებს (გზავნის, იყვევს, წუხს, წევს, ყვირის, ყრია) და მოსწავლეები არკვევენ რომელ უღლებას განეკუთვნება და რატომ?

დაბოლოს მასწავლებელი აჯამებს უღლებას და აძლევს დაჯალებას სახელმძღვანელოდან. დასაწერად ეძლევათ ზნეები დაჯალებით დააჯგუფონ უღლების მიხედვით.

თავისებური ზინები

პირველი საკითხი, რომელიც მონაცვლე ზნეების სწავლებისას დაისმის, ეს თვით მოვლენის („მონაცვლეობა“) და ტერმინების („შენაცვლება“, „მონაცვლეობა“, „მონაცვლე“) გაცნობაა.

იმისათვის, რომ მოსწავლეთათვის გასაგები გაეხადოთ, თუ რა არის შენაცვლება, საჭირო იქნება „არის“ ზნის უღლება. უღლების საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ ამ ზნას საკუთარი ფორმა მხოლოდ აწმყოს მწკრივში აქვს (უწყვეტელი და აწმყოს კავშირებითი მას საერთოდ არ გააჩნია). მყოფადის წრეში იგი სხვა ზნას ინაცვლებს — იქნება, იქნებოდა, იქნებოდეს. ამ ზნათა დახასიათებით გაირკვევა, რომ არის ზნა საშუალო გვარისაა, იქნება კი — ენებითსა. მაშასადამე, მყოფადის წრეში არის საშუალო გვარის ზნას შეენაცვლა იქნება ენებითი გვარის ზნა. აქ ეძლევა განსაზღვრა და ტერმინები „შენაცვლება“, „მონაცვლე“; განსაზღვრა ასეთი შეიძლება მიეცეს: „რომელიმე ზნის დანაკლისი ფორმების შევსებას სხვა ფუძის ზნით შენაცვლება ეწოდება“; ზნა, რომელიც ავსებს დანაკლის ფორმებს, მონაცვლეა. მაშასადამე, იქნება ზნა მონაცვლეა არის ზნისა. ამავე ზნის მონაცვლეა წვეტილში იყო. ამგვარად, არის, იქნება, იყო მონაცვლე ზნეებია. ისინი ერთმანეთს ენაცვლებიან მწკრივებში.

შენაცვლების ამ საერთო წესის გაცნობის შემდეგ მიეცემა რიცხვში მონაცვლეობა: ვარდება — ცვივა, ავდებს — ყრის, სვამს (ერთს) — სხამს (ბევრს), მოიბა — მოისხა, მოკლა — დახოცა და სხვ. ამ ზნათა შეპირისპირებითა და დახასიათებით გაირკვევა შენაცვლება რიცხვის მიხედვით.

ნიდან ფოთოლი ვარდება.

ხიდან ფოთლები ცვივა.

რიცხვში მონაცვლე და, საერთოდ, მონაცვლე ზნეები საკმაოდ ბევრია ქართულში. ზოგიერთი მათგანი, რომლებიც ხშირად იხმარება, შეიძლება პირდაპირ მივეცეთ მოსწავლეებს დასასწავლად.

მწკრივში მონაცვლე ზმნების გაცნობისას მიეცემა ძირითადი ფორმები: ვარ — აწმყო, ვიქნები — მყოფადი, ვიყავი — წყვეტილი.

ასევე მწკრივების მიხედვით ინაცვლებენ ფუძეს ზმნები ვზივარ, დავჯექი, დავჯდები; მოვდივარ, მოვალ, მოვედი; ვეუზნები, ეტყვი, ვუთხარი; დავდივარ, ვივლი, ვიარე; მომაქვს, მოვიტან; მიმაქვს, წავიღებ; ვშვრები, ვიზამ, ვქენი; ვამბობ, ვიტყვი, ვთქვი; ვსვამ, დავლეე და სხვ.

თავისებურ ზმნათა შენაცვლებასთან დაკავშირებით განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს მართლწერისა და მართლმეტყველების საკითხებს. ხშირად მოსწავლეთა მეტყველებაში კუთხური ფორმები იჩენს თავს; მაგალითად: „ვაჯენ“, „დავაჯინე“, „ჯიან“ და სხვ. განსაკუთრებით ხშირია შეცდომები რიცხვში მონაცვლეობისას. მოსწავლეები ხშირად ამბობენ: — „ჯიან“, „ზიან“; „წიწილები ჩასვა“, „ვეშლები აბია“, „ქეები გადააგდო“ და სხვ.

რიცხვში მონაცვლე ზმნების მართებულად ხმარების დასაუფლებლად საჭიროა ვარჯიშობა, სახელდობრ: ცალკეული ზმნების დასახელება, მათი გადაყვანა მრავლობითში ან სხვა მწკრივში; შერჩეული ტექსტიდან სათანადო ზმნების გამოყოფა და მათი დახასიათება; ამ ზმნების მიხედვით ფრაზების შედგენა და მათი ერთი ფორმიდან მეორეში გადაყვანა; რიცხვში მონაცვლე ზმნების მხოლოდობითი რიცხვიდან მრავლობითში გადაყვანა. და ამის მიხედვით გამართვა ტექსტისა და ა. შ.

ვარჯიშობასვე დაუკავშირდება წერითი სამუშაოც. წერითი მუშაობა ჯერ ცალკეული სახის მონაცვლეობაზე უნდა ჩატარდეს, ხოლო შემდეგ ორივეზე (რიცხვსა და მწკრივში მონაცვლეობაზე) ერთად. წერითი სამუშაო სხვადასხვა სახისა შეიძლება იყოს: ერთი ფორმის მეორეში გადაყვანა (მხოლოდობითისა მრავლობითში ან პირიქით), კარნახი დავალებით — ზმნას შეუცვალონ ფორმა, ტექსტის გადაწერა, რომელშიც ზმნები საწყისი ფორმით იქნება მოცემული, მოსწავლემ იგი საჭირო ფორმით უნდა შეუწყოს ფრაზას. ისეთი მოთხრობის შინაარსის გადმოცემა წერილობით, რომელშიც საკმაო რაოდენობით იქნება რიცხვში თუ მწკრივში მონაცვლე ზმნები და სხვ.

ამასთანავე, რიცხვისა თუ მწკრივის მიხედვით მონაცვლე ზმნებზე შედგენილი ტაბულა უნდა გაიკრას კლასში, რომ მოსწავლეებს თვალწინ ჰქონდეთ ეს ზმნები, განსაკუთრებით პირველ ხანებში. ტაბულა გაკეთდება ცალკე რიცხვში მონაცვლე და ცალკე მწკრივში მონაცვლე ზმნებისა.

სახელზმნა

როგორც ტერმინი „სახელზმნა“¹ მიგვითითებს, იგი სახელის ნიშნებსაც ატარებს და ზმნისასაც. სახელთან მას საერთო ძირითადი გრამატიკული კატეგორია — ბრუნვა აქვს, ხოლო ზმნასთან ის დაკავშირებულია ლექსიკურად და ზოგიერთი კატეგორიის მიხედვით. ეს კატეგორიებია: დრო, ასპექტი, გვარი, ნაწილობრივ — კონტაქტიც (ვამბობთ, „ნაწილობრივ“, რადგანაც კონტაქტის მქონე სახელზმნები მეტყველებაში იშვიათია).

¹ ტერმინი „სახელზმნა“ პირველად ანტონ კათალიკოსს უხმარია, მაგრამ არა იმ მნიშვნელობით, რომლითაც დღეს იხმარება, არამედ მხოლოდ საწყისისათვის. შემდეგში მისი მნიშვნელობა გაფართოვდა და ახლა მიმღეობასაც სახელზმნას ეძახიან.

სახელწმინსათვის ამოსავალი ზმნაა, იგი ზმნისაგან იწარმოება: „ზმნა (თესავს) საფუძველია, ამოსავალია, ხოლო მოქმედების სახელი (თესვა) მისგან იწარმოება, მეორეულია“¹.

სახელწმინის რაობა

სახელწმინის რაობის გასაცნობად უნდა შეირჩეს ისეთი ტექსტი, რომელშიც მოცემული იქნება ერთსა და იმავე ფუძის ზმნა და სახელწმინა; მაგალითად:

„დღეს ხატვის გაკვეთილი გვექონდა. მე სახლ დავხატე. მასწავლებელმა ჩემ მიერ დახატული სახლი მოიწონა. მან დასახატავედ მომცა ჩვენი სკოლა. მე ხატვა მიყვარს. შინდა მხატვარი გავხდე“.

ტექსტის ანალიზისას გამოიყოფა და გაიხაზება ნაზმნარი სახელები და იმავე ფუძის ზმნები: ხ ა ტ ვ ი ს, დ ა ვ ხ ა ტ ე, დ ა ხ ა ტ უ ლ ი, დ ა ს ა ხ ა ტ ა ვ ა დ, ხ ა ტ ვ ა, მ ხ ა ტ ვ ა რ ი. ზმნასთან სახელწმინების შედარება-შეპირსპირებით გამოირკვევა, რომ ყველა ეს სიტყვა ნაწარმოებია ხ ა ტ ა ვ ზმნისაგან, ლექსიკური მნიშვნელობით ისინი ამ ზმნას (ხ ა ტ ა ვ) უკავშირდებიან.

მოსწავლეებს ეძლევათ დავალება: შეუწყონ კითხვები და დააჯუფონ ეს სიტყვები მეტყველების ნაწილების მიხედვით.

გამოიყოფა შემდეგი ჯგუფები; ხატვის, ხატვა (რის? რა?); მხატვარი (ვინ?); დახატული, დასახატავი (როგორი?) დავხატე (რა ვქენი?).

ამათგან მხოლოდ „დავხატე“ არის ზმნა; ყველა დანარჩენი სახელია, ნაწარმოები ზმნისაგან ხ ა ტ ა ვ. ზმნისაგან ნაწარმოებ სახელთა სხვადასხვა ბრუნვაში დასმით გაირკვევა, რომ ეს სიტყვები იცვლებიან ბრუნვების მიხედვით; ზოგი მათგანი არსებითს მიჰყვება (ხატვა, მხატვარი); ზოგი — ზედსართავს (დახატული, დასახატავი). ხატვა — დავხატე, დასახატავი — დახატული — სიტყვების ურთიერთის შედარება-შეპირსპირებით ნათელი გახდება, რომ ამ სიტყვებს ზმნური ნიშნებიც აქვთ. დ ა ხ ა ტ ვ ა — ხ ა ტ ვ ა ე რ უ მ ა ნ ე თ ი ს ა გ ა ნ ა ს ჰ ე ტ ი თ გ ა ნ ს ხ ვ ა ვ დ ე ბ ი ა ნ (ასევე დ ა ს ა ხ ა ტ ა ვ ი და ს ა ხ ა ტ ა ვ ი) ხოლო დ ა ს ა ტ უ ლ ი და დ ა ს ა ხ ა ტ ა ვ ი — დროის მიხედვით გაირჩევიან (დ ა ხ ა ტ უ ლ ი — წარსული დროისაა, დ ა ს ა ხ ა ტ ა ვ ი — მომავლისა).

დასკვნა: „ისეთ სიტყვას, რომელსაც სახელის ნიშნებიც აქვს და ზმნისაც, სახელწმინა ჰქვია“².

ტერმინი სახელწმინა გაირკვევა (სახელ — ზმნა).

ამავე და სხვა ნიმუშების დაჯგუფებით გაირკვევა, რომ ზოგი სახელწმინა არსებით სახელს მიჰყვება, იბრუნვის და წინადადებაში გამოიყენება როგორც ქვემდებარე, დამატება და სხვ. „ჩვენი ხუშრობა, მღერა, სიცოლი ხეზედა მძინარ ფრინველს აფრთხობდა“ (ი. ჯავ.).

აქ ნაზმნარი სახელები ხუშრობა, მღერა, სიცოლი ქვემდებარეებია. „თოხნაში, მკაში, სხვლაში და ხენაში ის მუშა იყო

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, 1950 წინასიტყვაობა, გვ. 011.

² ა. შანიძე, ი. ი. მ. ნ. ა. შ. ვ. ი. ლ. კ. ვ. ა. მ. ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. I, 1966, გვ. 151.

ყველაში სრული, მისი მარჯვენის მადლს ფიცულობდა ყოველი გლეხი გაჭირ-
ვებული“ (ა. წერ.). აქ ნაზმნარი სახელები „თონხაში, მკაში, სხელაში, ხენა-
ში“ დამატებებია (უბრალო).

ანალოგიურადვე გაირკვევა სახელზმნა განსაზღვრებად:

„რაჲ მთას იქით მზე დაწებოდა
და გაეკროდა ვარსკვლავი ცასა,
გ ა შ ლ ი ლ ი ძროხა მოგროვდებოდა
და დავიწყებდით ყველანი თელასა“ (ი. ჰავც.).

ამის შემდეგ გამოგვყავს დასკვნა: სახელზმნა ორგვარია: სახელზმნას, რომელიც იბრუნვის და წინადადებაში ისეა გამოყენებული როგორც არსებითი სახელი, ს ა წ ყ ი ს ი ე წ ო ლ ე ბ ა, ხოლო სახელზმნას, რომელიც იბრუნვის და წინადადებაში ისეა გამოყენებული როგორც ზედსართავი სახელი, მ ი მ ლ ე ო ბ ა ე წ ო ლ ე ბ ა.

საწყისი და მისი წარმოება

საწყისის რაობის შესწავლის შემდეგ უნდა დაზუსტდეს: სახელისა და ზმნის რა ნიშნები ახასიათებს საწყისს. სახელისა მას ბრუნება გააჩნია, იგი იბრუნვის ისე, როგორც არსებითი სახელი. მაგრამ მრავლობითი რიცხვი არა აქვს; არ ითქმის: წერები, წერანი; ხატები, ხატვანი და ა. შ.

ზმნური ნიშნების გაცნობა მოხდება ფორმათა შედარება-შეპირისპირებით. ზმნური ნიშნებიდან საწყისს ახასიათებს ასპექტი: წერა — დაწერა; ბარვა-დაბარვა; შეუძლია გვიჩვენოს მიმართულება: მიწერა, მოწერა, ჩაწერა და სხვ. და ზოგიერთ შემთხვევაში კონტაქტიც: გადაწერილება, ჩახატვინება, დაბარვინება და სხვ., თუმცა კონტაქტიანი ფორმები მეტყველებაში იშვიათად იხმარება.

საწყისის წარმოების გასაცნობად უმჯობესია აღებულ იქნეს აწმყოს ან მყოფადის მწკრივის ფორმები, რადგანაც ამ მწკრივებში ზმნის ფორმა არაა გართულებული მწკრივის ნიშნებით. ზმნის აწმყოს ან მყოფადის ფორმა შეუპირისპირდება იმავე ზმნის საწყისს; მაგალითად:

წერს — წერა	დაწერს — დაწერა
ვწყვეტ — წყვეტა	ქსოვს — ქსოვა...
აკეთებს — კეთება	კენისს — კენესა
აშრობს — შრობა	

ფორმათა შედარებით გაირკვევა მაწარმოებელი ა. იგი დაერთვის პირველი სერიის თემას, კერძოდ, აწმყოს ან მყოფადის ფუძეს. საწყისის წარმოებისას ზმნას უნდა ჩამოშორდეს პირის, რიცხვის, მწკრივის ქცევისა და გვარის ნიშნები: ვწერთ — წერა — ჩამოშორდა პირისა და რიცხვის ნიშანი ვ — თ; გაიყოფოდეს — გაყოფა — ჩამოშორდა ი კნებითი გვარის ნიშანი, ოდეს მყოფადის კავშირებითის ნიშანი და ს მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი.

¹ გეზი და ორიენტაცია საშუალო სკოლაში არ ისწავლება, ამიტომაც ვხმარობთ „მომართლებას“.

საწყისის ა ნიშნით „წარმოება ნორმა ქართულში“¹, დიდი უმეტესობა ზმნებისა ამგვარად იწარმოება. ავ და ამ თემისნიშნის ზნებში ვ-ბარ-ავ, ხატ-ავ, ვ-იცვ-ამ, ა-ბ-ამ-ს და სხვ. ა საწყისის ნიშნის დართვის გამო თემის ნიშნისეული ა (ავ, ამ) იკარგება და გვაქვს: ბარევა, ხატევა, ჩაცევა, დაბევა და ა. შ., ხოლო ი თემისნიშნის ზნებიდან სახელზმნის წარმოებისას თემის ნიშანი ი იკარგება: შლი-ს — შლა, ცრის — ცრა, მკის — მკა და ა. შ.

ზოგიერთი ზმნის საწყისად გადაქცევისას ფუძეში ნ ჩნდება; მაგალითად: ე-ს-თხოვ — თხოვნა, ი-პოვ-ა — პოვნა, ძოვს-ძოვნა და ა. შ.

მაგრამ გვაქვს ამ ნორმიდან გადახვევის რამდენიმე შემთხვევა. ზოგიერთი გარდაუვალი ზმნის საწყისის ფორმაში ა-სა და ძირს შორის ჩაერთვის ომ ან ოლ. ამ ინფიქსთა (ომ, ოლ) ჩართვის შედეგად თემის ნიშანი იკარგება. მაგალითად: ვკვდები — კვდ-ომ-ა, ტყდება — ტყდ-ომ-ა, წყრები — წყრ-ომ-ა, ეჭდები — ჯდ-ომ-ა, ვ-წევარ — წ-ოლ-ა, უძღვება — ძლ-ოლ-ა, ქრის — ქრ-ოლ-ა და ა. შ.

ასეთივე შედარება-შეპირისპირებით (ზმნისა და საწყისისა) გაირკვევა, რომ რიგი გარდაუვალი ზმნებისაგან საწყისი იწარმოება არა ა ნიშნით, არამედ ილ ან ულ სუფიქსებით: ტირის — ტირ-ილ-ი, ბლავის — ბლავ-ილ-ი, ჩხავის — ჩხავ-ილ-ი და ა. შ. ულ სუფიქსი საწყისის მწარმოებლად მხოლოდ სი თავსართით გვხვდება; მაგალითად, სი-ყვარ-ულ-ი (მიყვარს), სი-ხარ-ულ-ი და სხვ. იგივე სი ზოგჯერ ილ სუფიქსიან საწყისსაც მოუღის: სი-მშ-ილ-ი (მომშილი — მშია) სი-ძულე-ილ-ი (მძულს) და ა. შ.

სხვადასხვა ზმნისაგან საწყისების წარმოებაზე დაკვირვების შედეგად გაკეთდება დასკვნა, რომ საწყისი ყოველი ზმნისაგან კეთდება, გარდა მცირე რაოდენობის გამონაკლისისა; ასეთი გამონაკლისებია:

1. ზოგიერთი ომ თემისნიშნისა და საშუალო გვარის ზმნა: ჩხუბობს, ბასობს, ლაპარაკობს (არ ითქმის ჩხუბობა, ლაპარაკობა და ა. შ.).

2. ებ თემისნიშნისა და ფუძეგაორკეცებული ზმნები: ჩახჩახებს, კისკისებს, ცახცახებს და ა. შ.

3. ზოგიერთი პირველადი ზმნები: ღირს, უშავს, უკვირს და სხვ.

ჩვეულებრივ საწყისი ზმნისაგან იწარმოება; იგი მეორეული მოვლენაა, მაგრამ ქვემოთ დასახელებულ ზმნებში იგი პირველადი მართლად „საწყისია“. ამ მოქმედების სახელებისაგან „შრიალი, ტრიალი, კისკისი, ცახცახი“ წარმოიქმნებიან ზმნები: შრიალებს, ტრიალებს, ცახცახებს; კისკისებს და ა. შ. ამდენად, საშუალო გვარის ამ ზმნებს საწყისი არა აქვთ, მაგრამ, თუ ამ ზმნებს მოქმედებითი გვარი ზმნად მოვაქცევთ (ცახცახებს — აცახცახებს ის მას, ააცახცახა მან იგი), მაშინ მათი საწყისი იქნება აცახცახება, აბუზღუნება² და სხვ.

საწყისსა და შესაბამის ზმნაში სხვადასხვა ზმნისწინების დართვით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ „საწყისი დართავს იმავე წინდებულებს (პრეფერებს), რასაც იღუებს სათანადო ზმნა“³, მაგალითად: ვკერავ, შევეკერავ, გავკერავ, დავეკერავ — კერვა, შეეკერვა, გაეკერვა, დაეკერვა და ა. შ.

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 579.

² ა. შანიძე, ქართული-გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 583.

³ ა. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. I, 1950, გვ. 075.

მამსადამე, ასპექტის წარმოების მიხედვით ზმნასა და მისგან წარმოქმნილ საწყისს შორის განსხვავება არაა.

საწყისის საფუძვლიანი შესწავლა მოითხოვს ვარჯიშობას:

1. ცალკეული ზმნებისაგან საწყისის წარმოება და მისი ზმნური და სახელური ნიშნების გარკვევა;
2. ტექსტიდან საწყისების გამოყოფა და მათი ანალიზი;
3. საწყისის შესაბამისი ზმნის მონახვა და გრამატიკული ნიშნების მიხედვით ურთიერთთან მათი შედარება და სხვ.

მიმღებობა

მიმღებობის სწავლება მეტ სირთულესთანაა დაკავშირებული. იგი შეიცავს საწყისისაგან განსხვავებულ რიგ კატეგორიებსა და მრავალფეროვან მაწარმოებლებს.

მიმღებობის რაობა სახელზმნის სწავლებისას გაირკვა. აქ საჭირო იქნება მისი დაზუსტება და რამდენადმე შეცვლა.

სხვადასხვა გვარისა და დროის მიმღებობის იმავე ზმნის საწყისთან შედარება-შეპირისპირება მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის, რომ საწყისსა და მიმღებობას საერთო აქვთ: ბრუნება — მიმღებობა ისე იბრუნვის როგორც ზედსართავი (ცალკე ან არსებითთან), ასპექტი (მხატავი — დამხატავი, მშენებელი — ამშენებელი), მიმართულება (გატანილი, მიტანილი, შეტანილი, მოტანილი, ჩატანილი და ა. შ.) და კონტაქტი (მოტანილებული, დახატვინებული და სხვ.). კონტაქტიანი ფორმები თანამედროვე ქართულში იშვიათად გვხვდება.

მიმღებობას საწყისისაგან განსხვავებით აქვს გვარი და დრო. ამ კატეგორიათა სწავლებისას ამოსავალია ფორმათა შეპირისპირება; მაგალითად:

„მაგრამ ორივემ სწორის სიმარდით
მას მიაგებეს მათ-მათი ფარი,
და აიცილეს ამით ფინთხი,
გულის გამპობი, ხორციის მომწყვლელი“ (ა. წერ.).

მიმღებობები „გამპობი“, „მომწყვლელი“ გამოიყოფა ტექსტიდან და მოიძებნება მიმღებობის სხვა ფორმებში: გამპობი, გასაპობი, გაპობილი, განაპობი.

მაიმღებობის ამ ფორმათა შინაარსის მიხედვით ურთიერთთან შედარებით გაირკვევა, რომ გამპობი არის ის, ვინც ან რაც აპობს (ყაცი, ცული და სხვ.), ვინც მოქმედებს (აპობს ის მას, გააპო მან იგი), ე. ი. მიმღებობა მოქმედებითი გვარისაა.

გაპობილია ის, რაც უკვე გააპეს, გაიპო. იგი შექცეული ფორმაა გამპობისა. გამპობილი თვით არის ვნებული ვიდაცის მიერ (ყაცის მიერ გაპობილი შეშა), ე. ი. გამპობილი ვნებითი გვარისაა.

აქვე მიეცემა საშუალო გვარის მიმღებობის ნიმუშიც: მდგარი, მდებარე, მწუხარე და ა. შ. „საშუალო გვარის ზმნათა მიმღებობის ფორმები ქართულში ნაკლებ შემთავებულა, ვიდრე მოქმედებითისა და, განსაკუთრებით, ვნებითი გვარისა“¹. ამიტომაც მისი ყოველმხრივი გაცნობა საშუალო სკოლაში ვერ

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 598.

მონერხდება, საკმარისი იქნება მოსწავლეს საერთო წარმოდგენა მიეცეთ ამ გვარის მიმღეობაზე და გავაცნოთ მისი ძირითადი მაწარმოებლები.

ენებითი გვარის მიმღეობის გაცნობასვე უნდა დაუკავშირდეს დროის კატეგორიაც მიმღეობაში. დროის კატეგორია ჩვეულებრივ მხოლოდ ამ გვარის მიმღეობას მოეპოვება: გაპოზილი (ის რაც უკვე გააპეს), განაპოზი (რაც გაუპიათ) დროის მიხედვით წარსული დროის მიმღეობებია; გასაპოზი — ის, რაც შემდგომი უნდა გაიპოს — მომავალი დროისაა. ამგვარად, ენებითი გვარის მიმღეობას ორი დროის გაგება აქვს: წარსულისა და მომავლისა.

აქვე ფორმათა შეპირსპირებით მოსწავლეს უნდა გავაცნოთ, რომ ენებითი გვარის მიმღეობა შინაარსის მიხედვით ორგვარია: წართქმითი და უკუთქმითი, ანუ დადებითი და უარყოფითი; მაგალითად:

„მის შორი-ახლოს ლამაზი ცხენი
კაზმმოუხდელი ძოვდა ბალახსა“ (ი. ჭავჭავ.)

მოუხდელი, რომელიც შედის კომპოზიტში „კაზმმოუხდელი“. უკუთქმითი (უარყოფითი) ფორმა ენებითი გვარის მიმღეობისა — მოხდელი. ასეთივეა: დაწერილი — დაუწერელი, დახატული — დაუხატავი, დაგებული — დაუგებელი და ა. შ.

წინადადებაში მიმღეობა, ისე როგორც ზედსართავი, ჩვეულებრივ განსაზღვრებაა: „ჯერ სიჩუმეა... მხოლოდ ხანდახან კენესა მოისმის დაქრილ კაცისა“ (ა. წერ.). დაქრილ განსაზღვრებაა. განსაზღვრავს დამატებას („კაცისა“).

ამგვარი მაგალითების დასახელებითა და დახასიათებით მოსწავლეთათვის ნათელი გახდება, რომ ამ ფუნქციით უმთავრესად ენებითი და საშუალო გვარის მიმღეობა გამოიყენება, მაგრამ მიმღეობა წინადადებაში სხვა წევრებდაც გვხვდება; მაგალითად:

„თურმე იქ ეერაგ სკლიაროს სარდალს
სხვა ქარი ჰყავდა ჩასაფრებული“ (ა. წერ.).

აქ ჩასაფრებული შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილია.

„აგერ დაქრილი!.. აგერ ძვეს მკედარი“ (ა. წერ.).

აქ დაქრილი, მკედარი ქვემდებარებია.

სავარჯიშოდ შეიძლება მიეცეს როგორც ცალკეული სიტყვები, ისე წინადადებები და მთლიანი ტექსტიც. საკმაოდ მდიდარ მასალას მიმღეობაზე სავარჯიშოდ იძლევა ავ. წერეთლის „თორნიკე ერისთავი“.

სამაგალითო გვარის მიმღეობა

მიმღეობის წარმოების გაცნობა მოქმედებითი გვარის მიმღეობით უნდა დავიწყოთ. სათანადოდ შერჩეული ზმნები (ამ შემთხვევაში სჯობია დავკმაყოფილდეთ პარადიგმებით) მიეცემა აწმყოს ან მყოფადის ფორმით; მაგალითად:

- ბარავს- (გლეხი მიწას ბარავს)
- ჭრის (მკერავი კაბას ჭრის)
- აარსებს (კოლმეურნეობა სკოლას აარსებს)

მოსწავლეებს ევალბათ აწარმოონ ამ ზმნებიდან მოქმედებითი გვარის მიმღობა: ის, ვინც ბარავს — მ ბ ა რ ა ვ ი, ვინც ან რაც ქრის — მ ქ რ ე ლ ი, ვინც აარსებს — დამარსებელი. ამ მიმღობათა ფუძე ზმნებთან შედარება-შე-შეპირისპირებითა და საერთო და განმასხვავებელ ნაწილთა გამოყოფით გარ-კვევა, რომ მიმღობის საწარმოებლად ზმნის პირველი სერიის თემას (ბარავ, ქრი, აარსებ) დაერთვის: პირველ ზმნაში (ბარავ) მ — თავსართი (მ — ბარავი). მეორეში და მესამეში (ქრი, აარსებ) — თავსართი მ და ბოლოსართი ელ (მ-ქრ-ელ-ი, და-მ-აარსებ-ელ-ი). დავასკენით, რომ მოქმედებითი გვარის მიმღო-ბა ეყრდნობა პირველი სერიის აწმყოს (ბარავ — მბარავი) ან მომავლის (და-ბარავ-დამბარავი) ფუძეს და იწარმოება თავსართით მ ან თავსართ-ბოლოსარ-თით მ — ელ. მ მოქმედებითი გვარის მიმღობის ძირითადი მაწარმოებელია¹.

მიმღობა იწარმოება საწყისის ფუძისაგანაც: ასეთ შემთხვევაში საწყისი კარგავს მაწარმოებელ სუფიქს აჰ. ა ხმოვნით დაწყებული ზმნების საწყისი-დან წარმოებისას მოქმედებითი გვარის მიმღობას დაერთვის მაწარმოებელი მ ა — ელ; მაგალითად: აარსებს — და-არსება — და-მ-ა-არსებ-ელ-ი; აოხრებს — ა-ოხ-რებ-ა — ა-მ-ა-ოხრებ-ელ-ი.

რიგი ზმნებიდან მოქმედებითი გვარის მიმღობას აწარმოებს მ-არ (დი-სიმილაციით მ — ალ): მ-ხატვ-არ-ი, მ-ხელ-არ-ი, მ-წერ-ალ-ი, მ-კურნ-ალ-ი და. ა. შ.

ამ უკანასკნელ ნიმუშებზე ყურადღება უნდა გამახვილდეს, რადგანაც ეს სიტყვები მეტყველებაში ხშირად გვხვდება.

შემათი გვარის მიმღობა

ვნებითი გვარის მიმღობის წარმოება მომავალი დროის მიმღობის სწავლებით უნდა დაიწყოთ, რადგანაც მომავალი დროის მიმღობა წარმო-ების მიხედვით მისდევს მოქმედებითი გვარის მიმღობას, ე. ი. იწარმოება ძირითადად პირველი სერიის თემისაგან. მომავალი დროის მიმღობის მაწარ-მოებლებია სა — ელ პრეფიქს-სუფიქსი. სა დამოუკიდებლადაც აწარმოებს მომავალი დროის მიმღობას (სა-ხატავი, სა-ტეხი, სა-რევი) და ელ სუფიქსთან ერთადც (და-სა-შლ-ელ-ი, გადა-სა-ყრ-ელ-ი, და-სა-გვ-ელ-ი და სხვ.).

წარსული დროის ვნებითი გვარის მიმღობის წარმოებისა და მაწარმო-ებლების გაცნობაც მოხდება მიზნობრივად შერჩეული ზმნების მიმღობაში გადაყვანით. წარსული დროის მიმღობის მაწარმოებელთაგან ძირითადია ილ და ულ. ამიტომ ყურადღება უმთავრესად ვნებითი გვარის მიმღობის ამგვარ წარმოებაზე უნდა გამახვილდეს. ნა, მ — არ მაწარმოებლებზე მხოლოდ ზოგა-დი წარმოდგენა შეიძლება მიეცეს, რადგან ამგვარი მაწარმოებლებით (განსა-კუთრებით მ — არ აფიქსებით) „წარმოება არ არის ნაყოფიერი (პროდუქტი-ული). იგი უხსოვარი დროიდან არის გადმოცემული“².

წარსული დროის მიმღობის გაცნობისას ამოსავალი ზმნაა, მაგრამ შე-საპირისპირებლად აღებულ უნდა იქნეს საწყისიც, რადგან წარსული დროის მიმღობა ძირითადად საწყისის ფუძეს ეყრდნობა. მაგალითები ასეთი თანამიმ-

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 590.

² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 595.

დეგრობით მიეცემა: მოიტანს — მოტანა — მოტანილი („ქარის მოტანილს ქარივე წაიღებს“. ანდაზა). საწყისთან შედარება-შეპირისპირებით და საერთო და განმასხვავებელ ნაწილთა გამოყოფით გაირკვევა, რომ მიმღებთა ეყრდნობა საწყისის ფუძეს; აწარმოებს მას ილ სუფიქსი. ილ მაწარმოებელი მოუღის ერთთემიანებს (გატეხ-ს — გატეხა — გატეხილი, დაბანს — დაბანა — დაბანილი, წყვეტს — წყვეტილი და ა. შ.), ხმოვანმონაცვლე და ი თემისნიშნის ზმნებს (გაცვეთს — გაცვეთა — გაცვეთილი, დაღლის — დაღლა — დაღლილი და სხვ.).

ულ სუფიქსიანი მიმღებობის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს:

1. ულ სუფიქსი მოუღის უმთავრესად ავ, ამ, ებ, ემ, ევ, თემისნიშნის ზმნებს (ეხატავ — ხატვა — დახატ(ვ)ული, დავდგამ — დადგმა — დადგმული, ვაშენებ — აშენება — აშენებული, მივცემ — მიცემა — მიცემული, გამოვირკვევ — გამოირკვევა — გამოირკვე(ვ)ული და ა. შ.).

2. ავ და ევ თემისნიშნის ზმნების საწყისიდან მიმღებობის წარმოებისას იკარგება ვ (წინ ა დაკარგული იყო საწყისის წარმოებისას), რის გამოც ავიანი ზმნები მიმღებობის ფორმებში უთემისნიშნოდ წარმოკვიდგებიან (დახატვა — დახატული, დაბარვა — დაბარული). ვ-ინის დაკარგვას იწვევს ულ სუფიქსის დართვა.

ნა პრეფიქსიან მიმღებობასთან დაკავშირებით მოსწავლეთ უნდა გავაცნოთ:

1. ამ პრეფიქსს (ნა) თანამედროვე ქართულში ენაცვლება ილ და ულ სუფიქსები (ნანახი — ნახული, წანაშალი — წაშლილი და ა. შ.).

2. არის ზოგიერთი ზმნა, რომლებიც წარსული დროის მიმღებობას ძირითადად ნა პრეფიქსით აწარმოებენ. ასეთებია უმთავრესად უზმნისწინო ფორმები; მაგალითად: ცემს — ნაცემი (არ იხმარება ცემული); შრომობს — ნაშრომი, იყიდა — ნაყიდი და სხვ.

აქვე მოსწავლეთ წარმოდგენა უნდა მიეცეთ უკუთქმითი (უარყოფითი) ფორმების წარმოებაზეც, მით უფრო, რომ ეს ფორმები მხოლოდ ვნებით გვარის მიმღებობას მოეპოვება. მაგალითად: დანდობილი და დაუნდობელი („მალია, როგორც ხირიმის ტყვია და ტყვიასავით დაუნდობელი“), დანგრეული — დაუნგრეველი და სხვ.

ფორმათა შედარებით გაირკვევა, რომ უკუთქმით ფორმებს თავში დაემატება უ, ხოლო ბოლოში ელ, ე. ი. უკუთქმით მიმღებობას აწარმოებს უ-ელ, მაგრამ ზოგჯერ შეიძლება მართო უ იქნეს მაწარმოებელი; მაგალითად: დაუხატავი, უცნობი, უნახავი და ა. შ.

საშუალო გვარის მიმღებობა

საშუალო გვარის მიმღებობის წარმოების გაცნობამდის საფუძველიანად უნდა იქნეს განმეორებული საშუალო გვარი და მისი ძირითადი დამახასიათებელი თავისებურებანი (თემის ნიშნის მონაცვლეობა, ნასახელარი საშუალო გვარის ზმნების ძირითადად ობ სუფიქსით წარმოება და სხვ.).

წარმოების გაცნობისას ერთმანეთს შეუპირისპირდება საშუალო გვარის ზმნა და მისგან ნაწარმოები მიმღებობა.

გორავს მ-გორავი („მ გ ო რ ა ვ ქ ე ა ს ხ ა ვ ს ი ა რ მ ო კ ე ი დ ე ბ ა“. ანდაზა). წუხს — მ-წუხ-არე („ლუღნი იგი ჩამრჩენია გულს; მ წ უ ხ ა რ ე არის, ვით გლოვის ზარი“. ი. ქავჭავჭავაძე), რაკრავებს — მო-რაკრავ-ე.

საშუალი გვარის ზმნებისაგან მიმღეობის წარმოების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლემ უნდა იცოდეს:

1. საშუალი გვარის ზმნების მიმღეობის მაწარმოებლებია მ, მ — არე (დისიმილაციით მ — ალე) და მო — ე აფიქსები. ამათგან მ — არე, მო — ე საშუალი გვარის მიმღეობის ძირითადი მაწარმოებლებია.

2. მ თავსართით ნაწარმოები საშუალი გვარის მიმღეობა წარმოების მიხედვით არ განსხვავდება მ თავსართიანი მოქმედებითი გვარის მიმღეობისაგან: ბარავს — მ-ბარავი — მოქმედებითი გვარის მიმღეობაა; ცურავს — მ-ცურავი — საშუალი გვარისაა. ორივე იყენებს აწმყოს თემას და მაწარმოებლად მ-ანი მოუღის. განსხვავებას მათ შორის ფუძე-ზმნა ქმნის: ბარავს — გარდამავალი, მოქმედებითი გვარის ზმნაა, ხოლო ცურავს — გარდაუვალი, საშუალი გვარისა; გარდა ამისა, მოქმედებითი გვარის მიმღეობას დაერთვის ზმნისწინები: დამბარავი, გადამბარავი და სხვ., ე. ი. აქვს ასპექტი, საშუალი გვარის ზმნათა მიმღეობა კი უასპექტოა. იგი არ დაირთავს ზმნისწინს; მაგრამ თუ დაირთო, იგი მიმღეობაში მიმართულებას უჩვენებს და არა ასპექტს (გადამ-ცურავი, შემცურავი).

3. მო — ე მაწარმოებლები ძირითადად ფუძეგაორკეცებულ და ზოგიერთ ოზ თემისნიშნიან ზმნებს მოუღის (ქიკვიკებს — მო-ქიკვიკ-ე, ბიბინებს — მო-ბიბინ-ე, კილაობს — მო-კილა-ე), ხოლო მ — არე უმთავრესად უთემისნიშნო ზმნებს ერთვის (ქუხს — მ-ქუხ-არე, წუხს-მ-წუხ-არე და სხვ.).

4. ოზ თემისნიშნიანი ნასახელარი ზმნებისაგან მიმღეობის წარმოება ვერ ხერხდება; ვერ აწარმოებს მიმღეობას აგრეთვე ზოგიერთი პირველადი ზმნე-ბიც: მწყინს, მყავს, მივივრის და სხვ.

5. საშუალი გვარის ზმნათა მიმღეობის ფორმებს, საერთოდ, დროის გაგება არა აქვთ. ერთადერთი ზმნა ვალ, რომელიც ყველა დროის ფორმას წარმოგიდგენს: მა-ვალ-ი, სა-ვალ-ი, მო-მა-ვალ-ი, მო-სა-ვალ-ი, მო-ს-უ-ლ-ი და სხვ.

ვალ ზმნა, საერთოდ, ერთადერთია, რომელიც ნორმალურად სამივე დროს მიმღეობის ფორმებს აჩენს.

ცოდნის გასამტკიცებლად უნდა ჩატარდეს სხვადასხვა ვარჯიშობა; როგორცაა: ზმნებისაგან მიმღეობების წარმოება და მაწარმოებელთა გამოყოფა, ერთი გვარის მიმღეობის მეორე გვარის მიმღეობად გადაკეთება (მოქმედებითისა ვნებითად და პირიქით) და მათ შორის ფორმისა და შინაარსის მიხედვით სხვაობის გარკვევა, ტექსტიდან მიმღეობათა გამოყოფა და მათი დახასიათება, მიმღეობათაგან შესაბამისი ზმნების მონახვა და სხვ.

ზ მ ნ ი ზ ე ლ ა

ზმნიზედა სწავლების თვალსაზრისით საკმაოდ რთული მეტყველების ნაწილია. გამოწვეული ეს იმით, რომ:

ზმნიზედა ხშირად ირევა სხვა მეტყველების ნაწილებში, განსაკუთრებით არსებითსა და ზედსართავ სახელებში. აღრევის მიზეზი მათი ფორმის მიხედ-

ვით მსგავსებაა; მაგალითად: წუწუნით თავი მომაბეზრა და წუწუნით თქვა. ამასთანავე რიგი ზმნიზედები წარმოიქმნებიან ზედსართავი, რიცხვითი და ნაცვალსახელებისაგან და ფორმის მიხედვითაც ჰქირს მათგან განსხვავება (კარგად, ბევრჯერ, ისე, ისეთნაირად და სხვ.).

ზშირად ერთი და იგივე ზმნიზედა სხვადასხვა ფორმითაც გვხვდება (შუაღლით, შუაღლეს, შუაღლისას, შუაღლეზე ან მუდამ, მუდმივ, მუდმივად და ა. შ.)¹.

აღრევას ადგილი აქვს, აგრეთვე ზმნიზედასა და ზმნიზედისგან ნაწარმოებ ზედსართავ სახელს შორის (წინ და წინა კაცი, უკან და უკანა მხარე და სხვ.).

სირთულეს იწვევს ზმნიზედის ფუნქციის გარკვევა: იგი ჩვეულებრივ სხვადასხვა სახის გარემოებაა, მაგრამ მას სხვა ფუნქციაც აქვს. ზოგიერთი ზმნიზედა წევრ-კავშირია რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში, ზოგიერთი ზმნიზედა თანდებულის ფუნქციას ასრულებს და მართავს სახელს ბრუნვაში.

ამასთანავე ზმნიზედის სწავლებასთან დაკავშირებულია არა ერთი სტილისტიკური და ორთოგრაფიული საკითხი.

თუ ამას დაუვმატებთ ზმნიზედის სწავლებისათვის განუყოფილ საათთა სიმცირეს, ცხადი გახდება ამ მეტყველების ნაწილის სწავლებასთან დაკავშირებული სიძნელეები.

ზმნიზედის სწავლების მნიშვნელობა კი მეტად დიდია.

ზმნიზედის სწავლების მნიშვნელობა

ზმნიზედის სწავლებასთან დაკავშირებულია არაერთი უაღრესად მნიშვნელოვანი თეორიული და პრაქტიკული საკითხი.

1. ზმნიზედის შესწავლით მოსწავლე ეუფლება გარკვეულ თეორიულ ცოდნას; სწავლობს ზმნიზედის თავისებურებებს, მის როლს მეტყველებაში და განსხვავებას სხვა მეტყველების ნაწილთაგან.

2. ზმნიზედის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლე ეცნობა ახალ სიტყვათა წარმოებას, რომ ზმნიზედა არა მარტო თვით იწარმოება სხვადასხვა მეტყველების ნაწილისაგან, არამედ ზოგჯერ თვით ზმნიზედაც არის ბაზა ახალ სიტყვათა წარმოსაქმნელად (სად — სადაური, აქ — აქაური და ა. შ.).

3. ზმნიზედის ცოდნა ხელს უწყობს მოსწავლეებს ლინტაქსის საკითხების გარკვევაში. ჩვეულებრივ ზმნიზედა წინადადებაში სხვადასხვა სახის გარემოებაა: ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზისა, და მიზნის. ამასთანავე, ზოგიერთი ზმნიზედა წინადადებათა დასაკავშირებლად, საკავშირებელ სიტყვებად გამოიყენება (მიმართებითი ზმნიზედები).

ამდენად, ზმნიზედის ცოდნას არსებითი მნიშვნელობა აქვს როგორც წინადადების წევრთა გაგება-შესწავლისათვის, ისე რთული ქვეწყობილი წინადადების შესწავლისა და მოსწავლეთა სიტყვათა და წინადადებათა ურთიერთობაში გარკვევისათვის.

4. ამავე დროს ზმნიზედის შესწავლით მოსწავლე ეუფლება ახალ სიტყვებს და იმდიდრებს ლექსიკურ მარაგს.

5. ზმნიზედის სწავლებასთან დაკავშირებულია არა ერთი ორთოგრა-

¹ მ. ჩინჩალაძე, ქართული ზმნიზედის სწავლება სკოლაში, 1955, გვ. 8.

ფიულ-სტილისტიკური საკითხი, როგორცაა: ქვემოთ თუ ქვემოდ, სუფთად თუ სუფთათ, ლამაზი დაწერილი თუ ლამაზად დაწერილი და ა. შ.

ზმნიზედის შესწავლა აზუსტებს, აწესრიგებს მოსწავლეთა მეტყველებას; იგი მეტყველების კულტურის ამაღლებას უწყობს ხელს.

ზმნიზედის რაობა

ზმნიზედის შესახებ ზოგი რამ მოსწავლემ დაწყებითი სკოლიდანაც იცის. მეექვსე კლასში ზმნიზედის რაობის გაცნობისას ეს ცოდნა აღდგენილ უნდა იქნეს.

მიზნობრივად შერჩეული ნიმუშების საფუძველზე პირველ რიგში გაირკვევა ზმნიზედის რაობა და ის, რომ იგი ზმნასთან ან ნაზმნარ სახელთან იხმარება და გვიჩვენებს მოქმედების ადგილს, დროს, ვითარებას და ა. შ.; მაგალითად:

1. „მე იქ სხვისთვისა ჩემს თავს ვლუპავდი,
შინ კი ოჯახი მელუპებოდა“
(ი. ჰავც.).

2. „და რა თქვა ესა, ზაქრო მწუხარედ
პირქვე დაეცა დაღუმებული;
დიდხანსა ეგლო ეგრე მღუპარედ
გულში ვაიების ცეცხლმოღებული“
(ი. ჰავც.).

წინადადებათა ანალიზისა და ზმნიზედებზე ყურადღების გამახვილებით გაირკვევა, რომ პირველ წინადადებაში იქ, შინ წინადადების წევრებია, უკავშირდებიან შემასმენელს, გვიჩვენებენ მოქმედების ადგილს (იქ, შინ) და მიუგებენ კითხვებზე სად?

მეორე წინადადებაში სიტყვები: მწუხარედ, პირქვე, მღუპარედ, ეგრე უკავშირდებიან ზმნას (შემასმენელს, გვიჩვენებენ მოქმედების ვითარებას და მიუგებენ კითხვაზე როგორ? ხოლო სიტყვა დიდხანს გვიჩვენებს მოქმედების დროს და უპასუხებს კითხვაზე რამდენხანს?

სხვა ანალოგიურივე ნიმუშების საფუძველზე გაირკვევა, რომ ზოგიერთი ზმნიზედა მიუთითებს მოქმედების მიზეზზე ან მიზეზზე და უპასუხებს კითხვაზე რატომ? რისთვის?

მეცხემა დასკვნა: სიტყვას, რომელიც იხმარება ზმნასთან და გვიჩვენებს ზმნით გამოხატული მოქმედების ადგილს, დროს, როგორობას (ვითარებას) ან მიზეზსა და მიზეზს — ეწოდება ზმნიზედა. აქვე განიმარტება ტერმინი ზმნიზედა (ზმნასთან ხმარებული, ზმნაზე დართული).

მემდეგ ისეთი მაგალითების ანალიზის შედეგად, რომლებშიც ზმნიზედა წარმოდგენილი იქნება სახელზმნასთან („გუფუ-გუფუად დაყოფილი ხალხი ნაძვების ჩრდილს შეფარებოდა“. ლალ.), ზედსართავთან („ძალიან ბევრი დიდი კაცი უნდა იყოს ქვეყანაზე“. ე. ნინ) და სხვა ზმნიზედასთან („ძალიან კარგად არ მოეწყო ჩემი წასვლის საქმე?“ ე. ნინ.), გაკეთდება საბოლოო დასკვნა.

ამავე მაგალითების საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ ზმნიზედა სრული მნიშვნელობის ფორმაცვლელი სიტყვაა. იგი მასთან დაკავშირებული ზმნისა, ნაზმნარი სახელისა თუ ზედსართავის ცვლისადმი ინდიფერენტულია და ყოველთვის ერთი და იმავე ფორმით წარმოგვიდგება.

ზმნიზედის რაობის შესწავლისას განსაკუთრებული ყურადღება კითხვებს უნდა მიექცეს. მოსწავლეს არა მარტო უნდა შეეძლოს ამა თუ იმ ზმნიზედისათვის სათანადო კითხვის მიყენება, არამედ უნდა არჩეულეს ერთმანეთსაგან ზმნიზედის კითხვას როგორ? და ამავე კითხვას ზედსართავი სახელისადმი (როგორ? — კითხვის მიცემითი ბრუნვის ფორმით). როგორ ზმნიზედის კითხვა, თუ ის ზმნისადმი (ნაზმნარი სახელის ან ზოგჯერ ზედსართავისადმი) დაისმის (კარგად (როგორ?) სწავლობს; მეტად (როგორ?) წესიერი; ლამაზად (როგორ?) დაწერილი). როგორ? კითხვითი ნაცვალსახელს მიცემითი ბრუნვის ფორმაა, თუ იგი არსებითი სახელისადმი დაისმის (მაღალ (როგორ?) მთაზე; გაშენებულ (როგორ?) ბაღში და ა. შ.).

ზმნიზედის სემანტიკური გვარები

ზმნიზედის სემანტიკური გვარების შესახებ მოსწავლეებს ერთგვარი წარმოდგენა აქვთ, როგორც დაწყებითი სკოლიდან, ისე ზმნიზედის რაობის შესწავლის საფუძველზე:

ამიტომ ზმნიზედის ამ სემანტიკური გვარების სწავლებისას საჭიროა ცოდნის დაზუსტება, გაღრმავება და ამა თუ იმ გვარის დამახასიათებელ თავისებურებათა გამოვლენა. სათანადო ნიმუშების საფუძველზე გაირკვევა, თუ რას აღნიშნავს ამა თუ იმ გვარის ზმნიზედა, რა კითხვაზე უპასუხებს, რას უკავშირდება (ზმნას, ნაზმნარ სახელს, ზედსართავს თუ სხვა ზმნიზედას), როგორია გრამატიკული ნიშნების მიხედვით და ა. შ.

მაგალითად, ადგილის ზმნიზედასთან დაკავშირებით უნდა გაირკვეს, რომ იგი გვიჩვენებს ადგილს, ე. ი. მდებარეობას („პეტრეც შორი-ახლოს (სად?) მივდგო“. ი. ჰავჭ.) ან მიმართულებას („მაშ, შენის ფიქრით აღმადამით უნდა დაგვეპირა თავთავქვესაკენ (საითკენ?), რომ ზემოდან (საიდან?) ქვემოთ (საით?) ედინა წყალსა“. ი. ჰავჭ.) და მიუგებს კითხვებზე: სად? საიდან? საით? (საითკენ?).

მიუცემა განზოგადებული დასკვნა. ასევე გაეცნობა ზმნიზედათა სხვა გვარებშიც.

ზმნიზედათა სემანტიკური გვარებიდან ახალი მოსწავლეთათვის მხოლოდ ზომა-წონის, რიგობით-რაოდენობითი¹ და მიმართებითი ზმნიზედების გაცნობაა.

მიმართებითი ზმნიზედები უფრო გამოკვეთილია და სწავლების თვალსაზრისითაც სირთულეს არ შეიცავს (იწარმოებიან ისევე, როგორც მიმართებითი ნაცვალსახელები, კითხვით ზმნიზედებზე ცნაწილკის დართვით). მიუხედავად ამისა, იგი ბოლოს უნდა გვაეცნოს, რადგანაც მიმართებითი ზმნიზე-

¹ მ. ჩინჩალაძე, ქართული ზმნიზედის სწავლება სკოლაში, 1955, გვ. 114—115.

დების გასაცნობად აუცილებელია, მოსწავლეებმა იცოდნენ ზმნიზედათა ყველა სემანტიკური ჯგუფის კითხვები და ის, რომ კითხვები ზმნიზედათა ცალკე ჯგუფს ქმნიან — კ ი თ ხ ვ ე თ ს. ამ ჯგუფში ერთიანდება ყველა ის კითხვა, რომლებიც ზმნიზედის მიმართ დაისმის.

ამა თუ იმ ჯგუფის ზმნიზედის გაცნობისას ყურადღება უნდა მიექცეს მათ წარმომავლობასაც ზოგადად. მაგალითად: ზომა-წონის ზმნიზედის დახასიათებისას მიეთითება, რომ იგი იწარმოება აბსტრაქტული არსებითი სახელებისა და რიცხვითი სახელების მოქმედებითი ბრუნვისაგან (ფუთობით, ოცობით, მეტრობით, სამობით და ა. შ.), რიგობით-რაოდენობითი იწარმოება უმთავრესად რიცხვითი სახელებისაგან ჯერ, ზელ, გზის ნაწილაკების დართვით (ათჯერ, ორგზის, ერთხელ...) და სხვ.

მოსწავლეები ხშირად ურევნენ ერთმანეთში მიზეზისა და მიზნის ზმნიზედებს. აღრევას ძირითადად კითხვების უმართებულო დასმა იწვევს. ამიტომაც ამ ზმნიზედათა ურთიერთისაგან განსასხვავებლად კითხვები ვერ გამოდგება. მთავარი შინაარსობრივი მხარეა — რას აღნიშნავს, მოქმედების მიზეზსა თუ მიზანს. ამისდა მიხედვით უნდა დაისვას კითხვებიც.

ხშირად ირევა ერთმანეთში აგრეთვე მიმართებითი ნაცვალსახელი „როგორც“ (სახელობითი ბრუნვის ფორმა) და მიმართებითი ზმნიზედა „როგორც“. ამ შემთხვევაში ძირითადი გრამატიკული ნიშნებია: მიმართებითი ნაცვალსახელი ბრუნებადია (როგორც, როგორმაც, როგორცაც და სხვ.). იგი ყოველთვის ამა თუ იმ ბრუნვის ნიშნითაა წარმოდგენილი, მიმართებითი ზმნიზედა კი ფორმაუცვლელია და ყოველთვის ამ ფორმით „როგორც“ გვხვდება, მიმართებითი ნაცვალსახელის კითხვაა როგორი? (კითხვითი ნაცვალსახელი), ხოლო მიმართებითი ზმნიზედისა როგორ? (კითხვითი ზმნიზედა).

ზმნიზედის სემანტიკურ ჯგუფში მოსწავლეთა საფუძვლიანად გასარკვევად საჭიროა:

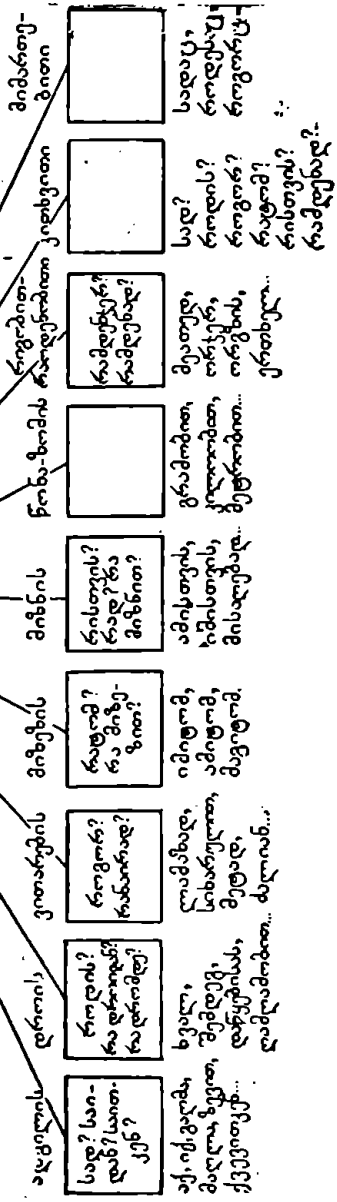
1. შერჩეული ტექსტის ანალიზი, ზმნიზედათა გამოყოფა-დახასიათება;
2. მიცემული ზმნიზედებისათვის კითხვების მართებულად დასმა და სათანადო ჯგუფისადმი განკუთვნება.

ასეთი ვარჯიშობა, გარდა თავისი უშუალო დანიშნულებისა, მოსწავლეთათვის გასაგებს განდის, რომ კითხვები ძირითადად ზმნიზედათა პირველხუთ ჯგუფს (ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზისა და მიზნისას) დაესმის და აგრეთვე რიგობით-რაოდენობითს. დანარჩენი ზმნიზედებისათვის (ზომა-წონის, კითხვითისა და მიმართებითისათვის) კითხვების დასმა ქირს ან სრულიად არ დაესმის. მაგალითად: მიმართებით ზმნიზედებს არა აქვს რაიმე სპეციფიკური კითხვა. ესა თუ ის მიმართებითი ზმნიზედა იმ კითხვაზე უპასუხებს, რომლისგანაც თვით იწარმოება: როგორც — როგორ? რამდენადაც — რამდენად? და ა. შ.. ქირს კითხვების დასმა წონა-ზომის ზმნიზედებისათვის (გრამობით, მეტრობით...) და სრულიად არ დაესმის კითხვები კითხვით ზმნიზედებს.

ზმნიზედების სემანტიკურ ჯგუფებზე შეიძლება სქემა-ტაბულის გაკეთება, რომელზედაც მოცემული იქნება როგორც ზმნიზედათა ყველა ჯგუფი, ისე მათი კითხვები და სათანადო ნიმუშებიც (იხ. გვ. 229).

ზმნიზედის სემანტიკური ჯგუფების სწავლებასთან დაკავშირებით უნდა

დავით აღმაშენებლის ძეგლის რეკონსტრუქციის პროექტის განხილვის შედეგად

გაირკვეს ზოგიერთი ადგილისა და დროის ზმნიზედის დამთხვევა. რიგი ადგილის ზმნიზედები დროის ფუნქციასაც ასრულებს; მაგალითად: აქეთ, იქით, აქამდის, იქამდის, აქამომდე, აქამდისინ ჩვეულებრივ ადგილის ზმნიზედებია და წინადადებაშიც ადგილის გარემოებად წარმოგვიდგებიან, მაგრამ „მრავალი ადგილის ზმნიზედა თავის სივრცით მნიშვნელობას უთავსებს დროისას“¹. მაგალითები: „დეე, ამას იქით (ამის შემდეგ) იცოდნენ, რომ მე ოთარაანთ ქვრივს მეძახიანო“ (ი. ჭავჭავაძე). „მართლაც, აქამდის ცხენების ფეხებს რაკარუკი გაქჷონდათ“ (ა. ყაზბეგი). „ჭერ კიდევ ბაღში მოუხდა ამისთანა საქმე და აქამდე ახსოვდა“ (ი. ჭავჭავაძე). „მარინემ, რომელიც აქამომდე კარებს ეფარებოდა, დაინახა ყველაფერი“ (ე. იანი).

აქ ზმნიზედები იქით, აქამდის, აქამდე, აქამომდე და სხვ. დროის გარემოებას გამოხატავენ და უპასუხებენ დროის ზმნიზედის (გარემოების) კითხვებზე (რა დროიდან? რა დრომდის? და სხვ.).

ამგვარად, ამ ზმნიზედებს მეტყველებაში ორგვარი ფუნქცია აქვთ — ადგილისა და დროის, ე. ი. „სივრცის აღმნიშვნელი სიტყვა დროის აღნიშვნასაც კისრულობს“².

ცხადია, ზმნიზედათა სწავლებისას ამ ზმნიზედათა ომოიდურ მნიშვნელობაზეც უნდა გამახვილდეს ყურადღება.

ზმნიზედის წარმოება და მასთან დაკავშირებული პარტოლური საკითხები

ზმნიზედის წარმოება ერთი ურთულესი საკითხია სწავლების თვალსაზრისით. ამ სირთულეს იწვევს როგორც წარმოების საშუალებათა მრავალფეროვნება, ისე წარმოების წყაროთა სხვადასხვაობა და ისიც, რომ ზმნიზედის წარმოების პროცესი ჭერ კიდევ გრძელდება. მასში არა ერთი სიტყვა გადადის სხვადასხვა მეტყველების ნაწილიდან³.

ცხადია, VI კლასში შეუძლებელი იქნება ზმნიზედის წარმოების ყველა საშუალებისა და წყაროს გაცნობა. საკმარისი იქნება, თუ მოსწავლეებს გაეცნობთ ზმნიზედათა წარმოების ძირითად სახეებს.

დიდია ზმნიზედათა წარმოების შესწავლის მნიშვნელობა; ამ საკითხთან დაკავშირებით მოსწავლე უცნობა ზმნიზედათა წარმოების საშუალებებსა და წყაროებს; სწავლობს, თუ როგორ განასხვავოს ერთმანეთისაგან ერთი და იმავე ფორმით წარმოდგენილი ზმნიზედა და სხვა მეტყველების ნაწილი; ზმნიზედათა წარმოებას მჭიდროდ უკავშირდება მართლწერის საკითხები.

წარმოების საშუალებათა მიხედვით (როგორ იწარმოება) ზმნიზედები სამ ჯგუფად იყოფა: 1) სახელთა ბრუნვის ფორმათაგან წარმოქმნილი ზმნიზედები, 2) სტრუქტურული მარჯობების მიხედვით წარმოქმნილი ზმნიზედები და 3) სხვადასხვა გზით მიღებული ზმნიზედები.

I. ბრუნვის ფორმათაგან ზმნიზედათა წარმოების სწავლება ვითარებითი ბრუნვით უნდა დაეწყოს: ვითარებითი ბრუნვის ფორმა ყველაზე მეტადაა

¹ В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр. 375.

² ა. ჩიქობავა, ზოგი სიტყვის მნიშვნელობის განვითარებისათვის ძველს ქართულში სივრცისა და დროის მომენტთა ურთიერთობის ასპექტში, ფსიქოლოგია, ტ. III, 1944, გვ. 490.

³ А. Текучев, Методика грамматического разбора, 1949, стр. 139.

გამოყენებული ზმნიზედების საწარმოებლად და ფართოდ იხმარება: მოსწავლეთა მეტყველებაში. ამავე დროს იგი არაა გართულებული თანდებულთ.

სწავლება ფორმათა დაპირისპირებით უნდა მოხდეს. მაგალითად:

1. „გული ისე სუბუქად იყო, გრძნობაც ისე ხალისიანად იღვიძებდა კაცში, როცა უყურებდა ამისთანა ერთბაშად გაღიმებულ გარემობასა“ (ი. ჭავჭავ.).

2. „მე... ხელგაუნძრევლად ჩემი ქმრის თითების ნაშოვარს და მონაგარს ვჰამ და ვსვამ“ (ი. ჭავჭავ.).

3. „ხსენებულს ყრილობაში მე შეეხვდი მას მეორედ“ (ი. ჭავჭავ.).

4. „იქ ჯგუფად იდგა ხალხი“ (ი. გოგ.).

მაგალითების ანალიზისას ყურადღება გამახვილდება ვითარებით ბრუნვაში დასმულ სახელებზე. შესწავლილის საფუძველზე მოსწავლეები გააკეთებენ დასკვნას, რომ სუბუქად, ხალისიანად, ერთბაშად, ხელგაუნძრევლად, მეორედ, ჯგუფად ზმნიზედებია, რადგანაც უკავშირდებიან ზმნას (ხალისიანად იღვიძებდა, სუბუქად იყო, ხელგაუნძრევლად ვჰამ და ა. შ.) და ნაზმნარ სახელს (ერთბაშად გაღიმებულ), უპასუხებენ კითხვაზე როგორ? და გვიჩვენებენ მოქმედების როგორებას. ამავე დროს ეს სიტყვები ფორმაუცვლელია.

შემდეგ მნიშვნელობაზე დაკვირვებითა და სათანადო ფუძის სახელთან შედარება-შეპირისპირებით (სუბუქი—სუბუქად, ხალისიანი—ხალისიანად, ხელგაუნძრეველი — ხელგაუნძრევლად, მეორე — მეორედ, ჯგუფი — ჯგუფად) გაიკრევა, რომ ეს ზმნიზედები მიღებულია ზედსართავი სახელის, უარყოფითი მიმღობის, რიცხვითი სახელისა და არსებითი სახელის ვითარებითი ბრუნვისაგან და გაკეთდება სათანადო დასკვნა. აქვე გაეცნობა, რომ ამ ფორმით (ვითარებითი ბრუნვის ფორმით) ზმნიზედები ყველაზე მეტად ზედსართავისაგან იწარმოება. „ძნელია დაიძებნოს ისეთი ვითარებით ბრუნვაში დაყენებული ზედსართავი, რომელიც ზმნიზედის ჯგუფში არ გადავა“¹.

ზოგიერთ ზმნიზედში ვითარებითი ბრუნვის ნიშნისეული დ დაკარგულია: მალალი — მალლად — მალლა; დაბალი — დაბლად — დაბლა და ა. შ.

ვითარებითი ბრუნვის ფორმით ნაწარმოები ზმნიზედები ძირითადად ვითარების ზმნიზედებია (ლამაზად წერს, ფაქიზად შეხვეული და ა. შ.). მხოლოდ რიცხვითი სახელების ვითარებითი ბრუნვით წარმოქმნილი ზმნიზედები განეკუთვნებიან რიცხვით-რაოდენობით ჯგუფს (მეათედ, მეხუთედ და სხვ.).

ვითარებითი ბრუნვით ნაწარმოები ზმნიზედები იწერება ად ბოლოსართით (კარგად, ფაქიზად...).

მოქმედებითი ბრუნვის ფორმით ზმნიზედის წარმოების გასაცნობად სახელი მოქმედებითი ბრუნვის ფორმითა და ამავე ფორმის ზმნიზედა ერთმანეთს უნდა შეუპირისპირდეს; მაგალითად:

1. ბავშვის ტირილით შეწუხებული დედა კედელს მიეყრნდო;

2. ბავშვი ტირილით მიეგება დედას.

ერთნაირი ფორმით წარმოდგენილი სიტყვების (ტირილით) გაანალიზებით, სათანადო კითხვების მიყენებითა და მათი სინტაქსური ფუნქციის გარ-

¹ მ. ჩინჩალაძე, ქართული ზმნიზედის სწავლება სკოლაში, 1955, გვ. 130.

კვევით ცხადი გახდება, რომ პირველ წინადადებაში „ტირილით“ არსებითი სახელია (იგი წინადადებაში დამატებაა — უბრალო). ხოლო მეორე წინადადებაში „ტირილით“ ზმნიზედაა. იგი უკავშირდება ზმნას (შემასმენელს), გვიჩვენებს მის როგორობას (ვითარებას) და უპასუხებს კითხვაზე როგორ?

მოქმედებითი ბრუნვის ფორმით ზმნიზედები იწარმოება ზოგიერთი არსებითი სახელისა (უმეტესად განყენებული და მოქმედების სახელებისაგან) და განყენებული რიცხვითი სახელებისაგან.

მოქმედებითი ბრუნვისაგან ნაწარმოები ზმნიზედები ჩვეულებრივ ვითარებითი (სიცილით, ლაუბობით) ან წონა-ზომის (გრამობით, მეტრობით) ჯგუფის ზმნიზედებია.

ზოგიერთ ზმნიზედაში მოქმედებითი ბრუნვის ნიშანს ით დაკარგული აქვს ხმოვანი *ი*, რის გამოც გვაქვს ასეთი ფორმები: ქვემოთ (ქვემოთ — ქვემოთ), ზემოთ, ვარეთ, წინათ და ა. შ. ამიტომაც ამ ზმნიზედებში უნდა ვწეროთ *თ*, ქვემოთ, ზემოთ, წინათ, აქეთ, იქით და სხვ.

ამ ზმნიზედების მართლწერის ასათვისებლად სხვადასხვა ვარჯიშობასთან ერთად აუცილებელი იქნება მათი ტაბულის სახით მიწოდება.

ასევე გავაცნობთ ზმნიზედების სხვა ბრუნვის ფორმებით წარმოებასაც¹.

ბრუნვის ფორმათაგან ზმნიზედათა წარმოების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლემ უნდა იცოდეს, რომ:

1. სახელთაგან ზმნიზედების საწარმოებლად ყველა ბრუნვა გამოიყენება, გარდა მოთხრობითისა და წოდებითისა, მაგრამ ყველაზე მეტად ვითარებითი და მოქმედებითი; ამთგან ვითარებითი და მოქმედებითი ბრუნვის ფორმები უთანდებულოა, სახელობითი და ნათესაობითი — მხოლოდ თანდებულონი (კაცივით, მხეცისებრ), ხოლო მიცემითი თანდებულონიც და უთანდებულოც (ძალზე, შორს, საღამოს, თავში და სხვ.);

2. ზმნიზედების წარმოების წყაროა როგორც ზედსართავი და არსებითი სახელები, ისე რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი (მისთვის, იმისთვის, მაგისტვის...), მიმღეობა (ძირითადად უარყოფითი და ზოგჯერ სხვა მეტყველების ნაწილიც).

3. დაუფლებული უნდა ჰქონდეთ ზმნიზედის წარმოებასთან დაკავშირებული მართლწერის საკითხები.

II. ზმნიზედათა სპეციფიკური მაწარმოებლებით წარმოების სწავლება მოხდება იმ სახელთან შეპირისპირებით, რომლისგანაც ის იწარმოება.

ზმნიზედათა სპეციფიკური მაწარმოებლებით წარმოების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლემ უნდა იცოდეს:

1. ზმნიზედის მაწარმოებლებია: ივ, ჯერ, გზის, ხელ ნაწილაკები (მარჯვნივ, დაუყოვნებლივ, სამჯერ, ორგზის, ერთხელ).

2. ივ მაწარმოებელი ზმნიზედებს აწარმოებს ზოგიერთი: ზედსართავი სახელისაგან (მარჯვენა—მარჯვნივ, მარცხენა — მარცხნივ), უფრო მეტად კი — უარყოფითი მიმღეობისაგან (დაუყოვნებლივ, შეუჩერებლივ...).

3. უარყოფითი მიმღეობისაგან აღ და ივ სუფიქსებით ნაწარმოები ზმნი-

¹ დამკვირვებით, იხ. მ. ჩინჩალაძე, ზმნიზედის სწავლება სკოლაში, 1955.

ზედები სინონიმური მნიშვნელობისაა: (გაუკეთებელი — გაუკეთებლივ — გაუკეთებლად; შეუჩერებელი — შეუჩერებლივ — შეუჩერებლად; დაუყოვნებელი — დაუყოვნებლივ — დაუყოვნებლად).

4. ივ სუფიქსი უმთავრესად ვითარების ზმნიზედებს აწარმოებს. ზოგჯერ კი — ადგილისას (მარცხნივ, ირგვლივ).

5. ჭერ, გზის, ხელ ნაწილაკები ზმნიზედებს აწარმოებენ რიცხვითი სახელისაგან. ამ ნაწილაკებით წარმოქმნილი ზმნიზედები სინონიმური მნიშვნელობისაა და რიგობით-რაოდენობითი ჯგუფის ზმნიზედებს განეკუთვნებიან.

III. რაც შეეხება ზმნიზედათა სხვა საშუალებებით წარმოებას, საკმარისი იქნება, თუ მოსწავლეს ეცოდინება, რომ ზოგიერთი ზმნიზედა ფუძე-გაორკეცებით (ქუჩა-ქუჩა, ფეხდაფეხ, წამდაუწუმ და ა. შ.) ან ფუძეთა შეერთებით (ყოველმხრივ, თავდაღმა, ბოლოყამს და ა. შ.) იწარმოება.

პრაქტიკიდან ცნობილია, რომ მოსწავლეები ძნელად ახსევენ ერთმანეთისაგან სახელსა და ამ სახელისაგან ნაწარმოებ ზმნიზედს. განსაკუთრებით ერევათ ერთმანეთში ზედსართავი სახელი და მისგან წარმოქმნილი ზმნიზედა (კარგი მოწიფე და კარგად სწავლა), რიცხვითი სახელი და მისგან ნაწარმოები ზმნიზედა (ხუთი — ხუთჯერ, სამი — სამჯის, მეთათე — მეთათედ და ა. შ.), მიმართებითი ნაცვალსახელი როგორიც, რამდენიც და მიმართებითი ზმნიზედა როგორც, რამდენადაც და სხვ., განსაკუთრებით კი არსებითი სახელის მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა და ამავე ფორმის ზმნიზედა.

ზმნიზედების ამ მეტყველების ნაწილთაგან განსასხვავებლად საქირთა ზმნიზედის სათანადო სახელთან შედარება-შეპირისპირება შინაარსისა და მორფოლოგიურ-სინტაქსური ნიშნების მიხედვით. მაგალითად:

მ ა ლ ლ ი ხის ფოთლებში ელვარებს ვაშლი, სისხლივით წითელი.

მ ა ლ ლ ა, ფოთლებში, ელვარებს ვაშლი სისხლივით წითელი.

წინადადებათა ანალიზისას ყურადღება გამახვილდება სიტყვებზე მ ა ლ ა ლ ი, მ ა ლ ლ ა. გაიკვევა, რომ მ ა ლ ა ლ ი ზედსართავი სახელია, იგი უპასუხებს კითხვაზე როგორი, უკავშირდება არსებით სახელს ზ ი ს და გვიჩვენებს მის ნიშანს, თვისებას, ე. ი. იგი განსაზღვრებაა. არსებით სახელთან ერთად ის იცვლება (იბრუნვის: მალალი ზე, მალალმა ხემ, მალალ ხეს, მალალი ხის და ა. შ.); მოცემულ წინადადებაში იგი ნათესაობით ბრუნვაშია (მალალი(ს) ხის).

მეორე წინადადებაში მ ა ლ ლ ა უკავშირდება ზმნას (მალა ელვარებს). გვიჩვენებს მოქმედების ადგილს, უპასუხებს კითხვაზე სად? წინადადებაში იგი ადგილის გარემოებაა. ზმნის სერიების მიხედვით ცვლისას იგი უცვლელია და ყოველთვის ამ ფორმით წარმოგვიდგება, იქნება ის დაკავშირებული ზმნასთან თუ ნახარა სახელთან (მალა აზიდული, მალა აზიდულმა. მალა აზიდულს და ა. შ.). ამდენად, იგი ზმნიზედაა. ამავე ნიშნების მიხედვით სირთულეს არ წარმოადგენს მიმართებითი ზმნიზედისა და მიმართებითი ნაცვალსახელის ერთმანეთისაგან გარჩევა.

იშვიათი როდია მოსწავლეთა მეტყველებაში (ხშირად მხოვრილთა მეტყველებაშიც კი) ზმნიზედის ნაცვალად ზედსართავის უმართებულოდ ზმარება. მაგალითად: ლ ა მ ა ზ ი დახატული სურათი, ჭარი თ ა ვ გ ა მ ე ტ ე ბ უ-

ლი იბრძოდა, კარგი მოკირწყლული ქუჩა და ა. შ. სათანადო ანალიზისა და ახსნა-განმარტების შედეგად მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეხადოთ, რომ ასეთი გამოთქმები უმართებულა. ეს სიტყვები (ლამაზი, თავგამეტებელი, კარგი) უკავშირდება ზმნას ან ნაზმნარ სახელს და გვიჩვენებს მის თვისებას, ნიშანს, ე. ი. ისინი ზმნიზედებია და არა ზედსართავი. ამიტომაც ეს სიტყვები ვითარებითი (ან მოქმედებითი) ბრუნვის ფორმით უნდა შეეწყოს ასახსნელ სიტყვას (ლამაზად დახატული სურათი, ჭარი თავგამეტებით (თავგამეტებულად) იბრძოდა, კარგად მოკირწყლული ქუჩა და ა. შ.).

შედარებით უფრო რთულია მოქმედებითში დასმული არსებითი სახელისა და ზმნიზედის ამავე ფორმით ერთმანეთისაგან განსხვავება, რადგანაც ორივე ერთნაირ ფორმაშია და ორივე (სახელი მოქმედებითი ბრუნვის ფორმითა და ზმნიზედს) უკავშირდება ზმნას; მაგალითად:

1. „[მწყერი] ფერით და მოყვანილობით ბელურა ჩიტსა ჰგავს“ (ი. გოგ.).

2. „და ჩვენ კი ხტომით, მღერით, ძახილით მოვგროვდებოდით მთის ცივ წყაროზე“ (ი. ჯავჭ.). ფერით, მოყვანილობით ჰგავს; ხტომით, მღერით, ძახილით მოვგროვდებოდით. ე. ი. ორივე უკავშირდება ზმნას. ზმნის ცვლისას ორივე უცვლელია, მაგრამ სინტაქსური ფუნქციით, დანიშნულებით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. პირველ წინადადებაში მოქმედებითში დასმული სახელები ფერით, მოყვანილობით უპასუხებს კითხვაზე რით? და წინადადებაში უბრალო დამატებაა; მეორე წინადადებაში სიტყვები ხტომით, მღერით, ძახილით უპასუხებენ კითხვაზე როგორ? და ასრულებენ ვითარების გარემოების როლს.

მაშასადამე, მოქმედებითში დასმული სახელისა და ზმნიზედის ერთმანეთისაგან გასარჩევად ძირითადია სიტყვის სინტაქსური როლის გარკვევა და კითხვა. კითხვაზე — როგორ? — იგი ზმნიზედაა.

კითხვასა და სინტაქსურ ფუნქციასთან ერთად რამდენადმე სემანტიკური მხარეც შეიძლება გამოგვადგეს. ზმნიზედა მოქმედებითი ბრუნვის ფორმით უმეტესად მოქმედებისა და აგრეთვე ზოგიერთი დროისა და ადგილის აღმნიშვნელი სახელებისაგან იწარმოება. მოცემულ წინადადებაში ხტომით, მღერით, ძახილით მოქმედების აღმნიშვნელი სახელებია.

ამავე ნიშნების მიხედვით გარჩეული უნდა იქნეს ერთმანეთისაგან ზმნიზედა და სახელი გარეგნულად მსგავსი მიცემითი ბრუნვის ფორმით: დღეს, ბოლოს, წამს, მცხეთას, ავჭალას და ა. შ. (დღეს ღამე ცვლის, ღამეს დღე; მთელ დღეს მოუსვენრად იყო).

გვხვდება ასეთი შეცდომაც — დროის ზმნიზედის სახელობითი ბრუნვის ფორმით ზმარება¹. მაგალითად: „მთელი დღე ელოდა“ (ი. გ.). „დიდიხანი უცადა“. „ერთი თვე დარჩა ქალაქში“ და ა. შ. ყველა ასეთ შემთხვევაში ზმნიზედა მიცემითი ბრუნვის ფორმით უნდა იქნეს შეწყობილი ზმნასთან (მთელ დღეს ელოდა; დიდხანს უცადა; ერთ თვეს დარჩა და ა. შ.). ზმნიზედის სწავლების უკანასკნელი საფეხური განმაზოგადებელი მუშაობაა, რომლის დანიშნულებაა სისტემაში მოიყვანოს ზმნიზედის შესახებ მიწოდებული ცოდნა-ჩვევა.

ბოლოს, ჩატარდება საკონტროლო წერა. მიზნობრივად შერჩეული (ან შედგენილი) ტექსტიდან ზმნიზედების ამოწერა მასთან დაკავშირებული სი-

¹ მ. ჩინჩალაძე, ქართული ზმნიზედის სწავლება სკოლაში 1955, გვ. 157.

ტყვითურთ და მისი ყოველმხრივი დახასიათება. ტექსტი ისე უნდა იქნეს შერჩეული, რომ იძლეოდეს საშუალებას მოსწავლეთა თეორიული და პრაქტიკული ცოდნა-ჩვევის ყოველმხრივ შემოწმებისა.

ცხადია, ზმნიზედის შესახებ მიწოდებული ცოდნა-ჩვევის განმტკიცება აქ არ მთავრდება. იგი სწავლების შემდეგ საფეხურზედაც გრძელდება. მთავარია, მოსწავლე შეძენილ ცოდნა-ჩვევას მართებულად იყენებდეს მეტყველებაში. ამ მხრივ საჭირო იქნება მოსწავლეთა მეტყველებაზე სათანადო კონტროლი და საჭიროების შემთხვევაში წესის მოგონება.

სინტაქსის სწავლების მეთოდოლოგია

სინტაქსის საგანი, მისი სწავლების მნიშვნელობა

სინტაქსის საგანია სიტყვათა და წინადადებათა ურთიერთობა, თუ რა და რა სიტყვები უკავშირდებიან ერთმანეთს, როგორ უკავშირდებიან და რა როლს ასრულებს თითოეული მათგანი წინადადებაში¹.

სინტაქსის უმთავრესი საგანი წინადადებაა, მაგრამ იგი სწავლობს აგრეთვე შესიტყვებათა სახეებს და ისეთ სიტყვასაც, რომელიც სხვა სიტყვის დუნმარებლად გამოხატავს აზრს.

ამგვარად, სინტაქსის საგანი სიტყვათა დამოკიდებულება ან სიტყვათა დაკავშირებაა საერთოდ. „სინტაქსი ახასიათებს ყოველ სიტყვას იმ როლის მიხედვით, რომელიც მას ეკუთვნის, როცა სიტყვები კავშირდებიან აზრის (ან-და აზრის ნაწილის) გამოსატყველად, გარკვეული შინაარსის გადმოსაცემად“².

სინტაქსის სწავლებას აქვს როგორც თეორიული, ისე პრაქტიკული მნიშვნელობა.

სინტაქსის შესწავლით მოსწავლე ეცნობა ქართული ენის სინტაქსურ წყობას, სიტყვათა და წინადადებათა დაკავშირების წესებსა და კანონებს, რითაც სწავლობს ენის გარკვეულ შინამდვილეს. ყოველივე ეს, გარდა იმისა, რომ გარკვეულ ცოდნას აძლევს მოსწავლეს, ზელს უწყობს მის გონებრივ განვითარებას.

სინტაქსის წესებისა და კანონების ცოდნა საფუძვლად ედება მოსწავლეთა ზეპირი და წერიტი მეტყველების განვითარებას, სათანადო პრაქტიკული ჩვევებით მათ შეიარაღებას და ა. შ.

სინტაქსის ცოდნას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს მოსწავლეთა მიერ პუნქტუაციური ცოდნა-ჩვევის გამოსამუშავებლად და აზრის გარკვეულ ლოგიკურ ერთეულებად დანაწილებისათვის.

სინტაქსის შესწავლა, მისი შეგნებული დაუფლება აწესრიგებს და ამტკიცებს მორფოლოგიური საკითხების ცოდნას, ვასაგებს ზღის მოსწავლეთათვის მორფოლოგიისა და სინტაქსის ურთიერთობას გრამატიკის სწავლებისას და მორფოლოგიის შესწავლის მნიშვნელობას საერთოდ ენისა და, კერძოდ, სინტაქსის დაუფლებისათვის.

ქართული ენის სინტაქსის საფუძვლიანი ცოდნა გაუადვილებს მოსწავ-

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, სინტაქსი, 1957, გვ. 3.

² ა. ჩიკობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952, გვ. 282.

ლევებს არამშობლიური ენის სტრუქტურის, მისი სინტაქსური თავისებურების გაგებას.

დიდია სინტაქსის სწავლების მნიშვნელობა საშუალო სკოლაში. მას სათანადო ადგილი უჭირავს ქართული ენის კურსში.

პროგრამული საკითხავი

სინტაქსის სწავლება პირველი კლასიდანვე იწყება. სინტაქსის ელემენტები ამ საფეხურზე ეძლევა პრაქტიკულად წერა-კითხვის სწავლებასთან დაკავშირებით. შემდგომ კლასებში (II, III და IV) სინტაქსის პროგრამა თანდათან უფრო ივრცობა, მასში თავს იჩენს ისეთი სინტაქსური საკითხები, როგორცაა: წინადადების წევრები — ქვემდებარე, შემასმენელი და მეორეხარისხოვანი წევრები (არადიფერენცირებულად), ქვემდებარე-შემასმენლის რიცხვში შეთანხმება, წინადადება აღნაგობის მიხედვით — გავრცობილი, გაუვრცობელი, სრული და არასრული, მარტივი და რთული და მასთან დაკავშირებული მართლწერის საკითხები.

ამდენად, დაწყებით სკოლაში სინტაქსი საკმაოდ ვრცელადაა წარმოდგენილი, მაგრამ სინტაქსის კურსი ამ საფეხურზე ეპიზოდურად, არასისტემატურად ეძლევა და მისი სწავლება უმთავრესად მართლმეტყველებისა და მართლწერის სათანადო ჩვევების გამომუშავებას ემსახურება.

სინტაქსის სისტემატური კურსი VII—VIII კლასებში ისწავლება. ამ კლასებში პროგრამული მასალა სისტემატურობის პრინციპის მიხედვითაა დალაგებული: მარტივი წინადადება შინაარსის მიხედვით და წინადადების წევრები, მარტივი წინადადება შედგენილობის მიხედვით, შერწყმული წინადადება, განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები VII კლასში, ხოლო რთული წინადადება და პირდაპირი და ირიბი ნათქვამი VIII კლასში. კლასების მიხედვით მასალის ასეთ განაწილებას საფუძვლად უძევს შემდეგი მეთოდურ-დიდაქტიკური მოთხოვნები:

1. დაცულ იქნეს ადვილიდან ძნელზე გადასვლა და
2. უზრუნველყოფილ იქნეს მოსწავლეთა შეგნებული და მტკიცე ცოდნით შეიარაღება და ამ ცოდნის საფუძველზე სათანადო პრაქტიკული ჩვევების გამომუშავება.

მარტივი წინადადების სწავლების მეთოდობა

წინადადების რაობა

მოსწავლე ჯერ კიდევ დაწყებით სკოლაში ეცნობა ცნებას „წინადადება“ და მისი რაობის დახასიათებას. ეს დახასიათება არსებითად იგივეა, რაც სინტაქსის სახელმძღვანელოში წარმოდგენილი განსაზღვრა. ორივე შემთხვევაში წინადადება დახასიათებულია, როგორც ერთი ან რამდენიმე სიტყვა, რომლებიც დამთავრებულ აზრს გადმოგვცემენ¹.

თუ მესამე კლასში წინადადების ასეთი განსაზღვრა დასაშვებია, მეშვიდე კლასში საჭიროა მისი დაზუსტება, უფრო სრული სახით წარმოდგენა,

¹ ე. რამიშვილი, ქართული ენა, გრამატიკა და მართლწერა, 1957, გვ. 3. შეად. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, სინტაქსი, 1957, გვ. 3.

რომ წინადადება გრამატიკული ნიშნითაც იქნეს დახასიათებული; ამ თვალსაზრისით შეიძლებაოდა ასეთი განსაზღვრა მიგვეცა: „სიტყვა ან სიტყვათა შეკავშირება, რომლითაც დამთავრებული აზრი გადმოიცემა, არის წინადადება“. იმისათვის, რომ მოსწავლეთათვის გასაგები გახდეს „სიტყვათა შეკავშირება“, საჭიროა ცალკეული, დაუკავშირებელი სიტყვების დაპირისპირება ამავე სიტყვებისაგან შედგენილ წინადადებასთან; მაგალითად: „სჯობს სიცოცხლე ჰიკვდილი ნაძრახი სახელოვანი“ — „სჯობს, სიცოცხლესა ნაძრახსა, ჰიკვდილი სახელოვანი“ (შ. რუსთ.).

გაირკვევა, რომ პირველ შემთხვევაში ცალკეული დაუკავშირებელი სიტყვებია, რომლებიც დამთავრებულ აზრს ვერ გადმოგვცემენ; მეორე შემთხვევაში იგივე სიტყვები ერთმანეთთან გარკვეული ფორმითაა დაკავშირებული და მივიღებ წინადადება, რომელიც დამთავრებულ აზრს გადმოგვცემს.

მაშასადამე, წინადადება მარტო ჩამდენივე სიტყვა კი არ არის, არამედ მხოლოდ ურთიერთთან სათანადო წესით დაკავშირებული სიტყვებია.

იმის გასაგებად, რომ დასრულებული აზრის გადმოცემა და, მაშასადამე, წინადადება ერთი სიტყვისაგანაც შეიძლება შედგებოდეს, უნდა მიეცეს ჭერ უსუბიექტო ზმნა (წვიმს, თოვს, ქუხს, ულავს და ა. შ.) და შემდეგ კი უსრული წინადადება.

— მეზერებ მწვანელი მოიტანა?

— მოიტანა! და ა. შ.

მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეხადოთ, რომ ყოველი ცალკეული სიტყვა კი არ არის წინადადება, არამედ ძირითადად პირიანი ზმნა.

წინადადების ცნების დაზუსტებისა და წინადადებაში სიტყვათა შეკავშირების წესის უკეთ გასაგებად საჭიროა ვარჯიშობა. ვარჯიშობა სხვადასხვა სახის შეიძლება იყოს:

1. მიეცემა ცალკეული სიტყვები დავალებით: შეადგინონ წინადადება და დაუკვირდნენ: რომელი სიტყვა რომელს დაუკავშირდა და რა ფორმით (პეტრე ყმაწვილები ქვეშ ნაბადი გაშალა).

2. შერჩეული ტექსტიდან, რომელშიაც იქნება როგორც ერთსიტყვიანი, ისე ორ- და მეტრსიტყვიანი წინადადებები, წინადადებათა გამოყოფა.

3. მიცემულ წინადადებაში, მაგალითად: „მზემ ფანჯარას სხივი სტყორცნა“ ზოგიერთი სიტყვისათვის ფორმის შეცვლა და დაკვირება, თუ რა მოუვიდა ამ წინადადებაში გადმოცემულ აზრს.

4. დაუმთავრებელი წინადადების დამთავრება სიტყვების დამატებით: „სამშობლოს ცასა ბნელად... (გაშლილი მწუხრის ზეწარი გადაეფარა)“.

წინადადება შინაარსის მიხედვით

მოსწავლე ჭერ კიდევ დაწყებით სკოლაში სწავლობს თხრობითს, კითხვითსა და ბრძანებითს წინადადებებს და მათთან დაკავშირებულ სასკვენ ნიშნებს. ცხადია, წინადადების შინაარსის მიხედვით სწავლებას ეს ცოდნა უნდა დაედოს საფუძვლად.

წინადადებათა შინაარსის მიხედვით სწავლებისას ყურადღება უმთავრესად მათ წარმოთქმაზე უნდა გამახვილდეს.

ინტონაციურად ყველაზე მარტივი თხრობითი წინადადებაა. ამ წინადადების წარმოთქმა ჩვეულებრივ მშვიდი, თხრობითი ტონით ხდება.

მაგალითების ანალიზის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს როგორც ამ სახის წინადადებათა ინტონაცია და მასთან დაკავშირებული სასვენი ნიშნები, ისე ისიც, რომ:

1. თხრობითი წინადადება ჩვეულებრივ გამოიყენება რაიმე ფაქტის, მოვლენის, განცდების, აზრების, სურვილებისა და სხვათა აღწერა-გადმოცემისას. ამისდა მიხედვით იგი სხვადასხვა შინაარსისაა: გადმოგვცემს რაიმე აზრს, წარმოდგენს კითხვებზე პასუხს, გვაწვდის რაიმეს აღწერას და ა. შ.

2. ფორმის მიხედვით თხრობითი წინადადება შეიძლება იყოს წართქმითი (დადებითი: „მე დავშორდი“. ი. ჭავჭავაძე) ან უქუთქმითი (უარყოფითი: „შავი წვერი ჭერ არ ჩამოზრდოდა“. ი. ჭავჭავაძე). უარყოფითობას თხრობით წინადადებაში ჩვეულებრივ უარყოფითი ნაწილაკები, უარყოფითი ზმნიხედები თუ უარყოფითი ნაცვალსახელები წარმოშობენ („მე იმისთანა არ ვიყავ“; „ჩემს მეტი, არავინა ჰყავს“ (ი. ჭავჭავაძე); „მთვარე გადაიხარა, მაგრამ მატარებელი არსად ჩანდა“ (ე. იანი)).

კითხვითი წინადადების სწავლება კითხვითობის მიხედვით უნდა დაეწყოთ, რადგანაც იგი უკეთ გამოხატავს კითხვას, გასაგებად აღვილია და ინტონაციურადაც უფრო ნათელია: ხმის ამაღლება კითხვით სიტყვაზე მოდის.

კითხვითი წინადადების შესასწავლად თხრობითი წინადადება უნდა გადაკეთდეს კითხვითად და მათი ერთმანეთთან შედარება-შეპირისპირებით გავარკვიოთ უკანასკნელის ინტონაცია — შინაარსი.

კითხვითი წინადადების ანალიზის საფუძველზე მოსწავლეებს უნდა გამოვუმუშაოთ შემდეგი ცოდნა-ჩვევა:

1. კითხვითი წინადადება შინაარსის მიხედვით სხვადასხვაგვარია:

ა) კითხვითი წინადადება, რომელიც პასუხს მოითხოვს, რომლითაც შემკითხველმა რაღაც უნდა გაიგოს, ახალი ცნობა მიიღოს; მაგალითად:

— შენი სახელი, ძმობილო? — მკითხა იმან.

— გაბრიელ. შენი? — ახლა მე ვკითხე.

— გლახუკა.

— სადაური ხარ?

— რაჰველი. შენა?

მეც ვუთხარი, სადაურიც ვარ (ი. ჭავჭავაძე).

ბ) კითხვითი წინადადება, რომელიც მტკიცებას ან უარყოფას მოითხოვს.

— მაგ ხურჯინში პური და ღვინო ხომ გაქვს?

— ბევრი.

— მაშ შენ მოჩვენება არა ხარ? — შეჰკვილა გლახამ.

— არა (ი. ჭავჭავაძე).

გ) კითხვითი წინადადება, რომლის ძირითადი დანიშნულებაც წინადადებით გამოხატული საგნისა თუ მოვლენისადმი ყურადღების მიპყრობა. ასეთ კითხვით წინადადებაზე ავტორი ზოგჯერ თვით იძლევა ახსნა-განმარტებას. მაგალითად: „მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო“. სადა ხარ ახლა ამ გონიერის სიტყვის მთქმელი? ვიცი სადაც ხარ: ხალხში ხარ, უხილავო, და ხალხისა ხარ... რა ვუყოთ? ზოგი გულის ტკივილს იმითი იჩენს, რომ მოყვარეს ცუდსაც უქებს, ზოგი კი იმითი, რომ ცუდს უწუნებს“... (ი. ჭავჭავაძე).

2) კითხვითი წინადადება ორგვარია შედგენილობის მიხედვით: კითხვითი სიტყვის შემცველი და კითხვითი ინტონაციით გამოხატული (არაკიდხვითისიტყვიანი).

ა) კითხვითსიტყვიან წინადადებაში ინტონაციურად კითხვითი სიტყვა გამოიყოფა; მაგალითად: „ყველა, ყველა და ამაღამ ვახშმად რა გვაქვს? კითხვით წინადადებაში კითხვით სიტყვებზე გამოიყენება: კითხვითი ნაცვალსახელები, კითხვითი ზმნიხედები და კითხვითი ნაწილაკები (ხომ, განა, ნუთუ). იგი ჩვეულებრივ წინადადების თავშია. ხმის ამაღლება კითხვით სიტყვაზე მოდის.

კითხვითი წინადადების ინტონაციაში მოსწავლეთა გასარკვევად საჭიროა ერთი და იმავე შედგენილობის კითხვითი და თხრობითი წინადადებების კითხვა-წარმოთქმა და ინტონაციაზე დაკვირვება.

კითხვითსიტყვიანი კითხვითი წინადადების ინტონაცია ჩვეულებრივ დამავალია, მაგრამ მაინც უფრო მაღალი, ვიდრე თხრობითი წინადადებისა¹.

ბ) ისეთ კითხვით წინადადებაში, რომელშიაც კითხვითი სიტყვა არაა, შეკითხვას ინტონაცია გამოხატავს. იგი ჩვეულებრივ იმ წევრზე მოდის, რომელსაც შეკითხვა ეხება. ასეთი წევრი წინადადებების ბოლოსაა; მაგ.: „— მამ მიკარგავ გასამრჩელოს? — შეეკითხა სოლომონი“ (დ. კლდ.).

თუ კითხვა შემასმენელს ეხება, იგი სხვადასხვა ადგილას შეიძლება იყოს და ხმის ამაღლებით გამოიყოს.

კითხვითი წინადადების ბოლოს კითხვითი ნიშანი იწერება.

ასევე გაეცნობა ძახილისა, კითხვით-ძახილისა და ბრძანებითი წინადადებები. ამ წინადადებათა, განსაკუთრებით ძახილისა და ბრძანებითის გაცნობისას მოსწავლეთა ყურადღება უნდა გამახვილდეს მათ შინაარსზე და გაიარკვეს, რომ თითოეულ მათგანში სხვადასხვა შინაარსის შემცველი წინადადებაა გაერთიანებული; მაგალითად: ბრძანებით წინადადებაში: ბრძანება, მოწოდება, თხოვნა-მუდარა, გაფრთხილება, აკრძალვა და ა. შ. ძახილის წინადადებაში: გაკვირვება, სიხარული, აღტაცება, ნატვრა, დანანება, მწუხარება და ა. შ.

შინაარსის მიხედვით წინადადებათა შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, თუ როდის, რა სახის ნაწარმოებში, ლიტერატურის რა ძეგლში უფრო მეტად გამოიყენება ამა თუ იმ შინაარსის წინადადება და რატომ? მოსწავლეს უნდა შეეძლოს სხვადასხვა შინაარსის შემცველი ტექსტის შერჩევა, მისი ანალიზი, გადაკეთება სხვა შინაარსის წინადადებად (თხრობითის კითხვითად, ძახილის წინადადებად და ა. შ.). შეეძლოს ამა თუ იმ შინაარსის წინადადებაზე საკუთარი ნიმუშების მოყვანა, მათი გაანალიზება და ა. შ.

იმისათვის, რომ ამა თუ იმ შინაარსის წინადადების წარმოთქმას, ინტონაციას დავაუფლოთ მოსწავლეები, საჭიროა შერჩეულ ლიტერატურულ ტექსტზე თუ სხვა ხასიათის მასალაზე ვარჯიშობა. მაგალითად, ბრძანებითი წინადადების ინტონაციის დასაუფლებლად შეიძლება გამოყენებულ იქნეს საპირველმანისო თუ საოქტომბრო მოწოდებების კითხვაში ვარჯიშობა.

კითხვითი და ძახილის წინადადებისათვის კარგ მასალას წარმოადგენს „გლახის ნამბობი“ ი. კავკავაძისა, ხოლო თხრობითი წინადადება ყოველი სახის ნაწარმოებში უხვად მოიპოვება.

¹ ლ. კვაკაძე, თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1966, გვ. 27.

წინადადების ცნების გარკვევაზე ასეთი მუშაობის, განსაკუთრებით წინადადების დიალოგად და დიალოგის წინადადებად გადაკეთებაზე ვარჯიშობის, შემდგომ წინადადების წევრების გაცნობა სირთულეს არ შეიცავს.

წინადადების წევრებზე ერთგვარი პირველადი წარმოდგენა მოსწავლეთ დაწყებითი კლასებიდან, განსაკუთრებით მეხუთე კლასის მორფოლოგიის შესავალი კურსიდან („სიტყვათა ბუნება და თვისება“) აქვთ.

წინადადების წევრების სწავლებისას მასწავლებელმა უნდა გაითვალისწინოს შემდეგი:

1. სათანადო ჩემუშების მოტანითა და მათი გაანალიზებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახადოს, რომ წინადადებაში იმდენი წევრია, რამდენიც სრულმნიშვნელოვანი სიტყვაა, რომელსაც კითხვა დაესმის: „მამაჩემი ჰადრაკს ყოველთვის დიდი გატაცებით თამაშობდა“. ამ წინადადებაში ექვსი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვაა. ექვსივე წინადადების წევრია.

2. წინადადების წევრი ჩვეულებრივ ცალკეული სიტყვაა, მაგრამ ზოგჯერ ის სიტყვათა ნაერთი შეიძლება იყოს. მაგალითად: „მამაჩემი თავის დროზე განთქმული მოქადრაკე იყო“ (ა. წერ.). ამ წინადადებაშიც ექვსი სიტყვაა. ცალ-ცალკე თითოეული მათგანი სრულმნიშვნელოვანია. ამიტომ წინადადებაში ექვსი წევრი უნდა იყოს, მაგრამ ამ წინადადებაში ხუთი წევრია: მოქადრაკე და იყო ცალკე წევრებს კი არ წარმოადგენენ, არამედ ორივე ერთად შეადგენს ერთ წევრს — რა იყო? მოქადრაკე იყო. აქ იყო დამხმარე სიტყვაა და არა დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე. ასეთივე დამხმარე მნიშვნელობის მქონეა ჰქონდა („მას გაკვეთილი ყოველთვის მომზადებული ჰქონდა“), ჰყავს („მას მამა დავრდომილი ჰყავს“), გახლავს („მამაჩემი კარგი მონადირე გახლავს“), ბრძანდება, დარჩა, აქვს და ა. შ.

3. არასრულმნიშვნელოვანი სიტყვა (თანდებულო, კავშირი და ნაწილაკი) წინადადების წევრი არაა, მაგრამ, ახლავს რა ამა თუ იმ სრულმნიშვნელოვან სიტყვას თუ წინადადებას, ამყარებს სიტყვებსა თუ წინადადებებს შორის ურთიერთობას ან სხვაგვარი ვაგება შეაქვს მათში („ძიძობა და ყმაწვილის სოფელში გაბარება ისტორიული ჩვეულება იყო ჩვენს ქვეყანაში“). (ა. წერ.).

ამდენად: თანდებულო, კავშირი და ნაწილაკი დამხმარე სიტყვებია.

4. წინადადების წევრის ამოსაცნობ ძირითად საშუალებად კითხვა მიჩნეული. „წინადადების წევრს კითხვა ეწყობა“¹. მაგრამ კითხვა ყოველთვის საიმედო ვერაა წინადადების წევრთა ამოსაცნობად. კითხვა არ ეწყობა მეორე პირის ბრძანებითის ფორმას და თვით კითხვით სიტყვას², თუმცა ერთიცა და მეორეც წევრია წინადადებისა. ამასთანავე არის რიგი ზმნები, რომლებსაც აგრეთვე არ ეწყობა ან ძნელად ეწყობა კითხვა. ასეთებია: უყვარს, მოსწონს, ჰყავს, აქვს და სხვ. ე. წ. გრძნობის გამომხატველი ზმნები³. ასეთ შემთხვევაში წინადადების წევრის გარკვევა მეტყველების ნაწილის მიხედვით უნდა მოხდეს. არსებითი სახელი, ზედსართავი, რიცხვითი, ნაცვალსახელი, ზმნა და ზმნიზედა წინადადების წევრებია ჩვეულებრივ.

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, სინტაქსი, 1957, გვ. 8.

² იქვე.

³ ლ. კვაპაძე, წინადადების წევრები ქართულში, 1954, გვ. 9.

5. ზმნიზედა დამოუკიდებელი მნიშვნელობის შქონეა და, მასასადამე, წინადადების წევრიც, მაგრამ ზოგჯერ დროისა და ადგილის ზმნიზედები დაერთვიან სახელს, ასრულებენ თანდებულის ფუნქციას და დამხმარე სიტყვებად წარმოდგებიან („სახლის წინ, დიდი კაკლის ქვეშ, ვახშმის შემდეგ თავს იყრიდა სოფლის ახალგაზრდობა“ (ს. მგ.). აქ წინ (სახლის წინ), ქვეშ (კაკლის ქვეშ) და შემდეგ (ვახშმის შემდეგ) ზმნიზედები დამხმარე სიტყვებია.

სათანადო ვარჯიშობის შედეგად მოსწავლე თავისუფლად უნდა არჩევდეს წინადადების წევრსა და არაწევრს ერთმანეთისაგან, შეეძლოს წინადადების წევრის ამოსაცნობად სხვადასხვა ხერხის გამოყენება.

სინტაქსური კავშირი

წინადადების ცნების გარკვევით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ დასრულებული აზრის გადმოსაცემად სიტყვები წინადადებაში ერთმანეთს გარკვეული ფორმით უკავშირდებიან.

სინტაქსური კავშირის გაცნობისას მოსწავლეთა ყურადღება მახვილდება წარმოდგენილი ფორმების საფუძველზე სიტყვათა შორის დამყარებულ ურთიერთობაზე, იმაზე, თუ აზრის ნათლად გადმოსაცემად როგორ უკავშირდებიან სიტყვები ერთმანეთს.

იმის გასარკვევად, რომ წინადადებაში წევრები გარკვეული წესით უკავშირდებიან ერთმანეთს და ამ წესის დარღვევა ცვლის წინადადების აზრს, მიეცემა ისეთი წინადადება, რომლის წევრების გადასმ-გადმოსმა აზრის შეცვლას ან უაზრობას გამოიწვევს; მაგალითად: „სპილო ზორთუმის ერთი დარტყმით ცხენს წააქცევს“ (ი. გოგ.).

წინადადების წევრებისათვის ადგილის შეცვლა ხან არღვევს წინადადების აზრს, ხან კი არა; მაგალითად:

1. ზორთუმის ერთი დაკვრით სპილო ცხენს წააქცევს;
2. ცხენს წააქცევს სპილო ზორთუმის ერთი დაკვრით;
3. წააქცევს ცხენს სპილო ზორთუმის ერთი დაკვრით;
4. სპილო ცხენს წააქცევს ზორთუმის ერთი დაკვრით;
5. სპილო ერთი დაკვრით ზორთუმის ცხენს წააქცევს;
6. ზორთუმის სპილო ერთი დაკვრით ცხენს წააქცევს;
7. ზორთუმის ერთი სპილო დაკვრით ცხენს წააქცევს.

განიმარტება, რომ წინადადებაში სიტყვები გარკვეული წესით უკავშირდებიან ერთმანეთს აზრის ნათლად და მკაფიოდ გადმოსაცემად. თუ სიტყვათა შორის ეს კავშირი წესიერია, აზრი ნათელია და, პირიქით, სიტყვათა შორის კავშირის დარღვევა უაზრობას იწვევს;

მიეცემა დასკვნა: „წინადადების წევრთა შორის წესიერად დამყარებულ კავშირს სინტაქსური კავშირი ჰქვია“¹.

ვარჯიშობით მოსწავლეებმა უნდა გაიგონ, რომ:

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა. ნაწ. II, სინტაქსი, 1957, გვ. 8.

1. სინტაქსური კავშირი მყარდება წინადადების ორ წევრს (წყვილს) შორის, სინტაქსურად დაკავშირებულ ყოველ წყვილს სინტაქსური ერთეული (სინტაგმა) ეწოდება.

„სინტაგმა უმცირესი სინტაქსური ერთეულია, რომელიც ემყარება ორ სიტყვას შორის სინტაქსურ ურთიერთობას“¹.

2. წინადადებაში რომელიმე წევრი უკავშირდება ერთ ან რამდენიმე წევრს და არა ყველას; მაგალითად: „ამ ფშანში ბევრი თევზი ბუდობს“ (ი. გოგ.). წინადადების წევრი ამ შედის წყვილში მხოლოდ ერთ წევრთან (ამ ფშანში); ფშანში თავის მხრივ ორი წევრის წყვილში შედის (ამ ფშანში და ფშანში ბუდობს). ასევე, ბევრი მხოლოდ ერთ წევრს უკავშირდება (ბევრი თევზი), ორწევრთანაა კავშირში თევზი (თევზი ბუდობს და ბევრი თევზი) და ა. შ.

3. წინადადებაში იმდენი სინტაქსური ერთეულია (სინტაქსური წყვილია), რამდენიც წევრი ერთის გამოკლებით. მოყვანილ წინადადებაში (ამ ფშანში ბევრი თევზი ბუდობს) ხუთი სიტყვაა, ხუთივე დამოუკიდებელი მნიშვნელობისა და, ამდენად, ხუთივე წინადადების წევრია. წყვილი (სინტაქსური ერთეული) კი არის ოთხი: 1. თევზი ბუდობს; 2. ბევრი თევზი; 3. ფშანში ბუდობს; 4. ამ ფშანში.

წევრთა დაწყვილება ზდება მარტივი წინადადების მიხედვით. ამიტომ რთული წინადადება უნდა დაიყოს შემადგენელ მარტივ წინადადებებად და ცალ-ცალკე წინადადებათა მიხედვით მოხდეს წევრთა დაწყვილება.

წევრთა დაწყვილებასთან დაკავშირებით მოსწავლეთ ზოგადი წარმოდგენა მიეცემა წყვილში შემავალ წევრთა შორის სინტაქსურ ურთიერთობაზე უმარტივესი სახით.

წყვილში შემავალ წევრთა შორის სინტაქსური ურთიერთობის სამი სახეა ცნობილი: შეთანხმება, მართვა და მირთვა. ამათგან შეთანხმება რამდენაღმე ნაცნობია მოსწავლეთათვის მორფოლოგიის კურსიდან (ზედსართავის ბრუნება არსებითთან, რიცხვითი სახელის ბრუნება არსებითთან და ა. შ.), ამიტომაც წყვილში შემავალ წევრთა შორის სინტაქსურ ურთიერთობათა გაცნობა შეთანხმებით უნდა დაიწყეთ. მაგალითად: „ჩვენი მეგობარი მშვენივრად უკრავს“. ამ წინადადებაში ოთხი წევრია. დაწყვილებისას მივიღებთ სამ სინტაქსურ ერთეულს: მეგობარი უკრავს; ჩვენი მეგობარი; მშვენივრად უკრავს.

წყვილში ჩვენი მეგობარი ადგილი აქვს შეთანხმებას. ორივე წევრი სახელობით ბრუნვაშია (ჩვენი მეგობარი). მეგობარისათვის ფორმის შეცვლა გამოიწვევს მასთან წყვილში შემავალი სახელის ფორმის ცვლას (ჩვენი მეგობარი, ჩვენმა მეგობარმა, ჩვენს მეგობარს და ა. შ.). ეცნობა ტერმინი „შეთანხმება“ და ეძლევა განსაზღვრა.

ბრუნვაში შეთანხმების შემდეგ ვაცნობთ შეთანხმებას რიცხვში. ამისათვის პირველი წყვილიდან („მეგობარი უკრავს“) სახელის (მეგობარი) მრავლობითში გადაყვანითა და ზმნის (უკრავს) შეწყობით გაირკვევა, რომ მრავლობითში დაყენებულ სახელს ზმნაც მრავლობითში შეეწყობ, ე. ი. ადგილი აქვს შეთანხმებას რიცხვში. მიეცემა დასკვნა: შეთანხმება ორი სახისაა — შეთანხმება ბრუნვასა და შეთანხმება რიცხვში. სახელი სახელს ეთანხმება ბრუნვაში, ხოლო ზმნა სახელს — რიცხვში.

¹ ა. კიზირია, სინტაქსის საკითხისათვის: უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 53, 1954, გვ. 214.

აქვე სათანადო ნიმუშის (მაღალი შთა) ორსავე რიცხვსა (მაღალი მთები, მაღალი მთანი) და სხვადასხვა ბრუნვაში დასმით ცხადი გახდება, რომ ქართულში სახელსა და სახელს შორის რიცხვში შეთანხმება შეიძლება მხოლოდ ნ/თანთან მრავლობითში და ისიც სახელობითსა და წოდებით ბრუნვებში (მაღალი მთანი, მაღალი მთანი). სხვა ბრუნვებში და ებიან მრავლობითში შეთანხმებას ადგილი არა აქვს.

მეტი სირთულე ახლავს მართვის გაცნობას. იგი უფრო ძნელად მისაწვდომია მოსწავლეთათვის. მართალია, მორფოლოგიის კურსიდან მოსწავლეთათვის ნაცნობია თანდებულისა და სახელის ურთიერთობა და შეიძლება მართვის რაობის გაცნობაც აქედან დაგვეწყოს, მაგრამ ამას ხელს უშლის ის, რომ თანდებულისა და სახელის ურთიერთობა ვერ ასახავს წყვილთა შორის ურთიერთობას. ამიტომაც მართვის რაობა პირველ რიგში სახელსა და ზმნას შორის ურთიერთობით უნდა გავაცნოთ. ამისათვის უკრავს ზმნას მეგობრის (III პირის) ნაცვლად უნდა შევუწყოთ I და II პირის ნაცვალსახელები (მე ვუკრავ, შენ უკრავ, ის (მეგობარი) უკრავს). გაირკვევა, რომ სახელის ცვლამ გამოიწვია ზმნის პირის ფორმის მიხედვით შეცვლა. სახელს პირი არა აქვს, ზმნაში კი აჩენს პირს. ეცნობა ტერმინი „მართვა“ და ეძლევა განსაზღვრა.

ზმნის ზერიების მიხედვით ცვლით (უკრავს მეგობარი, დაუკრა მეგობარმა, დაუკრავს მეგობარს) ცხადი გახდება, რომ ზმნა მართავს სახელს. ზმნას ბრუნვა არა აქვს, სახელს კი უცვლის ბრუნვის ფორმას.

ამგვარად, წყვილში „მეგობარი უკრავს“ სახელი მეგობარი მართავს ზმნას პირში (მეგობარი უკრავს, მე ვუკრავ, შენ უკრავ...) და თვით იმართვის ზმნისაგან ბრუნვაში (უკრავს მეგობარი, დაუკრა მეგობარმა, დაუკრავს მეგობარს). ასევე გაცნობა მართვის სხვა შემთხვევებიც — მართვა სახელსა და სახელს შორის (ჩის სახლი) და თანდებულსა და სახელს შორის (ტყისკენ, ეზოში და ა. შ.)

მესამე წყვილში მშვენივრად უკრავს — შირთვაა. მშვენივრად ფორმაუცვლელი სიტყვაა, ზმნიზღდა. იგი ზმნის ზერიების მიხედვით ცვლისას უცვლელი რჩება (მშვენივრად უკრავს, მშვენივრად დაუკრა, მშვენივრად დაუკრავს).

მართვის, შირთვისა და შეთანხმების ელემენტარულად გაცნობასთან დაკავშირებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გავხადოთ, რომ სიტყვათა დაკავშირებისას ერთი სიტყვა მთავარია, გაბატონებულია, ხოლო მეორე, დამოკიდებული, დაქვემდებარებული.

შეთანხმებისას ერთი სიტყვა (მთავარი) მოითხოვს მეორისაგან (დაქვემდებარებულისაგან) იმავე ფორმას, რაც მას მოცემულ შემთხვევაში აქვს, კაცები მთავარი, გაბატონებული სიტყვაა და მოითხოვს მასთან დაკავშირებული ზმნა მოდიან იყოს მრავლობითში (კაცები მოდიან). ასევე კეთილი ბავშვი, კეთილმა ბავშვმა... ბავშვი გაბატონებული სიტყვაა და მოითხოვს კეთილი იმავე ბრუნვაში იყოს, რომელშიაც თვითონაა.

მართვისას ძირითადი სიტყვა (გაბატონებული) მოითხოვს დაქვემდებარებულისაგან ისეთ ფორმას, რომელიც მას საერთოდ არ შეიძლება ჰქონდეს ან მოცემულ შემთხვევაში არა აქვს; მაგალითად: სახელს პირი არა აქვს, ზმნისაგან კი მოითხოვს პირს (მე ვწერ, იგი წერს), პირიქით, ზმნას ბრუნვა არა აქვს, სახელისაგან კი მოითხოვს გარკვეულ ბრუნვას (ბავშვი წერს, ბავშვმა დაწერა, ბავშვს დაუწერია).

მირთვა არც შეთანხმება და არც მართვა... აქ ერთი სიტყვა უცვლელად „მიერთვის“ მეორეს¹ მაგალითად: „თინამ გუშინ გაკვეთილი გააცდინა“. — „გუშინ“ მირთულია. იგი ზმნისა და სახელის ცვლისას უცვლელი რჩება.

თუ რა და რა სიტყვები შეიძლება იყოს ერთმანეთთან ასეთ ურთიერთობაში, გაცნობა შერჩეულ ნიმუშებზე დაკვირვებით. ჩვეულებრივ მართვა შეიძლება არსებობდეს: ა) სახელსა და ზმნას შორის (ბავშვი წერს წერილს, ბავშვმა დაწერა წერილი; ბ) სახელსა და სახელს შორის (მოწაფის წიგნი), გ) თანდებულსა და სახელს შორის (სადგურისაკენ, ქვისაგან...), და სახელსა და ზმნიზედას შორის, როდესაც ეს უკანასკნელი თანდებულის როლშია (ომის შემდეგ, სკოლის წინ).

შეთანხმებას ადგილი აქვს სახელსა და სახელს შორის ბრუნვაში (ლამაზი ქალაქი, ლამაზმა ქალაქმა, ხუთი ვაშლი, ხუთმა ვაშლმა), ლ) სახელსა და ზმნას შორის რიცხვში (ბავშვი წერს, ბავშვები წერენ...). რიცხვში შეთანხმებას (თუმცა იშვიათად) ადგილი აქვს ზოგჯერ სახელსა და სახელს შორისაც (მამაცნი მემომარნი, მთანი მაღალნი...).

მირთულია ძირითადად ფორმალური სიტყვები: „მიერთვის უცვლელი (უფორმო) სიტყვა (ზმნისართი)“, თანდებულისა და სახელები და სხვ.

წინადადების წევრთა შორის ამ ურთიერთობათა გასარკვევად და შეგნებულად ასათვისებლად აუცილებელია ვარჯიშობა; იგი სხვადასხვა სახისა შეიძლება იყოს:

1) მოსწავლეთა მიერ მასწავლებლის მითითებისა და მიხედვით სათანადო ნიმუშების დასახლება და მათი გაანალიზება.

2) ცალკეულ დაუკავშირებელ სიტყვათა მიცემა დავალებით — დაუკავშირონ ერთმანეთს, გაარკვიონ წყვილები და მათ შორის სინტაქსური დამოკიდებულება.

3) კითხვების დასმა წინადადების წევრებისათვის, მათი დაწყვილება და სინტაქსური ურთიერთობის გარკვევა.

4) მასწავლებლის მიერ დასახელებული თუ წიგნიდან აღებული მართვის, მირთვისა და შეთანხმების მაგალითების გარჩევა, სათანადო წესის მოგონება და სხვ.

წინადადების მთავარი და მეორეხარისხიანი წევრები

წინადადების წევრთა სწავლებისას წინასწარ ორი საკითხია გასარკვევი: 1) წინადადების რომელი წევრებია მთავარი და 2) რა თანამიმდევრობით გაცნობთ ისინი. შემასმენელი, ქვემდებარე, პირდაპირი და ირიბი დამატებები წინადადების მთავარი წევრებია, ხოლო უბრალო დამატება, განსაზღვრება და გარემოებანი — მეორეხარისხიანი.

წინადადების მთავარი წევრების სწავლების თანამიმდევრობის საკითხი თითქოს დავას არ იწვევს. ვამბობთ თ ი თ ქ ო ს, რადგანაც შინც არის მოსაზრება, რომ ირიბი დამატება პირდაპირზე უფრო ადრე გაცნოს და ამას საფუძვლად უდებენ მისი ბრუნვის მიხედვით უცვლელობას².

¹ ა. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ენათმეცნიერების შესავალი, 1952, გვ. 285.

² შ. ლ ო ნ ტ ი, მასწავლებელთა გამოცდილებიდან: გაზ. „საბჭოთა აფხაზეთი“, 1954, № 129.

მაგრამ სიაღვრის თვალსაზრისით პირდაპირ დამატებას ირიბთან შედარებით აქვს რიგი უპირატესობანი: 1) პირდაპირია დამატება, რომელსაც სუბიექტის მოქმედება პირდაპირ, უშუალოდ ეხება, იგი სუბიექტის სამოქმედოა; ირიბია დამატება, რომელსაც არაუშუალოდ, ირიბად ეხება მოქმედება. „ირიბად ეხება“ კი მოსწავლეთათვის უფრო ძნელად მისაწვდომია.

2) პირდაპირი დამატება მხოლოდ გარდამავალ ზმნასთან გვაქვს, ირიბი კი — გარდამავალთანაც და გარდაუვალთანაც.

3) პირდაპირი დამატება სამივე სერიიში გაკვეება ზმნას, ირიბი კი ზმნაზეა დამოკიდებული: თუ ზმნა გარდამავალია, ირიბი დამატება მას მხოლოდ პირველ და მეორე სერიაში ექნება, მესამე სერიაში ის თანდებულისა უბრალო დამატებად იქცევა; თუ გარდაუვალია, ირიბი დამატება უცვლელად გაკვეება მას ყველა სერიაში.

ამდენად, ირიბი დამატების სწავლება მეტ სირთულესთან, მეტ ნაირსახეობასთანაა დაკავშირებული, ვიდრე პირდაპირი დამატებისა და, ცხადია, ის პირდაპირი დამატების შემდეგ უნდა გაეცნოს. ამის მიხედვით წინადადების მთავარი წევრების სწავლების თანამიმდევრობა ასეთი იქნება: შემასმენელი, ქვემდებარე¹, პირდაპირი დამატება და ირიბი დამატება.

სწავლებისას რამდენადმე სადავოა წინადადების მეორეხარისხოვან წევრთა, განსაკუთრებით განსაზღვრების ადგილი. არის მოსაზრება, რომ განსაზღვრებას წინადადების წევრთა შორის უკანასკნელი ადგილი მიეკუთვნოს შემდეგი მიზეზების გამო:

1. „შემასმენლისა და ქვემდებარის შესწავლის შემდეგ მეთოდურად გამართლებულია ჭერ იმ წევრთა შესწავლა, რომლებიც შემასმენელს დაერთვიან, და შემდეგ იმ წევრისა, რომელიც ემატება ქვემდებარეს და აგრეთვე სხვა წევრებს“². ამ დებულების მიხედვით ჭერ გარემოებები უნდა ვასწავლოთ, შემდეგ განსაზღვრება.

2. განსაზღვრება მარტო ქვემდებარეს კი არ ახლავს, არამედ დამატებასა და გარემოებას. ამიტომაც განსაზღვრების შესწავლას უნდა უსწრებდეს გარემოებათა გაცნობა.

რამდენადაც მართებული უნდა ჩანდეს ეს დებულებები, განსაზღვრების ადგილი მაინც დამატებათა შემდგომია, რადგანაც:

1. განსაზღვრების გამოყენების არე მეტყველებაში მეტის მეტად ღიძია. მეორეხარისხოვან წევრთა შორის გამოყენების თვალსაზრისით მას პირველი ადგილი უჭირავს.

2. ამის გამო იგი მეტი მნიშვნელობისაა და „სწავლებისას მნიშვნელოვანი, თუ ის უფრო ძნელი არ არის, უნდა უსწრებდეს ნაკლებ მნიშვნელოვანს“ (ი. გ. გ. ე. ბ. შ. ვ. ი. ლ.).

3. განსაზღვრება ძირითადად ქვემდებარესა და სხვადასხვა სახის დამატებას ერთვის, განსაზღვრავს. ამდენად, წინადადების ამ წევრთა შესწავლის შემდგომ მისი გაცნობა დაბრკოლებას არ შეუხვდება. მით უფრო, რომ მოსწავლემ დაწყებითი სკოლიდანვე იცის წინადადების მეორეხარისხოვანი წევ-

¹ ძველი გრამატიკის მიხედვით პირველი ადგილი წინადადების წევრთა შორის ქვემდებარეს ეჭირა, რაც რუსული ენის გრამატიკების გავლენით უნდა აიხსნას.

² კ. გაგუა, ქართული ენის გრამატიკის სწავლების მეთოდის საკითხები, 1941, გვ. 60.

რები ზოგადად და განსაზღვრების შესწავლისას მათი დიფერენცირებულად ცოდნა აუცილებელი არაა.

ამასთანავე განსაზღვრება, როგორც მსაზღვრელი, შესწავლილია მორფოლოგიის კურსის გავლისას.

ამისდა მიხედვით წინადადების წევრთა რიგი ქართულში ასეთია: შემასმენელი, ქვემდებარე, პირდაპირი დამატება, ირიბი დამატება, უბრალო დამატება, განსაზღვრება და გარემოებანი — ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზისა და მიზნისა¹.

წინადადების ცალკეული წევრების გაცნობის ხარხარი

სინტაქსური ერთეულების და წვეილთა შორის კავშირისა და სინტაქსურ ურთიერთობათა გარკვევის შემდეგ წინადადების წევრთა შესწავლისათვის ნიადაგი მომზადებულია.

წინადადების წევრთა შესწავლა დაწყებით სკოლაში ამ საკითხის შესახებ შექმნილი ცოდნის განმეორებით, სისტემაში მისი მოყვანითა და განმტკიცებით უნდა დავიწყოთ.

1. წინადადების ცალკეული წევრის გაცნობისათვის შერჩეული ნიმუშები გარდა იმისა, რომ ნათლად უნდა წარმოუდგენდნენ მოსწავლეთ შესასწავლი წევრის არსებით ნიშნებს, ისეთი თანამიმდევრობით უნდა მიეწოდოს, რომ პირველ რიგში გამოვლინებულ იქნეს ამ წევრის ძირითადი, დამახასიათებელი ნიშან-თვისება, ხოლო შემდგომ ნიმუშებში თანდათანობით მისი სხვა გრამატიკული ნიშნები, თავისებურებანი.

2. ამა თუ იმ წევრის შესწავლისას მთავარია მისი გრამატიკული ნიშნებით დახასიათება: რით და როგორი ფორმით ვადმოიცემა, წინადადების რომელ წევრს უკავშირდება, რა ურთიერთობაშია მასთან წვეილში მყოფ წევრთან და ა. შ. ცხადია, ეს არ ვარაუდობს, რომ წინადადების წევრი შინაარსის მიხედვით არ დახასიათდეს. პირიქით, ყოველი წევრი ფორმისა და შინაარსის მიხედვით უნდა გაანალიზდეს.

3. წინადადების წევრი შესწავლილი უნდა იქნეს მისი როლის მიხედვითაც: უნდა გაირკვეს მისი სტილისტიკური დანიშნულება და გამოყენების არე; მასთან დაკავშირებული მართლწერისა და მართლმეტყველების საკითხები და სხვ.

4. ყოველი წევრის განხილვა უნდა დამთავრდეს მთლიანი განმარტავებელი დასკვნით.

5. მიღებული თეორიული ცოდნა უნდა შემოწმდეს პრაქტიკაში. უნდა გაირკვეს, რამდენად შეუძლია მოსწავლეს შესწავლილი კატეგორიის გამოყენება მეტყველებაში. ყოველი წევრის შესწავლა უნდა ზრდიდეს მოსწავლეში საკუთარი მეტყველებისადმი კრიტიკული დამოკიდებულების უნარს, ხელს უწყობდეს საკუთარი მეტყველების მოწესრიგებას, მეტყველების კულტურის თანდათანობით ამაღლებას.

¹ წინადადების წევრთა ეს რიგია დაცული როგორც პროგრამასა და სახელმძღვანელოში, ასევე ლ. კვაკაძის შრომაში „წინადადების წევრები ქართულში“, 1954.

დაწყებითი სკოლიდან მოსწავლემ იცის, რომ „წინადადების ის წევრი, რომელიც გამოხატავს ქვემდებარის მოქმედებას ან მდგომარეობას, შემასმენელია“¹.

მეშვიდე კლასში ეს ცოდნა უნდა შეიქცოს შემასმენლის შემდგომ მნიშვნელობათა გარკვევით: რა მოსდის საგანს? როგორია საგანი? ვინ ან რა არის საგანი?

რა მოსდის საგანს? შემასმენლის ამ ფუნქციის გარკვევას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს შემასმენლის სხვა ფუნქციათა შორის. მას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ვნებითი გვარის ზმნა-შემასმენელთან ქვემდებარის (სუბიექტის) გარკვევისათვის.

შემასმენლის მნიშვნელობის მიხედვით დასახასიათებლად გამოყენებული უნდა იქნეს კითხვებიც. ამა თუ იმ მნიშვნელობის შემასმენელს თავისი კითხვა აქვს; მაგალითად: რას შერება? რას აკეთებს? რას იზამს? რა ქნა? (რა გააკეთა?) მოქმედების აღმნიშვნელ ზმნა-შემასმენელს დაესმის (აშენებს, კერავს, დახატავს, დაწერა... და ა. შ.); რა მდგომარეობაშია? დაესმის მდგომარეობის აღმნიშვნელ ზმნა-შემასმენელს (წევს, ზის, გდია, ყრია და სხვ.), რა მოსდის? ისეთ შემასმენელს დაესმის, რომელიც საგნის მიერ განცდილ მოქმედებას აღნიშნავს (ინგრევა, ეხატება და ა. შ.); ასევე საპეციფიკურია კითხვა როგორია? (თეთრია, აშენებულია, განათებულია) და ვინ ან რა არის საგანი? (მასწავლებელია, მცენარეა და სხვ.).

მაგრამ კითხვა შემასმენლის ამოცნობისათვის მხოლოდ დამხმარე საშუალებაა. არის ზმნები, რომელთაც კითხვა ძნელად მოეძებნება ან სრულიად არ უღდება; მაგალითად: მაქვს, მყავს, უყვარს, სძულს და ა. შ. ასეთ შემთხვევაში შემასმენლის ამოსაცნობად კითხვა ვერ გამოდგება.

შემასმენლისათვის არსებითი მისი ზმნურობაა; შემასმენელი — ზმნის პირის ფორმაა: წერს, თამაშობს, აკეთებს, იხატება, ქრის და ა. შ. თუმცა მხოლოდ ზმნაზე დაყრდნობით შემასმენლის ამოცნობასაც ახლავს ზოგჯერ დამრკოლებაც; მაგალითად: „ამ ზაფხულს გივი სოფელში იყო“ და „ამ ზაფხულს გივი სოფელში იყო წასული“. თუ ზმნის პირიანი ფორმიდან ამოვალთ, ორივე წინადადებაში შემასმენლად იყო ზმნა უნდა გამოვყოთ, რაც მართებული არ იქნება. ცხადია, შემასმენლის რაობის გარკვევისათვის არც მარტო კითხვა გამოდგება ყოველთვის და არც მარტო მისი პირიანობა (ზმნურობა), არამედ ორივე ერთად.

უფრო რთულია შემასმენლის შედგენილობის მიხედვით გარკვევა. ამ სირთულეს შედგენილი შემასმენლის სახელადი და ზმნური ნაწილების მრავალფეროვნება იწვევს.

შედგენილი შემასმენლის შესწავლისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს მეშველი ზმნებისა და საერთოდ მეშველზმნიანი ფორმების ცოდნას. ამიტომაც შედგენილი შემასმენლის შესწავლამდის საჭიროა ამ საკითხების საფუძვლიანად განმეორება.

¹ ვ. რამიშვილი, ქართული ენა, გრამატიკა და მართლწერა, 1955, გვ. 30.

შერჩეული მაგალითების მიხედვით შემასმენლებზე დაკვირვებისა და მათი გაანალიზების შედეგად მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ:

1. შედგენილი შემასმენელი ორი ნაწილისაგან შედგება: სახელადი და ზმნური ნაწილისაგან;

2. შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად შეიძლება იყოს როგორც ბრუნებადი სახელები (არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი და სახელზმნა — საწყისი და მიმღეობა), ისე ზოგჯერ ფორმაუცვლელი სიტყვა — ზმნიზედა;

3. შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილი ცალკეული სიტყვაა („თინა მასწავლებელი-ა“); ზოგჯერ შეიძლება იყოს სიტყვათა ჯგუფიც: „ეს კაცი გახლდათ თავადი ლუარსაბ თათქარიძე“ (ი. ჭავჭავ.);

4. შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილი ჩვეულებრივ სახელობით ბრუნვაში („გაყვებითი საინტერესო იყო“. ს. მგ.), იშვიათად მიცემითსა და ვითარებითში¹ („სამშობლოს სიყვარული მას უშიშარს ხდიდა“; „მე მშობლებსაგან შეუნდობარი, უთვისტომოდ, ობლად... დავრჩი ამ ტიალ ქვეყანაზე“. ი. ჭავჭავ.);

5. ადგილის მიხედვით სახელადი ნაწილი შეიძლება უსწრებდეს მეშველ ზმნას („ცხრა ძმანი ერთმანეთზე უკეთესი ვაჟაკები და მამულიშვილები დადგნენ“. ი. გოგ.), მოსდევდეს შას („ისინი ქორწილში იყვნენ დაპატოებულინი“. ვაჟა) და შეიძლება გათიშული იყოს მისგან (თავადი ლუარსაბი გახლდათ კარგად ჩატუქებული ძველი ქართველი“. ი. ჭავჭავ.), მაგრამ ასეთი წყობა შედარებით იშვიათია;

6. დამხმარე (მეშველ) ზმნად შედგენილ შემასმენელში ძირითადად გამოიყენება გარდაუვალი ზმნები, იშვიათად გარდამავალი. ასეთებია: არის (მონაცვლე ფორმებით: იყო, იქნება...), აქვს, ჰყავს, გახლავს, გახდა, ჩანს, დადგა, დარჩა, ბრძანდება, აღმოჩნდა² და სხვ;

7. დამხმარე ზმნათაგან შედგენილი შემასმენლის ზმნურ ნაწილად ყველაზე მეტად არის (იყო, იქნება) ზმნა გამოიყენება. არის მეშველი ზმნა პირველ და მეორე პირში სრული სახით გამოიყენება („პაწაწა ვარ, ობოლი“. ვაჟა), მესამე პირში კი ზშირად შეკვეცილი სახით ა (რის) უერთდება სახელად ნაწილს ან წინადადების სხვა რომელიმე სიტყვას („თუ ეს ტყუილია, ბევრი ჩვენთაგანი პირუტყვობას რადა ცდილობს?“ ი. ჭავჭავ.; „საქმეა, მხოლოდ საქმე საჭირო“. ა. წერ.);

8. პირნაკლი ზმნები: ცივ ა, ცხელ ა, გრილ ა და სხვ. წარმოშობით შედგენილი შემასმენლებია. შედგენილია ეს ფორმები სახელისა (ცივი, ცხელი, გრილი და სხვ.) და მეშველი ზმნის ა(რის)-საგან (ცივ-ა(რის), ცხელ-ა(რის), გრილ-ა(რის) და სხვ.). ამჟამად ეს ა ჩვეულებრივ მესამე სუბი-

¹ შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილი „ძველის ძველ ძველებში წრფელობითის ფორმით არის წარმოდგენილი“. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, 1953, გვ. 309.

² ი. იმნაიშვილი, შედგენილი შემასმენელი ქართულში: ა. ს. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის „შრომები“, V, 1948, გვ. 197—214. შეად. ლ. კვაჭაძე, წინადადების წყვერები ქართულში, 1954, გვ. 14—28.

ყველა დამხმარე (მეშველი) ზმნის გაცნობა დაუძლეველი იქნება მოსწავლეთათვის.

ექტური პირის ნიშნადაა გაგებული. „მხოლოდ მისი წყალობით არის, რომ „ცივა“, „ცხელა“ და სხვა ზმნად გვესმის“¹;

9. მაქვს და მყავს მეშველ ზმნებად გამოიყენებიან არის ზმნის ნაცვლად მაშინ, „თუ წინადადებაში, სადაც ეს ზმნა შედგენილი შემასმენლის ნაწილია, ორპირიანი ფორმაა საჭირო“². თუ შედგენილი შემასმენლის სახელადი ნაწილი უსულო საგნის აღმნიშვნელია, მაქვს უნდა, ზოლო თუ სულოერის — მყავს სხვადასხვა მწკრივის ფორმით „[მას] ოროთახიანი სახლი ჰქონდა მტკვრის პირას აშენებული“ (ი. ჰავც.). „მე მამა მყავდა მხნე კაცი, გამრჯე“ (ი. ჰავც.);

10. შედგენილი შემასმენლის ზმნურ ნაწილებს (მეშველ ზმნებს) დამოუკიდებელი მნიშვნელობაც აქვთ. ისინი წინადადებაში დამოუკიდებლადაც გვხვდებიან შემასმენლად; მაგალითად: „ეს, რაცა ვთქვი, ტყუილია“. აქ ტყუილია — შედგენილი შემასმენელია, ა (რის) მეშველი ზმნაა. წინადადებაში „აჰა, მეფევე ღრამატაა დედოფლისო“ (ა. წერ.), ა (რის დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონეა (ღრამატა არის). ასევე დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონეა „ლუარსაბი იმ ზემოთ აღწერილ განცხრომაში ბრძანდებოდა“ (ი. ჰავც.) და ა. შ.

ცოდნის განსამტკიცებლად აუცილებელია სხვადასხვა სახის ვარჯიშობა: შერჩეული ტექსტის ანალიზი; მოსწავლეთა მიერ ნიმუშების მოყვანა, რომლებშიაც ზმნები ხან დამხმარე იქნება, ხან კი დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე, მათი ანალიზი და სათანადო წესისა და განსაზღვრის განმეორება.

შემასმენლის საფუძვლიან ცოდნაზე დამოკიდებული როგორც მთლიანად წინადადების სტრუქტურა, ისე წინადადების წევრების — ქვემდებარე-დამატებათა შესწავლა.

ქ ვ ე მ დ ე ბ ა რ ე

ქვემდებარე სუბიექტური პირის ფარდი სახელია, ე. ი. იგივეა წინადადებაში, რაც სუბიექტი ამავე წინადადების ზმნისა (შემასმენლისა).

ამიტომაც ქვემდებარის შესწავლამდის საფუძვლიანად უნდა იქნეს განმეორებული სუბიექტური პირი და ის, რაც მოსწავლეებმა იციან ქვემდებარის შესახებ დაწყებითი სკოლის ქართული ენის კურსიდან.

სუბიექტური პირის განმეორებისას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს სუბიექტურ პირს ვნებითი გვარის ზმნებში, რადგანაც ქვემდებარის შესწავლისას სირთულეს გრამატიკულად და რეალურად მოქმედ პირთა განსხვავება, გრამატიკული ქვემდებარის გარკვევა შეიცავს; მაგალითად: „მშვიდობისათვის მებრძოლნი საერთაშორისო ლენინური პრემიით ჯილდოვდებიან“. ამ წინადადებაში მებრძოლნი არაა რეალურად მოქმედი. პირიქით, მათ სხვები აჯილდოვებენ; გრამატიკულად კი მებრძოლნი ქვემდებარეა. იგი ზმნის ჯილდოვდებიან სუბიექტური პირის ფარდი სახელია.

ამგვარად, რეალურად და გრამატიკულად მოქმედი (ქვემდებარე) ყოველთვის ერთი როლია. ჩვეულებრივ ვნებითი და ზოგიერთი საშუალო გვარის

¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 193 (შენიშვნა).

² ნიხიჯე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, 1957, გვ. 12.

ზმნა-შემასმენლებთან ქვემდებარე არაა რეალურად მოქმედი, მას მხოლოდ მიეწერება მოქმედება. ასეთ შემასმენლებთან ქვემდებარის გარკვევა ზმნის სუბიექტური პირის საფუძვლიან ცოდნაზე და მოკიდებული.

განსხვავებულია ქვემდებარე იმის მიხედვით, თუ როგორია ზმნა-შემასმენლის გვარი, კონტაქტი, პირიანობა და სხვა; მაგალითად: ერთია ქვემდებარე მოქმედებითსა და საშუალ (მედიაოქტიურ) ზმნებში, სულ სხვაა იგი ვნებითი გვარის ზმნებში და ა. შ. მოქმედებითი და საშუალი (მედიაოქტიური) გვარის ზმნა-შემასმენლებთან ქვემდებარე (სუბიექტი) ყოველთვის რეალურად და გრამატიკულადაც მოქმედა (სმოხსნა ნაბადი, ჩაკრული უკან, ხურჯინიც სახსე გადმოიღო მან“; „პატარა გულმა გამოიღარა“. ი. ჭავჭავაძე).

ვნებითი გვარის ზმნა-შემასმენლებთან ქვემდებარე (სუბიექტი) არაა რეალურად მოქმედი, უმეტესად იგი თვით არის მოქმედების განმცდელი („სიკოწერეთელს ერთი გლეხი გადაუშენდა“. ა. წერ.).

საშუალი გვარის ზოგიერთ ზმნასთან (მედიაოქტიურთან) და სტატიკურ ვნებითებთან სუბიექტი რეალურად უმოქმედოა, იგი არც განიცდის მოქმედებას, მას მხოლოდ მიეწერება მოქმედება. იგი გრამატიკული ქვემდებარეა და არა რეალური („ერთი თხა ჰყავდა ბებიას ცქვიტი, მარდი და პატარა“ (ხალხ.); „ერთი სახნისი სულ კუთხეში ეგდო“).

შუალობითი კონტაქტის ფორმებშიც რეალურად მოქმედი არაა ქვემდებარე. იგი მხოლოდ მბრძანებელი, განმკარგულებელია, მოქმედებას სინამდვილეში სხვა ასრულებს; მაგალითად: ერთ ბებერ დედაკაცს კატომ სულ ერთი ანად დაახოცინა, რაც რომ მამლები ჰყავდა“. (ნ. ლომ.).

ამგვარად, ქვემდებარის განსაზღვრისას ორგვარი შემთხვევაა გასათვალისწინებელი:

1. ქვემდებარე რეალურად (და გრამატიკულადაც) მოქმედა და

2. ქვემდებარე არაა მოქმედი (იგი მხოლოდ გრამატიკულადაა მოქმედი). ორივე შემთხვევაში იგი ზმნის — შემასმენლის სუბიექტური პირია. მიეცემა განსაზღვრა: „ქვემდებარე ჰქვია წინადადების წევრს, რომელიც შემასმენლით აღნიშნულ მოქმედებას ასრულებს ან რომელსაც ეს მოქმედება მიეწერება. ეს ის სახელია, რომელიც ზმნის სუბიექტურ პირთან არის შეწყობილი“.

ქვემდებარის გადმოსაცემად ქართულში ყოველგვარი სახელი შეიძლება იქნეს გამოყენებული, მაგრამ ყველაზე მეტად იგი არსებითი სახელით, საწყისით და ნაცვალსახელებით გადმოიცემა; მაგალითები:

1. „წამოხტა კაკო ლომივით ზეზე“.
2. „ჩენი ხუმრობა, მღერა, სიცილი ხეზედა მძინარ ფრინველს აფრთხოდა“ (ი. ჭავჭავაძე).
3. „ზოგი აქ მოდის თექამოსხმული და მიიფშენეტავს ზარმაცად თვალსა. სხვა იქ მიიძღვრს ღაღონებელი და ერეკება თავის ძროხასა“; (ი. ჭავჭავაძე).

პირველ წინადადებაში ქვემდებარე გადმოცემულია არსებითი სახელით კაკო, მეორეში — საწყისებით: ხუმრობა, მღერა, სიცილი; ბოლო მესამეში — განსაზღვრებითი ნაცვალსახელით ზოგი, სხვა. სხვა ანალოგიური ნიმუშების

მოყვანიტა და მათი გაანალიზებით უნდა გაირკვეს, რომ ნაცვალსახელებიდან ქვემდებარის გადმოსაცემად გამოიყენება: პირის („ის მე ბევრ რასმე გულს ჩამძახოდა“ ი. ჯავჭ.), განუსაზღვრელობითი („მაგრამ ამა დროს საზარელის ხმით უცბად რაღაცამ დღიგრილა“), მიმართებითი („ვიცნო გინდა იყოს ჩემი მკითხველი“ მ. გურ.), განსაზღვრებითი („ვევლამ თავის კერას უბეროსო“. ანდ.). და ა. შ.

ზოგჯერ ქვემდებარედ ზედსართავი და რიცხვითი სახელებიც გამოიყენება; მაგალიტად:

„დაუახლოვდა უკანა ჯარი,
უნდა დაეცეს თაეზე ვით ზვავი,
მაგრამ აქ წინამ გადაუხვია
და ხეობაში ამოჰყო თავი.“ (ა. წერ.).

აქ პირველი და მეორე წინადადებების ქვემდებარეტა გამოყოფიტა და მათი ურთიერთთან შედარება-შეპირისპირებით გაიკვევია, რომ მეორე წინადადებაში ქვემდებარეა წინამ (ზედსართავი სახელი). უნდა ყოფილიყო წინა ჯარმა, მაგრამ არსებითი სახელის (საზღვრულის) ჩავარდნის გამო ქვემდებარის ფუნქცია დაკისრებული აქვს ზედსართავს. ასევე საზღვრულის ჩავარდნის შემთხვევაში ქვემდებარე შეიძლება რიცხვითი სახელიტაც იყოს გადმოცემული („ორნი არიან, ტოლნი არიან, ერთად მოდიან, მოიმღერიან“. გამოც.).

ქვემდებარის ბრუნვებია ქართულში: სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი. ამათგან სახელობითი და მიცემითი საზიაროა სხვა წევრებთან (პირდაპირ და ირიბ დამატებასთან), ზოლო მოთხრობითი ქვემდებარის სპეციფიკური ბრუნვაა.

ამაე ბრუნვებში ეწყობა ქვემდებარეს კითხვებიც: ვინ? რა? — სახელობითში: ვინ? რამ? — მოთხრობითში; ვის? რას? — მიცემითში. ამათგან მხოლოდ მოთხრობით ბრუნვაში დასმული კითხვა რამ? არის სპეციფიკური ქვემდებარისათვის, დანარჩენი კითხვები ქვემდებარეს საზიარო აქვს პირმიმართ დამატებებთან.

ამის გამო კითხვები ყოველთვის ვერაა საიმედო ზერხი ქვემდებარის ამოსაცნობად. მიუხედავად ამისა, კითხვების სწორად დასმას გარკვეული მეთოდიკური ღირებულება აქვს.

სხვა ზერხებთან ერთად კითხვა ხელს უწყობს მოსწავლეს — მისწვდეს ქვემდებარის არსებით ნიშნებს: ფორმას (რომელ ბრუნვაშია), შინაარსს (მოქმედია, მოქმედება მიეწერება, განიცდის თუ სხვ.). საერთოდ ქვემდებარის ამოსაცნობად არა ერთი ნიშანი, არამედ ნიშანტა კომპლექსი უნდა იქნეს გამოყენებული: კითხვა, შინაარსის მიხედვით დასასიატება და ბრუნვა. ცხადია, ქვემდებარის ასეთი კომპლექსური ნიშნებით ამოცნობა საჭირო არ იქნება, როდესაც ის მოთხრობითი ბრუნვის ფორმიტაა წარმოდგენილი. ასეთ შემთხვევაში სრულიად საკმარისია მხოლოდ ამ ნიშნის დასახელება.

განსხვავებულია ქვემდებარის ბრუნვა პირველი და მეორე პირისა და მესამე პირის ფორმებთან.

ასევე სხედასხვაა ქვემდებარის ფორმა გარდაუვალ და გარდამავალ ზმნებთან.

ამისდა მიხედვით ცალ-ცალკე უნდა იქნეს განხილული ქვემდებარე გარდაამატ და გარდაუვალ ზმნებთან და პირველი და მეორე პირის და მესამე პირის ფორმებთან.

განსხვავებას იწვევს ქვემდებარის ფორმაში ისიც, თუ რომელი უღლები-საა ზმნა: პირველი და მესამე უღლების ზმნებთან ნახშიარი ქვემდებარე ბრუნ-ვაცვალეზადია სერიების მიხედვით, მეორე და მეოთხე უღლებისა კი — ბრუნ-ვაუცვლელი.

ამის მიხედვით რამდენიმე კითხვა დაისმის: 1) რომელი პირის ფორმას-თანაა იგი შეწყობილი; 2) გარდაამატია მასთან ნახშიარი ზმნა თუ გარდაუვა-ლი; 3) რომელი უღლებისა და რომელი სერიის ზმნაა.

ამდენად, ქვემდებარის ფორმის მიხედვით შესწავლისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს ზმნის პირიანობის, გარდაამატობის, სერიებისა და უღლე-ბის საფუძვლიან ცოდნას.

ქვემდებარის სწავლებისას პირველი მეთოდოკური საკითხია — საიდან და-ვიწყით ქვემდებარის ფორმის მიხედვით შესწავლა და რა თანამიმდევრობით განვიხილოთ ეს საკითხები.

ქვემდებარის განხილვა ასეთი თანამიმდევრობით უნდა წარიმართოს:

1. ქვემდებარე გარდაუვალი (ერთ და ორპირიანი) ზმნების მესამე პირის ფორმებთან.

2. ქვემდებარე გარდაამატალი ზმნის მესამე პირის ფორმებთან.

3. ქვემდებარე „იცის“ და „უწყის“ ზმნებთან;

4. ქვემდებარე თემის ნიშანზონაცვლე (III უღლების) ზმნებთან;

5. ქვემდებარე პირველი და მეორე პირის ფორმებთან;

6. ქვემდებარე ბრძანებითის ფორმებთან;

7. ქვემდებარე ზოგიერთ გარდაუვალ ზმნასთან.

ამ თანამიმდევრობაში დაცულია როგორც ადვილიდან ძნელისაკენ გა-დასვლის წესი, ისე მოთხოვნილება — ყოველი წინა საკითხის შესწავლა ერთ-გვარი საფუძვლელი იქნეს მომდევნო საკითხებზე შესწავლისათვის.

1. ქვემდებარე გარდაუვალ (ერთ- და ორპირიანი) ზმნებთან ყველაზე მარ-ტივია. იგი ყოველთვის, სამივე სერიის ყველა მწკრივში, სახელობითი ბრუნ-ვის ფორმით გვხვდება.

2. მეორე ადვილი გარდაამატალი ზმნის ქვემდებარის შესწავლას უთმობა. ქვემდებარე გარდაამატალ ზმნებთან შედარებით უფრო რთულია. ეს სირთულე ქვემდებარის სერიების მიხედვით ბრუნვა-ცვალეზადობით აიხსნება: პირველი სერიის ფორმებთან ის სახელობითშია, მეორე სერიის ფორმებთან — მოთხრო-ბითში, ზოლო მესამე სერიის ფორმებთან — მიცემითში.

3. გარდაამატალი ზმნის მესამე პირის ფორმებთან შეწყობილი ქვემდებარის შესწავლასვე უნდა დაუკავშირდეს ქვემდებარე მოთხრობით ბრუნვაში პირველი სერიის ფორმებთან. პირველი სერიის ფორმებში ქვემდებარე მო-თხრობით ბრუნვაში მხოლოდ ორ ზმნასთან („იცის“ და „უწყის“) გვხვდება. ორივე ზმნა გარდაამატალია. ცხადია, ამ ზმნების გარდაამატალი ზმნის ქვემდე-ბარის შესწავლასთან დაკავშირებით სწავლება უფრო მისაწვდომს გახდის მისწავლეთათვის იმ ისტორიულ უქსეურას, რომელიც ამ ზმნა-შემასმენლებ-თან დაკავშირებული ქვემდებარის შესწავლისასაა აუცილებელი.

4. თემის ნიშანზონაცვლე (მედოიოქტიურ) ზმნებთან შეწყობილი ქვემ-

დებარეც ბრუნეაცვალეზადია ისევე, როგორც გარდამავალი ზმნის ქვემდებარე. ამიტომაც ის გარდამავალი ზმნის ქვემდებარეს შემდგომ უნდა გაეცნოს.

ერთგვარ სირთულეს აქ მხოლოდ ის ქმნის, რომ ეს ზმნები (მესამე უღლებისა) გარდაუვალაა, მაგრამ ამ სირთულესაც ადვილად მოეველება. ამისათვის საჭირო იქნება საშუალო გვარის ზმნათა თავისებურებების მოგონება. ეს ზმნები სინტაქსური კონსტრუქციის განსაკუთრებულ ჯგუფს ქმნიან: გარდაუვალა ზმნებია, მაგრამ შეიწყობენ ბრუნეაცვალეზად ქვემდებარეს ისევე, როგორც გარდამავალნი.

ქვემდებარის ასეთი თანამიმდევრობით შესწავლა მთლიან წარმოდგენას აძლევს მოსწავლეებს ქვემდებარის ბრუნეაცვალეზადობის შესახებ. მათთვის გასაგებია ხდება, რომ ბრუნეებს სერიების მიხედვით იცვლის პირველი უღლების — გარდამავალი, მოქმედებითი გვარისა და მესამე უღლების — გარდაუვალი, საშუალო გვარის (მედიაქტიური) ზმნები, რომ ორივე უღლების ზმნებთან ქვემდებარე პირველ სერიაში სახელობით ბრუნეავია, მეორე სერიის ფორმებთან — მოთხრობითში, ხოლო მესამე სერიის ფორმებთან — მიცემითში.

გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ „იცის“ და „უწყის“ ზმნები, რომლებიც წარმოშობით მეორე სერიის ფორმებია, II ზოლმეობითის იმპერიათა, მაგრამ, რომლებსაც ფორმათა მეორე სერიიდან პირველში გადაწველების გამო, სუბიექტი (ქვემდებარე) პირველ სერიაში მოთხრობითში შერჩა, ხოლო მესამე სერიაში — მიცემითში (მეორე სერიის ფორმები ამ ზმნებს თანამედროვე ქართულში არა აქვთ).

შემდგომ ყურადღება ექცევა ქვემდებარეს პირველი და მეორე პირის ფორმებთან.

ქვემდებარე პირველი და მეორე პირის ფორმებთან ჩვეულებრივ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებით წარმოგვიდგება და განურჩევლად ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობისა, პირანობისა და სერიისა, იგი ერთსა და იმავე ფორმაში იქნება. ამდენად ის თითქოს უფრო ადვილი და მარტივია და შეიძლებოდა უფრო ადრე მიგვეცა.

მაგრამ ნამდვილად ეს ასე როდია. მას ახლავს რიგი სირთულე.

ქვემდებარის ფორმაუცვლელობა პირველი და მეორე პირის ფორმებთან და გარდაუვალი (მეორე და მეოთხე უღლების) ზმნის მესამე პირის ფორმებთან ერთი და იგივე არაა. გარდაუვალი ზმნის მესამე პირის ფორმებთან ქვემდებარის ბრუნეაუცვლელობა ზმნა-შემასმენლის გარდაუვალობითაა გამოწვეული; ქვემდებარის უცვლელობა პირველი და მეორე პირის ფორმებთან, განსაკუთრებით გარდამავალ და მესამე უღლების ზმნა-შემასმენლებთან, გამოწვეულია თვით ქვემდებარის, კერძოდ, პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელების უბრუნელობით. მიუხედავად ამისა, ქვემდებარე გარდამავალი ზმნების პირველი და მეორე პირის ფორმებში II სერიაში მოთხრობითში და მესამე სერიაში მიცემითში იგულისხმება: ნაცვალსახელის გვერდით შეიძლება ჩავსვათ არსებითი სახელი.

ბრძანებითაჲ ფორმებთან ხშირად ეხმარება წოდებითში დასმული სახელი, რომელსაც ზოგჯერ უმართებულოდ ქვემდებარედ მიიჩნევენ.

ბრძანებითის ფორმებთან ქვემდებარის შესწავლისას მოსწავლეთათვის გარკვეული უნდა იქნეს შემდეგი:

1. ქვემდებარე წოდებითში არ შეიძლება იყოს. ამდენად, ბრძანებითან წოდებითში დასმული სახელი კი არაა ქვემდებარე, არამედ სათანადო პირის ნაცვალსახელი; მაგალითად: „ბიჭო, ვისი ხარ მალხაზი, დაურჩი დედაშენსაო; საქმე რომ არა გქონდეს რა, ჩამოირბენდი ჩვენსაო“. აქ ქვემდებარეა მეორე პირის ნაცვალსახელი შენ, რომელიც ზმნის ფორმით ივარაუდება.

2. პირის ნაცვალსახელი ბრძანებითან ჩვეულებრივ არაა წარმოდგენილი, იგი ივარაუდება: „მეგობრებო, წინ, წინ გასწით, ნუ შედრკება თქვენი გული“ — ქვემდებარედ ნაგულისხმებია თქვენ. ბრძანებითის ფორმებთან ნაცვალსახელი (ქვემდებარე) ჩვეულებრივ მაშინაა წარმოდგენილი, როდესაც დაპირისპირებაა; მაგალითად: „ამხანაგებო, თქვენ თეატრში წადით, ჩვენ კი სახლში დავერჩებით“, ან კიდევ, როდესაც კატეგორიული ბრძანებითია.

ვარჯიშობა ძირითადად ტექსტზე მუშაობით, წინადადებებიდან ქვემდებარეთა გამოყოფითა და მათი დახასიათებით ჩატარდება.

ქვემდებარე ზოგიერთ გარდაუვალ ზმნასთან

ქართულში არის ზოგიერთი ზმნა (უყვარს, მოსწონს, სძულს, აქვს, ჰყავს, მინდა, ჰღვიძავს, სძინავს და ა. შ.), რომლებთანაც ქვემდებარის შესახებ ორგვარი აზრი არსებობს. არის მოსაზრება, რომ ამ ზმნებთან, ისე როგორც ინვერსიულ ზმნებთან, ქვემდებარე მიცემით ბრუნვაში დასმული სახელია, მეორე მოსაზრებით კი — სახელობით ბრუნვაში დასმული სახელია.

ამ ტიპის ზმნებთან ქვემდებარის (სუბიექტის) საკითხი ერთი მეტად მტკივნეული და სწავლების თვალსაზრისით უაღრესად რთული საკითხია. საკითხის მოუგვარებლობას საქმოდ დიდი არეუ-ღარევა შეაქვს სწავლებაში. ზოგიერთი მასწავლებელი ასეთ ზმნებთან ქვემდებარედ სახელობითში დასმულ სახელს აცნობს, ზოგიც — მიცემითში, ზოგი კი, გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად, საკითხს სრულიად გვერდს უვლის.

ამ ტიპის ზმნებთან თითქმის მიცემითში დასმული სახელი უნდა იქნეს მიჩნეული ქვემდებარედ შემდეგ მოსაზრებათა გამო:

1. თვით ქვემდებარის განსაზღვრის მიხედვითაც ამ ზმნებთან სახელობითში დასმული სახელი ქვემდებარედ ვერ იქნება მიჩნეული. იგი არც მოქმედია და არც განმცდელი მოქმედებისა. ამასთანავე, მას არც შეიძლება მიეწეროს მოქმედება. ამდენად, იგი არაა არც რეალური და არც გრამატიკული სუბიექტი.

თუ ამ ჯგუფის ზმნებს შევეუდარებთ ისეთ ზმნებს, რომელთა სუბიექტს მიეწერება მოქმედება, ე. ი. ამ ზმნათა სახელობითში დასმულ სახელს შევეუდარებთ საშუალი (მელიოპასიური) და სტატიკური ვნებითი გვარის ზმნა-შემასმენლებთან წარმოდგენილ ქვემდებარეს (სუბიექტს), შემდეგი აღმოჩნდება: საშუალი და სტატიკური ვნებითი გვარის ზმნებთან სუბიექტი (ქვემდებარე) მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში დასმული სახელი შეიძლება იყოს. „წევხ (შვილი აკვანში)“ და „უწევხ (დელას შვილი აკვანში)“ — ნამდვილად შვილი იწევს. ცხადია, ისაა ქვემდებარე, თუმცა ის მოქმედი არაა. ასეთივე მდგომარეობაა სტატიკურ ვნებითთანაც: უყრია (პეტრეს ჰირნახული სახლის ერთ კუთხეში) — ნამდვილად ჰირნახული ყრია. ამდენად, ჰირნახულის სუბიექტად (ქვემდებარედ) მიჩნევას აქ დაბრკოლება არ ხდება. თუ ამ

თვალსაზრისით განიხილავთ მოცემულ ზმნებს — მიყვარს, მძულს, მაქვს, მყავს და სხვ, შემდეგი აღმოჩნდება: მიყვარს მე ის (კაცი). ამ შემთხვევაში მან (ვინც მიყვარს) შეიძლება სრულიადაც არ იცოდეს, რომ მე იგი მიყვარს. სიყვარული ჩემგან გამომდინარეობს. მართალია, იგი მოქმედება არაა, მაგრამ გრძობაა, რომლითაც ჩემი იმ პირისადმი დამოკიდებულება შედგენდება. ამდენად აქტიური, მოქმედი ამ შემთხვევაში მიცემითში დასმული სახელია და, ცხადია, ის უნდა იქნეს მიჩნეული სუბიექტად (ქვემდებარედ).

2. ეს ზმნები მთელ რიგ შემთხვევებში ერთპირიანებია: მძინავს, მღვიძავს, მშობს, მწყურია და ა. შ. ამ ერთპირიან ზმნებთან შეწყობილი სახელები მიცემით ბრუნაში ღვას.

თუ ორპირიან ზმნებთან სუბიექტად სახელობითში დასმულ სახელს მივიჩნევთ, მაშინ ერთპირიანები ან უსუბიექტო ზმნებად უნდა გამოვაცხადოთ, ან სუბიექტად ერთპირიანებთან მიცემითში დასმული სახელი უნდა მივიჩნიოთ. მაშინ ამ ტიპის ზმნებიც ორ ჯგუფად უნდა გავყოთ: ერთი, რომელსაც სუბიექტი — ქვემდებარე სახელობითში შეეწყობა (ორპირიანები) და მეორე — უსუბიექტო ან რომელსაც სუბიექტი მიცემითში შეეწყობა (ერთპირიანები), რაც კიდევ უფრო გაართულებდა ამ ზმნებთან ქვემდებარის გარკვევას.

3. ასეთ ზმნებთან მიცემითში დასმული სახელის ქვემდებარედ (სუბიექტად) მიჩნევის სასარგებლოდ მეტყველებს ისიც, რომ სხვა ენაზე თარგმნისას სუბიექტად ასეთ ზმნებთან მხოლოდ მიცემითში დასმული სახელი წარმოდგება; მაგალითად; სძინავს მას — СПИТ ОН; უყვარს დედას შვილი — ЛЮБИТ МАТЬ СЫНА და ა. შ.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ყველა ეს ზმნა ძირითადად ერთგვარი თავისებურებით ხასიათდება და ერთსა და იმავე (მეოთხე) უღლებას განეკუთვნება.

ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ სუბიექტად ამ რიგის ზმნებში მიცემითში დასმული სახელი უნდა იქნეს მიჩნეული. იგი მოეპოვება როგორც ერთპირიანებს, ისე ორპირიანებსაც.

საერთოდ, ამ ზმნების ცალკე ჯგუფად გამოყოფა ართულებს როგორც მორფოლოგიის, ისე სინტაქსის საკითხების გარკვევას. მათი ინვერსიულ ზმნებთან გაერთიანება კი ერთგვარად გააადვილებდა ამ ზმნებთან დაკავშირებული მორფოლოგიური და სინტაქსური საკითხების სწავლებას.

ქვემდებარე-შემასმენლის სინტაქსური ურთიერთობა

ქვემდებარისა და შემასმენლის შესწავლა უნდა დამთავრდეს წინადადებათს ამ წევრებს შორის სინტაქსური ურთიერთობის გარკვევით. სინტაქსური ურთიერთობა მოსწავლეათთვის ზოგადად ნაცნობია. აქ კონკრეტულად შერჩეული ნიმუშების ანალიზითა და ფორმათა შეპირისპირებით უნდა გაირკვეს:

1. გარდაუვალ ზმნა-შემასმენლსა და ქვემდებარეს შორის ადგილი აქვს ცალმხრივ მართავს. სახელი მართავს ზმნას პირში (მე ვიხატები, ვეხატები; შენ იხატები, ეხატები; ის იხატება, ეხატება), მაგრამ ზმნა ვერ მართავს სახელს ბრუნვაში; ზმნის სერიების მიხედვით ცვლით სახელი უცვლელი რჩება (ის იხატება, ის მას ეხატება; ის დაიხატა, ის მას დაეხატა; ის დახატულია, ის მას დახატვია).

2. გარდამავალ ზმნასა და მასთან შეწყობილ ქვემდებარეს შორის საერთო მართვია. სახელი მართავს ზმნას პირში და იმართვის ზმნისაგან ბრუნვაში. ის უშენებს, მე ვუშენებ, შენ უშენებ — სახელი მართავს ზმნას პირში; პირიქით — ის უშენებს, მან აუშენა, მას აუშენებია — ზმნა-შემასმენელი მართავს სახელს — ქვემდებარეს — ბრუნვაში.

3. საერთო მართვას სახელსა და ზმნას შორის ადგილი აქვს III უღლების ზმნებთანაც — მე ვცურავ, შენ ცურავ, ის ცურავს; სახელი მართავს ზმნას პირში; ის ცურავს, მან იცურა, მას უცურავს — ზმნა მართავს სახელს ბრუნვაში, მაგრამ მართავს მხოლოდ მეორე და მესამე სერიაში. I სერიაში ასეთი ზმნა გარდაუვალაა, მეორეში — გარდამავალი. ამისდა მიხედვით მართვა I სერიაში ცალმხრივია, მეორეში — საერთო!

ქვემდებარესა და შემასმენელს შორის ურთიერთობა რიცხვში შეთანხმებითაც აღინიშნება. რიცხვში შეთანხმების საკითხს არსებითი მნიშვნელობა აქვს მოსწავლეთა მიერ მართლმეტყველებისა და მართლწერის დაუფლებისათვის.

ქვემდებარე შემასმენლის რიცხვში შეთანხმებას განაპირობებს როგორც ის, თუ როგორი საგნის სახელია ქვემდებარე, ისე ისიც, თუ როგორია ზმნა-შემასმენელი გვარისა და სხვათა მიხედვით. ამისდა მიხედვით შეთანხმების მრავალნაირი შემთხვევაა გასათვალისწინებელი.

ქვემდებარე შემასმენლის რიცხვში შეთანხმების შესწავლაც საილუსტრაციო მაგალითების შედარება-შეპირისპირებით ჩატარდება

შემასმენელი მხოლოდობით რიცხვში ეწყობა ქვემდებარეს² როცა:

1. ქვემდებარე მხოლოდობით რიცხვშია („ის ბევრგან შემაყენებდა ზოლზე და მკითხავდა“ ი. ჭავჭავ.).

2. ქვემდებარე კრებითი სახელია: „ხალხი მტკვრისაკენ მირბოდა“ (ი. ჭავჭავ.).

3. ქვემდებარედ რაოდენობითი რიცხვითი სახელია: ან ნაცვალსახელე ყველა: „იმ ძირბაზე იმას ორიც არ სჯობდა“ (ი. ჭავჭავ.);

„უველას უყვარდა, ყველა იცნობდა“ (ა. წერ.).

შემასმენელი მრავლობით რიცხვში ეთანხმება ქვემდებარეს, როცა:

1. ქვემდებარედ მრავლობითში დასმული სულიერი საგნის სახელია (აღმიანია ის თუ ცხოველი): „ბიჭებმა დაავლეს ჯიხებს ხელი და დაუწყეს ცემა ძალღებს“ (ა. წერ.); „ცეცხლს დედაკაცები დასტრიალებდნენ თავსა“ (ვაჟა);

„მგონი მწყერები იმან მოიღვეიან...“ (ი. ჭავჭავ.);

„მაიმუნები ხელებითა და კბილებით იბრძვიან“ (ი. გოგ.);

„ორაგულებმა წინ წასვლა გაბედეს“ (ი. გოგ.).

2. ქვემდებარე ნარ-თანთან მრავლობითშია: „წყალნი, მთით დაქანებულნი, აღმასებრ უფსკრულს ცვივიან“ (გ. ორბ.).

3. უსულო არსება გაპიროვნებულია და მას ცოცხალის შესაფერი მოქმედება მიეწერება³, მაგალითად:

„ხმელს წიფელს სხვა ხეები შორს უდგანან, თითქოს მისი ტოტები და ფოთლები ჭექა-ქუხილივით ხმაურობას ასტეხდნენ. ხმელი წიფელის ტოტები

¹ მოსწავლეთ ასეთი დაჯგუფება ამ ზმნებისა არ მიეცემა.

² შემასმენლის რიცხვში შეთანხმება ქვემდებარესთან, როველსაც განსახლურებელ ახლავს რაოდენობითი რიცხვითი სახელი, განსახლურების შესწავლისას გაეცნობა.

³ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, 1954, გვ. 61.

ამყად დედამიწას სცემდნენ, ასკლებოდნენ. ეს გაფოთილი ხეები ამყად დასცქერიან ხმელ წიფელს“ (ეაყა).

არ ეთანხმება შემასმენელი მრავლობით რიცხვში, როცა ქვემდებარე უსულო საგნის სახელია და ეზიან მრავლობითშია დასმული: „მირბის დღეები, გაღის კვირეები“ (რაზ.).

ქვემდებარე-შემასმენლის შესახებ მასალის შეჯამებისას ყურადღება უნდა გამახვილდეს ქვემდებარე-შემასმენელთან დაკავშირებულ უფრო ძირითად საკითხებზე, მაგრამ განსაკუთრებით უნდა გამოიყოს შედარებით რთული, მოსწავლეთათვის ძნელად მისაწვდომი საკითხები, როგორცაა: ქვემდებარე გარდაუვალ, განსაკუთრებით მეორე და მეოთხე უღლების ზმნებთან, შედგენილი შემასმენელი, ქვემდებარე-შემასმენლის სინტაქსური ურთიერთობა და ა. შ.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

პირველი საკითხი დამატებათა სწავლებისას — ეს დამატების რაობისა და მისი ორი ჯგუფის (დამატება-ობიექტებისა და უბრალო დამატების) ზოგადად გაცნობაა.

რაობის სწავლებისას მთავარია, გაირკვეს დამატება და მისი ურთიერთობა წინადადების სხვა წევრთან, რაც ძირითადად კითხვის დასმით მიიღწევა: მაგალითად: „მწყერმა ფესვებს ფენით და ნისკარტი მიწა გამოუთხარა“ (ი. გოგ.). პირველ რიგში გამოიყოფა შესწავლილი წევრები — ქვემდებარე და შემასმენელი (მწყერმა გამოუთხარა). შემდეგ კითხვების დასმით გაირკვევა, რომ: მიწა (გამოუთხარა რა? — მიწა) წინადადების ისეთი წევრია, რომელზედაც უშუალოდ ხდება მოქმედება, იგი მოქმედების საგანია, სამოქმედოა, მიუგებს კითხვაზე რა? და უკავშირდება შემასმენელს (გამოუთხარა მიწა); ფესვებს (გამოუთხარა მიწა რას? — ფესვებს) წინადადების წევრია, რომლის მიმართაც ხდება მოქმედება; უპასუხებს კითხვაზე რას? და უკავშირდება შემასმენელს (გამოუთხარა ფესვებს); ხოლო ნისკარტით და ფეხებით (რით გამოუთხარა?) აღნიშნავენ იარაღებს, რომლებითაც მოქმედება სრულდება; მიუგებენ კითხვაზე რით? და უკავშირდებიან შემასმენელს (გამოუთხარა ნისკარტით და ფეხებით).

ეძლევა განსაზღვრა: „წინადადების წევრი, რომელიც გვიჩვენებს, რომ შემასმენლით გამოხატული მოქმედება ხდება მასზე, მის მიმართ (მისთვის) ან მისით (მისი საშუალებით), არის დამატება“.

ანალოგიური მაგალითების გაანალიზებისა და ცოდნის განმტკიცების შემდეგ მოხდება დამატებათა დიფერენცირება დამატება-ობიექტებად და უბრალო დამატებად. „გამოუთხარა“ ზმნა-შემასმენელთან პირიანობითაა დაკავშირებული მიწა და ფესვებს. მიწა ზმნის პირდაპირობიექტური პირია, ფესვებს, — ირიბობიექტური. გაირკვევა: პირდაპირობიექტური პირი წინადადებაში პირდაპირი დამატებაა, ირიბობიექტური პირი — ირიბი დამატება. ეძლევა თითოეულს დახასიათება¹ და ეცნობა ტერმინი „დამატება-ობიექტები“, „პირ-

¹ ა. შანიძე, ლ. ევაქაძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, სინტაქსი. 1966, გვ. 26.

მიმართი დამატებები“. შემდეგ გაირკვევა ნისკარტით და ფისგებით სიტყვების ურთიერთობა ზმნასთან, რომ ისინი არ უკავშირდებიან ზმნას პირიანობით. ამიტომაც პირმიუმართავ, უბრალო დამატებად იწოდებიან.

დასკვნა: ქართულში დამატება ორგვარია: დამატება-ობიექტები (პირმიმართი დამატებები) და უბრალო დამატება.

დამატებათა ასე ზოგადად შესწავლის შემდეგ იწყება ცალკეულ დამატებათა ყოველმხრივი გაცნობა.

დამატება-ობიექტები, ისე როგორც ქვემდებარე, განსხვავებულია იმისდა მიხედვით, თუ ზმნის რომელი პირის ფორმასთანაა იგი შეწყობილი — პირველი და მეორე პირის ფორმებთან თუ მესამესთან. პირველი და მეორე პირის ფორმებთან შეწყობილი დამატება-ობიექტი (პირდაპირი და ირიბი) გარეგნულად ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან; განსხვავება მათ შორის შესამე პირში იჩენს თავს.

დამატება-ობიექტების შესახებ მოსწავლეთათვის თითქმის ყველაფერი ნაცნობია ზმნის პირიანობისა და გარდამავლობის შესწავლის საფუძველზე. აქ საჭირო იქნება მხოლოდ ამ ცოდნის სისტემაში მოყვანა და სინტაქსის მიხედვით დაზუსტება. მოსწავლემ უნდა იცოდეს:

1. დამატება-ობიექტები ორგვარია — პირდაპირი და ირიბი. პირდაპირია ზმნა-შემასმენლის პირდაპირ ობიექტთან შეწყობილი სახელი, ხოლო ირიბია ზმნა-შემასმენლის ირიბ ობიექტთან შეწყობილი სახელი.

2. დამატება-ობიექტების კითხვებია ვინ? რა? იმ ბრუნვის ფორმებით რა ბრუნვაშია ეს დამატებები გვხვდება, ასეთი ბრუნვებია პირდაპირი დამატებისათვის სახელობითი და მიცემითი (ვინ? რა? ვის? რას?), ხოლო ირიბისათვის — მიცემითი (ვის? რას?).

3. დამატება-ობიექტი გადმოიცემა უმთავრესად არსებითი სახელით ან საწყისით („მაინც კი ხელი შემოუბრუნა“. ი. ჭავჭავაძე; „მან პირველმა დამათავრა წერა“), ნაცვალსახელით („არ უნდა ეთქვა ეს“. ი. ჭავჭავაძე), იშვიათად ზედსართავით და მიმღობით („ეს მწერები მიესივნენ დათესილს, დარგულს და სულ ერთიანად ააოხრეს“. ი. გოგ. გ.) და რიცხვითი სახელით („ის შუაში იდგა და სამივეს იგერიებდა“. გ. აბ.), თუმცა მიმღობის, ზედსართავისა და რიცხვითი სახელის დამატება-ობიექტებად გამოყენებისას ივარაუდება, რომ არსებითი სახელი ჩავარდნილია: დათესილს (პირნახულს), დარგულს (ხეს), სამივეს (თავდამსხმელს).

4. პირდაპირი დამატება მხოლოდ გარდამავალ ზმნა-შემასმენელთან გვხვდება, ირიბი კი როგორც გარდამავალ, ისე გარდაუვალ ზმნა-შემასმენელთან. ირიბი დამატება გარდამავალ ზმნასთან მაშინაა შესაძლებელი, როდესაც ზმნა სამპირიანია.

5. პირდაპირი დამატება ბრუნვაცვალებადია: ზმნა-შემასმენლის პირველსერიის ფორმებთან იგი მიცემით ბრუნვაშია, მეორე და მესამე სერიის ფორმებთან — სახელობითში. ირიბი დამატება კი ბრუნვაცვლელია. იგი ყველასერიის მიცემითშია. გარდაუვალ ზმნა-შემასმენელს ირიბი დამატება ყველასერიის მიცემითშია. გარდაუვალ ზმნა-შემასმენელს ირიბი დამატება თანდებულის უბრალო დამატებად იქცევა (უშენებს პეტრე პავლეს სახლს, აუშენა პეტრემ პავლეს სახლი, აუშენებია პეტრეს პავლესთვის სახლი).

6. პირდაპირი და ირიბი დამატებები ზმნა-შემასმენლის პირველი სერიის ფორმებთან ერთსა და იმავე ბრუნვაში (მიცემითში) დგას, ე. ი. ადგილი აქვს ფორმათა დამთხვევას. მათი ერთმანეთისაგან გასამიჯნავად შინააჩსობრივ მხარეს და ზმნის მეორე სერიაში გადაყვანას იყენებენ: ბრუნვაეცვალეზადი ობიექტი პირდაპირია, ბრუნვაუცვლედი — ირიბი.

პირდაპირი და ირიბი დამატებების პირველი სერიის ფორმებთან ერთმანეთისაგან გასარჩევად ზოგჯერ ადგილსაც მიმართავენ. ქართულში ჩვეულებრივ პირველ ადგილზე ქვემდებარეა, მეორეზე — ირიბი დამატება, ხოლო მესამეზე — პირდაპირი („ნიავი (ქვემდებარე) გოგონას (ირიბი დამატ.) კაბას (პირდ. დამატ.) უფრიალებდა“. (ი. გოგ.), მაგრამ ყოველთვის ასე არაა. მაგალითად, „ჩემს ფანჯარის ზეით მერცხალი (ქვემდ.) ბუღეს (პირდ. დამატ.) უკეთებს“ შეილება“ (ირიბ. დამატ.) ამდენად, ადგილის მიხედვით მათი ერთმანეთისაგან გარჩევა ყოველთვის საიმედო ვერ იქნება.

პირველი და მეორე პირის ფორმებთან პირდაპირი და ირიბი დამატებების შესწავლისას მოსწავლეს უნდა გავუტკვიოთ, რომ:

1) პირდაპირი და ირიბი დამატება ყოველთვის ერთი და იმავე ფორმით წარმოდგება, მიუხედავად ზმნა-შემასმენლის გარდამავლობა-გარდაუვალობისა და სერიისა. გამოიწვეულია ეს, როგორც ცნობილია, პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელების ფორმაუცვლელით.

2) პირველი და მეორე პირის ფორმებთან წარმოდგენილი ნაცვალსახელები თუ რა დანიშნულებითაა ნახმარი (პირდაპირ თუ ირიბ დამატებად), ამაზე ზმნა-შემასმენლის ფორმა, მისი გარდამავლობა და პირიანობა მიუთითებს: „მხატავს ის მე“ (პირდ.); „მიხატავს ის მე (ირიბ.) სურათს“ და „მეხატება ის მე“ (ირიბ.). გამოიყენება აგრეთვე შენაცვლების სერისი და ზმნა-შემასმენლის გადაყვანა სერიებში: მაგალითად: მან მე (მოწაფე) ჩამწერა. მე ამ წინადადებაში პირდაპირი დამატებაა, რადგანაც შენაცვლებული სახელი (მოწაფე) სახელობით ბრუნვაში დგას. იგი შეწყობილია გარდამავალი ზმნის (ჩამწერა) II სერიის ფორმასთან.

3) პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები წინადადებაში ჩვეულებრივ გამოტოვებულია, ისინი ზმნის ფორმით ივარაუდებიან („რომ გაგეცალო, ვისლა მიემართო, ვინ მომაშველებს ხელს დაღუპვილსა“. ი. ჭავჭავ.) — გამოტოვებულია გ ა გ ე ც ა ლ -სთან მე, შენ, მ ი ვ მ ა რ თ -სთან მე და ა. შ.

შემასმენლისა და პირმომართი დამატებების სინტაქსური ურთიერთობის გარკვევისას შემდეგ საკითხებს მიექცევა ყურადღება:

1. ეთანხმება შემასმენელი რიცხვში პირდაპირ დამატებას — პირველ პირში ყოველთვის (ის მე გზრდის, ის ჩვენ გვზრდის), მეორე პირში მხოლოდ მაშინ, როდესაც სუბიექტი მხოლოდობითშია ან მრავლობითშია, მაგრამ შემასმენელს რიცხვში ვერ ითანხმებს (ის შენ გზრდის, ის თქვენ გზრდით; ამ ხეებმა თქვენ ადგაშფოთათ); ხოლო თუ სუბიექტი მრავლობითშია და რიცხვში ეთანხმება შემასმენელს, მაშინ პირდაპირი დამატება უძლეურია შეითანხმოს ზმნა (ისინი შენ, თქვენ გხატავენ). მესამე პირში პირდაპირი დამატება შემასმენელს ვერ ითანხმებს.

2. რიცხვში შეთანხმების თვალსაზრისით ასეთივე ურთიერთობაა ირიბ დამატებასა და შემასმენელს შორისაც, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ირიბი დამატება შემასმენელს შეიძლება მესამე პირშიაც ითანხმებდეს („ბავშვებს

მოუსვენრობა დაეტყო“; „ამხანაგებს წერილი ეწერებათ“); მაგრამ თანამედროვე ქართულში ასეთი შეთანხმება არაა გაბატონებული. უფრო მეტად ირიბ დამატებასა და შემასმენელს შორის შეთანხმებას ადგილი არა აქვს („შეილი მშობლებს ეალერსება“; „მგელი ძალღმება შეეფეთა“ და ა. შ.).

3. პირდაპირ დამატებასა და შემასმენელს შორის საურთიერთო მართვა: ზმნა მართავს პირდაპირ დამატებას ბრუნვაში (ხატავს სურათს, დახატა სურათი) და პირიქით, პირდაპირი დამატება მართავს ზმნას პირში (მე მხატავს, შენ გხატავს...).

4. ირიბ დამატებასა და შემასმენელს შორისაც ასეთი ურთიერთობაა: ირიბი დამატება მართებულია, იგი ყველა სერიაში მიცემით ბრუნვაშია. თავის მხრივ ირიბი დამატება მართავს ზმნას პირში (მთხოვა, გთხოვა, სთხოვა).

წინადადების სხვა წევრთა სწავლება

რაც შეეხება უბრალო დამატებასა და საერთოდ წინადადების სხვა წევრთა სწავლებას, ძირითადად ისიც ამავე წესით წარიმართება. საერთო მეთოდოლოგიური მითითებანი ერთგვარია წინადადების წევრთა სწავლებისათვის.

წინადადების მეორეხარისხოვან წევრთა სწავლების შედეგად მოსწავლე უნდა ერკვეოდეს როგორც ამ წევრთა მნიშვნელობაში, ისე მათი გამოხატვის საშუალებებში.

წინადადების წევრთა სწავლება-ამოცნობისათვის ძირითადად ოთხი ხერხი გამოიყენება: შინაარსზე დაკვირვება, კითხვების დასმა, ფორმის (მორფოლოგიური ნიშნების) მიხედვით დახასიათება და სინტაქსური კავშირის (ურთიერთობის) ¹ გარკვევა. ცალკე, დამოუკიდებელი რომელიმე ამ ხერხთაგანი ყოველთვის უზალდ არღია; მაგალითად, ასეთია კითხვების ხერხი: ცოდნა იმისა, თუ რომელ წევრს რა კითხვები შეეწყობა, და ამისდა მიხედვით მისი გარკვევა წინადადების წევრთა ამოცნობის ერთ-ერთი ძირითადი ხერხია, მაგრამ იგი ყოველთვის საიმედო ვერაა, რამდენადაც ერთი და იგივე კითხვა ზოგჯერ წინადადების სხვადასხვა წევრს შეეწყობა.

წინადადების წევრთა ამოცნობისათვის გარკვეული მნიშვნელობა აქვს მორფოლოგიურ ნიშნებსაც, იმას, თუ რა მეტყველების ნაწილითა და რა ფორმით გადმოიცემა ესა თუ ის წევრი. ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილის თავისებურებანი განსაზღვრავენ მის სინტაქსურ როლსაც, როგორც წინადადების წევრისა; მაგალითად: არსებითი სახელი, საწყისი და ნაცვალსახელის გარკვეული ჯგუფები (პირისა, მიმართებითი, განსაზღვრებითი და სხვ.) უმთავრესად ქვემდებარე-დამატებების როლში გამოდის; ზედსართავი, მიმღობა, რიცხვითი სახელი და ნაცვალსახელთა ზოგიერთი ჯგუფი (კუთვნილებითი, ჩვენებითი და სხვ.) უმთავრესად განსაზღვრებაა, ზმნიზედა — გარემოება და ა. შ.

ასევე: მოთხრობითი ბრუნვა ქართულში მხოლოდ ქვემდებარის ბრუნვაა, სახელობითი — ქვემდებარისა და პირდაპირი დამატებისა, მიცემითი — ქვემდებარისა და დამატება-ობიექტების, თანდებულისანი ფორმები — უბრალო დამატების ან ერთ-ერთი გარემოებისა და ა. შ.

¹ ა. და ვითიანი, გრამატიკული გარჩევის ზოგი საკითხი: ქართული ენისა და ლიტერატურის სწავლების საკითხები სკოლაში, კრებ. 9, 1956, გვ. 129.

მაგრამ არც მორფოლოგიური ნიშანია უნაკლო. რიგ შემთხვევებში წინადადების სხვადასხვა წევრი ერთი და იმავე მეტყველების ნაწილითა და ერთი და იმავე ფორმით გადმოიქცემა (ქვემდებარე და პირმომართი ობიექტები, მართული განსაზღვრება და უბრალო დამატება ნათესაობითში, უბრალო დამატება და ვითარების ან ადგილის გარემოება და ა. შ.).

ამდენად, წინადადების წევრთა ამოცნობა-დახასიათებისათვის ამა თუ იმ შემთხვევაში, თუ ყველა არა, რამდენიმე ზერხი მაინც უნდა იქნეს მოშველიებული.

აქ ჩვენ მხოლოდ წინადადების ზოგი წევრის სწავლებასთან დაკავშირებულ მთავარ საკითხებზე შეეჩერდებით.

მართული განსაზღვრება და ნათესაობით გრუნვაში დასმული უბრალო დამატება

განსაზღვრების შესწავლასთან დაკავშირებით, როდესაც მოსწავლეთათვის გასაგები იქნება მისი რაობა, ფუნქცია, კავშირი წინადადების სხვა წევრებთან და სინტაქსური ურთიერთობა საზღვრულთან. ყურადღება უნდა მიექცეს ერთი და იმავე ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი განსაზღვრებისა და უბრალო დამატების ურთიერთობისაგან გარჩევას. ნათესაობით ბრუნვაში დასმული განსაზღვრება, ე. ი. მართული განსაზღვრება, გარეგნულად არ განსხვავდება ამავე ბრუნვაში დასმული უბრალო დამატებისაგან. ამიტომაცაა, რომ აღრევა ამ ორი წევრისა (განსაზღვრებისა და დამატების) არც თუ იშვიათია. ამას ხელს უწყობს ისიც, რომ ორივე შემთხვევაში ნათესაობითში დასმული სახელი ერთგვარ სინტაქსურ ურთიერთობას ამყარებს მასთან წყვილში შემავალ წევრთან; მაგალითად:

ქვის სახლი და	ქვის გათლა (მთლელი)
ქვის სახლმა	ქვის გათლამ (მთლელმა)
ქვის სახლს	ქვის გათლას (მთლელს)

და ა. შ.,

ე. ი. ნათესაობითში დასმული სახელი უცვლელია, ორივე შემთხვევაში იგი მართულია.

არც კითხვების მიხედვითაა მათ შორის სხვაობა. ორივე შემთხვევაში სახელს შეეწყობა კითხვა რის? (რისი?) რის სახლი? ქვის. რის გათლა? ქვის გათლა. ვისი? პეტრეს ქუდი. ვისი? პეტრეს წასვლა.

მიუხედავად ასეთი გარეგნული ერთგვარობისა, დანიშნულებით ისინი განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. პირველ შემთხვევაში (ქვის სახლი) ნათესაობითში დასმული სახელი განსაზღვრებაა, ხოლო მეორე შემთხვევაში (ქვის გათლა) — დამატება (უბრალო). განსაზღვრებაა, თუ ის უკავშირდება არსებით სახელს, ხოლო დამატებაა, თუ ის უკავშირდება ნაზმნარ სახელს (საწყისს, მიმღებობას).

ნათესაობითში დასმული განსაზღვრებისა და უბრალო დამატების ერთმანეთისაგან გასარჩევად საჭიროა მსგავსებასთან ერთად განსხვავებაც ვნახოთ. შევადაროთ, მაგალითად: მტრის იარაღი და მტრის დამარცხება. ამ ორ წევრთა საერთო ნიშნებია: 1. ორივე ნათესაობით ბრუნვაშია; 2. ორივე მარ-

თულია; 3. ორივე ერთსა და იმავე კითხვაზე მიუგებს. განსხვავება ისაა, რომ ერთი მათგანი შედის წყვილში არსებით სახელთან (მტრის იარაღი); ხოლო მეორე — ნაზმნარ სახელთან (მტრის დამარცხება). ეძლევა დასკვნა: თუ ნათესაობითი დასმული სახელი წყვილში სახელთან შედის, ის განსაზღვრებაა, ხოლო თუ წყვილშია ნაზმნარ სახელთან (საწყისთან ან მიმღეობასთან)—უბრალო დამატება.

უნდა გაიკრკვეს აგრეთვე თითოეული მათგანის დანიშნულება: ნათესაობითი დასმული განსაზღვრება საგანს ახასიათებს რაიმე ნიშნის — კუთვნილების, მასალის მიხედვით: მაგალითად; „მტრის იარაღი“ — აქ ნათესაობითი დასმული სახელი „მტრის“ განსაზღვრავს მასთან წყვილში შემავალ სახელს „იარაღს“ კუთვნილების მიხედვით; „რკინის იარაღი“ — ნათესაობითი დასმული სახელი „რკინის“ განსაზღვრავს „იარაღს“ მასალის მიხედვით.

ნათესაობითი დასმული დამატება კი მიუთითებს მოქმედების საგანზე, ობიექტზე (მტრის დამარცხება), ამიტომაცაა იგი დამატება.

ამგვარად, ნათესაობითი დასმული სახელი სხვადასხვა სინტაქსური ძალის მქონეა იმისდა მიხედვით, თუ რასთან არის ის წყვილში — სახელთან თუ ნაზმნარ სახელთან (საწყისთან, მიმღეობასთან).

განსაზღვრება და ვითარების გარემოება

ხშირად ერევათ ერთმანეთში მიცემითში დასმული განსაზღვრება და ვითარების გარემოება. აღრევას იწვევს კითხვების ფორმის მიხედვით დამთხვევა. მაგალითად:

„და ნაღვლიანად მასზე მეურმე“

მწუხარს სიმღერას დაძლულუნებდა“ (ი. ჭავჭავაძე).

აქ წინადადების ორ წევრს „ნაღვლიანად“ და „მწუხარს“ გარეგნულად ერთი და იგივე კითხვა „როგორ?“ დაესმის (როგორ სიმღერას? — მწუხარს; როგორ დაძლიონებდა? — ნაღვლიანად).

ამ შემთხვევაშიაც გადამწყვეტი წყვილის ცალია. თუ სიტყვა, რომელსაც დაესმის კითხვა „როგორ?“ შედის წყვილში არსებით სახელთან, მაშინ ის განსაზღვრებაა (სწრაფ მატარებელს ხილთან მოუხდა შეჩერება“). ხოლო თუ იგი უკავშირდება ზმნას ან ნაზმნარ სახელს (ზოგჯერ ზმნიზედას), მაშინ ის ვითარების გარემოებაა („სწრაფად მიმავალი მატარებელი ხილთან შეჩერდა“).

ამგვარად, ვითარების გარემოებისა და განსაზღვრების გარეგნულად მსგავსი კითხვა „როგორ?“ მორფოლოგიურ-სინტაქსურად სულ სხვადასხვა ოდენობებია. განსაზღვრების კითხვა როგორ? მორფოლოგიურად კითხვითი ნაცვალსახელის (როგორი) მიცემითი ბრუნვის ფორმაა (როგორს), რომელსაც ბრუნვის ნიშანი ს მოკვეცილი აქვს საზღვრულთან ურთიერთობის გამო (როგორ მატარებელს — როგორს მატარებელს); ხოლო ვითარების გარემოების კითხვა როგორ? უცვლელი სიტყვაა, კითხვითი ზმნიზედა (როგორ მიმავალი?).

სინტაქსურად განსაზღვრების კითხვა როგორ? ეთანხმება საზღვრულს ბრუნვაში (როგორი მატარებელი, როგორმა მატარებელმა, როგორს) მატარებელს და ა. შ.), ხოლო ვითარების გარემოების კითხვა როგორ მითითებია (როგორ მიმავალი?) როგორ მიმავალმა? (როგორ მიმავალს? და ა. შ.).

ამდენად, ეს გარეგნულად ერთგვარი კითხვები არც გრამატიკულად და არც ფუნქციის მიხედვით ერთგვარი არაა.

არსებითი სახელი მიცემითს, ნათესაობითს, მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნვებში თანდებულთ თუ უთანდებულთ წინადადების სხვადასხვა წევრად წარმოდგება. თუ ასეთი სახელი წყვილში შედის ზმნასთან ან ნაზმნარ სახელთან, მაშინ ის შეიძლება იყოს დამატება ან ერთ-ერთი სახის გარემოება. მაგალითები: წერს რვეულში, დაფაზე: აქ სახელები რვეულში, დაფაზე უბრალო დამატებებია და მიუგებენ დამატების კითხვაზე: რაში? რაზე?

მაგრამ ამავე ბრუნვებში დაყენებული სახელი შეიძლება ერთ-ერთი სახის გარემოებაც იყოს და შეიწყოს გარემოების კითხვა; მაგალითები: ია გაზაფხულზე ყვავის, თბილისში ცხელი ზაფხული იცის და სხვ. აქ სახელები — გაზაფხულზე, თბილისში უკავშირდებიან ზმნას (გაზაფხულზე ყვავის; თბილისში იცის) და მოუგებენ კითხვაზე როდის? სად? ამდენად, ეს სახელები წინადადებაში გარემოებებია (პირველი — დროის, მეორე — ადგილისა).

საერთოდ წინადადების წევრთა ამოცნობა შინაარსისა და კითხვების მიხედვით ხდება, დაესმის სახელს კითხვა დამატებისა (ბრუნვისა), თუ გარემოებისა (ზმნიზედისა). მაგრამ ხშირად ერთსა და იმავე წევრს შეიძლება ორივე კითხვა შეეწყოს (დამატებისაც და გარემოებისაც). მაგალითად: „ოთარაანთ ქვრივმა გულის ფიცარზედ დაიდო ხელი“ (ი. ჭავჭავაძე). აქ თანდებულობის სახელი „ფიცარზედ“ ფორმალურად ორივე კითხვას იგუებს: „სად დაიდო ხელი?“ და „რაზე დაიდო ხელი?“

განსაკუთრებით ირევა ერთმანეთში ადგილის გარემოება და დამატება. აღრევას მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც სახელი მიცემით ბრუნვაშია ზე, ში, თან თანდებულებით ან ნათესაობითში — კენ თანდებულთ, იშვიათად გან თანდებულთაც.

დამატებისა და გარემოების აღრევის ძირითადი მიზეზი კითხვების დასმისადმი ფორმალურ დამოკიდებულებაში უნდა ვეძიოთ: რადგან ბრუნვის კითხვა შეიძლება შეიწყოს, დამატება ან, პირიქით, რადგანაც გარემოების კითხვაზე უპასუხებს, გარემოებაა და ანგარიში არ ეწევა იმას, რომ ერთი და იგივე კითხვა შეიძლება მივუყენოთ სხვადასხვა მიმართების შესიტყვებებს.

მაგალითად: „თოვლი ძევს მთაზე“. აქ თანდებულობის სიტყვა „მთაზე“ ორივე კითხვას შეიწყობს: სად ძევს თოვლი? რაზე ძევს თოვლი?

ცხადია, ადგილის გარემოებისა და დამატების ერთმანეთისაგან გასარჩევად მხოლოდ კითხვა ვერ გამოდგება. საჭიროა, სხვა ხერხებიც მოვიშველიოთ.

1. დამატებისა და ადგილის გარემოების ერთმანეთისაგან გასარჩევად არაერთი მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ რას მიემართება მოქმედება — საგანს, ობიექტს თუ სივრცეს. მთავარია აზრობრივი მიმართების გარკვევა. თუ მოქმედება მიემართება საგანს, ობიექტს, მაშინ დამატებასთან გვაქვს საქმე და მას დამატების კითხვა უნდა მივუყენოთ (აუფრებზე (რაზე?) ზახვი არ დამატება. (ი. ჭავჭავაძე), ხოლო თუ მიემართება ადგილის, სივრცისადმი, მაშინ ადგილის გარემოებაა („შესვლისთანავე პირველ კედელთან (სად?) დამაყენეს ანბანზე“ ა. წერ.).

2. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გარემოებად იქნეს მიჩნეული ყველა ის წევრი, რომელსაც შეიძლება დაესვას ადგილის გარემოების კითხვა და რომლის ნაცვლად ადგილის ზმნიზედის ჩასმა წინადადების აზრს არ შეცვ-

ლის¹. მაგალითად. „გულშემოყრილი დაეცა მიწაზე“ (ე. ნინოშვილი). აქ თანდებულიანი სახელი „მიწაზე“ იგულებს კითხვას სად? და შეიძლება შეიცვალოს ზმნიზედით იქ (გულშემოყრილი დაეცა იქ).

თუ იმასაც დაეუბრებთ, რომ „მიწაზე“ თავისთავად სივრცეზე, ადგილზე მიგვეთითებს თავისი მნიშვნელობით, ცხადია, ის ადგილის გარემოებად უნდა იქნეს მიჩნეული.

წინადადებაში „ორივე იდაყვით მუხლებს თავებზედ დაებჯინა“ (ი. ჭავჭავაძე) თანდებულიანი სახელი „თავებზე“ ორივე კითხვას იგულებს (რაზე დაებჯინა? სად დაებჯინა?), მაგრამ მისი ზმნიზედით შეცვლა შეუძლებელი ხდება („ორივე იდაყვით მუხლების იქ დაებჯინა“). ამდენად, თანდებულიანი სახელი აქ დამატებაა.

3. ჩვეულებრივ ადგილის გარემოებას ორი ძირითადი ფუნქცია აქვს: ა) გვიჩვენებს მოძრაობას სივრცეში, საგნის ან ნივთის ერთი ადგილიდან მეორეზე გადაადგილებას („დამ მომკიდა ხელი და წამიყვანა სამოახლოში“. ა. წერ.) ან ბ) მიგვეთითებს საგნის მდებარეობაზე სივრცეში. მდებარეობა სხვადასხვაგვარია: 1) მდებარეობა შიგნით („სულ სახლში იჯდა“. ა. წერ.), 2) მდებარეობა მეორე საგნის მახლობლად („ჭიშკართან ეგდო დაჭრილი ზავია“. ე. ნინ.), 3) მდებარეობა სხვა საგნის ზედაპირზე (გულშემოყრილი დაეცა მიწაზე“. ე. ნინ.), 4) მდებარეობა საგნის სხვადასხვა მხარეს („კარებს უკან ძალსაყვით მივეგდები“. ი. ჭავჭავაძე); „მარტო კუთხეში, პურის კიღობანთან, თავი აფხაყუნდა“. ი. ჭავჭავაძე).

აქ თანდებულიანი სახელები ადგილის გარემოებაა. ამათ ადგილის გარემოებას ადასტურებს ისიც, რომ მათ შეეწყობა გარემოების კითხვა სად? სახელი შეიძლება შეიცვალოს ზმნიზედით: იჯდა იქ, იქ ეგდო და ა. შ. და მოქმედება მიემართება ადგილს, სივრცეს.

4. ადგილის გარემოებისა და დამატების ერთმანეთისაგან გარჩევისათვის მნიშვნელოვანია თვით სახელის მნიშვნელობაც. თუ კენ და თან თანდებულისა სახელები სულიერთა აღმნიშვნელია, მაშინ ის ჩვეულებრივ დამატებაა: „ამ კვილზე მარინე შეჩერდებოდა, — ვაი, დაიკვილებდა თითონაც და ახლა მეორე ბავშვისკენ გასწევდა“. (ე. ნინ.); „არჩილი კესოსთან იჯდა“. (ი. ჭავჭავაძე). აქ ბავშვისკენ, კესოსთან დამატებებია.

ზშირად არასულიერი კენ და თან თანდებულისა სახელები სხვადასხვა ფუნქციით წარმოგვიდგებიან წინადადებაში. მაგალითად: დვას ხესთან, ზღვასთან, სახლთან — ადგილის გარემოებაა, მაგრამ მივიდა ხესთან, სახლთან, ზღვასთან — დამატებებია. ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მოქმედების მიმართებაა (ზმნა), დგომა — ადგილზე (სივრცეზე); შეიძლება, ზოლო მისვლა — საგნთან, ობიექტთან.

5. დამატებისა და ადგილის გარემოების ერთმანეთისაგან გასარჩევად რამდენადმე მნიშვნელოვანია შემასმენელიც (ზმნა). ჩვეულებრივ გარდაუვალ, მდგომარეობისა და მოძრაობის აღმნიშვნელ ზმნებთან უმეტესად გარეგნობა

¹ М. Ванслова, О границах между обстоятельством места и дополнением: «Русский язык в школе», 1938, № 4, стр. 87.

² М. Ванслова, О границах между обстоятельством места и дополнением. журн. «Русский язык в школе», 1938, № 4, стр. 88.

ივარაუდება (აგდია (კუთხეში), დგას (შუა ოთახში), მიფრინავს (სამხრეთის-კენ) და ა. შ.).

ამგვარად, დამატებისა და ადგილის გარემოების ურთმანეთისაგან განსასხვავებლად ერთდროულად ჩამდენიმე ბერძნულ უნდა იქნეს გამოყენებული.

მთავარი ამათგან შინც მოქმედების საგნისადმი (ობიექტისადმი) თუ ადგილისადმი (სივრცის, გარემოსადმი მიმართება და მისი ზმნიზედით შეცვლის შესაძლებლობა; კითხვები კი გამოყენებულ უნდა იქნეს, როგორც დამხმარე ბერძნული.

მარტივი წინადადება წავრთა შედგენილობის მიხედვით

მარტივი წინადადების ზოგიერთი სახის შესახებ მოსწავლე ელემენტარულ ცნობას დაწყებით სკოლაში ღებულობს.

სინტაქსის სახელმძღვანელოს მიხედვით გათვალისწინებულია მარტივი წინადადების შემდეგი სახეები: გავრცობილი და გაუვრცობელი, სრული და უსრული, უქვემდებარე. წინადადებათა ამ სახეებს უნდა დაემატოს სახელდებობის წინადადება.

დამატების საფუძველი ამ წინადადების ფართოდ გავრცელებაა მეტყველებაში. ამავე დროს ამ წინადადების შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს მოსწავლეთა მეტყველების კულტურის ამაღლებისათვის.

გავრცობილი და გაუვრცობელი წინადადება

გავრცობილ და გაუვრცობელ წინადადებათა შეპირისპირებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გაეზადოთ, რომ გაუვრცობელია წინადადება, რომელშიაც წარმოდგენილია მხოლოდ წინადადების მთავარი წევრები (შემასმენელი, ქვემდებარე და პირმიმართი დამატებები), ხოლო გავრცობილია წინადადება, რომელშიც, გარდა მთავარი წევრებისა, არის მეორეხარისხოვანი წევრებიც (უბრალო დამატება, განსაზღვრება და გარემოება).

გაუვრცობელი წინადადება, იმისდა მიხედვით, თუ როგორია ზმნა-შემასმენელი პირიანობის მიხედვით, შეიძლება იყოს ორ-, სამ-, ან ოთხწევრიანი. თუ შემასმენელი ერთპირიანი გარდაუვალი ზმნითაა გამოხატული, მაშინ გაუვრცობელი წინადადება მხოლოდ ქვემდებარე-შემასმენლისაგან იქნება შედგენილი; მაგალითად: მებადური კვდება, მიწა იბარება და სხვ. თუ ზმნა-შემასმენელი ორპირიანია, მაშინ გაუვრცობელ წინადადებაში სამი წევრი იქნება წარმოდგენილი: შემასმენელი, ქვემდებარე და დამატება-ობიექტი (პირდაპირი ან ირიბი). ხოლო თუ ზმნა-შემასმენელი სამპირიანია, მაშინ გაუვრცობელ წინადადებაში გვექნება ოთხი წევრი: ქვემდებარე, შემასმენელი, პირდაპირი და ირიბი დამატებები (დედას შვილი ეზრდება, მოწაფე გაკვეთილს ამზადებს: კალატოზი კოლმეურნეობას სახლს უშენებს...).

გაუვრცობელი წინადადება მხოლოდ ერთი წევრისაგან მაშინ შედგება, როდესაც შემასმენელი უპირო ზმნაა: თოვს, წვიმს, ქუჩს, ელავს და ა. შ.

გაუვრცობელ წინადადებათა ამ სახეებს მტკიცე და შეგნებული ცოდნა საფუძველია სრული, უსრული და უქვემდებარე წინადადებების გასაცნობად.

სრული და უსრული წინადადებებს სწავლება ურთიერთთან შეპირისპირებით უნდა მიეცეს. პირველ რიგში მიეცემა ისეთი უსრული წინადადება, რომელსაც აკლია შემასმენელი; მაგალითად:

„ეგ იმან დაწერა?“ — „ჰო, იმან!“ (ი. ქავჭ.).

წინადადებათა გაანალიზებით გაირკვევა, რომ პირველში სამა წვევრია, მეორეში — ერთი. პირველ წინადადებას აზრის მიხედვით არც ერთი წვევრი არ აკლია, მეორეს კი აკლია ორი წვევრი — ეგ (დამატ.) და დაწერა (შემასმ.), რომლებიც პირველი წინადადების მიხედვით ივარაუდება. პირველი წინადადება სრულია, მეორე — უსრული.

ეძლევა დასკვნა: წინადადება სრულია, თუ მას არ აკლია რომელიმე წვევრი („პატარა გულმა გამოიღარა“, „ბავშვებმა თოვლის ბაბუა გააკეთეს...“); წინადადება უსრულია, თუ მას აკლია ერთი ან რამდენიმე წვევრი, რომლებიც ადვილად იგულისხმება წინა ნათქვამის ან სხვა ვითარების მიხედვით. „აქლემი ვერ გაფრინდება?“ — „აქლემი — ვერა“. (ა. წერ.) გაირკვევა რომელი წვევრი აკლია მეორე წინადადებას.

შემდეგ მიეცემა ისეთი უსრული წინადადება, რომელსაც აკლია ქვემდებარე: „აქ ხომ არ არის მამაშენი?“ — „აი, იქითა ზის“ (ი. ქავჭ.). ქვემდებარე მეორე წინადადებაში ივარაუდება პირველის მიხედვით (მამაჩემი).

დაბოლოს, გაეცნობა უსრული წინადადება დამატებათა და სხვათა მიხედვით. საერთოდ უსრული წინადადების გაცნობისას საილუსტრაციოდ ისეთი მაგალითები უნდა შეირჩეს, რომლებიც კარგად ასახავენ წინადადების უსრულობას; მაგალითად, არ ივარგებდა პირველადვე ასეთი წინადადების მიცემა: ბავში ხატავს, ან მოწაფე წერს. მართალია, ზმნის პირიანობით აქ დამატება ივარაუდება, ის აკლია ამ წინადადებას, მაგრამ უსრულობა წინადადებისა ისე მკაფიოდ შესაგრძნობი არაა, როგორც ასეთ წინადადებაში. „მამამ უყიდა თინას“... და სხვ. აქ წინადადება მოითხოვს აზრის დასრულებას, იგი წინა ნათქვამით ან სხვა ვითარების მიხედვით უნდა შეიგნოს. ასევე ქვემდებარის მიხედვით უსრული წინადადების გასაცნობად ზმნის (შემასმენლის) პირველი და მეორე პირის ფორმების მიწოდება არ ივარგებდა. იგი ვერ იძლევა უსრული წინადადების სახეს.

უსრული წინადადება უმეტესად კითხვაზე პასუხია. მაგალითი; დედა დაბრუნდა? (წინადადება სრულია.) — დაბრუნდა (წინადადება უსრულია).

უსრული წინადადების გარკვევის, მისი მტკიცედ ათვისების შემდეგ უქვემდებარე წინადადების შესწავლისათვის გზა გაკლელულია. უსრულისა და უქვემდებარე წინადადებების ურთიერთისადმი შედარება-შეპირისპირება შეინარსისა და გრამატიკული წინადადების მიხედვით მოსწავლეთათვის გასაგებს განდის, რომ უქვემდებარე წინადადების შემასმენლად გარკვეული შეინარსის ზმნები გამოიყენება. ასეთება ბუნების მოვლენათა აღმნიშვნელი ზმნები (წვიმს, თოვს...), აღამიანის ჭანმრთელობის გამოხატველი სიტყვები (მაცივებს, მახველეს...) და ზოგიერთი გარდამავალი ზმნა, რომლებიც გარკვეულ შემთხვევაში სუბიექტური პირის გაგებას კარგავენ და უქვემდებარე წინადადებებს შემასმენლად წარმოგიდგებიან („ზაფხულობით რთვილს დებს, ჩრდილოეთში სიცივეები იცის...“). ასეთივე უქვემდებარე წინადადებებია: ბნელა, გრილა, ცხელა, („ცხელა და ცხელა, პაპანებაა“. რ. ერისთ.) და ა. შ.

უქვემდებარე წინადადების ზმნა-შემასმენელი ჩვეულებრივ მესამე სუბიექტური პირის მხოლოდობითი რიცხვის ფორმითაა წარმოდგენილი: წვიმ-ს, მ-აცივებ-ს, ღებ-ს). ს — სუბიექტური მესამე პირის ნიშანია მხოლოდობით რიცხვში, თუმცა რეალურად ამ ზმნებთან სუბიექტი არ ივარაუდება.

უქვემდებარე წინადადება შეიძლება იყოს გაუვრცობელი და გავრცობილი. გაუვრცობელია: თოვს, წვიმს, ქრის და ა. შ.; გავრცობილია: „ძლიერად ქრის“ — „წელს საშინლად ცხელა“ და ა. შ.

სახელდებითი წინადადება

სახელდებითი წინადადება ძირითადად უშემასმენლო წინადადებაა, რომელშიც დასახელებულია საგანი თუ მოვლენა.

სახელდებითი წინადადების რაობის გასაცნობად იგი უნდა შევუპირისპიროთ უქვემდებარეს. გაირკვევა, რომ უქვემდებარე წინადადებაში მხოლოდ უსუბიექტო შემასმენელია (ელავს, ბნელდება და სხვ.), სახელდებითი წინადადება, პირიქით, უშემასმენლოა: „ბაში-აჩუკი“, „საპარიკმახერო“, „საქართველოს ისტორია“¹ და ა. შ.

ერთ-, ორ-, სამ- და მეტსიტყვიანი სახელდებითი წინადადებების მიწოდებით და გაანალიზებით უნდა გაირკვეს, რომ სახელდებითი წინადადება შეიძლება გადმოცემულ იქნეს ერთი სიტყვით „პიონერი“ (ეურნალის სახელწოდება), ორი სიტყვით „ოთარაანთ კვრივი“, სამი და მეტი სიტყვით „ქართული ენის გრამატიკა“ და ა. შ.

საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს სახელდებითი წინადადების წარმოთქმას. ასეთი წინადადებები ჩვეულებრივ მტკიცებითი ტონით წარმოითქმინან. მათში გამოთქმული აზრი გვარწმუნებს სახელდებითი წინადადებით დასახელებული საგნებისა თუ მოვლენების არსებობაში, იგი მიუთითებს ამ საგნებსა და მოვლენებზე. შეადარეთ: „აქ არის საპარიკმახერო“ და „საპარიკმახერო“ ან „ეს არის ვეფხისტყაოსანი“ და „ვეფხისტყაოსანი“ და ა. შ.

სახელდებითი წინადადების შესწავლასთან დაკავშირებით უნდა გაირკვეს მისი ადგილი მეტყველებაში. ამ სახის წინადადებები გამოიყენება უმეტესად აღწერებში, როდესაც ერთი სურათი სწრაფად ცვლის მეორეს. მაგალითად:

— ოჰ, მარჯვენა ჩემი ხელი,
ჩემი ლომი, ჩემი მხსნელი! (ი. გრ.).

აქ მთლიანი გამოთქმა და გადმოცემულია გარკვეული აზრი. ოჰ, მარჯვენა ჩემი ხელი! — ნიშნავს: — დაგვარგე მარჯვენა ხელი (მშველელი, დამხმარე).

სახელდებითი წინადადებათა შესწავლასთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა მიექცეს სასვენი ნიშნებს. თუ სახელდებითი წინადადება წიგნის, ეურნალის, გაზეთის, ნაწარმოების ან სხვათა სახელია, მაშინ ის ბრჭყალებში ჩაისმის. თუ სახელდებითი წინადადება საგანთა, მოვლენათა, სურათთა სწრაფად ცვლას წარმოადგენს და სხვადასხვაგვარ ვითარებას წარმოგვიდგენს, მაშინ ყოველი წინადადების შემდეგ წერტილი იწერება (ზაფხული. საშინელი სიციხე. გადამხმარი ველები.). თუ მოვლენები, სურათები ერთმანეთს მისდევენ,

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, სინტაქსი, 1948, გვ. 87.

მაგრამ მათ შორის კავშირია — ისინი ერთი საერთო სურათის დახასიათებას ემსახურებიან, მაშინ წინადადებები ურთიერთისაგან მძიმით გამოიყოფიან; მაგალითად: მშვენიერი შემოდგომა, მზიანი, წყნარი დღეები, მთვარიანი ღამეები, სოფლებში ურმების კრიალი, მეურმეების ნაღვლიანი სიმღერა... და სხვ.

შერწყმული წინადადება

შერწყმული წინადადების სწავლების მნიშვნელობა

შერწყმული წინადადება ერთგვარი გარდამავალი საფეხურია მარტივსა და რთულ წინადადებებს შორის. „სტრუქტურულად იგი მარტივსავე შეესაბამება და რთულსაც უახლოვდება. ამიტომაცაა, რომ ზოგიერთი მას დამოუკიდებელი ტიპის წინადადებად არც მიიჩნევენ“¹.

შერწყმული წინადადების შესწავლით მოსწავლე ეცნობა ახალი კონსტრუქციის წინადადებას. შერწყმული წინადადების შესწავლას ფართოდ უკავშირდება მეტყველების განვითარების საკითხები; ამ წინადადების შესწავლით მოსწავლეთათვის გასაგები ხდება, რომ იგი უმთავრესად აღწერილს ან ისეთ მოვლენათა შესახებ თხრობისას გამოიყენება, რომლებიც სწრაფად იცვლებიან.

შერწყმული წინადადების შესწავლას უკავშირდება მართლწერისა და მართლმეტყველების საკითხები, როგორცაა: სასვენო ნიშნების ხმარება ერთგვარ წევრებთან, განმარტებულ სიტყვასთან; შემასმენლის რიცხვში შეთანხმება ერთგვარ ქვემდებარებებთან, ქვემდებარის ბრუნვა ერთგვარ შემასმენლებთან; თანდებულები ერთნაირ წევრებთან და ა. შ.

შერწყმული წინადადების როლი

შერწყმული წინადადების როლის გაცნობა რაიმე სიართულეს არ შეიცავს. მარტივ წინადადებასთან შედარებით აქ ახალი მხოლოდ რომელიმე წევრის განმეორება, რაოდენობრივი განსხვავებულობაა.

შერწყმული წინადადების როლის გაცნობისას ამოსავალია მარტივი წინადადება, მისი შედარება-შეპირისპირება შერწყმულთან შინაარსისა და ფორმის მიხედვით, მაგალითად: „ჩვენი ხუმრობა ხეზე მძინარ ფრინველს აფრთხობს“ და „ჩვენი ხუმრობა, მღერა, სიცილი ხეზედა მძინარ ფრინველს აფრთხობდა“. (ი. ჭავჭავ.). ამ ორ წინადადებას ერთმანეთისაგან განასხვავებს მხოლოდ ის, რომ მეორე წინადადებაში ერთ შემასმენელთან სამი ქვემდებარე დაკავშირებული (ხუმრობა, მღერა, სიცილი). სხვა ერთგვარწევრებიანი წინადადებების დასახელება-გაანალიზების საფუძველზე ეძლევა განსაზღვრა, ეცნობა ტერმინი „შერწყმული“² და გარკვევა, თუ რა წევრების მიხედვით შეიძლება იყოს წინადადება შერწყმული. შერწყმული წინადადების როლის სწავ-

¹ ა. კიბირია, შერწყმული წინადადება ქართულში „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. IV, 1952, გვ. 203.

² ტერმინი „შერწყმული“ ვერ ასახავს ამ წინადადების არსს. ამ სახის წინადადებაში ერთგვარი წევრების წარმოდგენასთან გვაქვს საქმე და არა ამ წევრთა შერწყმისთან (შერწყმული სხვა გაგების, სხვა მნიშვნელობის მქონეა). ამიტომაც აჯობებდა ამ სახის წინადადებისათვის გვეწოდებინა ერთგვარწევრებიანი წინადადება, როგორც ეს რუსული ენის გრამატიკაშია.

ლებასთან დაკავშირებით უნდა გაიგონ, რომ შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარი წევრები თანაბარუფლებიანია, ისინი დაკავშირებული არიან ერთმანეთთან მაერთებელი კავშირებით. შათ თანაბარუფლებიანობას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს.

პოტგვარი და არაერთგვარი წევრები

შერწყმული წინადადების რაობის გაცნობისას საგანგებოდ უნდა გაირკვეს ცნება „ერთგვარი“ და „არაერთგვარი წევრები“. „ერთგვარი წევრების“ გარკვევა, როგორც პრაქტიკა ადასტურებს, ძნელად მისაწვდომი ხდება მოსწავლეთათვის. მოსწავლე ხშირად ერთგვარ წევრებად მიიჩნევს სხვადასხვა სახის დამატებას, სხვადასხვა გარემოებას, სხვადასხვა რიგის უბრალო დამატებას და ა. შ., მაგრამ განსაკუთრებული სირთულე ახლავს ერთგვარი განსაზღვრებების გარკვევას.

მარტივიდან ძნელისაკენ გადასვლის მოთხოვნილებისდა მიხედვით ცნება „ერთგვარი წევრები“ პირველ რიგში უნდა გულისხმობდეს ერთგვარი დამატებებისა და გარემოებების საფუძველზე. ამ შემთხვევაშიაც არაერთგვარდამატებებიანი (ან გარემოებიანი) წინადადება უნდა შეუპირისპირდეს ერთგვარდამატებიან (ან გარემოებიან) წინადადებას; მაგალითები: „მელია იჭერდა თავგებს, კალიებს და ბრიყვ ჩიტებსაც კი“ (ვაჟა); „ზარის ხმამ გაკვეთილის დაწყება აუწყა მოსწავლეებს“.

ამ წინადადებათა ანალიზით გაირკვევა, რომ პირველ წინადადებაში სამი დამატებაა, სამივე პირდაპირია; მეორე წინადადებაშიც სამი დამატებაა, მაგრამ სხვადასხვა რიგისა: ერთი უბრალო (გაკვეთილის), მეორე პირდაპირი (დაწყება), ხოლო მესამე — ირიბი (მოსწავლეებს). ვაძლეეთ ცნებებს „ერთგვარი“ და „არაერთგვარი“ წევრები.

ერთგვარი და არაერთგვარი წევრების გასარკვევად გამოიყენება სხვადასხვა ხერხი.

ერთგვარი წევრები ძირითადად ერთსა და იმავე კითხვას იგულებს, გადმოიცემიან ერთი და იმავე მეტყველების ნაწილითა და ერთი და იმავე ფორმით.

პირველ წინადადებაში ერთგვარი წევრებისადმი კითხვების დასმით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ ისინი ერთსა და იმავე კითხვაზე უპასუხებენ: მელია იჭერდა რას? თავგებს, რას? კალიებს და რას? ბრიყვ ჩიტებსაც კი. ამასთანავე, ერთგვარი წევრები ერთი და იმავე ფორმითაა გადმოცემული: ყველა არსებითი სახელის მრავლობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვის ფორმით.

მაგრამ კითხვა და ფორმა ყოველთვის ვერ გავგვირკევეს ერთგვარსა და არაერთგვარ წევრებს; ზოგჯერ ერთი და იგივე კითხვა დაქსმის ერთგვარსა და არაერთგვარ წევრებს; მაგალითად: „საბჭოთა კავშირში მშენებელი, სურათებიანი საყმაწვილო ეურნალები იცემა“. ამ წინადადებაში მშენებელი და სურათებიანი ერთგვარი განსაზღვრებებია. ისინი თვისების მიხედვით ახასიათებენ ეურნალს. ორივეს კითხვაა — როგორი? ამავე კითხვაზე უპასუხებს საყმაწვილოც, რომელიც არაერთგვარი წევრია. იგი დანიშნულების მიხედვით ახასიათებს ეურნალს.

ასევე არც ფორმა წყვეტს ყოველთვის წევრთა ერთგვარობის საკითხს;

მაგალითად: „ფაქიზად, დიდი სიყვარულითა და მზრუნველობით უნდა უვლი-
დეს მოწაფე წიგნებს“. აქ ფაქიზად, სიყვარულითა და მზრუნველობით ერთ-
გვარი წევრებია, მაგრამ ფორმის მიხედვით განსხვავებული.

ერთგვარი და არაერთგვარი უბრალო დამატებების (ან განსაზღვრებების)
ერთმანეთისაგან გასარჩევად გადამწყვეტი მნიშვნელობა შინაარსობრივ მხა-
რეს აქვს. ერთგვარია უბრალო დამატებები, თუ ისინი ერთი და იმავე მნიშ-
ვნელობისანი არიან: ყველა თანაობის, ყველა საკუთრების, ყველა დანიშნულე-
ბის, ყველა კუთვნილების და ა. შ. მაგალითად: „ნაპარალთა მიდამოები მალე
აივსო ძვლებით, ბუმბულით, ნადირთა ბალნით“ (ვაჟა). ამ წინადადებაში
ძ ვ ლ ე ბ ი თ, ბ უ მ ბ უ ლ ი თ, ბ ა ლ ნ ი თ ერთგვარი დამატებებია იმიტომ,
რომ ყველა ერთნაირი შინაარსისაა. ამასთანავე ერთგვარია ეს დამატებები იმი-
ტომაც, რომ მათ ერთი და იგივე კითხვა დაესმის (რით?) და ერთი და იმავე
მოქმედებითი ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი.

ერთგვარი და არაერთგვარი წევრების გასარჩევად შეიძლება გამოყენე-
ბულ იქნეს ასეთი ხეჩხიცი: თუ ამ წევრთა შორის შეიძლება და მჯგუფებე-
ლი კავშირის გამოყენება აზრის, სტილის დატურღვევლად, წევრები ერთგვა-
რია და პირიქით; მაგალითად: „სპილენძის, რკინის, თუთიისა და სხვა მადნე-
ულის მოპოვებას საბჭოთა. კავშირში დიდი ყურადღება ექცევა“. აქ სპილენძის,
რკინის, თუთიისა და სხვა მადნეულის ერთგვარი წევრებია, რადგანაც შეიძ-
ლება მათი ურთიერთთან და კავშირით შეერთება: სპილენძისა და რკინის,
რკინისა და თუთიის და ა. შ. პირიქით, წინადადებაში „მხატვარი ტილოზე საღე-
ბავებით სურათის დასახატავად ფუნჯს ამზადებს“ რამდენიმე უბრალო დამატე-
ბაა (ტილოზე, საღებავებით, სურათის), მაგრამ მათი და კავშირით შეერთება
არ შეიძლება (არ ითქმის: ტილოზე და საღებავებით, საღებავებით და სურა-
თის და ა. შ.). ამდენად, დამატებები არაერთგვარებია და წინადადებაც არაა
შერწყმული.

ამგვარად, სემანტიკასთან ერთად ერთგვარ და არაერთგვარ წევრთა
ურთიერთისაგან გასარჩევად და კავშირის გამოყენების შესაძლებლობაც
ერთ-ერთი საიმედო ხეჩხია.

ასევე ერთგვარია განსაზღვრებები, თუ ერთი ნიშნის, ერთი თვისების
მიხედვით ახასიათებენ საგანს; მაგალითად: „ბერკეტივით აიწვე-დაიწვედა
ხოლმე მისი ბეჭების მოგრძო და განიერი კუნთები“ (ი. ტურ.). მოგრძო და
განიერი აქ ერთგვარი განსაზღვრებებია; ისინი ერთი ნიშნის, თვისების მი-
ხედვით ახასიათებენ კუნთებს.

სხვადასხვაგვარია განსაზღვრებები, თუ სხვადასხვა ნიშნის (რაოდენობის,
თვისების, კუთვნილების, მასალის ან სხვ.) მიხედვით ახასიათებენ საგანს;
მაგალითად: „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის თეთრი შენობის წინ
სტუდენტებს თავი მოეყარათ“. ამ წინადადებაში რამდენიმე განსაზღვრებაა:
თბილისის, სახელმწიფო უნივერსიტეტის, თეთრი, მაგრამ წინადადება არაა
შერწყმული. აქ განსაზღვრებები არაერთგვარია. პირველი (თბილისის) განსა-
ზღვრავს უნივერსიტეტს კუთვნილების მიხედვით, მეორე (სახელმწიფო) და-
ნიშნულების მიხედვით. ასევე უნივერსიტეტის კუთვნილების მი-
ხედვით განსაზღვრავს სიტყვას შენობის (რისი შენობა?), ხოლო თე-
თ რ ი კი თვისების მიხედვით (როგორი შენობა?).

ერთგვარი და არაერთგვარი განსაზღვრებების ერთმანეთისაგან გასარჩე-

ვად ძირითადი შინაარსობრივი მხარეა და ამ წევრთა და კავშირით შეერთების შესაძლებლობა. მაგრამ ამათთან ერთად მოშველიებული უნდა იქნეს სხვა ხერხებიც (კითხვა, მიმართება ერთი სიტყვისადმი, ფორმა და სხვ.).

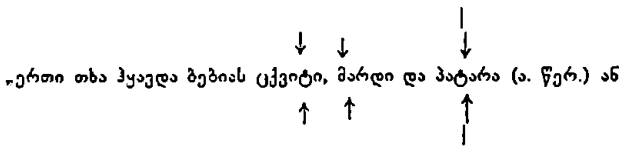
საერთოდ ერთგვარი და არაერთგვარი წევრების ერთმანეთისაგან გასამიჯნაოდ მოსწავლეს საჭიროების შემთხვევაში უნდა შეეძლოს ყველა ხერხის გამოყენება. ამას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ერთგვარ და არაერთგვარ წევრებში მოსწავლეთა გასარკვევად.

ერთგვარი წევრები შეიძლება გადმოცემულ იქნეს ცალკეული სიტყვით ან ამხსნელებითურთ; მაგალითად: „ლამაზი, ლულუნა, ჩასუქებული გვრიტები, კი ვარიის ტოლა ყელსახვევიანი ქედნები და სხვა მრავალი ფრინველა გუნდ-გუნდად მოსდებოდნენ ამ ხნულებს“ (ნ. ლომ.).

აქ ერთგვარ ქვემდებარეებს (მტრედები, გვრიტები, ქედნები) ახლავს თავისი ამხსნელი სიტყვები. ამავე წინადადების გადაკეთება ისეთ შერწყმულ წინადადებად, რომელშიაც ერთგვარი წევრები მოცემული იქნება ამხსნელი სიტყვების გარეშე („მტრედები, გვრიტები, ქედნები და სხვა ფრინველი გუნდ-გუნდად მოსდებოდნენ ამ ხნულებს“) და მისი შედარება პირველთან მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის ამხსნელი სიტყვების მნიშვნელობას ერთგვარ წევრებთან: ამხსნელი სიტყვები აზრს აზუსტებენ, უფრო ნათელსა და მკაფიოს ხდიან და უფრო სარულად წარმოგიდგენენ ერთგვარ წევრებს.

ასეთ წინადადებებზე ვარჯიშობა და მათი ანალიზი, გარდა თავისი უშულო დანიშნულებისა, სხვა მნიშვნელობის მქონეცაა. იგი მოსწავლეთათვის გასაგებს გახდის, რომ შერწყმული წინადადება უნდა გაირჩეს არა ცალკეული სიტყვების, არამედ წევრების მიხედვით და აუფლებს მათ სასვენნი ნიშნების მართებულად დასმას.

ერთგვარი და არაერთგვარი წევრების შესწავლასვე უნდა დაუკავშირდეს ერთგვარ წევრთა წარმოთქმის, ინტონაციის საკითხიც. როდესაც წინადადებაში რამდენიმე (ორზე მეტი) ერთგვარი წევრია, მაშინ ჩამოთვლის ინტონაცია: აქ ყოველ ერთგვარ წევრს თავისი ინტონაცია აქვს; ყოველი შემდგომი ერთგვარი წევრის ინტონაცია უფრო მაღალია, ვიდრე წინამავალისა. ერთგვარ წევრთა ინტონაციური სხვაობა უნდა გავარკვიოთ როგორც წარმოთქმაზე დაკვირვებით, ისე გრაფიკულადაც გავათვალსაჩინოვოთ ამდაგვარად:

„ამ ტყეში ცხოვრობდა თავი, კურღელი და მელია.“

ერთგვარწევრებიანი წინადადებების სათანადო ინტონაციით კითხვაში გასავარჯიშებლად და ჩვევის გამოსამუშავებლად აუცილებელია ამ სახის წინადადებების კითხვაში სისტემატური ვარჯიშობა.

ერთგვარი წევრების შეერთება უარსა და წინადადებაში

შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარი წევრების შეერთება სამი სახისაა: შეერთება პაუზით (სასვენნი ნიშნებით), შეერთება კავშირით (შეერთებელი კავშირით) და შეერთება პაუზითა და კავშირით (კავშირითა და სასვენნი ნიშნებით).

ცალკეული სახის შეერთების სწავლებამდის საჭიროა მოსწავლეებს ზოგადი წარმოდგენა მიეცეთ ერთგვარი წევრების შეერთების სახეებზე შერწყმულ წინადადებაში. ხერხდება ეს საგანგებოდ შერჩეული ნიმუშების შეპირისპირებით.

სწავლება კავშირიანი შეერთებით უნდა დაიწყოთ. კავშირები უფრო ნათელსა და მკაფიოს ზღიან ერთგვარ წევრებს.

უკავშირო შეერთების პირველად გაცნობას ახლავს რიგი სირთულეები, ასეთებია:

1. უკავშირო შეერთებისას ძირითადია ინტონაცია. ცნობილია, რომ ყოველ ერთგვარ წევრს აქვს თავისი ლოგიკური მახვილი და გამოიყოფა მეორესაგან პაუზით. ეს ინტონაცია თანდათანობით მალდება იმდაგვარად, რომ ყოველი მომდევნო წევრის ინტონაცია უფრო მაღალია, ვიდრე წინა ერთგვარი წევრისა¹.

2. უკავშირო შეერთებისას სხვადასხვა სასევენი ნიშანი (ორწერტილი განმზოგადებელ სიტყვასთან, მძიმე ჩამოთვლილ წევრებთან და სხვ.) და თვით ცნება „განმზოგადებელი სიტყვა“ მეტი სირთულის შემცველია.

კავშირიანი შეერთების სწავლებამდის აუცილებელია საფუძვლიანად იქნეს განმეორებული მათეობები კავშირები.

კავშირიანი შეერთების სწავლებისას ყურადღება უნდა გამახვილდეს შემდეგ საკითხებზე: 1) ესა თუ ის კავშირი როგორი მიმართების ერთგვარ წევრებს აკავშირებს და 2) რა სასევენი ნიშნები გამოიყენება ასეთ წინადადებაში. გაირკვევა:

1. და (თუ) მაჩუქებელი კავშირი ერთგვარშემასმენლიან შერწყმულ წინადადებაში აერთებს: ა) მოქმედების ერთდროულობის გამომხატველ შემასმენლებს („ბავშვი ზის და წერს“); ბ) მოქმედებათა თანამიმდევრობის გამომხატველ შემასმენლებს („მთელი ფრინველთა გუნდი წამოიშალა და ყივილხივლით მიეგება წინ თავის მეფესა“ (ი. გოგ.); მიზეზ-შედეგობრიობის გამომხატველ შემასმენლებს („კვლავ დაიგრილა ქარმა, დაქროლა და არე-მარე შეარყია“).

2. მაკალკევებელი კავშირი ან, ან-ან, გინდ, თუნდ აკავშირებს ისეთ ერთგვარ წევრებს, რომელთაგანაც ერთ-ერთია შესაძლებელი, „დასახელებულ ერთნაირ წევრთაგან ამორჩეულია ერთ-ერთი, სხვები კი გამორიცხულია“² („ან მოგიყვან იმ ცხენს, ან თავს შევსწირავ შენს მეგობრობას“. ა. წერ.).

3. მაკალკევებელი კავშირი, ხან, ხან-ხან (ხან-ხანაც, ხან-ხან კი, ხან-ხან კიდევ) აერთებს ისეთ ერთგვარ წევრებს, რომელნიც ერთმანეთს ცვლიან, ერთმანეთს ენაცვლებიან: („ცაზე დროგამოშვებით კაშკაშა მთვარე ხან გამოყოფდა ზოლმე ღრუბლებიდან თავს, ხან ისევ ღრუბლებში გაეხვეოდა“. ი. ჭავჭავაძე).

4. ერთგვარი წევრების დასაკავშირებლად მაპირისპირებელი კავშირები მაშინ გამოიყენება, როდესაც ეს ერთგვარი წევრები ერთმანეთს უპირისპირდებიან. მაპირისპირებელი კავშირები — მაგრამ, ოღონდ, თუმცა, ხოლო —

¹ В. Текучев, Предложение с однородными членами: Методические разработки по грамматике, сборник статей, 1949, стр. 224—225.

² ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, 1948, გვ. 97.

ყოველთვის მეორე წევრს ახლავს, ხოლო არა — არამედ, კი არა — არამედ ნაწილდება პირველ და მეორე წევრებს შორის („ჩიტებმა გაკვირვებით დაუწყეს ცქირა, მაგრამ უცხო კვერცხი მაინც ბუდეში დანარჩუნეს“ (ი. გოგ.). „მწერებს გაბეზრებული ჰყავთ არა მარტო ადამიანი, არამედ შინაური ცხოველებიც“ (ი. გოგ.).

არცთუ იშვიათად მოსწავლეთა ზეპირსა თუ წერითს მეტყველებაში გვაქვს კავშირთა უმართებულოდ ხმარების შემთხვევები. აღრევას უფრო მეტად მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც წყვილ-წყვილი კავშირები გვაქვს. შეცდომების თავიდან ასაცილებლად მოსწავლემ უნდა იცოდეს, თუ რა მიმართების ერთგვარი წევრების დასაკავშირებლად გამოიყენება ესა თუ ის კავშირი და რომ მათი ერთი მეორის ადგილას ხმარება დაუშვებელია, აზრს აბუნდოვანებს, სტილს უვარგისს ზღის („ხან გამოჩნდებოდა, მაგრამ გაქრებოდა“). „თუშეცა მოვიდა, კიდეც მოიტანა“ (მოსწავლის ნაწერებიდან).

ცოდნის გასამტკიცებლად სახელმძღვანელოში მოცემული სავარჯიშოების გამოყენებასთან ერთად შეიძლება შემდეგი სახის ვარჯიშობის ჩატარება:

1. შერჩეული ტექსტის გაანალიზება და გარკვევა, რა სახის შეერთებაა (კავშირიანი, უკავშირო), რომელი კავშირია გამოყენებული და რატომ?
2. კავშირიანი წინადადების გადაკეთება უკავშიროდ და სასვენ ნიშნების დასმა.
3. ისეთი ტექსტის (თუ ცალკეული წინადადებების) მიცემა, რომლებშიც გამოტოვებული იქნება კავშირები. მოსწავლეებს დაევალება კავშირების აღდგენა და დამტკიცება, თუ რატომ უნდა იქნეს გამოყენებული ეს კავშირი და არა სხვა.
4. წინადადებების შედგენა მასწავლებლის მიერ მოცემული კავშირების გამოყენებით.
5. სასვენ ნიშნებგამოტოვებულ ტექსტზე მუშაობა, სასვენ ნიშნების დასმა.

ართავარ წევრთა უკავშირო შეერთება

ერთგვარ წევრთა უკავშირო შეერთებისას განსახილველია ორი შემთხვევა, როცა: 1) განმაზოგადებელი სიტყვა არაა შერწყმულ წინადადებაში და 2) განმაზოგადებელი სიტყვა არის.

პირველი სახის წინადადება პირდაპირ მიეცემა შეპირისპირებით მაჯგუფებელკავშირიან შერწყმულ წინადადებასთან ან ეს უკანასკნელი გადაკეთდება უკავშიროდ და ყურადღება გამახვილდება ასეთ წინადადებათა წაკითხვაზე. მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ ერთგვარი წევრები ზეპირი მეტყველებისა თუ წაკითხვისას ერთმანეთისაგან გამოიყოფა პაუზით, ხოლო წერისას — მძიმით. უკავშირო შერწყმულ წინადადებაში ერთგვარ წევრებს შორის იმდენი მძიმე დაისმის, რამდენიც ერთგვარი წევრია ერთის გამოკლებით („გ რ ძ ე ლ ი, ხ შ ი რ ი, ო ქ რ ო ს ფ ე რ ი თ მ ა კ ო ჴ ბ მ დ ე ს ც ე მ ლ ა“ . ვაჟა).

სირთულეს უკავშირო შეერთებისას განმაზოგადებელსიტყვიანი შერწყმული წინადადება შეიცავს. ცნება განმაზოგადებელი ძნელი მი-

საწვდომია მოსწავლეთათვის. ამიტომაც პირველ რიგში საჭიროა, გაირკვეს „განმაზოგადებელი სიტყვა გრამატიკაში“.

ჩვეულებრივად განმაზოგადებელი სიტყვა გვაროვნული ცნების აღმნიშვნელი სიტყვაა. გრამატიკაში განმაზოგადებელი სიტყვის ფუნქციას ასრულებენ ნაცვალსახელები (ყველა, ყოველი, სხვადასხვა), რიცხვითი სახელები (ორი, სამი და ა. შ.), სახელთა მრავლობითი რიცხვის ფორმა (ხეები, ქალები, ამხანაგები, იარაღები და სხვ.), კრებითი სახელები და ა. შ.

განმაზოგადებელ სიტყვაში მოსწავლეთა გასარკვევად საჭიროა, ერთმანეთს შეუპირისპირდეს სახეობრივი და გვაროვნული ცნებების აღმნიშვნელი სიტყვები: ია, ვარდი, ზამბახი — ყვავილი; სკამი, მაგიდა, კარადა — დგამი და ა. შ. გაირკვევა, რომ ია, ვარდი, ზამბახი სახეობრივი ცნებებია. ყვავილი აღნიშნავს გვაროვნული ცნების გამომხატველ სიტყვას, რომელსაც „განმაზოგადებელი“ ჰქვია. ამის შემდეგ გაეცნობა განმაზოგადებელი სიტყვა გრამატიკაში.

1. განმაზოგადებელი სიტყვა წინადადებაში იმავე წევრად გვევლინება, რაც ერთგვარი წევრებია („კაცი, მხეცი და ჩიტები — ყველა საქმეს ჰქილებს ხელსა“).

2. იგი ჩვეულებრივ იმავე ფორმით წარმოდგება, რა ფორმაც აქვს ერთგვარ წევრებს („მოხვალ, თან მოგყვებიან მოქიციკიე ჩიტები: ბულბულები, მერცხლები, შოშიები, გვრიტები“. გ. ქუჩ.).

3. დაესმის იგივე კითხვა, რაც ერთგვარ წევრებს; მაგალითად: „ვაპრებს მოეტანათ (რა?) სანოვაგე: (რა?) ყველი, (რა?) ლორი, (რა?) მწვანელი, (რა?) ნამცხვარი, (რა?) დაკლული ინდაური, (რა?) გოჭი“... (შ. არაგვ.).

ზოგჯერ გვაროვნული ცნების აღმნიშვნელ განმაზოგადებელ სიტყვას ახლავს აგრეთვე განმაზოგადებელი სიტყვის მნიშვნელობით ნახშირი სხვა სიტყვა. ასეთი სიტყვებია უმთავრესად: როგორიცაა, სახელდობრ, მაგალითად, ასეთებია და ა. შ. მაგალითები: „ი. ჰავჭავაძის ისეთი ნაწარმოებები, როგორიცაა: „ოთარანთ ქვრივი“, „განდეგილი“, „აჩრდილი“ და სხვა მხატვრული სიტყვის იშვიათ ნიმუშებს წარმოადგენენ“.

„ერთოვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას სათავეში ჩაუდგენენ ქართველი საზოგადო მოღვაწეები; სახელდობრ: ი. ჰავჭავაძე, ა. წერეთელი, ი. გოგებაშვილი და სხვები“.

განმაზოგადებელ სიტყვასთან დაკავშირებით მოსწავლეს ეძლევა სასვენი ნიშნების ხმარების შემდეგი წესი¹:

1. თუ განმაზოგადებელი სიტყვა უსწრებს ერთგვარ წევრებს, მაშინ მის შემდგომ (ჩამოთვლილი წევრების წინ) ორწერტილი იწერება, ხოლო ჩამოთვლილი წევრები ერთმანეთისაგან შიშით გამოიყოფიან, თუ მათ არ აკავშირებს და კავშირი: („სიკვდილი ყველას ათანასწორებს: თვისიანს, უცხოს, მტერს და მოყვარეს“. ა. წერ.).

2. თუ განმაზოგადებელი სიტყვა მოსდევს ჩამოთვლილ წევრებს, მაშინ ამ ჩამოთვლილი წევრების შემდეგ ტირე იწერება („დათვი, ტურა, მელა, მგელი — ყველა გარეული ცხოველია“).

3. თუ ერთგვარი წევრები განმაზოგადებელ სიტყვასა და წინადადების

¹ ვ. რამიშვილი, პუნქტუაციის სწავლების მეთოდთა, 1954, გვ. 86—87.

სხვა წევრებს შორის არის მოქცეული, მაშინ ერთგვარი წევრები ტირიებით გამოიყოფა („გმირმა ქალებმა — ზოია კოსმოდემიანსკაიამ და ზოია რუხაძემ — სამშობლოს კეთილდღეობას შესწირეს თავი“).

4. თუ ერთგვარ წევრებს ახლავს განმაზოგადებელი სიტყვის მნიშვნელობით ნახმარი სხვა სიტყვები: მაგალითად, სახელდობრ, როგორცაა, კერძოდ და ა. შ., მაშინ ამ სიტყვების წინ მძიმე იწერება, ხოლო განმაზოგადებელი სიტყვის მნიშვნელობით ნახმარ სიტყვასთან ორწერტილი („ჩვენს კლასში არიან მოწინავე მოსწავლეები, სახელდობრ: ვანო, თინა, ლეილა, და გივი“; „ჩვენმა სოფლის მეურნეობამ უნდა გაადიდოს ჭირნახულის მოსავლიანობა, კერძოდ: სიმინდის, დიკის, შვრიისა და ხორბლის“).

5. თუ განმაზოგადებელ სიტყვას მოსდევს მაგალითებრ, სახელდობრ და სხვ. (განმაზოგადებელი სიტყვის მნიშვნელობით), მაშინ განმაზოგადებელი სიტყვის შემდეგ წერტილ-მძიმე იწერება, ხოლო ამ სიტყვის შემდეგ (მაგალითებრ, სახელდობრ...) ორწერტილი („დაახსიათება არის ნაწარმოების მოქმედი პირის ნიშანდობლივი თვისებების მხატვრულად ჩვენება; მაგალითებრ: აღწერა მისი გარეგნობის, მოძრაობის, სიტყვა-პასუხის, საზოგადოებაში თავდაჭერის, შრომისადმი დამოკიდებულების და სხვა ადამიანური თვისებებისა“.

„მშობ. ლიტ — რა“).

ცოდნის გასამტკიცებლად აუცილებელია შერჩეულ სავარჯიშოებზე მუშაობა, მათი ანალიზი ან სათანადო ნიმუშების მიწოდება უსასვენნიშნებოდ, დავალებით: გააკვირონ წინადადების სახე და დასვან სასვენი ნიშნები.

შერწყმული წინადადების სწავლებასთან დაკავშირებული მართლწერისა და მართლმეტყველების საკითხი

შერწყმულ წინადადებასთან დაკავშირებით არაერთი მართლწერისა და მართლმეტყველების საკითხი დაისმის; ასეთებია:

1. ქვემდებარის ბრუნვა რამდენიმე შემასმენლიან შერწყმულ წინადადებაში.

მარტივი წინადადების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის ნაცნობია ქვემდებარის ბრუნვა გარდამავლობისა და სერიების მიხედვით განსხვავებულ შემასმენლებთან. ერთგვარშემასმენლიან შერწყმულ წინადადებაში ახალი მოსწავლეთათვის მხოლოდ იმის გაცნობიერებაა, რომ რამდენიმე შემასმენელთაგან ქვემდებარე ანგარიშს მხოლოდ იმას უწევს, რომელიც მასთან უახლოესია.

იმის გასაგებად, რომ ქვემდებარე ანგარიშს უწევს უახლოეს შემასმენელს, საჭიროა გარდამავლობის მიხედვით სხვადასხვა შემასმენლიან წინადადებაში შემასმენლებისათვის ადგილის შეცვლა და დაკვირვება ქვემდებარის ბრუნვის ცვალებადობაზე; მაგალითი: „ანდრია მარდად გადახტა ყანაში, დასკვივლა მტაცებელს და ღონივრად შემოსტყორცნა სახრე“ (ნ. ლომ.). ამ წინადადებაში ერთ ქვემდებარესთან (ანდრია) სამი შემასმენელია (გადახტა, დასკვივლა, შემოსტყორცნა). ქვემდებარე სახელობით ბრუნვაშია, რადგანაც მასთან ახლოს მდგომი ზნა-შემასმენელი გადახტა გარდაუვალა (ვენებითი გვარისა). თუ შემასმენლებს ადგილს შეუვცვლით, მივიღებთ: „ანდრია მდ დასკვივლა მტაცებელს, მარდად გადახტა ყანაში“... ქვემდებარემ ბრუნ-

ვა შეიცვალა, რადგანაც მასთან უახლოესი ვახდა გარდამავალი ზმნა-შემას-
მენლის II სერიის ფორმა (დასჭყიელა). ამავე ფორმაში დარჩება ქვემდებარე,
თუ მასთან უახლოესად გავხდით შემასმენელს: შე მ ო ს ტ ყ ო რ ც ნ ა,
რადგანაც ეს ზმნაც გარდამავალია და II სერ. ფორმაა. სათანადო ნიმუშებზე
ვარჯიშობით მოსაწვლეთათვის საკითხი ნათელი გახდება.

2. შემასმენლის შეთანხმება რიცხვში რამდენიმე ქვემდებარესთან. ქვემ-
დებარისა და შემასმენლის რიცხვში შეთანხმების ყველა შემთხვევა მოსწავ-
ლეთათვის ნაცნობია მარტივი წინადადების შესწავლის საფუძველზე. შემას-
მენლის ერთგვარ ქვემდებარებებთან შეწყობისას ახალი ასაა, რომ შერწყმულ
წინადადებაში შემასმენლის რიცხვში შეთანხმება ძირითადად შინაარსობრივ
მხარეს ემყარება — რამდენიმე სხვადასხვა ქვემდებარე გააზრებულია რო-
გორც ერთი ქვემდებარე მრავლობით რიცხვში. აქ რამდენიმე შემთხვევაა გა-
სათვალისწინებელი.

შ ე მ ა ს მ ე ნ ე ლ ი ა) მრავლობით რიცხვშია დასმული, თუ ერთგვარი
ქვემდებარეები სულიერი საგნის სახელებია („მშვიდი დათვი, მგელი და ძეღა
შეიყარნენ და თათბირობდნენ“. ხალხ.) და

ბ) მხოლოდობითშია, თუ ერთგვარი ქვემდებარეები უსულო საგნის სახე-
ლებია („მოწმენდილი ცა და ცხრათვალა მზე თავზე დაჰყურებდა“. ვეჯა).

გ) მხოლოდობითშია შემასმენელი მაშინაც, როდესაც უსულო საგნის აღ-
მნიშვნელი ერთგვარი ქვემდებარეები ებიან მრავლობითის ფორმათა წარმოდ-
გენილი („დაშრა ცივი წყაროები, მოჩუხჩუხე ხეები, ნაკადულები“. ვეჯა).

დ) მრავლობითშია შემასმენელი, თუ უსულო საგნის აღმნიშვნელი ერთ-
გვარი ქვემდებარეები გაპიროვნებულია („ქარმა, ავდარმა და სიცივემ თავისი
იმოქმედეს“. ა. ყახ.).

3. თუ ერთგვარი წევრები მიცემითს. ნათესაობითს ან მოქმედებითს
ბრუნვაში დგას და ერთგვარი წევრების შესაერთებლად და, თუ კავშირია
გამოყენებული, ამ კავშირების წინ მდგომი წევრები გავრცობილი ფორმით
(ემფატიკური ხმოვნით) უნდა ვიხმაროთ („ფეხებისა და ხელების ფრჩხილები
დამცვივდა“ (ვეჯა); „კაცა თუ ქალს, ახალგაზრდასა თუ მოხუცს ერთი მიზა-
ნი აქვს — შვიდობის დაცვა“).

4. თანდებული ერთგვარ წევრებთან. თანდებულიან ერთგვარ წევრებ-
თან გასათვალისწინებელია მართლწერისა და მართმეტყველების შემდეგი წე-
სები:

ა) თუ თანდებულიანი ერთგვარი წევრი ორია და ეს წევრები და კავში-
რითაა შეერთებული, მაშინ პირველი წევრი სჯობია უთანდებულო გავრცობი-
ლი ბრუნვის ფორმით ვიხმაროთ, ხოლო მეორე — თანდებულით („ეგ თქვენი
სურვილისა და გადაწყვეტილებისათვის მიმინდვია“ (ე. გაბ.).

ბ) თუ თანდებულიანი წევრი ორზე მეტია, მაშინ უმჯობესია ეს წევრები
თანდებულებივ ვიხმაროთ, უთანდებულო იქნება მხოლოდ და კავშირის წინ
მდგომი წევრი. („სამწყემსურში, მინდორსა და ტყეში წასვლა და იქ დარჩე-
ნა ჩემთვის სამოთხე იყო“ (ა. წერ.).

ბოლოს აუცილებელია განმარტავადელი მუშაობის ჩატარება. იგი სხვა-
დასხვაგვარად შეიძლება ჩატარდეს. აქ მივუთითებთ მხოლოდ ერთ ხერხზე:
უნდა შეირჩეს სხვადასხვა სახის ერთგვარწევრებიანი რამდენიმე შერწყმული
წინადადება, რომლებშიაც ერთგვარი წევრები დაკავშირებული იქნება კავში-

რით თუ უკავშიროდ. ცალკეულ წინადადებათა ახალიზისას მოსწავლეს დაევა-
ლება მოიგონოს ყველაფერი, რაც იცის ამ სახის შერწყმული წინადადების
შესახებ, დაასახლოს სხვა ასეთივე (მაჩვენებელი, მაცალკეებელი თუ სხვა)
კავშირებიანი შერწყმული წინადადება, მოიგონოს მართლწერისა და მასთან
დაკავშირებული სასვენი ნიშნების ხმარების წესები და ა. შ.

მაგალითები ისე უნდა გაიჩნეს, რომ მოსწავლეებმა მთლიანად გამოავ-
ლინონ შერწყმული წინადადების შესახებ მიღებული ცოდნა-ჩვევა.

ბანაერძობიანი სიტყვები და გამოთქმები

ბანაერძობიანი სიტყვებისა და გამოთქმების სწავლებისათვის

სწავლების თვალსაზრისით განკერძობული სიტყვები და გამოთქმები
მრავალ სირთულეს შეიცავს; ასეთებია:

1. „ზოგიერთი განკერძობული სიტყვებიანი და გამოთქმებიანი წინადა-
დება თავისი კონსტრუქციით ემსგავსება რთულ წინადადებას“¹. ზოგჯერ ეს
მსგავსება რთულთან იმდენად დიდია, რომ ზოგიერთ ავტორს განკერძობულ-
ი სიტყვები და გამოთქმები შემოკლებულ დამოკიდებულ წინადადებადაც
კი მიაჩნდა².

განკერძობული სიტყვებისა და გამოთქმების რთულთან მსგავსებას იწ-
ვევს აგრეთვე კავშირები, რომლებიც ზოგჯერ გამოიყენება განკერძობული
გამოთქმებისა და წინადადებების ასახსნელ სიტყვასთან თუ წინადადებასთან
დასაკავშირებლად („ბედლის თავს, როგორც მოგეხსენებათ, სახარავი თავის
ღღეში არ გამოელევა“ გ. წერ).

ზოგიერთი განკერძობული სიტყვა და გამოთქმა შეიძლება შეეცვალოთ
დამოკიდებული წინადადებით ან, პირიქით, დამოკიდებული წინადადება გა-
დავაკეთოთ განკერძობულ სიტყვა-გამოთქმად; მაგალითად: განკერძობული
განსაზღვრება შეიძლება ვაქციოთ განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადე-
ბად. ასევე განკერძობული გარემოება, დანართი და სხვ. პირიქით, განსაზღ-
ვრებითი დამოკიდებული წინადადება — განკერძობულ განსაზღვრებად ან
დანართად და ა. შ.

ამასთანავე, განკერძობული სიტყვები და გამოთქმები ჩხირად რთულ
წინადადებაშიაც გვხვდება.

„ნამეტანი აღერსი აფუჟებს ყმაწვილებსო“, — იტყოდა დედანი და,
მართლაც (ჩართული), თუმცა გალახვა არ იცოდა, შიშით კი მაინც ძალიან
გვეშინოდა მისი“ (ა. წერ.).

ამან დავეუბრათ განკერძობულ სიტყვებსა და გამოთქმებთან დაკავში-
რებული სტილისტიკისა და ინტონაცია-პუნქტუაციის საკითხები, რაც ერთ-
გვარ სირთულეს ქმნის სინტაქსის ამ საკითხების სწავლებისას.

განკერძობული სიტყვებისა და გამოთქმების შესწავლით მოსწავლე ეც-
ნობა ამ სიტყვათა სხვადასხვა სახეს, მათ მნიშვნელობას და ეუფლება ამ სი-
ტყვებისა და გამოთქმების მართებულად გამოყენებას მეტყველებაში.

განკერძობული სიტყვებისა და გამოთქმების შესწავლას უკავშირდება

¹ П. Афанасьев, Методика русского языка, 1944, стр. 142.

² იქვე.

მრავალი მორფოლოგიურ-სინტაქსური საკითხი, რის გამოც აუცილებელი ხდება მათი განმეორება. ეს კი ხელს უწყობს ცოდნის განმტკიცებას.

განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების შესწავლით ვითარდება და იხვეწება მოსწავლის მეტყველება. იშვიათი როდია მოსწავლის მეტყველებაში ზედმეტი, ე. წ. „პარაზიტი“ სიტყვების ხმარების შემთხვევები, როგორცაა: „ერთი სიტყვით“, „მამასადამე“, „ამგვარად“, „ესე იგი“, „ასე ვთქვით“ და სხვ. „განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების“ სწავლების ერთ-ერთი მიზანი. მოსწავლეთა მეტყველებიდან ამ ზედმეტი, აკვიატებული სიტყვების განდევნა, მეტყველების კულტურის ამოღებაცაა!

განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების რაობა

განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები მეშვიდე კლასში ისწავლება. განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების შესწავლა სინტაქსური კავშირის, წყვილებისა და წინადადების წევრთა განმეორებით უნდა დაეიწყოს და ყურადღება უნდა მიექცეს კითხვებს — წინადადების რომელი წევრი რა კითხვაზე მიუგებს.

განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების რაობის გასაცნობად განკერძოებული სიტყვიანი წინადადება შეუპირისპირდება ჩვეულებრივ წინადადებას.

მაგალითები:

1. „ბიძაჩემი ჩქარა წავიდა შინისაკენ“.
2. „თავიანთი იარაღით მომზადებულნი ყველანი გულის ფანჯალით ელოდნენ ომს“.
3. „ამ ღროს ჯადოქარის მოტანილივით რალამაც გაიწკრილა ჰაერში“.

- „ბიძაჩემო, ჩქარა წავიდეთ შინისაკენ“ (ი. ვედ.).
- „ყველანი, თავიანთი იარაღით მომზადებულნი, გულის ფანჯალით ელოდნენ დათვთან ომს“ (ვაჟა).
- „ამ ღროს, თითქოს ჯადოქარს მოეტანოს, რალამაც გაიწკრილა ჰაერში“ (ა. წერ.).

პირველ წყვილში ყურადღება გამახვილდება სიტყვაზე „ბიძაჩემი“ და გაირკვევა, რომ პირველ წინადადებაში იგი ქვემდებარეა, შედის წყვილში შემასმენელთან (ბიძაჩემი წავიდა) და მიუგებს კითხვაზე ვინ? (ვინ წავიდა?), მეორე წინადადებაში იგივე სიტყვა „ბიძაჩემო“ არ შედის წყვილში არც ერთ წევრთან, არ დაესმის მას კითხვა. მამასადამე, იგი არაა წინადადების წევრი, იგი წინადადებისაგან განცალკევებით დგას. ეძლევა დასკვნა: სიტყვა, რომელიც წინადადებისაგან განკერძოებით დგას და არ უკავშირდება წინადადების არც ერთ წევრს, განკერძოებული ეწოდება.

ასევე ურთიერთთან შეპირისპირებით გაირჩევა მეორე და მესამე წყვილი წინადადებები. ამ წინადადებათა გაანალიზებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გახდეს, რომ განკერძოებული შეიძლება იყოს არა მხოლოდ სიტყვა, არამედ გამოთქმა და წინადადებაც კი.

მიეცემა საერთო დასკვნა: „წინადადების წევრებს გარდა, მოიპოვება სიტყვები და გამოთქმები, რომლებიც წინადადების უშუალო ნაწილს არ წარ-

მოადგენენ და განკერძოებული ადგილი უჭირავთ“¹. მათ განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები ეწოდება.

სკოლის პრაქტიკაში ფართოდაა გამოყენებული ამ სიტყვათა განკერძოების დასადასტურებლად მათი ამოღება წინადადებიდან. ასეთი პრაქტიკა მიუღებელია როგორც მეთოდოლოგიურად, ისე სემანტიკურ-სტილისტიკური თვალსაზრისითაც. განკერძოებულ სიტყვებსა და გამოთქმებს გარკვეული დანიშნულება აქვს წინადადებაში: ზოგი მათგანი გვაგებინებს, თუ ვისადრია მიმართული წინადადებით გადმოცემული აზრი (მიმართვა), ზოგიც — თუ როგორ უქცერის მთქმელი წინადადებაში გამოთქმულ აზრს (ჩართული). ზოგი კიდევ აზუსტებს ამა თუ იმ წევრს (დანართი) და ა. შ.

განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების წინადადებადანი ამოღება მხოლოდ მაშინაა დასაშვები, როდესაც მოსწავლეებს ვაცნობთ ამ სიტყვებისა და გამოთქმების მნიშვნელობას ტექსტში; მაგალითად: „ერთხელ, ჭერ კიდევ მორჩენილი არ იყო, მივედი“ (ი. ჭავჭავაძე). წინადადებადანი განკერძოებული გამოთქმის ამოღება („ჭერ კიდევ მორჩენილი არ იყო“) და ამ წინადადების შედარება პირველთან ცხადყოფს განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების მნიშვნელობას.

ასევე „ღამე იყო შემოდგომისა, ბურუსიანი და ბნელი“. ამ წინადადებადანი განკერძოებული სიტყვების ამოღება აზრს სიცხადეს აკლებს (შენიშნავს ღამე შეიძლება მთვარისა, ნათელიც იყოს).

განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების რაობის შესწავლასვე უნდა დაუკავშირდეს ინტონაციის საკითხიც.

ჩვეულებრივ განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები სხვადასხვაგვარი ინტონაციით ხასიათდებიან. ზოგიერთი განკერძოებული სიტყვა დაწვეული ინტონაციითა და შედარებით სწრაფად იკითხება; მოწოდების, ძახილის ინტონაცია ახასიათებს მიმართვას, შორისდებულს და ა. შ. მაგრამ ხშირად ასეთი გამოკვეთილი ინტონაცია არ ჩანს. მაგალითად, განკერძოებული განსაზღვრების ან გარემოების წაკითხვა-წარმოთქმის ინტონაცია მკვეთრად არ განსხვავდება ჩვეულებრივი განსაზღვრებისა და გარემოების წაკითხვა-წარმოთქმის ინტონაციისაგან.

ამ საფეხურზე მოსწავლეებს მხოლოდ ზოგადი წარმოდგენა მიეცემა განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების ინტონაციის შესახებ. დაწვრილებით იგი ამა თუ იმ სახის განკერძოებული სიტყვის (გამოთქმის) შესწავლისას გაეცნობა და გაიკვლევა სათანადო სასვენი ნიშნების დასმის საკითხიც.

განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების სწავლების თანამიმდევრობა

ცალკეული სახის განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები ასეთი თანამიმდევრობით გაეცნობა: მიმართვა, მიგებითი ნაწილაკები, შორისდებული, განკერძოებული განსაზღვრება, განკერძოებული გარემოება, დანართი და ჩართული².

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, 1957, გვ. 71.

² განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების ასეთივე თანამიმდევრობაა წარმოდგენილი რ. შამელაშვილის შრომაში „განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები ქართულში და მათი სწავლების მეთოდოლოგია“. 1958 წ. გვ. 25—29.

ცალკეული სახის განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების შესწავლის მიმართებით დაწყება გამართლებულია იმით, რომ: ა) მიმართვა რამდენადმე ნაცნობია მოსწავლეთათვის დაწყებითი სკოლიდან და მეხუთე კლასიდან; ბ) იგი საკმაოდ კარგად ასახავს განკერძოებულთა დამახასიათებელ ნიშნებს (ყოველთვის განკერძოებულა); გ) მიმართვა ყველაზე უკეთ გამოკვეთილია; იგი წოდებითს ფორმითა წარმოდგენილი; დ) მისთვის ადგილის შეცვლა არ იწვევს წინადადების კონსტრუქციის ცვლილებას. ამდენად იგი შედარებით მარტივია. ვამბობთ შედარებით, რამდენადაც მიმართვასთან დაკავშირებულია მრავალგვარი სასვენი ნიშანი, რაც ერთგვარად ართულებს სწავლებას.

მორფოლოგიის კურსიდან ასევე ნაცნობია მოსწავლეთათვის მიგებითი ნაწილაკი და შორისდებული. მიგებითი ნაწილაკისა და შორისდებულის სწავლებისას ახალი მხოლოდ მათი სინტაქსური ფუნქციის გარკვევა და მათთან დაკავშირებული სასვენი ნიშნების გაცნობაა. ამდენად, განკერძოების ამ სახეთა სწავლებაც შედარებით მარტივია.

შემდეგი ადგილი განკერძოებულ განსაზღვრებას დაეუთმეთ. მართალია, მის სწავლებას ახლავს ზოგიერთი სირთულე, როგორცაა: მისთვის ადგილის შეცვლა იწვევს წინადადების კონსტრუქციის ცვლას (განკერძოება მოიხსნება), ზოგჯერ იგი ცვლის განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებას და შეიძლება მისი დამოკიდებული წინადადებით შეცვლა და სხვ. მიუხედავად ამისა, მისი ადრე გაცნობა აუცილებელია, რამდენადაც იგი კარგად ასახავს განკერძოების რაობას, შედარებით მარტივია სასვენი ნიშნების მიხედვით და, რაც მთავარია, მისი ცოდნა აადვილებს სხვა განკერძოებული სიტყვების გაგება-ათვისებას.

შემდეგ მოდის განკერძოებული გარემოება. განკერძოებული განსაზღვრების შემდეგ მისი სწავლება სირთულეს არ შეიცავს. ამავე დროს ამ რიგში რამდენადმე დატულია წინადადების წევრთა გაცნობის თანამიმდევრობაც.

დანართი უშუალოდ განკერძოებულ განსაზღვრებასთან კავშირში, მასთან შედარება შეპირისპირებით უნდა გაეცნოს, რადგანაც მათ აქვთ საერთო და განმასხვავებელი ნიშნები.

ჩართულის გაცნობა დანართის შემდეგ გამოწვეულია როგორც იმით, რომ იგი ხშირად ირევა დანართში, ისე მისი სირთულითაც. იგი მრავალნაირია როგორც კონსტრუქციით (ცალკეული სიტყვა, გამოთქმა, წინადადება), ისე მნიშვნელობის მიხედვითაც. ამასთანავე, ერთი და იგივე სიტყვა ერთ შემთხვევაში შეიძლება ჩართული იყოს, ხოლო მეორე შემთხვევაში იგივე სიტყვა წინადადების წევრად იქნეს წარმოდგენილი. პუნქტუაციურადაც ჩართული შედარებით რთულია.

მ ი მ ა რ თ ვ ა

მ ი მ ა რ თ ვ ა თავისი ფორმით (წოდებითი ბრუნვის ფორმა) გამოკვეთილია წინადადების ყველა წევრისაგან.

იმისათვის, რომ მიმართვის რაობა, მისი წინადადების წევრებისაგან განკერძოება ნათელი იყოს, საჭიროა, შევუპირისპიროთ ისეთი წინადადებები,

რომლებშიც ერთი და იგივე სიტყვა ერთ შემთხვევაში მიმართვა იქნება, მეორეში კი წინადადების წევრი.

„დათომ ხორცი ხომ ჩამოიტანა ბაზრიდან?“

„დათო! ხორცი ხომ ჩამოიტანე ბაზრიდან?“ (ი. ჭავჭავაძე).

წინადადებათა წევრების მიხედვით გარჩევით გაირკვევა, რომ პირველ წინადადებაში შემავალი ყოველი სიტყვა წევრია, გარდა ხომ ნაწილაკისა, ხოლო მეორე წინადადებაში გარდა ხომ ნაწილაკს, კითხვა არ დაესმის და, მაშასადამე, წინადადების წევრი არაა აგრეთვე „დათო“. წინადადების შინაარსზე დაკვირვებით ცხადი გახდება, რომ ამ სიტყვით მთქმელი გვაგებინებს, თუ ვისაღწია მიმართული ეს სიტყვები. გამოყენებულია იგი მეტყველებაში მოსაუბრის ყურადღების მისაქცევად. ამიტომაც მას მიმართვის, დასახელების ინტონაცია და მცირე პაუზა ახასიათებს.

მიმართვიანი წინადადების მართებულად წაითხვება-წარმოთქმის დასაუფლებლად, მის ინტონაციაში გასარკვევად საჭიროა ვარჯიშობა როგორც მიმართვიან და უმიმართვო წინადადებათა დაპირისპირებით კითხვაში, ისე მიმართვიანთვის ადგილის შეცვლა და მისი წარმოთქმა-წაითხვისას ინტონაციაზე დაკვირვება.

მიმართვის შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ:

1. მიმართვა წოდებითში დაყენებული სახელია, რომ იგი ძირითადად არსებითი სახელია, უმეტესად აღამიანთა სახელები („აწ, ორბელიძე“. შენ უნდა გითხრა“... (ა. წერ.), მაგრამ ზოგჯერ არააღამიანთა სახელი — ზედსართავი და მიმღებობაცაა. ასეთი მიმართვები უმთავრესად პოეტურია, იგი უმეტესად მხატვრულ ლიტერატურაში გვხვდება („ჰოი, ნაპირნო, არაგვის პირნო, მობიბინენო, შვებით მომზირნო, ქართველსა გულმან როგორ გაუძლოს, ოდეს შვენება თქვენი იხილოს?“ (ნ. ბარ.).

აღამიანთა საკუთარი სახელები წოდებით ბრუნვაში ფუძის სახით გვხვდება („ავთანდილ! არ დაგვიგვიანდეს“; „შეუკა! შენ დროს ნუ ჰკარგავ“ (გ. წერ.).

2. მიმართვა შეიძლება გადმოცემული იქნეს ერთი სიტყვით („რა მოგშორდი, შვილო, შემდეგ შევი ფიქრი გულს მიბურავს“. (ა. წერ.) ან ამხსნელი სიტყვებით („ჰო, ჩემო ავთანდილ, ეგეც იქნება“. (გ. წერ.); „ჩემის სამშობლოს არწივო, მოგესალმებით მთურადა“. (ვაჟა).

მიმართვასთან ამხსნელ სიტყვებზედ ჩვეულებრივად ზედსართავი, ნაცვალსახელი, მიმღებობა და არსებითი სახელია; არსებითი სახელი უმეტესად ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაა. მაგალითები: „აყვავდი ტურფა (ზედსარ.) ქვეყანაჲ, ილხინე, ქართველთ (არს.) მხარეო“ (ი. სტალინი); „დაუჟარ, ჩემო (ნაცვალსახელი) ჩონგურო, ნაზო და ტკბილო ხმიანო!“ (ხალხ.). „ჩემო გამზრდელო (მიმღებობა) სამშობლოვ, შენ შემოგწირავ თავსაო“ (ხალხ.).

3. მიმართვა ქართულში შეიძლება იყოს წინადადების თავში („სოლომონ, სიკოიას თავი დაანებე“ (დ. კლდ.), შიგნით („რად არის, დედა, ნინიკა ესრე?“ (ნ. ლომ.) და ბოლოში („გამიშვი ადამიანო! (ი. ჭავჭავაძე).

4. მიმართვისათვის ადგილის შეცვლა წინადადების აზრს არ ცვლის („ცოდვას ნუ აიღებ, დიამბეგო, კისერზე“ (ი. ჭავჭავაძე); „ცოდვას ნუ აიღებ კისერზე, დიამბეგო“; „დიამბეგო, ცოდვას ნუ აიღებ კისერზე“).

5. მიმართვა თავისი ამხსნელი სიტყვებითურთ წინადადებისაგან მძიმით (ან მძიმეებით, როცა იგი წინადადების შიგნითაა) გამოიყოფა. თუ მიმართვა თავშია, ზოგჯერ მის შემდეგ ძახილის ნიშანიც იწერება, ხოლო წინადადების ბოლოს ჩვეულებრივ ის ნიშანი იწერება, რომელსაც წინადადების შინაარსი მოითხოვს (წერტილი, ძახილის ნიშანი თუ კითხვის ნიშანი). ძახილის ნიშანი მიმართვის შემდეგ მაშინ იწერება, „როცა მოწოდება ძლიერი გრძნობით და დიდი შესვენებით (პაუზით) არის წარმოთქმული“¹; მაგალითად, „დათიკო!.. არ გეცოდება იმისი დროული მამა?“ (ი. ჯავჯ.).

თუ ასეთ მიმართვას ადგილს შევეუცვლით და მას წინადადების შიგნით მოვაქცევთ, მაშინ მიმართვასთან ძახილის ნიშნის ადგილს მძიმე დაიკავებს („არ გეცოდება, დათიკო, იმისი დროული მამა?“).

6. წინადადებაში შეიძლება ერთდროულად რამდენიმე მიმართვა იყოს. სასვენო ნიშნები ასეთ მიმართვებთან იმისდა მიხედვით დაისმის, თუ რა სიძლიერიტა და პაუზით წარმოთქმიან ისინი; მაგალითად: „მამ, ამღერდი, მთავ და ველო, მწევ, სხივები დააცხენ!“ (ს. ჩიქ.); „აზნაურო! მუშავ! გლეხო! გადანვიეთ ზელა ზელსა“ (ი. გრიშ.).

7. ზოგჯერ იმისათვის, რომ მიმართვა ძლიერი, ემოციური იყოს, მიმართვენ მის განმეორებას; მაგალითად:

„ღმერთო! ღმერთო! ეს ხმა ტკბილი
გამაგონე ჩემს მამულში!“ (ი. ჯავჯ.).

მეტი ემოციურობის, ალერსიანობის მისაცემად მიმართვასთან ზოგჯერ მსაზღვრელად იყენებენ ისეთ სიტყვებს, როგორიცაა: ძვირფასო, საყვარელო, სასურველო, საამაყო, სასიქადულო, დაუვიწყარო და ა. შ.

ბოლოს, მოსწავლეთ უნდა მოვაგონოთ ქვემდებარის საკითხი მიმართვიან წინადადებაში. მიუხედავად იმისა, რომ ეს საკითხი მათ ისწავლეს ქვემდებარის შესწავლასთან დაკავშირებით, სკოლის პრაქტიკაში მაინც ხშირად ვხვდებით ამ სახის შეცდომებს. ამ შეცდომის წყარო, რა თქმა უნდა, უმთავრესად ისაა, რომ მიმართვიან წინადადებაში უმეტესად ქვემდებარე არაა წარმოდგენილი („ყველაზე მალლა დაფრინავ, არწივო მალღის მთისაო“ — იგულისხმება პირის ნაცვალსახელი შენ).

ცოდნის გასამტკიცებლად უნდა ჩატარდეს სხვადასხვა სახის ვარჯიშობა:

1. ტექსტის ანალიზი და მიმართვის დახასიათება. ამ მხრივ კარგ მასალას წარმოადგენს ლოზუნგები და პლაკატები.

2. უსასვენო ნიშნები მიმართვიან წინადადებებში (თუ ტექსტში) სასვენო ნიშნების დასმა.

3. მიმართვისათვის ადგილს ცვლა, მისი სათანადო ინტონაციით კითხვა და სასვენო ნიშნების დასმა.

4. ცალკეული მიმართვების (ამხანაგებო, მეგობრებო, პიონერებო, ძვირფასო ბავშვებო, საამშობლოც და სხვ.) მიცემა დავალებით — შეადგინონ წინადადებები და დაუსვან სათანადო ნიშნები.

5. მიმართვაგამოტოვებულ ტექსტზე მუშაობა: მიმართვების (გაერცობილის, გაუერცობელის) აღდგენა და სასვენო ნიშნების დასმა.

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, სინტაქსი, 1957, გვ. 75.

მიგებითი ნაწილაკებისა და შორისდებულის სწავლებისას მიზნობრივად შერჩეული ნიმუშების ანალიზის საფუძველზე, მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ:

1. მიგებითი ნაწილაკი უმეტესად კითხვითი წინადადების პასუხია. იგი ადასტურებს ან უარყოფს წინადადებით გადმოცემულ აზრს. დადასტურებითი მიგებითი ნაწილაკებია: კი, ჰო, დიახ (დიალ); უარყოფის, აღმნიშვნელია არა და ვერა მიგებითი ნაწილაკები.

2. მიგებითი ნაწილაკი ზოგჯერ მთლიანად ცვლის წინადადებას: „არც კაცია და არც ადამიანი? — არა“ (ან: კი, ჰო, დიალ) მას განკერძოებული ადგილი უჭირავს და წინადადებისაგან ყოველთვის მძიმით გამოიყოფა („მგონი, მწყერები შემოდგომაზე ილევა“. — „დიალ, შემოდგომაზე მწყერები ილევა“ (ი. ჭავჭავაძე). ან: „არა, მწყერები შემოდგომაზე არ ილევა“) თუ მიგებითი ნაწილაკი ცვლის წინადადებას, მაშინ მის შემდეგ წერტილი ან ძახილის ნიშანი იწერება („დელა გყავს?“ — არა“ (ნ. ლომ.); „დაიხსომეთ?“ — დიახ, ბატონო, დიახ!“ (ი. ჭავჭავაძე).

3. გარჩევა მიგებითი ნაწილაკის (არა, ვერა კი) ჩვეულებრივი სხვა ნაწილაკებისაგან უნდა მოხდეს შერჩეულ ნიმუშებზე დაკვირვებით:

— „გალი რისა გეშინიან. ჯაღო ხომ არ დაგახრჩობს?“

— არა, გეთყუვა, შენ გალი.

— არა გრცხვენიან. მე, დელაკცა, მგზავნი“ (ი. ჭავჭავაძე).

მეორე წინადადებაში არა მიგებითი ნაწილაკია და წინადადებისაგან მძიმით გამოიყოფა, მესამე წინადადებაში არა უარყოფითი ნაწილაკია. იგი ახლავს ზმნას (შემსძენელს). ასეთივეა: „ვერა, ვერ მოგცე შენი ზაქარო“ (ი. ჭავჭავაძე) და „მეზაჩემმა ბატონთან ვერა გააწყო რა“.

4. ზოგჯერ იგივე ნაწილაკები არსებითი სახელის როლში გვევლინებიან და წინადადების წვერად წარმოდგებიან. ასეთ შემთხვევაში ისინი მძიმით არ გამოიყოფიან; მაგალითად: „შენს სიკვდილს კიდევ ჰოს თქმა მირჩევნია“. (ი. ჭავჭავაძე); „ყველაფერზე არა სასიამოვნო როლია“.

საერთოდ მიგებითი ნაწილაკის უარყოფითისაგან გასარჩევად და სახვედრი ნიშნების სწორად დასმის დასაფუძვლად აუცილებელია გამსწავლებელი მნიშვნელობის მქონე ნაწილაკებიან წინადადებებზე მუშაობა.

მორფოლოგიის კურსიდან შორისდებულის განმეორების შემდეგ ვაცნობთ შორისდებულის სინტაქსურ ფუნქციას: ამ შემთხვევაშიც ძირითადი ხერხი წინადადების ანალიზია; გაიკვევა:

1. შორისდებულის ახლავს ამა თუ იმ შინაარსის წინადადებას და გამოხატავს მთქმელის საუბრის განწყობილებას, გრძნობებს (სიხარულს, მწუხარებას, დანაწევას, აღტაცებას, სიამოვნებას და სხვ.).

2. შორისდებულის წინადადებისაგან განკერძოებით დგას და გამოიყოფა მისგან მძიმით ან ძახილის ნიშნით. ძახილის ნიშანი მაშინ დაისმის შორისდებულის შემდეგ, როცა იგი ძლიერ ემოციის გამოხატავს („ჰაი, ჰაი, ჰაი! ღონიერი არა ყოფილა ისიცა!“ (ი. ჭავჭავაძე), „უჰ! ეგეც კარგია. სხვა?“ (ი. ჭავჭავაძე); სხვა შემთხვევაში კი მის შემდეგ მძიმე დაისმის („ეჰ, რას ამბობ, ჩემო რძალო! (ი. ჭავჭავაძე).

3. იგი შეიძლება იყოს წინადადების თავში („ეჰ, ჯანი გავარდეს, ათი იყოს“ (ი. ჭავჭავაძე), ბოლოში („დალახვრა ღმერთმა — ეგ ველარ მოვიფიქრე, ბიკოს!“ (ი. ჭავჭავაძე) და შიგნით („მაგრამ, ეჰ, ძმაო, რაც იყო, იყო, ჯოჯონეთია მოსაგონებლად“ (ი. ჭავჭავაძე).

განაერთიებული განსაზღვრება

განკერძოებული განსაზღვრების (ასევე, განკერძოებული გარემოების) სწავლება მარტივი წინადადების წევრთა, განსაკუთრებით განსაზღვრების (გარემოებათათვის — გარემოების) განმეორებით უნდა დაეწყოს:

განკერძოებული განსაზღვრების გაცნობა უნდა მოხდეს ჩვეულებრივი განსაზღვრების განკერძოებით; მაგალითად:

„ჯაფისაგან დალილი ფუტკარი წყალში ჩავარდა და იხრჩობოდა“ (ი. გოგ.). წინადადების ანალიზის, განსაზღვრების და მასთან დაკავშირებულ (წყვილში შემავალ) სიტყვათა გარკვევის შემდეგ წინადადება გადაკეთდება განკერძოებულ განსაზღვრებად: „ფუტკარი, ჯაფისაგან დალილი, წყალში ჩავარდა და იხრჩობოდა“.

ამ წინადადებათა შედარება ნათელს გახდის, რომ პირველი წინადადების განსაზღვრება „დალილი“ თავისი მიმყოლი სიტყვითურთ (ჯაფისაგან დალილი) მეორე წინადადებაში დაშორებულია საზღვრულს (ფუტკარი), მას განკერძოებული ადგილი უჭირავს. მასწავლებელი აძლევს წესს და აცნობს ტერმინს „განკერძოებული განსაზღვრება“.

განკერძოებული განსაზღვრების (და საერთოდ განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების) დამახასიათებელია ოდნავი ზმის ამალგება და პაუზა. იგი წინადადების სხვა წევრებისაგან თავისი ამხსნელი სიტყვებითურთ მძიმით (მძიმეებით, თუ იგი წინადადების შიგნითაა) გამოიყოფა („ზაქრო, ყაჩაღად გაჭრილი, მიმართავს კაკოს“).

აქვე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ საზღვრულის მომდევნო განსაზღვრება ყოველთვის განკერძოებული როდია. მაგალითად: „გინდ დარი იყოს საამო, გინდა ავდარი საზარი... (ა. წერ.) ან: „და ცრემლები ნეტარების ეცემოდა საბეტაჟ წვერზე“. აქ განსაზღვრების გადასმასთან გვაქვს საქმე. ასეთი განსაზღვრება შედის წყვილში ასახსნელ სიტყვასთან, დაუსმის კითხვა და არის წინადადების წევრი. იგი წინადადებისაგან სასვენი ნიშნებით არ გამოიყოფა.

სათანადო ნიშნუბზე დაკვირვებით უნდა გაირკვეს, რომ:

1. განსაზღვრების განკერძოება უფრო მეტად მაშინაა შესაძლებელი, თუ საზღვრულს ახლავს სხვა ატრიბუტული განსაზღვრება; მაგალითად: „წინ ედგა პატარა ბიჭი, თავჩალუნული“ (ი. ჭავჭავაძე). „დაბერდა ჩვენი გოგია, ძველი ქართული რაინდი“ (ა. წერ.) და სხვ.

2. განკერძოებული განსაზღვრება გადმოიცემა მიმღობითა და ზედსართავი სახელით. იგი შეიძლება შედგებოდეს ერთი ან რამდენიმე ერთგვარი განსაზღვრებისაგან ან წარმოადგენდეს გავრცობილ განსაზღვრებას („დალოცა ღმერთმა ისევ თავზედ ხელალებული, გიჟი, გადარეული, შეუპოვარი და დაუმონავი მღვრიე თერგი“ (ი. ჭავჭავაძე); „მისი დალილი და არა-უგვანო თვალები, პირქუშად და შეწუხებულად მაყურებელნი, სავესნი იყვნენ სიმტკიცითა და ღონითა“ (ი. ჭავჭავაძე).

3. მიმღეობა დამოუკიდებლივ, თუ თავისი ამხსნელი სიტყვებითურთ ყოველთვის განკერძოებულა, თუ იგი საზღვრულს შემდეგაა („კვერნა საცოდავად დაფარფატებდა, ორივ თვალთ დაბრმავებული და დასახიჩრებული“ (ი. გოგ.).

4. პირის ნაცვალსახელებთან განსაზღვრება ჩვეულებრივ განკერძოებულა. იგი შეიძლება იყოს გავრცობილიც და გაუვრცობელიც („მას, ბევრი ბრძოლით დაღალულს, ეპირვება მოსვენება“).

განკერძოებული განსაზღვრება, თუ მას საზღვრულს წინ მოვათავსებთ, ყველა შემთხვევაში ჩვეულებრივ განსაზღვრებად იქცევა (თუ იგი არაა წყვილში პირის ნაცვალსახელთან). პირის ნაცვალსახელთან განსაზღვრება კი, იქნება ის უშუალოდ ნაცვალსახელის წინ, მის შემდგომ, თუ გათიშული მისგან, ყოველთვის განკერძოებულა.

განკერძოებული განსაზღვრების ჩვეულებრივ განსაზღვრებად გადაქცევად, პირიქით, ჩვეულებრივი განსაზღვრებისა განკერძოებულად, ფართოდ უნდა იქნეს გამოყენებული. ეს არა მარტო გასაგებს გაზღვის მოსწავლეთათვის განკერძოებული განსაზღვრების რაობასა და მის ფუნქციას მეტყველებაში, არამედ ნათელყოფს მათთვის იმ სტილისტიკურ სხვაობას, რაც განკერძოებულგანსაზღვრებიან წინადადებას ახასიათებს, უმუშავებს მათ მეტყველებაში მისი სწორად გამოყენების ჩვევას;

სხვდასხვა კონსტრუქციის წინადადებათა ურთიერთისადმი აზრობრივ შედარება-შეპირისპირებით მოსწავლეებისათვის ნათელი უნდა გავხადოთ განკერძოებული განსაზღვრების მნიშვნელობა მეტყველებაში; მაგალითად:

თვალი შეასწრო კაკლს ქვეშ მწოლარე გიორგის.

თვალი შეასწრო გიორგის, რომელიც კაკლის ქვეშ იწვა.

თვალი შეასწრო გიორგის, კაკლის ქვეშ მწოლარეს.

წინადადებათა ერთიმეორის შემდეგ სათანადო ინტონაციით წაკითხვითა და შინაარსზე დაკვირვებით ცხადი გახდება, რომ განკერძოებული განსაზღვრება აზუსტებს, გახაზავს ასახსნელ წევრს და გამოყოფს მას სხვებისაგან. ამაზე მოუთითებს ამ სიტყვათა ინტონაცია.

განკერძოებული განსაზღვრებისა და მასთან დაკავშირებული პრაქტიკული საკითხების (მართლწერისა და პუნქტუაციის) დასაუფლებლად და სათანადო ჩვევათა გამოსამუშავებლად საჭიროა ვარჯიშობა: მიზნობრივად შერჩეულ ტექსტში განკერძოებულ განსაზღვრებათა გამოყოფა და მათი დახასიათება, შინაარსის გადმოცემა ან სურათის აღწერა განკერძოებული: განსაზღვრებების გამოყენებით, ტექსტზე მუშაობა, სადაც განკერძოებული განსაზღვრება გამოტოვებულია, მისი აღდგენა, სასვენი ნიშნების დასმა და ა. შ.

განკერძოებული გარემოება

განკერძოებული განსაზღვრების შემდეგ განკერძოებული გარემოების სწავლება სირთულეს არ შეიცავს. გარემოებათაგან უმეტესად განკერძოებულია ადგილისა და დროის გარემოება; განკერძოებული ადგილისა და დროის გარემოებები აზუსტებენ, კონკრეტულად მიუთითებენ იმ ადგილზე თუ დროზე, რომლის შესახებაც წინადადებაშია ლაპარაკი, უპასუხებდნენ ადგილისა თუ დროის გარემოების კითხვებზე. მაგალითები: 1. გიორგი წერეთე-

ლი დაიბადა 1842 წელს სოფელ გორისაში (სად?) — ზემო იმერეთში (სად?) (ბიოგრ.) 2. მეორე დღეს (როდის?) საღამოს (როდის?) ისევ შეაგროვებდა ბავშვებს და ჰკითხავდა (ა. წერ.).

წინადადებათა ანალიზი ცხადყოფს, რომ პირველ წინადადებაში განკერძოებული ადგილის გარემოება ზემო იმერეთში აზუსტებს ჩვეულებრივ ადგილის გარემოებას გორისაში და მიუთითებს, თუ სად მდებარეობს იგი; მეორე წინადადებაში განკერძოებული დროის გარემოება საღამოს აზუსტებს ჩვეულებრივ დროის გარემოებას მეორე დღეს და მიუთითებს, თუ დღის რომელ მონაკვეთში ხდებოდა მოქმედება.

განკერძოებული გარემოება საერთოდ ნაკლებად ემორჩილება ჩვეულებრივ გარემოებად გადაქცევას. თუ განკერძოებულ გარემოებას ადგილს შევუცვლით, მართალია, იგი ჩვეულებრივ გარემოებად იქცევა, მაგრამ მაშინ ჩვეულებრივი გარემოება განკერძოვდება; მაგალითად: „უქანასკნელად იქვე, ბეჟანას გვერდით, წაიხზუნენ კვერნები“ (ე. ნინ.). აქ განკერძოებული ადგილის გარემოებაა ბეჟანას გვერდით. თუ მას ადგილს შევუცვლით, მივიღებთ: „უქანასკნელად ბეჟანას გვერდით, იქვე, წაიხზუნენ კვერნები“, სადაც წინადადების ჩვეულებრივი წევრი (ადგილის გარემოება) იქვე განკერძოვდა. ასევე „10 ოქტომბერს, დღისით, საფუძველი ჩაეყარა დ. გურამიშვილის ძეგლს“ — „დღისით, 10 ოქტომბერს, საფუძველი ჩაეყარა დ. გურამიშვილის ძეგლს“. განკერძოებული გარემოებისათვის (დღისით) ადგილის შეცვლით იგი ჩვეულებრივ გარემოებად იქცა, მაგრამ ჩვეულებრივი გარემოება (10 ოქტომბერს) განკერძოვდა.

სკოლის პრაქტიკაში ხშირად ერევათ ერთმანეთში განკერძოებული გარემოება და ერთგვარი გარემოებანი. ამიტომ ამ საკითხს ყურადღება უნდა მიექცეს. ამისათვის საჭირო იქნება განკერძოებული გარემოების შემცველი წინადადების შედარება-შეპირისპირება ერთგვარგარემოებანიანთან.

„საწერეთლოში, ზემო იმერეთში, ბევრი კარგი სოფელია და მათ რიცხვში ურევია სავანეც“ (ა. წერ.).

„აჭარაში, გურიასა და სამეგრელოში ჩაის კულტურა ფართოდაა გავრცელებული“.

წინადადებათა ანალიზმა და გარემოებათა შედარებამ უნდა ცხადყოს მათი სხვაობა: პირველ წინადადებაში განკერძოებული გარემოება „ზემო იმერეთში“ აზუსტებს პირველ გარემოებას „საწერეთლოში“. მეორე წინადადებაში გარემოებანი თანაბარუფლებიანებია და ერთიმეორის მიმართ ასეთი დამაზუსტებელი მნიშვნელობა არა აქვთ. შინაარსობრივ სხვაობასთან ერთად ისინი ინტონაციურადაც განსხვავდებიან.

დანართი

განკერძოებულ განსაზღვრებას მოგვაგონებს დანართი. დანართი ცალკეული სიტყვა ან სიტყვათა ჯგუფია, რომელიც წინადადებაში სახელით გადმოცემული წევრის ახსნა-განმარტებას წარმოადგენს.

დანართის სწავლება ძირითადად ისევე წარიმართება, როგორც განკერძოებული განსაზღვრებისა. მისი შესწავლის შედეგად მოსწავლემ უნდა იცოდეს:

1. დანართი განკერძოებული სიტყვაა. იგი წინადადებაში სახელით გადმოცემულ რომელიმე წევრს ხსნის, დამატებით ცნობებს იძლევა.

2. დანართი შეიძლება იყოს გაუვრცობელი („ილიას დედა, მარიაში, თბილისელი მოქალაქის ბებურიშვილის ქალი იყო“) და გავრცობილი („ჩვენი, საბჭოთა კავშირის ახალგაზრდობა, ყველაფერს გაუკეთებთ ჩვენი დიადი სამშობლოს კეთილდღეობისათვის“).

გავრცობილი დანართი ყოველთვის განკერძოებულია (ილია გრიგოლის ძე ჭავჭავაძე დაიბადა 1837 წლის 8 ნოემბერს, ძველი სტილით 27 ოქტომბერს, სოფ. ყვარელში).

ასევე განკერძოებულია ყოველთვის პირის ნაცვალსახელთან და საკუთარ სახელთან დაკავშირებული დანართიც („მეტ, როგორც ქვეყნის შვილს, თერგის სახე უფრო მომწონს“. ი. ჭავჭ.); („თბილისი, საქართველოს კულტურის ცენტრი, უძველესი ქალაქია“).

3. დანართი, როგორც განკერძოებული განსაზღვრება, სინტაქსურ ურთიერთობაშია ასახსნელ სიტყვასთან — ეთანხმება მას ბრუნვასა და ზოგჯერ რიცხვშიც. მასხსნელი სიტყვა თბილისი სახელობითშია, ამავე ბრუნვაშია დანართიც — ცენტრი.

4. დანართი ჩვეულებრივ მოსდევს ასახსნელ სიტყვას და უკავშირდება მას პაუზით: „1830 წელს ილია ჭავჭავაძე შეიყვანეს თბილისის გიმნაზიაში (დღევანდელი პირველი საშუალო სკოლა)“ ან საკავშირებელი სიტყვით: „დათიკო, როგორც მამის ერთი ბავშვი, მეტი გაზვიადებული რამ იყო“ (ი. ჭავჭ.).

5. დანართთან საკავშირებელ სიტყვებად გამოიყენება კავშირები: ანუ, ესე იგი, როგორც, ... ც კი.

ა) მიივიებელი კავშირები ანუ, ესე იგი აერთებს ასახსნელ სიტყვას სინონიმური მნიშვნელობის დანართთან, რომელიც უფრო აზუსტებს ამ საგნის სახელს („ვაჟა-ფშაველა, ანუ ლუკა რაზიკაშვილი, ახალგაზრდობის საყვარელი მწერალია“; აქ ასახსნელი სიტყვაა ვაჟა-ფშაველა, რომელსაც აზუსტებს დანართი ლუკა რაზიკაშვილი. ვაჟა-ფშაველა და ლუკა რაზიკაშვილი სინონიმური მნიშვნელობის სიტყვებია. ასევე „ჩვენი სამშობლო, ე. ი. საბჭოთა კავშირი, მშვიდობისათვის მებრძოლთა მოწინავე რიგებში დგას“. აქ კავშირი ე. ი. აერთებს სინონიმურ სიტყვებს სამშობლო-სა და საბჭოთა კავშირ-ს.

ბ) კავშირი როგორც უერთებს ასახსნელ სიტყვას სხვადასხვა მნიშვნელობის დანართს: მაგალითად „გიო, როგორც პატარა, სახლში დატოვეს“ (ლ. ქიან.).

გ) ც კი საკავშირებლად გამოიყენება ისეთ დანართთან, რომელიც გამოიყოფა სხვა ამავე ჩგუფის საგნებისაგან („ყველანი, პატარებიც კი, ჩაებნენ საერთო შრომაში“).

6. გარდა კავშირებისა დანართი საკავშირებლად იყენებს ისეთ სიტყვებს, როგორცაა: სახელად, გვარად, წარმოშობით, ჩამომავლობით, გვარტომობით, განსაკუთრებით, ვთქვით, მაგალითად, სახელდობრ და ა. შ. მაგალითები: „გლახუნას, გვარად უნდილაშვილს, მეტსახელად „რაქვიანა“ შეარქვეს“ (ლალ.) „დავით გურამიშვილი, ჩამომავლობით ქართველი, უკრაინაში ცხოვრობდა“. „ქართველი მოღვაწეები, განსაკუთრებით ილია ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი და ი. გოგებაშვილი, შეუწელებლად იბრძოდნენ ქართულ ენაზე სწავლებინათვის“.

7. დანართი, იქნება ის გავრცობილი თუ გაუვრცობელი, კავშირიანი თუ უკავშირო, წინადადებისაგან მძიმით გამოიყოფა, ზოგჯერ კი ტირეთი არ ფრჩხილებით. ტირე და ფრჩხილები უმეტესად მაშინ იხმარება, როცა წინადადებაში საჭიროა სხვა მძიმეც, გარდა დანართისა; საერთოდ დანართთან ტირეების ხმარების რაიმე გარკვეული წესი არ არსებობს. ამით აიხსნება, რომ ერთი და იგივე დანართი გვხვდება ხან მძიმეებით გამოყოფილი, ხან — ტირეთი. მაინც შეინიშნება, რომ ტირე მაშინაა საჭირო, როდესაც დანართი თანატოლია ასახსნელი წევრისა; მაგალითად:

„ეს რომანტიკული ეპიზოდი — ილიას შეხვედრა კაკოსთან — უნდა მომხდარიყო ან 1857 წლის უწინარეს ან 1859 წელს“ (პ. ინგ.). ამ წინადადებაში დანართი „ილიას შეხვედრა კაკოსთან“ ტირეებითაა გამოყოფილი, მაგრამ ამავე დანართთან შეიძლება მძიმეც ყოფილიყო (ეს რომანტიკული ეპიზოდი, ილიას შეხვედრა კაკოსთან, უნდა მომხდარიყო...).

ფრჩხილები უმეტესად მაშინ იხმარება დანართთან, როდესაც ის წინადადების შუაშია და ახასიათებს ასახსნელ წევრს რაიმე თვისების მიხედვით; მაგალითად: „ღმერთი დაინახავს ამას (ის გულთამხილაეია), დაინახავს, შემობრალეებს და შემეწყალებს“ (ი. ჭავჭავაძე).

ბოლოს, განკერძოებულ განსაზღვრებიან და დანართიან წინადადებათა ერთმანეთთან შედარება-შეპირისპირებით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გახდეს ამ წინადადებათა საერთო და განმასხვავებელი ნიშნები. მათი საერთო ნიშნებია: 1) ორივე (განსაზღვრებაც და დანართიც) განკერძოებულია; 2) ორივე უკავშირდება სახელით გადმოცემულ წევრს, ამ წევრს აზუსტებს; 3) ორივე შეიძლება იყოს გაუვრცობელი და გავრცობილი; 4) ორივე სინტაქსურ ურთიერთობაშია წინადადების იმ წევრთან, რომლის დამაზუსტებელ ცნობებსაც შეიცავენ.

განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან:

1) შინაარსობრივად: განკერძოებულ განსაზღვრება ასახსნელ სიტყვას ახასიათებს რაიმე ნიშნის მიხედვით. იგი ჩვეულებრივ მიმდებარებით ან ზედსართავით გადმოიცემა; დანართი კი შეიცავს ასახსნელი სიტყვას შემავსებელ ცნობებს ახსნა-განმარტების სახით. იგი სხვადასხვა მეტყველების ნაწილით, უმთავრესად არსებითი სახელით, გადმოიცემა.

2) განკერძოებულ განსაზღვრებას თუ ასახსნელი სიტყვის წინ მოეაქცევთ, იგი ჩვეულებრივ განსაზღვრებად იქცევა და სასუენი ნიშნებით აღარ გამოიყოფა. დანართი კი უმეტესად განკერძოებული რჩება. ზოგჯერ ადგილის შეცვლით დანართი შეიძლება წინადადების წევრად წარმოვიდგეს, მაგრამ მაშინ განკერძოებული განხდება ასახსნელი სიტყვა, მაგალითად: „ილიას მამა, გრიგოლ პატას-ძე ჭავჭავაძე, ზელმოკლე მემამულე იყო“ („შშობ. ლიტრა“.) დანართისათვის ადგილის შეცვლით მივიღებთ: „გრიგოლ პატას-ძე ჭავჭავაძე, ილიას მამა, ზელმოკლე მემამულე იყო“. ასახსნელი სიტყვა „ილიას მამა“ თვით იქვე დანართად. ამ მხრივ ის ჰგავს განკერძოებულ გარემობას.

3) განკერძოებულ განსაზღვრება ასახსნელ სიტყვას უკავშირდება უკავშიროდ, დანართი კი შეიძლება იყოს უკავშიროც და კავშირიანიც.

4) განკერძოებულ განსაზღვრება მხოლოდ მძიმეებით გამოიყოფა, ხოლო დანართთან მძიმეც (თუ მძიმეებიც), ტირეცა და ფრჩხილებიც იხმარება. ვარჯიშობა და წერითი მუშაობა იმგვარადვე ჩატარდება, როგორც ეს განკერძოებული განსაზღვრების სწავლებისასა მოცემული.

ჩართული სიტყვებისა და წინადადებების სწავლებაც ძირითადად იმავე გზით წარიმართება, როგორც დაწარის, ე. ი. პირველ რიგში გაირკვევა ჩართულის რაობა, ამისათვის მიეცემა ასეთი წინადადებები:

„თათრები საჭიდაოდ ტიტვლები გამოდიოდნენ“.

„თათრები საჭიდაოდ, ჩვეულებისამებრ, ტიტვლები გამოდიოდნენ“.

(ა. წერ.).

წინადადებათა შედარებითი ანალიზით მოსწავლეები ადვილად აღმოაჩენენ, რომ „ჩვეულებისამებრ“ წინადადების წევრი არაა, იგი განკერძოებით დგას და მას კითხვა არ დაესმის, მაგრამ წინადადებას ის გარკვეულ ელფერს აძლევს. კერძოდ, მოცემულ შემთხვევაში სიტყვა „ჩვეულებისამებრ“ გვიჩვენებს, რომ თათრები საჭიდაოდ თითქმის ყოველთვის ტიტვლები გამოდიოდნენ, ეს მათი ჩვეულება იყო. ამდენად, მისი ამოღება წინადადებას რამდენადმე უცვლელ მნიშვნელობას. სხვა ანალოგიური მაგალითების გარჩევის, ჩართული სიტყვების გამოყოფისა და მათი მნიშვნელობის გარკვევის შემდეგ მიეცემა ჩართულის დახასიათება, გაეცნობა და აიხსნება ტერმინი „ჩართული“.

ჩართული საერთოდ წინადადებით გადმოცემული აზრისადმი მთქმელის დამოკიდებულებას ან წინ გამოთქმულ აზრებთან ერთგვარ მიმართებას გვიჩვენებს. მთქმელის გამოთქმული აზრისადმი დამოკიდებულება შეიძლება სხვადასხვაგვარი იყოს. ზოგი მათგანი მთქმელის გრძნობებს გადმოგვცემს ან იმას, თუ როგორ უცქერის მთქმელი მას: საექვოდ, საეგებიოდ თუ უეჭველად, ნამდვილად მიაჩნია იგი (მაგ.: მგონია, შესაძლებელია, საფიქრებელია, რა თქმა უნდა, უეჭველად, აშკარაა, ნამდვილად, უთუოდ, თითქმის, ასე ვთქვათ); თუ სწყის ან ახარებს მას (სამწუხაროდ, საბედნიეროდ, სასიხარულოდ, ჩემდა გასაკვირველად და სხვ.).

ჩართულია აგრეთვე ფიცილის სიტყვები: ღმერთმანი, სინდისს გეფიცები, ჩემმა მზემ, ღვდაშვილობამ, ძმობას გეფიცები და ა. შ. და საალეკოს სიტყვები: შენი ქირიშე, გუნაცვალე (გუნაცვა), გეთაყვა, შენი კენესამე და სხვ.

ზოგი ჩართული გვიჩვენებს, თუ ვისი ინთქვამია წინადადებით გამოთქმული აზრი (ჩემი აზრით, ამბობენ, ავტორის სიტყვით, მისი თქმით, ვაზეთის გადმოცემით და ა. შ.).

წინადადების წევრთან თუ წინ გამოთქმულ აზრთან დამოკიდებულების გადმოსაცემად გამოიყენება ჩართული სიტყვები და გამოთქმები: ამგვარად, მამსადაშე, ამრიგად, ერთი მხრით, მეორე მხრით, ბოლოს, პირიქით და სხვ.

ჩართულთა ამ მნიშვნელობის გასაცნობად საჭიროა მიზნობრივად შერჩეულ წინადადებებზე ვარჯიშობა. ამასთანავე მეთოდურად მოზანშეწონილად მიიჩნევენ: მიეცეს მოსწავლეებს წინადადებები და მასწავლებლის მოთხოვნის მიხედვით ჩასვან შიგ ამა თუ იმ მნიშვნელობის ჩართული სიტყვა თუ გამოთქმა; მაგალითად: „შემოდგომა თბილი დაგვიდგა“. მასწავლებელი ავალბებს, ჩასვან წინადადებაში ისეთი სიტყვა, რომელიც მთქმელის გრძნობას — სიამოვნებას, სიხარულს გადმოგვცემს: „საბედნიეროდ (სასიხარულოდ), შემოდგომა თბილი დაგვიდგა“; ან საექვოდ, საეგებიოდ მიაჩნია: „მგონია (თათქოს, როგორც უტყობა, ვფიქრობ), შემოდგომა თბილი დაგვიდ-

გა“; ან პირიქით, აუცილებლად, უეჭველად მიიჩნევს მას: „აშკარაა (ცხადია, უეჭველია, ნამდვილად), შემოდგომა თბილი დაგვიდგა“ და ა. შ.

ასეთი ვარჯიშობა გასაგებს ხდის მოსწავლეთათვის ამ სიტყვების მნიშვნელობას, შეარჩევს მათ ჩართული სიტყვების აზრის მიხედვით შერჩევას და სასვენი ნიშნების მართებულად დასმას.

ჩართული სიტყვების მნიშვნელობის სწავლებას უნდა დაუკავშირდეს მათი წაკითხვა-წარმოთქმის ინტონაციის გაცნობაც. ინტონაციურად ძირითადად მათი დამახასიათებელია ხმის დაწევა და ჩართულის შედარებით სწრაფად წარმოთქმა. ვამბობთ „ძირითადად“, რამდენადაც, თუ ჩართული თავშია, ის ინტონაციურად არსებითად აღარ განსხვავდება წინადადების წარმოთქმის ინტონაციისაგან. ასეთ შემთხვევაში მისი განმასხვავებელი უმთავრესად პაუზაა.

სწავლების შემდეგ საფეხურზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს, რომ ერთი და იგივე სიტყვა შეიძლება ერთ წინადადებაში წვერი იყოს და მეორეში ჩართული. ამისათვის უნდა მიეცეს ისეთი წინადადებები, რომლებშიაც ერთი და იგივე სიტყვა ერთში იქნება წინადადების წვერი, ხოლო მეორეში — ჩართული; მაგალითად:

„ჩემი სახლიდან მთელი თბილისი ჩანს“.

„თბილისი, ჩანს, კიდევ უფრო გაიზრდება“.

ჩანს პირველ წინადადებაში წვერია (შემასმენელი), ხოლო მეორეში — ჩართული.

ასეთივე ნიმუშებია: „ამხანაგის ნათქვამი მართალია“ და „მართალია, ამხანაგი ჩამოვიდა, მაგრამ არ დაიცადა“.

„თქვენ კარგად მოგეხსენებათ ქართველების დიდი სტუმართმოყვარეობა“.

„ქართველები, მოგეხსენებათ, დიდი სტუმართმოყვარე ხალხია“ და ა. შ.

სკოლის პრაქტიკაში ხშირია შემთხვევები გარეგნულად მსგავს, მაგრამ მნიშვნელობა-დანიშნულებით განსხვავებულ ამ სინტაქსურ ერთეულთა აღრევისა, რის გამოც ადგილი აქვს მოსწავლეთა მიერ სასვენი ნიშნების უმართებულად ხმარებას. ამიტომაც ამ სახის წინადადებებზე ვარჯიშობას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს. შეიძლება მიეცეს სიტყვები: ჩანს, უეჭველია, სწორია, ნათქვამია და ა. შ. დავალებით — შეადგინონ წინადადებები და გამოიყენონ ეს სიტყვები წინადადების წვერადაც და ჩართულადაც.

ამასთან სკოლის პრაქტიკაში ხშირად ირევა ერთმანეთში ჩართული და ე. წ. დამხმარე სიტყვები, როგორიცაა: აი, სწორედ, თითქმის, მაინც და სხვა. ამ სიტყვების ჩართულებთან აღრევას აქვს საფუძველი, რამდენადაც არც მათ შეუძლიათ წინადადების წვერობა (კითხვა არ დაესმით), მაგრამ იხმარებიან წინადადებაში აზრის გასაძლიერებლად და ითვლებიან დამხმარე სიტყვებად.

ამ სიტყვებიანი წინადადების ჩართულისიტყვიან წინადადებასთან შედარებითი ანალიზი გასაგებს გახდის მათ სხვაობას; მაგალითად: 1. „ზაფხული თითქმის მიწურული იყო და მაინც დიდი სიციხეები იდგა“ და 2. „ზაფხული მიიწურა, მაგრამ, როგორც ჩანს, სიციხე კიდევ დიდხანს გაგრძელდება“. პირველ წინადადებაში თითქმის, მაინც დამხმარე სიტყვებია, ისინი წინადადები-

საგან მძიმით არ გამოიყოფიან; მეორეში როგორც ჩანს ჩართულია და წინადადებისაგან მძიმეებითაა გამოყოფილი.

ანეთი სიტყვები არცთუ ბევრია და შეიძლება პირდაპირ დაეასწავლოთ მოსწავლეებს, გაფრთხილებით, რომ არ აუტიონ ჩართულ სიტყვებში. შეიძლება ამ სიტყვების პლაკატით მიწოდებაც.

ჩართული სიტყვების საფუძვლიანად დაუფლების შემდეგ ჩართული წინადადების გაცნობა სიძნელეს არ წარმოადგენს. ამისათვის საჭიროა ჩართული სიტყვისა და ჩართული წინადადების შემცველ წინადადებათა ურთიერთთან დაკავშირებით გარჩევა:

„მეც რასაკვირველია, თან უნდა გაეყოლოდი“ (ი. ჭავჭავაძე).

„ამ დროს, თითქოს ჯადოქარს მოეტანოს, რაღამაც გაიწყრილა ჰაერში“ (ა. წერ.).

წინადადებებიდან ჩართულთა გამოყოფითა და მათი დახასიათებით გაიკვვევა, რომ პირველ წინადადებაში ჩართულია სიტყვა „რასაკვირველია“, ხოლო მეორეში — მთელი წინადადება „თითქოს ჯადოქარს მოეტანოს“. იგი ორი წევრითაა წარმოდგენილი: ქვემდებარითა და შემასმენლით. ჩართული წინადადება გვიჩვენებს მთქმელის დამოკიდებულებას ნათქვამისადმი. საერთოდ, ჩართული წინადადებები იმავე მნიშვნელობა-დანიშნულებისაა, როგორც ჩართული სიტყვები.

დაბოლოს, საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს სასვენ ნიშნებს ჩართულ სიტყვებსა და წინადადებებთან. ამა თუ იმ მნიშვნელობის ჩართული სიტყვისა თუ წინადადების სწავლებისას სასვენი ნიშნები ყოველთვის უნდა ირკვეოდეს, მაგრამ საბოლოოდ ის მთლიანობაში უნდა იქნეს წარმოდგენილი.

1. ჩართული სიტყვა თუ წინადადება, რა ადგილიც არ უნდა ეჭიროს მას წინადადებაში, მძიმით გამოიყოფა: თუ თავშია, მის შემდეგ ოფერება მძიმე („მართლაც, ბურსაკირშიც სიცივე მოტყდა“ (ა. ყაზბ.); თუ ბოლოშია, მძიმე მის წინ იქნება („უჩვეულს ადამიანს ეს დაბურული ტყის მღუმარება და სიბნელე შეაშინებდა, რა თქმა უნდა“ (ე. ნინ.); ხოლო თუ შუაშია, მაშინ იგი ორივე მხრიდან მძიმეებით გამოიყოფა („ათასი წელწადიც რომ ვიცოცხლო, ვგონებ, მაინც არ დამავიწყდეს ბიძაჩემი დათუას მაშინდელი სახის გამომეტყველება“ (ნ. ლომ.).

ძირითადად მძიმეებით გამოიყოფა ჩართული წინადადებაც: „ღმერთმა უშველოს, დათიკომ დამიხსნა ცეცხლისაგან“ (ი. ჭავჭავაძე); „ბატი წარჩინებული და გონიერი ფრინველია, როგორც მოგვხსენებთ“ (მშობ. ლიტ-რა); „პაკე, თვით ილიას თქმით, მკაცრი, მაგრამ სამართლიანი კაცი იყო“. ზოგჯერ კიტირე და ფრჩხილები იხმარება. ტირე და ფრჩხილები უმეტესად მამინ იხმარება, როდესაც ჩართული წინადადება გრძელია ან ჩართული წინადადება აზრობრივად დამორებულია ძირითადი წინადადების აზრს; მაგალითად: „ჩვენი კლასიდანაც, განკითხვის დღე რომ დადგა (ასე ვეძახდით საზოგადორო მაქსიმოვიჩის ეგზემენებს), საში მოწაფე აიყვანეს“ (ა. წერ.); „მას არაჩვეულებრივი ღონე ჰქონდა და ოთხი კაცის საქმეს აკეთებდა — ემარჯებოდა საქმის კეთება“ („მშობ. ლიტ-რა“).

ტირე ან ფრჩხილები გამოიყენება აგრეთვე მამინაც, როცა ჩართული წინადადება თავისთავად რთულია; მაგალითად: „შიგ გააკეთა ოთხი მორითა და მეხის ფიცრებით ტახტი — მართლაც და საღვეგმირო ტახტი: ასი ფუთი

რომ დაგეწყით, არ გაიდუნებოდა“ („შშობ. ლიტ-რა“). აქ ჩართული წინადადება რთულია.

ცოდნის გასამტკიცებლად საჭიროა სხვადასხვა სახის ვარჯიშობის ჩატარება, როგორცაა:

1. შერჩეული ტექსტის ანალიზი, ჩართულის მნიშვნელობის გარკვევა და სასვენი ნიშნებზე სათანადო წესების მოგონება.

2. გადაწერა სასვენი ნიშნებგამოტოვებული ტექსტისა, რომელშიაც ჩართულ სიტყვებთან და წინადადებებთან ერთად იქნება სხვა სახის განკერძოებული სიტყვები და გამოთქმები (მიმართვა, დანართი და ა. შ.) და სასვენი ნიშნების დასმა.

არაიშვიათად მოსწავლე ჯერ ტექსტს წერს მთლიანად და შემდეგ სვამს ნიშნებს. ასეთი პრაქტიკა დაუშვებელია. მოსწავლე უნდა შეეჩვიოს, რომ წერის პროცესშივე დასვას სასვენი ნიშნები.

3. კარნახით წერა ჩართულსიტყვებიანი და წინადადებებიანი ტექსტისა.

4. თხზულების დაწერა ჩართული სიტყვებისა და წინადადებების გამოყენებით.

ბოლოს, მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ, რომ ერთ წინადადებაში ერთდროულად შეიძლება სხვადასხვა სახის განკერძოებული სიტყვა თუ წინადადება იქნეს წარმოდგენილი; მაგალითად: „იმ დროს დიდი სვიმონ წერეთელი, სახუცის შვილი, მეფის სიძე, ღრმა მოხუცებული, კიდევ ცოცხალი იყო“ (ა. წერ.). წინადადებაში სამი განკერძოებული გამოთქმაა. ამათგან — ორი დანართი („სახუცის შვილი“ და „მეფის სიძე“) და ერთი განკერძოებული განსაზღვრება („ღრმა მოხუცებული“).

ყოველი სახის განკერძოებული სიტყვა-გამოთქმა წინადადებიდან გამოიყოფა სათანადო სასვენი ნიშნით.

ცალკეული სახის განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების შემდეგ ნარევი ტიპის განკერძოებული სიტყვებისა და გამოთქმების სწავლება სირთულეს არ შეიცავს. ეს ერთგვარი დასკვნითი ხასიათის მუშაობა იქნება ამ თემაზე.

შემაჯამებელი მეცადინეობა შეიძლება სხვადასხვაგვარად ჩატარდეს:

1. შერჩეული ტექსტის (ტექსტში სასურველია სხვადასხვა სახის განკერძოება იყოს წარმოდგენილი) ანალიზი და განკერძოებულთა წესისა და მათთან დაკავშირებული ინტონაცი-პუნქტუაციის საკითხების მოგონება. ამა თუ იმ განკერძოებული სიტყვის ანალიზისას მოსწავლეს უნდა შეეძლოს საკუთარი ნიშნების დასახელებაც.

2. კითხვა-პასუხის გამოყენებით მასალის შეჯამება. კითხვები უნდა მოიცავდეს ძირითად საკითხებს.

3. ამა თუ იმ განკერძოებული სიტყვისა და გამოთქმის შესახებ მოსწავლეთა თხრობა და სათანადო ნიშნების მოტანა-ანალიზი.

4. ჰაკონტროლო წერა (ან შინაარსის გადმოცემა). საწერად შერჩეულ ტექსტში სხვადასხვა სახის განკერძოება უნდა იყოს წარმოდგენილი.

5. უსასვენი ნიშნებო ტექსტზე მუშაობა, ტექსტის გადაწერა, ნიშნების დასმა და გარკვევა — რა სახის განკერძოებაა (ტექსტი, სასურველია, ყველა სახის განკერძოებას შეიცავდეს).

რთული წინადადების სწავლებისას ამოსავალი მარტივ და შერწყმულ წინადადებათა განმეორება უნდა იყოს.

რთული წინადადების რაობის გაცნობისას ძირითადი ხერხი მარტივ და რთულ წინადადებათა შეპირისპირებაა. შესაპირისპირებლად შერჩეული რთული წინადადებები უნდა წარმოადგენდეს მარტივ წინადადებათა გართულებულ სახეს; მაგალითად:

„გარიყრატა. მონადირეები ერთ ხევს მიადგნენ“.

„გარიყრატა და მონადირეები ერთ ხევს მიადგნენ“.

„როცა გარიყრატა, მონადირეები ერთ ხევს მიადგნენ“.

რთული წინადადების გაანალიზებისას ყურადღება უნდა მიექცეს რთულში შემავალ წინადადებათა აზრობრივ კავშირს მარტივთან შეპირისპირებით. მარტივ წინადადებაში დამოუკიდებელი წინადადებებია, თითოეული მათგანი დასრულებულ აზრს გადმოგვცემს. რთულ წინადადებაში შემავალი იგივე მარტივი წინადადებები ერთ დასრულებულ აზრს გადმოსცემენ.

აქ მიეკება ცნება „რთული წინადადება“ და განიმარტება მისი მნიშვნელობა. რთული ეწოდება წინადადებას, რომელიც ორი ან მეტი მარტივი (ან შერწყმული) წინადადებისაგან შედგება.

რთული წინადადების დიფერენცირება ამ საფეხურზე არ მოხდება. აქ დაკმაყოფილებით მხოლოდ იმის გაცნობით, თუ რა არის ზოგადად რთული წინადადება.

ჩვეულებრივ, სახელმძღვანელოებში, როგორც ქართულში, ისე რუსულშიც, რთული წინადადება დახასიათებულია როგორც ორი ან მეტი მარტივი (ან შერწყმული) წინადადებისაგან შედგენილი წინადადება. ასეთი განმარტება არაა საფუძველს მოკლებული, მაგრამ არაზუსტია. რთული წინადადება გაცილებით უფრო მეტია, ვიდრე რამდენიმე მარტივი (ან შერწყმული) წინადადება. „რთული წინადადების შემადგენელი ნაწილები ცალკეული წინადადებები კი არაა, არამედ ურთიერთთან დაკავშირებული და ერთიანი სინტაქსური წყობის დამოკიდებული ელემენტებია“¹.

რთული წინადადება რომ არაა მარტივი წინადადების უბრალო შეერთება, არამედ განსაკუთრებული გრამატიკული ერთეულია, ამისათვის გამოყენებული უნდა იქნეს ინტონაცია. მარტივი (თხრობითი) წინადადების შესწავლის საფუძველზე მოსწავლეთათვის ნაცნობია, რომ ამ წინადადების წარმოთქმისას თუ კითხვისას ხმა თანდათანობით ეშვება. რთული წინადადების კითხვისას ინტონაციაზე დაკვირვებით მოსწავლეთათვის გასაგები გახდება, რომ რთული წინადადების პირველი ნაწილის წაკითხვის შემდეგ ხმა მაღლდება და მთელი წინადადების დასასრულს დაბლდება. ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ ამ წინადადებით მხოლოდ ერთი დასრულებული აზრია გადმოცემული და მისი დამოუკიდებელი სახის წინადადებად დაშლა მხოლოდ პირობითად არის დასაშვები.

¹ Н. Поспелов, О грамматической природе сложного предложения: Вопросы синтаксиса современного русского языка, 1959, стр. 336.

ვარჯიშობისას ყურადღება უნდა მიექცეს რთული წინადადების შემადგენელ ნაწილთა (წინადადებათა) ურთიერთ დაკავშირების წესებს და სასვერნიშნებს მარტივად. გაირკვევა, რომ რთული წინადადების ნაწილების დაკავშირება ორგვარია: საკავშირებელი სიტყვებითა და ინტონაციით (უკავშიროდ).

რთულ წინადადებაში შემავალი წინადადებები ერთმანეთისაგან მძიმით გამოიყოფიან, თუ მათ არ აკავშირებს მაკავშირებელი კავშირი და: „რაც არ მერგება, არ შემერგება“ (ანდ.); „მაშინ თორმეტი წლისა ვიყავი, როცა ბატონმა სახლს მომამორა“ (ი. ჯავჭ.); „სადაც ვმობილვარ, გავზრდილვარ, ჩემი სამშობლო იქ არის“ (რ. ერ.); „ქარი ამოვარდა და ზღვა აღელდა“.

რთულ წინადადებათა სახეები — თანწყობილი და ქვეწყობილი

რთული წინადადება ორი სახისაა: თანწყობილი და ქვეწყობილი. რთულ წინადადებათა ამ სახეების გაცნობა მოხდება მათი ურთიერთთან შეპირისპირებით; მაგალითად: „დათვი ამ ხმაურობაზე აღგა გამწყვრალი, ახალმა კირმა კბილის ტკივილი დაავიწყა, სიბრაზისაგან პირზე დორბლი მოუვიდა“ (ვაჟა); „ხელიდან ნაჭახი გაუვარდა, როცა ყურების დასაქრელად დათვის წაავლო ხელები“ (ვაჟა).

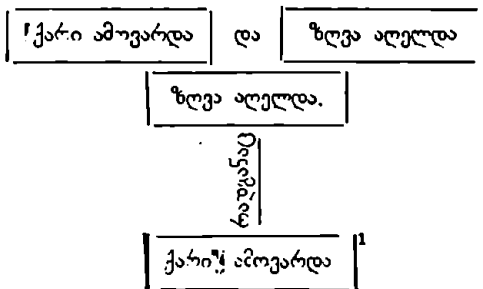
პირველი წინადადების შინაარსისა და აღნაგობის მიხედვით გაანალიზებით გაირკვევა, რომ იგი სამი მარტივი წინადადებისაგან შედგება. სამივე წინადადება გაერთიანებულია ერთ წინადადებად და გადმოგვცემს ერთ აზრს (დათვის ქცევას მონადირეების თავდასხმისას). ამ წინადადების შემადგენელ ნაწილებად დაშლით (დათვი ამ ხმაურობაზე აღგა გამწყვრალი; ახალმა კირმა კბილის ტკივილი დაავიწყა; სიბრაზისაგან პირზე დორბლი მოუვიდა) და ცალკეული ნაწილების მთლიანთან (რთულთან) შედარება-შეპირისპირებით გაირკვევა ის აზრობრივ-ინტონაციური სხვაობა, რაც ცალკეულ წინადადებას ახასიათებს რთულთან შედარებით: რთულში აზრი სრულია, ინტონაცია — აღმავალი.

ასეთივე წესით გაირკვევა რთული ქვეწყობილი წინადადებაც. რთულ ქვეწყობილში შემავალი წინადადებები ურთიერთთან უფრო მჭიდრო კავშირში არიან. აქ ერთი წინადადება (დამოკიდებული) ხსნის მეორეს; პირველი წინადადების აზრი სრული არ იქნება მეორის გარეშე. თანწყობილ და ქვეწყობილ წინადადებათა შედარება-შეპირისპირებისას ძირითადად ამ ორი წინადადების სხვაობაზე გამახვილდება ყურადღება. თანწყობილ წინადადებაში შემავალი წინადადებები ერთმანეთს კი არ ხსნიან, არამედ ერთ საერთო აზრს გამოხატავენ; ისინი თანასწორუფლებიანია¹. ქვეწყობილში კი ერთი (თუ რამდენიმე) წინადადება ხსნის მეორეს, ერთის მნიშვნელობა მეორესთან კავშირში ირკვევა, ერთი დამოკიდებულია მეორეზე.

ექვლევა ცნებები თანწყობილი და ქვეწყობილი და თანწყობილ და ქვეწყობილ წინადადებათა განსაზღვრაც. აიხსნება ტერმინები: თ ა ნ - წ ყ ო ბ ი ლ ი, ქ ვ ე - წ ყ ო ბ ი ლ ი და გა რ კ ვ ე ვ ა თ ა ნ წ ყ ო ბ ა და ქ ვ ე წ ყ ო ბ ა.

¹ თანასწორუფლებიანობა აქ, როგორც სამართლიანად შენიშნავს პ. აფანასიევი, პირობითად უნდა იქნეს გაგებული, რადგანაც თანწყობილში ერთი წინადადება ასე თუ ისე შინაგანად განაპირობებს მეორეს. აქ „თანასწორუფლებიანობა“ გაგებულ უნდა იქნეს მხოლოდ აღნაგობის მიხედვით, სტრუქტურულ-ორგანიზაციულად.

ამ ცნებებში მოსწავლეთა გასარჩევად შეიძლება გამოვიყენოთ სქემა-ტაბულაც: სქემა-ტაბულაზე თანწყობილ წინადადებაში შემავალი წინადადებები სწორ ზანზე მოთავსდება, ქვეწყობილში კი დახრილზე; მაგალითად:

თანწყობილ და ქვეწყობილ წინადადებათა ერთმანეთისაგან გასარჩევად შეიძლება კითხვებიც მოვიშველიოთ. რთულ თანწყობილ წინადადებაში მარტივ წინადადებებს ერთიმეორის მიმართ კითხვა არ დაესმის; მაგალითად: „მოსმა კივილი დათვის ასაგდებად გაგზავნილი კაცებისა და გავარდა ორი თოფი ზედიზედ“ (ვყა). პირველ წინადადებას („მოსმა კივილი დათვის ასაგდებად გაგზავნილი კაცებისა“) არ შეიძლება ისეთი კითხვა დაესვას, რომ მეორე წინადადება პასუხს წარმოადგენდეს.

პირიქით, რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში მთავარი წინადადების კითხვაზე იქნება დამოკიდებული პასუხი.

რთულ თანწყობილ და ქვეწყობილ წინადადებებში მოსწავლეთა გასარჩევად ვარჯიშობა შეიძლება სხვადასხვა სახისა იყოს:

1. წინადადების გაანალიზება — რა სახისაა, რა ურთიერთობაა წინადადების ნაწილებს შორის, როგორი სქემით შეიძლება გამოიხატოს.
2. მასწავლებლის დავალების მიხედვით მოსწავლეთა მიერ სათანადო სახის რთული წინადადების მოყვანა და მისი ანალიზი.
3. შითთებულ ტექსტიდან თანწყობილ და ქვეწყობილ წინადადებათა ამოწერა და მათი ანალიზი.

რთულ წინადადებათა ნაწილების დაკავშირების წესები

რთული წინადადების ნაწილთა დაკავშირების გაცნობისას უნდა გავიჩვენოთ, თუ რა და რა წესი არსებობს რთული წინადადების ნაწილთა დასაკავშირებლად, რა მეტყველების ნაწილები გამოიყენება საკავშირებელ სიტყვებზედ რთულ წინადადებაში, რომელი საკავშირებელი სიტყვები გამოიყენება თანწყობილსა და რომელი ქვეწყობილში.

ამ საკითხების მოსწავლეთათვის გასაცნობად საჭირო იქნება კავშირის, მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მიმართებითი ზმნიზებების განმეორებამოგონება.

1 В. Добромыслов, Сложные предложения: Методические разработки по грамматике, 1949, стр. 289. შეად. ლ. კვაჭაძე, რთული წინადადების სწავლების მეთოდობა, 1950, გვ. 9—10.

კავშირიან და უკავშირო წინადადებათა გაანალიზების საფუძველზე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ კავშირების დანიშნულება რთულ წინადადებაში, მაგალითად:

„მიღის ურემი და უეცრად ვილაყამ ტყიდან ასკუპა ცხენი“ (ი. ქავჭ.).

„ქორი მოლიოდა წიწილების მოსატაცებლად, კრუხი იგერიებდა“.... (ა. წერ.).

პირველი წინადადება კავშირიანია, მეორე კი — უკავშირო. ამ წინადადებათა გადაკეთება: პირველისა — უკავშიროდ („მიღის ურემი, ვილაყამ ტყიდან ასკუპა ცხენი“), ხოლო მეორისა — კავშირიანად („ქორი მოლიოდა წიწილების მოსატაცებლად, მაგრამ კრუხი იგერიებდა“) და მათი წაკითხვისას ინტონაციაზე დაკვირვება მოსწავლეთათვის ნათელს გახდის, რომ უკავშირო რთულ წინადადებაში წინადადებათა დაკავშირება კითხვისას ინტონაციას ემყარება.

ასევე, რთული ქვეწყობილი წინადადებაც შეიძლება იყოს კავშირიანი და უკავშირო: „არწივი ვნახე დაჭრილი, ყვავ-ყორნებს ეომებოდა“ უკავშიროა. კავშირიანად გადაკეთებისას ის ასეთ ჩახეს მიიღებს: „არწივი ვნახე დაჭრილი, რომელიც ყვავ-ყორნებს ეომებოდა“. ამ შემთხვევაშიაც კითხვისას მთავარი ინტონაციაა.

გვხვდება და, არც თუ იშვიათად, რთულ წინადადებაში ერთდროულად უკავშირო და კავშირიანი შეერთებაც. ასეთი დაკავშირება უმთავრესად რთულ თანწყობილ წინადადებაშია, როდესაც იგი ორზე მეტი მარტივი ან შერწყმული წინადადებისაგან შედგება; მაგალითად:

„მესამედაც უნდოდა ბედი ეცადა, მაგრამ გულმა უღალატა, წყალი მოერია“ (ე. ლორთ.).

აქ პირველი და მეორე წინადადება ერთმანეთს კავშირით (მაგრამ) უერთდება, მეორე და მესამე — უკავშიროდ (ინტონაციით).

ამგვარად, რთული წინადადების ნაწილები (მარტივი და შერწყმული წინადადებები) ერთმანეთს სამგვარად უკავშირდებიან: 1) კავშირებით, უკავშიროდ და 3) კავშირითა და უკავშიროდ ერთად.

ამის შემდეგ შერჩეულ ნიმუშებზე მოსწავლეები გაიცნობენ, რომ საკავშირებელ ზიტყვებზე რთულ წინადადებებში გამოიყენება კავშირები საერთოდ, მიმართებითი ნაცვალსახელები და მიმართებითი ზმნიშვლები; მაგალითები:

1. „ქესარია ზედავდა, რომ ქმრის დაფლეთილი პერანგი, რომელშიაც მოჩანდა შვისაგან დამწვარი წითელი კანი, ერთობ ოფლით იყო დასველებული“ (ე. ინ.). 2. „სოფ. ჭინჭრიანში, სადაც დაუნდობელი და ლაზღანდარა ხალხი ბუღობს, ერთი აღმამფოთებელი ურიგობა მოხდა“ (ლალ.). 3. „გათენებისას ჩემი რუჟა არტილერისტებს გადავეცი და ათიოდე წუთის შემდეგ ჩატირდავის მთაგანზე დადგმული ზვინები ცეცხლის ალში გაეხვია“ (ე. ლორთ.).

ამ და სხვა შესაბამისი ნიმუშების ანალიზის საფუძველზე მოსწავლეთა გაეცნობა რთულ თანწყობილ და რთულ ქვეწყობილ წინადადებათა საკავშირებელი სიტყვების მიხედვით განსხვავება. რთული თანწყობილი წინადადება იყენებს მხოლოდ მხარებელ კავშირებს, ხოლო რთული ქვეწყობილი მაქვე-

დებარებულ კავშირებს, მიმართებით ნაცუალსახელებსა და მიმართებით ზმნი-
ზედებს.

აქვე შერწყმული წინადადების თანწყობილთან შედარებით გაირკვევა
მათ შორის მსგავსება საკავშირებელი სიტყვების მიხედვით.

რთულ წინადადებათა ზოგადი მიმოხილვა უნდა დამთავრდეს განმაზოგა-
დებელი (შემაჯამებელი) მუშაობით.

შემაჯამებელი მუშაობისათვის საჭირო იქნება მაგალითების ანალიზი,
უნდა დაზუსტდეს:

1. შედგენილობის მიხედვით რამდენნაირია წინადადება ქართულში?
2. როგორ წინადადებას ეწოდება რთული წინადადება?
3. რა და რა სახისაა რთული წინადადება შედგენილობის მიხედვით?
4. რა არის თანწყობა? ქვეწყობა? რა განსხვავებაა მათ შორის?
5. რა საშუალებები არსებობს რთულ წინადადებაში შემავალ წინადა-
დებათა დასაკავშირებლად?
6. რა გამოიყენება საკავშირებელ სიტყვებად?
7. რომელი რთული წინადადება რომელ საკავშირებლებს იყენებს?
რთულ წინადადებათა ამ ზოგადი დახასიათების შემდეგ ისწავლება ცალ-
კუთხედი სახის რთული წინადადებანი (თანწყობილი და ქვეწყობილი).

რთული თანწყობილი წინადადება

აზრობრივი მიმართება რთული თანწყობილი წინადადების ნაწილებს შორის

რთული წინადადების ზოგადი მიმოხილვისას მოსწავლეთ ერთგვარი წარ-
მოდგენა მიეცათ თანწყობილი წინადადების რაობაზე, მასში შემავალ წინა-
დადებათა დაკავშირების წესებზე, საკავშირებელ სიტყვებზე და საკავშირე-
ბელი სიტყვების მიხედვით მის მსგავსებაზე შერწყმულ წინადადებასთან.
მაგრამ ეს, რა თქმა უნდა, საკმარისი არაა. ამ საკითხებზე კიდევ უნდა განაზ-
ვილდეს ყურადღება.

რთული თანწყობილი წინადადების ნაწილების განხილვისას გაირკვევა,
რომ რთული თანწყობილი წინადადება შეიძლება შედგებოდეს ორი ან მეტი
მარტივი წინადადებისაგან: „დღეამის თანდათან ეძლეოდა შვილის იმედი (1),
გულიც დაუშვებდა (2) და შეურიგდა თავის მდგომარეობას“ (3) (გ. წერ.);
ან შერწყმული წინადადებისაგან („დღეა და მამა ქალაქში დარჩნენ, მე და ჩე-
მი ძმა კი სოფელში გავემგზავრეთ“) ანდა მარტივი და შერწყმული წინადა-
დებისაგან („ამ დროს უეცრად მოხვდა შიუკას ხელზე შეხვეული ქვა და
ჰინჯილილი ხელიდან გავარდა, ჩავარდა წყალში და დაიწყო შუშხუნი“. გ. წერ.).

რთული თანწყობილი წინადადების სწავლებისას მთავარია, გაირკვიოს აზ-
რობრივი მიმართება ამ წინადადების ნაწილებს შორის.

აზრობრივი მიმართების შესწავლის საფუძველზე ხერხდება წინადადე-
ბათა დაკავშირების წესებისა და მასთან დაკავშირებული სასვენი ნიშნების
გარკვევა.

რთული თანწყობილი წინადადების ნაწილებს შორის შეიძლება არსებობ-
დეს შემდეგი აზრობრივი მიმართება: მოქმედებათა ერთდროულობა, თანამიმ-

დევრობა, მიზეზ-შედევრობრიობა, მონაცვლეობა, ერთ-ერთის შესაძლებლობა და დაპირისპირება.

აზრობრივი მიმართების ასეთი ურთიერთობა მოსწავლეთათვის ნაცნობია შერწყმული წინადადების შესწავლის საფუძველზე, რისთვისაც საჭირო იქნება ამ მასალის მოგონება.

თანწყობილი წინადადების ნაწილებს შორის აზრობრივი მიმართების გასარკვევად იგი შეუპირისპირდება შერწყმულ წინადადებას და გაირკვევა მათ შორის მსგავსება-განსხვავება:

შერწყმული წინადადება თანწყობილი წინადადება
თიკნები კუნტრუშებენ, დახტიან კრავები კუნტრუშებენ, თიკნები დახტიან, კვიციები კოტრიალებენ (წერ.).
და კოტრიალებენ.

წინადადებათა ანალიზით ცხადი გახდება, რომ პირველი წინადადება შერწყმულია. ერთგვარი წევრებია: კუნტრუშებენ, დახტიან, კოტრიალებენ; მეორე წინადადება თანწყობილია, შედგება სამი წინადადებისაგან. გაირკვევა, რომ თანწყობილი წინადადების ნაწილებს (წინადადებებს) შორის ისეთივე ურთიერთობაა, რაც შერწყმული წინადადების ერთგვარ შემადგენლებს შორის: კრავების, თიკნებისა და კვიციების მოქმედება (კუნტრუში, კოტრიალი და ხტუნვა) ერთსა და იმავე დროს ზდება. მაშასადამე, შერწყმულ წინადადებაში მოქმედებათა ერთდროულობა ერთგვარ წევრებს შორისაა; თანწყობილ წინადადებაში კი იგივე მიმართებაა მის შემადგენელ წინადადებებს შორის.

ასე გაირკვევა სხვა აზრობრივი მიმართების თანწყობილი წინადადებებიც; მაგალითად:

1) მოქმედებათა თანამიმდევრობა

შერწყმული თანწყობილი

მოსწავლეებმა ზარის ხმა გაიგონეს ზარის ხმა გაისმა და მოსწავლეები
და საკლასო ოთახში შევიდნენ. საკლასო ოთახებში შევიდნენ.

2) მიზეზ-შედევრობრიობა:

მოვიდა ზამთარი და მინდორ-ველი დაგვიზამთარდა, მინდორ-ველზე გათეთრი თოვლით დაფარა. დიშალა თეთრად თოვლი.
ერთ სოფელში გაჩნდა დათვი, გაერთ სოფელში გაჩნდა დათვი, გატი-
ატიალა სიმინდები, გაზიდა ხარები, ალდა სიმინდები, გაწყდა ხარები,
ცხვარი, ძროხა (ვაჟა). ცხვარი, ძროხა.

3) დაპირისპირება

ბატონმა ესროლა შვილდ-ისარი, მაგ- ბატონმა ესროლა შვილდ-ისარი, მაგ-
რამ... ააცდინა (ი. გოგ.) რამ ისარი ასცდა.

4) ერთ-ერთის შესაძლებლობა

ან დედა მიაკითხავს თინას სკოლაში, ან დედა მიაკითხავს თინას სკოლაში
ან მამა. ან მამა გამოუვლის სამუშაოდან.

5) მონაცვლეობა

საქართველოს ხან თურქები, ხან საქართველოს ხან თურქები ახორბ-
არაბები და ხან სპარსელები ახ-
რებდნენ. და ხან სპარსელები არბევდნენ.

მიზეზ-შედეგობრივს წინადადებაში ერთდროულად თანამიმდევრობაც ივარაუდება. მაგალითად: „ცამ ნისლი გადაიყარა და სინათლემ იმატა“. ცამ რომ ნისლი გადაიყარა, ამის შედეგი იყო სინათლის მომატება, მაგრამ მოქმედების დროულობის მიხედვით ჯერ ღრუბლები გადაიყარა და ამას მოჰყვა სინათლის მომატება.

სათანადო აზრობრივი მიმართების წინადადების შესწავლასთან დაკავშირებით ყურადღება მიექცევა თანწყობილი წინადადების ნაწილების (წინადადებების) ადგილის შეცვლას. რთულ თანწყობილ წინადადებაში წინადადებისათვის ადგილის შეცვლით გაირკვევა, რომ წინადადებათა შორის აზრობრივი მიმართება არ დაირღვევა მოქმედების ერთდროულობის, მონაცვლეობისა და ერთ-ერთი შესაძლებლობის შემთხვევებში: მაგალითად:

„გიტო ფეხზე იდგა, დათიკო წინ და უკან ოთანში დადიოდა“ — „დათიკო წინ და უკან ოთანში დადიოდა, გიტო ფეხზე იდგა“ (ი. ჯავჭ.).

„ხან ქარი ქრის, ხან წვიმა მოდის, ხან ნისლი ბურავს არემარეს“ (ი. გოგ.) — „ხან ნისლი ბურავს არე-მარეს, ხან წვიმა მოდის, ხან ქარი ქრის“.

„ან დათვი შექამდა, ან ტურა-მგლებს კერძი გახდებოდა“ — შებრუნებით „ან ტურა-მგლებს კერძი გახდებოდა, ან დათვი შექამდა“.

თანამიმდევრობის, მიზეზ-შედეგობრიობისა და დაპირისპირების შინაარსის მქონე წინადადებისათვის ადგილის მონაცვლეობა გამოიწვევს აზრის შეცვლას, ან უაზრობას მოგვეცემს. მაგალითად:

„ბაღში ბალი დამწიფდა, ჩიტები გახდნენ მისი ხშირი სტუმრები“ (ი. გოგ.). წინადადებებისათვის ადგილის შეცვლა იწვევს არა მარტო თანამიმდევრობის შეცვლას, არამედ აზრს ბუნდოვნის ხდის: „ჩიტები გახდნენ მისი ხშირი სტუმრები, ბაღში ბალი დამწიფდა“.

„გავა ორი კვირა და შიგ კვერცხის გულიდან მოისმის რაღაც რაკუნის“ (ი. გოგ.) — „შიგ კვერცხის გულიდან მოისმის რაღაც რაკუნის და გავა ორი კვირა“; დაირღვა აზრობრივი მიმართება.

ასევე უაზრობას გვაძლევს დაპირისპირების მქონე რთული თანწყობილი წინადადების ნაწილებისათვის ადგილის შეცვლა.

კავშირიანი რთული თანწყობილი წინადადება

მთავარია ამჯერად იმის გარკვევა, თუ რა აზრობრივი მიმართების წინადადება რა საკავშირებელს იყენებს და რა სასვენი ნიშნები იხმარება ამა თუ იმ საკავშირებელ სიტყვასთან.

თანწყობილ წინადადებათა აზრობრივი მიმართებისა და საკავშირებლების მიხედვით დაახსიათება მოსწავლეთათვის ნათელს გახდის, რომ მაჯგუფებელი კავშირი და აკავშირებს ერთმანეთთან უმთავრესად:

მოქმედებათა ერთდროულობის გამომხატველ წინადადებებს. („ერთხელ დილას იოანე შემდგარიყო მალალ სერზედ და ცრუმლები ნეტარების ეცემოდა სპეტაჲ წვერზე“ (ა. წერ.).

მოქმედებათა თანამიმდევრობის („შე ამოვიდა და არე-მარე განათდა“).

და მიზეზ-შედეგობრიობის („ძლიერმა წვიმებმა წყალდიდობა გამოიწვია და ბევრი მცხოვრები დაზარალდა“).

მოქმედებათა ერთდროულობის გამომხატველი რთული თანწყობილი წინადადების ნაწილების დასაკავშირებლად, გამოიყენება აგრეთვე, თან, კიდევ („ქუჩებში თან საშინელი მტვერი იდგა, თან საშინლად ცხლოდა“).

თან და კიდევ საკავშირებლიანი წინადადებები ერთმანეთისგან მძიმით გამოიყოფიან („თან დედა მეძახის, თან წიგნსაც ვერ ვანებებ თავს“). თუ ასეთ წინადადებებს შორის არის ნახმარი და მაჩვენებელი კავშირი, მაშინ მძიმე საქირო აღარაა („ქუჩებში თან მტვერი იდგა და თან საშინლად ცხლოდა“).

ოსეთ წინადადებათა დასაკავშირებლად, რომელთაგან ერთ-ერთია შესაძლებელი, გამოიყენება მაცალკეებელი კავშირები ან — ან (ან-ან კიდევ). ან მაცალკეებელკავშირიანი წინადადებებიც ერთმანეთისაგან მძიმით გამოიყოფიან.

„ან მოურავი დაუვლიდა სოფელს გადასახადებისათვის, ან მამასახლისი არბევდა და აწიოკებდა“. იგივე წინადადება შეიძლება ასედაც იყოს წარმოდგენილი „ან მოურავი დაუვლიდა სოფელს გადასახადებისათვის, ან კიდევ (ანდა) მამასახლისი არბევდა და აწიოკებდა“.

მონაცვლეობის გამომხატველი რთული თანწყობილი წინადადების ნაწილების დასაკავშირებლად ჩვეულებრივ მაცალკეებელი კავშირი ხან — ხან (ხან — ხან კიდევ, ხან — ხან კი, ხან და ხან) გამოიყენება; მაგალითად: „ხან კოკისპირული წვიმა მოდიოდა, ხან ქარი იკლებდა იქაურობას, ხან მწველი შხე გვიღონებდა გულს“.

ამ წინადადებაში ხან — ხან კავშირის ნაცვლად ხან — ხან კიდევ ან ხან — ხან კი და ა. შ. კავშირების ჩასმით გაირკვევა ამ კავშირების ერთი და იგივე მნიშვნელობა, რომ ყველა ოსინი მხოლოდ მონაცვლეობაზე მიუთითებენ. ხან — ხან, ხან — ხან კიდევ და ა. შ. კავშირიანი წინადადებები ერთმანეთისაგან მძიმით გამოიყოფა, თუ მათ არ აკავშირებს მაჩვენებელი კავშირი და.

ამგვარად, მაცალკეებელი კავშირები სხვადასხვა აზრობრივი მიმართების წინადადებებში (ერთ-ერთის შესაძლებლობის, მოქმედებათა ერთდროულობისა და მონაცვლეობის) გამოიყენება.

თუ თანწყობილი წინადადების ნაწილები (შემადგენელი წინადადებები) აზრობრივად დაპირისპირებას გამოხატავენ, მაშინ მათ დასაკავშირებლად მპირისპირებელი კავშირები გამოიყენება. მპირისპირებელ კავშირთაგან თანწყობილ წინადადებაში ყველაზე მეტად მაგრამ კავშირი გვხვდება. უფრო იშვიათად: ხოლო, კი, ოღონდ, არა — არამედ და სხვ. („ავადმყოფს მათი ბზუილი და შრიალი არ ესიაამოვნება, მაგრამ ერთი ძულიერი კი ალტაცებაში მოჰყავს“ (ი. გოგ.).

მაგრამ და ხოლო კავშირები ყოველთვის იწყებს მომდევნო წინადადებას, ხოლო კი ჩვეულებრივ მომდევნო წინადადებაშია; მაგალითები:

„არწივი ვნახე დაპრილი
ყავ-ყორნებს ეომებოდა,
ეწაღა ბეჩაეს ადგომა,
მაგრამ ველარა დგებოდა“ (ვაჟა).

აქ დაპირისპირება მიესამე-მეოთხე წინადადებაშია გამოხატული და ამიტომაც მაგრამ იწყებს მეოთხე წინადადებას.

კი დამოუკიდებლად ცვხვდება როგორც მაპირისპირებელი კავშირი:

„მგელს მგლობა შეარქვეს,
ტურამ კი ქვეყანა დაქციაო“.

ზოგჯერ კი სხვა კავშირებთან ერთადაა წარმოდგენილი; ჩვეულებრივ მაგრამ, ხოლო, და კავშირებთან.

ამავე წინადადებაში მაგრამ და ხოლო კავშირების გამოყენებით გვექნება: „მგელს მგლობა შეარქვეს, მაგრამ (ხოლო, და) ტურამ კი ქვეყანა დაქციაო“. მაგრამ-კი, ხოლო კი, და-კი კავშირებიან თანწყობილ წინადადებებში დაპირისპირება უფრო მკვეთრი, უფრო ძლიერია. ეს ასეც უნდა იყოს; აქ ორმავე დაპირისპირებასთან გვაქვს საქმე: დაპირისპირება მაგრამ კავშირითა და დაპირისპირება კი კავშირით.

სტილისტიკურად ასეთი ორმაგი კავშირების გამოყენება მისაღები არაა. სჯობია მხოლოდ კი ვინმართ¹.

კი მაპირისპირებელკავშირიანი თანწყობილი წინადადების გაცნობასთან დაკავშირებით საჭირო იქნება კი კავშირის კი ნაწილაკისაგან განსხვავება.

ამისათვის შეიძლება ასეთი ხერხის გამოყენება; თუ აზრის დაურღვევლად კი შეიცვლება მაგრამ, ხოლო კავშირებით, მაშინ კი მაპირისპირებელი კავშირია და პირიქით; მაგალითად: „ბავშვმაც კი იცის, ვინ არის კაკო?“ (ი. ჭავჭავაძე). აქ კი ნაწილაკია. „გაზაფხული დადგა, მერცხლები კი ჯერ არსად ჩანდნენ“. ამ წინადადებაში კი კავშირია. მის ნაცვლად შეიძლება მაგრამ, ხოლო კავშირების გამოყენება აზრის დაურღვევლად („გაზაფხული დადგა, მაგრამ მერცხლები ჯერ არსად ჩანდნენ“).

ასევე საჭიროა, ერთმანეთისაგან გაიმიჯნოს მხოლოდ ნაწილაკი და ხოლო მაპირისპირებელი კავშირი.

მაპირისპირებელკავშირიანი თანწყობილი წინადადების სწავლებისას ერთ საკითხსაც უნდა მიექცეს ყურადღება: ზოგჯერ მაგრამ კავშირი საერთოდ იწყებს თანწყობილ წინადადებას: „მაგრამ აი გაზაფხულდა, ტყე შეიმოსა ფოთლითა, მცენარეებმა იწყეს აყვავება და ჰაერში მორთეს ფრთხილი და ფუსფუსი უთვალავმა მწერებმა“ (ი. გოგ.).

ეს წინადადება თანწყობილია. იგი შედგება სამი მარტივი და ერთი შერწყმული წინადადებისაგან, მაგრამ აქ აზრობრივად დაპირისპირება კი არა გვაქვს, არამედ მოქმედებათა ერთდროულობა. მთლიანად ეს თანწყობილი წინადადება მაგრამ კავშირით უპირისპირდება სხვა (წინამავალ) წინადადებას: „ათობითა და ოცობით მოიყრიან თავს ღამურები, ერთმანეთს მიეკრობიან, უკანა ფეხებს მოსკილებენ მაღალს რასმე მხარად, დაეკიდებიან თავდაღმა და სძინავთ მთელს ზამთარს გაზაფხულამდის, ექვსი თვის განმავლობაში: მაგრამ აი გაზაფხულდა და...“ (ი. გოგ.).

რთული თანწყობილი წინადადება, ისე როგორც მარტივი და შერწყმული წინადადებები, შეიძლება იყოს წართქმითი და უკუთქმითი. უკუთქმითია წი-

¹ ლ. კვაკაძე, რთული წინადადების სწავლების მეთოდთა, 1950, გვ. 18.

ნადადება, თუ მასში არის უარყოფითი ნაწილები „არც“, „ვერც“, მაგალ-
თად:

„არც არავის უმად ვყოფილვარ,
არც არავინ უმად მყოლია,
ძველი პური, ძველი ღვინო
წლის-წლობადის გამყოლია“ (ა. წერ).

აქ წინადადების უარყოფას არც ნაწილაკი გამოხატავს, რომელიც მეორ-
დება წინადადების მეორე ნაწილშიც (არც-არც). ზოგჯერ ამ ნაწილაკებთან
ერთად შეიძლება და კავშირიც იყოს („ვერც დედა მოვიდა და ვერც მამამ
დამირეკა“). ეს უარყოფით ნაწილაკიანი წინადადებები ერთმანეთისგან მძი-
მით გამოიყოფიან, თუ მათ შორის არაა და კავშირი.

რთული თანწყობილი წინადადების მტკიცედ და შეგნებულად ასათვი-
სებლად აუცილებელია ვარჯიშობა. ვარჯიშობა სხვადასხვა სახისა შეიძლება
იყოს:

1. შერჩეული ტექსტიდან თანწყობილი წინადადებების გამოყოფა და
მათი გაანალიზება აზრობრივი მიმართებისა და დაკავშირების მიხედვით.

2. შერწყმული წინადადების გადაკეთება რთულ თანწყობილად და პი-
რიქით.

3. ცალკეულ კავშირებზე სათანადო აზრობრივი მიმართების წინადადე-
ბათა მოგონება-შედგენა.

4. სხვადასხვა კავშირიან რთულ თანწყობილ წინადადებებში კავშირების
გამოტოვება და, პირიქით, უკავშიროში კავშირების აღდგენა და აზრობრივი
მიმართების გარკვევა.

უქანასკნელი სავარჯიშო ერთგვარი მოსამზადებელი, წინა საფეხურია.
უკავშირო თანწყობილი წინადადების შესწავლაზე გადასასვლელად.

კავშირიანი რთული თანწყობილი წინადადების შესწავლასთან დაკავში-
რებით შეიძლება სხვადასხვა სახის წერითი სამუშაოს ჩატარება:

1. მოცემული მარტივი წინადადებებისაგან კავშირიანი თანწყობილი წი-
ნადადებების აგება სათანადო კავშირებისა და სასვენი ნიშნების გამოყენებით.

2. ისეთი ტექსტის მიცემა, რომელშიაც თანწყობილი წინადადებები
წარმოდგენილი იქნება სასვენი ნიშნების გარეშე. მოსაწყვეტებს დაევალება
ტექსტის გადაწერა და სასვენი ნიშნების დასმა.

3. უკავშირო თანწყობილ წინადადებაში კავშირების აღდგენა და სხვ.

უკავშირო რთული თანწყობილი წინადადება

კავშირიანი რთული თანწყობილი წინადადების შემდგომ უკავშირო თან-
წყობილი წინადადების სწავლება პირველეს არ წარმოადგენს.

აზრობრივი მიმართება აქაც თითქმის ისეთივეა, როგორც კავშირიანი
თანწყობილი წინადადების ნაწილებს შორის. ვამბობთ „თითქმის“ რადგანაც
მანინც არის ზოგიერთი აზრობრივი მიმართება, რომლებიც უკავშირო თან-
წყობილი წინადადებით ვერ გადმოიცემა. ასეთებია ერთ-ერთის შესაძლებ-
ლობა და მონაცვლეობა.

„უკავშირო თანწყობილი წინადადებით გადმოიციემა მოქმედებათა ერთდროულობა („თინიკომ და ქსენიამ უზარმაზარი თავიფული მიაერთეს (სტუ-მარს), ბებია კესარიამ თბილი წინდები და მოთელილი ხელთათმანები მოუ-ტანა“ (ა. ბელ.), თანამიმდევრობა („მე დავიბადე ძველ წწულის ქონში, ლერ-წამი იყო ჩემი აკვანი“... (ი. ევლ.), მიზეზ შედეგობრიობა („ზეკადან ჩვარი ძლივსა მფარავდა, სიცივით კართოლა შიშველი კანი“ (ი. ევლ.) და დაპირისპი-რება („ის ისე თამამად კითხულობდა, მე ისე უხეიროდ დავეხეტებოდი“ (ი. ქავუ.).

უკავშირო თანწყობილი წინადადება უმთავრესად მაშინ გამოიყენება, როცა რომელიმე მოვლენის აღწერა სადაც სურათები სწრაფად ცვლიან ერთმანეთს. ან კიდევ ჩამოთვლა სხვადასხვა აზრისა ან მათი დაპირისპირება. წინადადებები მოკლე-მოკლეა, შესვენება მათ შორის (პაუზა) ძალიან მცი-რეა. მეტყველებაში ეს წინადადებები ზედიზედ წარმოითქმიან და ქმნიან ერთ სინტაქსურ ერთეულს.

სწავლებისას უკავშირო თანწყობილი წინადადება უნდა შევუპირისპი-როთ კავშირიან თანწყობილ წინადადებას.

კ ა ვ შ ი რ ი ა ნ ი უ კ ა ვ შ ი რ ო
ბევრი უშალეს, მაგრამ არ დაიშალა. ბევრი უშალეს, არ დაიშალა (ა. წერ.).

გაირკვევა, რომ ორივე წინადადება თანწყობილია. აზრობრივი მიმართე-ბის მიხედვით ორივე დაპირისპირებაა. პირველი კავშირიანია, მეორე — უკავშირო.

დასკვნა: რთულ თანწყობილ წინადადებაში წინადადებათა დაკავშირება შეიძლება უკავშიროდაც. მაგრამ კავშირიან წინადადებაში აზრი უფრო ნათე-ლია, რამდენადაც კავშირი მიუთითებს, თუ რა აზრობრივი მიმართებისაა წი-ნადადება.

საერთო წვერი თანწყობილი წინადადების ნაწილებთან

„რთულ თანწყობილ წინადადებაში შემავალ წინადადებებს შეიძლება რომელიმე წვერი საერთო ჰქონდეს“¹. ეს წვერი შეიძლება ერთისა და იმავე ან სხვადასხვა მნიშვნელობისა იყოს.

ამ საერთო წვერის გაცნობას, გარდა თეორიული დანიშნულებისა, პრაქ-ტიკული მნიშვნელობაც აქვს. იგი ზელს უწყობს მეტყველების კულტურის გამომუშავებას და აუფლებს მათ პუნქტუაციის მართებულად დასმის წესებს. საერთო წვერის გამოტოვება ტირეთი აღინიშნება წერაში.

ამიტომ იგი ცალკე უნდა იქნეს შესწავლილი. სასურველია, პირველ რიგ-ში ისეთი ნიმუში მიეცეს, რომელშიაც საერთო წვერი ერთი სახისა იქნება (ორივეში ქვემდებარე, პირდაპირი დამატება, ირიბი დამატება და ა. შ.), შემ-დეგ კი სხვადასხვა წვერი; მაგალითად:

1. „მოხუცი აქვს ყმაწვილებს,
ყმაწვილი-მოხუცს მხცოვანსა“ (ა. წერ.).

1 ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, სინტაქსი, 1948, გვ. 137.

აქ საერთო წევრია აქვებს, ორივეგან შემასმენელია.

2. „წერილი გადმოცეს და წაეითხე“.

აქ საერთო წევრია წერილი, რომელიც ორივე წინადადებაში პირდაპირი დამატებაა.

შემდეგ მიეცემა ისეთი წინადადება, რომლის ნაწილებში საერთო სიტყვა სხვადასხვა წევრია; მაგალითად:

3. „მონადირემ ესროლა ქორს, ქორი უსულოდ დაეცა მიწაზე“.

ამ მაგალითში პირველი წინადადების ირიბი დამატება (ქორს) მეორე წინადადებაში ქვემდებარეა (ქორი დაეცა).

დაბოლოს ჩატარდება განმარტავებელი მუშაობა. განზოგადობისას ყუ-რადლება გამახვილდება შემდეგ საკითხებზე:

- 1) შერწყმულ და თანწყობილ წინადადებათა მსგავსება-განსხვავება;
- 2) კავშირების გამოყენება ამა თუ იმ აზრობრივი მიმართების წინადადებებში;
- 3) სასვენი ნიშნები სხვადასხვა სახის თანწყობილ წინადადებაში და სხვ.
- 4) საერთო წევრი თანწყობილი წინადადების. ნაწილებთან და სხვ. თანწყობილ წინადადებათა სწავლებისას ფართოდ შეიძლება სქემებისა და სქემა-ტაბულების გამოყენება¹.

რთული ქვეწყობილი წინადადება

რთული ქვეწყობილი წინადადების რაობა

რთული ქვეწყობილი წინადადების რაობასთან დაკავშირებით უნდა გარკვევს შემდეგი საკითხები: 1. რთული წინადადების ადგილი და მნიშვნელობა მეტყველებაში; 2. რთული წინადადების ნაწილები და ამ ნაწილებს შორის ურთიერთობა.

მოსწავლეებმა იციან, რომ რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში შემავალი წინადადებები ერთმანეთის მიმართ არათანაბარფლებიანია — ერთი ასახსნელია, სხვები ამხსნელები. მათ ზოგადი წარმოდგენა აქვთ წინადადებათა დაკავშირების შესახებ.

რთული ქვეწყობილი წინადადების თანწყობილ წინადადებასთან შეპირისპირებით დაზუსტდება რთული ქვეწყობილი წინადადების რაობა.

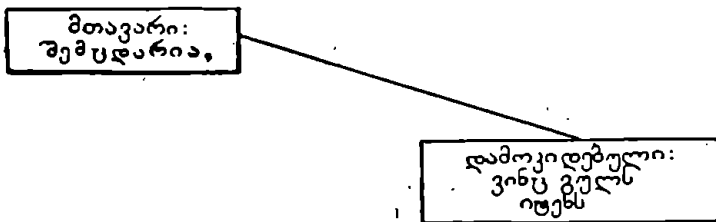
მიეცემა ამ წინადადებათა ცნებები და ტერმინები: წინადადება, რომელიც ზსნის მეორეს — დამოკიდებულა, დაქვემდებარებულა, ხოლო წინადადება, რომელსაც ზსნის დამოკიდებულა, და რომელიც თავის მხრით სხვას არ ზსნის, მთავარია, რამდენადმე დამოუკიდებელია. ვაშობთ „რამდენადმე“, რადგანაც მთავარ წინადადებას ყოველთვის დამოუკიდებელივ არ შეუძლია აზრის ზუსტად, ნათლად გადმოცემა; მაგალითად: „მაშინ თორქეტი წლისა ვი-

¹ В. Добромислов, Сложные предложения: Методические разработки по грамматике, 1949, стр. 289—296; შტრ. ლ. კვაქაძე, რთული წინადადებას სწავლების მეთოდთა, 1950, გვ. 9.

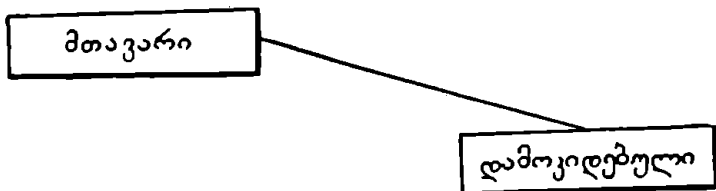
ყავი, როცა ბატონმა სახლს მომავორა“ (ი. ჭავჭავაძე). აქ მთავარი წინადადება („მაშინ თორმეტი წლისა ვიყავი“) ცალკე, დამოუკიდებელი დამთავრებულ აზრს ვერ გადმოგვცემს. იგი მხოლოდ დამოკიდებულთან ერთად იძლევა აზრის ზუსტად გაგების შესაძლებლობას. ამიტომაც მთავარი წინადადების განმარტება, რომ იგი დამოუკიდებელია, ყოველთვის სწორი როდია.

ჩვეულებრივ, მთავარსა და დამოკიდებულს შორის მჭიდრო კავშირია და „რთული წინადადების შემადგენელი ნაწილები არ შეიძლება განხილულ იქნეს, როგორც დამოუკიდებელი წინადადებები, არამედ როგორც ურთიერთთან დაკავშირებულნი“¹.

კარგი იქნება მთავარ და დამოკიდებულ წინადადებათა დამოკიდებულება სქემითა² ვაჩვენოთ. პირველ ხანებში სქემაში წინადადება მთლიანად ჩაიწერება:

შემდეგ კი შეიძლება მხოლოდ სქემა მიეტყოს:

აქვე მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გავხადოთ რთული ქვეწყობილი წინადადების როლი მეტყველებაში: რთული წინადადება უმეტეს შემთხვევაში მარტივი წინადადების ამა თუ იმ წევრის გაშლილ სახეს წარმოადგენს და ემსახურება აზრის უფრო სრულად და ნათლად გადმოცემას. მაგალითად, თუ მარტივ წინადადებას — „იწერებთან ოთხი სახელმწიფოს მეთაურთა შენევის კონფერენციის მოწვევის შესახებ“ — შევადარებთ მისსავე რთულ ქვეწყობილ სახეს — „იწერებთან, რომ მოწვეულ იქნა ოთხი სახელმწიფოს მეთაურთა შენევის კონფერენცია“ — გაირკვევა, რომ მარტივი წინადადებათა გადმოცემულ აზრს აკლია კონკრეტულობა; იგი მხოლოდ ზოგადად მიუთითებს შენევის კონფერენციაზე და არ ჩანს, ეს კონფერენცია ახლა მიმდინარეობს, მომავალში ჩატარდება თუ ჩატარდა უკვე, მაშინ როდესაც რთულში იგი დაზუსტებულია.

¹ Вопросы синтаксиса Современного русского языка, 1950, стр. 336.

² В. Добрымислов, сложные предложения: Методические разработки по грамматике, 1949, стр. 297; შტრ. ლ. კვაჭაძე, რთული წინადადების სწავლების მეთოდო-კა, 1950, გვ. 27.

მაგრამ ხშირად რთული და მარტივი წინადადებები აზრის სიზუსტიანა-
გადმოცემის მხრივ ურთიერთისაგან არ განსხვავდებიან; მაგალითად: „თვა-
ლის მოკერისთანავე ქალი სიხარულით მისკენ გაექანა“ და „რა წამს თვალი
მოკრა, ქალი სიხარულით მისკენ გაექანა“. აზრი ორივე წინადადებაში ერთნა-
ირად დაწესებულია.

დამოკიდებული წინადადების ადგილი

რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში დამოკიდებული წინადადების ადგილი
ქართულში საერთოდ განსაზღვრული არაა. იგი შეიძლება იყოს წინადადების
თავშიც, ბოლოშიცა და შუაშიც. ვაგობთ „საერთოდ“, რადგანაც ზოგიერთი
სახისა, თუ ამა თუ იმ საკავშირებელი სიტყვის მქონე წინადადებისათვის ეს
ადგილი მანაც განსაზღვრული ჩანს.

დამოკიდებული წინადადების ადგილი ისეთი მაგალითით უნდა გავცნოს,
რომელზედაც შესაძლებელი იქნება სამივე შემთხვევის ჩვენება; მაგალითად:
„მასპინძელმა მხოლოდ მაშინ ამოსუნთქა თავისუფლად, როდესაც გორას
გადაეფარნენ სტუმრები“ (ა. ყაზბ.); დამოკიდებული წინადადებისათვის ად-
გილის შეცვლით მივიღებთ: „როდესაც გორას გადაეფარნენ სტუმრები, მას-
პინძელმა მხოლოდ მაშინ ამოსუნთქა თავისუფლად“, „მასპინძელმა, როდესაც
გორას გადაეფარნენ სტუმრები, მხოლოდ მაშინ ამოსუნთქა თავისუფ-
ლად“. სამივე შემთხვევის ერთმანეთთან შედარება-შეპირისპირებით გაირ-
კვევა დამოკიდებული წინადადების ადგილი რთულ ქვეწყობილ წინადადე-
ბაში და ის, რომ დამოკიდებული წინადადებისათვის ადგილის შეცვლა მეტ
წილ შემთხვევაში არ იწვევს რთული წინადადების აზრის შეცვლას.

შემდეგ მივიტემა ისეთი წინადადება, რომელშიაც დამოკიდებული წინა-
დადების ადგილი რამდენადმე განსაზღვრულია; მაგალითად: „ამ დროს
ძალღმა, რომელიც შორი ახლოს იწვა და წაეყო ცხვირი მიწაში“, დაიყუდა“,
დამოკიდებული წინადადება შუაშია. იგი შეიძლება მხოლოდ წინადადების
ბოლოს მოქცეს: „ამ დროს დაიყუდა ძალღმა, რომელიც შორი ახლოს
იწვა და წაეყო ცხვირი მიწაში“, მაგრამ მისი თავში მოქცევა შეუძლებელია.

დასკვნა: რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში დამოკიდებული წინადადე-
ბის ადგილი განსაზღვრული არაა: იგი შეიძლება იყოს წინადადების თავ-
ში, ბოლოში ან მთავარი წინადადების შიგნით. განსაზღვრული ჩანს მხო-
ლოდ რომელიც საკავშირებლიანია; დამოკიდებული წინადადების ადგილი: იგი
შეიძლება იყოს წინადადების შიგნით ან ბოლოში. ამ საკითხზე ყურადღე-
ბა ცალკეული სახის დამოკიდებული წინადადების შესწავლისას გამახვილ-
დება.

დამოკიდებული წინადადების ადგილსავე დაუკავშირდება ინტონაცი-
ისა და სასვენი ნიშნების საკითხი რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში.

თხრობით წინადადებაში, თუ დამოკიდებული თავშია ან ბოლოში, პა-
უზა ერთ ადგილსაა — მთავარის შემდეგ, თუ დამოკიდებული მოსდევს მთა-
ვარს, („მზე ჩაწურვაზე იყო, როდესაც მე დაეინანე დათიკო“. ი. ჭავჭავ.) ან
მთავარის წინ, თუ დამოკიდებული უსწრებს მთავარს („როგორც თქვა ნინი-
ამ, მათიაც ისე მოიქცა“. ა. ყაზბ.); ხოლო დამოკიდებული წინადადება
შუაშია, მაშინ პაუზა ორ ადგილსაა: დამოკიდებულის თავში და ბოლოში.

„ბაღს, სადაც ჩვენი ვარდი იდგა, ხელ-ხელა ჩრდილი მიეფარა“ (ევდ.) ამისდა მიხედვით სასვენი ნიშნები ასეთი იქნება: ა) თუ დამოკიდებულნი მოსდევს მთავარს, მაშინ მთავარის შემდეგ იწერება „მძიმე; ბ) თუ დამოკიდებული უსწრებს მთავარს, მაშინ მძიმე მის შემდეგ, მთავარის წინ იწერება: გ) თუ დამოკიდებული მთავარი წინადადების შიგნითაა, მაშინ მძიმე დაისმის დამოკიდებულის წინ და შემდგომ, ე. ი. იგი ორივე მხრიდან გამოეყოფა მთავარს.

სხვა შინაარსის (კითხვითი, ძახილისა და ა. შ.)¹ წინადადებები მიეცემა შეპირისპირებით თხრობითთან და გაირკვევა მათი ინტონაცია და სასვენი ნიშნების ხმარების წესები.

ამისათვის აუცილებელია ამ სახის სხვადასხვაგვარ წინადადებათა კითხვა-წარმოთქმაში მოსწავლეთა გავარჯიშება. ვარჯიშობის საფუძველზე მათთვის გასაგები გახდება, რომ ჩვეულებრივ ხმის ამალგება (ინტონაცია) კითხვით, ძახილის, კითხვით-ძახილისა და ბრძანებით წინადადებებში მთავარი წინადადების შემასმენელზე მოდის. იმისდა მიხედვით, მთავარი წინადადება თავშია, ბოლოში თუ შუაში, ხმის ამალგებაც სხვადასხვა ადგილას შეიძლება იყოს².

ამისათვის არა მარტო მასწავლებლის მიერ ნიმუშის ჩვენება (მის მიერ ასეთ წინადადებათა წაკითხვა-წარმოთქმა) იქნება საკურო, არამედ მისი გრაფიკულად ჩვენებაც; მაგალითად: „ვინ იცის, თუ პირიმზე მიყვარსო?“ (ვაჟა); „რას ბრძანებთ, როგორ არ მოიტანს!“

მოსწავლეს უნდა შეეძლოს ამა თუ იმ წინადადების მართებულად წაკითხვა-წარმოთქმა და სხვადასხვა შინაარსის წინადადებათა ერთმანეთისაგან გამიჯვნა ინტონაციურად.

საკავშირებელი სიტყვები რთულ კვანძოვან წინადადებაში

მოსწავლეებმა უკვე იციან, რომ რთულ წინადადებაში შემავალ წინადადებათა დაკავშირება ორგვარად ხდება: კავშირითა და უკავშიროდ.

აქ მთავარია წინადადებათა საკავშირებელი სიტყვებით დაკავშირებისა და ამ საკავშირებელი სიტყვების ფუნქციის გარკვევა.

მორფოლოგიის კურსიდან მოსწავლეებმა იციან ეს საკავშირებელი სიტყვები: მიმართებითი ნაცვალსახელები, მიმართებითი ზმნიზღებები და მაქვემდებარებელი კავშირები. მათი განმეორებისას უნდა დაზუსტდეს, რომ მიმართებითი ნაცვალსახელები ფორმაცვალებადია, ხოლო მიმართებითი ზმნიზღებები და მაქვემდებარებელი კავშირები — ფორმაუცვლელი, უბრუნველი. ამათგან მიმართებითი ზმნიზღებები დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონეა, მაქვემდებარებელი კავშირები კი მხოლოდ დამხმარე.

სათანადო ნიმუშების გაანალიზებით მოსწავლეთათვის გასაგები უნდა გახდეს როგორც საკავშირებელი სიტყვების სახეები (კავშირი, ნაცვალსახელი, ზმნიზღა), ისე ამ კავშირების ადგილიც ქვეწყობილ წინადადებაში.

გაირკვევა საკავშირებელი სიტყვების ორი ჯგუფი: ერთი, რომელიც

¹ ლ. კლაკაძე, რთული წინადადების სწავლების მეთოდთა, თბ., 1950. გვ. 31.

² ამ სახის წინადადებათა წაკითხვა-წარმოთქმის ინტონაციის ყოველგვარ ნიუანსზე ყურადღების შენერება შეეძლებელია. იგი მხოლოდ ზოგადად გაეცნობა.

მხოლოდ აკავშირებს დამოკიდებულ წინადადებას მთავართან („უჩემს რ ო მ მეტს დაუდებენ, ჭრიას დაიწყებს“), ხოლო მეორე, რომელიც კავშირის როლსაც ასრულებს და წვერიცაა დამოკიდებული წინადადებისა: „აღწერა არის იმ ნიშნების ჩამოთვლა, რომ ლე ბ ი ც საგანს გააჩნია“. ამ წინადადებაში საკავშირებელი სიტყვა „რომლებიც“ უკავშირებს დამოკიდებულს მთავარს და წვერია (ქვემდებარე) დამოკიდებული წინადადებისა. ორგვარ ფუნქციას — წვერისას და კავშირისას ჩვეულებრივ მიმართებითი ნაცვალსახელები და მიმართებითი ზმნიწედები ასრულებენ. ამიტომაც მათ წ ე ვ რ - კ ა ვ - შ ი რ ს უწოდებენ, განსხვავებით იმ საკავშირებელი სიტყვებისაგან, რომლებიც მხოლოდ წინადადებებს აკავშირებენ (კავშირები).

საკავშირებელი სიტყვები ჩვეულებრივ იწყებენ დამოკიდებულ წინადადებას, მაგრამ ზოგჯერ შეიძლება ის დამოკიდებული წინადადების შიგნით შეგვხვდეს. მაგალითად: „მრევლს კარგად ესმოდა, რომ ათანასე თითქმის მათსავით უსწავლელი კაცი იყო“. (ე. ნინ.). „ეს რომ მითხრა, გაძლიმა“ (ი. ჭავჭავ.).

საკავშირებელი სიტყვის დამოკიდებული წინადადების შიგნით მოქცევა ჩვეულებრივ „რომ“ და „თუ“ კავშირებისათვისაა დამახასიათებელი. სხვები უმთავრესად იწყებენ დამოკიდებულს.

ზოგჯერ ამა თუ იმ საკავშირებელ სიტყვას შეიძლება „მთავარში მოეპოვებოდეს სიტყვა, რომელიც დამოკიდებულ წინადადებას ვარაუდობს“¹. ასეთებია: მანამ, ისე, ისეთი, იმდენად, მაშინ და სხვ., რის გამოც მიიღება ასეთი წყვილები: ისე — როგორც, ისე — რომ, ისეთი — როგორც, ისეთი — რომ, მანამ — სანამ, იმდენად — რამდენადაც, მაშინ — როდესაც და ა. შ.; მაგრამ „შეიძლება მათ გარეშეც; მაგალითად: 1. „სანამ მოხუცი სამგზავრო ტანისამოსს იცვამდა, მანამ მყვალა ტყავის პატარა ჩანთაში ულაგებდა წამლებს“; 2. „სანამ მოხუცი სამგზავრო ტანისამოსს იცვამდა, მყვალა ტყავის პატარა ჩანთაში ულაგებდა წამლებს“ (ა. ყაზ.).

პირველ წინადადებაში ს ა ნ ა მ საკავშირებელ სიტყვას მოეპოვება მთავარში საეარაუდო (მისათითებელი) სიტყვა მ ა ნ ა მ, რომლებიც შეადგენენ წყვილს მ ა ნ ა მ — ს ა ნ ა მ. მეორე წინადადებაში ასეთი მისათითებელი სიტყვა არაა, მაგრამ იგი შეიძლება აღვადგინოთ. ასე გაეცნობა საეარაუდო სიტყვები სხვა საკავშირებლებთანაც; მაგალითად: ისე — როგორც („მონადირე სწორედ ისე მოიქცა, როგორც უჩიეს“. ი. გოგ.), ისე — რომ („ხევი წყალი ისე მიღუღულიყო, რომ ძლივსღა მიიპარებოდა“. ი. ჭავჭავ.) და ა. შ. უფრო დაწვრილებითი ცნობები ასეთ წყვილებზე ცალკეული სახის დამოკიდებული წინადადების შესწავლისას მეცემა.

რთული ქვეწყობილი წინადადების შედარება რთულ თანწყობილთან საკავშირებელი სიტყვების მიხედვით ცხადს გახდის იმ სხვაობას, რაც ამ წინადადებათა შორისაა; კერძოდ: რთული ქვეწყობილი წინადადება საკავშირებლებით უფრო მრავალფეროვანია, ვიდრე რთული თანწყობილი; თანწყობილში მათრებელი კავშირები გამოიყენება, ქვეწყობილში კი — მაქვემდებარებელი კავშირები, მიმართებითი ნაცვალსახელები და მიმართებითი ზმნიწედები.

¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, 1954, გვ. 79.

თანწყობილ წინადადებაში საკავშირებელი სიტყვები მხოლოდ აერთებენ წინადადებებს, რთულ ქვეწყობილში კი საკავშირებელი სიტყვა არა მხოლოდ აერთებს მთავარსა და დამოკიდებულს, არამედ რიგ შემთხვევებში წევრადაც წარმოდგება. ამასთანავე კავშირიან დამოკიდებულ წინადადებას მთავარში მოებრუნება მისათითებელი სიტყვა, რაც არ გვხვდება თანწყობილში.

რამდენიმე ღამოკიდებული ერთ მთავართან

დამოკიდებულ წინადადებათა სინტაქსური ფუნქციის გაცნობამდის აუცილებელია, მოსწავლეთ მიეაწოდოთ ცნობები ერთ მთავართან რამდენიმე დამოკიდებულს შესახებ. მაგრამ ეს ცნობები მხოლოდ ზოგადი ხასიათისა იქნება. მოსწავლემ ამ საფეხურზე უნდა იცოდეს, რომ ერთ მთავარს შეიძლება ახლდეს არა მხოლოდ ერთი, არამედ რამდენიმე დამოკიდებული; რომ დამოკიდებულს შეიძლება ახლდეს თავისი დამოკიდებული და ა. შ.

პირველ რიგში მიეცემა ერთ მთავართან რამდენიმე დამოკიდებული; შემდეგ კი ისეთი რთული ქვეწყობილი, რომლის დამოკიდებულს ახლავს თავისი დამოკიდებული; მაგალითები:

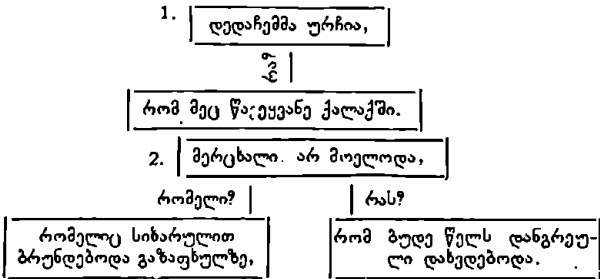
1. „გიომ უამბო დაწვრილებით ყველაფერი, რაც იცოდა თინასაგან“ (ლ. ქიაჩ.).

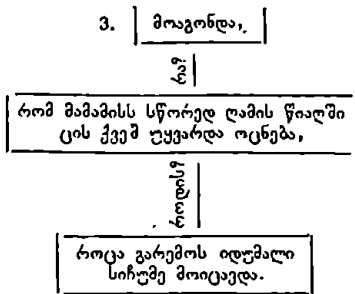
2. „როცა ბატების მწკრივი გათავდა, გზაზე გამოჩნდა ორი პატარა გოგოცა, რომელთაც მოსდევდა ერთი შუათანა ტანის შავი მძებარი ლეკვი“ (ნ. ლომ.).

3. „შვილის ჩვილი გული და უწყინარი ხასიათი დედისათვის ვერაფერი ნუგეში იყო, რადგანაც იცოდა, რომ მტერთან ბრძოლაში სირბილე არ იყო საპირო“ (ლ. ქიაჩ.).

წინადადებათა თანამიმდევრობით გაანალიზებით გაირკვევა, რომ პირველ წინადადებაში ერთ მთავართან ერთი დამოკიდებულია დაკავშირებული, ხოლო მეორე და მესამეში ერთ მთავარს ახლავს ორ-ორი დამოკიდებული, რომელთაგან მეორე წინადადებაში ორივე დამოკიდებული მთავარს უკავშირდება, ხოლო მესამეში მთავარის დამოკიდებულს ახლავს თავისი დამოკიდებული. მიეცემა ზოგადი დასკვნა: რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში ერთ მთავართან შეიძლება იყოს ერთი, ორი და მეტი დამოკიდებული. ეს დამოკიდებული წინადადებები შეიძლება უკავშირდებოდეს მთავარს ან დამოკიდებულს ახლდეს თავისი დამოკიდებული და ა. შ.

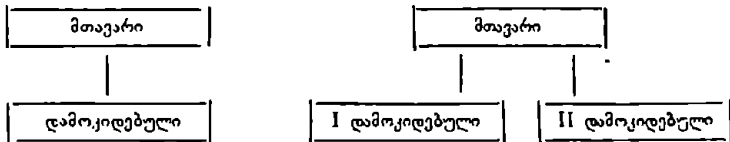
რთული წინადადების ამ ურთიერთობათა გასაგებად კარგია სქემა-ტაბულებისა და სქემების გამოყენება; მაგალითი:

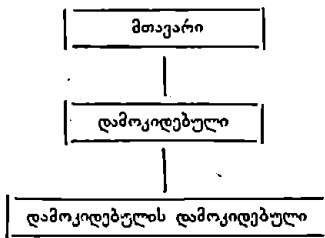

იგივე წინადადებები სქემით ასეთ სახეს მიიღებს:

1. ერთ მთავართან ერთი დამოკიდებული: 2. ერთ მთავართან ორი დამოკიდებული:

3. თანამიმდევრული დამოკიდებული წინადადებები:

კავშირიანი რთული კვანძობილი წინადადება. დამოკიდებულ წინადადებათა ტიპები

დამოკიდებულ წინადადებათა ორი ჯგუფი

ამჟამად მოქმედ სასკოლო გრამატიკაში წარმოდგენილია დამოკიდებულ წინადადებათა შემდეგი სახეები: ქვემდებარული, დამატებითი, განსაზღვრებითი, გარემოებითი (ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზის, მიზნის), პირობითი, დათმობითი.

ცნობილია, რომ თავიდანვე დამოკიდებული წინადადება განვითარდა, როგორც მთავარი წინადადების ამა თუ იმ წევრით გადმოცემული აზრის უფრო სრულად გამოხატვის საშუალება.

მართლაც, დამოკიდებული წინადადება მთავარი წინადადების ამა თუ იმ წევრის გაფართოებული, გაშლილი სახეა. მარტივი წინადადების წევრებისდამიხედვით დამოკიდებული წინადადება შემდეგი სახისაა: ქვემდებარული¹,

¹ არ ვასახელებთ შემასმენლურს, რამდენადაც იგი საშუალო სკოლაში არ ისწავლება.

დამატებითი, (პირდაპირდამატებითი, ირიბდამატებითი და უბრალოდამატებითი), განსაზღვრებითი, გარემოებითი (ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზისა და მიზნის). მაგრამ ამათ გარდა არის კიდევ ისეთი დამოკიდებული წინადადებები, რომლებიც არ წარმოადგენენ წინადადების ამა თუ იმ წევრის გაშლილ, გაფართოებულ სახეს. ასეთებია: პირობითი (შედგობითი) და დათმობითი.

ამისდა მიხედვით ქართულში დამოკიდებული წინადადების ორი ჯგუფია: ერთი, რომელსაც მთავარ წინადადებაში მოეპოვება მისათითებელი წევრი და, მეორე, რომელსაც მთავარში არა აქვს ასეთი წევრი. პირველ ჯგუფს განეკუთვნება, ქვემდებარული, დამატებითი, განსაზღვრებითი და გარემოებითი (ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზისა და მიზნის) დამოკიდებული წინადადებები, ხოლო მეორეს — პირობითი და დათმობითი.

დამოკიდებულ წინადადებათა სწავლების თანამიმდევრობისათვის

დამოკიდებულ წინადადებათა სწავლების თანამიმდევრობას არსებითი მნიშვნელობა აქვს საერთოდ რთული ქვეწყობილი წინადადებისა და კერძოდ, ცალკეული სახის დამოკიდებული წინადადების შეგნებულად შესწავლისათვის.

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს საკითხი ბოლო დრომდე მეცნიერულად არ იყო გარკვეული. მეთოდოლოგიურ ლიტერატურაში დამოკიდებულ წინადადებათა სწავლების თანამიმდევრობას შეეხნენ მეთოდისტი კ. გაგუა¹ და მასწავლებელი ს. ფხალაძე². დამოკიდებული წინადადების სწავლების თანამიმდევრობას სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა ლ. კვაჭაძემ³. ავტორი ძირითადად იცავს სახელმძღვანელოსა და პროგრამაში წარმოდგენილ დამოკიდებულ წინადადებათა თანამიმდევრობას.

ლ. კვაჭაძის გამოკვლევაში წარმოდგენილი რიგი ასეთია: დამატებითი, ქვემდებარული, განსაზღვრებითი, (შემასმენლური), ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზისა და მიზნის, პირობითი, დათმობითი (შედგობითი და მთავრის მიმართ) ⁴.

ავტორი მხოლოდ ერთ შემთხვევაში არღვევს სახელმძღვანელოს რიგს — ადგილებს უცვლის ქვემდებარულსა და დამატებით დამოკიდებულ წინადადებებს.

უნდა აღინიშნოს, რომ დამატებითი დამოკიდებული წინადადების ქვემდებარულზე ადრე გაცნობა გამართლებული ვერაა. იგი უფრო რთული ჩანს ქვემდებარულზე:

1. დამატებითი დამოკიდებული წინადადება სამი სახისაა: პირდაპირდამატებითი, ირიბდამატებითი და უბრალოდამატებითი.

¹ კ. გაგუა, ქართული ენის გრამატიკის სწავლების მეთოდის საკითხები. 1941, გვ. 93.

² ს. ფხალაძე, როგორ ვასწავლი განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებას: კრებ. „მასწავლებელთა გამოცდილებიდან“ I, 1951 გვ. 18—33.

³ იხ. მისი საინსტრუქციო ნაშრომი, რთული წინადადების სწავლების თანამიმდევრობა, 1949 (ხელნაწერი).

⁴ ფრჩხილებში მოთავსებულია ისეთი წინადადებები, რომლებიც პროგრამით არ ივარაუდება, მაგრამ შრომაში გათვალისწინებულია.

2. დამატებითი დამოკიდებული წინადადების გასაცნობად აუცილებელია ზმნის გარდამავლობა-გარდაუქვლობისა და მისი ფორმის გათვალისწინება.

3. საკავშირებელი სიტყვებისა და კითხვების მიხედვითაც დამატებით დამოკიდებული წინადადება უფრო რთულია ქვემდებარულზე. ქვემდებარული დამოკიდებულის საკავშირებლები (ვინც, რაც) და კითხვები (ვინ? რა?) მხოლოდ სამ ბრუნვაში გვხვდება (სახელობითში, მოთხრობითსა და მიცემითში), დამატებით დამოკიდებულისა კი სხვადასხვა ბრუნვაში და უთანდებულად თუ თანდებულად.

დამოკიდებულ წინადადებათა სწავლების თანამიმდევრობისას მთავარია ამა თუ იმ წინადადების სწავლება დაუკავშირდეს იმ წინადადებას, რომელიც მასთან ახლოსაა რაიმე ნიშნის თუ ნიშნების მიხედვით; მაგალითად: ქვემდებარულთან ურთიერთობაში უნდა იქნეს განხილული დამატებითი დამოკიდებული წინადადება. განსაკუთრებით უნდა გამახვილდეს ყურადღება ამ წინადადებათა როგორც მსგავსებაზე (საკავშირებელი სიტყვებისა, მისათითებელი სიტყვებისა და კითხვების მიხედვით), ისე განსაკუთრებით მათ განსხვავებულობაზე, მათს ურთიერთისაგან გარჩევაზე.

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების სწავლება უნდა შეუპირისპირდეს ქვემდებარულსა და დამატებითს და მოიძებნოს მათ შორის საერთო და განმასხვავებელი ნიშნები.

ადგილისა და დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებები უნდა გაეცნოს ისეთ განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებასთან დაკავშირებით, რომელშიაც საკავშირებლად გამოყენებულია: სადაც, საიდანაც, საითქენაც, როდესაც, როცა.

4. ასევე, განსაზღვრებითთან დაპირისპირებით უნდა მიეცეს ვითარებითიც და გაირკვეს, თუ როდისაა შესაძლებელი ამ ორი სახის დამოკიდებულ წინადადებათა საკავშირებელი სიტყვისა და კითხვის მიხედვით დამთხვევა და როგორ უნდა გაირჩეს ისინი ერთმანეთისაგან.

5. მიზეზისა და მიზნის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებებიც ურთიერთთან დაკავშირებით უნდა გაეცნოს. ამ წინადადებათა სწავლებისას მთავარია, მოსწავლე ასხვავებდეს ერთმანეთისაგან მიზეზისა და მიზნის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებებს როგორც შინაარსობრივად, ისე საკავშირებელი სიტყვებით და კითხვების მიხედვით.

6. პირობითი დამოკიდებული წინადადების სწავლება უნდა მოხდეს დროისა და მიზეზის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებებთან შეპირისპირებით და

7. ბოლოს გაეცნოს დამთმობითი დამოკიდებული წინადადება.

ცალკეული სახის დამოკიდებული წინადადების შესწავლას უნდა დაუკავშირდეს მისი გამარტივება.

ამა თუ იმ სახის დამოკიდებული წინადადების შემკველს რთული წინადადების შესწავლისას მისი გამარტივების გაცნობას მრავალმხრივი მნიშვნელობა აქვს:

1. რთული ქვეწყობილი წინადადების გამარტივებით მოსწავლეები ადვილად ახერხებენ დამოკიდებული წინადადების ამოცნობას;

2. ამაღლებს მოსწავლეთა შეგნებულებასა და ინტერესს სწავლისადმი;

გასაგებს ხდის მათთვის, თუ როგორ მიიღება რთული წინადადებისაგან მარტივი და, პირიქით, მარტივისაგან — რთული;

3. ამასთანავე ერთად გამარტივების დანიშნულება სტილისტიკურია. მან უნდა დაახლოვნოს მოსწავლეები იმაში, თუ როდის რომელი წინადადება გამოიყენონ აზრის უფრო ზუსტად და მოქნილად გადმოსაცემად.

დამოკიდებულ წინადადებათა სწავლება

ცალკეული სახის დამოკიდებული წინადადების სწავლების ძირითადი საკითხები

დამოკიდებულ წინადადებათა ამა თუ იმ სახის შესწავლა-ამოცნობისათვის უცილებელია სხვადასხვა ხერხის გამოყენება, როგორცაა: კითხვის დასმა, საკავშირებელი სიტყვის გარკვევა, სავარაუდო (მისათითებელი) სიტყვის მოძებნა, რთული ქვეწყობილი წინადადების გამარტივება. მხოლოდ ერთი რომელიმე ამ ხერხთაგანის გამოყენება დამოკიდებული წინადადების ამა თუ იმ სახის ამოცნობისათვის ყოველთვის საკმარისი არაა და ბევრ შემთხვევაში შეცდომაში შეგვიყვანს.

დამოკიდებულ წინადადების ამოცნობისათვის ჩვეულებრივ მიმართავენ კითხვის დასმას. დამოკიდებული წინადადების კითხვის საშუალებით ამოცნობა ფართოდ გავრცელებულია ჩვენს სკოლებში.

სახელმძღვანელოში კითხვები დამოკიდებული წინადადების ამოცნობის ძირითად ხერხად მიჩნეული. „თუ რა ტიპისაა დამოკიდებული წინადადება, ამას უმეტეს შემთხვევაში გარკვევთ კითხვით, რომელსაც მოიხდენს დამოკიდებული წინადადება“¹. კითხვები არ შეიძლება დამოკიდებულ წინადადებათა ამოცნობის წამყვან ხერხად მივიჩნიოთ. კითხვების გამოყენება შეიძლება მხოლოდ ისეთი დამოკიდებული წინადადებების ამოსაცნობად, რომელთაც მთავარში მოეპოვებათ მისათითებელი წევრი. მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც არა ყოველთვის.

ისეთ შემთხვევაში, როდესაც სხვადასხვა სახის დამოკიდებული წინადადება ერთსა და იმავე კითხვაზე უპასუხებს (როგორცაა: ქვემდებარული და დამატებითი, პირდაპირდამატებითი და ირიბდამატებითი: ვინ? ვის? რა? რას?) ან ვითარების გარემოებითი და განსაზღვრებითი, როდესაც ეს უკანასკნელი კითხვას მიცემითი ბრუნვის ფორმით მოიხდენს (როგორ?), კითხვების ხერხი უძლურია, ამოგვაცნობინოს დამოკიდებული წინადადების სახე; მაგალითად:

1. მატარებელი ზოგჯერ ისეთი სისწრაფეს ავითარებს, რომ საათში 120 კილომეტრს გადის (როგორ სისწრაფეს?).

2. მატარებელი ისე სწრაფად მიდის, რომ საათში 120 კილომეტრს გადის (როგორ?).

პირველი წინადადება განსაზღვრებითია, მეორე კი ვითარების გარემოებითი, მაგრამ კითხვა ორივეს ერთნაირი დაესმის (როგორ სისწრაფეს ავითარებს? როგორ სწრაფად მიდის?).

ამდენად, კითხვები დამოკიდებულ წინადადებათა ამოცნობის ძირითად ხერხად ვერ მიიჩნევა. ცხადია, ეს არ ნიშნავს მის საეხებით უკუგდებას.

¹ ა. შ. ანისძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, 1957, გვ. 89.

კითხვების გამოყენებას დამოკიდებული წინადადების ამოცნობად გარკვეულ მნიშვნელობა აქვს:

1. ჩვეულებრივ ესა თუ ის დამოკიდებული წინადადება იმ კითხვის შიხდენს, რასაც მარტივი წინადადების ის წევრი, რომლის გაშლილ სახესაც დამოკიდებული წარმოადგენს; მაგალითად: ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადება ქვემდებარის კითხვებს შეიწყობს, დამატებითი — დამატებისას, განსაზღვრებითი — განსაზღვრებისას და ა. შ. ამდენად, დამოკიდებული წინადადებისათვის კითხვის მართებულად დასმას მნიშვნელობა აქვს დამოკიდებული წინადადების სახის გარკვევისათვის.

2. კითხვების გამოყენებით მოსწავლე იძულებულია, მონახოს მთავარში ის წევრი, რომელსაც დამოკიდებული ხსნის, რადგან კითხვა ამ წევრს უნდა დაესვას. მაგრამ წევრისადმი კითხვის დასმას ახლავს სიძნელეები; როგორცაა: ა) თვით იმ წევრის მოძებნა, რომელსაც კითხვა დაესმის; ბ) ხშირად მთავარ წინადადებაში არცაა წარმოდგენილი ეს წევრი და ა. შ.

ცხადია, დამოკიდებულ წინადადებათა კითხვით ამოცნობისას ეს სიძნელეებიც უნდა იქნეს გათვალისწინებული და დაძლეული.

ხშირად მოსწავლე კითხვას დამოკიდებულის რომელიმე წევრს უსვამს; მაგალითად: „ეკალში ვარდი შეენიშნე, თბლად რომ ამოსულიყო“. მოსწავლე ხშირად ასე სვამს კითხვას: „როგორ ამოსულიყო?“ და დამოკიდებულს ვითარების გარემოებად ასახელებს.

კითხვების მართებულად დასმას თავიდანვე უნდა მივაჩვიოთ მოსწავლეს. მოსწავლემ უნდა იცოდეს, რომ კითხვა მთავარ წინადადებას, მის ამა თუ იმ წევრს უნდა დაესვას. დამოკიდებული კი უნდა იყოს პასუხი: ეკალში როგორი ვარდი შეენიშნე? პასუხი: „თბლად რომ ამოსულიყო“. წინადადება „თბლად რომ ამოსულიყო“ განსაზღვრებითია, რადგანაც უპასუხებს განსაზღვრების კითხვაზე როგორი?“

ამდენად, დამოკიდებული წინადადების ამოცნობის სხვა ხერხებთან ერთად კითხვების ხერხიც უნდა იქნეს გამოყენებული.

არც საკავშირებელი სიტყვები გამოდგება ყოველი სახის დამოკიდებული წინადადების ტიპის გასარკვევად, რადგანაც უმეტეს შემთხვევაში ესა თუ ის კავშირი თუ წევრ-კავშირი საზიაროა სხვა სახის წინადადებისა; მაგალითად: რომ საკავშირებლად გვხვდება თითქმის ყოველი სახის დამოკიდებულ წინადადებაში; ვინც, რაც საკავშირებლად გამოყენებული აქვს ქვემდებარულს, დამატებითსა და განსაზღვრებითს; სადაც, საიდანაც, საითკენაც ადგილის გარემოებითსა და განსაზღვრებითს და ა. შ. მხოლოდ რამდენიმე საკავშირებელია სპეციფიკური ამა თუ იმ სახის წინადადებისათვის; მაგალითად: „რომელიც“ წევრ-კავშირი სპეციფიკურია განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადებისათვის, „რადგანაც“, „ვინაიდან“ — მიზეზის გარემოებისათვის; „რა წამს“, „თუ არა“ — დროის გარემოებისათვის; „თუშეცა“ — დათმობისათვის და ა. შ. მაგრამ ასეთი სპეციფიკური საკავშირებლები ერთეულებია. ძირითადად საკავშირებლები საზიაროა სხვადასხვა სახის წინადადებისათვის.

დამოკიდებული წინადადების ამოცნობის უფრო საიმედო საშუალებას წარმოადგენს საკავშირებელი (მისათითებელი, კორელატი) სიტყვა მთავარში. ამა თუ იმ სახის დამოკიდებულ წინადადებას მთავარში უმთავრესად მოეპო-

ვება (ან ივარაუდება) მისათითებელი სიტყვა, რომლის გაშლილ სახესაც წარმოადგენს დამოკიდებულ; მაგალითად: 1. „რომელ მხატვარს შეუძლია გადასცეს ბავშვს ის, რასაც სოფელში მყოფი თავის თვალთ ნახავს“ (ა. წერ.); 2. „შიგ თითონ ეზო ისე უწმინდური იყო, როგორც ძველი ჩინოვნისის გული“ (ი. ჭავჭავაძე); 3. „იმდენი დღეგრძელობა ამის დამწერს ჰქონდეს, რამდენიც იმის ტოლი თავადიშვილი იმის ყოფა-ცხოვრებას შეჰნატროდა“ (ი. ჭავჭავაძე); 4. „დღემამამე ქეთოს შეუყვრა ისეთი მშვენიერი ქართული ტანისამოსი, რომ ყველა ყმაწვილ ქალს თვალი ზედ რჩებოდა“ (ი. გოგ.).

ამ წინადადებებში მოცემული სიტყვები ის, ისე, იმდენი, ისეთი მისათითებელი (სავარაუდო) სიტყვებია. დამოკიდებულ წინადადებებში ამ სიტყვათა გაშლილი სახეა და იმ ტიპისაა, რა წევრიცაა სათანადო მისათითებელი სიტყვა: პირველ წინადადებაში მისათითებელი სიტყვა ის დამატებაა და დამოკიდებულ წინადადებას („რასაც სოფელში მყოფი თავის თვალთ ნახავს“) დამატებითია; მეორე წინადადებაში ისე ზმნიზედა ვითარების გარემოებაა და დამოკიდებულ წინადადებას ვითარების გარემოებითია და ა. შ.

ხშირად ასეთი მისათითებელი სიტყვა მთავარში არაა წარმოდგენილი, მაგრამ შეიძლება მისი აღდგენა; მაგალითად: „მე ვნახე, რომ შვიტხველმა მოიწყინა“. მთავარ წინადადებაში „მე ვნახე“ არაა მისათითებელი (კორელატი) სიტყვა, რომლის გაშლილ სახესაც წარმოადგენს დამოკიდებულ, მაგრამ იგი შეიძლება აღვადგინოთ. „მე ვნახე (ის)“... ის დამატებაა და დამოკიდებულ წინადადებას დამატებითია.

ამრიგად, მისათითებელი სიტყვები (კორელატები) ყველაზე უფრო საიმედო საშუალებაა დამოკიდებულ წინადადებათა სახის ამოსაცნობად; მაგრამ უნაკლო არც ეს საშუალებაა, რამდენადაც ზოგიერთი სახის დამოკიდებულ წინადადებას ასეთი მისათითებელი სიტყვები საერთოდ არ მოეპოვება. ასეთებია: პირობითი და დათმობითი წინადადებები.

ამასთანავე, ხშირად სხვადასხვა სახის დამოკიდებულ წინადადებას ერთგვარი მისათითებელი სიტყვები აქვს ან ფორმით, გარეგნულად გვანან ერთმანეთს; მაგალითად: ქვემდებარულისა, განსაზღვრებითისა, დამატებითისა და თვით სხვადასხვა სახის დამატებით დამოკიდებულ წინადადებათა მისათითებელი სიტყვები ერთგვარებია (ის, მას);

ამრიგად, უნაკლო, დამოკიდებულ წინადადების ამოცნობისათვის, არც მისათითებელი (კორელატი) სიტყვის მოძებნის ხერხია.

მეოთხე ხერხი დამოკიდებულ წინადადებათა ამოცნობისა — რთული ქვეწყობილი წინადადების გამარტივებაა. გამარტივებისას დამოკიდებულ წინადადების შემასმენელი გადაყვება სახელზმნად და წინადადების იმ წევრად წარმოდგება, რა სახისაცაა დამოკიდებულ წინადადება; მაგალითად: „ელისო, რომელიც წყაროსთან იჯდა, ეძლეოდა თავის მწუხარებას“ (ა. ყაზ.) შეიცვლება ასე: „წყაროსთან მჯდომი ელისო ეძლეოდა თავის მწუხარებას“. დამოკიდებულ წინადადების შემასმენელი „იჯდა“ შეიცვალა სახელზმნით (მიმღობით) „მჯდომი“ და გამარტივებულ წინადადებაში წარმოდგა ქვემდებარის (ელისო) განსაზღვრებად „მჯდომი ელისო“. ამიტომაც დამოკიდებულ წინადადება („რომელიც წყაროსთან იჯდა“) განსაზღვრებითია.

ამდენად, წინადადების გამარტივებაც ერთი მნიშვნელოვანი ხერხთაგანია

დამოკიდებულ წინადადებათა ამოსაცნობად, მაგრამ ყოველი სახის წინადადების ამოსაცნობად ვერც ის გამოდგება, რადგანაც:

1) შეუძლებელია ყველა სახის რთული ქვეწყობილი წინადადების გამარტივება. ჩვეულებრივ გამარტივებას ექვემდებარება: ქვემდებარული, დამატებითი, განსაზღვრებითი, დროისა და მიზნის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებები, მაგრამ ზოგიერთი ამ სახის წინადადების გამარტივებაც არ ხერხდება; მაგალითად: „პერში გაისმა კარგად შესამჩნევი გრიალი, რომელმაც ორივენი სწრაფად აგვახედა მალა“ (ქ. ლომ.). დამოკიდებული წინადადება განსაზღვრებითია: საერთო წესის მიხედვით იგი ექვემდებარება გადაკეთებას, მაგრამ კონკრეტულ შემთხვევაში წინადადების გამარტივება ქირს. ანუ სხვაც. ამიტომაც იგი ყოველთვის ვერ გამოდგება.

2) თვით გამარტივების პროცესი რთულია, იგი დროსა და ვარჯიშს მოითხოვს, რაც ერთგვარად აძნელებს მის გამოყენებას.

მიუხედავად ამისა, რთულ ქვეწყობილ წინადადებათა გამარტივება უნდა იქნეს გამოყენებული დამოკიდებული წინადადების ამოსაცნობად, სადაც ამას საჭიროება მოითხოვს და შესაძლებელია.

ამგვარად, ყოველი სახის დამოკიდებული წინადადების ამოსაცნობად ცალკე, დამოუკიდებელი, არცერთი ხერხი სრულყოფილი არაა. ამიტომაც, ამა თუ იმ სახის წინადადების ამოცნობისათვის შინაარსთან ერთად ყველა ეს ხერხი შერჩევით უნდა იქნეს გამოყენებული.

ვამბობთ, „შერჩევით“, რამდენადაც ზოგიერთი სახის დამოკიდებული წინადადების ამოცნობა ერთი ხერხითაც შეიძლება. ვთქვათ, მხოლოდ საკავშირებლით (რომელიც, რადგანაც, რა წამს) ანდა მისათითებელი სიტყვით (ისეთი წინადადებების, რომელთაც ბაღალი წევრი აქვთ მთავარში). ასეთ შემთხვევაში ყველა ხერხის ყოველთვის გამოყენება ზედმეტი იქნება. მაგრამ მოსწავლეს ყველა ხერხის ამა თუ იმ წინადადების მიმართ გამოყენება უნდა შეეძლოს. და ადვილად არჩევდეს, როდის რომელი ხერხითა თუ ხერხებით უნდა იქნეს ამოცნობილი ესა თუ ის წინადადება.

ჰემალიზირებული დამოკიდებული წინადადების სწავლება

ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადება მხოლოდ მაშინა შესაძლებელი, როდესაც მთავარში არაა ქვემდებარე ან იგი წარმოდგენილია ნაცვალსახელით, რომელსაც დაზუსტება სჭირდება.

სწავლებისას ამოსავალი აქაც მარტივი წინადადება უნდა იქნეს, მისი გადაკეთება რთულ ქვეწყობილად და შედარება-შეპირისპირება მარტივთან: მაგალითად:

„ჩამოვიდა ის“.

„ჩამოვიდა ის, ვისაც მოველოდით“.

გაირკვევა, რომ მარტივი წინადადებაში („ჩამოვიდა ის“) აზრს სიზუსტე აკლია. წინადადებით არ ჩანს, ვინაა ეს ის, ვინც ჩამოვიდა. ის, მარტივი წინადადებაში ქვემდებარეა, გადმოცემულია ნაცვალსახელით. მას სჭირდება დაზუსტება. მეორე წინადადებაში გაკრეულია, რომ ეს ის არის, ვისაც მოველოდით, ვინც უნდა ჩამოსულიყო. მაშასადამე, დამოკიდებული წინადადება აზუსტებს მთავარი წინადადების ქვემდებარეს, რომელიც ნაცვალსახელითაა

გადმოცემული მიეცემა დასკვნა: „დამოკიდებული წინადადება, რომელიც ხანს. აზუსტებს მთავარი წინადადების ნაცვალსახელით გადმოცემულ ქვემდებარეს, არის ქვემდებარული დამოკიდებული“.

განალიზდება წინადადება, სადაც ქვემდებარე სრულიად არ არის წარმოდგენილი, მაგრამ რომელიც შეიძლება აღდგენილ იქნეს ნაცვალსახელით: მაგალითად: „შემცდარია, ვინც გულს იტენს“ (ა. წერ.). მთავარში არაა ქვემდებარე, მაგრამ შეიძლება მისი აღდგენა: „შემცდარია ის“. ვინ ის? „ვინც გულს იტენს“. დამოკიდებული აზუსტებს მთავარი წინადადების ქვემდებარეს, რომელიც აღდგენილია. აქაც გაკეთდება დასკვნა. საბოლოოდ კი ორივე დასკვნის გაერთიანებით მიეცემა ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების განსაზღვრა.

ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების რაობის გაცნობასთან დაკავშირებით საჭიროა, ყურადღება მიექცეს ნაცვალსახელებით წარმოდგენილი ან აღსადგენი ქვემდებარის ბრუნვებს.

მაგალითად: „ეინაც მოუკლავს, ის მოკლავს... ნადირსა მალღის მთისასა“ (ხალხ.); გაირკვევა, რომ მთავარ წინადადებაში ქვემდებარეა ნაცვალსახელი ის — სახელობითი ბრუნვის ფორმით, რადგანაც იგი შეწყობილია პირველი სერიის ზმნის ფორმასთან (მოკლავს). სახელობითშია ქვემდებარე გარდაუვალ ზმნა-შემასმენელთან ყველა სერიაში: „გაკეთდა ის, რაც გეგმით იყო გათვალისწინებული“. შემასმენელი გარდაუვალი ზმნის II სერიის ფორმაა. მასთან შეწყობილი ქვემდებარე სახელობით ბრუნვაშია.

„ძალი, ვინც მოკლას, მანვე გადაათრიოსო“ (ანლაზ.). მთავარ წინადადებაში ქვემდებარეა მანვე, დგას მოთხრობით ბრუნვაში, რადგანაც მასთან შეწყობილი შემასმენელი გარდამავალი ზმნის II სერიის ფორმაა.

„დაუხატავს, ვისაც დაავალეს“. წინადადებაში ქვემდებარე არაა, იგულისხმება ნაცვალსახელი მას, რომელიც მიცემითი ბრუნვის ფორმითაა, რადგანაც უკავშირდება გარდამავალი ზმნის მესამე სერიის ფორმას.

ასევე მიცემითშია მთავარი წინადადების დასაზუსტებელი ნაცვალსახელი (ქვემდებარე), როდესაც იგი დაკავშირებულია ისეთ ზმნებთან, როგორიცაა: მაქვს, მახსოვს, მყავს, მიყვარს, მძულს, მომწონს და ა. შ. („ვინც მამულისთვის არ იმეტებს თავისსა შვილსა, მას შვილი თვისი, ჩემო კარგო, არ ჰყვარებია“. ი. ჭავჭავ.).

შემდეგ სხვადასხვა საკავშირებელი სიტყვის შემკველ ქვემდებარულ დამოკიდებულ წინადადებებზე დაკვირვებითა და მათი კითხვებისა და საკავშირებელი სიტყვების ანალიზით გაირკვევა ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების კითხვები: ვინ? რა? და საკავშირებელი სიტყვები, ძირითადად ვინც, რაც, აგრეთვე რომ, თუ კავშირები (იშვითად რაც რომ, ვინც რომ, თუ რომ). ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების კითხვები გვხვდება სხვადასხვა ბრუნვაში (სახელობითს, მოთხრობითსა და მიცემითში). კითხვის ბრუნვა დამოკიდებულია მთავარი წინადადების შემასმენლისაგან: „მოხდეს (რა? სახელ. ბრუნ.), რაც მოსახდენია“; „დაწერა მან (ვინ? მოთხ. ბრუნ.), ვისაც დაევალა“; „დაუწერია მას (ვის? მიცემ. ბრუნ.), ვისაც მიანდეს“.

საკავშირებელი სიტყვების (მიმართებითი ნაცვალსახელების) ბრუნვას კი განსაზღვრავს დამოკიდებული წინადადების შემასმენელი; მაგალითად: „ვინც მოყვარესა არ ეძებს, იგი თავისა მტერია“ (რუსთ.). საკავშირებელი სიტყვა

ვინც სახელობით ბრუნვაშია, რადგანაც იგი დამოკიდებული წინადადების ქვემდებარეა და შეწყობილია ზმნის (შემასმენლის) პირველი სერის ფორმასთან (ექვებს).

„ვისაც ჰხედავ აქ, სულყველა არის ჩვენგან გამოზრდილი“ (ა. წერ.). წევრ-კავშირი ვისაც დგას მიცემით ბრუნვაში. იგი დამატებაა დამოკიდებული წინადადებისა და შეწყობილია ზმნა-შემასმენლის პირველი სერის ფორმასთან.

თუ დამოკიდებული წინადადების შემასმენლო-ზმნა გარდამავალია და მეორე სერის ფორმაა, წევრ-კავშირი, იმისდა მიხედვით, თუ წინადადების რა წერია იგი, სხვადასხვა ფორმით წარმოადგენს: თუ ქვემდებარეა — მოთხრობითი ბრუნვის ფორმით, თუ პირდაპირი დამატება-ობიექტი — სახელობითისა, ხოლო თუ ირიბი — მიცემითისა.

ამასთან დაკავშირებით მოსწავლეებს ზოგადად უნდა გაეაცნოთ, რომ, რადგანაც კითხვები და საკავშირებელი სიტყვები ამ სახის დამოკიდებული წინადადების ამოსაცნობად ყოველთვის ვერ გამოდგება, ამიტომ გამოყენებულ უნდა იქნეს იმ ნაცვალსახელის (იქნება ეს ნაცვალსახელი რეალურად წარმოდგენილი, თუ არა) ფუნქციის გარკვევა, რომლის გაშლილ სახესაც წარმოადგენს დამოკიდებული.

რთული ქვეწყობილი წინადადების ამოსაცნობად გამოყენებულ უნდა იქნეს გამარტივება¹.

რადგანაც რთული ქვეწყობილი წინადადების გამარტივება პირველად ქვემდებარულ დამოკიდებულ წინადადებასთან დაკავშირებით ეცნობა, ამიტომაც პირველ რიგში ამოსავალი მარტივი წინადადების რთულად გადაკეთება უნდა იქნეს; მაგალითად: „დაღლილმა დაისვენოს“ რთულ ქვეწყობილად გადაკეთებისას მივიღებთ: „ვინც დაღლილია, დაისვენოს“.

რთული ქვეწყობილი წინადადების გაანალიზებისა და დამოკიდებული წინადადების სახის გარკვევის შემდეგ მოხდება მისი შედარება-შეპირისპირება მარტივთან და გაირკვევა ის ცვლილებები, რაც გამარტივებისას მოხდა: დაიკარგა საკავშირებელი სიტყვა ვინც, დამოკიდებული წინადადების შემასმენელი (დაღლილია) გადაიქცა სახელზმნად (მიმღეობად — დაღლილმა) და მარტივ წინადადებაში ქვემდებარედ წარმოდგა.

ასეთ მარტივ ნიმუშებზე მოსწავლეთა გაეარჩიებისა და გამარტივების ხასიათსა და შედეგში მათი კარგად გარკვევის შემდეგ მიეცემა ისეთი მაგალითები, რომელთა გადაკეთებისას ცვლილებები მოსდის დამოკიდებული წინადადების სხვა წევრებსაც; მაგალითად: „ცხადად ჩანდა, რომ ჩვენი ცუგრიკა რაღაცა საგმირო საქმისათვის ემზადებოდა“ (ნ. ლომ.). გამარტივებისას მივიღებთ: „ცხადად ჩანდა ჩვენი ცუგრიკას რაღაცა საგმირო საქმისათვის მზადება“. გამარტივებისას საკავშირებელი სიტყვა რომ დაიკარგა, დამოკიდებული წინადადების შემასმენელი ე მ ზ ა დ ე ბ ო დ ა გადაკეთდა საწყისად მ ზ ა დ ე ბ ა და გამარტივებულ წინადადებაში წარმოდგა ქვემდებარედ, ხოლო დამოკიდებული წინადადების ქვემდებარე ც უ გ რ ი კ ა სახელობითი ბრუნვიდან გადადგა ნათესაობითში და უბრალო დამატებად იქცა.

¹ რთული წინადადების გამარტივება ამჟამად ცალკეული სახის დამოკიდებული წინადადების შესწავლას უკავშირდება.

აქ შეიძლება მიეცეს გამარტივების საერთო წესი, როგორც ეს სახელმძღვანელოშია¹.

ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების გადაკეთებაზე მოსწავლეთა ხანგრძლივად შეჩერება საჭირო არაა, რადგანაც ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების შემცველი რთული ქვეწყობილი წინადადების გამარტივება ყოველთვის ვერ ხერხდება. ამიტომაც გამარტივება ამ სახის წინადადებათა ამოცნობის დამხმარე ხერხად უნდა იქნეს მიჩნეული.

აქ მთავარია, მოსწავლემ იცოდეს გამარტივების არსი და მისი როგორც სტილისტიკური, ისე გრამატიკული მნიშვნელობა.

ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების შესწავლის შედეგად მოსწავლემ უნდა იცოდეს: რა არის ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადება, როდის არის ის შესაძლებელი, რომელი წევრის გაშლილი სახეა, რა კითხვებზე მიუგებს, რით უკავშირდება მთავარს, რომელ ბრუნვებში გვხვდება ქვემდებარულ დამოკიდებულ წინადადებაში დასაბუთებელი ნაცვალსახელი, კითხვები და წევრ-კავშირები, რა და რა ხერხებით შეიძლება ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების ამოცნობა. იცოდეს ამ წინადადების შემცველი რთული ქვეწყობილი წინადადების გამარტივება და გამარტივების ხასიათი და შედეგი. ახერხებდეს ორივე კონსტრუქციის წინადადების გამოყენებას მეტყველებაში.

ამ ცოდნა-ჩვევის გამოსამუშავებლად საჭიროა ვარჯიშობა: შერჩეულ: ტექსტის ანალიზი, მარტივი წინადადების გადაკეთება რთულად და, პირიქით, რთულის გამარტივება, ამა თუ იმ საკავშირებლის მიხედვით წინადადების დასახელება და ა. შ.

დამატებითი დამოკიდებული წინადადება

დამატებითი დამოკიდებული წინადადება სწავლების თვალსაზრისით არსებითად არ განსხვავდება ქვემდებარულისაგან.

ამიტომაც აქ ჩვენ დავკმაყოფილებით მხოლოდ იმის წარმოდგენით, თუ რაზე უნდა გამახვილდეს ყურადღება, რა უნდა იცოდეს მოსწავლემ დამატებითი დამოკიდებული წინადადების შესწავლის შედეგად.

დამატებითი დამოკიდებული წინადადების სწავლებისას მოსწავლეთათვის გასაკები უნდა გავხადოთ, რომ:

1. დამატებითი დამოკიდებული წინადადება წარმოადგენს მთავარი წინადადების ნაცვალსახელით გამოხატული დამატების (მისათითებელი სიტყვის) გაშლილ სახეს; „ეს ყველამ ვიცით, რომ მგლები გაუმძღარნი არიან“ (ცახ.).

2. დამატებითი დამოკიდებული წინადადება სხვადასხვა სახისაა იმისდა მხებველი, თუ მთავარი წინადადების რომელი დამატების (პირდაპირის, ირიბისა თუ უბრალოს) ახსნა-განმარტებას (დაზუსტებას) წარმოადგენს იგი; მაგალითად:

„ვერ წარმოეჯინა [ის], სიმღერა თუ ასე ძნელი იქნებოდა“ (კ. ლორთ).

„თვითონვე მიხვდა [მას], რომ მისი ხმა სიმღერას არ ეკარებოდა“ (კ. ლორთ.).

¹ ა. შანაძე, ლ. ქვაცაძე. პირველი ენის გრამატიკა, ნაწ. II, 1965, გვ. 89 — 90.

„ბაქუა დარწმუნებული იყო [იმაში], რომ მისი წასვლა მექისაც გულს გაუტეხდა“ (ე. ლორთ.).

პირველ წინადადებაში დამოკიდებული პირდაპირ დამატებითია, რადგანაც აზუსტებს, ხსნის პირდაპირ დამატებას, გადმოცემულს ნაცვალსახელით ის (ვერ წარმოედგინა ის); მეორეში — ირიბ დამატებითია, იგი გარდაუვალი ზმნის (მ ი ხ ვ დ ა) ირიბი დამატება-ობიექტის (მიხვდა მას) გაშლილი სახეა, ხოლო მესამეში — უბრალო დამატებითია, რადგანაც აზუსტებს, ხსნის უბრალო დამატებას იმაში („ბაქუა დარწმუნებული იყო იმაში, რომ...“).

3. დამატებითი დამოკიდებული წინადადება, განსაკუთრებით პირდაპირ და ირიბდამატებითი დამოკიდებული წინადადებები, კითხვებით (ვინ? რა?) და საკავშირებელი სიტყვებით (ვინც, რაც, თუ, რომ, რაც რომ, ვინც რომ, თუ რომ) ჰგავს ქვემდებარულ დამოკიდებულ წინადადებას.

ამიტომ კითხვებითა და საკავშირებელი სიტყვებით მისი გარჩევა ქვემდებარულსაგან ჰიის.

კითხვებითა და საკავშირებელი სიტყვებით დამატებითი დამოკიდებული წინადადების ამოცნობა რამდენაღმე საიმედოა მაშინ, როდესაც დამოკიდებული წინადადება უბრალო დამატებითია, რადგანაც მისი კითხვა და საკავშირებელი სიტყვა ფანსხვავებულია: გვხვდება იგი მიცემითში, ნათესაობითში, მოქმედებითსა და ვითარებით ბრუნვებში თანდებულთა და უთანდებულთა:

„მკითხავმა შეტად მტყიცედ დააჭერა ცოლ-ქმარი [იმაში] (მიც. — რაში?), რომ შვილი ეყოლებათ“ (ი. ქავქ.).

„ლუარსაბსა და დარეჟანს იმის (ნათ. — რის?) ეშინოდათ, რომ შვილი არ ჰყავდათ“ (ი. ქავქ.).

„ლუარსაბმა დაიწყო იმით (მოქმ. — რით?), რომ დათო დატუქსა.“

პირდაპირ და ირიბდამატებითი დამოკიდებული წინადადების ამოსაცნობად და მათი ქვემდებარულსაგან გასარჩევად მთავარია მისათითებელი (კორელატი) სიტყვის ფუნქციის გარკვევა — რა წევრია იგი წინადადებას: ქვემდებარე თუ დამატება (პირდაპირი, ირიბი); მაგალითები:

„სახის მოძრაობაზე ეტყობოდა, რომ გრძნობის ალს მთლად მოებურა მისი არსება“ (ა. ყაზბ.).

„სახის მოძრაობაზე შეამჩნევდით, რომ გრძნობის ალს მთლად მოებურა მისი არსება“.

პირველი წინადადება ქვემდებარულია, რადგანაც ხსნის, აზუსტებს მთავარი წინადადების ქვემდებარეს (ის), რომელიც არაა წარმოდგენილი, მეორე კი დამატებითია, რადგანაც აზუსტებს, ხსნის მთავარი წინადადების დამატებას მას („სახის მოძრაობაზე შეამჩნევდით [მას], რომ... და ა. შ.).

4. დამატებითი დამოკიდებული წინადადება კითხვას იმ ფორმით მოიხდენს, რა ფორმაც აქვს სათანადო სახის დამატებას, რომელსაც დამოკიდებული ხსნის. პირდაპირ დამატებითი დამოკიდებული წინადადებისათვის იგი სახელობითის ან მიცემითის ფორმითაა, ირიბისათვის ყოველთვის მიცემითის, ხოლო უბრალო დამატებითი დამოკიდებული წინადადებისათვის სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით.

5. დამატებითი დამოკიდებული წინადადების საკავშირებელი სიტყვის ფორმას განსაზღვრავს დამოკიდებული წინადადების შემასმენელი: თუ პირდაპირი დამატებაა, მაშინ იგი გარდაშევალი ზმნის (შემასმენლის) პირველი სე-

არის ფორმასთან მიცემითში იქნება, მეორე და მესამე სერიის ფორმებთან სახელობითში; თუ ირიბია, ყოველთვის მიცემითში, ხოლო თუ იგი უბრალო დამატებაა, მაშინ სხვადასხვა ბრუნვაში (მიცემითში, ნათესარბითსა და მოქმედებითში) თანდებულთა თუ უთანდებულად.

6. ადგილის მიხედვით დამატებითი დამოკიდებული წინადადება შეიძლება იყოს თავშიც („რაც ჩემი ურმის არ არის, სახლში არ შემიტანია“. ა. წერ.), შუაში („შალვამ, რაც ნახა და გაიგონა, დედას უამბო“), მაგრამ უმთავრესად დამოკიდებული წინადადება ბოლოშია („ანგრევს, რაც უშლის მგზავრობას“. ვაჟა) ძირითადად ბოლოშია რომ და თუ საკავშირებლიანი დამოკიდებული წინადადებები („ნახა, რომ ფრთები ესხმება“. (რ. ერის.); „ვინ იცის, თუ მე პირობზე მიყვარს“ (ვაჟა). აქვე გაიხსენებენ სასვენ ნიშნებსაც.

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება დამოკიდებულ წინადადებათაგან ყველაზე რთულია სწავლების თვალსაზრისით. მის ძირითადს განსაზღვრავს როგორც ის, რომ იგი იყენებს მრავალგვარ საკავშირებელს, ისე მისი მსგავსება სხვა წინადადებებთან, მაგრამ განსაკუთრებით წევრ-კავშირი „რომელიც“, რომელთაგანაც მართლწერისა და სტილისტიკის არა ერთი საკითხია დაკავშირებული.

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების გაცნობა მოხდება მარტივთან შეპირისპირებით. პირველ რიგში საილუსტრაციოდ მიეცემა ისეთი ქვეწყობილი წინადადება, რომლის დამოკიდებულს ექნება მისათითებელი წევრი მთავარში, შემდეგ კი რომელშიც საჭირო იქნება მისი აღდგენა. აღსანიშნავია, რომ უმეტეს შემთხვევაში განსაზღვრებით დამოკიდებულს მთავარში არა აქვს ეს წევრი.

მაგალითები: „ის ზღაპრები მე გულს მიღონებდნენ“ (ი. ჯავჭ.).

„ის ზღაპრები, რომლებსაც ჩვენ ერთმანეთს ვუამბობდით, მე გულს მიღონებდნენ.“

პირველი წინადადება მარტივია, მეორე — რთული. რთულ წინადადებაში დამოკიდებული წინადადება „რომლებსაც ჩვენ ერთმანეთს ვუამბობდით“ მიუგებს კითხვაზე „რომელი?“ და განსაზღვრავს მთავარი წინადადების არსებითი სახელით გადმოცემულ წევრს — ქვემდებარეს (ზღაპრები). ამ წინადადებათა (მარტივისა და რთულის) შედარება-შეპირისპირებით ნათელი გახდება, რომ დამოკიდებული წინადადება აზუსტებს, რომელია ეს „ზღაპრები, რომლებიც გულს მიღონებდნენ“. მთავარ წინადადებაში დამოკიდებულის ბადალი სიტყვა ის მთავარი წინადადების ქვემდებარის განსაზღვრებაა („ის ზღაპრები, რომლებსაც ჩვენ ერთმანეთს ვუამბობდით“), დამოკიდებული ამ განსაზღვრების გაშლილი სახეა და არის განსაზღვრებითი დამოკიდებული.

შემდეგ თანდათანობით მიეცემა ისეთი ნიმუშები, რომლებშიც დამოკიდებული წინადადებები ახსნის არსებითი სახელითა და საწყისით გადმოცემულ წინადადების სხვა წევრებს, როგორცაა: სხვადასხვა სახის დამატება, სხვადასხვა სახის გარემოება და მართული განსაზღვრება. გაირკვევა, თუ რომელ წევრს განსაზღვრავს დამოკიდებული და რომელი წევრის გაშლილი სახეა.

დასკვნა: განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება მარტივი წინადა-

დების განსაზღვრების შინაარსისა და განსაზღვრავს მთავარი წინადადების სახელით გადმოცემულ ამა თუ იმ წევრს.

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების კითხვებია: როგორი? რომელი? სადაური? როდინდელი? რამდენი? და სხვ. იმ ბრუნვის ფორმით, რომელსაც მოიხდენს სასაზღვრი (მისამართი) სიტყვა, რომელსაც მიემართება დამოკიდებული: 1. „იმას როდი აშინებს ზეაი (რომელი? სახ. ბრუნვა), რომელიც ზამთრობით ქექა-ქუხილით თავზე გვაწვება ხოლმე“ (ვაჟა); 2. დედაჩემი თავის დახოცილ შვილებსა ტირის (რომელ შვილებს? მიც. ბრუნვა), რომლებიც მუდამ თვალ წინ უწყყია“ (ვაჟა); 3. „მთიულებმა (რომელმა? მოთხ. ბრუნვა), რომელთაც მოაგონეს წასვლის დრო, გამოიყვანეს ელგუჯა ტბილი ოცნებიდან“ (ა. ყაზბ.).

სხვადასხვაგვარია განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების საკავშირებლები. ეს საკავშირებლებია: მიმართებითი ნაცვალსახელები: რომელიც, როგორიც, როდინდელიც, რამდენიც, ჩანაირიც, სადაურიც, ვინც, რაც; მიმართებითი ზმნიზედები: სადაც, საიდანაც, საითკენაც, როდესაც, როცა და კავშირი რომ. ამათგან ჰპეციფიკური და ყველაზე გავრცელებული საკავშირებელია „რომელიც“, რამდენადმე ჰპეციფიკურია აგრეთვე როგორიც¹.

ზოგი საკავშირებელი განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებას საერთო აქვს სხვადასხვა სახის წინადადებებთან; მაგალითად: ვინც და რაც ქვემდებარულთან და დამატებითთან; სადაც, საიდანაც, საითკენაც — ადგილის გარემოებითთან; როდესაც, როცა — დროის გარემოებითთან, ხოლო რომ საკავშირებლით იგი თითქმის ყოველი სახის წინადადებას ემსგავსება.

ცხადია, განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების ამოცნობისათვის ყველაზე საიმედო „რომელიც“ საკავშირებელია.

სადაც, საიდანაც, საითკენაც, როდესაც, როცა საკავშირებლიანი განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება ადგილისა და დროის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებათა შესწავლასთან დაკავშირებით გაეცნობა საფუძვლიანად. აქ კი შეიძლება მხოლოდ მისი ზოგადად გაცნობით დაეკმაყოფილდეთ.

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების რაობის შესწავლისას მთავარია, გაიკვცეს ამ წინადადების მიმართება არსებითი სახელით ან საწყისით გადმოცემული ამა თუ იმ წევრისადმი. ამ საკითხის საფუძვლიანად ცოდნას არსებითი მნიშვნელობა აქვს განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების ამოცნობისა და მისი სხვა დამოკიდებული წინადადებისაგან (ქვემდებარულისაგან დამატებითისაგან, ადგილის, დროისა და ვითარების გარემოებითისაგან) გასარჩევად.

აქვე მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გახდეს ისიც, რომ ერთია განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების მისამართი (განსასაზღვრავი) სიტყვა და სულ სხვაა სავარაუდო (მისათითებელი, კორელატი) სიტყვა. მისამართი სიტყვა ჩვეულებრივ არსებითი სახელით ან საწყისით გადმოცემული ესა თუ ის წევრია (ქვემდებარე, დამატება, განსაზღვრება, გარემოება), ხოლო სავარაუდო სიტყვა (მისათითებელი, კორელატი) მისამართი სიტყვის ნაცვალსახელით

¹ ეამბობთ „რამდენადმე“, რადგანაც ეს საკავშირებელი გარეგნულად წაგავს ვითარებით გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების საკავშირებელს „როგორც“, რის გამოც მოსწავლეები ზოგადად ურევენ ერთმანეთში ამ ორი სახის წინადადებებს.

გამოხატული განსაზღვრებაა, რომელიც შეიძლება არც იყოს წარმოდგენილი მთავარ წინადადებაში, მაგრამ იგულისხმებოდეს, მაგალითად: „არაფერი არ-
ლევდა მათ სიჩუმეს გარდა ძაღლებისა, რომლებიც ეზოში დარბოდნენ“
(ლ. ქიჩ.).

დამოკიდებული წინადადება („რომლებიც ეზოში დარბოდნენ“) მიემარ-
თება არსებითი სახელით გადმოცემულ უბრალო დამატებას („ძაღლებისა“),
განსაზღვრავს მას და წარმოადგენს გაშლილ სახეს ამ წევრის განსაზღვრე-
ბისას, რომელიც არაა წარმოდგენილი მთავარში, მაგრამ იგულისხმება. (გარ-
და იმ ძაღლებისა).

ვარჯიშობის შედეგად მოსწავლემ უნდა იცოდეს შემდეგი:

1. დამოკიდებული წინადადება განსაზღვრებითია მხოლოდ მაშინ, როდესაც იგი მიემართება სახელით ან საწყისით გადმოცემულ წევრს;
2. არჩევდეს ერთმანეთისაგან განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადა-
დების მისამართ სიტყვას და მისათითებელ (სავარაუდო, კორელატ) სიტყვას;
3. ერკვეოდეს, რომ მისამართი სიტყვა ჩვეულებრივ ქვემდებარე, დამა-
ტება, გარემოება ან მართული განსაზღვრებაა, ხოლო მისათითებელი სიტყვა
ნაცვალსახელით გადმოცემული განსაზღვრება, რომელიც ახლავს მისამართ
სიტყვას და საჭიროებს დაზუსტებას.
4. განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება განსაზღვრავს მისამართ
სიტყვას და გაშლილი სახეა ამ სიტყვის ნაცვალსახელით გადმოცემული გან-
საზღვრებისა.

აქვე მოსწავლეებს უნდა გაეცნოს განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინა-
დადების გამარტივება.

მხოლოდ განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების ამგვარად შეს-
წავლის შემდეგ გაეცნობა სადაც, საიდანაც, საითქენაც, როდესაც, როცა
საკავშირებელია წინადადებები ზოგადად; მაგალითად: „მასპინძელ-სტუმ-
რები ერთად შევიდნენ მშვენივრად მოწყობილ სასტუმროში, სადაც ორი
თავშიშველი ქალი დაუხვდათ“ (შ. არაგვ.).

დამოკიდებული წინადადება განსაზღვრებითია, რადგანაც იგი მიემარ-
თება სახელით გადმოცემულ ადგილის გარემოებას (ს ა ს ტ უ მ რ ო შ ი) და
წარმოადგენს გაშლილ სახეს ამ წევრის ნაცვალსახელით გადმოცემული განსა-
ზღვრებისას იმ (იმ სასტუმროში), რომელიც იგულისხმება.

სხვა ამგვარ საკავშირებლიანი წინადადებების გარჩევის საფუძველზე მი-
ეცემა დასკვნა: როდესაც, როცა, სადაც, საიდანაც, საითქენაც საკავშირებლი-
ანი დამოკიდებული წინადადებები განსაზღვრებითია, თუ დამოკიდებულის
მისამართი სიტყვა არსებითი სახელი ან საწყისია.

განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება საკავშირებელი და სავარა-
უდო სიტყვებით ჰგავს ქვემდებარულსა და დამატებით დამოკიდებულ წინა-
დადებებს; მაგალითად:

„რაც დაითესება, ის მოიშველება“.

„რაც დათესეს ის მოიშვეს“.

„ის პურეული მოიშვეს, რაც დათესეს“.

მოცემული წინადადებები მისათითებელი (სავარაუდო) სიტყვისა (ის) და
საკავშირებლის (რაც) მიხედვით ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან. ნამდვი-
ლად კი წინადადებები სხვადასხვა ტიპისაა.

ამ წინადადებათა სახის გასარკვევად პირველ რიგში უნდა მოიძებნოს მთავარში ის წევრი, რომელსაც დამოკიდებული წინადადება მიემართება და გაირკვეს: თუ რა წევრია იგი და რით (რა მეტყველებს ნაწილით) არის გადმოცემული: პირველი ქვემდებარულია, მეორე — დამატებითი და მესამე — განსაზღვრებითი.

მისამართ სიტყვასთან ერთად ყურადღება უნდა გამახვილდეს კითხვებზე: ქვემდებარული და დამატებითი დამოკიდებული წინადადებები უბასუხებენ კითხვაზე რა? კითხვა იმ ბრუნვის ფორმაშია, რომელშიაც არის მისათითებელი სიტყვა; განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება კი მიუგებს კითხვაზე რომელი? (რომელი ჰირნახული? — ის ჰირნახული, რაც დათესეს).

ამდენად, განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების ქვემდებარულია და დამატებითისაგან გასარჩევად კითხვაც შეიძლება მოვიშველიოთ.

4 განსაზღვრავითი დამოკიდებულ წინადადებასთან დაკავშირებული
4 მართლწარისა და მართლმეტყველების საკითხები

„შეიძლება ითქვას, რომ არც ერთ დამოკიდებულ წინადადებას არ უკავშირდება იმდენი მართლწარისა და მართლმეტყველების საკითხი, რამდენიც განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებას.“

განსაკუთრებით მრავალი საკითხია დაკავშირებული „რომელიც“ საკავშირებელ სიტყვასთან.

მიმართებითი ნაცვალსახელი „რომელიც“ ყოველთვის იწყებს დამოკიდებულ წინადადებას. ამ საკავშირებლით წინადადება შეიძლება იყოს შუაში ან ბოლოში, მაგრამ არ შეიძლება იყოს თავში. მაგალითები:

1. „ონისემ მიიყვანა ქალი და გადასცა სასიძოს, რომელიცა გამოაგებით მიაშველა ხელი“ (ა. ყაზბ.) — დამოკიდებული ბოლოში.

2. „მთიულებმა, რომელთაც მოაგონეს წასვლის დრო, გამოიყვანეს ელგუჯა ტკბილი ოცნებიდან“ (ა. ყაზბ.) — დამოკიდებული მთავარში.

„რომელიც“ წევრ-კავშირთან დაკავშირებით შემდეგ საკითხზე უნდა გამახვილდეს ყურადღება:

1. დამოკიდებულ წინადადებაში იგი სხვადასხვა წევრია (ქვემდებარე, სხვადასხვა სახის დამატება და ა. შ.) და ამისდა მიხედვით იგი ორსავე რიცხვში და სხვადასხვა ბრუნვის ფორმაში დაისმის, უმთავრესად სახელობითში, მოთხრობითში, მიცემითსა და ნათესაობითში. ორ უკანასკნელ ბრუნვაში — თანდებულთ და უთანდებულთ; მაგალითები:

„ელგუჯამ, რომელიც (ქვემდ., მხ. რიცხ., სახელ. ბრუნვა) მღელვარებით თვალს ადევნებდა იქ მოსულებს, თვალი შეჰკრა მოშავალ მხედარს“ (ა. ყაზბ.).

„თავის ლუკაზე ისეთ იმედებს ამყარებდა მელანია, რომელიც (ქვემდ., მრავლ. რიცხვ., სახელ. ბრუნვა) უფრო ცხოვრების ანგარიშს ეხება“ (ე. ნინ.).

მწყვარად მიეგება თავის ქალს ხვარამზე, რომელიცა (ქვემდ., მხოლ. რიცხვ., მოთხ. ბრუნვა) დიდი მოუთმენლობა იცოდა ამისთანაობაში“ (ე. ნინ.).

„ეს იყო ერთი პატარა საყდარი, რომელიც (უბრ. დამ. თანდებულთან მიც., მხოლ. რიცხვ.) ორმოცდაათი კაცი თუ მოთავსდებოდა“ (გ. წერ.).

„საწიოვე მთა ეკუთვნოდა ას კომლ მებატონეს, რომელთა შორის (თანდებულისანი უბრ. დამ., მრავლ. რიცხ., მიც. ბრ.) ირიცხებოდა სამსონ ჭიბიაშვილიც“ (გ. წერ.).

„რომელიც“ წევრ-კავშირის ბრუნვის ფორმას განსაზღვრავს დამოკიდებული წინადადების შემასმენელი.

2. ზოგჯერ მიმართებით ნაცვალსახელს „რომელიც“ ნაწილაკი ც შეიძლება სრულიად ჩამოცილდეს ან შეუერთდეს მასთან დაკავშირებულ სხვა წევრს. ამას მაშინ აქვს ადგილი, როდესაც რომელიც ნათესაობით ბრუნვაშია ან თანხანი მრავლობითის ფორმითაა. ასეთ შემთხვევაში იგი გარეგნულად ჰგავს კითხვით ნაცვალსახელს, მაგრამ თავისი ფუნქციით იგი მიმართებითია; მაგალითად: „ჰაერში გაისმა კარგად შესამჩნევი გრიალი, რომელმაც ორივენი სწრაფად აგვახედა მალა“ (ნ. ლომ.). შევეცვალოთ წინადადება ისე, რომ საკავშირებელი სიტყვა „რომელმაც“ დადგეს ნათესაობითში: „ჰაერში გაისმა კარგად შესამჩნევი გრიალი, რომელმაც ხმამაც ორივენი სწრაფად აგვახედა მალა“.

ამ წინადადებათა საკავშირებელი სიტყვების ფორმისა და ფუნქციის მიხედვით შედარება-შეპირისპირებით გაირკვევა, რომ პირველ წინადადებაში მიმართებითი ნაცვალსახელი ქვემდებარეა და დგას მოთხრობით ბრუნვაში. მეორეში კი იგი მართული განსაზღვრებაა, რომლის ც ნაწილაკი გადატანილია საზღვრულზე („რომლის ხმამაც“).

3. „რომელიც“ მიმართებითი ნაცვალსახელი რიცხვში ეთანხმება იმ წევრს, რომელსაც დამოკიდებული მიემართება. „რომელიც“ საკავშირებელსა და მისამართ სიტყვას შორის რიცხვში შეთანხმების მიხედვით ასეთი ურთიერთობაა: რომელიც საკავშირებელი სიტყვა მხოლოდობითშია, თუ მისამართი სიტყვა მხოლოდობითშია და, პირიქით, თუ მისამართი სიტყვა მრავლობითშია, ან განსაზღვრებად ახლავს ერთზე მეტის აღმნიშვნელი რაოდენობითი რიცხვითი სახელი, საკავშირებელი სიტყვა „რომელიც“ შეეთანხმება მას მრავლობითში; მაგალითად:

„უკან მოსდევდა ტირილით შიუკა (მისამ. სიტყვა მხოლ.), რომელიც (საკავშ. მხოლ.) გაიძახოდა“ (გ. წერ.).

„ბოლოს დანახეს, რომ ძვირფასი სტუმრის ნაცვლად მოდიოდნენ ცხენები (მისამართი სიტყვა მრავლობითშია), რომლებზედაც (საკავშ. მრავლობითშია) დაკლული ღორებივით გადაეკიდათ სამსონი და ავთანდილი“ (გ. წერ.).

„საწიოვე მთა ეკუთვნოდა ას კომლ მებატონეს (მისამ. სიტყვას განსაზღვრებად აქვს ას(ი), რომელთა შორის (საკავშ. მრავლ.) ირიცხებოდა სამსონ ჭიბიაშვილიც“ (გ. წერ.).

მრავლობითშია „რომელიც“ საკავშირებელი სიტყვა მაშინაც, როდესაც იგი მიემართება მთავარი წინადადების ერთგვარ წევრებს; მაგალითად:

„ამოიკითხა მოსამართლემ ისაკა ჰამიაშვილი და დათუა შრომიშვილი, რომლებიც მაშინვე გავიდნენ“ (შ. არაგვ.).

აღსანიშნავია, რომ „რომელიც“ საკავშირებელი სიტყვის მისამართ სიტყვასთან რიცხვში შეთანხმების საკითხში მოსწავლეები ხშირად უშეგებენ შეცდომებს. ამიტომაც ამ საკითხს განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს. იგი არა მარტო შესწავლილ უნდა იქნეს, არამედ განმტკიცებული სხვადასხვა სახის ვარჯიშობით, როგორცაა: ტექსტის ანალიზი, ერთი ფორმის მეორეში გადაყ-

ვანა, ამა თუ იმ წესის შესაბამისი ნიმუშების მოყვანა-გაანალიზება და სხვ. ცოდნის გასამტკიცებლად ამ წესებზე უნდა ჩატარდეს სათანადო წერიითი საშუალო: ამ ფორმების შემცველი ტექსტის შინაარსის გადმოცემა, შემოქმედებითი კარნახი, შერჩეული ტექსტის გაანალიზება წერილობით თუ სხვ.

4. „რომელიც“ საკავშირებელი სიტყვის მისამართი სიტყვისაგან დაშორება და მათ შორის სხვა სიტყვების ჩადგომა წინადადებას ბუნდოვანს, სტილისტიკურად უმართებულოს ხდის; მაგალითად: „იმას წარმოუდგა ბაანას აჩრდილი, რომლის სიკვდილი ახირებული გულცივობით განუტყადა სამსონმა წამოსვლის წინათ“ (გ. წერ.).

ამ მისამართი სიტყვაა ბ ა ა ნ ა ს, რომელსაც ხსნის დამოკიდებული, მაგრამ „რომელიც“ საკავშირებელ სიტყვასა და მისამართ სიტყვას შორის ჩასმულია სხვა სიტყვა ა ჩ რ დ ი ლ ი, რის გამოც გამოდის თითქოს „აჩრდილოს სიკვდილი“ განუტყადა სამსონმა; მაშასადამე, მისამართი და საკავშირებელი სიტყვების დაშორებამ აზრი ბუნდოვანი გახადა.

ამგვარ წინადადებათა მოტანა-გაანალიზებით და მათ სწორად აგებაზე ვარჯიშობით მოსწავლეთათვის ნათელი უნდა გახდეს, რომ:

„რომელიც“ მიმართებითი ნაცვალსახელი უშუალოდ უნდა მოსდევდეს მისამართ სიტყვას („გადაქიმა ორსართულიანი ს ა ხ ლ ი, რ ო მ ლ ი ს ოთახები ევრობულად მოაწყო“. შ. არაგვ.).

მისამართი სიტყვისა და „რომელიც“ საკავშირებლის ერთმანეთისაგან დაშორება შესაძლებელია მაშინ:

ა) თუ მისამართ სიტყვასა და საკავშირებელს შორის მოქცეულია მხოლოდ შემასმენელი („დათუას მღვდლის ი მ ე დ ი მიეცა, რომელიც მისამართლემ მთლად შეუტყია და მოაშორა“ შ. არაგვ.).

ბ) თუ მისამართ სიტყვას განსაზღვრებლად ახლავს ჩვენებითი ნაცვალსახელი („თავის ლუკმაზე ისეთ ი მ ე დ ე ბ ს ამყარებდა მელანია, რომლებიც უფრო ცხოვრების ანგარიშს ეხება“. ე. ნინ.).

გ) თუ მისამართი და „რომელიც“ საკავშირებელი სიტყვის დაშორება აუცილებელია, მაშინ საჭიროა მისამართი სიტყვის განმეორება; მაგალითად: „ასე მიდიოდა ქეთევანის ცხოვრება, ქეთევანისა, რომელსაც ხვედრმა ამდენი მწარე ნაღველი დააღვეინა“ (ე. ნინ.).

5. სკოლის პრაქტიკაში იშვიათი როდია აგრეთვე მისათითებელი და საკავშირებელი სიტყვების აღრევის შემთხვევები.

აღრევის მიზეზი ისე, როგორც ზმნიზედების გარეგნული მსგავსებაა ისეთი, როგორიც ნაცვალსახელებთან, როდესაც ეს უკანასკნელები მიცემით ბრუნვაშია (ისეთ(ს), როგორ(ს)).

სათანადო ნიმუშებზე ვარჯიშობით მოსწავლემ არა მარტო უნდა იცოდეს, რომ განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების მისათითებელი სიტყვები და საკავშირებლები ძირითადად ნაცვალსახელებია, არამედ უნდა ჰქონდეთ ჩვევა მათი მართებულად გამოყენებისა და წინადადების სწორად აგებისა.

„რომელიც“ საკავშირებელ სიტყვასთან დაკავშირებულ სინტაქსურ-სტილისტიკურ საკითხებზე (ჯერ ამა თუ იმ საკითხზე, შემდეგ კი ყველაზე) უნდა ჩატარდეს სხვადასხვა სახის წერიითი სავარჯიშო:

ა) ამ სინტაქსურ-სტილისტიკური საკითხების შემცველი ტექსტის შინაარსის გადმოცემა;

ბ) შერჩეულ წინადადებათა წერილობითი ანალიზი;

გ) უმართებულო წინადადებების გასწორება და ა. შ.

ზემოთაც აღინიშნა, განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების შესწავლა ამით და აქ არ მთავრდება. ამ წინადადებაზე ყურადღება გამახვილდება აგრეთვე ადგილის, დროისა და ვითარების გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებების შესწავლისას და გაირკვევა განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების ამ წინადადებებთან მსგავსება-განსხვავება.

საბოლოოდ, განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადების შემაჯამებელი, დასკვნითი მუშაობისას, რომელიც სხვადასხვა სახით შეიძლება ჩატარდეს (საუბრით, გრამატიკული გარჩევით, საერთო თხრობა-დახასიათებით თუ სხვ.), უნდა მოიხაზოს ამ წინადადებასთან დაკავშირებული ძირითადი საკვანძო საკითხები, როგორცაა: მისი რაობა, კითხვები და საკავშირებელი სიტყვები, ამოცნობის ხერხები, მისათითებელი და მისამართი სიტყვები, მსგავსება სხვა წინადადებასთან, რით უნდა იქნეს გარჩეული მათგან, ამ წინადადებასთან დაკავშირებული სინტაქსურ-სტილისტიკური და პუნქტუაციური საკითხები და ა. შ.

გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება

ცალკეული სახის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების სწავლებამდის მოსწავლეთ სავსებით წარმოდგენა უნდა მიეცეთ გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაზე.

ამისათვის საჭიროა გარემოებათა სახეების, მათი ფუნქციისა და გამოხატვის საშუალებათა განმეორება. განმეორებისას განსაკუთრებით უნდა გამახვილდეს ყურადღება ზმნიზდით გადმოცემულ გარემოებაზე. მოხდება ეს საბელოთა და ზმნიზდით გადმოცემულ გარემოებათა შეპირისპირებით; მაგალითად: „მაშინ თორმეტი წლისა ვიყავი“ (ი. ჭავჭავაძე) და „შემოდგომაზე თორმეტი წლისა გავხდი“. პირველ წინადადებაში დროის გარემოება მაშინ კონკრეტულად არ ასახელებს, თუ როდის გახდა თორმეტი წლის; იგი ახსნას, დაზუსტებას საჭიროებს, მაშინ როდესაც მეორე წინადადებაში დროის გარემოება „შემოდგომაზე“ კონკრეტულად მიუთითებს მოქმედების დროზე.

ასევე გაანალიზდება სახელი და ზმნიზდა, ადგილისა და სხვა გარემოების გამოსახატავად გამოყენებული. მიეცემა დასკვნა, რომ ზმნიზდით გადმოცემულ გარემოებას ახსნა-განმარტება სჭირდება, რაც ძირითადად დამოკიდებული წინადადებით ხერხდება: „მაშინ თორმეტი წლისა ვიყავი, როცა ბატონმა სახლს მომამორა“. დამოკიდებული წინადადება „როცა ბატონმა სახლს მომამორა“ აზუსტებს მთავარი წინადადების ზმნიზდით გადმოცემულ დროის გარემოებას მაშინ. „სადაც ამხანაგები ჩამილიეს, მეც იქ უნდა ჩავეკაფერნო“ (ა. ყაზბეგი) — დამოკიდებული წინადადება „სადაც ამხანაგები ჩამილიეს“ ხსნის, აზუსტებს მთავარი წინადადების ზმნიზდით გადმოცემულ ადგილის გარემოებას — იქ.

ასევე გაანალიზდება სხვა სახის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებებიც: ვითარების გარემოებითი („როგორც ქუხს, ისე არა წვიმს“. ანდ.), მიზეზის („გვიამ ვერაფერი უპასუხა, რადგანაც გაკვეთილი არ იცოდა“) და მიზნის („მე ჩონგური მისთვის მინდა, რომ სიმართლეს მსახურებდეს“. ა. წერ), მიეცემა განსაზღვრა.

გარემოებათა მსგავსად გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებაც ხუთი სახისაა: ადგილის, დროის, ვითარების, მიზეზისა და მიზნის. თითოეულ ამთავანს მთავარ წინადადებაში მოეპოვება შესატყვისი წევრი, რომელიც ან წარმოდგენილია ან შეიძლება მისი აღდგენა („საცა ტყეა, ბუნება [იქ] სიცოცხლით არის სავსე“... (ი. გოგ.).

ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება

გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებებზე ზოგადი ცნობების მიწოდების შემდეგ ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების სწავლება სირთულეს ადარწმოდგენს. აქაც ამოსავალი მარტივი წინადადებაა, ამ წინადადების გადაკეთება რთულად; მაგალითად: „ყველა იქით მიბრუნდა“. წინადადების ახალწიით ცხადი გახდება, რომ ამ წინადადებაში წარმოდგენილი ადგილის გარემოება იქით კონკრეტულად ვერ წარმოგედგენს, თუ საით მიბრუნდა ყველა. მას სჭირდება დაზუსტება, ახსნა-განმარტება. ეძლევა მისი რთული სახე: „ყველა იქით მიბრუნდა, საიდანაც ბარაბანის ზმა მოისმოდა“ (ა. ყაზბ.). მისი შედარება მარტივთან გაარკვევს დამოკიდებული წინადადების როლს, მის დანიშნულებას: იგი გვიჩვენებს მთავარი წინადადების შემასმენლით გადმოცემული მოქმედების ადგილს და წარმოდგენს გაშლილ, გაფართოებულ სახეს მთავარი წინადადების ადგილის გარემოებისას — იქით.

ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების სწავლებისას პირველ რიგში უნდა გაირკვეს კითხვები და საკავშირებელი სიტყვები, მათი ურთიერთ მიმართება. ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების კითხვები და საკავშირებელი სიტყვები ძირითადად ურთიერთის შესატყვისია: სად? — სადაც; საით? — საითაც; საითკენ? — საითკენაც; საიდან? — საიდანაც, ე. ი. ესა თუ ის ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება საკავშირებლად უმთავრესად შესატყვისი კითხვისაგან ნაწარმოებ მიმართებით ზმნიზუნდას იყენებს.

„სადაც სიყვარული არ არის, იქ არც სიხარულია“ (ანდ.) (სად?); „საითაც გავიქეცი, იქით წავიქეცი“ (ანდ.) (საით?); „იქიდან მოვიდნენ, საიდანაც არავის მოველოდი“ (საიდან?).

იშვიათად ადგილის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაში საკავშირებლად რომ კავშირიც გვხვდება: „ეს, ბოსლის უკან რომ ხევი, იქ ვიპოვე“. ამავე წინადადებით გაირკვევა, რომ სავარაუდო, მისათითებელ სიტყვად ადგილის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებას მთავარში უმეტესად აქვს: იქ, იქით, იქითკენ, იქიდან ზმნიზუნდები, აგრეთვე იშვიათად ძველი ზმნიზუნდა მუნ, რომელსაც თანამედროვე ქართულში ცვლის იქ („სადაც აქამდინ ხლით და ძალით ფლობდა ქართველი, მუნ სამშვიდობო მოქალაქის მართავს აწ ხელი“ (ნ. ბარ.).

ადგილი ამ სახის დამოკიდებული წინადადებისა ჩვეულებრივ განსაზღვრული არაა (იხ. ზემოთ მოტანილი წინადადებები), მაგრამ მაინც იგრძნობა ერთგვარი შეზღუდვა: შუაში იგი შედარებით იშვიათად გვხვდება. როდესაც დამოკიდებული შუაშია, მისი ინტონაცია შედარებით განსხვავებულია — მთავარი წინადადების პირველი ნაწილის ინტონაცია დაუმთავრებელი, აწეული ინტონაციაა, ერთგვარი მოლოდინის ინტონაციაა.

ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების სწავლებისას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს სადაც, საიდანაც, საითკენაც საკავშირებლებით მის მსგავსებას განსაზღვრებით დამოკიდებულთან. ამ საკავშირებლების შემცველი ადგილის გარემოებითი და განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადებების ერთმანეთისაგან გასარჩევად ჩვეულებრივ სამ ხერხს იყენებენ:

1) მთავარში სახელით თუ ზმნიზელითაა გადმოცემული ის წევრი, რომელსაც მიემართება დამოკიდებული. თუ დამოკიდებული მიემართება ზმნიზელით გამოხატულ წევრს (ადგილს გარემოებას), მაშინ იგი ადგილის გარემოებითაა, ხოლო თუ მიემართება არსებითი სახელით გადმოცემულ წევრს (ქვემდებარეს, დამატებას ან გარემოებას), მაშინ იგი განსაზღვრებითაა.

2) რა კითხვაზე მიუგებს დამოკიდებული წინადადება — განსაზღვრებისა თუ ადგილის გარემოების კითხვაზე.

3) თუ საკავშირებელი სიტყვები სადაც, საიდანაც, საითკენაც აზრის და ურღვევლად შეიცვლება მიმართებითი ნაცვალსახელით რომელიც, დამოკიდებული განსაზღვრებითაა, და თუ არა — გარემოებითი, თუმცა ზოგჯერ საკავშირებელი სიტყვის ასეთი შეცვლა შეუსაბამოა სტილისტიკურად; მაგალითად: „ონისე თვალს ვერ აშორებდა იმ ადგილს, სადაც ის კაცი უკანასკნელად დაინახა“. (ა. ყაზბ.). საკავშირებლის შეცვლით მივიღებთ: „ონისე თვალს ვერ აშორებდა იმ ადგილს, რომელზედაც ის კაცი უკანასკნელად დაინახა“? მართალია, საკავშირებლის შეცვლით აზრი არ დაირღვა, მაგრამ სტილისტიკურად წინადადება გამართული არაა.

ასევე შეისწავლება სხვა სახის დამოკიდებული წინადადებებიც. ამა თუ იმ სახის წინადადებათა შესწავლისას გარდა მისი ამოცნობის ხერხებისა (შინაარსი, კითხვა, საკავშირებელი სიტყვა, მისათითებელი სიტყვა და გამარტივება) უნდა გაირკვეს მისი მსგავსება-განსხვავება სხვა სახის წინადადებასთან თუ წინადადებებთან და მათთან დაკავშირებული სინტაქსურ-სტილისტიკური და პუნქტუაციური საკითხები.

სინტაქსის ბაკვეთილი

გ ა კ ვ ე თ ი ლ ი ს თ ე მ ა : 1. გამოსაკითხავი: ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება;

2. ასახსნელი: დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება.

გ ა კ ვ ე თ ი ლ ი ს მ ი ზ ნ ა ნ : 1. შემოწმდეს, რამდენად ეტყვევიან მოსწავლეები ადგილის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაში და რამდენად შესწევთ უნარი მისი მართებულად გამოყენებისა მეტყველებაში.

2. გაეცნოს: ა) დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების შინაარსობრივ-გრამატიკული ნიშნები — მისი ამოცნობისა და სხვა წინადადებათაგან განსხვავების ხერხები; ბ) დროის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებასთან დაკავშირებული მართლწერის საკითხები;

გ) დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების მნიშვნელობა მეტყველებაში.

გ ა კ ვ ე თ ი ლ ი ს მ ს ვ ლ ე ლ ო ბ ა

მოსწავლეთა დასწრების აღრიცხვის შემდეგ იწყება დაჯლების აღრიცხვა.

მასწ. რა გქონდათ დღეისათვის დაჯლებად?

მოსწ. დღეისათვის დაჯლებად გქონდა — დაგვესწავლა ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება; დასაწერად — ლ. ქიაჩელის მოთხრობიდან „ტარიელ გოლუა“ ამოგვე-

წერა ხუთი ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების შემცველი რთული ქვეწყობილი წინადადება და გავეჩრჩია; გასამეორებლად — დროის გარემოება.

მასწ. ამოიღეთ საშინაო დავალების რვეულები და გადაშალეთ.

გაკვეთილს მიამბობს ჩხ... მოსწავლე გამოდის საპასუხოდ საშინაო დავალების რვეულითა და დღიურით. თეორიული მასალის გადმოცემისა და წერითი დავალების წაითხვა-გარჩევის შემდეგ მასწავლებელი აძლევს მოსწავლეს დაფაზე დასაწერ წინადადებას, რომელსაც მოსწავლე ჭერ კითხულობს და შემდეგ წერს. მოსწავლის წერის პროცესში მასწავლებელი ამოწმებს მოსწავლეთა წერით საშინაო დავალებას მერხებს შორის ჩამოვლით.

წერის დამთავრების შემდეგ არჩევს წინადადებას, ჩერდება დამოკიდებული წინადადების გრამატიკულ ნიშნებზე, მისი ამოცნობის ხერხებზე და მასთან დაკავშირებულ მართლწერის საკითხებზე.

მოსწავლე მასწავლებლის მითითების მიხედვით ჰყვება „დროის გარემოებას“ და ადასტურებს ნათქვამს სათანადო ნიმუშების დასახელებით.

ასევე ამოწმებს მეორე მოსწავლესაც. კლასის საერთო ცოდნის შესამოწმებლად მასწავლებელი სვამს კითხვებს:

1. რას ეწოდება ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?
 2. მთავარი წინადადების რა და როგორ წევრს ხსნის ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?
 3. რა კითხვაზე მიუგებს ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება? (მოსწავლე უპასუხებს და ასახელებს მაგალითებს).
 4. რით უკავშირდება დამოკიდებული მთავარს? იკითხება მაგალითები.
 5. საკავშირებელი სიტყვებით რომელი სახის დამოკიდებულ წინადადებას ჰკავს და როგორ განვასხვავოთ მისგან?
- ასახელებენ ამ საკავშირებლიან განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებას.
6. რა მართლწერის საკითხები უნდა ეიცოდეთ ადგილის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებასთან დაკავშირებით?

მოსწავლეები საშინაო დავალების რვეულიდან კითხულობენ და აანალიზებენ ნიმუშებს, სადაც ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება თავშია, სადაც — შუაში — ბოლოში.

მასწ. როდის გამოიყენება ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?

მოსწ. ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება გამოიყენება მაშინ, როდესაც მთავარი წინადადების ადგილის გარემოებას სჭირდება ახსნა, დაზუსტება. დაბოლოს, მასწავლებელი მოკლედ, ძირითადი დებულებების სახით აყამებს ძველ მასალას და გადადის ახალის ახსნაზე.

მასწ. ამა ერთხელ კიდევ გავიმეოროთ: ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება მთავარი წინადადების რომელი და როგორი წევრის ვაშლილი სახეა?

მოსწ. ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება ვაშლილი (გაფართოებული) სახეა მთავარი წინადადების ზმნიზებით გადმოცემული ადგილის გარემოებისა.

მასწ. თუ დამოკიდებული წინადადება მიემართება მთავარი წინადადების სახელით გადმოცემულ წევრს, მაშინ რა სახისა იქნება იგი?

მოსწ. თუ დამოკიდებული მიემართება მთავარი წინადადების სახელით გადმოცემულ წევრს, მაშინ იგი იქნება განსაზღვრებითი.

მასწ. ადგილის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება ყოველთვის ზმნიზებით გადმოცემული ადგილის გარემოების ახსნა-განმარტებას შეიცავს, მისი ვაშლილი სახეა. გარდა ადგილის გარემოებისა, კიდევ რა გარემოებები ვიცით? (მოსწავლე ასახელებს სხვადასხვა გარემოებას).

— ათ თქვენ გასამეორებლად გქონდათ დროის გარემოება, გვიხსენით მისი განმარტება.

მოსწ. დროის გარემოება არის წინადადების წევრი, რომელიც ვეჩვენებს მოქმედების დროს და მიუგებს კითხვებზე: როდის? რა დროიდან? რა დრომდე? რამდენ ხანს? მაგალითად: „გ უ შ ი ნ გ ა ე უ ლ ე გ ა ლ ი ის კ ა რ ი ჩ ე მ ს დ ა ტ ვ ე ე ე ბ ე უ ლ უ ე ს ბ ო ფ რ ა ნ ე ე ს ს ა“.

მასწ. რით გადმოიცემა დროის გარემოება?

მოსწ. დროის გარემოება გადმოიცემა დროის ზმნიზებითა და სახელით მიცემით, ნათესაობით, მოქმედებისა და ვითარებით ბრუნვაში თანდებულთა და უთანდებულად.

მასწ. დავასახელოთ დროის ზმნიზებები.

(ასახელებენ).

— როგორც ადგილის გარემოება, ისე დროის გარემოებაც შეიძლება გაშლილად იქნეს წარმოდგენილი დამოკიდებული წინადადების სახით.

დღეს ჩვენ შევისწავლით „დროის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებას“ (დაფაზე იწერება მაგალითები; მოსწავლეები კი იწერენ რვეულებში).

1. „ზურაბმა მხოლოდ მაშინ შეწყვიტა მუშაობა, როდესაც მზე გადაიწვერა“.

2. „სანამ ხმალი მოვიღოდა, ენამ თავი მოპკვეთა“ (ანდ.).

3. „რა გაიგეს გვერტის საქმე, მონინდომეს მათაც შეეღა“ (შ. მღვ.).

მასწ. წავეთხოვთ პირველი წინადადება და გავარჩიოთ.

მოსწ. ეს წინადადება რთული ქვეწყობილია. მთავარია „ზურაბმა მხოლოდ მაშინ შეწყვიტა მუშაობა“; დამოკიდებულია „როდესაც მზე გადაიწვერა“ (გამოიყოფა ხაზგასმით).

მასწ. დავუკვირდეთ, რას გვიჩვენებს, რაზე მიუთითებს დამოკიდებულ წინადადება.

მოსწ. დამოკიდებული წინადადება „როცა მზე გადაიწვერა“ გვიჩვენებს მთავარი წინადადების მოქმედების დროს.

მასწ. დავუხსნათ მთავარ წინადადებას კითხვა, რომელზედაც პასუხი გაიცემა დამოკიდებულია.

მოსწ. როდის შეწყვიტა მუშაობა ზურაბმა? მაშინ, როცა მზე გადაიწვერა (კითხვა იწერება წინადადების ვასწვრივ).

მასწ. რით უკავშირდება დამოკიდებული წინადადება მთავარს?

მოსწ. დამოკიდებული წინადადება მთავარს უკავშირდება მაქვემდებარებელი კავშირით როდესაც. (საკავშირებელი სიტყვა ვაიხაზება).

მასწ. მოვძებნოთ მთავარში ის წევრი, რომელსაც აზუსტებს დამოკიდებული წინადადება.

მოსწ. ასეთი წევრია მთავარში დროის გარემოება მაშინ (გაესმება ქვეშ ხაზი და შეუერთდება დამოკიდებულს).

მასწ. რითაა გადმოცემული ეს დროის გარემოება?

მოსწ. ამ წინადადებაში დროის გარემოება გადმოცემულია დროის ზმნიზებით.

მასწ. ამგვარად, დამოკიდებული წინადადება, რომელიც შინაარსობრივად გვიჩვენებს მთავარი წინადადების მოქმედების დროს და წარმოადგენს გაშლილ სახეს მთავარი წინადადების ზმნიზებით გადმოცემული დროის გარემოებისას, არის დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება. იგი მიუგებს კითხვაზე როდის? უკავშირდება მთავარს მაქვემდებარებელი კავშირით როცა (განსაზღვრას იმეორებს 2 — 3 მოსწავლე).

— დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება „როდესაც მზე გადაიწვერა“ აზუსტებს მთავარი წინადადების მოქმედების დროს. იგი კონკრეტულად მიგვიითითებს, თუ როდის შეწყვიტა მუშაობა ზურაბმა.

— რა ადგილი უჭირავს დროის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებას და რა მართლწერის საკითხი უკავშირდება მას?

მოსწ. დამოკიდებული წინადადება მოსდევს მთავარს და გამოიყოფა მისგან მძიმით. მძიმე დასმის დამოკიდებული წინადადების წინ, მთავარის შემდეგ.

მასწ. წავიკითხოთ მეორე წინადადება (მოსწავლე კითხულობს და აანალიზებს ამდაგვარადვე).

ასევე იკითხება და ანალიზდება მესამე წინადადებაც. მესამე წინადადების გარჩევისას უურადდება გამაზვიანებელი საკავშირებელ და მისათითებელ სიტყვებზე.

— მაშ, დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება რით შეიძლება კიდევ მთავარს დაუკავშირდეს?

მოსწ. დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება მთავარს შეიძლება დაუკავშირდეს საკავშირებელი სიტყვით რა.

მასწ. რომელი საკავშირებელი შეიძლება იგი შეიცვალოს?

მოსწ. რა შეიძლება შეიცვალოს როდესაც, როცა საკავშირებლებით.

მასწ. მოვძებნოთ მთავარში ის წევრი, რომელსაც დამოკიდებული ხსნის.

მოსწ. მთავარში ასეთი წევრი არაა წარმოდგენილი, მაგრამ იგი შეიძლება აღვადგინოთ: რა (როდესაც, როცა) ვაიგავს გვერტის საქმე, (მაშინ) მონინდომეს მათაც შეეღა.

მასწ. ხშირად მთავარ წინადადებაში არაა წარმოდგენილი ის წევრი, რომლის ახსნა-დაზუსტებაც დამოკიდებული შეიცავს, მაგრამ იგი ივარაუდება და შეიძლება აღვადგინოთ.

მაშ, წარმოდგენილი ნიმუშების მიხედვით რა კითხვებზე უპასუხებს დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?

მოსწ. მოცემული ნიმუშების მიხედვით დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება მოუგებს კითხვებზე როდის? რა დრომდის? სანამდის?

მასწ. დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების კითხვებია აგრეთვე როდემდის? რა დროიდან? („რა კმარი მოქცელობა, მას აქვთ სულ ასე ექცეოდა ამ იარაღს“ (ი. კუპე). — რა დროიდან?).

— რა საკავშირებლებს იყენებს დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?

მოსწ. დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება უკავშირდება მთავარ შემდეგი საკავშირებლებით: როცა, როდესაც, ხანამ, რა.

მასწ. გარდა ამ საკავშირებლებისა, დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება იყენებს აგრეთვე რა წამს („რა წამს თელი მოკრა, სიხარულით მისყენ გაქანა“ (ა. ყაზბ.), თუ არა („გაველით თუ არა ქალაქიდან, ჩემს თვალწინ გაიშალა მწვეანე მინდორი“ (ი. ევლ.), რაკი როგორც კი, ვიდრე, რომ და სხვ. („რომ დაასრულა ეს ნატერა, ნახა, რომ ფრთები ესმება“ (ა. წერ).

— დაწერეთ ასეთი წინადადება: „გაჩუმებული ვუცდიდი იმ საათს, როცა ჩემი მამა-ბიძანი ფიჩხისათვის ტყეში უნდა წასულიყვნენ“ (ნ. ლომ).

— წაეკითხოთ წინადადება, გამოეყუთ მთავარი და დამოკიდებული და დავსახელოთ საკავშირებელი!

მოსწ. ამ წინადადებაში მთავარია — „გაჩუმებული ვუცდიდი იმ საათს“, დამოკიდებულია — „როცა ჩემი მამა-ბიძანი ფიჩხისათვის ტყეში უნდა წასულიყვნენ“. დამოკიდებულს მთავარს უკავშირდება საკავშირებელი სიტყვით როცა.

მასწ. საკავშირებელი სიტყვის მიხედვით როგორი წინადადება უნდა იყოს?

მოსწ. საკავშირებელი სიტყვით იგი დროის გარემოებითია.

მასწ. მოვძებნოთ მთავარში ის წევრი, რომელსაც დამოკიდებული მიემართება.

მოსწ. დამოკიდებული მთავარში მიემართება ირიბ დამატებას — ხაათს.

მასწ. რა მეტყველების ნაწილითა იგი გადმოცეპული?

მოსწ. იგი გადმოცეპულია არსებითი სახელით.

მასწ. დაუსვით კითხვა ამ წევრის ისე, რომ დამოკიდებული იყოს პასუხი.

მოსწ. რომელ საათს ეუცდიდი გაჩუმებული? იმ საათს, როცა ჩემი მამა-ბიძანი ფიჩხისათვის ტყეში უნდა წასულიყვნენ.

მასწ. მამ, რა სახისაა დამოკიდებული წინადადება?

მოსწ. დამოკიდებული წინადადება განსაზღვრებითია.

მასწ. თუ როცა, როდესაც საკავშირებლიანი დამოკიდებული წინადადება ხსნის მთავარში სახელით გადმოცეპულ წევრს, მაშინ დამოკიდებული წინადადება განსაზღვრებითია. დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება ყოველთვის ზმინზელით გადმოცეპულ დროის გარემოებას აზუსტებს მთავარში.

ამის შემდეგ ხდება ახსნილის შეთვისების შემოწმება კითხვებით:

1) რას აღნიშნავს დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?

2) რა როლს ასრულებს მეტყველებაში დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?

3) რა კითხვებზე მოუგებს დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?

4) რით უკავშირდება დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება მთავარს?

5) მთავარი წინადადების რა წევრის ახსნა-განმარტებას წარმოადგენს დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?

6) დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების ამოსაცნობად რა და რა ხერხები უნდა გამოვიყენოთ?

ამ ხერხებიდან რომელია ყველაზე საიმედო?

მოსწ. ამ ხერხებიდან ყველაზე საიმედოა იმ წევრის მოძებნა, რომელსაც დამოკიდებული უკავშირდება.

მასწ. შეიძლება თუ არა დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების ამოცნობა მხოლოდ საკავშირებით?

მოსწ. საკავშირებელი ყოველთვის ვერ გავვირკვევს დროის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებას, რადგანაც როდესაც, როცა, რომ საკავშირებლებს სხვა წინადადებებიც იყენებენ.

მასწ. როდესაც, როცა საკავშირებლით რომელ წინადადებას ემსგავსება დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება?

მოსწ. როცა, როდესაც საკავშირებლებით დროის გარემოებით დამოკიდებული წინადადება ჰგავს განსაზღვრებითს. მათი ერთმანეთისაგან გასარჩევად არსებითია მთავარში იმ წევრის მოქმედება, რომელსაც დამოკიდებული მიემართება. თუ ეს წევრი ზმნიზებითად დამოკიდებული დროის გარემოებაა, მაშინ დამოკიდებული წინადადება დროის გარემოებითია, თუ დამოკიდებული მიემართება სახელითად დამოკიდებულ წევრს მთავარში, მაშინ იგი განსაზღვრებითია.

მასწ. დასაყვანი ნიშნები იხმარება დროის გარემოებითად დამოკიდებულ წინადადებასთან? **მოსწ.** დამოკიდებული წინადადება მთავრისაგან მძიმითად დამოკიდებულ წინადადებასთან? თუ ში, მის შემდეგ იწერება მძიმე, თუ ბოლოშია — მის წინ, ხოლო თუ შუაშია — იგი ორივე მხრიდან მძიმეებითად გამოიყოფა.

მასწ. დავასახელოთ მაგალითები და გავარჩიოთ.

შეიძლება მაგალითები მასწავლებელმან მისცეს; მაგალითად: „ქალებმა რომ ყანაში მუშებს სამხარი წაუღეს, ივენ შინ დაგეტოვეს“ (ა. წერ.).

„ტყეში რომ შევედით, საკვირველი სანახავე დაგვხვდა“ (ვაჟა). მოსწავლეები ანალიზებენ (საქუთარ თუ მასწავლებლის მიერ მიცემულ) მაგალითებს.

შემდეგ ერთ-ერთი მოსწავლე აჯამებს და დამოკიდებულ მასალას მთლიანად, ხოლო საბოლოოდ მასალის განზოგადებას და დასკვნას იძლევა მასწავლებელი.

— ამოვიღოთ წიგნები, გადავშალოთ... გვერდზე, წ... წავიკითხოთ და შევადაროთ ივენ მიერ ახსნილს.

რადგანაც წიგნში მასალა მეტად მოკლდაა წარმოდგენილი, ცხადია, ახსნილსა და წიგნში მოცემულს შორის მასწავლეები არა ერთ განსხვავებას აღმოაჩენენ.

ბოლოს ეძლევა დავალება: დავისწავლოთ წიგნში მოცემული მასალა და შევედროთ იგი კლასში ახსნილთ.

ამოვიწეროთ ა. ყაზბეგის მოთხრობიდან „ხევის ბერი გოჩა“ სხვადასხვა საკავშირებლიანი დროის გარემოებითად დამოკიდებული წინადადების შემცველი ოთხი რთული ქვეწყობილი წინადადება და გავარჩიოთ.

უკავშირო ქვეწყობილი წინადადება

უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების სწავლებას ახლავს ზოგიერთი სიროთულე:

1. საკავშირებლები ერთგვარად აადვილებენ დამოკიდებულის მთავროსადმი მიმართების გარკვევას და ამავე დროს დაქვემდებარების გარეგნული ნიშნებიცაა. უკავშიროში ამ გარეგნული ნიშნების უქონლობა ერთგვარად აძნელებს მის ამოცნობას.

2. უკავშირო ქვეწყობილ წინადადებაში მთავარსა და დამოკიდებულს შორის ისეთივე აზრობრივი მიმართებაა, როგორც კავშირიანში, ე. ი. დამოკიდებული ხსნი მთავარი წინადადების რომელიმე წევრს ან მთლიანად მთავარ წინადადებას, მაგრამ უკავშირო წინადადებაში ამ მიმართების დადგენა რამდენადმე გაძნელებულია.

3. უკავშირო ქვეწყობილ წინადადებაში შეიძლება სხვადასხვა საკავშირებლის აღდგენა და ამისდა მიხედვით დამოკიდებული წინადადების სხვადასხვაგვარად გავება; მაგალითად:

„დაზამთრდება, თოვლიც მოვა“.

ამ წინადადებაში სხვადასხვა საკავშირებლის აღდგენით სულ სხვადასხვა სახის დამოკიდებულ წინადადებას მივიღებთ:

რაკი დაზამთრდება (მიზეზის გარ.), თოვლიც მოვა.

როცა დაზამთრდება (დროის გარ.), თოვლიც მოვა.

თუ დაზამთრდება (პირობითი დამ.), თოვლიც მოვა და ა. შ.

4. უკავშირო ქვეწყობილი წინადადება ზოგჯერ ირევა უკავშირო თანწყობილ წინადადებაში. იგივე წინადადება („დაზამთრდება, თოვლიც მოვა“) შეიძლება თანწყობილად იქნეს გაგებული („დაზამთრდება და თოვლიც მოვა“).

5. უკავშირო ქვეწყობილი წინადადება მოსწავლეებს ზოგჯერ ერევთ განკერძოებულ სიტყვებთან წინადადებაშიც. ეს განსაკუთრებით მაშინაა შესაძლებელი, თუ ჩართული წინადადებაა.

6. უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების სწავლების სირთულეს იწვევს აგრეთვე სასვენი ნიშნების დასმაც.

უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების სწავლებისას ამოსავალი კავშირიანი ქვეწყობილი წინადადებაა, მისი უკავშიროდ გადაკეთება და მათი ურთიერთთან შედარება-შეპირისპირება.

პირველ რიგში უნდა გაეცნოს უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების ისეთი შემთხვევები, როდესაც გამოტოვებულია რომ და თუ საკავშირებლები. ასეთი შემთხვევები უფრო მარტივია: ადვილად შეიძლება საკავშირებლების აღდგენა და მთავარსა და დამოკიდებულს შორის აზრობრივი მიმართებაც ნათელია; მაგალითები: „მე ძალიან გულითა მსურს, (რომ) მოვისმინო შენი სტეენა“ (ა. წერ.). „(თუ) დედაჩემი არ ყოფილიყო, ოჯახში ყველაფერი არეულ-დარეული იქნებოდა“ (ა. წერ.).

წინადადებათა (კავშირიანისა და უკავშიროს) გაანალიზება ცხადყოფს როგორც იმას, თუ რა კავშირი რა სახის წინადადებაშია ჩაჯარნილი, ისე პუნქტუაცია-ინტონაციის საკითხსაც უკავშირო ქვეწყობილ წინადადებაში.

აღსანიშნავია, რომ პუნქტუაციურად რომ და თუ კავშირგამოტოვებული წინადადებები თითქმის არ განსხვავდებიან კავშირიანი ქვეწყობილი წინადადებისაგან, ე. ი. მთავარი და დამოკიდებული ერთმანეთისაგან უმთავრესად მძიმით გამოიყოფა, იშვიათად — ორწერტილით.

უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების უფრო რთული შემთხვევებიდან პირველად უნდა გაეცნოს ისეთი წინადადებები, რომლებშიაც შესაძლებელი იქნება კავშირის აღდგენა და რომლის დამოკიდებულ მთავარი წინადადების რომელიმე წევრის (დროის, მიზეზის, მიზნის, ვითარების გაარქმოების ან სხვა) შინაარსისა იქნება, ხოლო შემდეგ ისეთი, რომლის დამოკიდებული მთლიანად მთავარი წინადადების ახსნა-განმარტების შემცველი იქნება.

აღსანიშნავია, რომ ამ სახის (დროის, მიზეზის, მიზნის ვითარების და ა. შ.) უკავშირო რთული ქვეწყობილი წინადადებები არსებითად განსხვავდებიან იმავე სახის კავშირიანი წინადადებისაგან როგორც ინტონაციურად, ისე პუნქტუაციურადაც.

სასვენი ნიშნებიდან ამ რიგის უკავშირო წინადადებები უმთავრესად ტირესა და ორწერტილს იყენებენ.

სკოლის პრაქტიკაში ეს ნიშნები ძალიან ირევა: ტირეს ადგილას ორწერტილი იწერება და პირიქით. მიზნობრივად შერჩეულ ნიმუშებზე ვარჯიშობითა და ერთი და იმავე შინაარსის კავშირიანი და უკავშირო ქვეწყობილი წინადადებების სასვენი ნიშნების მიხედვით შეპირისპირებით, მოსწავლე შეგნებულად უნდა არჩევდეს ამ ორი ნიშნის (ტირესა და ორწერტილის) გამოყენების შემთხვევებს და მტკიცედ იცავდეს ამა თუ იმ ნიშნის გამოყენების წესს.

ტირე იწერება ისეთ უკავშირო ქვეწყობილში, რომლის დამოკიდებული

დროის ან ვითარების გარემოებითა ან ზოგჯერ კიდევ პირობითი. ტირე უმთავრესად მაშინ იწერება, როდესაც უკავშირო წინადადების მთავარში ჩავარდნილია მისათითებელი სიტყვა: „შეცვიდნენ ხიდზე — ჩაუტყდათ ხიდი“. დამოკიდებული დროის გარემოებითა. დამოკიდებულში ჩავარდნილია კავშირი, მთავარში — მისათითებელი (ასახსნელი) სიტყვა (როცა შეცვიდნენ ხიდზე, მაშინ ჩაუტყდათ ხიდი).

ტირე უმეტესად ხალხურ გამოთქმებში და გამოცანებში გვხვდება („ქორხორს, დაჭდება — გაშლის, აფრინდება — დაეკეცეს“ (გამ.); „წყალში ჩავაგდე — წყლად გადაიქცა, ცეცხლში ჩავაგდე — ხმად გადაიქცა“ (გამ.); „მუცელს აქორებ — ქორია, ალორებ — ღორია“ (ანდ.).

ორწერტილის ხმარების შემთხვევები უკავშირო წინადადებაში შედარებით უფრო რთულია. უკავშირო ქვეწყობილში დამოკიდებული მთავარი წინადადებისაგან ორწერტილით მაშინ გამოიყოფა, როცა დამოკიდებული ხსნის მთავარს მთლიანად ანდა დამოკიდებული მიზეზის, მიზნის ან შედეგობითის შინაარსისაა. იგი გვხვდება აგრეთვე დამატებითსა და ვითარებითი გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების შემცველ რთულ ქვეწყობილში. ორწერტილი უკავშირო ქვეწყობილში ჩვეულებრივ მთავრისა და დამოკიდებულის მიჯნაზე დაისმის იქ, სადაც კავშირია ჩავარდნილი: „გვიანდა იყო: [რადგანაც] მტერს მათი სანგალი აუღო“ (ა. ყაზბ.), — დამოკიდებული მიზეზის გარემოებითა; „ის კი არ იცოდნენ: [რომ] მე დათიკოსთან საცვდილი მერჩივნა ჩემ დედინაცვალთან ასის წლის ცხოვრებასა“ (ი. ჭავჭავაძე).¹ — დამოკიდებული წინადადება დამატებითა; „ზაფხული მეტად წვიმიანი დადგა: [რითაც] ხალხი საგონებელში ჩავარდა“. — დამოკიდებული მთავრის მიმართია.

საერთოდ უკავშირო ქვეწყობილ წინადადებაში სახვენი ნიშნების მართებულად დასმის ძირითადი პირობა მთავარსა და დამოკიდებულს შორის აზრობრივი მიმართების გარკვევაა, სათანადო წესის შეგნებულად ცოდნა² და მიზნობრივად შერჩეულ მასალაზე სხვადასხვა სახის ვარჯიშობა.

უკავშირო ქვეწყობილი წინადადება, ზემოთაც აღინიშნა, ხშირად ერევათ თანწყობილ წინადადებაში. ამიტომაც უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების სწავლებისას ამ საკითხსაც უნდა მიექცეს ყურადღება და გაეცნოს ამ წინადადებათა ერთმანეთისაგან გარჩევის ხერხები. ხშირად უკავშირო ქვეწყობილი და თანწყობილი წინადადებები იმდენად ახლოსაა ერთმანეთთან, რომ ჭირს მათი გარკვევა; მაგალითად: „თინა მღერის — ბუღბუღი გალობს“. ამიტომაც საილუსტრაციოდ და სავარჯიშოდ თავიდანვე ასეთი მაგალითების მიცემა უნდა ვერიდოთ. საილუსტრაციო მაგალითები უფრო ნათელი, მკაფიო უნდა იყოს და იძლეოდეს საშუალებას ამ წინადადებათა ურთიერთისაგან გარჩევისას; მაგალითად:

„ხალხმა გაიციან, მღვდელსაც ღიმილი მოერია“ (ი. ჭავჭავაძე).

„ეტუბოდა, მას გონებაში რაღაცა აზრმა გაურბინა“ (ა. ყაზბ.).

ამ და სხვა ამგვარ წინადადებათა ანალიზისას მათი ამოცნობის სხვადასხვა ხერხის გამოყენებამ მოსწავლეთათვის ვასაგები უნდა გახადოს ამ წინადადებათა ურთიერთისაგან გარჩევის ნიშნები:

¹ ამ წინადადებაში შეიძლება მძიმეც დასივას: „ის კი არ იცოდნენ, მე...“

² უკავშირო ქვეწყობილ წინადადებაში სახვენი ნიშნების შესახებ იხ. ვ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, პუნქტუაციის სწავლების მეთოდია, 1954. გვ. 156 — 161.

1. მთავარია, გარეგნულად მსგავს უკავშირო თანწყობილ და უკავშირო ქვეწყობილ წინადადებათა ერთმანეთისაგან გასარჩევად მათში შემავალ წინადადებათა აზრობრივი მიმართების დადგენა:

ა) თანწყობილ წინადადებაში მარტივი წინადადებები ერთმანეთის მიმართ თანაწორულულებიანია, ქვეწყობილში კი ერთი (დამოკიდებული) ექვემდებარება მეორეს (მთავარს);

ბ) თანწყობილ წინადადებაში წინადადებები აზრობრივად ერთმანეთს უკავშირდებიან მოქმედებათა ერთდროულობის, თანამიმდევრობის, მიზეზ-შედეგობრიობის, მონაცვლეობისა და სხვ. მიხედვით, ქვეწყობილში კი ერთი — ხსნის მეორეს;

2. თანწყობილში შემავალ წინადადებათა მიმართების დასადგენად კითხვა არ გამოიყენება, ქვეწყობილში კი კითხვა ერთ-ერთი საშუალებაა მთავარსა და დამოკიდებულს შორის აზრობრივი მიმართების დასადგენად; მაგალითად: „აყვავებულა მინდორი, ლურჯად ბიბინებს სათიბი...“ (რ. ერისთ.); წინადადება თანწყობილია, ერთი წინადადების მიხედვით მეორეს კითხვა არ დაესმის.

„ონისეს ჭერ კიდე ვერ გაეგო, რა იყო მიზეზი ძიძიას წასვლისა“ (ა. ყაზბ.). — წინადადება უკავშირო ქვეწყობილია, მთავარ წინადადებას („ონისეს ჭერ კიდე ვერ გაეგო“) დაესმის კითხვა: რა ვერ გაეგო ონისეს? რაზედაც პასუხია დამოკიდებული.

3. რთულ თანწყობილ წინადადებაში შეიძლება მხოლოდ მეერთებელი კავშირების აღდგენა, („ხალხმა გაიცინა, [და] მღვდელსაც ღიმილი მოერია“), ქვეწყობილში კი — მაქვემდებარებელი კავშირის, მიმართებითი ნაცვალსახელის ან მიმართებითი ზმინიხელისა („ქალი ვერ მიმხვდარიყო, [თუ] რასა ნიშნავდა იმისი საუბარი“ (ა. ყაზბ.).

4. თანწყობილ წინადადებაში ერთი წინადადება მეორეში არ ვარაუდობს რომელიმე სიტყვას. რთულ ქვეწყობილში კი დამოკიდებულს რიგ შემთხვევებში მთავარში აქვს (ან ივარაუდება) მისათითებელი (სავარაუდო) სიტყვა, რომლის გაფართოებულ სახესაც დამოკიდებულს წარმოადგენს („ონისესაც გულით უნდოდა შეეტყო ის , რა პასუხი მისცეს მათიულებმა“ (ა. ყაზბ.). მთავარში მისათითებელი (სავარაუდო) სიტყვა ის დამატებაა და დამოკიდებული წინადადებაც დამატებითია.

5. უკავშირო ქვეწყობილი წინადადება შეიძლება გამარტივდეს („მე ძალიან გულითა მსურს, მოვისმინო შენი სტვენა“, — „მე ძალიან გულითა მსურს შენი სტვენის მოსმენა“), თანწყობილი კი არა.

უკავშირო თანწყობილისა და უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების ერთმანეთისაგან გარჩევა ხელს უწყობს მოსწავლეთა ენობრივი კვლევა-ძიების უნარისა და ლოგიკური აზროვნების განვითარებას.

მაგრამ ზოგჯერ ამ ხერხთა გამოყენებითაც კირს უკავშირო თანწყობილი წინადადების უკავშირო ქვეწყობილისაგან გამიჯვნა; მაგალითად: „ცივა, ყველა შინაბულა, ბუხრებიდან ადის კომლი“. ზემოთ მოცემული ნიშნების მიხედვით ეს წინადადება ორივე სახის უკავშირო წინადადებად შეიძლება მივიჩნიოთ: თუ მას თანწყობილად გავიგებდით, მაშინ თანწყობილში შემავალ წინადადებათა შორის მიმართება მიზეზ-შედეგობრივი იქნება; იგი დაიშლება ცალკეულ მარტივ წინადადებად („ცივა; ყველა შინაბულა; ბუხრებიდან ადის კომლი“).

იგივე წინადადება შეიძლება უკავშირო რთულ ქვეწყობილ წინადადება-

დაც იქნეს გაგებული: „რადგანაც ცივა, ყველა მინაბულა, ბუხრებიდან აღის კომლი“.

ამგვარად, უკავშირო რთული ქვეწყობილი წინადადების ზუსტად გამიჯვნა უკავშირო რთული თანწყობილისაგან ყოველთვის ვერ ხერხდება. ამიტომაც იყო, რომ ზოგი მეთოდისტი უარყოფდა უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების სწავლების საჭიროებას¹.

ცოდნის გასამტკიცებლად საჭიროა ვარჯიშობა:

1) კავშირიანი ქვეწყობილი წინადადების გადაკეთება უკავშიროდ და პირიქით; გადაკეთებასთან დაკავშირებულ ცვლილებათა გარკვევა.

2) შერჩეული ტექსტის ანალიზი და გარკვევა: რა კავშირია ჩავარდნილი, რა სახის წინადადებაში; როგორი სასვენი ნიშნები იხმარება, რატომ და ა. შ.

3) მიზნობრივად შერჩეული თანწყობილი და ქვეწყობილი წინადადებების ურთიერთთან შეპირისპირებით გარჩევა.

4) ტექსტში გამოტოვებული სასვენი ნიშნების დასმა, სათანადო წესის მოგონება.

უნდა ჩატარდეს წერიტი მუშაობაც:

1. კარნახი. საკარნახო ტექსტი უნდა იქნეს შერჩეული ან ცალკეულ სასვენ ნიშნებზე (ტირე, ორწერტილი), ან რამდენიმეზე ერთად.

2. სხვადასხვა სახის კავშირიანი ქვეწყობილი წინადადების გადაკეთება უკავშიროდ (ან, პირიქით, უკავშიროსი კავშირიანად) და სათანადო ნიშნების დასმა.

უკავშირო ქვეწყობილი წინადადების შესწავლის შედეგად მოსწავლეს უნდა შეეძლოს როგორც მისი ყოველმხრივი დახასიათება, ისე მისი გარჩევა სხვა სახის წინადადებათაგან.

უკავშირო ქვეწყობილი წინადადება გარკვეულ შემთხვევაში უფრო მოქნილად, სხარტად გადმოსცემს აზრს, ვიდრე კავშირიანი წინადადება; მაგალითად:

„გუშინწინ ვნახე, გუშინაც,
ველი სწამლავდა იასა“ (ვაჟა).

პირდაპირი და ირიბი ნათქვამი

პირდაპირი და ირიბი ნათქვამით მთავრდება ქართული ენის გრამატიკის კურსი. იგი ქართული ენის გრამატიკული მასალის უკანასკნელი თემაა.

პირდაპირი და ირიბი ნათქვამი ქართული ენის გრამატიკის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხთაგანია. იგი ქართული ენის სპეციფიკური მოვლენაა. მრავალმხრივია მისი სწავლების მნიშვნელობაც: პირდაპირ ნათქვამთან დაკავშირებულია სტილისტიკის არა ერთი საკითხი. ცნობილია, რომ პირდაპირი ნათქვამის გამომსახველობითი ძალა გაცილებით მეტია, ვიდრე ჩვეულებრივი თხრობისა თუ ირიბი ნათქვამისა. იგი აზრს ემოციურს, ნათელსა და ადვილად მისაწვდომს ხდის მსმენელისათვის. ამისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია პირდაპირი ნათქვამის ირიბად და, პირიქით, ირიბის პირდაპირად გადაკეთებაზე ვარჯიშობა, რაც უმუშავებს მოსწავლეთ თავისი და სხვისი აზრის სხვადასხვა ფორმით გადმოცემის ჩვევას. პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის შესწავ-

¹ В. Березин, Словоизе предложение в средней школе: „Русский язык и литература в средней школе“, 1935, № 1, стр. 31.

ლას მკიდროდ უკავშირდება გამომეტყველებითი კითხვა, შემოქმედებით თხზულებებზე მუშაობა და დრამატიზაცია, რაც ფართოდ უნდა იქნეს გამოყენებული.

პირდაპირი ნათქვამის შესწავლით ეუფლება მოსწავლე მასთან სასვენი ნიშნების მართებულად დასმას. გრამატიკის არც ერთ საკითხთან არაა დაკავშირებული სასვენი ნიშნების ისეთი სხვადასხვაობა, რამდენიც პირდაპირ ნათქვამთან. ამასვე უკავშირდება ლიტერატურული მასალიდან ციტატების სწორად მოტანა, მათი მართებულად გამოყენება.

სწავლების თვალსაზრისით პირდაპირი და ირიბი ნათქვამი რთულია. ამ სირთულეს იწვევს როგორც ამ წინადადებათა თავისებური კონსტრუქცია, ისე სასვენი ნიშნების მრავალფეროვნება და მართლწერის საკითხები.

თემა — პირდაპირი და ირიბი ნათქვამი პრაქტიკულად მოსწავლეთათვის ნაცნობია ლიტერატურული კითხვის გაკვეთილებიდან, თეორიულად კი, შეიძლება ითქვას, იგი სრულიად უცნობი, ახალია. მართალია, დაწყებითი სკოლის სახელმძღვანელო ითვალსწინებს „სხვათა სიტყვას“, მაგრამ იგი ძირითადად „ბრჭყალების“ ხმარებით განისაზღვრება.

თემის სწავლება ასეთი თანამიმდევრობით უნდა წარიმართოს: 1) პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის რაობა; 2) პირდაპირი ნათქვამის აღნაგობა; 3) ნაწილაკებიანი პირდაპირი ნათქვამი; 4) პირდაპირი ნათქვამის გადაკეთება ირიბად და პირიქით; 5) სასვენი ნიშნები პირდაპირ და ირიბ ნათქვამთან,

პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის რაობა

პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის რაობის გასაცნობ ძირითად მეთოდურ ხერხად გამოყენებულ უნდა იქნეს შეპირისპირება. ამისათვის პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის მაგალითები ჩამოიწერება ერთმანეთის გასწვრივ — ორ რიგად.

„პურის მოსავალი როგორი გაქვს წელს?“ — ჰკითხა დარეჯანმა (ი. ჰავცი.).

დარეჯანმა ჰკითხა, თუ როგორი პურის მოსავალი აქვს წელს.

გაირკვევა, რომ ორივე წინადადებით ერთი და იგივე აზრია გადმოცემული, მაგრამ პირველ წინადადებაში დარეჯანის ნათქვამი სიტყვა სიტყვით, უცვლელადაა განმეორებული, მეორე წინადადებაში კი იგივე აზრი გადმოცემულია ისე, რომ მისი შინაარსი უცვლელია, ხოლო ფორმა შეცვლილია — მთქმელის სიტყვები პირველი პირის ნაცვლად მესამე პირის ფორმითაა წარმოდგენილი.

ეძლევა განსაზღვრა და ეცნობა ტერმინები: „პირდაპირი ნათქვამი“, „ირიბი ნათქვამი“. განიმარტება ტერმინები და გაკეთდება დასკვნა: სხვისი ნათქვამი ორგვარად შეიძლება გადმოიციეს: 1) ნათქვამის ფორმისა და შინაარსის შეუცვლელად და 2) შინაარსის შეუცვლელად, მაგრამ ფორმის შეცვლით.

პირდაპირი ნათქვამის აღნაგობა

პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის რაობის გაცნობის შემდეგ გაირკვევა პირდაპირი ნათქვამის აღნაგობა შერჩეულ ნიმუშებზე.

„სადა ხარ, რომ აღარ ჩანდი?“ — ჰკითხავდა ის.

მამინ პეტრემ წამოიძახა: „დაილოცა შენი ენის პირწყლიანობა“ (ი. ჰავცი.).

„შვილო! ეს დღე დაიხსოვ, — უთხრა პეტრემ შვილს, — ეს დღე მე და შენთვის მზიანი დღეა“. (ი. ჰავკ.).

წინადადებიდან გამოიყოფა მთქმელისა და ავტორის სიტყვები, გაირკვევა მათი ადგილი და გაკეთდება დასკვნა: პირდაპირი ნათქვამი ჩვეულებრივ ორი ნაწილისაგან შედგება: ერთია მთქმელის სიტყვები (უშუალოდ პირდაპირი ნათქვამი) და მეორეა ავტორის სიტყვები (ავტორის სიტყვები ხსნის, ვინ რა და რა პირობებში თქვა). ავტორის სიტყვები შეიძლება იყოს პირდაპირი ნათქვამის თავში, ბოლოში და შიგნით.

თუ პირდაპირი ნათქვამი ორ, სამ ან მეტ პირს შორის საუბარს წარმოადგენს, მას დიალოგი ეწოდება. დიალოგურ საუბარში ავტორის სიტყვები ხშირად აღარაა; მაგალითად:

— მამა გყავს? — მკითხა მე.

— არა, შენი ქირიმე!

— დედა?

— გახლავთ.

— ვინ ინახავს?

— მე, შენი ქირიმე! ჩემს მეტი არავინა ჰყავს.

— მამ, ეგ ფული დედაშენს შეუხანებ (ი. ჰავკ.).

ამავე წინადადებათა საფუძველზე გაირკვევა, რომ პირდაპირი ნათქვამი შეიძლება იყოს სხვადასხვა შინაარსისა: თხრობითი (— გახლავთ.), კითხვითი (— მამა გყავს? — მკითხა მე.) და ძახილის (— მე, შენი ქირიმე!..).

ნაწილაკებიანი პირდაპირი ნათქვამი

პირდაპირი ნათქვამის აღნაგობის გაცნობასევე დაუკავშირდება სხვათა სიტყვის (პირდაპირი ნათქვამის) ნაწილაკებით გადმოცემა. ამისათვის ჩვეულებრივ პირდაპირ ნათქვამს შევუპირისპირებთ ნაწილაკიან პირდაპირ ნათქვამს: კურდღელმა თქვა: „ჩირგვში ვზივარ, ვერვინ მოვა ჩემზედა“;

კურდღელმა თქვა: ჩირგვში ვზივარ, ვერვინ მოვა ჩემზედაო (ხალხ.).

ორივე წინადადება პირდაპირი ნათქვამია; ორივეში გამოიყოფა მთქმელის სიტყვები, რომელსაც უსწრებს ავტორის სიტყვები — კურდღელმა თქვა.

პირველი წინადადება პირდაპირი ნათქვამია; მასში მთქმელის სიტყვები უცვლელად არის მოცემული; მეორე — სხვათა სიტყვაა; იგი გადმოცემულია როგორც სხვისი ნათქვამი, რის აღსანიშნავადაც მას ბოლოში ერთვის ნაწილაკი — **ო**!. გაირკვევა **ო** ნაწილაკის მნიშვნელობა, რომ ის მესამე პირის ნათქვამის გადმოსაცემად გამოიყენება, და ეძლევა წესი: „თუ პირდაპირი ნათქვამი სხვის (III პირის) სიტყვებს გულისხმობს, მას ჩვეულებრივ ბოლოში **ო** დაერთვის, რომელსაც სხვათა სიტყვის **ო** ჰქვია“².

აქვე გაეცნობა, რომ სხვათა სიტყვის გადმოსაცემად გამოიყენება აგრეთვე მეთქი, თქო(თქვა) ნაწილაკები. შერჩეული ნიმუშების ანალიზით გაირკვევა, რომ „მეთქი“ ჩვეულებრივ პირველი პირის მიერ თავისივე ნათქვამის განმეორებისას გამოიყენება („აჲ გითხარი, ვერ მოვალ-მეთქი!“ — თქვა მან.), ხო-

¹ ეს **ო** ნაწილაკი მოსწავლეთათვის ნაცნობია დაწყებითი სკოლიდან.

² ი. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწ. II, სინტაქსი, 1961, გვ. 115.

ლო „თქო“, „თქვა“ მაშინ იხმარება, როდესაც პირველი პირი (მთქმელი) მეორეს აბარებს — მისი ნათქვამი გადასცეს მესამეს („ქაჯან, გაიქე, დედაშენს უთხარი, ერთი პური გვაქვსხე-თქო“ (ნ. ლომ.).

ამ ნაწილაკების შესწავლის შედეგად მოსწავლემ უნდა იცოდეს:

ა) რადგანაც ეს ნაწილაკები დაერთვის მთქმელის სიტყვებს და უცვლელად, სიტყვასიტყვით გადმოგვცემს მას, ამიტომაც მათ სიტყვასიტყვითი ნაწილაკები ეწოდებათ;

ბ) ასეთი სიტყვასიტყვითი ნაწილაკებიანი ნათქვამი (სხვათა სიტყვა) ჩვეულებრივ ბრწყალებში არ ჩაისმის;

გ) სხვათა სიტყვის ო ნაწილაკი ნათქვამს ყოველთვის ბოლოში დაერთვის და იწერება სიტყვასთან ერთად. (რასაცა გასცემ შენია, რაც არა დაკარგულიაო, — თქვა შოთა რუსთაველმა); სხვათა სიტყვის ო უმეტესად ანდაზებში გვხვდება, რადგანაც „ანდაზების მთქმელად მესამე პირი იგულისხმება“; (რაც მოგივა დავითაო, ყველა შენი თავითაო. — ანდ.). ხშირად გვხვდება სხვათა სიტყვის ო აგრეთვე ისეთ პირდაპირ ნათქვამთან, რომელთანაც ნახმარია ან ივარაუდება სიტყვები: ამბობენ, იწერებიან, ნათქვამია (ნათქვამია, ქურდს რა უნდა და ბნელი ღამეო), თქმულა და ა. შ. ჩვეულებრივია იგი თითქოს სიტყვიან წინადადებაში (თავი ისე ექირა, თითქოს არაფერი მომხდარაო. — უიარალო);

დ) ო ნაწილაკი მომდინარეობს თქვა ზმნისაგან თქ კომპლექსის დაკარგვითა და ვა კომპლექსის ო-დ გადაქცევით;

ე) -მეთქი, -თქვა (-თქო)ც ბოლოში დაერთვის პირდაპირ ნათქვამს და გამოიყოფა მისგან დეფისით (მე გამიკვირდა და ვკითხე: რა გატირებს-მეთქი. (ა. წერ.); (უთხარი შენს ქმარს: მეც დილაზე ვინახულე, ღმერთია მოწყალე-თქო, ყველანი მშვიდობით ვიქნებით-თქო. (ი. ჭავჭავაძე).

ვ) -მეთქი ნაწილაკი პირველი პირის ნათქვამის გადმოსაცემად გამოიყენება მაშინ, როდესაც ზნა მხოლოდითი რიცხვის ფორმაა. მრავლობით რიცხვში პირველი პირის ნათქვამის გადმოსაცემად ო ნაწილაკი იხმარება, რამდენადაც ჩვენ ფორმაში მე-სთან ერთად სხვებიც, მესამე პირიც ივარაუდება;

ზ) -მეთქი და -თქო ზმნებისაგან წარმომდგარი ნაწილაკებია: მეთქი — მე ვთქვი-საგან, ხოლო თქო — იგივეა, რაც თქვა (ვა კომპლექსის ო-დ შეცვლით);

თ) ნაწილაკები -მეთქი, -თქო (თქვა), ო ნათქვამის ყოველ სიტყვას (წევრს) შეიძლება დაერთოს, მაგრამ ყველაზე მეტად იგი შემასმენელთან (ზმნასთან) გვხვდება.

ხშირია, მტყვევლებში ამ ნაწილაკების (მეთქი, თქო, ო) ერთი მეორის ადგილას ხმარების შემთხვევები არა მხოლოდ მოსწავლეთა მტყვევლებში, არამედ სამწერლობო ენაშიაც. მოსწავლემ, სათანადო ნიმუშებზე ვარჯიშობის შედეგად, უნდა იცოდეს თითოეული ნაწილაკის ფუნქცია და უნდა ჰქონდეს ჩვევა მათი მართებულად გამოყენებისა.

ამის შემდეგ გაუცნობა პირდაპირი ნათქვამის ირიბად გადაკეთება და პირიქით, ირიბის — პირდაპირად. გადაკეთებისას პირდაპირი ნათქვამის პირველი პირის ფორმა უნდა შეიცვალოს მესამე პირის ფორმით და აღდგენილ იქნეს კავშირი, ძირითადად: რომ, თუ, თუ რომ; მაგალითად: „ლეიტენანტმა... ისევე ჩვეულებრივი სახე მიიღო და ბავშვს ღინჯად შეეკითხა: „შენ, ძამიავ, ნავთბაზის ახლოს ხომ არ ცხოვრობ?“ (დ. შენგ.) — გადაკეთებისას პირველი პირის

¹ ლ. კვამაძე. ქართული ენის სინტაქსი, 1956, გვ. 182.

ათქვამი მესამე პირით გადმოიცემა — ლეიტენანტმა... ისევე ჩვეულებრივი სა-
ე მიიღო და ბავშვს დინჯად შეეკითხა, რომ ნავთბაზის ახლოს ხომ არ
ცხოვრობს?

პირიქით, ირიბი ნათქვამის პირდაპირად გადაკეთებისას საკავშირებელი
ილტყვა დაიკარგება, მესამე პირის ფორმით გადმოცემული ნათქვამი პირველ
პირში დადგება და სათანადოდ შეიცვლება სხვა სიტყვათა ფორმაც; მაგალი-
თი: „ონავარამ მიაძახა, რომ ის გააცილებს, გზას ასწავლის მათ“. ეს ირიბი
ნათქვამია, გადაკეთებისას ასეთ სახეს მიიღებს: „ონავარამ მიაძახა: „მე გააცი-
ლებთ, გზას მე გასწავლით!“ (დ. შენგ.).

ამ გადაკეთებას საგანგებო ყურადღება უნდა მიექცეს. იგი არა მარტო
არკვევს მოსწავლეთ პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის რაობაში, არამედ აუფ-
ლებს მათ შარტებულად გამოყენებას მეტყველებაში და გასაგებს ხდის მათ-
თვის პირდაპირი ნათქვამის უპირატესობას აზრის ცხოვლად, ნათლად, ემოცი-
ურად გადმოცემისათვის.

აქვე გაირკვევა ამ წინადადებათა სახეები: ორივე რთული ქვეწყობილია:
პირდაპირი ნათქვამი უკავშირო ქვეწყობილი წინადადებაა, ხოლო ირიბი ნათ-
ქვამი — ჩვეულებრივი რთული ქვეწყობილი. დამოკიდებული ორივეში დამა-
ტებითია: მარწყვმა თქვა: „მოვალ პირველად, მე ვერა მისწრებს ხილია“ —
მარწყვმა თქვა (რა?) (ის), რომ მოდის პირველად, მას ვერა უსწრებს ხილია.

სასვენი ნიშნები პირდაპირ ნათქვამთან

ზემოთაჲ აღინიშნა, სასვენი ნიშნები პირდაპირ ნათქვამთან ერთი ურთუ-
ლესი საკითხთაგანია.

მარტივიდან ძნელისაკენ გადასვლის მოთხოვნილების დაცვით, სწავლება
სასვენი ნიშნებისა პირდაპირ ნათქვამთან დიალოგით უნდა დავიწყოთ. დი-
ალოგთან სასვენი ნიშნების პირველად გაცნობა გამართლებულია იმით, რომ
პუნქტუაციურად იგი შედარებით მარტივია, ნაცნობია მოსწავლეთათვის (ლი-
ტერატურაში დიალოგური საუბარი ხშირად ხედებათ) და ამდენად, სწავლების
თვალსაზრისით ადვილად დასაძლევეა.

დიალოგთან სასვენი ნიშნების სწავლებისას რამდენიმე შემთხვევაა გასათ-
ვალისწინებელი:

1) თუ დიალოგი ავტორის სიტყვების გარეშეა და დიალოგში მონაწილე
ყოველი პირის ნათქვამი ახალი სტრიქონით იწყება, მაშინ ნათქვამის წინ ტირე
(—) იწერება, ბოლოში კი ის ნიშანი, რა შინაარსისაჲ არის პირდაპირი ნათ-
ქვამი; მაგალითად:

— აჲ ხომ არ არის მამაშენი?

— აი, იქითა ზის.

— აბა, აჲ დაუძახე! (ი. ჭავჭ.).

2) თუ დიალოგში პირდაპირ ნათქვამს მოსდევს ავტორის სიტყვები, მაშინ
პირდაპირი ნათქვამის შემდეგ მძიმე და ტირე იწერება და მას მოჰყვება ავტო-
რის სიტყვები („—მალე გცოდნია, მშობილო, პირობის ასრულება, — მიბრძა-
ნა“ (ი. ჭავჭ.); მაგრამ, თუ პირდაპირი ნათქვამი კითხვითი ან ძახილის წინადა-
დებაა, მაშინ მძიმის ადგილს სათანადო სასვენი ნიშნები (კითხვითი ან ძახილის)
დაიჭერს („შენი წყალობით და ჩაგონებით, შენი კირიმე! — მეც ვუპასუხე“
(ი. ჭავჭ.).

3) თუ ავტორის სიტყვები დიალოგის შუაშია მოქცეული, მაშინ იგი ორივე მხრიდან მძიმეებითა და ტირივებით გამოიყოფა. („ — შენ მე ნუ გადმოშვებდი, — მოთხრა ღმირილითაც და მორცხვობითაც, — ხომ არ იცი, მე რა კაცი ვარ?“ (ი. ჭავჭავაძე).

4) თუ დიალოგში მონაწილეთა ნათქვამი სტრუქტურაში ერთი მეორეს მისდევს, მაშინ ყოველი პირის ნათქვამი ბრჭყალებში ჩაისმის და ტირივით გამოიყოფა ერთმანეთისაგან.

„არ ვიცი“. — „როგორ?“ — „არ ვთვლი წელთა სვლას“ (ი. ჭავჭავაძე).

ამის შემდეგ გაეცნობა სასვენი ნიშნები ისეთ პირდაპირ ნათქვამთან, რომელიც ტექსტშივეა მოცემული. აქაც რამდენიმე შემთხვევაა გასათვალისწინებელი:

1) მთქმელის სიტყვები უსწრებს ავტორის სიტყვებს; 2) ნათქვამი მოსდევს ავტორის სიტყვებს და 3) ავტორის სიტყვები ნათქვამის შიგნითაა.

ყველა ამ შემთხვევაში მთავარი მეთოდოლოგიური საშუალებაა სათანადო ნიმუშებზე დაკვირვება, მათი სასვენი ნიშნების მიხედვით ანალიზი და დასკვნის — წესის სახით — გაკეთება; მაგალითად:

„ქვეყანამ ჩემდა მეიცალა“, — ფიქრობდა ბრაზმორეული გლახუნა (ლალ.).

წინადადების ანალიზით გაირკვევა მთქმელის სიტყვები, მისი ადგილი და სასვენი ნიშნები. გამოიყვანება პირველი წესი: თუ ნათქვამი უსწრებს ავტორის სიტყვებს, იგი ბრჭყალებში ჩაისმის და გამოეყოფა ავტორის სიტყვებს მძიმითა და ტირივით. მძიმე მაშინ დაისმის მთქმელის სიტყვების შემდეგ, თუ იგი თხრობითი წინადადებაა, მაგრამ თუ ნათქვამი კითხვითი ან ძახილის წინადადებაა, მაშინ იწერება ეს ნიშნები (კითხვითი, ძახილის) და ტირივით, ავტორის სიტყვების შემდეგ კი — წერტილი.

— კაცი ვარ მეცა? — დაიძახა იმან კარგა ხნის მზერის შემდეგ (არაგ.).

— ვერა, ვერ დავთმობ! — გადაწყვეტით წამოიძახა იმან (არაგ.).

მეორე ძირითადი სახე პირდაპირი ნათქვამისა — ეს ჭერ ავტორის სიტყვებია და შემდეგ მთქმელის. ასეთ შემთხვევაში ავტორის სიტყვების შემდეგ ორწერტილი იწერება, ხოლო ნათქვამი ჩაისმის ბრჭყალებში და ბოლოში ის ნიშანი დაისმის, რა შინაარსისაც არის ის; მაგალითი:

მთის მეფემაც ამავე დროს

მოუწოდა თავის ჭარებს:

„ჩვენს ქვეყანას, მშვიდს და მყუდროს,

მტერი უმსხვრევს ციხის კარებს“ (ი. გრიშ.).

შედარებით უფრო რთულია ისეთი ნიმუშების განხილვა, როდესაც ავტორის სიტყვები ჩართულია ნათქვამში. აქ რამდენიმე შემთხვევაა გასარკვევი:

1) ნათქვამი გაწყვეტილია ავტორის სიტყვებით იმ ადგილას, სადაც არავითარი ნიშანი არაა საჭირო ან საჭიროა მძიმე; მაშინ ავტორის სიტყვები ორივე მხრიდან მძიმეებითა და ტირივებით გამოიყოფა, ხოლო პირდაპირი ნათქვამი ბრჭყალებში ჩაისმის.

ამის სწავლებისას ავტორის სიტყვები უნდა ამოვიღოთ პირდაპირი ნათქვამიდან და მოვანდინოთ მისი ავტორის სიტყვებთან წინადადებასთან შედარება-შეპირისპირება. გაირკვევა როგორც ავტორის სიტყვების ჩართვის ადგილი, ისე სასვენი ნიშნების ხმარების წესიც ასეთ წინადადებაში; მაგალითად:

„ეგ სულ მამაშენის ოინებია“.

„ეგ — მითხრა დედამ, — სულ მამაშენის ოინებია“.

„ხვალ, მზე ამოვა თუ არა, — თქვა მან, — წავიყვან ნინიკას და წავალ“
(ნ. ლომ.).

„ხვალ, მზე ამოვა თუ არა, წავიყვან ნინიკას და წავალ“.

ასევე გაირკვევა სხვა შემთხვევებიც.

2) თუ ავტორის სიტყვები ნათქვამს წყვეტს იმ ადგილას, სადაც წერტილია საჭირო და ნათქვამი შემდეგაც გრძელდება, მაშინ ავტორის სიტყვების წინ მძიმე და ტირე იწერება, ხოლო ავტორის სიტყვების შემდეგ — წერტილი და ტირე. პირდაპირი ნათქვამი კი მთლიანად ბრჭყალებში ჩაისმის: „მე წავალ, ჩემო მანლო, — უთხრა დედაჩემმა. — სალომეს არა სცალია, ძუძუმწოვარა ჰყავს“ (ნ. ლომ.) — „მე წავალ, ჩემო მანლო. სალომეს არა სცალია, ძუძუმწოვარა ჰყავს“.

მაგრამ თუ ნათქვამის პირველი ნაწილი, სადაც მას ავტორის სიტყვები წყვეტს, კითხვითი ან ძახილის წინადადებაა, მაშინ ავტორის სიტყვების წინ ეს ნიშნები (კითხვითი, ძახილის) დარჩება:

„გაღღერებლოს ღმერთმა! — მიაძახა დათუამ. — შენი ამაგი გადამახდევინოს“ (ნ. ლომ.) — „გაღღერებლოს ღმერთმა! შენი ამაგი გადამახდევინოს“.

„ველარ მიცანი, დიდელა? — ვუპასუხე მე. — მე არაშენდაანთ სიმონა ვარ“ (ნ. ლომ.) — „ველარ მიცანი დიდელა? მე არაშენდაანთ სიმონა ვარ“.

3) თუ ავტორის ნათქვამში არის ცნობა, რომ პირდაპირი ნათქვამი უნდა გაგრძელდეს, მაშინ ავტორის სიტყვების შემდეგ ორწერტილი და ტირე იწერება. ასეთი ცნობა ავტორის ნათქვამში შეიძლება გადმოცემულ იქნეს სიტყვებით: გააგრძელა, დაუმატა, თქვა და ა. შ. „ღმერთო, რა ახირებული ფიქრები მომივიდა ამდამ! — აქ კაციამ შეხედა ცაჲ და თქვა: — კაი ხანი გასულა“ (ე. ნინ.).

აქვე მოსწავლეთ წარმოდგენა მიეცემა ციტატებით სარგებლობაზე და მასთან დაკავშირებულ სასვენ ნიშნებზე. მოსწავლეს უნდა გამოუმუშავდეს ჩვევა არა მარტო ციტატების სწორად გამოყენებისა, ბუნებრივად ჩართვისა ხაწერში, არამედ უნდა შეეძლოს გამოყენებულ წყაროზე მითითებაც¹.

პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის ცოდნის გასამტკიცებლად უნდა ჩატარდეს განმანათლებელი მუშაობა: საუბრით, ცალკეულ საკითხზე თხრობით და სათანადო ნიმუშების დასახელებით ან შერჩეული ტექსტის ანალიზით. ბოლოს, აუცილებელია საკონტროლო წერის ჩატარებაც. პირდაპირი და ირიბი ნათქვამი დიდ შესაძლებლობას იძლევა სხვადასხვა სახის წერითი მუშაობის ჩატარებისა; როგორცაა: პირდაპირი ნათქვამის გადაკეთება ირიბად და პირიქით, ირიბისა — პირდაპირად და სათანადო სასვენი ნიშნების დასმა.

კარნახით წერა — დასაწერად ისეთი ტექსტი უნდა მიეცეს, რომ მასში წარმოდგენილ იყოს პირდაპირ ნათქვამთან სასვენი ნიშნების ხმარების ძირითადი შემთხვევები.

შინაარსის გადმოცემა პირდაპირი ნათქვამის დაცვით, უსასვენი ნიშნებო ტექსტის მიცემა დაეალებით: გაარკვიონ პირდაპირი ნათქვამი და დაუსვან სასვენი ნიშნები.

¹ ლ. კვაკაძე, რთული წინადადების სწავლების მეთოდთა, 1950, გვ. 111.

ზინაბარი

I თავი

ქართული ენის გრამატიკის სწავლების მეთოდის ძირითადი საკითხები	5
ქართული ენის სწავლების მნიშვნელობა	5
ქართული ენის სხვადასხვა საკითხთა ურთიერთდაკავშირებით სწავლება	7
გრამატიკის სწავლების თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა	9
ლიტერატურული კითხვა და ქართული ენის გრამატიკა	10
გრამატიკის სწავლების მეთოდის საგანი, მნიშვნელობა და ამოცანები	11
თვალსაჩინოება გრამატიკის სწავლებისას	12
გრამატიკის სწავლების გზები, მეთოდები და ხერხები	14
გრამატიკის სწავლების გზები	14
გრამატიკის სწავლების მეთოდები	15
თხრობის მეთოდი	15
საუბრის მეთოდი	16
გრამატიკის სწავლების ხერხები	17
გრამატიკული გარჩევა	17
გრამატიკული გარჩევის სახეები	19
მორფოლოგიური გარჩევა	21
სინტაქსური გარჩევა	24
ფონეტიკური გარჩევა	26
ორთოგრაფიული გარჩევა	26
პუნქტუაციური გარჩევა	26
შედარება-შეპირისპირების ხერხი	29
შენაცვლების ხერხი	30
კითხვების ხერხი	31
სახელმძღვანელოზე მუშაობა	32
საილუსტრაციო-სავარჯიშო ტექსტის შერჩევა	33
გრამატიკულ განსაზღვრათა, წესთა და ტერმინთა სწავლება	35

II თავი

ფონეტიკის სწავლება	42
სიტყვა, ბგერა და ასო	42
სამეტყველო ორგანოთა გაცნობა	44
ანბანი	45
ხმოვანი და თანხმოვანი ბგერები	46
თანხმოვანთა ჯგუფები წარმოების ადგილის მიხედვით	47
მეღერი და ყრუ ბგერები	48
მ ა რ ც ვ ა ლ ი	49

სიტყვის დამარცხლა და გადართანა	50
ფონეტიკის გაკვეთილი (V კლასი)	51

III თ ა ვ ი

მორფოლოგიის სწავლების მეთოდთა	54
მორფოლოგიის სწავლების მნიშვნელობა	54
მეტყველების ნაწილთა სწავლება	55
არსებითი სახელის სწავლება	56
არსებითი სახელის რაობა და ჯგუფები შინაარსის მიხედვით	57
არსებითი სახელის ბრუნება	59
ბრუნება და შრუნეები ქართულში	59
სახელის რიცხვი	60
არსებით სახელთა ჯგუფები ფუძეთა მიხედვით	61
არსებით სახელთა ბრუნების სწავლების თანამიმდევრობისათვის	61
თანხმოვანფუძიან არსებით სახელთა ბრუნება	63
ფუძეკვეცად სახელთა ბრუნების სწავლება	65
უკვეცელ სახელთა ბრუნება	67
თანდებულის სახელთა ბრუნება	71
ზედსართავი სახელის სწავლება	74
ზედსართავი სახელის რაობა და ჯგუფები	75
მეტყველების განვითარებაზე მუშაობა ზედსართავი სახელის სწავლებისას	76
ზედსართავ სახელთა ბრუნება	78
ნათესაობით ბრუნებაში დასმული არსებითი სახელი ზედსართავის ფუნქციით (მსაზღვრელად)	82
მორფოლოგიის გაკვეთილი (V კლასი)	84
რიცხვითი სახელის სწავლება	87
რიცხვითი სახელის რაობა	87
რაოდენობით, რიგობით და წილობით რიცხვით სახელთა აღნაგობა	90
რიცხვით სახელთა მართლწერისათვის	92
რიცხვითი სახელი წინადადებაში	94
რიცხვითი სახელის ბრუნება	94
ნაცვალსახელის სწავლება	95
ნაცვალსახელის სწავლების მნიშვნელობა	95
ნაცვალსახელის რაობა	96
ნაცვალსახელთა ჯგუფები შინაარსის მიხედვით	98
ნაცვალსახელი წინადადებაში	101
სტილისტიკის საკითხები ნაცვალსახელის სწავლებასთან დაკავშირებით	102
მორფოლოგიის გაკვეთილი (V კლასი)	103
ნაცვალსახელთა ბრუნება	106
პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება	106
ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნება	108
კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ბრუნება	111
კითხვითი ნაცვალსახელის ბრუნება	112
სხვა ჯგუფის ნაცვალსახელთა ბრუნება	114
სახელთა წარმოქმნის სწავლება	116
წარმოქმნის ადგილი და მისი სწავლების მნიშვნელობა	116

წარმოქმნის რაობა	117
ს ა რ თ ი	118
ბოლოსართიანი წარმოქმნა	118
თავსართიანი წარმოქმნა	121
თავსართ-ბოლოსართიანი წარმოქმნა	122
სახელთა წარმოქმნა ბრუნვის ფორმათაგან	122
თხზვა	124
რთული სახელები	124
შერწყმული სახელები	124
ფუძეგაორკეცებული კომპოზიციები	126
სხვა ტიპის კომპოზიციები	127
შემოკლებული სახელები	128
ზმნის სწავლება	129
ზმნის სწავლების მნიშვნელობა	129
ზმნის კატეგორიათა სწავლების თანამიმდევრობა	130
ზმნის რაობა	131
პირი და რიცხვი	133
ზმნის პირისა და რიცხვის სწავლებისათვის	132
სუბიექტური პირები და მათი ნიშნები მხოლოდით რიცხვში	134
სუბიექტური პირის ნიშნები მრავლობით რიცხვში	137
ორმაგი გამოხატვა სუბიექტური პირის ნიშნებისა	138
პირთა რაოდენობა ერთ ფორმაში	139
ზმნაში წარმოდგენილი პირთა გარჩევა	140
ობიექტური პირის ნიშნები	142
მართლწერის საკითხები ზმნის პირიანობის სწავლებასთან დაკავშირებით	147
ზ მ ნ ი ს წ ი ნ ე ბ ი	149
ზმნისწინის რაობა, მისი სწავლების მნიშვნელობა	149
ზმნისწინთა სწავლება	150
ა ს პ ე ქ ტ ი (სახე)	151
კ ი ლ ო	158
მწკრივები და სერიები	161
მწკრივის რაობა	161
მწკრივები, მათი წარმოება	163
მეორე სერიის მწკრივები, მათი წარმოება	167
მესამე სერიის მწკრივები	169
ფუძე, თემა და ძირი	174
ფუძის სწავლება	175
თემა და თემის ნიშნები	177
ძირის სწავლება	179
გარდამავლობა	180
გარდამავლობის სწავლების მნიშვნელობა	180
გარდამავლობის რაობა	180
გარდამავლობის გრამატიკული ნიშნები	181
გ ვ ა რ ი	182
გვარი მოქმედებითი, ვნებითი და საშუალო	183
გვარი გარდამავლობისა და პირიანობის მიხედვით	184

კონვერსია—მოქმედებითი გვარის გადაქცევა ვნებითად ან საშუალოდ და პი- რიქით	185
სტატიკური ვნებითი	187
ვნებითი გვარის წარმოება	187
საშუალი გვარი	189
მორფოლოგიის გაკვეთილი (VI კლასი)	191
ქცევის სწავლება	194
ქცევათა სწავლების თანმიმდევრობისათვის	195
ქცევის რაობა	196
სათვისო ქცევა	197
საარვისო ქცევა	198
სასხვისო ქცევა	198
ქცევა გვარის მიხედვით	199
კონტაქტი	202
კონტაქტის რაობა	202
კონტაქტის წარმოება	204
უღლება	206
მოქმედებითი გვარის ზმნათა უღლება	206
ვნებითი გვარის ზმნათა უღლება	209
თემის ნიშანმონაცევე ზმნათა უღლება	210
მწკრივნიაკლი ზმნების უღლება	211
მორფოლოგიის გაკვეთილი (VI კლასი)	213
თავისებური ზმნები	215
სახელზმნა	216
სახელზმნის რაობა	217
საწყისი და მისი წარმოება	218
მიმღეობა	220
მოქმედებითი გვარის მიმღეობა	221
ვნებითი გვარის მიმღეობა	222
საშუალი გვარის მიმღეობა	223
ზმნიზედა	224
ზმნიზედის სწავლების მნიშვნელობა	225
ზმნიზედის რაობა	226
ზმნიზედის სემანტიკური ჯგუფები	227
ზმნიზედის წარმოება და მასთან დაკავშირებული მართლწერის საკითხები	230

IV თ ა ვ ი

სინტაქსის სწავლების მეთოდოლოგია	236
სინტაქსის საგანი, მისი სწავლების მნიშვნელობა	236
პროგრამული საკითხები	237
მარტივი წინადადების სწავლების მეთოდოლოგია	237
წინადადების რაობა	237
წინადადება შინაარსის მიხედვით	238
წინადადების წევრები	241
სინტაქსური კავშირი	242

წინადადების მთავარი და მეორეხარისხოვანი წევრები	245
წინადადების ცალკეული წევრების გაცნობის ხერხები	247
შ ე მ ა ს მ ე ნ ე ლ ი	248
ქ ე ე მ დ ე ბ ა რ ე	250
ქვემდებარე ზოგიერთ გარდაუვალ ზმნასთან	255
ქვემდებარე — შემსმენლის სინტაქსური ურთიერთობა	256
დ ა მ ა ტ ე ბ ა	258
წინადადების სხვა წევრთა სწავლება	261
მართული განსაზღვრება და ნათესაობით ბრუნვაში დასმული უბრალო და- მატება	262
განსაზღვრება და ვითარების გარემოება	263
დამატება და ადგილის გარემოება	264
მარტივი წინადადება წევრთა შედგენილობის მიხედვით	266
გაერცობილი და გაუერცობელი წინადადება	268
სრული, უსრული და უქვემდებარე წინადადებები	267
სახელდებითი წინადადება	268
შერწყმული წინადადება	269
შერწყმული წინადადების სწავლების მნიშვნელობა	269
შერწყმული წინადადების რაობა	269
ერთგვარი და არაერთგვარი წევრები	270
ერთგვარი წევრების შეერთება შერწყმულ წინადადებაში	272
ერთგვარ წევრთა უკავშირო შეერთება	274
შერწყმული წინადადების სწავლებასთან დაკავშირებულ მართლწერისა და მართლმეტყველების საკითხი	276
განკერძობებული სიტყვები და გამოთქმები	278
განკერძობებული სიტყვებისა და გამოთქმების სწავლებისათვის	278
განკერძობებული სიტყვებისა და გამოთქმების რაობა	279
განკერძობებული სიტყვებისა და გამოთქმების სწავლების თანამიმდევრობა	280
მ ი მ ა რ თ ე ა	281
მიგებითი ნაწილაკი, შორისდებული	284
განკერძობებული განსაზღვრება	285
განკერძობებული გარემოება	286
დ ა ნ ა რ თ ი	287
ჩართული სიტყვები და წინადადებები	290
რთული წინადადება	294
რთული წინადადების რაობის სწავლება	294
რთულ წინადადებათა სახეები—თანწყობილი და ქვეწყობილი	295
რთულ წინადადებათა ნაწილების დაკავშირების წესები	296
რთული თანწყობილი წინადადება	298
აზრობრივი მიმართება რთული თანწყობილი წინადადების ნაწილებს შორის	298
კავშირიანი რთული თანწყობილი წინადადება	300
უკავშირო რთული თანწყობილი წინადადება	303
საერთო წევრი თანწყობილი წინადადების ნაწილებთან	304
რთული კვანძობილი წინადადება	305
რთული ქვეწყობილი წინადადების რაობა	305
დამოკიდებული წინადადების ადგილი	307

საკავშირებელი სიტყვები ჩთულ ქვეწყობილ წინადადებაში	308
რამდენივე დამოკიდებული ერთ მთავართან	310
კავშირინანი რთული კვეწყობილი წინადადება	311
დამოკიდებულ წინადადებათა ტიპები	311
დამოკიდებულ წინადადებათა ორი ჯგუფი	311
დამოკიდებულ წინადადებათა სწავლების თანამიმდევრობისათვის	312
დაგოკიდებულ წინადადებათა სწავლება	314
ცალკეული სახის დამოკიდებული წინადადების სწავლების ძირითადი სა- კითხები	314
ქვემდებარული დამოკიდებული წინადადების სწავლება	317
რამატებითი დამოკიდებული წინადადება	320
განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადება	322
განსაზღვრებით დამოკიდებულ წინადადებასთან დაკავშირებული მართლ- წერისა და მართლმეტყველების საკითხები	325
გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება	328
ადგილს გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება	329
სინტაქსის გაკვეთილი	330
უკავშირო კვეწყობილი წინადადება	334
პირდაპირი და ირიბი ნათქვამი	338
პირდაპირი და ირიბი ნათქვამის რაობა	339
პირდაპირი ნათქვამის აღნაგობა	339
ნაწილკვებანი პირდაპირი ნათქვამი	340
სასენი ნიშნები პირდაპირ ნათქვამთან	342

რედაქტორი ლ. ბოკორიშვილი
მხატვრული რედაქტორი ე. ქიშმარიანი
ტექნიკური რედაქტორი ო. შაქავერიანი
უფროსი კორექტორი ვ. ბოკუჩავა
კორექტორი ლ. გაგნიძე
გამომცემი მ. ყულაშვილი

გადაეცა წარმოებას 22/X-74 წ. ხელმოწერილია დასა-
ბეჭდად 14/V-75 წ. ქალაქის ზომა 70×103¹/₁₆. საბეჭ-
დი ქალაქი № 3. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 30,8
საარტიცხო-საგამომცემლო თაბახი 24,67.
ტირაჟი 3 000. შეკვ. № 1020.
ფასი 98 კაპ.

გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი,
მარკანიშვილის ქ. № 5.
1975

Издательство «Ганатлеба», Тбилиси», ул. Марджанишвили, № 5.
1975

საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს გამომცემლობა-
თა, პოლიგრაფიისა და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სა-
ხელმწიფო კომიტეტის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი,
თბილისი, კამოს ქ. № 16.

Комбинат печати, Государственного комитета
Совета Министров Грузинской ССР по делам
издательств, полиграфии и книжной торговли,
Тбилиси ул. Камо № 16.

Мария Ивановна Талаквადзе
Методика преподавания грамматики
грузинского языка
(на грузинском языке)